TARİH

MODERN ORTADOĞU TARİHİ

William L. Cleveland

Türkçesi: Mehmet Harmancı

agorakitaplığı

MODERN ORTADOĞU TARİHİ

William L. Cleveland

agorakitaplığı

205

WILLIAM L. CLEVELAND

Simon Fraser Üniversitesi'nin tarih bölümü profesörlerinden olan Cleveland, 17. yüzyıldan bugüne Ortadoğu ve Kuzey Afrika Tarihi, Modern Mısır Tarihi, İsrail-Filistin Çatışması ve Çağdaş Ortadoğu'da İslam konulu dersler vermektedir. Cleveland'ın araştırma alanları, Arap milliyetçiliği, Arap milliyetçiliği ve İslam, modern Arap dünyasında kültürel ve entelektüel tarih ve Osmanlı'nın son döneminde Arap dünyasındaki siyasi ve kültürel akımlar üzerinedir. Yayınlanan kitaplarından bazıları şunlardır: *Islam Against the West: Shakib Arslan and the Campaign for Islamic Nationalism* (1985; Batıya Karşı İslam: Şekip Arslan'ın Mücadelesi, Yöneliş Yayınları, 1991), *The Making of an Arab Nationalist: Ottomanism and Arabism in the Life and Thought of Sati Al-Husri* (1971).

MEHMET HARMANCI

1932 doğumlu. English High School ve Işık Lisesi mezunu olup, Hukuk Fakültesi'ni yarım bırakmıştır. İlk hikâye çevirileri 1952'de *Varlık*'ta basılmış, Yaşar Nabi Nayır'ın teşvikiyle yaptığı ilk çeviri kitabı 1953'te yayınlanmıştır. 1953'te askerliğini Kore'de Abdi İpekçi ve Can Yücel'le tercüman olarak tamamlamış, 1965'te Köprü Yayınları'nı, 1973'te Tarık Durkun K.'yla birlikte Koza Yayınları'nı kurmuştur. 1990'da emekli olana kadar özel bir kuruluşta yöneticilik yapmıştır. *Modern Ortadoğu Tarihi*, Mehmet Harmancı'nın 432. çeviri kitabıdır.

William L. Cleveland

MODERN ORTADOĞU TARİHİ

Türkçesi: Mehmet Harmancı

a
agorakitaplığı

Tarih 5

Modern Ortadoğu Tarihi
William L. Cleveland

Kitabın özgün adı:
A History the Modern Middle East
Westwiew Press, Colorado, 2004

İngilizce'den çeviren: Mehmet Harmancı
Kapak tasarım: Mithat Çınar
Dizgi: Sibel Yurt - Meryem Alper

Birinci Basım: Haziran 2008
ISBN: 978-605-103-004-3

Baskı ve Cilt: İdil Matbaacılık
Tel: (0212) 674 66 78

AGORA KİTAPLIĞI
Gümüşsuyu Mahallesi Osmanlı Yokuşu,
Muhtar Kâmil Sokak No: 5/1 Taksim/İSTANBUL
Tel: (0212) 243 96 26-27 Fax: (0212) 243 96 28
www.agorakitapligi.com
e-posta: agora@agorakitapligi.com

İÇİNDEKİLER

ÜÇÜNCÜ BASIMA ÖNSÖZ

Bu kitabı hazırlamaktaki amacım, Ortadoğu tarihini bu konuda daha önce etraflıca bilgi edinmemiş olan öğrencilere ve genel okurlara hitaben anlatan bir metin ortaya çıkarmaktır. Aşağıdaki sayfalarda *Ortadoğu* terimi, batıda Mısır'dan doğuda İran'a, kuzeyde Türkiye'den güneyde Arap Yarımadası'na kadar olan bölgeyi anlatmak amacıyla kullanılmıştır. Bu coğrafik bölgeye Arap Kuzey Afrika'yı, Sudan'ı ve İslami Afganistan'ı dahil edecek şekilde genişletmeyi öngören güçlü argümanlar bulunduğunu biliyorum. Yine de, tutarlılık oluşturmak ve etkili bir metin çıkarmak açısından çalışmalarımı merkezi Ortadoğu'ya yoğunlaştırdığımı, dolayısıyla Orta Asya'nın bağımsız İslami cumhuriyetlerini bu edisyo-

nun dışında tuttuğumu söylemeliyim. Kitabın odaklandığı kronolojik tarih, 18. yüzyılın sonlarından 21. yüzyılın başlarına kadar olan dönemi kapsar. 5. Kısım'daki bölümlerin çoğu gözden geçirilmiş, yeniden düzenlenmiş ve güncelleştirilmiştir. Dolayısıyla, 23. Bölüm'de ikinci İntifada da anlatılır ve bu kalkışma yerel ve bölgesel bağlamları içinde bir yere oturtulmaya çalışılırken, 24. Bölüm 2002'de Türkiye'de İslami yönelimli bir çoğunluk hükümetinin başa gelmesinin etkileri, keza İran cumhurbaşkanı Hatemi'nin reform getirme girişimleri ile yerleşik ulemanın statükoyu muhafaza etme çabaları arasındaki çatışmaların doğurduğu sonuçlar irdelenmektedir. Son olarak, elinizdeki kitap şimdiki zamana ya da geleceğe değil, geçmiş zamana dair bir değerlendirme çalışması olmakla birlikte, 11 Eylül 2001'de meydana gelen dramatik olaylar ve ABD'nin bu olaylara tepki olarak Afganistan ve Irak'ta düzenlediği askeri harekâtlar, kanımca, ne kadar el yordamıyla ve eksik tutulmuş olursa olsun, ciddi bir analizi gerekli kılmıştır. Nitekim ben de Sonsöz bölümüne bu konulardaki değerlendirmelerimi ekledim.

Bu yeni edisyonda daha fazla açıklık sağlamak ya da yeni yorumlar eklemek düşüncesiyle bazı bölümleri elden geçirmiş olmama rağmen, kitabın bütünü ikinci basımdaki ana formatı muhafaza etmektedir. 1. Kısım, İslamiyet'in yükselişinden 18. yüzyıla kadar Ortadoğu tarihinin sergilediği modellerle ilgili genel bir bakış sunar. Son edisyonda uzunluğu oldukça azaltılmış olan 1. ve 2. bölümler, İslam inancı ve usullerinin ana özelliklerini gözler önüne sererken, Hazreti Muhammed'in zamanından 13. ve 14. yüzyıllarda Moğol istilalarının sonuna kadarki dönemde İslami toplumsal ve siyasal kurumlarının ortaya çıkışlarını anlatır. İslamiyet'e dair kendi tarihsel ortamına ve kendi koşullarına uygun bir tablo çizmeye çalışırken, Kuran ayetlerinin indiği İslamiyet ile Yakın Doğu'nun yerleşik uygarlıkları arasındaki etkileşimin önemine dikkat çektim. Ayrıca, İslami uygarlığın dünya çapındaki niteliklerini vurguladım ve bu uygarlığın dinamiğinin salt bir Ortadoğu İslam imparatorluğunun yükselişi ve düşüşüne odaklanarak anlaşılamayacağını, İslami akımın farklı merkezlerinin (hepsi de

Kuran ayetlerininin temel inançlarına sıkı sıkıya bağlı kalan, ama kendi ekonomik ve kültürel ortamlarındaki özgül koşullarını da hesaba katmak durumunda kalan bu merkezlerin) dünya çapındaki genel modeli olarak kavranması gerektiğini göstermeye çalıştım. 3. Bölüm, Osmanlı İmparatorluğu'nun yükselişini ve Osmanlı idari kurumlarının ortaya çıkışlarını ele almanın yanı sıra, İran'da kurulmuş olan Safevi İmparatorluğu'nun yükselişi ve düşüşünü tartışmaktadır. Bu bölümün Osmanlılar'la ilgili kısımları, Osmanlı kurumları üzerine var olan zengin tarihyazımı metinlerinden elde edilmiş yeni malzemelere de yer vermektedir.

2. Kısım'da 19. yüzyılın başlarından 1919-1920'de barış anlaşmalarına kadar olan dönemde siyasal otoritenin üç ana merkezine (Osmanlı İmparatorluğu, özerk Mısır eyaleti ve İran'daki Kaçar İmparatorluğu) odaklanıyorum. İran'ın dönüşüm yolları Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu'nunkilerden farklıydı ve ben de onların aralarındaki farklılıkları saptayıp açıklamaya, modern İran'ın gelişmesi açısından önemleri üzerinde durmaya gayret ettim. Osmanlı-Mısır Ortadoğusu'nun modern tarihine, bu bölgenin Osmanlı-İslami pratikler ve değerlere dayalı, kalıcı bir sistemle örgütlendiği inancıyla yaklaştım. Bütün bu bölge içerisinde Osmanlı sistemi hiçbir zaman durağan ya da tekbiçimli olmadığı gibi, Osmanlılar'ın 19. ve 20. yüzyıllardaki dönüşümleri arifesinde de hep sürekli değişim halindeydi. Bununla birlikte, 300 yıl sonra Osmanlı egemenliğinin genel hedefleri ve uygulamaları, ayrıca imparatorluğun çeşitli bölgelerinin sakinlerinin gözünde bu uygulamaların nasıl bir seyir alacağı yeterince anlaşılmış durumdaydı.

Kitabın önemli temalarından birisi, reformlar çağı sırasında ve ondan sonraki dönemde yerleşik Osmanlı-İslami idari uygulamaları ve toplumsal ilişkilerinin bozulması ve giderek yok olması sürecinin Ortadoğu halkları açısından alt üst edici ve gelecek ufkunu karartıcı bir önem taşıdığıdır. Söz konusu değişim sürecinin terminolojisi, genellikle 'modernleşme' ya da 'Batılılaşma' başlıkları altında temsil edilmiştir. Öte yandan, bu çerçevenin ya değerlerden kaynaklanan, ya da kültürel yargılarla ilintili olan, veya ikisini birden kapsayan çağrışımları olduğu bilinmektedir. Dolayı-

sıyla burada, bence bir Batılılaşmacı olan Kemal Atatürk gibi Ortadoğu aktörlerinin niyetlerine tam olarak denk düştükleri durumlar dışında onlara başvurmaktan bilerek kaçındım. 'Modernleşme' ve 'Batılılaşma' yerine de, 19. yüzyıl reformcularının hedeflerini daha iyi karşılayan ve Ortadoğu'da daha erken çağlardaki köklü değişikliklerin meydana geldiği 19. yüzyıl gelişmelerini daha iyi anlatan ***dönüşüm*** terimini tercih ettim. 19. yüzyıldaki gelişmeler, İslami Ortadoğu'da dışarıdan esinlenen dönüşümün ilk örneği olmadığı gibi, Osmanlılar'da reform yapmayı amaçlayan ilk girişim de değildi. Osmanlı İmparatorluğu'nun 15. ve 16. yüzyıllardaki yükselişi ve konumunu sağlamlaştırışı başlı başına bir köklü dönüşüm süreciydi zaten. Aynı dönemde İran'da Şiiliğin dayatılışı da benzer nitelikteydi. Bana göre, 19. yüzyılda Ortadoğu'nun hakimleri devletlerini 'Batılılaştırma'ya değil, silahlı kuvvetleri için yararlı gördükleri seçme Avrupa teknolojik gelişmeleriyle örgütlenme yöntemlerini benimsemeye niyetlenmişlerdir. Öte yandan, 2. Kısım'da göstermeye çalıştığım gibi, giderek daha fazla sayıda nüfuzlu idareci ile askeri yetkili Avrupa usullerini ödünç almaya yatkın hale geldikçe, dönüşüm süreci de hızlanmış ve salt askeri alanın dışındaki sahalara yayılmıştır.

4. Bölüm, Osmanlı padişahları III. Selim ve II. Mahmud ile Mısır valisi Mehmed Ali'nin reform programlarında somutlaştığı haliyle bu dönüşüm sürecinin ilk aşamalarına dair bir tartışmadır. 5. Bölüm Osmanlılar'ın Tanzimat döneminde ve Mısır'da İsmail hükümranlığında dönüşümün hızlanmasını ele alırken, harcamaların artışı ile yerel pazarların Avrupalı tüccarlara kaptırılmasının birleşik etkisinin, bu iki devletin iflasına ve zaman içinde İngiltere'nın Mısır'ı işgal etmesine yol açtığını göstermektedir. Yine bu bölümde, eğitim alanındaki değişimler irdelenmekte, bürokrasi, öğretmenlik ve yargıçlık alanlarında dini kurumlardan yetişenlerin yerine güya Fransızca bilen kişilerin alınması üzerinde durulmaktadır. 6. Bölüm, 1. Dünya Savaşı'nın patlamasına kadar olan dönemde İngilizlerin Mısır işgalini ve Nasıriddin Şah dönemindeki Kaçar İran'ını incelemektedir. Kitabın bu yerinde 19. yüzyıl sonu İran'ına da bakılarak, okurların Osmanlı-Mısır deneyimleri ile

İran'ı etkileyen koşullar arasındaki farklılıkları kavramasını sağlamayı umut ettim.

7. Bölüm'de, köklü dönüşümlere karşı çıkan ya da en azından bunun İslami pratikler ve ilkelerin temellerine dayandırılarak yapılmasını arzu eden kişilerin perspektiflerine eğildim. Osmanlı sultanı Abdülhamid ile kırsal kökenli üç reform hareketi (Vahhabilik, Sunusilik ve Mehdiyyelik), 19. yüzyılın sonlarında su yüzüne çıkan Avrupa tarzı reformlara karşı direniş eğilimlerinin temsilcileridir. Burada ayrıca, Muhammed Abduh'un ileri sürdüğü İslami reform fikirlerini ve bunun yanı sıra, Hıristiyan misyonerlerin faaliyetleriyle matbaanın bulunuşunun kıvılcımını çaktırdığı daha seküler eğilimli 'Arap uyanışı'nı ele almayı tasarladım. 8. Bölüm'deki tartışmalarım, anayasal hükümeti savunan çok farklı iki harekete dair yorumlarımdır. Jön Türk devrimi, Osmanlı anayasasını yeniden uygulamaya sokmuş ve yeni kurumlarla öğrenim görüp, reform yapmaya ve bu suretle Osmanlı İmparatorluğu'nu kurtarmaya kararlı bir grup subayı ve kamu görevlisini iktidara getirmiştir. Bu bölümün ilk kısmında Jön Türklerin politikalarını irdeliyor ve 1. Dünya Savaşı'nın arifesinde Osmanlı nüfusunun sadakatini kendilerine çekmeye çalışan topluluklar içindeki ana akımları saptamaya çalışıyorum. İkinci kısımda da İran'daki 1905-1911 tarihli anayasa mücadelesine eğiliyor ve bu süreci Jön Türk çağıyla kıyaslıyorum.

9. Bölüm, 1. Dünya Savaşı'nın Ortadoğu'da geçen kısmının, savaş zamanında yapılan çeşitli anlaşmalarla Osmanlı topraklarının paylaşılmasıyla ilgili manevraların, eski Osmanlı Arap topraklarını İngiltere ile Fransa arasında bölen nihai barış antlaşmasının koşullarının değerlendirilmesidir. Bu bölümü kapatırken, Osmanlı İmparatorluğu'nun kendisinin ve dayandığı örgütlenme ilkelerinin yok oluşunun, Ortadoğu halkları, özellikle de imparatorluğun eski Arap eyaletlerinin halkları açısından çığır açıcı bir önem taşıdığını ileri sürmekteyim. Araplar, Osmanlı sonrası bir düzene hazır olmadıkları gibi, onları İngiliz ve Fransız istilacıların idaresine sokan bir düzene hiç hazır değillerdi. Bu yüzden 1920'yi izleyen çeyrek yüzyıl boyunca Arap liderlerin zihinlerini, Avrupalı

devletlerden tam bağımsızlığa kavuşmak ve yeni devletleri için milli kimlikler oluşturmak gibi meseleler meşgul edecekti. (Kitabın diğer bölümlerinde olduğu gibi 2. Kısım'da da, diplomatik gelişmelere ve iç olaylara ayrı bölümler ayırmadım ve bunun yerine, uluslararası ilişkileri iç gelişmelerin bir yönü olarak ele almayı tercih ettim.)

3. Kısım, manda sisteminin dayatılmasından 1948'de İsrail'in kuruluşuna kadarki dönemi kapsamıştır. Son derece tartışmalı bir konu olan Osmanlılar'ın çöküşünden sonraki ve yeni devletlerin ortaya çıkma sürecindeki Ortadoğu tarihinin nasıl anlatılacağı meselesi, başka kitaplarda da geniş biçimde tartışılmış bir sorundur. Ben burada devlet olgusunu başa alan bir yöntemde karar kıldım, ancak bu yöntemin kıyaslamalı olmasına ve çağların ya da dönemlerin özel kronolojik tarihlerini kapsamasına da dikkat ettim. Kısacası, iki büyük savaş arasındaki çağın, kendisinden önceki ve sonraki dönemlerden ayrı, ortak özellikleriyle özgül bir nitelik taşıdığı kanısındayım. Sözgelimi, Türkiye'de ve yeni kurulan Arap devletlerinde Osmanlılar'ın bu döneme yansıyan önemini vurguluyor, yerel seçkinler ile Avrupalı istilacı güçler arasındaki ilişkinin tonunu belirleyen siyasal liderlikteki sürekliliklerin varlığını ortaya koyuyorum. 10. Bölüm'de Türkiye'de Atatürk'ün, İran'da Rıza Şah'ın reform programlarının hedefleri ve etkisini kıyaslıyorum. Arap devletlerini ele alırken de yalnızca geç Osmanlı dönemiyle olan kopuşları ve iç süreklilikleri değil, aynı zamanda İngilizlerle Fransızların, kendi idareleri altındaki devletlerin gelişme çizgisinin şekillenmesinde önemli rol oynayan idari denetim modellerini göstermeye çalıştığımı belirtmeliyim. 11. Bölüm, İngiltere'nin egemenliğini muhafaza ettiği Mısır, İran ve Ürdün gibi ülkeleri ele alırken, 12. Bölüm'de Suriye ve Lübnan'daki Fransız egemenliği ele alınmakta, ayrıca Suudi Arabistan'ın yükselişi incelenmektedir. Sonraki bölümse, iki büyük savaş arası dönemin belli başlı siyasal ideolojilerine (bölgeselcilik, pan-Arap milliyetçiliği ve İslami dayanışmanın kalıcı cazibesi) dair bir analizle kapanmaktadır. 13. Bölüm'ün konusu Filistin mandası ve İsrail'in doğuşudur.

4. Kısım, 1945'ten 1970'lerin başlarına kadar olan dönemde Ortadoğu'yu inceler. 14. Bölüm, 1983'te sivil hükümetin kuruluşuna kadar olan dönemdeki Türkiye ile 1970'ların ortalarında devrimin arifesine gelen günlerin İran'ını tartışır. 15. ve 16. bölümlerde Arap devletleri ve 'Nasır çağı' diye adlandırdığım dönemde bu devletlerin İsrail'le ilişkileri üzerinde durulmuştur. Bu terimi kullanmamın sebebi, Nasırcılığın, gerek Mısır cumhurbaşkanının görev süresinde yaptığı fiili etkiler ve esin kaynağı olmasıyla, gerekse 1967'deki beklenmedik çöküşünün peşinden uyandırdığı umutsuzlukla, Arap dünyasını derinden etkilemesidir. 17. Bölüm, 1948'den 1977'ye kadar olan dönemde İsrail siyasal kültürü ve kurumlarını ele almanın yanı sıra, Filistin Kurtuluş Örgütü'nün (FKÖ) ortaya çıkışını ve bu örgütün 1970'deki Kara Eylül'e kadar faaliyetleri için bölgesel bir dayanak arayışlarını tartışmaktadır.

5. Kısım, ikinci basıma yapılan kayda değer değişiklikleri ve eklemeleri kapsar. Yine de bu kısma girizgâh olması bakımından, 1970'lerin başlarından itibaren ortaya çıkan yeni tarihsel kalıpları anlamayı sağlayacak ipuçlarını ekledim. 1970'ler ve 1980'lerdeki Mısır ve Lübnan'a odaklanan 18. Bölüm, Mısır devlet başkanı Enver Sedat'ı 1973'te İsrail'e savaş açmaya ve 1979'da aynı devletle bir barış anlaşması imzalamaya zorlayan iç baskıları tartışmanın yanı sıra, Filistin örgütlerini Lübnan'la kanlı bir iç savaşa sokan ve 1982'de İsrail'in ülkeyi istila etmesine sebebiyet veren faaliyetleriyle birleşen yerel demografik değişikliklere eğilmektedir. Bu bölüm, Mısır'da Hüsnü Mübarek döneminin ilk yılları üzerine bir analizle kapanır.

Suriye ve Irak devlet başkanları Hafız el-Esad ile Hüsnü Mübarek, yaklaşık otuz yıldır kendi ülkelerinin egemenleriydiler. 19. Bölüm, onların iktidara yükselişlerini, iç ve dış politikalarını ve onların egemenliklerini temsil edip cesaretlendiren yönetici seçkinlerin toplumsal bileşimindeki dönüşümünü konu alır; sonra da, 1980-1988 İran-Irak Savaşı'nın tartışılmasıyla biter. 20. Bölüm iki kısma ayrılır: Birincisi, 1979 devrimini analiz eder, İran İslam Cumhuriyeti'nin kurulmasının önemini tartışır ve İslami yasaların kadınların statüsü üstündeki etkisini geniş biçimde inceler;

ikincisi de, Mısır'ın özel bir vaka oluşturmasıyla, genel bir Ortadoğu fenomeni olarak siyasallaşmış İslam'ın kabarışına eğilir. 21. Bölüm'ün ana konusu, 1950'lerin başlarından 1980'lere kadar Suudi Arabistan ve Yemen ile kuruluşlarından 1980'lere kadar İran Körfezi'nin petrol üreten Arap devletleridir. 1973'ün petrol fiyatı devriminin etkileri ile siyasal değişimi önlemenin yanı sıra toplumsal ve teknolojik değişimi gerçekleştirmeyi sağlayan muazzam zenginliğin egemen aileler arasında dağılmasının yol açtığı gerilimler de bu bölümde ele alınacaktır.

22. Bölüm, İntifada olarak bilinen Filistin ayaklanmasıyla, 1991 Körfez Krizi'nin kökenleri ve sonuçlarına odaklanır, sonra da uzayan savaşın 21. yüzyıla girilen döneme kadar Suudi Arabistan, Kuveyt, Yemen ve Irak üstündeki etkisinin tartışılmasıyla kapanır. 23. Bölüm, Oslo barış sürecinin parlayışı ve sönüşünün, Yaser Arafat'ın Filistin Yönetimi (FY) başkanlığının toplumsal ve siyasal sonuçlarının ve İsrail'deki Netanyahu ve Barak hükümetlerinin yükselişiyle düşüşlerinin tartışılmasına ayrılmıştır. Bu bölümün sonucunda, ikinci İntifada'nın patlak vermesi ve İsrail'de 2001'de başbakanlığa Ariel Şaron'un gelmesi üzerinde durulmuştur. 24. Bölüm, Clinton yılları döneminde ABD'nin Ortadoğu politikalarının analiziyle açılırken, 2000'li yılların başlarına kadarki Türkiye ve İran'ın durumlarının karşılaştırmalı bir değerlendirmesi yapılmış ve siyasal İslam'ın hayati önemini muhafaza ettiği Mısır örneğine bakılmıştır. Yukarıda dikkat çekildiği üzere, kitabın sonuna bir de, 11 Eylül 2001 olaylarını, ABD'nin 2003'teki Mısır işgalinin dolayımsız etkilerini analiz ettiğim Sonsöz bölümü eklemeyi tercih ettim.

Elinizdeki kitap özellikle siyasal meselelere odaklanmıştır, ama, Ortadoğu'yla ilgili eksiksiz ve bütünsel bir tarih okuması ortaya çıkacağı umuduyla, belli başlı toplumsal, ekonomik ve ideolojik akımların anlatıya dayalı değerlendirmelerinde de geri kalmamaya çalışılmıştır. Şüphesiz, her şey tek bir kitaba sığdırılamaz (zaten böyle bir çabaya girilmesine gerek de yoktur). Bu gerçeğin farkında olarak, kitabın sonuna, ele aldığım konularda ve Ortadoğu'nun geçmişiyle ilgili -ve burada ele alınmayan- başka

yönler üzerine daha derinlikli bilgiler edinmek isteyen okurlara rehber işlevi görecek ayrıntılı ve güncellenmiş bir bibliyografya bölümü ekledim.

Bu kitabı hazırlarken başkalarından yardım aldığımı söylemek benim açımdan çok keyifli bir nottur. Bu yolda en büyük desteği, eserleriyle bana yol gösterip bilgilendiren Ortadoğu araştırmacılarından gördüm. Kendi bilgilerimi genişletmeye çalışırken, söz konusu araştırmacıların katkılarının öneminin daha fazla bilincine vardım ve onların başarılı çalışmalarına bir kat daha saygı duydum. Umarım dipnotlarda ve bibliyografya bölümünde onlara duyduğum borcu yeterince ifade edebilmişimdir. Tabii ki, en çok ihtiyaç duyduğum zaman teşvikleri ve desteklerini esirgemeyen aileme, meslektaşlarıma ve akademi dışındaki dostlarıma teşekkür etmek isterim. Yine, eşime özellikle teşekkür ederim.

Yayıncıya gönderdiğim ilk tekliften bu üçüncü basımın yapılışına kadar kitapla ilgili bütün hazırlık dönemlerimde, Memlûk çalışma grubum saydığım kişilerin değerli katkılarından faydalandım. Profesörler Donald Malcolm Reid, F. Robert Hunter ve James P. Jankowski, ayrıntılı eleştirel yorumlar sağladılar, gözden geçirmemi önerdikleri yerlere işaret ettiler ve artık on yılı aşmış bulunan bu dönem müddetince beni cesaretlendirmeyi hiç ihmal etmediler. Dolayısıyla, kendilerinin zaman ve çaba harcayarak bu çalışmaya yaptıkları özel katkıları vurgulamak isterim. Aynı dönemde, L. Carl Brown'ın sağgörülü tavsiyelerinden, Jane Power'ın keskin gözlemlerinden ve araştırma asistanı Lauren Faulkner'ın değerli emeklerinden yararlandım. Yine, üç baskı için de haritacı Eric Leinberger'in becerilerini özellikle takdir ettiğimi belirtmeliyim.

Yıllar içerisinde lisans öğrencilerimden aldığım öneriler ve bana yöneltTikleri sorular da kitabı düzenleme ve sunuşumda etkili oldu. Umarım, ortaya çıkan nihai kitap onların sorularının büyük kısmına cevap vermiştir ve önerilerinden faydalandığımı görmelerini sağlamıştır. Bu kitap, karmaşıklıkları basitliğe indirmeksizin modern Ortadoğu tarihinin daha iyi kavranmasını sağladıysa, amacına hizmet etmiş demektir.

William L. Cleveland

YER İSİMLERİ VE TRANSLİTERASYON HAKKINDA BİR NOT

Berraklık ve tutarlılık sağlamak amacıyla, kitapta ele alınan bütün dönem boyunca belli bölgelere işaret etmek için modern ülkelerin isimlerini (bu isimler geçmişte kullanılmamış olsa bile) kullanmayı tercih ettim. Sözgelimi, Dicle-Fırat nehri havzasının yerleşime açık bölgelerini anlatmak üzere 'Irak bölgesi' ya da 'Irak toprakları', İsrail, Ürdün, Lübnan ve Suriye arasındaki bölgeyi anlatmak üzere 'Büyük Suriye', Irak ile Türkmenistan arasındaki bölgeyi anlatmak üzere de 'İran' isimlerine başvurdum. Fiilen kuruldukları zamandan sonraki modern Suriye, Irak ve İran devletleriyle ilgili tartışmalarda, onların isimlerini özellikle, o devletin sınırları içerisinde kalan bölgeye atıfta bulunmak amacıyla kullandım. Son olarak, metin boyunca transliterasyon (başka alfabeye aktarma) yöntemini asgari düzeyde tutmaya gayret ettiğimi eklemeliyim.

MODERN ORTADOĞU TARİHİ

1. KISIM

İSLAMİ UYGARLIĞIN 18. YÜZYILA KADARKİ GELİŞMESİ

İslam dini genellikle yalnızca çorak, az yerleşimli Arap Yarımadası'ndaki kökenleri itibariyle değerlendirilir. İslamiyet'in M.S. 610 ve 632 yılları arasında Hazreti Muhammed'e vahyedildiği yer tabii ki Arabistan'ın Mekke şehriydi. Ancak Muhammed'in ölümünü takip eden yıllarda Araplar, yarımadanın dışına çıkarak genişlediler ve İspanya'dan bugünkü Pakistan'a kadar uzanan fetihlerle bir dünya imparatorluğu kurdular. İlk Arap-İslam imparatorluklarının büyük şehirleri olan Şam ve Bağdat, Arabistan'da değil, antikitenin çok zaman önce yerleşime açılmış topraklarında bulunuyorlardı. Dolayısıyla, İslamiyet'in ve İslam uygarlığının gelişimini anlamak istiyorsak, önce İslamiyet'in genişleme alanı olan Ortadoğu bölgesinin yüzyıllar içinde birikmiş zengin bir entelektüel alışveriş, dini deneyim ve idari uygulama hazinesi olduğunu bilmekte fayda vardır. İslam

toplumu bu temeller üzerine inşa edilmiş ve şekillenmiştir. Ira Lapidus'un yazmış olduğu gibi, "Mekke'de doğmuş olan İslam uygarlığının kökleri Filistin, Babil ve Persepolis'teydi".[1]

Antik Yakınoğu uygarlığının gelişmesi, ilkin M.Ö. 3500 yıllarında aşağı Irak'ta beliren şehir-devletler içerisinde başlamıştı. Bu bölgedeki yerleşik toplumlar yazılı alfabeyi, yönetim kurumlarını ve ayrıntılı dinsel ritüelleri geliştirmişlerdi. Takriben M.Ö. 2400 yıllarında, çeşitli şehirlerin egemen bir monarkın yönetiminde tek bir devlet halinde birleşmesiyle, bölgesel imparatorluklar şeklinde daha büyük çaplı siyasal birimler kurulur oldu. Zamanla bunlardan da büyük bölgesel imparatorlukların kurulması, daha fazla sayıda insanı ortak hukuk sistemleri altında toplayarak ve onları birbirleriyle paylaşabilecekleri kültürel ve dinsel deneyimlere açarak, bütünleştirici bir güç işlevini görecekti. Yüzyıllar geçtikçe tarım ve silah teknolojisinde, ulaşım ve iletişimde, toplumsal ve idari örgütlenmede kaydedilen ilerlemeler de imparatorluklara gittikçe daha geniş topraklara egemen olma imkânı tanıdı. Sonra da bu süreç ilk büyük doruk noktasına, firavunların egemenliğinde ileri düzeyde bir uygarlığın kurulmuş olduğu Mısır'ın Nil vadisinde ulaştı. Nil'in kıyılarını süsleyen tanrı ve kral anıtları, antik Mısırlıların dinsel ve hanedan geleneklerine tanıklık ediyordu. Birleştirici nitelikte buna benzer bir etkiyi de, İran'da kurulu olup, Mısır'dan Ceyhun nehrine kadar Ortadoğu'nun bütün topraklarını tek bir imparatorluk sınırlarına dahil eden Acem İmparatorluğu (M.Ö. 551-M.Ö. 331) sağlayacaktı.

M.Ö. 4. yüzyılda Büyük İskender'in fetihlerinin peşinden, İran ile Akdeniz arasında uzanan Ortadoğu toprakları, idari ve yüksek kültür dili olarak Yunanca'nın benimsenmesiyle birlikte başka bir gelenekle tanışmıştı. İskenderiye ve Antakya'da ileri düzeyde Yunanca öğrenim kurumları açıldı ve böylece Yunanca, Mısır'dan Anadolu'ya kadar şehirli elit kesim arasındaki egemen dil haline geldi.

Yeni fikirlerle tekniklerin benimsenmesi süreci, Roma fetihleriyle ve M.Ö. 1. yüzyılda Mısır, Filistin, Suriye ve Anadolu'da Roma'nın etkili idari uygulamalarının pekiştirilmesiyle devam etti. Bununla birlikte, Ortadoğu'nun Akdeniz'deki kısımları Roma İmparatorluğu'nun eyaletleri şeklinde idare edilmesine rağmen, yüksek kültürleri Latin damgasını taşımaktan daha ziyade Ellenik kültürün ege-

1) Ira M. Lapidus, *A History of Islamic Societies* (Cambridge, 1990), s. 3.

menliğindeydi. Roma'nın imparatorluk başkentinin M.S. 330 yılında Konstantinopolis'e taşınması ve ondan bir yüzyıl sonra batı Roma'nın yıkılmasıyla da imparatorluğun doğulu kimliği iyice belirginleşmiş oluyordu. Artık bu kimliği, Roma'nın idari uygulamalarını Ellen uygarlığı bağlamında muhafaza etme politikası uygulayan Bizans İmparatorluğu temsil etmekteydi.

Dolayısıyla, henüz oluşma ve gelişme evresindeki İslamiyet, yalnızca yukarıda ana hatlarıyla anlatılmış olan mevcut maddi kültürlerle değil, yerleşik dinsel inançlar ve ritüellerle de etkileşime girdi. İslamiyet'in yükseliş döneminde yerel ve bölgesel kültler, varlıklarını hâlâ korumakla birlikte, büyük ölçüde egemen Bizans ve Sasani imparatorluklarının resmi dinlerinin etkisi altında kalmıştı. Başka bir deyişle, imparatorlukların oluşması sürecinin dinsel açıdan tekbiçimliliğe katkıda bulunması son derece doğaldı. Fethedilen halkların kendi yerel tanrılarıyla tanrıçalarına inanmaktan vazgeçmeleri ve resmen onaylanmış emperyal dinlere inanmaları bekleniyordu. Bu suretle imparatorlukların konumlarını pekiştirmeleri, dini birliğe ve tek bir tanrının üstünlüğüne inanmayı gerektiren tektanrıcılığın ortaya çıkışına önemli katkıda bulunmuş oldu. Arap-İslam fetihlerinin gerçekleştiği dönemde Ortadoğu'da yaşayan halkların büyük kısmı, çoktan üç tektanrıcı inançtan birine bağlı durumdaydılar.

Tektanrıcılığı ilk kez öne sürenler, antik İsrail'in peygamberleriydi; kaldı ki Museviliğin en kayda değer ve kalıcı miraslarından birisi budur. M.S. 1. ve 2. yüzyıllarda Romalılar Yahudileri Filistin'den sürmüş olmalarına rağmen, İslamiyet'in doğuşunun evresinde Yahudi toplulukları Ortadoğu'da yeniden boy gösterip güçlenmeye başladılar. Bölgede tektanrıcılığın başka biçimlerine de rastlanıyordu. M.Ö. 7. yüzyılda İranlı peygamber Zerdüşt, kötülük güçleriyle sürekli mücadele halinde olan üstün bir Tanrı'nın varlığını savunan bir doktrin geliştirmişti. Zerdüştlük daha sonra İran'da kurulmuş Sasani İmparatorluğu'nun (M.S. 234-634) hakimlerince canlandırıldı ve bu imparatorluğun resmi dini olarak benimsendi.

Üçüncü tektanrıcı inanç olan Hıristiyanlık, Roma çağından sonra hızla yayılmış ve 4. yüzyılın sonlarında Bizans İmparatorluğu'nun resmi dini olarak kabul edilmişti. Gelgelelim, İsa'nın doğası üzerine farklı yorumların varlığı bu dine inananları böldü ve hepsi de kıskançça kendi yorumlarının doğru olduğunu iddia eden ayrı kiliselerin kurulması sonucunu doğurdu. 451'deki Kalkedon Konseyi'nde

kilisenin temel organı, İsa'nın biri ilahi, diğeri insani olan iki doğası bulunduğuna hükmetti. Oysa Monofisitler diye bilinen diğer Hıristiyan toplulukları, İsa'nın tek bir doğası bulunduğuna inanmaktaydılar. Monofisit doktrini, kendi dinsel hiyerarşisine sahip olup, ritüellerini yerli Mısır Koptik diliyle sürdüren Mısır'daki Koptik kilisesinde kurumlaşmıştı. Bu arada, Anadolu'daki Ermeni kilisesi de -Suriye'deki bazı gruplar gibi- Monofisit yoruma bağlıydı. İşte, İslamiyet'in ortaya çıkış döneminde, yerel ayinleri ve uygulamalarıyla bu bölgesel Monofisit kiliseleri, imparatorluğun bütün tebasına Hıristiyanlığın Rum Ortodoks yorumunu zorla kabul ettirme uğraşı içindeki Bizanslıların saldırılarına maruz kalmışlardı.

İslamiyet, Bizans'ın Rum-Hıristiyan toprakları ile İran-Zerdüşt bölgelerini dinsel temelli tek bir evrensel imparatorluk halinde birleştirmişti. Yeni İslamiyet inancı ile Ortadoğu'nun yerleşik gelenekleri arasındaki çatışmalar, köklü biçimiyle ve tartışmasız derecede İslami nitelik taşıyan, ama aynı zamanda daha önceki yüzyıllar boyunca birikmiş pratikleri de özümsemiş yeni bir uygarlığın kurulmasına kadar varacaktı.

1
İSLAMİYET'İN YÜKSELİŞİ VE YAYILMASI

İslamiyet'in yükselişinin hemen arifesinde Ortadoğu'nun iskân edilmiş toprakları, birbirine rakip iki emperyal devlet arasında paylaşılmıştı: batıda Roma-Bizans İmparatorluğu ile doğuda İran Sasani İmparatorluğu. Bizans imparatorları Sezarların halefleriydi ve Yunan bilimini, Roma yönetimini ve Rum Ortodoks Hıristiyanlığı'nı birleştiren yüksek kültürel ve siyasal geleneklerden oluşan muazzam bir yapının hâkimiydiler. 7. yüzyıl başlarında imparatorun toprakları, güney Avrupa'da İtalyan yarımadasından, görkemli başkent Konstantinopolis'e kadar uzanmaktaydı. İmparatorluğun Ortadoğu eyaletleri arasında Mısır, Filistin ve Suriye ile Irak ve Anadolu'nun bazı kısımları vardı. Düzenli profesyonel bir ordu, gayet gelişmiş bir bürokrasi ve Ortodoks kilisesi tarafından desteklenen Bizans hükümdarları güçlü ve sağlam görünüyorlardı.

Ancak 6. yüzyılın sonlarında ve 7. yüzyılın başlarında Bizans, askeri, dini ve idari otoritesini hedef alan tehditlerle zayıflamıştı. Bizanslılarla Sasaniler arasında 540 yılında başlayan imparatorluk rekabeti, hemen hemen hiç kesintisiz 629 yılına kadar süren bir savaşa yol açmıştı. Seferler ve karşı seferler her iki imparatorluğun da askeri güçlerini tüketmiş, hazinelerini boşaltmış, Nil ile Fırat nehirleri arasında kalan topraklarla şehirlere çok büyük hasarlar verdirmişti. Bizans imparatorları bu sürekli savaşın mali yükünü karşılamak için zaman zaman vergileri yükseltince, zaten toprakları üzerinde savaşan orduların yarattığı ekonomik sıkıntılar altında ezilen halkı kendilerinden uzaklaştırmıştı.

Bizans devleti ile tebası arasında dini bölünmeler de ek gerginlikler yaratmaktaydı. Bizans İmparatorluğu 4. yüzyılın sonlarında Rum Ortodoks Hıristiyanlığı devlet dini olarak benimseyince, imparatorlar ve kilise, dinin bu resmi biçimini halka zorla kabul ettirme girişiminde bulundular. Ancak imparatorluk halkı, Hıristiyanlığın diğer kollarına ve Yahudiliğe bağlı kalıp, kutsal kitap ve ayinlerde kendi dillerini kullanmaya devam ettiler. Resmi dini hedef alan tehditleri hoşgörüyle karşılamak istemeyen devlet, bu tür akımları sapkınlar diye niteleyerek baskıya başladı. Rum Ortodoks cemaatin dışındaki Yahudiler ve Hıristiyanların baskı altında kalmaları, imparatorluk içinde büyük hoşnutsuzluğa yol açtı. Bu, aynı zamanda, pek çok Bizanslının daha hoşgörülü Müslüman hükümdarların gelişlerinden neden memnun olduklarını kısmen açıklayan bir olgudur.

Fırat nehri üzerinndeki Ctesiphon'un (Selukiya) başkenti olduğu İran Sasani İmparatorluğu, Irak ile Mısır arasındaki toprakların kontrolü için Bizans'la çekişme halindeydi. Evrensel İran imparatorluğunun 1,200 yıllık Acem geleneğinin mirasçısı olan Sasani devleti, mutlak monarşi üzerine kurulmuştu. İmparator, krallar kralı, şehinşahtı; büyük bir görkem içinde yaşayan ve gayet ayrıntılı merasimlerle çevrili uzak ve mutlak hâkim hükümdardı. İran bürokrasisi yüzyıllar boyunca yerleşip geliştiğinden, Sasani İmparatorluğu çok geniş ve deneyimli bir kâtip sınıfı tarafından yönetiliyordu. Bizans'taki muadilleri gibi Sasani imparatorlarının da ağır silahlı ve zırhlı süvarileriyle ünlü güçlü bir düzenli ordusu vardı.

Ancak Sasani İmparatorluğunun gücü de, tıpkı Bizans'ınki gibi çoğu dini çeşitlilikten doğan halkın hoşnutsuzluğunun artışıyla iyice gevşemişti. 6. yüzyılın sonlarında Sasanilerin resmi devlet dini

olan Zerdüştlük, büyük halk kitlelerinden ziyade yönetici seçkinlerin törensel dini olarak öne çıkmıştı. Özellikle imparatorluğun batısında halk, saray dininden çok Hıristiyanlık ve Yahudiliğin çeşitli mezheplerine daha fazla yakınlık duyuyordu. Hükümdarlarıyla birleştirici bir din bağı olmayınca, Sasani İmparatorluğu halkının pek çoğu devlete karşı sadakat duygusu da beslememekteydi.

İslamiyet kendilerine ulaştığında Bizans ve Sasani imparatorlukları bir geçiş dönemi yaşıyorlarsa da, onların İslami yönetim uygulamaları ve dini doktrinlerinin gelişmesindeki etkisini anlamak önemlidir. Gelişmekte olan İslamiyet, Bizans'ın Yunan mirası, İran'ın bürokratik geleneği, Konstantinopolis ve Ctesiphon saraylarında gelişen imparator kavramının etkisinde kalacaktı. Dolayısıyla İslamiyet, çıktığı toplum kadar içine girdiği toplumların bir ürünü olarak anlaşılmalıdır.

İSLAMİYET ÖNCESİ ARABİSTAN

Güneyde Yemen ve diğer yerlerde birkaç dağınık vaha yerleşim birimleri dışında Arap yarımadası uçsuz bucaksız bir çöldür. Burası, kökenleri kesin olarak saptanamayan eski Sami ırkından Arapların ülkesidir. Bizans ve Sasani imparatorluklarının gayet disiplinli yönetilen topraklarına karşılık, 7. yüzyıl başlarının Arap Yarımadası'nda merkezi bir otorite yoktu. Devlet yapısı, ortak bir hukuk sistemi ve bir yönetim merkezi de bulunmuyordu. Bireyin sadakatle bağlı olduğu aşiretler, en büyük toplumsal ve siyasal örgütlenmelerdi. Her aşiret, kurucu bir atadan gelmiş olma inancına dayanan akrabalık bağlarıyla çevrilmiş bir birimdi. Arabistan sakinlerinin çoğu deve, koyun ve keçi yetiştiren kır göçebeleriydi. Arabistan'ın sert ikliminde otlakların azlığı, sürekli olarak bir yerden başka bir yere göçü gerektirirdi. Az olan kaynaklar için rekabet aşiretler arasında çekişmelere yol açar, savaş bir hayat tarzına dönüşürdü. Bu doğrultuda bütün erkeklerin savaşçı olmaları beklenir, aralarında en yiğitlerin serüvenleri aşiret kültürüne yerleşirdi. Arapların bu çok geniş savaş deneyimleri, İslamiyet'in ilk dönemlerdeki yayılmasında önemli bir etken olacaktı.

İslamiyet öncesi Arabistan'ın aşiret yapısındaki bölünmeler bir yana, kültürel birliğin gücü de etkiliydi. Bedevilerin kahramanlık ve şeref özellikleri, Arap şiirinin kaside formunda dile getirilirdi. Pazar-

yerlerinde ve aşiret toplantılarında ezberden okunan bu şiirin varlığı, tarihçileri, 7. yüzyıl Araplarının yarımadanın çeşitli yerlerinde anlaşılabilecek ortak bir şiir diline sahip olduklarına inandırmıştır. Hazreti Muhammed'in dini mesajı, çok geniş bir toprak üzerindeki Arapça konuşan insanlara iletilebilmesi anlamına geldiğinden, bu da İslamiyet'in yayılması açısından çok önemliydi.

Tecrit edilmiş olduğu halde Arap yarımadası, Ortadoğu uygarlığını şekillendiren güçlerden tamamen kopuk değildi. İslamiyet'in doğuşundan hemen önce iki Arap aşiret konfederasyonu, kuzey Arabistan sınırlarını Bizans ve Sasanilerin bağlı devletleri olarak korumaktaydılar. Bu Arap konfederasyonlarının ikisinin de Hıristiyan olması, Hazreti Muhammed'den önce Araplar arasında tektanrı anlayışının yaygınlığının kanıtıdır.

Arabistan'ın güneybatı ucundaki Yemen, yarımadaya dış etkilerin girebildiği başka bir kaynaktı. Yarımadanın geri kalanının aksine Yemen, verimli ve sulak bir bölge olduğundan yerleşik bir tarım toplumunu besleyebilirdi. 4. ve 5. yüzyıllarda güney Arabistan'daki pek çok Arap topluluğu, Hıristiyanlığı benimsemişti ve Yemen'in İslamiyet öncesi son hanedanı da Yahudiliği seçmişti. Kuzey ve güney Arabistan'ın yerleşik bölgelerindeki dini doktrinlerin karışıklığına rağmen, iç bölgeler aşiretlerinin çoğu yerel putlara ya da tanrılara taparak animizmin çeşitli inanışlarını uygulamaya devam etmekteydiler.

İslamiyet'ten önceki iki yüzyıl içinde Arabistan, Ortadoğu imparatorluklarıyla Yemen arasındaki ticari geçiş yolu olarak giderek artan bir önem kazandı. Bizans ile Sasaniler arasındaki savaşlar doğu-batı kara yollarını kestiğinden, Arabistan'ın Kızıldeniz'e bitişik kıyı vadisi Hicaz'dan geçen kuzey-güney kervan ticaretini arttırmıştı. Arapların bu ticaret ağından en çok yararlanan şehri Mekke'ydi ve Mekke, yarımadanın en önemli ticaret merkezi olmuştu. 7. yüzyıl başlarında Mekke tüccarları, kendi kervanlarını örgütleme ve kervanların huzur içinde geçmesi için aşiretlere para verecek kadar yeterli bir sermaye toplamışlardı.

Mekke, ticari merkez olmasının yanı sıra önemli bir dini merkezdi. Şehrin tapınağı olan Kâbe, batı Arabistan'dan tapınmak için gelenleri kendisine çeken animist bir kült merkezi olmuştu. Hazreti Muhammed'in doğduğu sıralarda Kâbe yıllık hac yeriydi; bu hac sırasında savaşlara ara verildiğinden, Mekke tapınağı aşiretler arası anlaşmazlıkların giderileceği bir tür tarafsız bölge haline gel-

mişti. Şehir dini rolünden büyük gelir elde etmekteydi ve şehrin eşrafı, tapınağın bir servet ve etkinlik kaynağı olarak önemini kavramışlardı.

Mekke'nin ileri gelen boyları, şehre yerleşen, dini rolünü pekiştiren, siyasal ve ticari hayatına hâkim olan Kureyş aşiretindendi. Resmi idari örgütleri olmamasına rağmen şehrin işleri, önemli Kureyş tüccarları heyetince gevşek bir biçimde düzenlenmekteydi. Tarihçiler Mekke'nin giderek ortadan kalkan aşiret adetleri ile tüccar kapitalizminin yarattığı yeni şehirlilik arasında bir geçiş süreci yaşandığını ileri sürmüşlerdir. Alışılageldik aşiret değerleri ortadan kalkıyordu, ama bir şehir yerleşimine uygun, gelişmiş bir topluluk değerleri de henüz ortaya çıkmış değildi.

HAZRETİ MUHAMMED VE İSLAMİYET'İN TEMELLERİ

Geleceğin İslam Peygamberi Muhammed bin Abdullah, 570 yılı civarında Mekke'de doğdu. Hayatının ilk yıllarında, daha sonraki yılların becerikli devlet adamı ve güçlü peygamberini işaret edecek bir özelliği yoktu. Kureyş aşiretinin bir kolu olan Haşim aşiretine doğmuştu. İki yaşında öksüz kalan Muhammed, amcası Ebu Talib tarafından büyütüldü. Gençliğinde kervan ticaretiyle meşgul oldu, ayrıca Şam'a gitmiş olabilirdi. Yirmili yaşlarında zengin bir dul olan Hatice'yle evlenince maddi durumu düzeldi. Hatice'nin İslamiyet tarihinde şerefli bir yeri bulunur; Muhammed'in ardından yeni dini kabul eden ilk kişiydi ve Mekke halkının çoğunluğunun onun peygamberliğine karşı çıktığı ilk yıllarda kocasına destek olmuştu.

Muhammed dürüst ve güvenilir bir insan olarak saygı görüyorsa da tüccar, eş ve Hatice'nin dört kızına baba olarak gayet sıradan bir hayat sürmekteydi. Ancak kırk yaşına yaklaştığında tavırları birden değişti. Mekke'den kimi zaman günlerce olmak üzere sık sık ayrılıyor, şehir dışındaki dağlarda tek başına düşünmeye gidiyordu. Bazıları, Muhammed'in orada Mekke toplumuna musallat olan sorunlara kafa yorduğunu ve bunları düzeltme yolları aradığını iddia etmişlerdir. Hira Dağı'ndaki bu tek başına beklediği günlerden birinde, Allah'tan meleği Cebrail aracılığıyla Muhammed'e bir emir gelerek, kendisine iletilecek ilahi mesajları Mekkelilere iletmesi söylendi. O gece, Arapların hayatını değiştirecek ve evrensel bir tektanrılı dinin ortaya çıkışını doğuracak bir hareket başlamış oldu.

Muhammed'e hayatının geri kalan yirmi iki yılında indirilen vahiyler, arkadaşları tarafından kaydedildi, ezberlendi ve daha sonra İslam dininin temelini oluşturan tek bir kitap -Kuran- olarak toplandı. Kuran, hem form hem de içerik bakımından kutsal bir kitaptır. Sadece Allah'ın emirlerini içermekle kalmayıp, Allah'ın doğrudan doğruya kelamını temsil ettiğinden dili kutsaldır ve değiştirilemez. Kuran'ın indirilmesinin başladığı geceden sonraki yüzyıllar boyunca Müslüman olmayanlar, özellikle İslamiyet'in kendileri açısından en büyük tehdidi oluşturduğu Hıristiyan ve Yahudi tektanrıcılar, Kuran'ın Hz. Muhammed'in değil de, Tanrı'nın sözlerini içerdiği fikrini kabul etmekte güçlük çekmişlerdir. Burada önemli olan, dini gerçekler konusundaki iddiaları tartışmak değil, Hz. Muhammed'in deneyiminin derinliği ve bu deneyimin iletildiği tamamen inandırıcı dil üzerinde durmaktır. Kuran'ın sureleri, özellikle de Mekke'de indirilenler, daha önceki varlığını aşan ve kendini seçildiğine inandığı role, yani Tanrı'nın Peygamberliği'ne bağlı bir kişiyi ortaya çıkarmaktadır.

Muhammed'in peygamberliği iki döneme ayrılabilir: Mekke dönemi (610-622) ve Medine yılları (622-632). Hayatının bu iki döneminde Muhammed'in konumundaki değişiklik, vahiylerin üslûp ve içeriğinde yansır. Kuran, sureler dizisi halinde indirilmiş ve surelerin uzunluğuna göre düzenlenmiş; en uzunu başa, en kısası sona yerleştirilmiştir. Daha kısa sureler, Muhammed'in inancın teolojik temellerini oluşturmaya yoğunlaştığı Mekke yıllarına aittir. Mekke döneminin en temel öğesi, uzlaşmasız bir tektanrıcılıktır. İlk Mekke vahiylerinden biri şöyledir:

> De ki: O, Allah birdir, Allah sameddir,
> O, doğurmamıştır ve doğmamıştır. Onun hiçbir dengi yoktur.
>
> (112. Sure)[2]

Arapça tek Tanrı'yı ifade eden Allah sözcüğü, İslamiyet'in olduğu kadar Yahudiliğin ve Hıristiyanlığın tek tanrılarını da kapsamaktadır. Bu yüzden, *Allah* terimini sadece İslami bağlamda değerlendirmek yanlıştır.

Kuran'ın her şeye kadir tanrısı, insan yaratıklarından ne istiyordu? Mekke'de inen vahiylerde, ibadet ve davranışlarında belli kalıp-

---

2) A.J. Arberry, *The Koran Interpreted* (New York, 1955). Bundan sonra Kuran'dan yapılacak bütün alıntılar bu metindeki çeviridendir.

lara uymaları istenmekteydi. Kullar O'nun iradesine boyun eğecekler ve yeryüzünün nimetlerinin sağlayıcısı olarak ona minnetlerini göstereceklerdi. İbadet konularına ek olarak Tanrı, insanların günlük sosyal alışverişlerinde birbirlerine nasıl davranmaları gerektiği konusunda da emirler indirmişti. Mekke halkını toplumda kendilerinden daha talihsiz olanlara karşı dikkatli olmaları ve servet arayışlarında daha ılımlı davranmaları için uyarıyordu. Muhammed'in devrindeki Mekke'nin uygulamaları karşısında Tanrı'nın hoşnutsuzluğu şu önemli metinde görülür:

> Hayır, siz öksüzü ağırlamazsınız,
> siz yoksula doyurmayı öğütlemezsiniz,
> siz çok daha miras yersiniz,
> siz malı da çok severek yığarsınız.
> (89. Sure)

Kuran, yardımsever olmayanları kınar ve servetlerinin öteki dünyada son yargıç olacak Allah'ın gazabından kendilerini kurtaracağını sananları uyarır. Kıyamet Günü kavramı, dinin temel öğelerinden biridir. Vahiyler, Mekke halkını eylemleri, tavırları ve hatta en derin düşüncelerinin Kıyamet Günü'nde Allah tarafından değerlendireceği konusunda uyarıyordu. Kuran'ın teolojisi böyle fazla basit ve çok açık seçikti. İnsanlardan, her şeye kadir bir yargı Tanrısının açıklanan iradesine uymaları isteniyordu. Onu kabul edenler ve emirlerini yerine getirenler, cennetle ödüllendirileceklerdi; Tanrı'yı reddedenler ve onun emirlerine itaat etmeyenler, cehennem ateşinde yanacaklardı.

Muhammed'in vaazları pek az insanı çekmiş ve misyonu Mekke döneminde epey büyük bir muhalefetle karşılaşmıştı. Ne de olsa şehrin toplumsal, ekonomik ve dini yapısına bir tehdit oluşturuyordu. Çünkü Muhammed sadece zengin Kureyşli tüccarların davranışlarını eleştirmekle kalmayıp, Mekke'yi varlıklı bir hac merkezi yapan dini uygulamaları da kınamaktaydı. Yıllar geçip de Mekke muhalefeti horgörüden bedensel zarar tehditlerine dönüşünce, Muhammed ve kendisine inananlar kendilerine daha konuksever bir yer aradılar. Bir süre sonra Yathrib (daha sonra Medine) şehrine yerleşmeleri için davet gelince Muhammed bu çağrıyı kabul etti.

Mekke'nin 322 kilometre kuzeyinde olan Medine, çeşitli aşiretlerinin kan davalarından ziyadesiyle zarar görmüş olan verimli bir

vaha şehriydi. Muhammed oraya arabulucu olarak davet edilmişti ve Medine temsilcileri, onunla birlikte gelecek Müslümanlara korunacağı sözünü vermişlerdi. 622 yılında küçük Müslüman toplumu Mekke'den Medine'ye gitti. Hicret olarak bilinen bu olay İslamiyet'in gelişmesinin dönüm noktasıdır: 622, Müslüman takviminin ilk yılıdır.

Medine'de yaşadığı on yıl içinde Muhammed'in konumunda çok önemli değişiklikler oldu. Pek az müridi olan ve hor görülen bir peygamberden, küçük bir devletin başı ve bütün Arabistan'ın hâkim adamı haline geldi. Bu değişim savaşlar, barış görüşmeleri ve vaazlar sayesinde gerçekleşirken, başarısı Muhammed'in sadece peygamberliğe değil, siyasal önderliğe de hakkı olduğunu doğruluyordu. Muhammed Medine'deki otoritesini, şehrin nüfuzlu kişilerini İslamiyet'i benimseyip kendi liderliğini kabul ettirerek pekiştirdi. Ondan sonra peygamberliğini ve siyasal otoritesini inkâr etmeyi sürdüren gruplara karşı önlemler almayı başarabildi. Bu gruplar arasında, Muhammed'in peygamberlik iddiasının meşruluğunu kabul etmeyen pek çok Yahudi aşireti bulunuyordu. Muhammed sonunda bunları Medine'den kovdu, mallarına el koyup Müslüman göçmenler arasında dağıttı.

Muhammed Medine'deki konumunu güçlendirirken, Mekke'yi de genişleyen İslam toplumuna katma planları yapmaktaydı. Stratejisi Mekke'nin zenginliğinin kaynağı olan kervan ticaretini bozmaktı. Medine'ye gelişinin birinci yılında Mekke kervanlarına baskın düzenlenmesini emretti. İlk baskın, geleneklere göre düşmanlıkların durdurulduğu kutsal hac aylarından birinde yapıldı. Medine Müslümanları içinde eski geleneklere hâlâ saygı duyanların çoğu bu baskından hoşnut kalmadılar. Ancak o sırada inen bir vahiy, inanmayanlara karşı savaşa cevaz veriyor ve İslamiyet'i silah kullanarak yayan bütün Müslümanları, özel nimetleri hak eden insanlar katına çıkarıyordu.

Muhammed'in kervanlarına yönelik saldırılarına misilleme olarak Mekkeliler de Medine'deki Müslümanlar üzerine seferler düzenlediler, fakat sayıları daha az olan Müslüman güçler her seferinde kendilerini iyi savundular, hatta sınırlı zaferler bile kazandılar. Muhammed bu savaşlardan yaratıcı bir askeri taktisyen olarak çıktı ve Mekkelileri durdurması komşu aşiretler arasında prestijini

yükseltti. Bu aşiretlerin pek çoğu İslamiyet'in, mesajını tam olarak anladıkları ya da kabul ettikleri için değil de, Muhammed'le birleşmenin zafer kazandıracağı ve zaferin de savaş ganimeti demek olduğu düşüncesiyle ona sadakat yemini ettiler. Peygamber'in güçlerinin sayısının artması ve aşiretlerle etkili ittifaklar kurması, Mekke ticaretini şehrin refahının ciddi bir tehdide uğradığı noktaya kadar kısmasını sağlamıştı. Muhammed, 630 yılında 10 bin kişilik bir güçle Mekke önlerine vardı; bir devlet adamı özellikleri göstererek, şehir sakinlerine şehri teslim ettikleri ve İslamiyet'i benimsedikleri takdirde canlarının bağışlanacağı, mal mülklerine el sürülmeyeceği sözünü verdi. Kureyş aşiretinin reisleri teklifi kabul ettiler ve Peygamber sekiz yıl önce kaçtığı şehre zaferle girdi. Olayı anlatanlara göre, Muhammed doğruca Kâbe'ye gitmiş, putları parçalamış ve orasını Tanrı için kutsal bir ibadet yeri olarak ilan etmişti. Mekke yeni hac merkezi olarak kalacak ve Kâbe yeni dinin odak noktası olacaktı.

Hicret ile Mekke'nin teslim olması arasındaki yıllarda Muhammed'in liderlik rolü giderek daha karmaşık bir hal aldı. Medine, maliyesi, askerleri ve giderek artan sayıda Müslümanlarıyla küçük bir şehir-devlete dönüşmüştü. Kuran'ın içeriği, şehrin artan işlevlerinin nasıl karşılanacağı ve insanların birbirleriyle ilişkilerini nasıl düzenlemeleri gerektiği hakkında talimatlar getirerek değişen durumu yansıtmaktaydı. Bu emirlerle İslamiyet'in her şeyi kucaklayan doğası kurulmuştu. Örneğin Kuran, bir borç anlaşmasının şahit önünde yapılmasını dini bir görev addediyordu ve bunu yerine getirmemek günahtı. Bu yolla evlilik, miras, boşanma ve ticari ilişkiler, Müslümanların dinsel deneyimlerinin birer parçası olmaktaydı. Muhammed, insanın günlük davranış kurallarının Allah'ın indirdiği emirlerle düzenlendiği bir ümmet yaratmıştı.

Mekke'nin teslim olmasından sonra Arabistan'ı birleşmiş bir devlet olarak görmek abartma olur. Yine de Muhammed'in yarattığı dönüşüm çok önemliydi. Tek bir üstün tanrıyı tanımakta ve onun günlük hayatlarındaki otoritesini kabul etmekte birleşen bir inananlar toplumu anlayışını yerleştirmiş; alkolü ve kan davasını yasaklayan, kadınların hukuksal statülerini tanıyan ve yoksulların korunmasını öngören bir toplumsal ahlâk kavramı getirmişti. Ayrıca Muhammed bunu peygamber, devlet kurucu ve sosyal reformcu rolleriyle kişiliğinde birleştirmişti. Günümüzde İslami-

yet'in savaşçı unsurları fazla vurgulanmaktaysa da, şu tür Kuran surelerinin önemini akıldan çıkarmamız gerekir:

> Anne-babaya, yakın akrabaya,
> yetimlere, yoksullara,
> yakın komşuya, uzak komşuya,
> yanınızdaki arkadaşa, yolda kalmışa
> ve sağ ellerinizin malik olduklarına güzellikle davranın.
> (Nisa Suresi, 36. ayet)

ARAP FETİHLERİ VE İLK İMPARATORLUK

Hz. Muhammed 632 yılında öldüğünde, Arabistan onun çağrısını reddedip tekrar eski yoluna dönseydi, bu gelişme tarihsel örneklerle çelişmezdi. Oysa Mekke ve Medine'deki Müslüman gruplar yeni dini toplumun geliştirilmesine devam etmeye karar verdiler ve bunun kontrolünü ele geçirmek için birbirleriyle yarıştılar. Hz. Muhammed'in oğlu olmadığı ve Kuran'da da bir halefin nasıl seçileceği gösterilmediği için toplumun liderliği sorunu farklı yorumlara açıktı. Hz. Muhammed'le birlikte Mekke'de eziyet çekmiş ve Medine'ye hicret etmiş olan ilk Müslümanlar, kendilerinden biri olan Ebubekir'i topluluğun yeni başı olarak seçerek diğerlerinden önce davrandılar. Öteki gruplar da onun liderliğini kabul ettilerse bile, bu ilk haleflik üzerindeki tartışmalar, İslamiyet'in tarihi boyunca etkileyen çatışma tohumlarını ekmiş oldu.

Ebubekir'e (632-634) sadece 'halife' dendi. Daha sonraları 'halife' terimi, İslam toplumunun dini ve siyasal lideri için kullanıldı, makamına da halifelik adı verildi. Ebubekir ve üç halefi, Ömer (634-644), Osman (644-656) ve Ali (656-661), Peygamber'e olan yakınlıkları ve Kuran'ın emirlerine bağlılıkları sebebiyle İslam tarihinde Raşidun (doğru yönlendirilmiş) olarak bilinirler. İçlerinden ikisi öldürülmüş ve hükümdarlıkları siyasal ve toplumsal karışıklıklarla dolu olarak geçmişse de, daha sonraki ve daha karışık zamanların Müslümanları, Peygamber'in dört dostunun Arapları yarımadadan çıkartıp dünya tarihine sokan hareketi başlattıkları bu çağı daima nostaljiyle anarlar.

İkinci halife Ömer, aşiretlerin kendi aralarında baskınlar yapma isteklerini bir yana yöneltme ihtiyacını fark ederek, Bizans ve Sasa-

ni İran'ın güney kanatlarına saldırılar düzenlenmesine izin verdi. Böylece Arap fetihleri çağı ve bir İslam imparatorluğunun kuruluşu başlamış oldu.

Arap fetihlerinin hızı ve genişliği şaşırtıcıydı. Arap güçleri 637'de Kadissiye savaşında Sasani İmparatorluğu'nun ordusunu yendiler, ardından Ctesiphon'u ele geçirip İran yaylalarından Hindistan'a doğru zorlu yürüyüşe başladılar. Bizans'a karşı kaydedilen başarı da aynı derecede hızlı şekilde gerçekleşti. Araplar 635'te Şam'ı ve 641'de zengin tarım ülkesi Mısır'ın bir kısmını işgal ettiler. 670 yılı geldiğinde Bizans ve Berberi direnişine karşı batı seferi bugünkü Tunus'a erişmişti ve 680'de Arap komutan Ukba ibn Nafi, Tunus'tan küçük bir kuvvetle yola çıkıp Cezayir ve Fas'ı geçerek Atlantik Okyanusu'na erişti. Arapların Batı'ya yayılmaları, 8. yüzyılın ilk yarısında İspanya'yı fethetmeleriyle son buldu. Peygamber'in ölümünden sonraki yüz yıl içinde Araplar, doğuda Hint alt-kıtasına varmışlar, batıda İspanya'yı işgal edip Pireneler'i geçerek Fransa'ya girmişler ve ancak Charles Martel tarafından 732'de Poitiers savaşında durdurulabilmişlerdi. Bu ilk fetihler dalgasında Sasani İmparatorluğu çökmüş ve bu imparatorluğun toprakları bir Arap-Müslüman yönetimine geçmişti. Bizans ise, Ortadoğu ve Kuzey Afrika eyaletlerini kaybetmekle birlikte, Anadolu'nun ve Balkanlar'ın kontrolünü elinde tutabildiğinden 14. ve 15. yüzyıllarda Osmanlılar tarafından ortadan kaldırılana kadar Müslüman yayılmacılığına güçlü bir engel olarak kalmıştı.

Arapların fetihlerinin hızı ve genişliğinden daha şaşırtıcı olan, süreklilikleriydi: 15. yüzyıla kadar bir Arap-İslam varlığını barındıran İspanya dışında, o ilk yüzyılda işgal edilen topraklar günümüze kadar Arap olmasa da Müslüman kalmışlardır. Kuzey Afrika'da Mısır'da ve doğu Akdeniz'de -Elenizm ve ilk Hıristiyanlığın merkezlerinde- ve çok eskilerden beri iskân edilmiş olan Irak'ta, Arap dili ve İslam dini egemen konuma gelmiştir. Pers dili ve kültürü daha sonraları İran'da yeniden yerleşmişse de, bunlar İslami dile dahil olarak ifade edilmiştir.

Yerel halkın yeni Arap hükümdarları kabul etmelerini kolaylaştıran toplumsal, ekonomik ve dini sebeplerin varlığı olmasaydı fetihler bu kadar hızlı ya da kalıcı olamazdı. Daha önce de belirtildiği üzere, fethedilen yerlerin halkları arasında tektanrıcılık zaten benimsenen bir şeydi ve İslamiyet'in tektanrıcılığı onu mevcut dini gelenekler arasına sokuyordu. İkincisi, İslamiyet, Müslüman olmayan-

lara ciddi bir hoşgörüyle yaklaşıyordu. Kuran, Müslümanlara 'ehl-i Kitap' olanları, yani vahiyle indirilmiş bir kitabı olan Yahudi ve Hıristiyanları korumalarını emrediyordu. Bu hoşgörü, uygulamada İran Zerdüştlerine ve Hindulara kadar genişletilmekteydi. Arap fetihlerinde zorla din değiştirme pek az rol oynamıştır; nitekim, en az iki yüzyıl boyunca İslami imparatorluğun halkının çoğunluğu Müslüman değildi. Bunlara 'zımmi', yani yasanın kabul ettiği dinlerin mensupları denirdi. Zımmilerin dinlerinde ibadetlerine ve iç işlerini kendi dini yetkilileri aracılığıyla görmelerine izin verilirdi. Ancak bu halklar, Müslümanların eşitleri olarak sayılmazlardı ve özel bir vergi (cizye) ödemek zorundaydılar. Askerlik yapmazlardı, bazı renk giysileri giyemezlerdi, evleri ve ibadet yerleri Müslümanlarınkiler kadar büyük olamazdı. Gerek bu tür kurallar gerekse başka kısıtlamalar bir tür ayrımcılığa varsa da, o çağ açısından aşırı bir hoşgörülü tavırdı ve Bizans İmparatorluğu'nun uygulamalarıyla tam bir çelişki oluşturmaktaydı.

Arap-İslami devletin koyduğu vergiler de Bizans ve Sasani imparatorluklarının saldıkları vergiler kadar ağır değildi. Dahası, Arap hükümdarlar mevcut yönetim uygulamalarına dokunmuyorlar ve yerel törelere karışmıyorlardı. Fethedilen bölgelerdeki insanlardan bazıları İslam dinine geçiyorsa da, Araplar, hükümdarlıklarının ilk yüzyılında din değiştirmeyi teşvik etmediler. Bunun bir sebebi, cizyenin önemli bir devlet geliri olmasıyken, bir sebebi de Arapların, İslamiyet'in bu erken aşamasında dinlerini tamamen Araplara ait saymalarıydı.

İLK İÇ SAVAŞ ve RAŞİDUN HALİFELİĞİNİN SONU

Halifeliğin kime kalacağı sorunu, ilk fetihlerin heyecanı içinde büyük ölçüde göz ardı edilmişti. Halife Osman, 656'da isyancı Araplar tarafından öldürülünce bu sorun yine başgösterdi. Sonunda da ancak İslam ümmeti içinde kalıcı bir bölünme doğuracak olan bir iç savaşla çözüldü. Öldürülen Osman'ın yerine Ali seçildi. Peygamber'den sonra Ali, İslamiyet'in kurucularının en çok saygı göreniydi. Peygamber'in kuzeni, kızı Fatma'nın kocası ve İslamiyet'i ilk kabul edenlerin en önde gelenlerindendi. Hatta ümmet arasında Hz. Muhammed'in Ali'nin kendisinin halefi olmasını istediğine inananlar az değildi. Halife seçildiğinde Ali, Arap olsun ol-

masın, bütün Müslümanlar arasında daha fazla eşitlik isteyen geniş çıkarlar koalisyonunu ve topluluğun liderliğinin Muhammed'in ailesine geri verilmesini arzulayanları temsil ediyordu. Ancak Ali'nin halifelikte hak iddia etmesine, Müslüman Suriye'nin güçlü valisi Muaviye karşı çıkmaktaydı.

Liderlikte hak iddia eden iki rakibin güçleri, 657'de Siffin savaşında karşı karşıya geldiler. Çarpışmanın sonucu kesin değildi ve Ali de, Muaviye de savaştan önceki durumlarında kaldılar. Savaş sonrasında Ali'nin güçlerinin önemli bir kısmı desteğini çekince, Muaviye kendi kuvvetlerini Suriye ve Mısır'a yayarak Ali'nin halifelikte iddialı olmasını engelledi. Ali aşağı Irak'ta Arapların garnizon şehirlerinden biri olan Kufe'de bir başkent kurduysa da, durumu giderek zayıfladı ve 661'de öldürüldü. Ali'nin halifeliği kısa ve ihtilaflıydı, ama hiç de önemsiz değildi. Daha sonra göreceğimiz üzere, İslam ümmeti içinde otoritenin meşruluğunun geçerliliğini temsil edecek ve önemli bir Müslüman azınlığın doğrudan Peygamber ailesinden gelen bir cemaat liderini benimseme isteğinin kalıcı sembolü olacaktı. Gerçekten de, Ali'nin ve ailesinin hatırasına bağlılık ve o sırada meydana gelen olaylardaki trajedi öylesine büyük bir canlılık ve tutku yarattı ki, İslam toplumu içinde kalıcı bir bölünmeye yol açtı.

ARAP İMTİYAZLILIĞINDAN İSLAMİ EVRENSELCİLİĞE: EMEVİ VE ABBASİ İMPARATORLUKLARI

Ali'nin ölümü İslam toplumunun gelişmesinin birinci aşamasının sonuna, imparatorluğun yeni bir yayılmacılık ve pekiştirilme dönemine girmesininse başlangıcına işaret ediyordu. İmparatorluk boyunca Muaviye halife olarak tanındı ve Emevi hanedanının (661-750) kurucusu oldu. Muaviye, başlıca düşüncesi İslamiyet'in yayılması, devlet kaynaklarının idaresi ve hanedanının sağlamlaştırılması olan pragmatik bir hükümdardı. Halifeliği sırasında imparatorluğun siyasal merkezi, küçük kervan şehri Mekke'den, bütün Bizans çağrışımlarıyla eski antik şehir Şam'a taşındı. Muaviye, yönetimde Bizanslıların bazı usullerini benimsedi ve eski Bizans bürokratlarıyla zanaatkârlarını yanına alarak, Arap imparatorluğunun Bizans'ın halefi bir devlet durumuna dönüşmesi sürecini başlattı, böylece halifeliği bir monarşinin unsurlarıyla birleştirmiş oldu.

Muaviye'nin halefleri fetihlerle maddi zenginliği Şam'a getirmeye devam ettilerse de, Emevi İmparatorluğu iç kavgalarla sarsılmaktaydı. Karışıklıkların bir sebebi, Emevi yönetici seçkinlerinin benimsediği Arap imtiyazlılığı politikasıydı. Emeviler kendilerini Arap kökenli olarak görüyorlardı ve imparatorluğun mali ve sosyal işlerini Arapları kayırarak, sayıları giderek artan Arap olmayan Müslümanlara karşı ayrımcılık yapacak şekilde yönetmekteydiler. Bunun yarattığı huzursuzlukla 750 yılında patlak veren bir isyan, Emevi hanedanını yıktı ve onların yerini yeni bir hanedan olan Abbasiler aldı.

Abbasiler halifelik makamını 750'den 1258'e kadar ellerinde tuttular. Abbasiler döneminde kahramanca fetih çağı, yerini idari kurumların, ticari girişimlerin ve bir hukuk sisteminin gelişmesine bıraktı. Bürokrat, şehirli tüccar ve âlim yargıç, toplumun gözde unsurları olarak Arap savaşçısının yerine geçti. Yüzyılların kültürel ve dini geleneklerinin karışımı olan coğrafi merkezde fetihlerin pekiştirilmesi, Ortadoğu'nun mevcut kültür ve dinleri ile Arabistan'dan gelen dinamik enerjiyle karmaşık bir etkileşimle sonuçlandı. Doğan yeni ve capcanlı İslami uygarlık, Abbasi İmparatorluğu'nun başarılı halifelik döneminde (750-945) ilk ama son olmayacak ifadesini buldu.

El Mansur (754-775), Harun el-Reşid (786-809) ve El-Meymun (813-833) gibi halifelerin temsil ettikleri Abbasi İmparatorluğu'nun ilk 150 yılı, nispeten siyasal istikrar, büyük ekonomik refah ve merkezi İslam topraklarında giderek artan bir evrensellik dönemiydi. Bu koşullar, zengin ve çok çeşitli bir uygarlığın gelişme imkânını yarattı. Abbasiler, Emeviler döneminde huzursuzluk yaratan Arap imtiyazlılığı politikasını terk ettiler. Onun yerine, etnik kökenleri ne olursa olsun bütün Müslümanların eşitliğini kabul eden evrenselci bir politika benimsediler. Bu tutum şehir hayatının canlanması ve ticari faaliyetlerin genişlemesiyle birleşince, fethedilen ülke halklarından Müslüman olanlar, devletin ekonomik ve siyasal hayatına tam olarak katılarak giderek büyüyen bir kozmopolitlik doğurdular.

Abbasilerin evrenselciliği, imparatorluk başkentinin, Arap çoğunluğa sahip olan Şam'dan, halife El-Mansur'un Dicle'nin batı kıyısında yeni inşa ettiği Bağdat'a taşınmasıyla da simgeleşmiş oldu. Bu değişiklik İslamiyet'i, siyaset merkezini mutlak monarşide ve bürokraside uzman olan İran imparatorluk gelenekleriyle daha doğrudan ilişkiye sokarak, Arap ve Bizans deneyimlerinin İslami devlet üzerindeki etkisini arttırdı. Abbasi yönetimi, Sasani hükümetini model almaktaydı ve

giderek genişleyen bürokratik yapısında, daha fazla Müslümanlığı seçmiş İranlı görevlendirmeye başlamıştı. Sasani uygulamalarının halifelik makamında da bir etkisi oldu. Raşidun dönemi halifeleri eşitler arasında birinciydiler ve Hz. Muhammed'in sergilediği örneğe uygun, alçakgönüllü bir yaşantıları vardı. Bu basitliğin vurgulanması, daha sonra halktan uzaklaşan ve Şam'daki hazineye akan zenginliklerden yararlanan, danışmanlıklarını azaltıp otoriterliklerini arttıran Emeviler döneminde değişti. İran'ın mutlak 'kralların kralı' fikrine daha açık olan Abbasi hükümdarları, halifeliği seleflerinden çok daha ileri götürerek mutlakiyetçi monarşiye taşıdılar. Abbasi halifeleri lüks saraylarda yaşarlar, en yakın saray erkânı ve danışmanları dışında halktan uzak dururlardı. Kendilerini sadece Hz. Peygamber'in halefleri değil, 'Allah'ın yeryüzündeki gölgesi' sayarlardı; tebaları üzerinde uyguladıkları muazzam gücü böyle meşrulaştırıyorlardı. Sonuçta, Abbasilerin siyasal otorite sorununa çözümleri, yönetimi merkezileştirmek ve İslam ümmetinin hem ruhani başı hem de laik kralı güçlerini elinde tutan mutlak bir hükümdarın eline teslim etmek oldu. 750 devriminden sonra bu Abbasi formülü iki yüzyıla yakın bir süre boyunca gayet iyi işledi ve imparatorluğa daha önce görülmemiş bir refah, göz kamaştırıcı entelektüel başarı ve halifelik mutlakiyetçiliğinden yararlananların geniş kabulüne dayanan bir siyasal istikrar getirdi.

Ancak hiçbir hükümdar, Fas'tan Hindistan'a kadar uzanan bir imparatorluğu mutlak anlamda denetimi altında tutamazdı. 8. yüzyıl sonralarında Kuzey Afrika, Bağdat otoritesinden sıyrılarak özerk İslam devletlerinden meydana gelen bir bölgeye dönüştü. 9. yüzyılda İran'ın çeşitli yerlerinde bağımsız ve çoğunlukla kısa ömürlü hanedanlar doğup battı. Ancak yeni güç merkezlerinin ortaya çıkmasına rağmen Abbasi halifeleri, 10. yüzyıla kadar Ortadoğu'nun hâkim hükümdarları olarak kaldılar ve Bağdat'taki imparatorluk sarayı, İslamiyet'in yerleştiği geniş topraklardaki taşra başkentleriyle hanedanlara model oluşturdu.

SONUÇ

Hz. Muhammed'in 632'de ölümünden, imparatorluk başkentinin 750'lerde Şam'dan Bağdat'a taşınmasına kadar geçen kısa tarihsel dönemde İslam ümmeti, Arap kökenlerinden evrensel bir dünya imparatorluğuna genişlemişti. Arap fetihleri dünya tarihinde önemli bir

dönem olup, aşiret şeklindeki göçebe bir çöl toplumunu, klasik antikitenin merkezinde toplanmış bir imparatorluk yapısının yönetici seçkinlerine dönüştürmüştür. Yönetim ve yüksek kültür dili olarak Arapça, bu süreçte Yunanca, Farsça, Aramca ve öteki yerleşik edebi geleneklerin yerini almıştır. İslamiyet onları ortadan kaldırmasa da, Ortadoğu'nun hâkim dini olarak Yahudiliğin, Hıristiyanlığın, Zerdüştlüğün ve putperestliğin yerine geçmiştir.

Bu değişim süreci önemli soruları akla getirmektedir. Bizans ve İran'ın mevcut edebi, dini ve idari gelenekleriyle etkileşiminde vahiy yoluyla inen İslamiyet, Hz. Peygamber'in Mekke kervan şehrinin İslamiyet'i, nasıl olup da idari, ekonomik ve sosyal uygulamalara bir rehber olarak kalıcılığını korumuştur? Arapların fethettiği topraklarda çok uzun zamandan beri var olan gelenekleriyle insanlar, nasıl olup da 7. yüzyıl Arabistan'ında Tanrı'nın Mekkeli bir tüccara indirdiği emirlerle, doğru davranışlara itaat etmek üzere örgütlenebilmişlerdir? Bu sorulara cevap bularak ya da daha basit şekliyle belirli yaşama ve ibadet örnekleri geliştirerek Müslümanlar, Kuran'da var olan vahiyler merkezinde bir uygarlık yaratmışlar ve Hz. Muhammed'in misyonunun geçerliliğine olan inançlarını doğrulamışlardır.

2
15. YÜZYILA KADAR İSLAM UYGARLIĞININ GELİŞMESİ

İSLAMİYET TARİHİ MODELLERİ

İslamiyet tarihi kimi zaman Abbasi İmparatorluğu'nun yükselişi ve çöküşü olarak ele alınır. İslamiyet'in geçmişinin bu versiyonunda kronolojik noktalar şu şekilde sıralanmaktadır: 750 ila 945 yılları arasında Bağdat'taki mutlakiyetçi bir imparatorluk, kendini çağın hâkim dünya gücü yapan bir ekonomik gelişme, kültürel zenginlik ve siyasal istikrar dönemi yaşamıştır. 945'te bir İran askeri hanedanı olan Buyidler, Bağdat'ta geçici olarak iktidarı ele geçirmişler, halifeyi göstermelik olarak yerinde bırakmışlar ve İran hükümdarının Abbasi İmparatorluğu'nda karar verici otorite olmasını sağlamışlardır. Bu yoruma göre, Abbasilerin 10. yüzyıl sonlarında yaşadıkları

zayıflıklar, İslamiyet'in uzun bir siyasal ve kültürel çöküş dönemine girmesine yol açmıştır ve bu durum, imparatorluğun 1258'de yıkılmasıyla yoğunlaşıp, 15. yüzyılda ve 16. yüzyıl başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun sağlamlaşmasına kadar sürmüştür.

Yukarıda verilen tarihler doğru olmakla birlikte, odağına Abbasi İmparatorluğu'nu alması ve bu imparatorluğun çöküşüyle İslamiyet'in de çöküşe geçtiği sonucuna varması sebebiyle bu yorum yanıltıcıdır. Abbasiler güçlerinin doruğundayken bile diğer İslami hanedanlar ve kültürler oluşmaktaydı. Evrensel İslamiyet'in gelişmesinde, bu hanedanlar ve kültürlerin başarıları da Abbasilerinki kadar önemlidir. Marilyn Waldman, İslamiyet'in tarihinin aşamalarını kavramlaştırmaya çalışırken, Abbasi İmparatorluğu'nu daha küçük İslam devletlerinin çevresinde döndüğü bir merkez olarak görmek yerine, her birinin yerel ve İslami uygulamalar geliştirdiği bölgesel İslam imparatorlukları grubu olarak ele almamız gerektiğini ileri sürmüştür.[3] Waldman'in yaklaşımı, Bağdat'ın geliştiği dönemde Delhi, Gazne, Kahire, Kurtuba ve diğer bölgelerde de zengin ve ayrı sarayların geliştiğini görmemizin temelini açıklar. Bağdat'taki Abbasilerin kaderine bağlı bir tek İslam yapısı veya kültürü yoktu. Bölgesel imparatorluklar (ya da bazılarının dediği gibi, bölge hanedanlıkları) Abbasi toprakları dışındaki bölgelerde İslami gelenekleri genişletip zenginleştirdiler. Böylece, Abbasi İmparatorluğu'nun 1258'de çökmesi önemli bir siyasal parçalanmaya yol açmış olsa bile, İslami kültürde bir 'karanlık çağ' doğurmadığı gibi, merkezi İslam topraklarında siyasal bir boşluk da yaratmadı.

Bu saptamaları yapmak, Bağdat'ın ya da Abbasi İmparatorluğu'nun diğer belli başlı şehirlerinin İslam hukukunu, entelektüel, siyasal ve dini geleneklerini yaymada oynadıkları rolü inkâr etmek anlamına gelmez. Ancak Bağdat'tan çıkan fikirler, taşra başkentlerinde ya da diğer bölgesel imparatorlukların şehirlerinde çoğunlukla farklı şekillerde yorumlanıp uygulanıyordu. Bölgesel İslam imparatorluklarının önemini vurgulayan araştırmacılar, İslam çoğulculuğunun zaman ve mekânın içindeki varlığını göstermek isterler. İslami topluluklar çok farklı ve dinamikti, statik ve monolitik değillerdi; içlerinde Hindistan ve Suriye, Mısır ve İspanya gibi farklı bölgeler var-

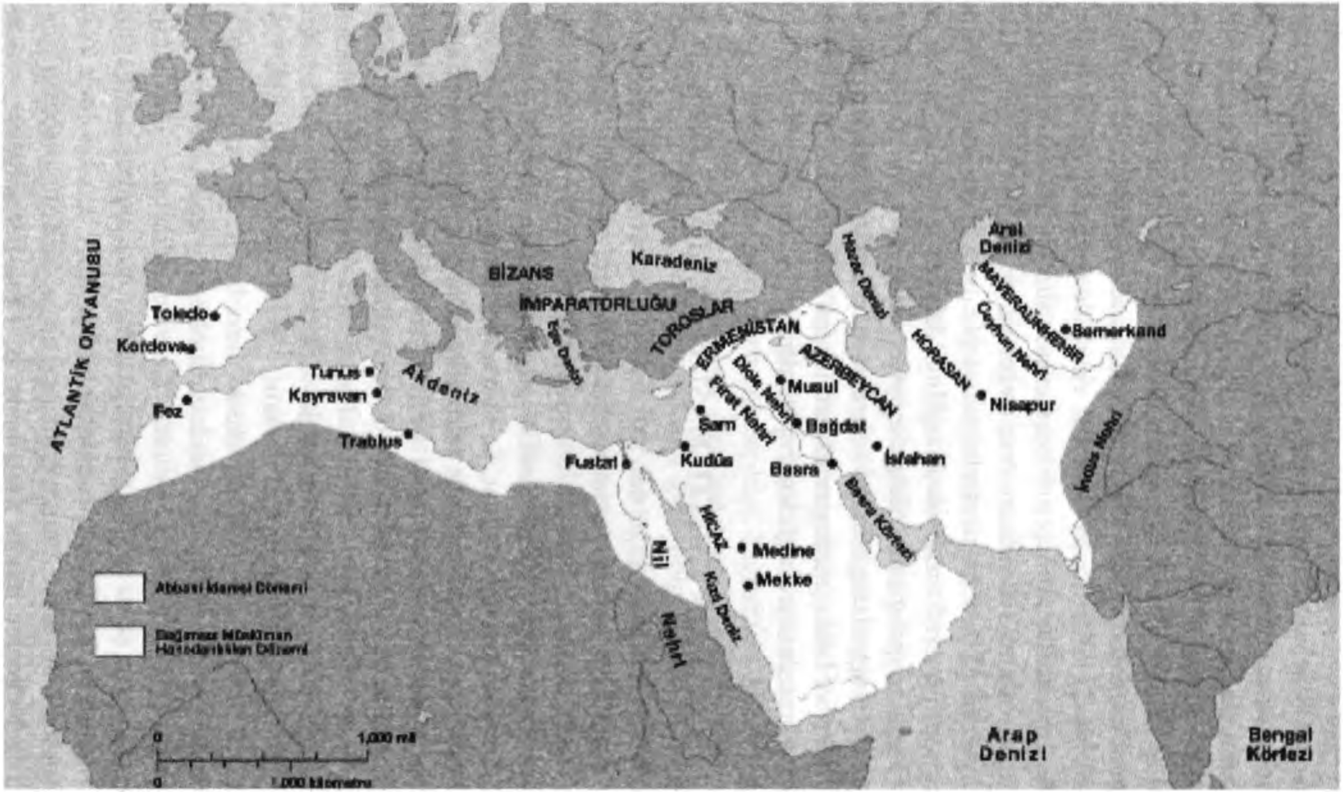
---

3) Marilyn Rb Waldman, "The Islamic World", *New Encyclopaedia Britannica*, 15. basım (Chicago, 1990), s. 102-133.

dı. Kaldı ki, 1000 ila 1500 yılları arasındaki dönemde Abbasi İmparatorluğu'nun kaderinin, birebir İslamiyet'in kaderini yansıtmadığını da özellikle vurgulamak gerekir. Bu, Abbasi döneminin sonlarının ve sonrasının siyasal karışıklık ya da ekonomik sorunlardan uzak olduğunu söylemek değildir; aksine, İslamiyet'in dünya çapındaki ilk gerçek uygarlık olarak kalıcılığının, bir İslami bölgeden diğerine sürekli yenilerek var olduğunu vurgulamaktır. İslamiyet evrensel olduğundan, ümmetin bir kısmındaki durgunluk bir başka kısmından gelen fikri, ekonomik ya da askeri enerjiyle değişebiliyordu. Bu sayede, İslami dünyanın çeşitli köşelerinde sürekli bir yenilenme görülüyor, bunun yanında mevcut değer ve gelenekler de muhafaza ediliyordu. Abbasi İmparatorluğu'nun çöküşünün ve son halifenin ölümünün önemli tarihi olaylar olduğu kuşkusuzdur, ancak bunların İslam uygarlığının çöküşüne işaret ettiği sonucu çıkarılamaz. Bağdat'ın yağmalanmasından sonraki yüzyıllarda Abbasilerin halef devletleri ve İslam imparatorlukları, İslami kültürel ve dini gelenekleri korumuşlar ve zenginleştirmişlerdir.

SERVETİN YARATILMASI VE KULLANILMASI

Abbasi İmparatorluğu'nun yükselişinin yarattığı ekonomik refah çağı, şehir hayatının canlanmasına ve sadece Abbasi topraklarında değil, bütün İslam dünyasında ticaret ve sanayiin yayılmasına yol açtı. Aşağı Dicle-Fırat'ın kontrollü sulama sistemlerinin ürünleriyle beslenen Bağdat, 9. yüzyılda, nüfusu belki de 1 milyona varan dev bir kozmopolit şehir olmuştu. Çağdaşları tarafından 'evrenin göbeği' olarak tarif edilen Abbasi başkenti, kendisini Çin'e, Afrika'ya, Hindistan'a ve bütün Akdeniz'e bağlayan dev bir ticaret ağının merkeziydi (bkz. Harita 2.1). Bu değişik bölgeleri birbirleriyle ticari ilişkilerle bağlayan İslam tüccarları, Hindistan ve Güneydoğu Asya'nın ürünlerinin, İspanya ve Akdeniz ülkelerinin ürünleriyle değiştirildiği uluslararası bir pazar yaratmışlardı. Şehirler üretim ve tüketim merkezleri olmuş, İspanya'da Fustat ve Almeria gibi limanlarda ve *1001 Gece Masalları*'nın Sinbad'ının şehri Basra'da şehir hayatı gelişmişti. Uzun mesafe kervanları Şam ve Halep gibi iç şehirleri canlandırmışlar, Çin'e uzanan İpek Yolu durakları olan Merv, Semerkand ve Buhara'da nüfusun artıp ticaretin gelişmesine imkân sağlamışlardı. Tüccarlar giderek genişle-

Harita 2.1 9. yüzyılın başlarında İslamiyet'in yayıldığı topraklar.

yen uluslararası pazarın ticari fırsatlarından yararlanarak büyük servetlere sahip olmuşlardı. Ayrıca, kendilerine statü sağlayan bu servetler sayesinde, dönemin İslam toplumunu şekillendirmede önemli bir rol oynamışlardı.

Tarım üretimin artışı büyük şehir merkezlerinin doğmasını kolaylaştırmış ve 8. ila 12. yüzyıllar arasında İslam imparatorluklarını karakterize eden olağanüstü zenginliğe katkıda bulunmuştu. Tarımdaki bu büyüme, Hindistan'dan ürünlerin Ortadoğu ve Akdeniz havzasına nakliyle mümkün olmuşken, bu süreç sabit tarımın benimsenmesi ve Avrupalıların Amerika'yı keşfi arasında dünya tarihinde en önemli tarım reformunu yaratmıştır. Arapların 8. yüzyıl başlarında Sind'i (Pakistan) fethetmeleriyle, Hindistan'ın alt-tropik ikliminin ürünleri Verimli Hilal'e, Mısır'a, Afrika'ya ve İslam İspanyası'na taşınmıştı. Bütün bu bölgelerde yeni ürünler öyle vazgeçilmez besin kaynakları olmuştur ki, bunları klasik antik çağdan beri ekilen şeyler olarak kabul ederiz. Oysa pirinç, şekerkamışı, limon, muz, hurma, ıspanak, patlıcan ve pamuk, hep Araplar tarafından Hindistan'dan Irak'a getirilmiş, oradan Kuzey Afrika yoluyla İspanya'ya ve Avrupa'nın diğer bölgelerine taşınmıştır.

Araplar, fetihleri ve farklı iklime sahip bölgelere yerleşmeleri ve bu bölgeleri birbirlerine bağlayan ticaret ağlarını kurmalarıyla, İslamiyet öncesi birimleri yerleşik tarımla hiç ilgisi olmadığı halde, insanların giydikleri giysiler, tükettikleri gıda maddeleri ve çalışma hayatlarını düzenleme yollarında etkili olan bir tarımsal devrime aracılık etmişlerdir.

Topraktan alınan üründen ve ticaret kârlarından elde edilen servet, Abbasi yüksek sosyetesine bölgesel ve uzak kökenli lükslerle çevrili bir yaşantı bahşetmişti. Kraliyet ailesinin kurduğu hamilik sistemi, zanaatkârlara, hekimlere, yazarlara ve özellikle Arapça yazan şairlere yaramıştı. Bağdat'taki ve taşra başkentlerindeki zengin tüccarlar ve yüksek bürokratlar da bu örneği taklit ettiler. Dolayısıyla, zaman içinde engin bir edebi ve bilimsel kültür gelişirken, İslam toplumunun belirli bir kısmında büyük ve güçlü olmak için sadece ordunun yetmeyeceği, şairler, âlimler ve hekimlerin de olması gerektiği fikri doğdu. Gelecekteki yüzyıllarda yerel idareciler de Abbasi halifesinden siyasal kopuş kanalları ararlarken edebiyatı ve bilimi besleyecekler, iktidar emellerinin yüksek İslami kültürel geleneklere sağlam bir şekilde oturduğunu göstereceklerdi.

Yüksek İslam sosyetesinin entelektüel ilerlemesi, şiir ve süsleme sanatlarıyla sınırlı değildi. Maddi mallar gibi fikirler de kervan ve deniz yollarıyla gönderilip alınıyor, halifeler ve prensler saraylarını süslemek için ünlü âlimleri getirtiyorlardı. Hint ve Pers gelenekleri içinde çalışan Müslüman matematikçiler, cebir (ki Arapça *el-cebr* sözcüğünden türetilmiştir) ve trigonometriye kalıcı katkılarda bulundular. Müslüman gökbilimciler, hekimler ve kimyagerler, Müslüman entelektüel çevrelerinde olduğu kadar Avrupa'da da doğa bilimlerinin gelişmesini etkileyen eserler ürettiler. Abbasi halifesi El-Meymun'un (813-833) himayesi, aralarında Aristoteles, Platon ve Galen'in de bulunduğu ünlü Yunan filozof ve hekimlerinin eserlerini gün ışığına çıkaran bir hareketi başlattı ve bu eserlerin hepsi, devlet himayesindeki tercüme akademilerinde Yunanca'dan Arapça'ya çevrildiler. Arapça kitaplarda klasik Yunan geleneğinin varlığı, Müslüman bilimcileri insan-merkezli felsefi geleneklerle uğraşmaya zorlarken, Ortaçağ'ın en önemli Aristoteles yorumcularından ikisi olan, doğu İran saraylarındaki bir hekim İbn Sina (Latince'de 'Avicenna'; 980-1037) ile Kurtuba'lı Müslüman hukukçu İbn Rüşd'ün (Latince'de 'Averroës'; 1126-1198) ortaya çıkmalarını sağladı. Aristoteles'in Arapça kitaplarının İspanya ve doğu İran gibi birbirinden onca uzak bölgelerde ortaya çıkması, İslamiyet'in dünya çapındaki uygarlığında fikirlerin de nasıl bir dolaşıma girdiğinin kanıtıdır.

Hem seküler fikirlerin hem de İslami dini doktrinin yayılmasını kolaylaştıran bir etken de, İslam topraklarında kâğıdın yaygın olarak üretilmesi ve kullanılmasıdır. Kâğıdın M.Ö. 1. yüzyılda Çin'de bulunduğuna inanılır. İslam dünyasına da, 751 yılında Aral Gölü doğusunda Arapların bir Çinli kuvvetini yenmesinden sonra girmiştir. Çarpışmada tutsak edilenler arasında bulunan Çin kâğıt yapımcıları, becerilerini Müslüman zanaatkârlara öğretmişlerdir. Kâğıt Bağdat'a 8. yüzyıl sonlarında gelmiş ve İspanya'da 900'de Batılı toplumlar henüz papirüs ve parşömen kullanırken geliştirilmiştir. Yüz yıl sonraysa kâğıt üretimi İslam dünyasının tamamına yayılmışken, Orta Asya'da Semerkand ve İspanya'da Valencia gibi yerlerde üretim merkezleri kurulmuş durumdaydı.

İslamiyet 8. yüzyıldan sonra bilim, teknoloji ve sanat zevkinin geniş bir alanda gidip geldiği dünya çapında bir uygarlık oldu. İslamiyet'in başta gelen dini güç olduğu toprakların çok çeşitliliği ve genişliği dolayısıyla, çeşitli bölgesel uygulamalar ve yorumlar, dünya-

nın çeşitli yerlerindeki İslami kültürlere özel nitelikler atfettiler. Bu bölümün girişinde belirtildiği gibi, İslamiyet'in bütünlüğünü kucaklayan tek bir siyasal ya da kültürel birim yoktur. Bazı bilimciler şimdi canlı bir çeşitlilik içinde bir arada var olan ama Kuran'ın mesajının kabulünde ve ritüellerinin gereklerinde birleşen pek çok İslamiyet'in varlığına işaret etmektedirler. Şimdi bunlara eğileceğiz.

İSLAMİ USULLER VE KURUMLAR

Batı'da sık sık ifade edilen İslamiyet'in toplumsal ve siyasal hayatında örgütlenmenin sadece Kuran'da bulunan vahiylere dayandığı görüşü yanlıştır ve İslamiyet'in karmaşık tarihi evrimini göz ardı etmektedir. Raşidun halifelerinin ilk fetihlerinden başlayıp Abbasilerle devam eden dönemde İslam âlimleri sınıfı, Kuran ayetlerini halifelerin yönettiği çok eskiden yerleşmiş kültürlerin geleneklerine uydurmak için çaba göstermişlerdir. Bu sentez girişimi ilahiyatın açıklanmasını ve Kuran temelli ama onunla kısıtlı olmayan kapsamlı bir hukuk sisteminin gelişmesini sağlamıştır. Evrensel kabul görmüş ritüeller dizisinin kurulması, halk katında Müslümanlara ortak bir kimlik duygusu ve günlük hayatlarına İslami bir boyut kazandırmıştır. İslam âlimleri doktrin ile usulleri birleştirmeye çalışırken, dinin cezbettiği çok farklı insanlar İslami geleneklere çok zengin kültürel geçmişler ve dini deneyimler getirmişlerdir. Birlik ile çeşitlilik arasındaki bu alışveriş, oluşma sürecindeki İslamiyet'in sabit bir unsuru olmuştur; din, yeni uygulamaları benimseyecek ve bölgesel farklılıkları içinde barındıracak kadar esnek, ama yine de temel kimliğini koruyacak kadar güçlüydü.

İmanın Beş Şartı

İslami usul, bütün müminlerin kendilerini Allah'a tabi kıldıkları ve onun mutlak gücünü kabul ettikleri kurumsallaşmış bir biçimdir. Usul tartışması dışardan birine İslam'ın dindar bir Müslümanın gözündeki gerçek anlamını iletemezse de, İslami ibadetin komünal vurgusu ve yorucu istekleri hakkında bir fikir verebilir. Bu ibadetin beş şartı vardır.

Kelime-i Şahadet: Müslümanlar İslamiyet'e olan inançlarını "La ilahe illallah Muhammedün Resulullah' diyerek belirtirler. Daha ön-

ce de belirtildiği gibi, İslamiyet'in temel dini ilkesi tektanrıcılıktır. Kuran'ın tanrısı, emirleri kesinlikle sorgulanmayacak kadar mutlaktır. Dinin ikinci unsuru, Hz. Muhammed'in Tanrı'nın gönderdiği sonuncu peygamber olduğunu kabul etmektir. Kuran'a göre, Hz. Muhammed sadece ilahi mesajın ileticisi değil, Tanrı'nın kelamını alan ve ileten uzun insan dizisinin de sonuncusuydu. Kuran daha önceki peygamberlerin misyonlarını kabul eder, fakat onların ilettiği emirlerin unutulmuş olduğunu bildirir. Bu nedenle İslamiyet, yeni bir din olarak değil de, insanlık tarihinde Hz. İbrahim ve diğer peygamberlere indirilen Tanrı kelamının tekrarı olarak sunulur. İnsanlar zayıflıkları içinde bu peygamberlerin sözlerini ya göz ardı etmişler ya da saptırmışlardır. Bağışlayıcı Tanrı, Hz. Muhammed aracılığıyla iradesini son bir kez insanlara bildirmiştir. Tanrı'nın merhametine erişmek için ileride başka fırsat olmayacak, Hz. Muhammed'den sonra başka peygamber gelmeyecektir. Tanrı'nın bir Arap peygamber ve son vahyi için Arap dilini seçmiş olması, Arapların kendileri ve insanlık tarihindeki rolleri açısından çok büyük önem taşımıştır.

Namaz: Müslümanların gün doğumundan gün batımına kadar beş kere namaz kılmaları emredilmiştir. Bu, Tanrı'yla rasgele bir iletişim değil, belli kalıplar içinde edilen hareketler ve dualardır; namaz sırasında mümin yüzünü Mekke'deki kutsal Kâbe'ye döner ve alnını yere değdirerek Tanrı'ya mutlak itaatini gösterir. Günlük namazlar işyerinde veya evde yapılır. Müslümanların toplu ibadet günleri Cuma'dır ve o gün öğle namazında ümmete mensup insanlar büyük camilerde toplanırlar.

Oruç: Kuran, sağlıkları elverişli bütün yetişkin Müslümanların Muhammed'e ilk vahyin indiği ay olan Ramazan'da gün doğumundan gün batımına kadar yemekten, içkiden ve cinsel faaliyetten uzak durmalarını emreder. Oruç tutmak, bir pişmanlık ve bu faaliyetlerden kaçınarak Tanrı'nın insanlara verdiği nimetlerin hatırlanma zamanıdır.

Hac: Hz. Muhammed Mekke'de bulunan Kâbe tapınağını İslamiyet'in içine almış ve onun kökenini Hz. İbrahim'le ilişkilendirerek yeni dinin kilit noktası yapmıştı. Kuran'a göre, Müslümanlar hayatlarında en az bir kere Mekke'ye ve Kâbe'ye gitmelidirler. Ancak bu görev, bu yolculuğu yapacak güçte olanlara ve bu uzun yolculukta geçecek zamanın çalışma hayatlarını aksatmayacak kişilere farz kı-

lınmıştır. Namazda olduğu gibi hac ritüeli de kurumlaştırılmıştır; hac belirli bir ayda yapılır ve insana belirli yükümlülükler getirir. Hac, yüzyıllar boyunca dünyanın dört bir yanındaki Müslümanlara ortak inançlarını hatırlatmıştır. Kutsal şehirlerin koruyucusu olarak halifenin görevi, hac yolunu güvenli tutmak olup, bu görev en kutsal idari görevlerden biri olarak kabul edilir.

Zekât: Bu görev vahiylerde sık sık görülen muhtaçlara yardım kavramının bir parçasıdır. Zekât, bütün Müslümanların ödemeleri gereken yıllık servet vergisidir. Kuran, zekât miktarını belirtmemişse de, uygulamada bir insanın birikmiş servet ve varlığının yüzde 2.5'u olarak hesap edilirdi ve merkezi maliye tarafından toplanırdı.

Cihad

Ritüelin resmi bir kısmı olmasa da cihad, İslam doktrininin ayrılmaz bir parçasıdır. Cihad, basit anlamıyla 'Allah yolunda çaba harcamak' demektir. Bu, bir insanın günahkâr eğilimlere karşı yürüttüğü iç mücadelesi demek olduğu gibi, İslam toplumunun hayrı adına fazladan bir çaba göstermek de olabilir. Cihad, 20. yüzyıl sonlarında ve 21. yüzyıl başları hareketlerinde siyasal protesto aracı olarak da kullanılmıştır. Bu hareketler Mısır'da ya da başka yerlerde olsun baştaki rejimleri dinsiz olarak tanımlamışlar ve bunları bir cihad aracılığıyla devirmenin gerekli olduğunu iddia etmişlerdir. Ruhani bağlamına ek olarak cihad, Müslümanların yönetimindeki toprakları savunmak ya da genişletmek için Müslüman olmayanlara karşı silahlı mücadeleye girmek de demektir. Dolayısıyla, cihad değişikliklere sahip bir doktrindir ve onu sadece 'kutsal savaş' olarak algılamak yanlıştır; böylesi bir akıl yürütmeden dikkatle kaçınılmalıdır.

Şeriat: Din ile Toplumun Bütünleşmesi

İslam'ın beş şartı, Müslümanların ibadetinin temel çerçevesini oluşturur. Oysa Kuran, ümmetin bütün işlerini yönetmek üzere indirilmiştir ve bunda insanlar arası ilişkiler de söz konusudur. İslam devleti dünya imparatorluğuna dönüşürken, liderleri yeni durumlarla karşılaşmışlar ve Kuran'da yer almayan idari uygulamalara yönelmişlerdir. Mekke ve Medine'de indirilen ve o küçük Arap şehirlerinin ihtiyaçlarına karşılık veren Kuran ayetleri, İspanya'dan Orta

Asya'ya kadar uzanan bir imparatorluğun davranış kuralları olarak nasıl bir uygulanma imkânı bulacaktı? Ve bunun karşıtı olarak, İslam ümmetinin varlık sebebi insan toplumunun kendini Allah'ın emirlerine göre yönetmesini sağlamaksa, ümmet Kuran'da bulunmayan uygulamaları nasıl haklı gösterebilirdi?

8. yüzyıldan 10. yüzyıla kadar Müslüman düşünürlerin fikri enerjisi çoğunlukla bu konulara yönelikti ve amaç, ilahi vahiylerle yönlendirilmiş bir toplum kavramına sadık kalınarak, yerel adetlerin değerini ve imparatorluk yönetiminin gereklerini tanıyacak bir hukuk sistemi kurmaktı. Bu çabaların sonucu, İslam toplumunun her şeyi kapsayan kutsal yasası olan şeriatın derlenmesi oldu. Şeriat tek bir yasa olmayıp, hukukçuların insani davranış ve eylemlerin uygun olup olmadıklarını saptamak amacıyla başvurdukları dört ayrı kaynaktan oluşur. Birincisi, kuşkusuz Kuran'dır. Ancak Kuran evlilik, boşanma ve miras konularında gayet net ahlâki kurallar ve kesin talimatlar getirmişse de, toplumda çıkabilecek bütün pratik hukuki sorunları içermemektedir. Kuran'da olmayan ayrıntıları ele almak için Müslüman hukukçular, üç ilave hukuk kaynağını kullanma konusunda bir fikir birliğine varmışlardır.

Bunlardan ilki ve en önemlisi, Hz. Peygamber'in geleneği olan sünnettir. Müslüman bilginleri, Tanrı'nın son vahyini iletmek için Hz. Muhammed'i seçmiş olduğuna göre, onun örnek alınacak insani niteliklere sahip olması gerektiğini kabul etmişlerdir. Bu yüzden Hz. Muhammed'in günlük hayatında söyledikleri ve yaptıkları, insani davranışın ilahi onay gören rehberliği sayılmalıdır. Bilginler Hz. Muhammed hakkındaki hadisleri araştırarak bu yasa kaynağını derlediler. Görgü tanıklarının ve yıllar boyunca onları ileten kişilerin güvenilirliği temeline göre doğrulanabilen olaylar gerçek olarak kabul edildi ve hukukçular tarafından doğru davranış değerlendirmelerinde kullanıldı.

İkinci ilave yasa kaynağı, kıyastır. Hukukçular Kuran'da ya da hadislerde doğrudan doğruya eşini bulmadıkları bir durumda, daha önce benzer hallerde kabul edilmiş prensipler temeline dayanarak bir çözüm getirdiler. Üçüncü kaynak da toplumun konsensüsü, yani icma'dır. Uygulamada konsensüs geliştikçe toplumun ileri gelen bilginleri ve hukukçularının verdikleri kararlara atıfta bulunulmuştur. Bu kişiler belirli uygulamaların yasak ya da izin verilebilir olduğuna birlikte karar verince, kararları Şeriat'ın bir parçası oluyordu.

Kuran'ın kapsamadığı noktalara bilgili insanların mantığının uygulamasına içtihat adı verildi; İçtihatlar, bilginlerin Tanrı'nın vahiylerinin amacını yorumlama hakkını temsil ederek, İslami hukuka evrimsel bir imkan getirdi.

İnsan mantığının bir unsurunu içerse de, hukukun üç tamamlayıcı kaynağının Kuran ilkelerine ve böylece Tanrı'nın iradesine dayandığını anlamak önemlidir. Şeriat, bütün insani faaliyetleri düzenlemeyi amaçlayan ve Müslüman hukukçulara insanların faaliyetlerinin hukuksallığını Allah'ın emirlerine uyma temeline göre değerlendirme gücü veren ilahi bir yasadır.

Şeriat'ın derlenmesi, mahkemeleri, kanıt toplama kuralları ve eğitilmiş memurlarıyla pratik bir adalet sistemiyle birlikte yapılmıştır. Şeriat mahkemelerinin yargıçları olan kadılar, devlet tarafından atanırdı ve onların ilahi yasayı uygulamaları toplum içinde şeriat temelli normları güçlendirirdi. Kadılık makamı İslami toplumların öylesine gerekli bir parçası olmuştu ki, toplumun İslami olarak tanınmasının âdeta bir koşuluydu. Kadı olan yerde İslami hukuk vardı.

Ulemanın Rolü

İslamiyet'te ruhban sınıfı olmadığı sık sık dile getirilir. Tanrı ile inanan kişi arasında aracı bir insan bulunmaması anlamında bu doğrudur. Ancak bir dinin yaşaması ve canlılığını koruması için doktrin eğitimi almış ve bunu başkalarına iletmeye hazır insanlar mutlaka olmalıdır. İslam toplumunda bu gruba 'ulema' adı verilir. İslamiyet'in insani faaliyetlerin düzenlenmesindeki geniş rolü nedeniyle ulema, İslam toplumu içinde çeşitli işlevler yüklenir. Hakim olan yasa Tanrı'nın yasası olduğundan, şeriatı derleyen âlimler, onu İslami mahkemelerde uygulayan kadılar ve kadılara danışmanlık yapan hukuk uzmanları, ulema kurumunun birer parçası olarak görülmekteydi; bilginin en önemli şekli din bilgisi olduğu için de medreseler ve üniversitelerdeki öğretmenler, medrese hocaları, vaizler ve imamlar da ulema üyeleri sayılırdı. Bu gayet geniş öğretmen, din bilgini ve adli görevliler, İslam toplumunda merkezi bir yere sahiptiler. Onlar yüksek bilim geleneğinin bekçileri, doktrin oluşturucular, şeriat derleyicileri ve dini bilgi ileticileriydi.

Bağdat'taki merkezi hükümet 11. yüzyılda ulemanın düzenli bir eğitim almasını sağlamak amacıyla resmi bir yüksek öğrenim siste-

mi getirdi. Medreseler standartlaştırılmış Arapça, İslam hukuku, Kuran şerhi ve bunlara benzer öğretime başladılar. Bu eğitim çabasının bir sonucu da, ulemayı İslamiyet'in standart bir ortodoks vizyonuna ve onu yüceltmeyi vaat eden devlete adanmış bir sınıfın yaratılması oldu. Ayrıca, medrese sisteminin Bağdat'tan diğer İslami merkezlere yayılması ulemaya nispeten standart bir eğitim sağladığından, İslam bilim geleneğinde belirli bir birliğin sürdürülmesine katkıda bulundu.

Tasavvuf

Ulemanın temsil ettiği İslami gelenek hukuk ve doktrine bir ölçüde tekörneklilik sağlamışsa da, halkın dini ihtiyaçlarını tam olarak karşılayamıyordu. Arap fetihleri o kadar farklı yerel kültür ve dinden insanları bir ümmet haline sokmuştu ki, mevcut ibadet biçimlerinin İslami usullerle karışması kaçınılmazdı. İslamiyet'in güçlü yanlarından biri de, dindarlığın çeşitli tezahürlerinin ümmet içinde hoşgörüyle karşılanmasıydı. Resmi ulema, popüler dini uygulamaların varlığına önce direndi, sonra da bunları kabul etti. Ancak ulema, bu tür uygulamaların İslami referans çerçevesinde kalması için mücadelesini sürdürmekten de hiçbir zaman geri durmayacaktı.

Tasavvuf, ya da İslami mistisizm, çok zengin bir dini deneyim çeşitliliğini barındırır. Tasavvuf, Şam'daki Emevi sarayının dünyeviliği ve maddiyatçılığına karşı çıkan insanlar arasında kendini dünyevi zevklerden uzaklaştırma hareketi olarak başlamış, sonra da 9. yüzyılda Tanrı sevgisine odaklanan bir dindarlık hareketi olarak gelişmiştir. Tasavvufi ibadet, kendinden geçirici coşkulu karakteristiklere bürünmüş ve uygulama merkezi İslam ülkelerindeki halklar arasında yayılmıştır. Ulemanın resmi entelektüalizminin yerine tasavvufta Tanrı'ya daha fazla yakınlaşma çabası, duygusal bir dini deneyimi temsil etmekteydi. İslami bağlamda bu, Allah'a Hz. Muhammed kadar yaklaşmak demekti.

Tasavvufun gelişmesi genel bir modeli izlemekteydi: Müminler nefes alma egzersizleri, Kuran'dan ayetler okumak veya ritmik dans gibi fiziki hareketleri de içerebilen özel ritüellerle, Allah'la yakınlaşan yerel bir dini kişinin çevresinde toplanırlardı. Bütün bu hareketlerin amacı kişiyi Allah'a yaklaşacak duruma getirmekti. Aynı kişiyi

izleyen ve aynı ritüeli uygulayan mutasavvıf gruplar, 12. ve 13. yüzyıllarda tarikatları oluşturdular. Tarikatların çoğu yerel kapsamlıysa da, bir kısmı çeşitli bölgesel şubeler kurdular ve birkaç tanesi de bütün İslam dünyasına yayıldılar. Tarikatlar pek çok yerlerde yoksullara yemek dağıtarak, kıtlık ya da salgın hastalık zamanlarında yardım örgütleyerek ve genelde dini hayatın olduğu kadar toplumsal hayatın da odak noktası olarak gönüllü yardım merkezlerine dönüştüler. Müslümanların çoğu için manevi tatmin, tasavvufta bulunuyordu. Şeriatın toplumu tekörnek bir hukuk sisteminde birleştirmesi gibi, tarikatlar da çeşitli duygu hallerinin İslami bir çerçeve içinde çıkış noktası bulduğu bir alt-sistem işlevi gördüler.

Kuran'da Kadının Statüsü

İslamiyet'in oluşum yıllarında, diğer unsurlar gibi kadınların toplumsal ve hukuksal durumlarında da önemli değişiklikler gözlenmiştir. Ayrıca, kadınların toplumdaki rolleri, ait oldukları toplumsal sınıfa ve İslami dünyanın neresinde olduklarına göre de farklılıklar göstermekteydi. İslamiyet tarihi boyunca kadınların rollerine şekil veren çeşitli değişkenler olmuşsa da, Kuran onların 6. yüzyıl Arabistan'ındaki durumlarını düzeltmeye yönelik kurallar getirmiştir.

Kuran'daki reformlar evlilik, boşanma ve miras alanlarında yoğunlaşmıştır. İslamiyet öncesi Arabistan'ında kadınlar, aileleri veya aşiretleri tarafından *mihr* karşılığı kocalarına satılırdı. Kuran, mihrin ailesine değil, sadece geline ödenmesini getirerek bu uygulamayı yasaklamış ve böylece kadınlara kendi maddi servetleri üzerinde hukuki bir hak vermiştir. Buna ek olarak, kadına boşanma durumunda bile mihri alıkoymasına izin verilmiştir. Kuran'da evlilik konusundaki diğer bir reform da, bir erkeğin alacağı kadının dörtle sınırlanması ve hepsine eşit davranamayacaksa sadece bir kadınla evlenmesi uyarısının getirilmiş olmasıdır. Bu durum tarihsel bağlamı içinde irdelenmediğinden çoğunlukla yanlış anlaşılmaktadır. İslamiyet öncesi Arabistan'da çokeşlilik sınırsızdı ve Kuran'ın dörtten fazla eş almama yasağı gerçek bir reformdu.

İslamiyet'ten önce boşanma, yarımada Arapları arasında sadece erkeğin hakkıydı. Kuran, kocaların eşlerini sınırsızca boşama hakkına kısıtlamalar getirmişse de, kocalar yine de bir sebep belirtmeden

eşlerini boşayabiliyorlardı, ki bu uygulama evliliklerde erkek hakimiyetinin devamına yol açmıştır. İslamiyet öncesi çağlarda boşanma hakları olmayan kadınlar, şeriat aracılığıyla buna sahip olmuşlardır. Ancak bir kadının kocasını boşama imkânı kısıtlıydı ve kocalarınkine kıyasla çok daha karmaşık hukuki süreçleri gerektirirdi.

Kuran, miras alanında kadınlar için büyük ilerlemeler getirmiştir. İslamiyet'ten önce kadınların miras hakkı yokken, Kuran eşlerin, kız evlatların, kız kardeşlerin ve büyükannelerin, ölen kişinin mirasında sabit paylara hakları olduğu kuralını getirmiştir. Kuşkusuz, kadınların mirastaki hakları erkeklerinkinden azsa da, kadınlara mirasçı olarak hukuki statü verilmesi mevcut Arap uygulamalarında kayda değer bir değişiklik olmuştu. Kadınların ekonomik hakları olduğu kabul edilmişti ve böylece İslam toplumu içinde hukuki bir statüye sahip olmuşlardı.

Kuran'ın kadın-erkek ilişkilerindeki reformcu tutumuna rağmen kadınlara erkeklerle eşit statü verilmemiştir. Örneğin, Kuran "erkekler kadınların işlerini yönetir" der (4. Sure). İslamiyet genişleyip de Arapları diğer kültürlerle ilişkiye sokup şehirli hayata uymalarını gerektirdikçe Kuran'ın reformcu eğilimleri terk edilmiştir. Günlük hayatın göreneklerinde olduğu kadar şeriat hükümlerinde de kadınların konumunda gözle görülür bir gerileme yaşanmıştır.

İKİ TÜR LİDERLİK:
SÜNNİ HALİFE VE Şİİ İMAM

İslam toplumu belli başlı iki dala ayrılmıştır: Sünniler ve Şiiler. Aralarındaki temel fark, İslam toplumunun siyasal liderliğini kimin yürüteceği ve bu liderliğin dini boyutunun ne olacağıdır. Sünni Müslümanlar, Raşidun halifelerinin ve onların ardılları olan Emevilerle Abbasilerin yasallığını kabul ederler. Halifelerin, ilahi güçleri olmayan ölümlüler olduğuna inanırlar. Bu yüzden, halifeler toplumun dini liderliğini temsil etmelerine rağmen, yetkileri geçicidir ve doktrin ile hukuk konularını ulemaya bırakırlar. Halifeler, şeriatı desteklemekle ve toplum içinde İslami hayat tarzının yerleşmesi için fırsat yaratmakla yükümlüdürler. Sünni, gelenek veya görenek anlamına gelen 'sünnet' sözcüğünden türemiştir ve bu bağlamda toplumun göreneklerini uygulayan Müslümanlarla ilgili olarak kullanılmaktadır. Sünniler dünya Müslümanlarının büyük bir çoğunluğunu

oluştururlar ve bu terim yanıltıcı olsa da, kimi zaman ortodoks Müslümanlar olarak tanımlanırlar.

Şiiler, Hz. Ali ile soyundan gelenler dışında bütün halifelerin gaspçı olduklarını iddia ederler. Toplum liderinin yetkisinde olan dini görevler konusunda da Sünnilerden çok farklı bir görüşe sahiptirler. Şii doktrini yüzyıllar boyunca geliştirilmişse de, Sünni-Şii ayrılığının kaynağı Hz. Muhammed'in ölümünden hemen sonraki yıllardır.

Yukarıda belirtildiği üzere, halifeliğe kimin geçeceği tartışmaları Hz. Muhammed'in kuzeni ve damadı olan Hz. Ali'nin yandaşları ile Emevi hanedanının kurucusu Muaviye'nin güçleri arasında bir Müslüman iç savaşına yol açmıştı. İç savaşın sonunda iki taraf da kesin zafer kazanamamış, ancak Hz. Ali'nin 661 yılında öldürülmesi Muaviye'nin halifeliği elde etmesini ve yerine de oğlu Yezid'in geçeceğinden emin olmasını sağlamıştı. Yezid'in hükümdarlığının ilk yılında (680), Hz. Ali'nin Şii taraftarları, oğlu Hüseyin'i Emevilere karşı bir ayaklanmanın başına geçmesi için ikna ettiler. Bu olayın Şii versiyonunda Hüseyin, Emevilerin laikleştirme ve maddiyatçı eğilimlerini durdurma ve toplumu tekrar Hz. Muhammed'in gösterdiği yola sokma isteğiyle harekete geçmişti. Ancak Hüseyin'e vaat edilen halk desteği gelmedi ve Hz. Peygamber'in torunu ve yanındakiler, 680 yılında Irak'ta Kerbela'da Emevi güçlerince öldürüldüler.

Bu, Şiiliğin gelişmesinin en çığır açıcı olayıdır: Şiiler, Hüseyin'in isyanını Emevi zulmüne karşı bir protesto olarak gördükleri için onu şehit saydılar. Kerbela, Şiiliğin en kutsal mekânı oldu ve orada Hüseyin adına her yıl düzenlenen yas tutma törenleri, Şii takviminin en önemli dini töreni haline geldi. Doktrin açısından Hüseyin'in ölümü, Hz. Peygamber'in ailesine yapılan zulüm ve o ailenin hükümdarlık hakkının gaspının yol açtığı ıstırabın simgesiydi. Böylece Hüseyin'in şahadeti, Şiilerin İslam toplumunun en yüksek siyasal otoritesini elinde tutmaya en layık kişilerin Hz. Muhammed'in kızı Fatma ve damadı Ali'nin soyundan gelenler olduğu inancını pekiştirdi. Şiiler Hz. Muhammed'in halef olarak Hz. Ali'yi seçtiğine ve o günden sonra her Şii liderinin (İmam) ölümünden önce kendi halefini bildirdiğine inanırlar. Bu süreç, ilk İmam olarak kabul edilen Hz. Ali'den başlayarak, aşağıda anlatılacağı gibi, Şii İslamiyet'inde önemli bir rolü olan on ikinci İmam'a kadar kesintisiz devam etmiştir.

Hz. Hüseyin'in şahadetinden sonraki yıllarda gelişen Şii doktrinine göre, İmamların Sünni halifelerin sahip olmadıkları özel bir dini

rolleri vardı. Şiilik, Hz. Muhammed'e ilahi ilham verildiğini ve onun da bunu Hz. Ali'ye ilettiğini, sonra da bunun ondan sonra seçilen İmamlara geçirildiğini iddia eder. Sünni hakimiyeti bu İmamların siyasal yetkilerini kullanmalarına engel olmuşsa da, Şiiler onları Tanrı'nın insan toplumuna kesintisiz olarak sağladığı rehberliğinin geldiği araçlar olarak görürler. Dolayısıyla, Şii İmamları başka insanlara verilmemiş gizli bilgilere sahip kişiler sayılırlar. İmamların sahip olduğu bu bilgiler içinde Kuran'ın saklı anlamları da bulunduğundan dini hukuk konusunda kesin hükümler vermişler ve değişen zamanı da göz önüne alan yorumlar getirmişlerdir.

Şii doktrini, on ikinci İmam Muhammed el-Mehdi'ye ilişkin olayları yorumlama biçimiyle daha karmaşıklaşmış ve çağdaş Ortadoğu tarihi açısından daha bir önem kazanmıştır. Şiilerin çoğunluğuna göre, on ikinci İmam 874 yılında bir ortadan kaybolma yaşamıştır. Kaybolmuş ama ölmemiştir. Tanrı tarafından saklanmıştır ve on bir yüz yıldan uzun bir süre sonra hâlâ saklanmaya devam etmektedir. Kıyamet Günü'nden önce beklenen kişi -Mehdi- olarak ortaya çıkacak ve yeryüzüne adaleti getirecektir.

Şii doktrini, el-Mehdi'ye Saklı İmam statüsü verir, çünkü o hâlâ yaşıyordur ve insan ilişkileri üzerindeki kontrolünü sürmeye devam etmektedir. Ancak bu fikir Şii toplumu açısından hem siyasal hem de dini sorunlar ortaya çıkarmıştır. Saklı İmam'ın yokluğunda topluluk nasıl yönetilecektir? Onun ilahi ilhamı müritlere nasıl iletilecektir? 6. Bölüm'de İran'daki Şii ulemasının Saklı İmam'ı temsil ettikleri iddiasına yer verilecektir ki, bu iddia çağdaş İran toplumunun şekillenmesinde önemli sonuçlar doğurmuştur.

Şiiliğin İsmailiye diye bilinen diğer bir kolu da, yedinci ve sekizinci İmamlar arasındaki haleflik yorumları bakımından On İki İmamcılar'dan ayrılırlar. Onlar imamlığın günümüze kadar kesintisiz devam ettiğini ileri sürerler ve yanılmaz imamları olarak Ağa Han'ı kabul ederler.

11. VE 15. YÜZYILLAR ARASINDA ORTADOĞU'YA GENEL BİR BAKIŞ

Askeri güç ve onunla birlikte idare yetkisi 11. yüzyılda Araplardan, orta İslam topraklarındaki Türklere geçmişti. Asya'dan gelen göçebe Türkler, Arap fetihlerinin erken döneminden beri İslami-

yet'le ilişkideydiler. Ayrıca Türkler, çeşitli Abbasi halifelerin ordularında paralı askerlik yapmışlardı. Amu Derya nehri boyundaki sınır bölgelerindeki Türk aşiretlerinin çoğu Sünni İslamı kabul ettiklerinden, daha sonraları merkezi İslam topraklarına dinin yıkıcıları olarak değil, savunucuları olarak girmişlerdir.

11. yüzyılın ortalarında Selçuklular olarak tanınan bir Türk aşiretler topluluğu, İran üzerinde hakimiyetini kurmuştu. Abbasi halifesi 1055'te Selçuklu liderini Bağdat'ta askeri ve idari yönetimi ele almaya davet etti. Türk Selçukluları, halifenin yöneticileri ve yüksek İslam geleneğinin savunucuları oldular. Selçuklu sultanları bu konumlarıyla, kuzeydoğu İran'dan Arap topraklarına kadar uzanan devasa bir imparatorluk kurdular. Selçukluların yükseliş döneminde başka Türk aşiretleri de batıya göç edip, kuzeybatı İran ve Kafkasya'da sürekli bir Türk varlığı oluşturdular. Selçukluların 1071'de Malazgirt'te Bizans ordusunu yenmesi üzerine bu göçebe aşiretler Anadolu'ya girdiler ve bu toprakların Rumca konuşulan Hıristiyan topraklarından, Türkçe konuşan Müslüman topraklarına dönüşümü başlamış oldu.

İmparatorluk kurmadaki ilk başarılarına rağmen Selçuklular, kontrolleri altındaki bölgelerde kalıcı bir merkezi otoriteyi sürdüremediler. 1157 yılında imparatorluk, artık çoğu Selçuklu prenslerin yönetiminde küçük beyliklere dönüşmüştü. Ancak Selçuklu döneminin kalıcı bir önemi olmuştu. Türkler şehir hayatına kolayca uyum sağlayıp sanat hamiliği, mimarlık destekçiliği ve şeriat ile ulemaya saygı gibi yüksek kültürel geleneklerini benimsedikçe İslamiyet'in özümseyici niteliklerini göstermiş oldular. Ayrıca Selçuklular, Sünni İslam'ın canlanmasını sağlamışlardı. Ulema için devlet himayesinde eğitim olan medrese sistemini Selçuklu veziri Nizamülmülk kurmuştu. Selçuklular İslam topraklarını doğu Anadolu'ya yayarak, bütün İslam imparatorluklarının en heybetlisi olan Osmanlı devletinin kuruluşuna zemin hazırlayacaklardı.

Selçuklu İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra batı İran ve merkezi Arap toprakları pek çok hükümdar hanedanları arasında paylaşıldı. Bu devletler pek güçlü değillerse de, şehir-devletten daha büyüktüler ve beylerine konforlu saraylara sahip olma, şair ve âlimlere himaye etme geleneğini sağlayacak imkânlara sahiptiler. Avrupalı Haçlılar işte ilk kez 11. ve 12. yüzyıllarda, bu siyasal bakımdan parçalanmış Ortadoğu dünyasına girdiler ve Urfa, Antakya, Trablus ve Ku-

düs'te dört Latin krallığı kurdular. Bölgede 200 yıllık sıkıntılı bir egemenlikten ve daha pek çok Haçlı Seferi'nden sonra Avrupalılar doğu Akdeniz'den atıldılar. Birlikte hareket etmek suretiyle Haçlıların yenilgisini sağlayan Suriye ve Mısır'ın işbirliğini sağlama ve bir direniş ruhu yaratma dışında Haçlı Seferleri'nin etkisi çok az olmuştur.

İslam dünyasına çok daha ciddi bir tehdit doğudan gelmekteydi. 13. yüzyılda Hindistan'dan Suriye'ye kadar İslam topraklarının hepsi Moğol fetihlerinin etkileri altında kaldılar. 7. ve 8. yüzyılın yeni bir dini ve toplumsal düzen getiren Arap fetihlerinin ya da 11. ve 12. yüzyılda Selçukluların mevcut İslami kurumları canlandırmalarının aksine Moğol istilaları, fetih ve yıkımdan başka bir amaç taşımıyordu. Moğollar, İran'ı ve Irak'ı yakıp yıktılar. İlk istila dalgası 1200'lerde Cengiz Han liderliğinde başladı. Cengiz Han'ın orduları Semerkand ve Buhara gibi önemli ticaret şehirlerini ele geçirdiler ve İran'ın tümünü Moğol hakimiyetine soktular. Cengiz Han'ın oğlu Hulagü, 1256'da ikinci bir Moğol seferiyle Mısır'a kadar bütün İslam topraklarını fethetme amacını güttü. Orduları 1258'de halifenin ordusunu yenilgiye uğratıp Bağdat'ı yağmaladı ve Abbasi halifesini öldürerek 500 yıldır evrensel İslam'ın sembolü olan kurumu ortadan kaldırdı. Bağdat'ın yok edilmesi o şehrin önemli bir ticaret ve entelektüel merkezi olma rolüne de son verecekti. Moğol istilasından önce başka İslami şehirlerin yükselişi Bağdat'a hakimiyetini zaten kaybettirmişse de, şehir halifenin makamı ve İslamiyet'in sembolik merkezi olmaya devam etmişti. 1258'den sonra bir zamanların imparatorluk şehri, bir taşra şehrine dönüştü ve ondan sonraki süreçte nüfusu, ekonomisi ve etkisi hızla azaldı.

Hulagü Mısır'ı fethetme arzusunu gerçekleştiremedi. Kahire'deki yeni Türk askeri sultanlığı Memlüklerin ordusu, Moğolları Kudüs'ün kuzeyindeki bir savaşta yendi. Memlükler bu zaferin sonunda Suriye'ye egemen oldular ve 1517'ye kadar Suriye ile Mısır'da hüküm sürdüler. Memlük yönetimi fırtınalı geçmişse de, 250 yıldan fazla devam etmesi, Türklerin 11. yüzyıldan başlayarak Ortadoğu İslam devletlerini yönetmedeki rollerinin önemini gösterir.

Hulagü'nun yenilmesi doğudan gelen istilayı önlemedi. Timur'un orduları 1381'den 1404'e kadar İran'ın büyük kısmını çiğnediler, Anadolu Türk beyliklerini yendiler ve Şam'ı yağmaladılar. Timur çok büyük topraklar fethettiyse de, istikrarlı bir imparatorluk kuramadı. 1405'te ölümünden sonra Arap toprakları ve Anadolu yine pek çok küçük beyliklere bölündü.

SONUÇ

Arap savaşçılarının askeri zaferlerinin ardından Kureyşli yöneticilerle tüccarlar fetihleri pekiştirdiler ve fethedilen ülkelerdeki kaynakların üretim ve dağıtımının adil bir şekilde yapılmasını sağladılar. Bu pekiştirme döneminde yerel geleneklerin devamına genelde izin verildi ve bazı uygulamalar İslami geleneğe dahil edildi. Ancak bir imparatorluğun bu şekilde pragmatik bir akılla yaratılışı sırasında devlet ve toplumun örgütlenmesini yöneten, İslamiyetçi görüş oldu. Seçkinlerden bazılarının saygısız davranışları toplumun büyük kısmının Hz. Muhammed'in benimsediği ümmet kavramını devam ettirme arzusunu yıkamadı. Kuran'ın ahlâki emirleri, günlük faaliyetleri dini görevlere dönüştüren kutsal bir hukuk sistemi olan şeriatın temelini oluşturdu. Şeriatın uygulanmasını ve doktrinin saflığını gözetmek, İslam toplumunun idamesini sağlayan normları ortaya koyup ileten ulemanın göreviydi. Halk düzeyindeyse dini ifade, tasavvuf tarikatlarında ve bunlara ilişkin ritüellerde çıkış kanalları buldu.

Moğol istilaları Ortadoğu'nun mevcut İslami düzeninde bir şok etkisi yarattıysa da onu yıkmayı başaramadı. 14. yüzyılın ve 15. yüzyıl başlarının kaos ve istikrarsızlığından sonra, Anadolu'dan Hindistan'a kadar uzanan bölgede kurulan üç önemli İslam imparatorluğu, merkezi İslam topraklarında siyasal koşulları istikrara kavuşturdu, kültürel ve dini hayata biçim verip canlandırdı ve bütün bu bölgeyi İslamiyetçi doğrultuda yeni bir genişleme ve ihtişam çağına ulaştırdı.

3
OSMANLI VE SAFEVİ İMPARATORLUKLARI: YENİ BİR EMPERYAL SENTEZ

Moğol istilaları sonunda büyük yıkıma uğrayan merkezi İslam toprakları, 16. yüzyılda doğuda Delhi'de Mughal İmparatorluğu, ortada İran'da Safevi İmparatorluğu ve batıda Osmanlı İmparatorluğu'yla siyasal birliklerine ve kültürel canlılıklarına kavuştular. Bu imparatorluklardan hepsi de büyük bir İslam devletiydi ve kendi bölgelerine kalıcı kültürel, siyasal ve toplumsal katkılarda bulunmuşlardı. Bu üç devletin ortaya çıkışı, İslamiyet'in klasik Abbasi halifeliği döneminde yayılmasının sınırlarına henüz varmamış olduğunu açıkça göstermektedir. Marshall Hodgson, 16. yüzyılda Mars'tan gelebilecek bir ziyaretçinin, dünyanın bütün bütün Müslüman olma yolunda olduğu sonucunu çıkaracağını yazmıştır. Bu sonuç kısmen İslamiyet'in yayılmış olduğu yerlerin genişliğinden,

kısmen de üç merkezi İslami imparatorluğunun güç ve refahından çıkartılacaktı.

En tanıdık mimari anıtı Tac Mahal olan Mughal İmparatorluğu böyle bir kitabın kapsamı dışında kalıyorsa da, onun varlığı 16. yüzyılda yeni bir İslami imparatorluk sentezinin doğduğunun kanıtı olarak görülmelidir. İran Safevi İmparatorluğu 1736'da çökmüş olmasına rağmen, hükümdarlarının Şiiliği devlet dini olarak yerleştirmesi bütün Ortadoğu adına çok uzun vadeli bir önem taşımıştır. Osmanlı İmparatorluğu 16. yüzyıldan 20. yüzyıla uzanan kalıcı bir bağ sağlamaktadır. 1517'den 1. Dünya Savaşı'nın sonuna kadarki 400 yıllık dönemde Osmanlı İmparatorluğu, merkezi Ortadoğu'nun hakim gücüydü. Osmanlı idari kurumları ve icraatları, modern Ortadoğu'nun halklarını şekillendirmiş ve imparatorluğun çöküşünden sonra da kalmaya devam eden bir miras bırakmıştır. Osmanlı İmparatorluğu en şaşaalı döneminde bir Ortadoğu devleti olduğu kadar Avrupa devletiydi ve Balkanlar üzerindeki uzun hakimiyetiyle Büyük Devlet diplomasisindeki rolü Avrupa tarihinde de kalıcı bir iz bırakacaktı.

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN YÜKSELİŞİ

Müstakbel Osmanlı İmparatorluğu, 13. yüzyıl Moğol istilalarının ardından kurulan küçük Anadolu beyliklerinden biridir. Bu Türk beylikleri İslam savaşçı devletleri olup, Hıristiyan Bizans'la süregelen askeri çatışmaları dini sebeplerden olduğu kadar maddi kazanç elde etme arzusundan kaynaklanmaktaydı. İslami toprakları genişletme amacıyla Müslüman olmayanlara karşı yürütülen savaş olan gaza geleneği, Müslüman sınır savaşçıları olan gaziler arasında itici güçtü ve gazilik ruhu Osmanlı İmparatorluğu'nun ortaya çıkmasında kesin bir rol oynamıştır. 15. yüzyılda bir Osmanlı şairi, gaziyi şöyle tanımlamıştır: "Tanrı'nın dininin aracı, Tanrı'nın yeryüzünü çoktanrılılık pisliğinden temizleyen hizmetkârı; gazi, tanrı'nın kılıcıdır, müminlerin koruyucusu ve sığınağıdır. Tanrı'nın yolunda şehit olursa öldüğüne inanmaz."[4] Sınır savaşçıları arasında gazi özellikleri motive eden bir unsursa da, bu tek unsur değildi. Savaş ganimetini ve geçici gücü elde etmek, aşiretleri de reislerini de harekete

4) Akt. Paul Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire* (Londra, 1965), s. 14.

geçirmekteydi. Aşiret liderleri Bizans sınır karakollarına olduğu kadar rakip bir Müslüman gücüne de saldırmaya hazırdılar.

Gazi güçleri çoğunlukla aşiret üyeleriyse de, Türk beyliklerinin yöneticileri, yerleşmiş İslam imparatorluklarının saray hayatını taklide çalışırlardı. Topraklarında şeriatın uygulanmasını sağlamak için kadılar atayarak ve İslami bilgi kurumları kurarak İslam şehri uygarlığı tarzını benimsemişlerdi. Gazilerin başıboş sınır savaşları ile liderlerinin yüksek İslam geleneklerini uygulamayı benimsemelerinin bir araya gelmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nu şekillendiren bir başka unsurdu.

Osmanlı devletinin erken tarihi konusunda pek çok nokta karanlıkta kalmış olmakla birlikte, başlangıcı genellikle küçük gazi beyliklerinden birinin Türk reisi olan Osman'ın başarılarına kadar geri götürülebilınektedir. 1300'lü yılların başında Osman'ın gazi savaşçıları Bizans kuvvetlerine karşı bir dizi askeri başarı elde ettiler. Bu zaferler Osman Bey'in ününü arttırdı ve diğer aşiretlerle beyleri topraklarına çekti. Osman Bey'in emrindeki giderek artan askeri güç, onu ve oğlu Orhan'ı kuzeybatı Anadolu'daki topraklarını genişletmeye yöneltti. Orhan Bey 1326'da Bursa şehrini Bizanslılardan alarak, yeni devletinin başkenti yaptı. Dahası, kendi sikkesini kestirerek bağımsızlığını ilan etti ve bir medrese kurup, kendisini 'gazinin oğlu gazi' olarak tanımlayan bir yazıtı bulunan bir cami inşa ettirerek, fetihlerinin ardındaki İslami itici gücü doğruladı. Orhan'ın gazi beyliği, bir sınır topluluğundan yerleşik bir devlete geçişi yaparken, halkı da aile adı olan Osmanlılar olarak anılmaya başlandı. Bir tek hanedana bağlı olma duygusunun yarattığı dayanışma ve sadakat duyguları giderek aşiret bağlılıklarının yerini alacaktı.

14. yüzyıl ortalarına gelindiğinde Osmanlılar Marmara denizi kıyılarına varmışlardı; suyun karşı tarafında İslam hükümdarlarının erişemedikleri Hıristiyan Avrupa uzanıyordu. Ama bu topraklar Osmanlıların erişemeyecekleri yerler değildi. Bundan sonraki iki yüzyıl içinde güneydoğu Avrupa'nın tamamı doğrudan Osmanlı kontrolüne geçti. Osmanlıların 14. yüzyıldan 16. yüzyıla kadarki fetihleri, 700 yıl önceki Arap fetihlerinden daha az önemli değildi. Osmanlılar İslam nüfuz alanına yeni Avrupa toprakları katmakla kalmamışlar, İslamiyet'in doğduğu Arap topraklarını da hakimiyetleri altına almışlardı.

Osmanlı devletinin bir dünya devletine dönüşmesi üç başarılı askeri seferle açıklanabilir. Birincisi, yüzyıllardır Müslüman ko-

mutanların elde edemedikleri Konstantinopolis'in fethiydi. Sultan II. Mehmed'in (sonradan Fatih olarak anılacaktır) ordusu, uzun bir kuşatmanın ardından 29 Mayıs 1453'te Bizans başkentine girerek, Konstantinopolis'in doğu Hıristiyanlığının sembolik merkezi olarak rolünü sona erdirdi. Bundan sonra adı İstanbul olan şehir, Osmanlı devletinin başkenti oldu, Fatih'in yeniden imar ve yeniden iskân programlarıyla eski görkemine kavuştu. Osmanlı topraklarındaki halk İstanbul'a yerleşmeye teşvik edildi, hatta bazen zorlandı ve Fatih Sultan Mehmed'in hükümdarlığının sona erdiği 1481'de şehir, yine nüfusu 100 bini geçen kozmopolit bir metropol haline gelmiş durumdaydı.

İstanbul, Osmanlı yüzyıllarında gelişmeye devam etti ve 16. yüzyılın sonunda 700 bini aşan nüfusuyla Avrupa'nın en büyük şehri oldu; aynı zamanda, mimari açıdan soluk kesen şehirlerden biriydi. II. Mehmed ve halefleri İstanbul'u anıtsal dini yapılar ve saraylarla dolduran çok büyük inşaat programları yürüttüler ve çağın birinci İslam imparatorluğunun başkentine layık bir görünüme kavuşturdular. Saray mimarı Sinan, 16. yüzyılda geniş kubbeleri, ince minareleri ve geometrik külliyeleriyle klasik Osmanlı stilini mükemmeliyete eriştirdi. İstanbul, Osmanlı servet ve gücünü sembolize eden görsel bir anıtsallığa kavuştu.

İstanbul'un fethi Osmanlılara Karadeniz ve doğu Akdeniz'i hakimiyetleri altında tutabilecekleri eşsiz bir stratejik üs sağlamıştı. Ancak bu konumlarından tam olarak yararlanmak için bir donanmaya ihtiyaçları vardı; donanma olmadan İtalyan şehir-devletlerinden kurtulamazlar, özellikle de Venedik'ten deniz ticaretinin kontrolünü alamazlardı. Bunun üzerine Fatih Sultan Mehmed İstanbul'da tersaneler kurdu; hakimiyeti altındaki kıyı bölgelerinden usta marangozları, tüccarları ve denizcileri topladı ve sonunda Venedik'i doğu Akdeniz'den süren, Osmanlıları Adriyatik'ten Karadeniz'e kadar üstün deniz gücü yapan bir donanma kurdu. Bu donanma Osmanlıların doğuda Rodos (1522) ve Kıbrıs'tan (1570), ortada Girit olmak üzere stratejik Akdeniz adalarını fethetmelerine ve kontrollerini Cezayir (1529) ve Tunus (1574) olmak üzere Kuzey Afrika'ya kadar genişletmelerine imkân tanıdı.

Başarılı bir donanmanın yaratılmasının yanı sıra Osmanlı kara ordusu da, yapılan düzenlemelerle 16. ve 17. yüzyılların en büyük askeri gücü haline gelmişti. Osmanlı askeri gücünün temelinde, ba-

rutlu silahların geliştirilmesi ve yaygın bir şekilde kullanılması yatıyordu. Fatih daha 1453'te Konstantinopolis'in surlarında gedik açmak için devasa kuşatma topları kullanmıştı. Onun ardından gelen yıllarda Osmanlılar, özel ihtiyaçlarına uygun top teknolojisi uyarlamışlar, özellikle de uzak savaş alanlarına arabalar üzerinde nakledilebilen hafif sahra topları geliştirmişlerdi. Bu silahlar piyadeleri hâlâ çoğunlukla mızraklarla savaşan Avrupa'nın feodal ordularına karşı yıkıcı bir etkiyle kullanılmaktaydı. Osmanlılar buna ek olarak, kendi piyadeleri olan Yeniçerileri ateşli silahlarla öylesine donatmışlardı ki, 16. yüzyılda orduları dünyanın diğer bütün ordularından daha çok silaha sahip olacaktı. Bu teknik üstünlükler Osmanlıların hem Avrupa hem de Ortadoğu ordularını defalarca yenmelerini sağladı. Ancak Osmanlı askeri başarısının tek sebebi, üstün silah teknolojisi ve savaş eğitimi değildi. Son zamanlarda yapılan araştırmalara göre, Osmanlı ordusunun genel durumu düşmanlarınkilere kıyasla gayet ileriydi. Osmanlı askerleri zamanın diğer ordularından daha iyi ve daha sık besleniyorlardı ki, bu da Osmanlı askeri profesyonelliğinin derinliğinin bir başka örneğiydi.

Osmanlılar çabalarını Hıristiyan Avrupa'da yayılmaya odaklamışlarsa da, İran'ın Safevi İmparatorluğu'nun ilerlemesini durdurmak için ordularını düzenli olarak doğuya da göndermekteydiler. Bu seferler Osmanlı dünya devletinin büyümesinin ikinci örneğidir. Sultan I. Selim 1516'da Osmanlı ordusunu doğuya yönelttiğinde, amacının Safevi başkenti Tebriz'i almak olduğu sanılıyordu. Ancak o, merkezi Mısır'da olan ama Suriye ile güney Anadolu'nun bazı bölgelerini de kontrolü altında tutan Memlûk İmparatorluğu'nun oluşturduğu tehdidi ortadan kaldırmaya karar verdi. Osmanlı ordusu Memlûkleri Suriye'den kolayca çıkardı ve I. Selim, 1517 yılı başlarında ordularını Sina Yarımadası'ndan geçirerek Kahire'yi ele geçirdi. Bu ani hareket Osmanlıların Arap İslamının klasik merkezlerinin çoğunu almasını getirip, Arap ve Osmanlı İslami geleneklerinin birleşmesi sonucunu doğurdu.

Osmanlıların Arap topraklarını fethetmesi, padişahları evrensel İslam toplumu içinde en üstün hükümdar durumuna yükseltmişti. Osmanlı sultanları Mekke ve Medine kutsal şehirlerinin koruyucusu olarak kabul edilince, yıllık haccın güvenliğini sağlama görevini de üstlenmiş oldular. Bu yükümlülüğü yerine getirmek ve aynı zamanda Portekiz'in denizdeki ticaret imparatorluğunu sınırlamak

amacıyla Sultan Selim, bir Kızıldeniz donanması kurulmasını emretti. Osmanlılar Hint Okyanusu'nda Portekizlilerle rekabet edemiyorlardı, ama Mısır'a hakim olmaları, Kızıldeniz'de hegemonyalarını kurup Yemen'i imparatorluğa katmalarını sağladı. Mısır'ın işgali, getirdiği ticari ve stratejik yararların yanı sıra, Osmanlı hükümdarlarına halife unvanını da getirmişti. İnanıldığına göre, Moğolların 1258'de Bağdat'ı ele geçirmeleri sırasında Abbasi hanedanından biri kaçıp Kahire'ye gitmiş, burada kendisi ve soyundan gelenler Memlükler tarafından korunmuşlar ve meşru halife olarak kabul edilmişlerdi. Osmanlıların Mısır'ı fethetmelerinden sonra halife İstanbul'a götürüldü ve yine söylentilere göre, unvanını Selim'e ve Osmanlı hanedanındaki haleflerine devretti. Osmanlı sultanları bu epey kuşkulu halifelik hakkını pek kullanmadılar, ancak 19. yüzyılda Avrupa emperyalizmine karşı koyma çabalarında evrensel Müslüman desteği elde etmek için bu unvan nakli efsanesini yeniden canlandırdılar.

Başarılı Osmanlı yayılmasının üçüncü örneği, Osmanlı hükümdarlarının en kudretlisi olan Kanuni Sultan Süleyman'ın (1520-1566) Avrupa'ya düzenlediği seferlerdir. Kanuni, doğu cephesinde ve denizde önemli askeri zaferler kazanmışsa da, Osmanlı sınırlarını Avrupa'nın içlerine kadar taşımak isteyen gazi ruhuna sahipti. Kanuni 1520'de önemli bir kale şehri olan Belgrad'ı ele geçirdi ve Belgrad bundan sonraki Osmanlı seferlerinin başlıca hareket merkezi oldu. 1520'lerde Budapeşte ve Macaristan'ın büyük kısmı Osmanlı hakimiyetine geçti. Kanuni 1529'da bir Osmanlı ordusuna Tuna'yı geçirtip Hapsburg imparatorluk başkenti ve orta Avrupa'nın kapısı olan Viyana'yı kuşatarak Hıristiyan alemini dehşete düşürdü. Viyana'nın etekleri yakılıp yıkıldıysa ve şehir surlarında gedikler açıldıysa da, şehir kış yaklaşıp da Osmanlı ordusu İstanbul'a geri dönmeye başlayana kadar direndi. Daha sonraki yıllarda Kanuni'nin Avrupa seferleri Osmanlıların Macaristan ve Sırbistan'da hakimiyetlerini pekiştirirken, padişah Viyana'yı ikinci bir kez kuşatamadı. Orta Avrupa, Osmanlı yayılmacılığının dışında kaldı. Ancak o sınırların içinde kalan bölge -Tuna'dan Yemen'e, Arnavutluk'tan Karadenizin kuzey kıyılarına ve Cezayir'den Bağdat'a kadar- o kadar büyüktü ki, Kanuni'nin 1566'da ölümünde Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa'nın, Akdeniz'in, Ortadoğu'nun ve Basra Körfezinin en büyük devleti konumundaydı. 16. yüzyılın sadece önde gelen İslam devleti değil, çok büyük etkinliğe ve muazzam toprağa sahip bir dünya imparatorluğuydu (bkz. Harita 3.1).

Harita 3.1 17. yüzyılın sonlarında Osmanlı İmparatorluğu.

Osmanlı sultanları genel olarak mutlakiyetçi, bürokratik ve tarıma dayalı bir imparatorluğa hükmetmekteydiler. Ancak bu kadar geniş, farklılıklar içeren ve uzun süreli bir imparatorluğun tek ve değişmez bir idare sisteminin olamayacağı hemen belirtilmelidir. Osmanlıların başarılarının sebeplerinden birisi, hüküm sürdükleri toprakların farklılığının çeşitli bölgelerin ve çeşitli kültürlerin ihtiyaçlarına karşılık verebilecek esnek yönetim uygulamalarının gerekliliğini resmen anlamış olmalarıydı. Çağdaş araştırmacılar Osmanlı yönetimini esnek, uyumlu ve pragmatik olarak tanımlamışlardır. Çağdaş Ortadoğu araştırmacıları için, Osmanlı yönetici sınıfının imparatorluğun tabi halkları arasında Osmanlı idaresinin yararlarını takdir etme duygusunu yerleştirmedeki becerilerini anlamak çok önemlidir; bu takdir, ciddi bir şekilde sınanmış olsa da, 20. yüzyıla kadar devam etmiştir.

Osmanlı yönetici sınıfına yön veren ve devletle topluma karşı tavırlarını şekillendiren ilkeler dört temel kaynaktan çıkıyordu. Birisi, İslam'ın alanını yaymak için Müslüman olmayanlara karşı kutsal savaş vermeyi gerektiren gaza geleneğiydi. Ancak daha önce Osmanlı yayılmacılığının ardındaki itici tek güç olarak dine atfedilen tarihsel önemin, sonradan araya giren başka unsurlarla değiştiğini göz önüne almak gerekir. Özellikle Marmara denizini geçip güneydoğu Avrupa'ya ayak basan ilk Osmanlı ordularındaki önemli sayıda Rum paralı askerler, birlikte savaştıkları Osmanlı gazileri gibi, "Osmanlı sancağını Tanrı için değil, şeref ve altın için"[5] izlemekteydiler. Dolayısıyla, Osmanlı imparatorluk kurma politikası İslamiyet'le desteklenmekteydi ama gayet pragmatik dünyevi düşünceler de söz konusuydu. Osmanlı yönetimini şekillendiren ikinci ilke, hanedan fikrini, hükümdarın âlimlerin hamisi olduğu saray geleneğini ve hükümdarın İslamiyet'in yasaları ve değerlerini kurumsallaştırma ve yürütme sorumluluğuna olan inancı içeren şehirli İslami uygarlık mirasıydı. Osmanlı sultanları şeriatı uygulayarak ve imparatorluğun tamamında geçerli bir İslami hukuk sistemi oturtarak İslami görevlerini kabul etmişlerdi. Buna ek olarak, evrensel İslami toplumun koruyucusu rolünü üstlenmişlerdi ve bu rol Kudüs, Şam,

5) Donald Quataert, *The Ottoman Empire, 1700-1922* (Cambridge, 2000), s. 18.

Bağdat, Mekke ve Medine gibi şehirlerin yönetimini almalarından sonra iyice önem kazanmıştı.

Toplumun örgütlenişini etkileyen üçüncü ilke, yerel göreneklerdi. Osmanlı yetkilileri, fethedilen ülkelerde neyin değişmesi gerektiği ve neyin kalmasına izin verilebileceği konusunda kurnazca bir duyguya sahiptiler. Politikasının sertliği yüzünden halkı ayaklanan bir vali kadar, yeterli gelir sağlayamayan bir vali de kolayca azledilebilirdi. Vergiler toplanıp istikrar sağlandığı sürece Osmanlılar, çok çeşitli yerel uygulamaların varlığına hoşgörüyle bakarlardı. Bu tutum çok hassas farklılıkları içeren idari ve mali bir mozaiğin doğmasını sağladı. Bu bağlamda, Osmanlıların tek örneklilik yerine, verimlilikle daha çok ilgilendikleri söylenmiştir ve bu saptama doğrudur. Osmanlıların Sırbistan ve Mısır, ya da Suriye ve Yunanistan kadar farklı topraklarda o kadar uzun süre hüküm sürmelerini sağlayan şey bu idari esneklikti.

Osmanlı yönetim tavrını şekillendiren dördüncü ilke, toplumun yönetenler ve yönetilenler şeklinde bölünmesiydi. Reaya adı verilen yönetilenlerin, emekleri ve vergileriyle yöneten seçkinleri yaşatan serveti üretmeleri beklenirdi. Devletin reayanın beklenen serveti üretebilmeleri için gerekli düzen ve istikrar koşullarını sağlama dışında halkına karşı fazlaca bir yükümlülüğü yoktu. Osmanlı yönetici seçkinlerine 'askeri' denirdi. Ancak uygulamada yönetici sınıfta, askerlerin dışında yüksek dereceli sivil memurlar ve ulema da yer alıyordu. Yönetici seçkinler bu yüksek düzeylerine ek olarak özel ayrıcalıklara sahiplerdi ki, bunların en önemlisi vergiden muaf tutulmalarıydı.

Yönetici seçkinler içinde gerçek Osmanlılar denen özel bir eğitimli grup vardı. Bu grubun üyeleri, devlete sadece yüksek makamlarda hizmet etmekle kalmayıp, eğitilmiş ve iyi yetişmiş bir sınıfın gerektirdiği davranış normlarını da uygularlardı. Bu normlar içinde Arapça ve Farsça karışımı Osmanlıca Türkçesi'ni bilmek ve Arap alfabesiyle yazılı Türkçe'yi okuyup yazmak sayılabilirdi. Gerçek bir Osmanlı, İslami kültür geleneğini de bilirdi ve Kuran'ı Arapça'sından okuyabilirdi. Osmanlı İmparatorluğu Türk beylerince kurulmuşsa da, yönetici seçkinler kozmopolit bir bakış açısı benimsemişlerdi ve kendilerini kültürlü Osmanlı Müslümanları sayarlardı. 'Türk' terimi aşağılayıcı bir anlam almıştı ve horlama anlamında 'cahil köylüler' için kullanılıyordu.

Osmanlı hiyerarşisinin tepesinde halife sultan bulunuyordu; bu mutlak hükümdar, hüküm sürme hakkını Osmanlı hanedanından ol-

ma ve tahtta iddia eden rakiplerini yenilgiye uğratabilme yeteneğinden alırdı. Haleflik otomatik olarak en büyük oğula geçmez, şehzadeler arasında bir rekabet olurdu. Osmanlı yönetiminin ilk dört yüzyılında şehzadeler, Anadolu'nun çeşitli eyaletlerinde askeri ve idari eğitim görürlerdi. Her biri sanki padişah o olacakmış gibi yetiştirilirdi ve her birinin taht üstünde eşit hakkı vardı. Hükümdar ölünce şehzadelerin İstanbul'a hareketleriyle iktidar mücadelesi başlardı. Başkentte sarayın ve saray muhafızlarının desteğini ilk alan şehzade, padişah ilan edilirdi. Taht üzerindeki rakip iddiaları önlemek için Osmanlılar, kardeş katli uygulamasını benimsemişlerdi; muzaffer şehzade, padişah olunca kardeşlerinin öldürülmesini emrederdi. Bu pratik bir devlet olayıydı ve uygulamanın haklı olduğu da 'bir şehzadenin ölümü, bir eyaletin kaybından daha az üzücüdür' Osmanlı siyasal deyişiyle dile getirilirdi. 17. yüzyılda kardeş katline de, şehzadelerin tahta geçmeden aldıkları eğitime de son verildi. Bunun sonucu olarak, sonraki padişahların çoğu sarayın kapalı duvarları ardında yetiştiler ve hükümdar olmadan önce yönetim deneyimi yaşamadılar.

Osmanlı devleti, bir gazi beyliğinden bürokratik bir dünya imparatorluğuna doğru geliştikçe, padişahlar devletin giderek karmaşık bir hal alan işleriyle başa çıkmak üzere bir imparatorluk konseyi, yani divan, kurdular. Divan üyeleri, hükümdara imparatorluğun askeri, idari ve adli işlerinde danışmanlık yapmakla yükümlüydüler ve gerçek Osmanlı seçkinlerinin en üst düzey kişileriydi. Divanın başında, devlet hiyerarşisinin en güçlü memuru olan sadrazam bulunurdu. Sadrazam, padişahın mutlak vekiliydi ve padişah adına yürütme yetkisini kullanma hakkı vardı. Zayıf padişahların iktidarında sadrazamların, kimi zaman hükümdara danışmadan kararlar almalarına az rastlanmış değildir.

Tarihçiler Osmanlı yönetici seçkinleri içinde sayısız hassas dereceler tespit etmişlerse de, belli başlı üç grup askerler, memurlar ve dini kurumdur. Fakat bu grupları ele almadan önce, yönetici seçkinlere insan gücü sağlayan eşsiz Osmanlı köle sisteminin incelenmesi gerekir.

Osmanlı Köle Seçkinler

Osmanlılar 14. yüzyılda Avrupalı Hıristiyan tebaaları arasından bir köle alma yöntemi kurumlaştırdılar. Bu devşirme sisteminde,

birkaç yılda bir imparatorluğun Avrupa eyaletlerinden yeniyetme Hıristiyan erkek çocukları toplanırdı. Osmanlılar bu yöntemle Avrupa'daki Hıristiyan eyaletlerinin geniş insan gücünden yararlanırlar ve bunları devlet hizmetinde kullanırlardı. Çocuklar ailelerinden alınıp İstanbul'a götürülürler, burada Müslüman olurlar, sınavdan geçirilirler ve sonra imparatorlukta hizmet etmek üzere yetiştirilirlerdi. Devşirme sistemi, Osmanlı devletine en üst düzey askeri komutan ve sivil yönetici sağlamanın yanı sıra, piyade birlikleri için de asker bulmanın yoluydu. Bürokrasinin tamamen özgür Müslümanlardan oluşan orta ve alt sınıfı ile din kurumu dışında Osmanlı idari kurumları, padişahın kölelerince yönetilirdi. Devşirme usulüyle zorla toplanan gençler içinde en çok istikbal vaat edenler, saray duvarları içindeki özel okullarda Osmanlı yönetici sınıfı için yıllarca eğitilirlerdi. Farsça, Arapça ve Osmanlı Türkçesi, kaligrafi ve resim öğrenmenin dışında askeri strateji ve silah eğitimi de alırlardı. 16. yüzyılda yaşamış bir Avrupalı gözlemciye göre, saray okullarının amacı aynı zamanda 'edebiyat bilir, konuşması düzgün, nazik ve dürüst ahlâklı' olan 'savaşçı, devlet adamı ve sadık Müslüman' yetiştirmekti.[6]

Saray eğitimlerini başarıyla tamamlayanlar, imparatorluk içinde en çok sorumluluk isteyen askeri ve idari makamlara atanırlardı. 15. yüzyılın ortalarından 17. yüzyılın ortalarına kadar bütün sadrazamlar, padişahın atadığı vezirler, hep devşirme olarak toplanmış ve saray sistemi içinde eğitim görmüş din değiştirmiş Hıristiyanlardı. Pek çok üst dereceli vezir, divan üyeleri, taşra valileri ve yüksek rütbeli askeri komutanların da benzer geçmişleri vardı. Bunlar imparatorluğun işlerini yürütürler ve ordularının başında savaşırlardı, ama hepsi de padişahın kölesiydi. ('Köle' terimi bir açıdan yanıltıcıdır, devşirme sistemi Amerikalarda uygulanan kölelikten çok başka bir durumdur.) Bu savaşçı-devlet adamları büyük servetlere sahip olurlardı, çok büyük güçleri vardı, kendi köleleri vardı ve istedikleri kadınlarla evlenirlerdi. Ancak güçleri, padişahın iradesinden gelirdi; onun adamları, onun kullarıydılar ve padişah istediği anda onları azledip cezalandırabilirdi.

Devşirme ve saray eğitim sistemleri, yeniyetmelerin kökenleriyle bağlarını kopararak padişaha bağlı ve bu yüzden ona tümüyle sadık,

---

6) Lord Kinross, *The Ottoman Centuries: The Rise and Fall of the Turkish Empire* (Londra, 1977), s. 147.

eğitimli bir bürokrat kadrosu yaratmada başarılı olmuştu. Bu insanların Osmanlı sisteminde yükselmeleri ailelerine değil, büyük ölçüde kendi yeteneklerine (arada bir iki kişinin himayesi olsa da) bağlıydı. Osmanlı seçkinleri bu yoldan gelen yeni eğitilmiş savaşçı-devlet adamı-kölelerle sürekli yenilenmekteydi. Özgür doğmuş bir Müslüman köle yapılamayacağından, ayrıca sistem makamların babadan oğula geçmesine imkân tanımadığından, bu yüksek rütbeli bürokratların çocukları tam birer Müslüman sayılır ve teorik olarak Osmanlı hiyerarşisinde padişahın kölelerine ayrılan makamlara gelemezlerdi. Osmanlı köle sistemi kendi parçası olan gençlere sınırsız fırsatlar sağlardı; gerçekten de, Hıristiyan ve hatta Müslüman anne-babaların oğullarının, devşirme olarak alınması için uğraştıklarını gösteren kayıtlar bulunmaktadır.

Askeriye

Yeniçeri Ordusu: Osmanlı silahlı kuvvetlerinin iki büyük kolu çok farklı kaynaklardan gelmişti. Osmanlı ordusunun büyük kısmını sipahiler oluştururrsa da, en etkili askeri birim, Yeniçeri olarak bilinen profesyonel piyade ordusuydu. 15. ve 16. yüzyıllarda gücünün zirvesinde olan Yeniçeriler, Avrupa'nın en güçlü ordusuydu ve bir köle ordusuydu. Disiplinleri, moralleri ve profesyonellikleriyle tanınmış Yeniçeriler düzenli maaş alırlardı ve kendilerinden her an askeri göreve hazır olmaları beklenirdi. Evlenmeleri ve ticaret yapmaları yasak olan Yeniçeriler kışlalarda kalırlar, savaşta olmadıkları zamanlar ülke içi asayişin korunması için kullanılırlardı. Kanuni Sultan Süleyman zamanında Yeniçeri ordusu 40 bin kişiyi bulmuştu ve piyade birliklerinin yanı sıra uzman topçu birliklerine sahipti.

Sipahi Ordusu: Taşra sipahileri özgür Müslümanlar olup, askeri nitelikli olduğu kadar idari bir görev de üstlenmişlerdi. Büyük paralar harcamadan büyük bir orduya sahip olmak için sultan, sipahilere tımar olarak bilinen tarım topraklarının gelirini alma hakkını bağışlardı. Her sipahiye bir tımar verilirdi, o da kendi maaşı olarak o bölgenin vergilerini toplardı. Sipahilerden bunun karşılığında tımarında düzeni sağlaması, padişah tarafından çağrılınca askere gitmesi ve gelirine bağlı olarak bir dizi silahlı ve atlı adam getirmesi beklenirdi. Avrupa ve Anadolu eyaletlerinin çoğu tımarlara

bölünmüşse de, Arap topraklarında böyle bir uygulama pek yaygın değildi.

Bürokrasi

Merkezileşmiş bir imparatorluk devleti olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun çok büyük ve gelişmiş bir bürokrasisi vardı. Osmanlılar Bizanslıların, İranlıların ve Arapların idari geleneklerinden yararlanarak bir kâtip ordusunun nüfus sayımı kayıtları, maliye kayıtları, resmi atamalar ve hükümetin kurallarının ayrıntılı kayıtlarını tuttuğu, yüksek derecede ayrımlaşmış bir bürokrasi yaratmışlardı. Yöneticiler ve müdürler çoğunlukla devşirmelerden oluşurdu; orta düzey Osmanlı devlet memurlarıysa özgür Müslümanlar olup, eğitimlerini çeşitli vekaletlerde çırak olarak görürlerdi. Bunlara genelde 'kalem efendisi' denirdi ve devletin verimli çalışması adına gayet önemli kişilerdi.

Din Kurumu

Bürokratik ve askeri seçkinlerin yanı sıra ulema da Osmanlı yönetici sınıfının üçüncü ayağıydı. Bizans'a karşı sınır savaşının ilk yıllarında, Osmanlı beylerine ve onların savaşçılarına esin kaynağı olan gazi ruhuna uygun olarak sultanlar, ulemaya Osmanlı toplumunda saygın bir yer verdiler. Osmanlılar, kadıları resmi bir hiyerarşi içinde örgütleyerek ve imparatorluğun çeşitli idari alt görevlerine atayarak, klasik İslam imparatorluklarında görülmemiş bir derecede şeri adalet normlarını yerleştirmeye çalıştılar. Zamanla imparatorluğun baş din adamı olarak şeyhülislam denen bir bürokrat ortaya çıktı. Şeyhülislam, Osmanlı topraklarının her yerine kadılarla medrese hocalarını atama işlerine bakardı. Aynı zamanda, sultanların bazı idari ve mali tedbirler alacakları zaman hukuki fikrini sorduğu kişi olmuştu. Ulemanın genelde halk üzerindeki etkisine, kadıların şeriatın adalet normlarını yerleştirmedeki önemlerine ve şeyhülislamın otoritesine rağmen bütün dini kurum padişahın keyfine tabiydi. Ulemanın geliri büyük ölçüde devletten bağımsız olsa da, atamalarda böyle bir bağımsızlık yoktu. Sultanın arzularına aykırı bir fikir beyan etmeye cesaret eden şeyhülislam, fikirleri İslami hukuk doktrinine uygun da olsa azledilirdi.

Millet Sistemi

Nüfusun ortak bir dil ve ortak bir yurttaşlık duygusuyla birleştiği homojen bir millet-devlet kavramına alışkın olan okurlar, Osmanlıların tebaasını dine göre örgütleme yöntemlerini olağandışı bulabilirler. Osmanlı fetihlerinin sonunda sultanlar, milyonlarca Hıristiyan ve Yahudinin yaşadığı toprakların hakimi olmuşlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nun bir bütün olarak dini mozaiği İstanbul nüfusunda görülebilir. 16. yüzyılda şehrin 700 bin sakininden yüzde 58'i Müslüman, yüzde 32'si Hıristiyan, yüzde 10'u Yahudiydi. Kısmen İslami hoşgörüden ve kısmen pragmatik sebeplerle sultanlar, Müslüman olmayan tebaalarını 'millet' adı verilen dini topluluklar biçiminde örgütlemiş ve her birine önemli derecede özerklik tanımışlardı. Müslümanlık dışındaki üç büyük dinin -Rum Ortodoks, Yahudi ve Ermeni- her birine millet statüsü tanınmış ve doğrudan doğruya kendi kilisesinin liderinin otoritesi altına konmuştu. Rum Ortodoks patriği, Ermeni patriği ve Yahudi başhahamı sultanın onayıyla seçilirler ve Osmanlı devletinin faaliyetlerini izlediği İstanbul'da otururlardı. Yakın dönemde yapılan araştırmalar Osmanlıların 19. yüzyıla kadar imparatorluk çapında bir millet yapısı kurmaya gitmediklerini ve o tarihe kadar millet sisteminin bölge ve grup farklılıkları göstererek tek örneklikten yoksun olduklarını ortaya koymuştur.

Yine de, Osmanlıların gayri-müslimleri yönetiminde ortak noktalar görmek mümkündür. Hıristiyanlara ve Yahudilere dini özgürlük tanınmıştı ve kendi dini eğitim sistemleriyle dini hukuk yapılarını koruma hakları vardı. Hem sivil hem de dini sorumlulukları olan kendi millet yetkilileri tarafından yönetilirlerdi. Bu yetkililer kendi dini toplulukları içinde vergi toplama, eğitim, adalet ve dini işlere bakarlardı. Gayri-müslim tebaasına dini yasalarını, eğitim sistemlerini ve cemaat liderliklerini belirleme izin vererek Osmanlılar, farklı halkları pek az direnişle karşılaşarak yönetebilmişlerdir. Özellikle Yahudi topluluğu Osmanlı yönetiminde refaha kavuşmuştu ve Hıristiyan fethinden sonra İspanya'dan çok sayıda Yahudi, Osmanlı topraklarına göç etmişti. Ancak gayri-müslimler ne kadar zengin ya da yükselmiş olsalar da, Müslümanlarla eşit tutulmuyorlardı. Kendilerine hoşgörü gösteriliyordu ama, Osmanlı ordusuna girmeyi yasaklayan ve Osmanlı yönetici seçkinleri üyeleri olmalarını önleyen toplumsal ayrımcılığa da tabiydiler.

OSMANLI ÜSTÜNLÜĞÜNÜN KAYBOLMASI

Osmanlı İmparatorluğu'nun Kanuni Sultan Süleyman'dan sonra hızlı bir gerileme dönemine girdiği hakkındaki eski düşünce artık kabul görmemektedir. Şimdi bazı tarihçiler, 'gerileme' teriminin Osmanlı İmparatorluğu'nun hakim konumunu kaybettiği sürecin doğru tanımı olup olmadığını sorgulamaktadırlar. 17. yüzyıldan 20. yüzyıla kadarki Osmanlı deneyimini, Osmanlıların değişen uluslararası çevrede yeni bir imparatorluk sentezi bulmaya çalıştıkları bir değişme dönemi olarak görmek belki de daha doğru olacaktır. Aralarında en önemlisi Avrupa ticari sermayesinin imparatorluğa girmesi olan dış etkenler, Osmanlı ekonomisinin rayından çıkmasına yol açmıştır. 16. yüzyıl sonlarından başlayarak, genelde iç tüketim ve sanayi için piyasaya sürülen Osmanlı hammaddeleri, giderek Avrupa'ya mamul mal karşılığı verilmeye başlanmıştı. Bu ticaret Osmanlı tüccarlarının yararına olmuş, ancak devlet gelirinin azalması ve iç tüketim için yeterli hammadde bulunamaması sonucunu doğurmuştu. Kıt bulunan maddelerin fiyatı arttıkça imparatorluk enflasyonla sarsılmış, devlet giderlerini karşılayacak yeterli gelir toplayamamıştı. Bu gelirler olmayınca da başta silahlı kuvvetler olmak üzere Osmanlı sistemini ayakta tutan kurumlar zarar gördü.

Avrupa mallarının imparatorluğa girmesi ve daha sonra Osmanlı ticaretinin Avrupalılar ile onların himayesinde olan kesimlerin eline geçmesi, Osmanlı sultanlarının Avrupa'nın Hıristiyan devletleriyle imzaladıkları bir dizi kapitülasyon anlaşmasıyla daha da kolaylaştırıldı. İlk kapitülasyon anlaşması 1536'da Fransa'yla yapılarak, Fransız tüccarlarına Osmanlı limanlarında serbest ticaret hakkı verildi, Fransızlar Osmanlı vergilerinden muaf tutuldular ve düşük gümrük tarifeleriyle mal ithal ve ihraç edebildiler. Anlaşma, Fransız tüccarlarının İstanbul'daki Fransız konsolosunun hukuksal yetki alanına girmesini sağlayarak, onları Osmanlı-İslami hukuka değil Fransız hukukuna tabi tutmaktaydı. Bu ilk anlaşma, diğer Avrupalı devletlerle daha sonra yapılacak anlaşmalara örnek oldu.

Kapitülasyonlar Osmanlı askeri hakimiyeti zamanında verilmişti ve ticari alışverişi teşvik etme amacını güdüyordu. Ancak Avrupa ile Osmanlılar arasındaki askeri denge Avrupa lehine gelişince, devletlerinin gücüyle desteklenen Avrupalı tüccarlar kapitülasyonları Osmanlıların zararına kullanmaya başladılar. Anlaşmalar sadece Os-

manlı ekonomisi üzerinde yıkıcı bir etki yaratmakla kalmayıp, uzun vadeli siyasal sonuçlar da doğurdu. Çeşitli konsolosluklara Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kendi yurttaşlarına yargı hakkı tanımak, onlara 19. yüzyıl boyunca sık sık kötüye kullanacakları olağanüstü bir güç vermek anlamına gelmişti.

Dış ekonomik faktörlerin iç sorunlarla birleşmesi, Osmanlı sisteminin çeşitli bileşenlerini Kanuni'nin zamanında olduğundan daha az tutarlı hale getirmişti. Beceriksiz padişahlar, taht kavgaları ve sarayın içinde siyasal düşünce ayrılıklarının baş göstermesi, merkezi hükümetin etkinliğini zayıflatıyordu. Gelir azlığı ve enflasyonun yüksekliği devlet memurlarının üzerinde yıkıcı bir etki yaratmış, rüşvete ve diğer yolsuzluklara yol açan bir hava doğurmuştu. Son olarak da, devletin Yeniçerilere maaşlarını düzenli olarak verememesi ya da yeni askeri teçhizat alımı için kaynak ayıramaması, Osmanlı silahlı kuvvetlerinin daha önce sahip oldukları mutlak hakimiyeti kaybetmeleri anlamına geliyordu.

Bu hakimiyet kaybı kendini savaş alanında da gösterdi. Osmanlılar 1683 yılında Viyana'yı ikinci kere kuşattılar. Şehir surları dışında yenildilerse de, böylesine büyük çaplı bir sefere çıkmaları Osmanlı silahlı kuvvetlerinin gücünü yansıtıyordu. Ancak 1690'lı yıllarda Avusturya ve Rusya'yla girdikleri savaşların ikisinde de yenildiler. Avusturya'yla imzalanan Karlofça Antlaşması'yla Macaristan'ın büyük kısmının Hapsburglara bırakılması, Osmanlıların Avrupa topraklarındaki ilk büyük yenilgisidir. Sultan ertesi yıl Büyük Petro'yla yaptığı bir antlaşmayla, Rusların Karadeniz'in kuzey kıyılarını fethini kabul etmiş oldu. Osmanlılar bundan sonra artık hep savunmaya geçtiler. Ancak kimi zaman söylendiği gibi, askeri bir güç olarak can çekişmekte de değillerdi. Osmanlı ordusu 18. yüzyılda Avusturya'yla yaptığı iki savaşta da yenilmedi ve diğer iki savaşta Rus ordusunu yendiler. Bu zaferler Osmanlı yönetici seçkinlerini silahlı kuvvetlerin her zamanki kadar güçlü olduklarına inandırmış olabilir. Oysa durumun böyle olmadığı Osmanlıların başlattığı 1768 Osmanlı-Rus savaşında görüldü. Bu çatışmada Rus Baltık donanması, Akdeniz'e girdi ve Anadolu kıyısı açıklarında bir Osmanlı filosunu batırdı. Kara savaşı da Osmanlılar adına aynı derecede yıkıcı oldu ve Romanya ile Kırım'dan çekilmek zorunda kaldılar. Savaşı sona erdiren Küçük Kaynarca Antlaşması (1774), Osmanlıların imzaladıkları en küçültücü anlaşmalardan biridir. Padişah, toprak kaybının yanı sıra Rus-

ya'ya, İstanbul'da bir Rum Ortodoks kilisesi inşa etme ve Rum Ortodoks topluluğu adına Osmanlı devleti nezdinde temsil etme hakkını verdi. Bu şartlar Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu içindeki bütün Rum milletinin hamisi olduğu iddiasının temelini oluşturacaktı. Rusya daha sonraki yıllarda Osmanlı'nın içişlerine karışmak amacıyla bu mazereti sık sık masaya sürmekten çekinmedi.

Osmanlı topraklarının kaybına yol açan askeri yenilgiler, imparatorluğun silahlı kuvvetlerinin bir zamanlar sahip olduğu teknolojik üstünlükleri kaybettiğini gösteriyordu. İmparatorluk ayakta kalacaksa askeri iyileştirmenin vakit kaybetmeden yapılması gerekmekteydi.

ŞİİLİĞİN ZAFERİ: İRAN SAFEVİ İMPARATORLUĞU, 1501-1736

Şah İsmail (1494-1524) ve Devletin Kurulması

Osmanlıların Anadolu aşiretleri arasından çıkıp bir dünya imparatorluğu sahibi olmaları gibi, doğudaki Safevi rakipleri de nispeten karanlık bir geçmişten sıyrılıp, dinamik ve zengin bir imparatorluk devleti kurmuşlardır. Safeviler, Kürt veya Türk kökenliydiler. 13. yüzyıl sonlarında Safevi ailesinin bir üyesi, kuzeybatı İran'ın Türkçe konuşulan bölgesi Azerbaycan'da bir Sünni-Safevi tarikatı kurdu. Tarikat, bölgenin köylerdeki aşiretleri arasında çok sayıda taraftar buldu ve 15. yüzyıl sonlarında etkisi Anadolu ve Suriye'ye kadar yayıldı. Tarikat şeyhleri, aşiretleri Kafkas Hıristiyanlarına karşı bir dizi sefere soktular ve bunlar, İslam'ın hizmetkârları olarak ünlerini yayarlarken dünyevi güç de elde ettiler. Bunların Türk mensuplarına, Safevi tarikatını desteklediklerini göstermek için başlarına sardıkları kırmızı sarıklar nedeniyle Kızılbaşlar adı verildi.

1494'te yedi yaşındaki İsmail, kardeşinin ardından tarikatın başına geçti ve zamanla tarikatı bir imparatorluk kurumuna dönüştürdü. İsmail'in kuvvetleri 1501'de Tebriz şehrini aldı ve İsmail kendini şah ilan etti. Sonra düzenlediği bir dizi seferle Kızılbaşlar, doğu Anadolu'nun bazı bölgeleriyle Bağdat dahil Irak'ı Safevi kontrolü altına aldılar. İsmail 1510'da Türk aşiretlerini yenerek ve devletinin sınırlarını Amu Derya nehrine kadar genişleterek doğu İran'ı da eline geçirdi. Şah İsmail'in en ateşli taraftarları Anadolu aşiretleri arasın-

daydı, ancak onları Osmanlılara karşı örgütleyemeden, Osmanlı sultanı bölgeye çok büyük bir ordu gönderdi. Osmanlı ve Safevi orduları 1514'te Çaldıran'da karşı karşıya geldiler; Osmanlıların barut kullanan ordusu İsmail'in atlı okçularını ezerek, doğu Anadolu'da Osmanlı hakimiyetini pekiştirdi.

İsmail'in Çaldıran'da aldığı yenilgi, kendisini bir hanedan kurmaktan, devrimci ve çok uzun vadeli dini değişiklikler getirdiği bir imparatorluk başlatmaktan alıkoyamadı. İran'ın devlet dini olarak Şiiliği benimsemesinin kaynağı İsmail'dir. Safevilik bir Sünni tarikatı olarak başlamıştır; ancak tarihçiler, liderlerinin Şiiliği ne zaman benimsedikleri ve bunun Şah İsmail'in hükümdarlığından önce olup olmadığı konusunda kesin bir fikre sahip değillerdir. İsmail'in gençliğinde birkaç yıl boyunca yerel bir Şii hükümdarının himayesinde kaldığı bilinmektedir ve Şii inancını burada benimsemiş olabilir. İnancının kaynağı ne olursa olsun, İsmail ateşli bir Şii olmuştu ve kontrolü altındaki bütün topraklarda halkı Şiiliğe döndürmeye kararlıydı. 1501'de kendini şah ilan edince, Şiiliğin de devletin resmi ve zorunlu dini olduğunu ilan etti.

İsmail, Sünni tarikatlarını kaldırarak ve Şiiliği kabul etmeyen herkesin öldürülmesini emrederek bu arzusunu gerçekleştirdi. İran'da mevcut bir Şii dini kurumu olmadığından, Arap topraklarından -özellikle de Lübnan'dan- Şii uleması ile hukuk uzmanları ithal ederek böyle bir kurum oluşturdu. Bu dini yetkililer, dini hiyerarşinin en tepe noktasındaki boşluğu doldurarak canlı bir Şii ulema sınıfının çıkacağı temeli hazırladılar. İsmail'in kabul ettiği On İki İmam Şiiliği, daha önceden kabul edilmiş doktrinden sapmalar gösteriyordu. İsmail, Yedinci İmam'ın soyundan geldiğini ve Saklı On İkinci İmam'ın yeryüzündeki temsilcisi olduğunu iddia ediyordu. Böylece, kendisini İmam'ın rehberliği altında, dini uygulamalar ve hukuki konularda kesin hüküm verecek güce sahip olarak göstermekteydi. İsmail'in iddiaları büyük kabul gördü ve kendisinde var olduğunu söylediği dini otoritenin haleflerinde de olacağına inanıldı.

Şah İsmail'in haleflerinin döneminde Şiilik, İran halkının büyük kısmının dini olarak kök saldı. Bazılarının iddia ettikleri gibi bu sonuç Şiiliği, İran milli kültürüyle eşanlamlı hale getirmediyse de, İran'ın Sünni komşularından uzaklaşması sonucunu doğurdu. Ayrıca, Safevilerin geniş ve güçlü bir imparatorluğa sahip olmaları nedeniyle Şii inançları, Sünni komşuları ve özellikle Osmanlılar nezdin-

de bir tehdit olarak değerlendirildi. Safevi topraklarında Şiiliğin başarısı, Sünniler ve Şiiler arasında yeni bir düşmanlık alanı doğurarak, Sünni yönetimindeki Şii azınlıklar ile Şii yönetimindeki Sünni azınlıkların durumlarını güçleştirdi.

Safevi devleti Kızılbaş aşiretlerinin askeri güçleri sayesinde kurulmuştu. Onların sadakatlerini kaybetmek istemeyen Şah İsmail, aşiret beylerine çok büyük otlaklardan yararlanma hakkı verdi ve aralarında en güçlüleri eyalet valileri olarak atadı. Bu uygulama Safevilerden sonra gelen onlarca kısa ömürlü hanedan beylikleri zamanında da değişmedi. Ancak Şah İsmail'in getirdiği yeni idari kurumlar, Safevi devletinin hemen ardından gelen devletlerden çok daha uzun ömürlü olmasını sağladı. Şah İsmail şehirli İranlıları hükümette yeni kurulan makamlara atayarak bir idari yapı kurdu. Tabii aynı süreçte, yeni ortaya çıkmakta olan İranlı bürokrat sınıfı ile sivil yönetime pek alınmayan Kızılbaş aşiret beyleri arasında bir gerginlik başgösterdi. Şah İsmail'in 1524'te ölümünde Safevi İmparatorluğu, aşiretlere dayalı bir askeri rejimden mutlakiyetçi, bürokratik bir imparatorluğa geçiş dönemindeydi.

Şah I. Abbas'ın Hükümdarlığından (1587-1629) Safevilerin Çöküşüne

Şah İsmail'in haleflerinin daimi sorunlarından birisi, Kızılbaş aşiretlerinin bölünmüşlüğü ve devlet kontrolüne girmemeye karşı direnmeleriydi. Kızılbaş beyleri arasında öne çıkma mücadeleleri ve zaman zaman devlete isyan etmeleri, onların Safevi topraklarını etkili bir şekilde savunmalarına engel oluyordu. Şah Abbas tahta çıktığında, doğuda Türk aşiret olayları ve batıda Osmanlı ilerlemesi yüzünden imparatorluk tehdit altındaydı. Şah Abbas Safevilerin gerilemesini durdurdu; nitekim onun hükümdarlığı, Safevi devletinin doruk noktasını oluşturur. Doğu ve Batı sınırlarında kaybettiği toprakları ve bu arada Bağdat'ı geri aldı, radikal iç reformlar getirdi ve başkenti Isfahan'ı dünyanın en güzel ve en canlı şehirlerinden biri yaptı.

Şah Abbas, isyankâr Kızılbaş beylerini kontrol altına alma ihtiyacı hissederek, Kafkasya seferlerinden elde edilen ve Müslüman yapılan Hıristiyan kölelerden oluşan bir düzenli ordu kurdu. Bu, Osmanlı köle sisteminin eşiydi. Yeni gulam ordusu, topçusu ve tüfekli

piyadeleriyle barut kullanan bir güçtü. Zamanla 37 bin kişiye ulaştığı sanılan bu ordu doğrudan doğruya şah tarafından finanse ediliyordu ve karşılığında da doğrudan ona karşı sorumluydu.

İlerideki sayfalarda göreceğimiz gibi, silahlı kuvvetlerini geliştirmek isteyen hükümdarlar, pahalı silahların alımını ve bakımını sağlayabilmek için gelirlerini arttırma yolları bulmak zorundaydılar. Şah Abbas, aşiretlerin topraklarını kendi özel mülkü arasına kattı ve hükümdarlığı boyunca İran'ın çok büyük topraklarını taht topraklarına dönüştürdü; fakat bunların geliri devlet hazinesine değil, kendisine gitti. Bu gelirlerle yeni düzenli orduyu kurdu. Abbas'ın bu istimlak politikası ve yeni orduyu doğrudan kontrolünde bulundurması, Kızılbaşların güç temelini zayıflatırken merkezileşmiş yetkiyi hükümdarın kendisinde yoğunlaştıracaktı.

Şah Abbas 1598'de İran'ın ortasında olan Isfahan'ı yeni imparatorluk başkenti yaptı. Isfahan zaten kurulmuş bir şehirdi ve bir zamanlar Selçuklu başkenti olmuştu. Ancak Şah Abbas geniş caddeler çevresinde titizlikle planlanmış bir şehir merkezi, süslü camiler, saray, lüks ikametgâhlar ve büyük bir çarşı yapımı için çok masraf etti. Isfahan'ın maddi görkemiyle Abbas'ın eliaçık hamiliği sanatçıları ve âlimleri şehre çekince, şehir zengin bir entelektüel ve kültürel hayata da sahip oldu. Halı dokumadan minyatüre, Farsça şiir yazmaktan Şia hukuku hakkındaki eserlerin derlenmesine kadar bütün faaliyetler teşvik edilince, Isfahan'daki bu kültür patlaması öteki Safevi şehirlerine de yayıldı ve Abbas'ın ölümünden sonra devam etti. Isfahan, Abbas'ın kurduğu merkezi hükümet sayesinde refaha kavuşan tüccarlarıyla canlı bir ticaret merkezi olmuştu. Abbas'ın ölümünde Safevi başkentinin nüfusu yaklaşık olarak 400 bindi; şehrin genişliği ve halkının etkileyici başarıları, halkın içinde yaşadıkları bu şehir için "Isfahan, dünyanın yarısıdır" demelerine yol açmıştı.

Safevi hanedanı, Abbas'tan sonra sadece bir tek etkili hükümdara sahip olduysa da, onun kurduğu merkezi hükümet sistemi imparatorluğun haleflerinin beceriksizlilerine rağmen yaşamasını ve İran'ın daha yüz yıl boyunca siyasal istikrarını korumasını sağladı. 17. yüzyıl, Irak üzerine Osmanlılarla girişilen büyük bir savaş dışında İran'da ekonominin büyüyüp kültürel hayatın geliştiği barışçı bir dönem oldu. Ancak dış tehditler azalınca, Safevi şahları pahalı düzenli ordunun çöküşüne seyirci kalmışlardı. Erkin bir askeri gücü

sürdürmekteki başarısızlıkları, şimdi Afganistan olan bölgedeki isyancı bir beyin Isfahan'ı ele geçirip, 1722'de Safevi hanedanına son vermesi sonucunu doğurdu.

Safevilerin çöküşü İran'da uzun bir adem-i merkeziyetçilik dönemini başlattı. Zaman zaman güçlü bir askeri komutan, çatışan aşiretler üzerinde hakimiyet kuruyor ve İran'ın büyük kısmını kontrolü altına alıyorsa da, onun ölümüyle bu narin yapı yine parçalanıyordu. Sonunda 1794'te Fethi Ali Şah adında bir Türk aşiret beyi, orta İran'da Kaçar devletini kurdu. Kaçarlar 1920'lere kadar İran'da hüküm süren hanedan oldularsa da, Safevilerin mutlakiyetçiliğini ve bürokratik merkeziyetçiliğini canlandıramadılar. Kaçarların otoritelerinin azalmasının sonuçları 6. Bölüm'de ele alınacaktır.

SONUÇ: SÜNNİLERLE ŞİİLERİN IRAK KAVGASI

1508'de Şah İsmail'in Bağdat'ı işgalinden 4. Sultan Murad'ın 1638'de şehri geri almasına kadar, Şii Safeviler ve Sünni Osmanlılar Irak topraklarını ele geçirmek için sürekli bir mücadele halinde olmuşlardır. Bu çatışmanın bölgede o zaman da önemli etkileri olmuş ve modern çağa kadar devam eden mezhep sadakatlerini yaratmıştır.

Şah İsmail, Şiiliği imparatorluk halkına zorunlu din olarak ilan ettiğinde Bağdat ve Irak toprakları Safevi kontrolündeydi. Irak içinde Sünni mescitleri yıkılmış, büyük camiler Şii ibadet yerlerine dönüştürülmüş ve halk mezhep değiştirmeye zorlanmıştı. Kendilerini Sünni İslamın koruyucuları olarak gören Osmanlı sultanları, Abbasi halifeliğinin merkezi olan topraklarda Şiiliğin zorla kabul ettirilmesine göz yumamazlardı. Ekonomik sebeplerle de Safevilerin Basra Körfezi'ne çıkışı kontrol altına almalarını kabullenmeleri mümkün değildi. Kanuni Sultan Süleyman 1534'te Irak'ı yeniden Osmanlı topraklarına katarak, Osmanlı sultanının İslam aleminde en büyük hükümdar olduğunu doğruladı.

Irak, Şah Abbas ordularının 1624'te Bağdat'ı işgal edip Sünni halkın çoğunu öldürtmesine dek Osmanlıların elinde kaldı. Osmanlılar Bağdat'ı birkaç kere kuşattılarsa da, kenti bir daha ancak 1638'de ele geçirebildiler. Muzaffer ordunun başında olan Sultan 4. Murad, Sünni ibadeti sağlamak ve bölgeden Şii ulemasını sürmek için hemen Osmanlı komutanlarını kırsal kesimlere gönderdi. O andan 1. Dünya Savaşı'na kadar Irak, Osmanlıların elinde kaldı.

Basra kentinin kontrolü hem Osmanlılar hem de Safeviler açısından önemli bir hedef olmakla birlikte, Irak'ı elde etmek amacıyla sürdürülen bu mücadele, ortada ekonomik çıkarlardan daha derin bir şey olduğuna işaret etmektedir. Irak toprakları Osmanlı Sünniliği ile Safevi Şiiliği arasındaki üstünlük mücadelesinin merkezi olmuştur. Bu topraklar İslamiyet'in bu iki koluna mensup insanlar adına farklı tarihsel görünümler arz etmekteydiler. Osmanlılar nezdinde Bağdat, tam 500 yıl Osmanlı sultan-halifelerinin miraslarını sürdürmeye gayret ettikleri evrensel İslamiyet'in kurucuları olan Abbasilerin başkenti olmuştu. Safeviler nezdindeyse Irak, Şiiliğin en kutsal yerleri, Şii ilahiyatının merkezi olan Necef ve İmam Hüseyin'in şehit edildiği Kerbela'nın bulunduğu ülkeydi. Şiilikte en önemli olay Hz. Hüseyin'in ölümünün anılmasıydı ve Kerbela'ya hac, Şiiler açısından Mekke'ye hacca gitmek kadar önemiydi. Şii inanışına göre, Hz. Hüseyin'in kanıyla sulandığına inanılan Kerbela toprağından yapılma bir tablet çok değerli bir tılsımdı; yastığın altına konduğu takdirde kişi sanki Kerbela'daymış gibi Hz. Hüseyin'in koruması altında uyuyor sayılırdı.[7] Safevi şahları, bu kutsal yerlerin Şii otoritesi altında bulundurulmasını dini görevleri olarak görmekteydiler; dolayısıyla, bu toprakların Osmanlıların eline geçmesi çok büyük bir üzüntü kaynağıydı. İslamiyet'in her iki kolu için de kutsal olan Irak topraklarının böylece sıkıntılı bir bölge olmasında şaşılacak bir şey yoktu. Ülke Arapça konuşulmasına ve Sünni Osmanlı kontrolünde olmasına rağmen, halkının çoğunluğu Şii'ydi. Osmanlı-Safevi mücadelesinde yerleşen bu mezhep bölünmesi, Irak'ın çağdaş tarihinde önemli bir rol oynayacaktı.

7) Marshall G.S. Hodgson, *The Venture of Islam*, Cilt 3 (Chicago, 1974), s. 38.

2. KISIM

DÖNÜŞÜM ÇAĞININ İLK EVRELERİ

18. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu'nda gerileyen merkezi otorite ve yoğun iç baskılar bileşiminin meydana getirdiği siyasal ve ekonomik çözülme döneminin başlangıcıdır. Bu çöküşün en belli başlı unsuru, Osmanlı'nın topraklarını denetleme imkânları ve yönetimde görülen merkezileşmeden ayrılma sürecidir. Padişahların mutlakiyetçilikleri zayıfladıkça Osmanlı sistemi içindeki diğer yetkililer bu zayıflamaya denk gelen bir güç ve onun bir parçası olan servet elde etmişlerdi. Bu yetkililerin adem-i merkezileşme statükosunda çıkarları olmuş ve padişahlarlarla sadrazamların mutlakiyetçiliği geri getirme çabalarına karşı koyınuşlardır.

Osmanlı yayılmacılığının bir zamanlar güvenilir askeri temeli olan Yeniçeriler, artık devlete sadece tehdit oluşturmaktaydılar. Ordunun disiplini çökmüş, ordu mensupları kendilerine sadece askeri

hizmet yükümlülüğü veren kısıtlamaları terk etmeye başlamışlardı. Yeniçeriler zanaat loncalarıyla kârlı iş ilişkilerine girmişler, kendileri ticarete atılmış, evlenmişler, oğullarını orduya sokmuşlardı ve bütün bunlar onlarda ciddi bir savaşma isteksizliği doğuruyordu. Yeniçeriler adem-i merkeziyetçiliğin kendilerine sağladığı ayrıcalıkları korumaya kararlıydılar; eğitimlerinde reform ya da sivil girişimlerini kısıtlama çabalarına karşı İstanbul sokaklarında ayaklanmaları 18. yüzyılda oldukça sık görülen manzaralardı.

İktidarın yayılması, yönetim içindeki diğer çıkar gruplarının oluşumunda da kendini göstermekteydi. Bir zamanlar etkililik ve liyakat temeline dayanarak terfi politikasına bağlılığıyla ün salmış olan bürokraside kayırmacılık başlamış, makamların alınıp satılması çok sık rastlanan bir uygulamaya dönüşmüştü. Yüksek dereceli ulema da önemli ölçüde bağımsız yetkiye sahipti.

Merkezi otoritenin gerilemesi mahalli liderlerin çok daha fazla bölgesel güç elde etmelerine imkân tanımıştı. Anadolu'da ve imparatorluğun Avrupa ve Arap eyaletlerinde derebeyleriyle âyan, İstanbul'dan giderek artan ölçüde özerklik kazanmışlar, aslında küçük beylikler sayılan birimler kurmuşlardı. Bu özerk hükümdarlar Osmanlı devletini yıkmayı amaçlamıyorlardı, tek istedikleri, onun yetki alanından uzak kalmak, kendi bölgelerinden vergi toplamak ve özerkliklerini mirasçılarına bırakmaktı. Artık kendileri payına kişisel bir çıkar görmedikçe padişahın savaşlarına silahlı adam gönderme yükümlülüklerini de yerine getirmiyorlardı.

Merkezi Osmanlı hükümetinin zayıflığı, Avrupalı hasımlarının giderek artan bir sıklıkla uyguladıkları askeri ve ekonomik baskıyla başa çıkma yeteneğini de zayıflatmaktaydı. 3. Bölüm'de görüldüğü üzere, 18. yüzyılın ikinci yarısında kalıcı toprak kayıpları artık çok yaygınlaşmıştı. Bu tür kayıplar Osmanlı silahlı kuvvetlerinin etkisizliğinden kaynaklanmaktaydı. Ancak devlet, Rusya ve Avusturya'nın ilerlemeleriyle tehdidi altındayken bile, imparatorluk içinde iyice yerleşmiş durumdaki çıkar grupları kendi ayrıcalıklarından vazgeçmeyi reddetmekteydiler. Yeniçerilerin uzlaşmaz tutumları, derebeylerin kendilerini dev aynasında görmeleri ve imtiyazlı bürokratlarla ulemanın kendi çıkarlarına yönelik uygulamalarıyla devlet felç olmuş, savaş alanında talihini değiştirecek kesin adımları atması imkânsız hale gelmişti. Üstelik, her toprak kaybıyla biraz daha geniş gelir üreten bölge, Hıristiyan düşmanların eline geçmiş oluyordu.

Avrupalıların kazançları sadece toprakla sınırlı değildi. 1815'de Napolyon Savaşları'nın sona ermesiyle Avrupalı tüccarlar da dahaönce hiç görülmemiş bir ölçüde Ortadoğu'ya akın etmişlerdi. Sanayi Devrimi'nin ürünleri, ucuz dokuma ve madeni eşya tüketim örneklerinde büyük değişimler yaratıyor, yerel el sanatları sanayiinin zayıflamasına yol açıyordu. Avrupa ticaret ve sermayesinin gelmesiyle Ortadoğu'nun eskiden kendine yeterli ekonomileri dünya ekonomik sistemine dahil edilmişti. Avrupa'nın sanayileşen devletlerinin ucuz hammadde ve gıda ürünü açlığını gidermek için Ortadoğu'nun belirli bölgeleri, uzmanlaşmış tarımsal ürün ihracatçıları oldular –Mısır pamuk, Suriye tahıl, Lübnan ipek ihraç etmeye başladı. Ancak Ortadoğu'nun ticari tarımsal üretimi Avrupa pazarının taleplerine bağlı olduğundan, Avrupalıların ihtiyacı ve zevkinin belirlediği fiyat oynamalarına bağlıydı. Böylece Ortadoğu, dünya çapındaki ekonomik sisteme bağımlı bir bölge, ham tarım malları sağlayıcısı ve Avrupa'nın mamul mal tüketicisi olarak girdi. Ortadoğu'nun kurumsal ve ekonomik dönüşümü de aynı dönemde gerçekleşti: Osmanlı İmparatorluğu, Mısır ve İran hükümdarları, silahlı kuvvetlerinde ve idari kurumlarında farklı derecelerde kararlılık ve etkinlikle reformlar yapmaya çalışırlarken, devletleri büyük ölçüde Avrupa tarafından şekillendirilen dünya ekonomisi içine çekilmekteydiler.

Osmanlı dünyasının genişleyen ticari faaliyetlerinden en çok Avrupalı tüccarlar veya onların yerel acenteleri yararlanmaktaydılar. 18. yüzyıl boyunca kapitülasyon anlaşmaları yenilendi ve Avrupa devletlerine ek ayrıcalıklar tanındı. Gayri-müslim Osmanlı tebaasına korunma belgeleri verme hakkı da bu ayrıcalıklardan biriydi. Berat denen bu belgeler, kişiye Avrupalılara tanınan koruma hakkını sağlamaktaydı. Avrupalı temsilcilerin gayet eliaçıklıkla dağıttığı bu beratlar sayesinde, imparatorluğun azınlıklarının Müslüman tüccarlar üzerinde önemli bir avantajları oldu ve Osmanlı dış ticaretinin önemli bir kısmının kontrolünü ele geçirdiler. Böylece imparatorluk, siyasal kurumlarda olduğu gibi ticarette de adem-i merkeziyetçiliğe doğru belirli bir eğilime girdi.

18. yüzyılın ekonomik ve siyasal güçlüklerine rağmen Osmanlı İmparatorluğu hâlâ önemli bir insani ve maddi kaynaklara sahipti. Zayıflığı mutlak değil, göreceliydi: Büyük Osmanlı orduları hâlâ savaşa sürülüyordu; kâtipler, bürokratlar ve vezirler hâlâ devlet işlerini yürütüyorlardı; dini kurumlar İslami gelenekleri besliyorlar ve şe-

riat mahkemelerini sürdürüyorlardı. Osmanlı sisteminin bu parçalarının hepsi eskisinden daha verimsiz olsa da, imparatorluğun çöküşün eşiğinde olduğunu ya da Hıristiyan ilerlemesi karşısında Osmanlı-İslam değerlerini korumaya kararlı bürokratı bulunmadığını düşünmek doğru olmaz.

Ancak Osmanlı düzeninin kendisini toparlaması için, merkezi hükümetin devlet kurumları ve kaynaklarının kontrolünü tekrar eline geçirmesi gerekmekteydi; devlet, imparatorluğun ayakta kalması için ihtiyaç duyulan askeri reformları ancak merkezi otoriteyi tekrar kurarak başarabilirdi. Osmanlı ordusunun savaştaki başarısızlığı, Osmanlı yönetici sınıfının içindeki etkin bir grubu Avrupa askeri teknolojinin üstünlüğüne inandırmıştı. Eğer o teknolojinin bazı unsurları Osmanlı silahlı kuvvetleri içine alınabilirse, belki o zaman Avrupa'nın yayılması durdurulabilir ve Osmanlı sistemi dış müdahale olmadan yeni bir canlanma içine girebilirdi.

Ortadoğu'da 19. yüzyıl, devamlılık güçleri ile değişiklik güçleri arasında bir gerilim dönemi olarak nitelenir. Avrupa kurumları ve teknolojisinin benimsenmesini savunan reformcular, genelde rotayı kaçınılmaz bir Batılı 20. yüzyıla doğru cesaretle yönelten toplumun 'ilerici' unsurları olarak nitelenirler. Diğer yandan, İslami düzenin çözülmesini korkuyla izleyip, Osmanlı ve İslam toplumuna o kadar zamandır hizmet eden değerlerle idealleri korumak ve gelenekleri sürdürmek isteyen devamlılık savunucuları da bazen sadece 'gericiler' olarak tanımlanmışlardır. Oysa yerleşmiş bir dini, toplumsal ve siyasal dünya görüşünü değiştirmenin ıstıraplı ve tehlikeli sürecini kavrayabilmek için bu basitlikçi nitelemelerden özellikle kaçınmamız gerekmekdir.

4
YENİ BİR SENTEZE DOĞRU: REFORMLARIN SEYRİ, 1789-1849

Osmanlı padişahı III. Selim'in tahta çıkışından Mısır Valisi Mehmed Ali'nin ölümüne kadar geçen altmış yıllık süre, Osmanlı İmparatorluğu ve Mısır yöneticilerinin silahlı kuvvetlerini Avrupa devletlerininkine benzetmek için devlet eliyle yapılan askeri reform sürecini belirler. Bu dönemin askeri reformcuları, Osmanlı düzeninin dayandığı kültür normları, toplumsal yapıları ya da siyasal ilişkileri sorgulamamışlardır. Ancak silahlı kuvvetlerini değiştirme ve merkezi siyasal otoriteyi yeniden kurma girişimleri, onları hükümet mekanizmasını yeniden düzenlemeye ve yeni eğitim kurumları getirmeye yöneltmiştir. Böylece askeri reform, sivil kurumların reformuna ve statüleri Avrupa tipi kurumlardan aldığı eğitim temeline dayanan yeni bir seçkinler grubunun yaratılmasına öncülük etmiştir. Bu dev-

let eliyle yapılan faaliyetler bütün olarak ele alındığında merkezi devletin tebaasının günlük hayatına eskisinden daha doğrudan ve daha derinden girmesine yol açmıştır. İster Mısır'ın özerk valisi Mehmed Ali, ister merkezi Osmanlı İmparatorluğu'nun reformcu sultanı II. Mahmud olsun, dönemin hükümdarları merkezi devleti genişletmek ve devlet ile halk arasındaki ulema ve millet liderleri gibi aracıları ortadan kaldırmak istemişlerdir. Dönemin hükümdarları hedeflerine doğru ilerlerken kendilerine karşı çıkan eski düzen unsurlarıyla çatışmışlar ve çok defa onları ortadan kaldırmışlardır. Bunu yapmakla, istemeyerek de olsa bir bütün olarak Osmanlı sistemini baltalamışlar ve kapıları askeriyenin çok ötesine giden bir değişim sürecine kapıları açmışlardır.

III. SELİM (1789-1806): ESKİ İLE YENİ ARASINDA

Sultan III. Selim'in politikası 18. yüzyıldaki seleflerinin başlattıkları askeri reform girişimlerini yoğunlaştırmaktı. Amacı geleneksel Osmanlı devletini değiştirmek değil, koruyup güçlendirmekti. Bu bakımdan Osmanlı düzeni, vizyonunu Kanuni Sultan Süleyman zamanında kurulan sistemi örnek alan muhafazakâr bir hükümdardı. Ancak III. Selim'in programları, halefinin kapsamlı bir reform hareketi yapmasına imkân verecek temeli attığından ve tahttan indirilişi daha fazla değişimin önündeki engelleri ortaya koyduğundan, hükümdarlığı eski ile yeni arasında önemli bir köprüdür.[8]

Selim Osmanlı tahtına çıktığında, imparatorluk Avusturya ve Rusya'yla bir kere daha kaybedeceği bir savaş içindeydi. Sultanın ve güvenilir danışmanlarının gözünde savaştan alınan dersler gayet açıktı: Orduda düzenlemeler yapılmadığı takdirde Osmanlı devleti ayakta kalamazdı. 1792'de barış anlaşması imzalandıktan sonra Selim, mevcut silahlı kuvvetleri Avrupa örneğine göre düzenleyecek bir dizi reform başlattı. Bu, denetimleri altında yeni eğitim ve taktik yöntemlerinin getirileceği Avrupalı danışmanların ülkeye getirtilmesi demekti. Aynı süreçte yeni silahlar alındı ve kullanıldı, mevcut dökümhane ve cephanelikler güncelleştirildi ve yenileri inşa edildi. Selim, Yeniçerileri sakinleştirmek ve yeni yön-

---

8) Stanford J. Shaw, *Between Old and New: The Otoman Empire under Selim III, 1789-1807* (Cambridge, Mass., 1971).

temleri kabul etmelerini sağlamak amacıyla onların aylıklarını arttırdı ve yeni kışlalar yaptırttı. Ancak bu girişimleri sadece askerin kuşkularını arttırmaya yaramıştı, bu yüzden Yeniçeriler reform girişimlerine başarıyla direndiler. III. Selim, iç huzursuzluklarını bastıramayıp askeri becerilerini de arttıramayınca onlarsız bir çözüm aramaya karar verdi.

Padişah bunun için en son Avrupa standartlarına uygun olarak eğitilen ve teçhizatlandırılan yepyeni bir piyade birliği kurdu. Nizam-ı Cedit (Yeni Düzen) adı verilen ordu 1797'de kuruldu ve imparatorluk güçleri için alışılmadık bir askere alma yöntemi benimsedi; ordunun Anadolulu Türk köylü gençlerinden oluşması, devşirme sisteminin artık işlevsel bir yanının kalmadığını ortaya koymaktaydı. Avrupalılarca eğitilen ve subayları Avrupalı olan nizamı cedit askerlerine modern silahlar ve Fransız stili üniformalar verildi. Yeni ordu 1806'da 23 bin mevcuda ulaşmıştı; modern bir topçu birliğine sahipti ve birlikleri küçük çatışmalarda gayet başarılı olmuşlardı. Ancak III. Selim'in bu gücü düzenli orduyla bütünleştirememesi ve iç hasımlarına karşı kullanmaktaki isteksizliği, ordunun korumak için kurulduğu devleti savunmadaki rolünü iyice kısıtlamış olacaktı.

Batı'ya Açılış

III. Selim Avrupa teknoloji ve fikirlerinin benimsenmesinin sadece askeri alanla sınırlı kalmasını istemişse de, Avrupa başkentlerinde daimi Osman sefaretleri kurma kararı, Batı fikirlerinin öğrenim görmüş Osmanlı çevrelerine ulaşması açısından yeni bir kanal oldu. İlk sefaret 1793'te Londra'da açıldı; yüzyılın sonunda artık Paris, Berlin ve Viyana'da Osmanlı sefaretleri vardı. Avrupa'da daimi bir temsilcilik olması ihtiyacının kabul edilmesi, daha önceki Osmanlı uygulamasından bir ayrılışın göstergesiydi. Osmanlı fetihlerinden başlayarak Avrupa'nın ticari ve diplomatik acenteleri Osmanlı topraklarında faaliyet göstermişlerdi. Ancak sistemlerinin üstünlüğüne inanan Osmanlılar, buna karşılık vermeye gerek görmemişlerdi. Avrupalı hükümdarlar ticari anlaşmalar veya barış antlaşmalarına ihtiyaç duydukları takdirde temsilcilerini İstanbul'a, sultanın ayağına gönderirlerdi. Bir Osmanlı hükümdarı Avrupa'daki durum hakkında bilgi almak istediğindeyse Avrupalı temsilcilerden birinin verdiği

ayrıntılarla yetinirdi. Osmanlı hakimiyetinde geçen yüzyıllarda bu tek yanlı diyalogun zararları pek az olabilirdi, ama Sultan Selim'in zamanında artık çok büyük önem taşımaktaydı.

Avrupa dillerine karşı da benzer bir üstünlük tavrı hakimdi; III. Selim dönemimin eğitim görmüş bir Osmanlı bürokratı Osmanlıca, Arapça ve Farsça bilirdi, ama bir tek Avrupa dili öğrenme fırsatı bulamazdı. Osmanlı devleti, Avrupa ile Hıristiyan milletlerden seçtiği resmi saray tercümanlarıyla (dragoman) iletişim kurardı. 18. yüzyılda imparatorluğun en üst düzey dragomanları İstanbul Rum cemaati üyelerinden çıkıyordu.

III. Selim'in hükümdarlığında yeni sefaretlerin saraya Avrupa'daki durum hakkında fazla bir bilgi vermeleri mümkün değildi. Osmanlı sefirleri atandıkları ülkelerin dilini bilmediklerinden yanlarındaki Rum dragomanların iyi niyetlerine güvenmek zorundaydılar. Ancak ne olursa olsun bu sefaretler, küçük çaplı bir genç Osmanlı devlet yetkilisine Avrupa'yla doğrudan ilişki kurmayı ve Avrupa diplomasisinin dili olan Fransızca'yı öğrenmelerini sağlamıştı.

III. Selim'in Tahttan İndirilmesi

Nizam-ı Cedit ordusunun kurulması ve genişlemesi, Osmanlı toplumunun merkezi otoritenin zayıflamasından yararlanan unsurların etkin muhalefetini uyandırmıştı. Selim'in tahta geçmesinden itibaren Yeniçeriler, onun askeri reform programını bağımsızlıklarına bir tehdit olarak görmüşler ve yeni ordunun yanında savaşmayı reddetmişlerdi. Güçlü derebeyleri, padişahın yeni ordusunu finanse etmek için tımarlara el koyup, gelirini Nizam-ı Cedit'e vermesinden dehşete düşmüşlerdi. Ulema ile diğer yönetici seçkinler padişahın askeri reformlarını aldığı Avrupa örneklerine itiraz etmekteydiler.

Ayaklanan Yeniçerilerin liderliğinde bu güçler 1806'da bir araya gelip III. Selim'i tahttan indirdiler ve yerine ayrıcalıklarına müdahale etmeyeceğine yemin eden IV. Mustafa'yı geçirdiler. Sultan Selim, tahttan indirilmesi için verilen fetvada İslam dinine ve Osmanlı geleneğine saygı göstermemekle suçlanıyordu. Bir yıl sonra Avrupa'daki sefaretler kapandı, Nizam-ı Cedit dağıtıldı ve askeri reformları Osmanlı geleneğini korumak amaçlı olan devrik sultan öldürüldü.

CANLANAN BİR GÜÇ MERKEZİ: MEHMED ALİ'NİN MISIR'I, 1805-1848

Memlûk Restorasyonu ve Fransız İstilası

Osmanlı kaynaklarının Avrupa devletleriyle savaşlara ve yerel derebeylerine karşı seferlere harcanması, imparatorluğun eyaletlerinin çoğu üzerindeki idari kontrolünü azaltmıştı. Bu durum 18. yüzyıl sonlarında özellikle yeniden canlanan Memlûk idaresinde, gerçekte değilse de sözde özerk bir devlet olan Mısır'da açıkça görülür. Osmanlılar Kahire'ye vali göndermeye devam ediyorlarsa da, Memlûk beyleri eyalette idari ve mali otorite kaynağı olarak sultanın temsilcilerinin yerini almışlardı. Memlûk rejimi istikrarsız ve baskıcı olup hiç popüler değildi. Tutarlı bir merkezi hükümeti olmayıp her biri vergi toplayan, asker besleyen ve yerel tüccarlar ve Avrupalı acentelerle ticaret yapan, birbirlerine rakip Memlûk aileleri ağıyla işlemekteydi. Tepeden yön verecek bir idari merkezin yokluğunda toplum, Memlûkler ile ileri gelen tüccarlar, lonca üyeleri ve dini kurum üyeleri arasındaki çeşitli düzenlemelerle bir arada tutulmaktaydı. Memlûklerden biri zaman zaman yeterli silahlı adam ve yandaş toplayarak ülkede hakim duruma geçmekteydi. Mısır'ın İngiltere ve Fransa'yla ticaretini genişleten ve Avrupalı danışmanlar tutup Avrupa silahları alarak ordusunu geliştirme isteği gösteren Ali Bey, el-Kebir (1760-1773) zamanında da böyle oldu. Ancak Ali Bey kendi Memlûk askeri komutanınca devrildi ve Mısır 1775'ten 1798'e kadar iki rakip Memlûk grubunun pek zayıf bir ittifakının hakimiyetine girdi.

Böylece, 18. yüzyıl sonu Mısır'ı kimi zaman belirtildiği kadar tecrit edilmiş bir durumda değilse de, Memlûk grupları arasında sık sık yaşanan iç savaşlar ve ağır vergi politikaları kırsal alanda düzen ve güvenliğin bozulmasına yol açtı. Buna ek olarak, Memlûk sisteminin bölünme eğilimi, ülkenin kaynaklarıyla yönetiminin düzenlenebileceği istikrarlı bir merkezi otoritenin kurulmasını önlüyordu. Bütün bunlar Mehmed Ali'nin valiliği döneminde değişecekti.

1789 Fransız Devrimi sonrasında İngiltere ile Fransa, Napolyon Bonapart'ın 1815'te Waterloo'da yenilmesine kadar sürecek bir dizi savaş yaptılar. Napolyon Savaşları'nın en büyük muharebeleri Avrupa kıtasında meydana geldiyse de, Fransız-İngiliz rekabeti Avrupa'yı aşıp, iki devleti denizaşırı pazarlara ve stratejik noktalara ulaşma ko-

nusunda da karşı karşıya getirmişti. Napolyon'un liderliğinde bir Fransız ordusu 1798'de ülkeye girip de Memlûk güçlerini Piramitler Savaşı'nda kesin bir yenilgiye uğratınca, Mısır da bu rekabetin içine giriverdi. Fransızların öncelikli askeri hedefi, İngiltere'nin Hindistan yollarını vurmaktı. Napolyon Mısır'ı sömürgeleştirmek ve Fransa adına güvenilir bir tahıl kaynağı yapmak istiyordu. İngilizlerin 1798'de İskenderiye yakınlarında Ebukir Körfezi'nde Fransız filosunu imha etmeleri Fransız hedeflerini boşa çıkarınca Napolyon da Fransa'ya döndü.

Ancak dönüş yolları İngiliz donanmasınca kesilen ordunun geri kalanı, ülkedeki sıkıntılı işgalini daha üç yıl sürdürdü. Napolyon'un yanında getirdiği mühendislerle bilimciler yeni kanallar ve planlar yaptılar ve Fransız yönetimi, mülkiyet ve vergilendirme sistemlerini yeniden düzenlemeye gitti. Fakat işgal, Mısırlılarda büyük bir hoşnutsuzluk doğurduğundan bu düzenlemelerin pek azı hayata geçirilebildi. İşgal 1801'de Mısır'a giren bir İngiliz-Osmanlı ordusuyla sona erdirildi ve Fransız askerleri ülkeden ayrıldılar. Fransız işgalinin önemli bir sonucu, yerel Ortadoğu hükümdarlarına bir Avrupa devletinin Akdeniz'i aşıp da Osmanlı topraklarının merkezine girebilecek, gayet karmaşık bir deniz seferi düzenleyecek teknik kapasiteleri olduğunu göstermesiydi.

Mehmed Ali'nin Reform Politikaları

Mehmed Ali bir bakıma, zayıflayan Osmanlı devletinde bağımsız bir hanedan kurmak isteyen geleneksel bir derebeyi olarak görülebilir. Ancak Mısır'daki idaresini niteleyen derebeylik ve mutlakiyetçilik unsurlarına rağmen, onun rejimi Ortadoğu'da ordunun ve onu destekleyen kurumların devlet himayesinde Avrupalılaştırılmasının ilk sürekli programını temsil etmektedir.

Mehmed Ali, Yunan kıyı kenti Kavala'da doğup büyümüş olan bir Arnavut'tu. Osmanlı devletinin Mısır'a 1801'de, Fransızları ülkeden boşaltmak amacıyla gönderdiği ordunun Arnavut birliğinin ikinci komutanıydı. Fransızların gidişinden sonra meydana gelen iktidar boşluğunu doldurmak için pek çok grup rekabet etmekteydi. Bu grupların mücadelesinde Mehmed Ali galip geldi ve 1805'te İstanbul tarafından Mısır'ın Osmanlı valisi olarak kabul edildi. Daha sonra Mehmed Ali, kırk yıl sürecek bir iç gelişme ve yayılma dönemi baş-

lattı. Silahlı kuvvetleri baştan aşağı yeniden düzenledi, idari yapıyı değiştirdi ve merkezi bürokrasi sistemini yerleştirdi, mülkiyet ve tarımsal üretim sistemlerini değiştirdi, ülkeye ağır sanayi getirdi ve 1830'larda kuzey Sudan'ı, Arabistan'ın batı kıyılarını, Büyük Suriye'nin tamamını ve güneybatı Anadolu'nun bazı bölgelerini kapsayan bir imparatorluk kurdu. Bütün bu idari, mali ve personel değişiklikleri bir devlet kurma sürecinin parçalarını oluşturuyordu. Mısır'ı askeri ve ekonomik bir güç yaparken Mehmed Ali, ülkeyi Batı Avrupa'yla sürekli bir diplomatik ve ticari ilişkiye de sokmaktaydı.

Mehmed Ali'nin siyasal hedefi, Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsızlığını kazanarak ailesi adına Mısır'da bir hanedan kurmaktı. Bağımsızlığın ancak güçlü bir ordu ve donanmayla elde edilip korunacağına inandığından reformlarının başlıca amacı silahlı kuvvetleri güçlendirmekti. İngiliz ve Fransız askerlerini görünce kendi ordusunun da Avrupa örneğine göre kurulmasına karar vermişti. Mehmed Ali'nin Avrupa örneğinde bir ordu kurmasına en önemli engel Memlûklerin müdahalesiydi. Onlarda bir reform yaratamayan ve sadakatlerini kazanamayan Mehmed Ali, Memlûkleri ortadan kaldırmaya karar verdi. 1811'de Kahire kalesinde davet ettiği şölenden çıkan yaklaşık yetmiş dört Memlûk liderini öldürttü. Bu olayı izleyen aylarda ülkede Memlûk gücü kırıldı ve Mehmed Ali, Avrupa modeli bir orduyu yapılandırmaya başladı.

Mehmed Ali, Assuan'da Avrupalı öğretmenlerle Türk ve Memlûk öğrencileri bir araya getiren bir subay okulu açtı. Avrupa askeri bilimini bilen Mısırlılardan bir kadro kurmak için, özellikle Fransa olmak üzere Avrupa'ya öğrenciler gönderdi. Avrupa deneyimi edinmiş ve Avrupa dillerini bilen bu öğrenci grupları, ülkelerinin geleceği konusunda kendi dar askeri eğitimlerinin çok ötesinde bir etkinlik sahibi oldular. Mehmed Ali, ordunun destek hizmetlerinde ihtiyaç duyduğu kadroyu da özel olarak yetiştirecek okullar kurdu. 1820'lerin başında başlayan yirmi yıllık dönem içinde tıp okulları, veteriner, mühendislik ve kimyagerlik okulları açıldı. Zamanla bunlar da o ilk askeri amaçlarından çok ileri bir etkinliğe sahip olacaklardı.

Batı'ya yönelik böylesine yoğun bir yüksek öğretim programı, beraberinde buna uygun ders kitabı ve kullanım talimatları basmayı gerektirecekti. Mehmed Ali 1835'te, çevirmen yetiştirip devlet eğitim kurumlarına Arapça ders kitapları hazırlayacak Yabancı Diller Okulu'nu kurdu. Bu okulun 1850'lerde kapatılmasına kadar Mısır'ın

Mehmed Ali Mısır'da köklü bir dönüşüm programı uygularken, 1952'ye kadar hükmünü sürdürecek bir hanedanlık kurmayı başarmıştı.

kültür ve eğitim hayatının yönlendirilmesinde önemli etkisi olmuştur. Bununla ilgili başka bir gelişme, kurulan devlet basımevinin çeviri eserleri ve hükümet bildirilerini basması olurken, Arap dilindeki ilk gazete olan *el-Vakai el-Mısrıyye* (Resmi Gazete) 1828'de çıkarılmıştır. Mehmed Ali'nin matbaayı kabulü, Osmanlı dünyasının oldukça tedbirli kültür geleneğinden bir kopmaydı ve Batı fikirlerinin, Mısır toplumunun öğrenim görmüş seçkinlerine ulaştırılmasında çok önemliydi.

Mehmed Ali subayları eğitmek üzere Avrupa tarzında kurumlar kurarken, yeni ordusu için çok sayıda asker bulma ihtiyacı ortaya çıktı. Bir ara Sudan halkının köle ordusuna dönüştürülebileceğini düşündü ve 1820'de bölgenin işgal edilmesi emrini verdi. Kuzey Sudan'ın bir kısmı başarıyla fethedilip Mısır topraklarına katıldıysa da, Sudan askerlerinden oluşan bir ordu kurulamadı. Mehmed Ali bunun üzerine Mısır'a döndü, Mısır köylülerini (fellahlar) askere almaya başladı. III Selim'in Nizam-ı Cedit'te Anadolu Türklerini kullanması gibi bu adım da Osmanlı dünyasının mevcut normlarından uzaklaşmaydı. Ancak Mehmed Ali savaşın geleneksel fikirleriyle bağlı değildi ve insafsız bir askere alma politikasıyla, kırsal kesim nüfusunu azaltma pahasına 130 bin kişilik bir ordu kurdu. Askere alma eylemi bile halk üzerinde yeni bir devlet kontrolü şekli oluşturmaktaydı. Etkin bir silah altına alma ve etkin bir vergilendirme sistemi, doğru nüfus istatistiklerini gerektirmekteydi ve Mehmed Ali bu ihtiyacı, askere alınma kayıtları tutarak ve daha sonraları milli bir nüfus sayımı yapılmasını emrederek sağladı.

Mehmed Ali, askerine para verebilmenin yolunun, Mısır'ın kaynaklarını sınırlarına kadar kullanmaktan ve devlet hazinesinin ekonomi içindeki bütün üretim kaynaklarından mümkün olan en yüksek vergiyi almasını sağlamaktan geçtiğini biliyordu. Kendisinin Mısır valisi olduğu sırada mevcut olan toprak işleme ve vergilendirme sistemleri, büyük miktarda bir gelirin devlet eline geçmesini önlemekteydi. Memlükler ve ulema sınıfındakiler, ellerindeki iltizamlardan büyük kârlar elde etmekteydiler. Bu sisteme göre, iltizam sahipleri devlet hazinesine yıllık olarak belirli bir para aktarırlardı ve kontrolleri altındaki köylülerden alabildikleri fazla vergi de kendilerine kalırdı.

Mehmed Ali, yönetiminin ilk on yılında iltizam topraklarına el koydu ve ulemanın yönettiği vakıf gelirlerine vergi saldı. Şeriat hü-

kümlerine uygun olan vakıf uygulamasına göre, mülkiyetten gelen gelir, camilerin ve okulların bakımı gibi hayır işlerine harcanmak üzere tutulurdu. Vakıf gelirleri vergiden muaftı. 19. yüzyıla gelindiğinde hem Mısır hem de merkezi Osmanlı topraklarında verimli arazinin çok büyük bir kısmı vakıflarındı ve devlet kontrolü dışındaydı. Ulema, vakıfların mütevellileri olarak vakıf gelirlerini vakıf amaçlarına göre harcamaktaydı. 19. ve 20. yüzyılın merkeziyetçi hükümetleri, ulemanın vakıflar üzerindeki denetimini kaldırıp, vakıf bağışlarından gelen gelirleri kendi kontrollerine geçirmek istiyorlardı. Böylece Mehmed Ali'nin politikaları hem devletin toprak ve gelir üzerindeki denetimini arttırmak, hem de Memlûklerin ve ulemanın servet ve prestijlerini azaltmak gibi iki amaca birden hizmet etmekteydi. Mehmed Ali, hükümdarlığı sırasında bazı güvenilir memurlarına vergi muafiyeti karşılığı, işlemek üzere büyük topraklar dağıttı ve akrabalarına da çok geniş topraklar verdi. Bu uygulamaların sonucu, toprakta özel mülkiyet kavramını gelişmesi ve çok geniş arazilerin birkaç ailenin eline geçmesiydi.

Mehmed Ali rejimi yeni ürünlerle de denemeler yaptı ki, bunlardan en önemlisi, geliştirilmesinde yardımcı olan Fransız mühendis Jumel'in adıyla anılan uzun elyaflı pamuktur. Avrupa tekstil sanayii Jumel pamuğunu benimsemişti ve bu tür, kısa zamanda Mısır'ın en kârlı tarım ürünü oldu. Mehmed Ali geliri arttırmak için daha önce marjinal olarak kabul edilen topraklara ekim yaptırttı ve sulama sistemini yeniden yapıp genişleterek, mevcut ekim alanlarının daha fazla su almalarını sağladı. Nil'in yıllık taşmasından yararlanmak ve suyu nehrin alçak olduğu yaz döneminde kullanmak amacıyla da binlerce fellaha kanal açtırılıp barajlar yaptırıldı. Bu kamu inşaat projeleri köylülerin zorunlu çalıştırılmalarıyla mümkün oluyordu. Rejimin büyük çaplı askere alma uygulaması gibi köylülerin de topraklarından alınarak zorla çalıştırılmaları, tarımsal üretiminde geçici bir gerilemeye yol açacaktı. Ekip şeflerinin işçiler üzerinde kırbaç kullanması sık rastlanan bir şeydi. Zorunlu çalışma, yani angarya ve kırbacı Mısır kırsalına Mehmed Ali getirmiş değilse de, uygulanmasını da yasaklamış değildi.

Mehmed Ali'nin ilk yıllarında Mısır geliri, tarım ürünlerinin ihracından elde edilmekteydi. Ancak Mehmed Ali, Mısır'ın hammadde ihracatçısı ve Avrupa mamul ürünleri ithalatçısı olmasını istemiyordu. Ülkeyi kendine yeterli kılmak için savaşa ilişkin malzeme ve

yerli pazar için dokumaya ağırlık vererek bir sanayileşme programı başlattı. 1820'lerin ortasında Kahire'deki silahhane ayda 1600 tüfek üretiyordu; 1830'ların sonunda İskenderiye'deki deniz kuvvetleri tesisi 4000 işçi çalıştırıyordu ve her biri 100 toplu dokuz savaş gemisi üretiminden sorumluydu.[9] Makineler ve yöneticiler Avrupa'dan getirtiliyor, ancak işgücü Mısırlı köylüler ve zanaatkârlardan sağlanıyordu. İşçi sayısı hakkındaki tahminler farklıysa da, 1830'ların sonlarında en az 30 ila 40 bin Mısırlının sanayi tesislerinde istihdam edildiği sanılmaktadır. Savaşla ilgili ürünler gayet yüksek kaliteliydi, dokuma sanayii onun kadar başarılı olamamış ve Mehmed Ali'nin doğrudan kontrolünde olmayan pazarları ele geçirememişti. Devlet himayesinde yürütülen sanayileşme programı çok aceleye getirilmişti ve 1840'larda Mehmed Ali ordusu mevcudunu 18 bine indirmek zorunda kaldığında fabrikaların çoğunu kapatmaktan başka çare yoktu.

Mehmed Ali'nin Mısır ekonomisini yönlendirme ve gelirlerini denetim altına alma imkânı bir tekel sistemiyle sağlanmıştı. Çiftçilerden ürünü sabit bir fiyatla alıyor, sonra bunları Avrupalı alıcılara daha yüksek olan piyasa fiyatından satıyordu. Sanayideki gelişmeyi de aynı şekilde kontrolü altına almış, sermaye yatırımını yönlendirip gelirleri toplamıştır. Fakat kurduğu bu iç tekel Avrupalı tüccarın hoşuna gitmiyordu; Avrupalılar istedikleri malları vali dışında herhangi bir Mısırlı bayiden alamıyorlardı. Mehmed Ali ayrıca, iktidarının büyük bir bölümünde, Osmanlı topraklarının tamamında uygulanması gereken kapitülasyon sınırlamalarının çoğuna karşı çıkmış görünmektedir.

Mehmed Ali'nin en kalıcı ve diğer reformcu politikalarını yürütmesine imkân veren başarılarından biri de, merkezi yönetimin yeniden düzenlenmesidir. Hükümet, rakip Memlûk grupların elinden alınıp Mehmed Ali'nin mutlak yetkisi altında merkezileştirilmişti. Ondan yayılan güç sistemi, en yüksek düzeyde ayrı ayrı işlevleri olan bakanlıklarda toplanıyordu. Orta düzeyde teknik ve yönetici okullarında yetişmiş ve niteliklerine göre atanan yeni bir grup memur vardı. Hükümet daha fazla bürokratlaşmıştı. Devletin kırsal bölgelerdeki Mısır kontrolünü sağlamlaştırmak için Mısır, her biri merkezden atanmış olup, asayişi sağlamak ve vergi toplamakla yükümlü bir vali tarafından yönetilen on eyalete bölünecekti.

---

9) Roger Owen, *The Middle East in the World Economy, 1800-1914* (Londra, 1981), s. 71.

Mehmed Ali'nin kurduğu merkezi bürokrasi, onun en kalıcı miraslarından biriydi. Devleti geniş bir aileymiş gibi yönetmekteydi; oğulları kilit noktalara yerleştirilmişti, kendisine sadık memurlarına toprak bağışlarında bulunur, önemli kararları kendisi verirdi. Mehmed Ali'nin Mısır'daki başarısı, Mısırlılarla özdeşleşmesine de bağlanmamalıdır. O bir hanedan kurucusuydu, Mısırlı değildi ve tebasından nefret ettiği söylenirdi. Yüksek kademelerde kullanılan idari dil yerel Arapça değil, Osmanlı Türkçesi'ydi; yeni bürokratik ve askeri seçkinlerinin oluşumu Mısırlılar yerine Türkleri ve Gürcüleri seçtiğini gösteriyordu. İdari uzmanlık konularında Osmanlıların geleneksel azınlık gruplarına güvenini o da sergilemekteydi; idari yapısında yerel Hıristiyanlar çoğunluktaydı ve en güvenilir danışmanı ve dışişleri bakanı, bir Ermeni olan Boğos Paşaydı. Mehmed Ali, kendisini hakimiyeti altında olan halktan kültür ve dil bakımından ayrı olan Osmanlı yönetici seçkinlerinden biri olarak görmeye devam etmesine rağmen, pragmatik eğitim politikalarının yarattığı yerli Mısırlılardan oluşan yeni seçkinler, bürokraside sorumlu mevkilere gelmeye başlamışlardı. Askeri hiyerarşide en üst makamlar Mısırlı olmayanlara verilmeye devam ettiyse de, sivil bürokraside yeni okulların mezunları önemli mevkilere gelmeyi başardılar ve Mehmed Ali'nin ölümünden sonraki kuşakta yönetim dili olarak Arapça, Osmanlı Türkçesi'nin yerini aldı.

Yayılma Savaşları

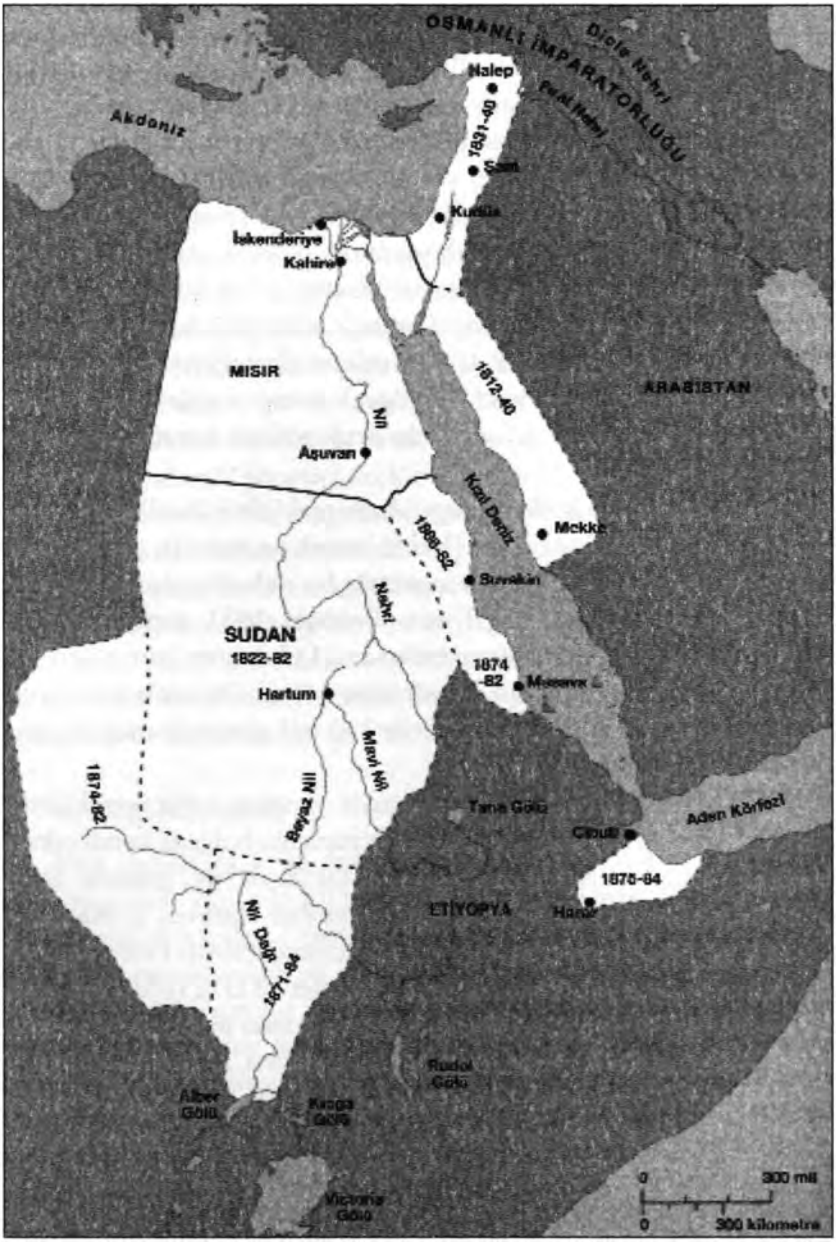
Yeni ordusunu kullanma fırsatı bulamayan III. Selim'in aksine Mehmed Ali, ordusunu Ortadoğu'daki savaşlarda deneyebilmişti. Onun askeri seferleri Osmanlı sultanına hizmetle başlamış ve İstanbul'u fethetmesine çok az kalmışken sona ermiştir.

Mehmed Ali'nin ilk denizaşırı seferi, batı Arabistan'daki püriten Vehhabi hareketine karşı yapıldı. Vehhabiler, Mekke ve Medine şehirlerini ele geçirmişlerdi; Avrupa savaşları ve iç karışıklıklarla başı dertte olan Osmanlı sultanı II. Mahmud da, Mehmed Ali'yi isyanı bastırmakla görevlendirmişti. Mehmed Ali'nin oğlu İbrahim liderliğindeki Mısır ordusu 1811'de Arabistan'a girdi ve epey çetin bir savaş sonunda Mekke ile Medine'yi aldı ve Hicaz'da Mısır varlığını yerleştirdi. Sudan fethiyse 1820'de başladı ve ülkenin Kızıl Deniz kıyıları dahil bir bölümü Mısır denetimine geçti (bkz. Harita 4.1).

Bu arada Osmanlı Avrupası'ndaki olaylar, Mehmed Ali'ye imparatorluğunun Akdeniz bölümünü geliştirme fırsatı verdi. 1821'de Yunanistan'da Osmanlı yönetimine karşı milliyetçi bir ayaklanma başladı. Ne isyancılar ne de Osmanlı ordusu kesin bir zafer kazanabilmişti; isyan uzayınca II. Sultan Mahmud, Mehmed Ali'den askeri müdahalede bulunmasını istedi. Bu yardımına karşılık Mehmed Ali'ye Girit valiliği sözü verildi. Yine İbrahim komutasındaki Mısır güçleri, Yunanlı isyancıları bastırdılar, Osmanlıların 1827'de Atina'yı tekrar ele geçirmesine yardımcı oldular. Ancak bu arada Yunan isyanı uluslararası bir boyut kazanmıştı ve Avrupa müdahalesi, İbrahim'in Girit'i boşaltıp Osmanlı hükümranlığına bırakmasıyla sonuçlandı. Mehmed Ali'nin sultanı desteklemesi kendisine pahalıya mal olmuş ve yeni bir toprak kazancı elde edememişti. Ondan sonraki askeri seferlerinde artık sadece kendi çıkarlarını kollayacaktı.

Mehmed Ali, Mısır'da olmayan hammaddeleri (özellikle de donanması için gerekli keresteyi) elde etmek ve Mısır'ın yeni sanayi ürünleri için bir pazar açmak amacıyla bu defa Osmanlı sultanına karşı çıkarak Suriye'yi işgal etti. İbrahim 1831 sonbaharından 1832 Aralık ayına kadar Mısır ordusunu Lübnan ve Suriye'den geçirerek, Toros dağlarından Anadolu'ya soktu, Osmanlı ordusunu yenilgiye uğratıp İstanbul'un sadece 150 mil uzağında olan Kütahya'ya yürüdü.

Mısır'ın Suriye'yi işgalinin Avrupa'da yarattığı tepki, yerel Ortadoğu hükümdarlarının eylemleriyle Avrupa'nın bölgede kendi çıkarlarını koruma kararlılıkları arasındaki karmaşık bağı gösterir. İbrahim'in ordusu Osmanlı ordusunu Suriye'den atarken, II Mahmud kendisine bir Büyük Devlet müttefiki bulmaya çalıştı. Fakat çağrılarına sadece Rusya karşılık verdi ve iki devlet 1833'te Hünkâr İskelesi Antlaşması olarak bilinen bir savunma ittifakı imzaladılar. Rusların İstanbul'daki etkisini asgari düzeyde tutma amacını güden bu antlaşma, İngiltere politikasının temel taşı oldu. Bu yüzden, antlaşma açıklandığında İngiliz ve Fransız diplomatları, Rusların İstanbul'da daha fazla nüfuz elde etmelerini önlemek üzere harekete geçtiler. Padişaha ve Mehmed Ali'ye düşmanlığı sona erdirecek bir antlaşma yaptırtma girişimleri başarılı oldu. İbrahim, Büyük Suriye'nin tamamının ve Adana bölgesinin valiliğini aldı. Mehmed Ali bağımsızlığının uluslararası düzeyde tanınmasını sağlayamamış olmakla

Harita 4.1 Mehmed Ali ve halefleri döneminde Mısır'ın genişlemesi: Tarihler, o bölgelerin ne zaman Mısır'ın dolaylı ya da dolaysız denetimi altına girdiğini göstermektedir.

birlikte, imparatorluğunu genişletmiş ve eylemlerinin yol açtığı Avrupa müdahalesinden ayakta çıkmıştı. Gelgelelim, bir dahaki sefere bu kadar şanslı olmayacaktı.

İbrahim, Suriye valiliğinde (1833-1840) Mısır'da benimsenen iç programlardan çoğunu uyguladı. Mısır tekel sistemi Suriye'de uygulanarak ülke Mısır dokumaları yararına bir pazara dönüştürüldü. Bu durum yerel zanaata zarar verdi ve İbrahim'in zorunlu askerliği de getirmesiyle 1830'lu yılların sonunda bölgede huzursuzluk başgösterdi. Sultan II. Mahmud bundan yararlanmayı umarak, 1839 baharında İbrahim'in üzerine bir ordu yolladı. Ancak Nizip savaşında Osmanlılar bozguna uğrayınca başlayan yeni uluslararası diplomatik krizle Mehmed Ali'nin imparatorluk hayalinin sonu gelmiş oldu. İngiltere, Mehmed Ali'nin askeri ve ticari gücünün İngiltere'nin Ortadoğu'daki çıkarına uygun olmadığına inanarak, 1840'ta Beyrut'a bir filo gönderdi ve Osmanlı güçleriyle birlikte hareket ederek Lübnan'a asker çıkardı. Askerler karaya çıkınca İbrahim'in yönetimine karşı gelişen yerel düşmanlık birtakım halk ayaklanmalarıyla kendini gösterdi. İbrahim bunun üzerine Mısır'a döndü ve Avrupa devletleri Osmanlı-Mısır anlaşmazlığını kendi çıkarları doğrultusunda çözümlediler.

1841 Londra Antlaşması'na göre, Mehmed Ali Sudan dışında işgal ettiği bütün topraklardan çekilecek ve Mısır ordusunun mevcudu 18 bini geçemeyecekti. Bunlar Mısır açısından önemli sonuçları olan kısıtlamalarsa da, Mehmed Ali hedeflerinin bir kısmını elde tutmayı başarmıştı. Londra Antlaşması, Mısır valiliğinin Mehmed Ali'nin ailesinin sürdüreceği bir valilik olmasını kabul ediyordu. Gerçekten de Mısır, 1952'ye kadar Mehmed Ali'nin soyundan gelenlerce yönetilmiştir.

Ancak haleflerinin Mısır'ı, onun iktidarının doruğunda olduğu zamana kıyasla ekonomik bakımdan çok daha zayıf olacaktı. Kısmen Mehmed Ali'nin Suriye'yi işgali ve orada tekelci sistemi kurması nedeniyle İngiltere, Osmanlı devletini 1838'de Baltalimanı Antlaşması'nı imzalamaya ikna etti. Bu antlaşmanın Osmanlı (ve Mısır) ekonomik gelişmesi üzerinde çok büyük etkisi olacaktı. Osmanlı İmparatorluğu içinde bütün tekeller kalkacak ve yabancı malları ülkeye gayet uygun bir oran olan yüzde 3 gümrükle girecekti. Avrupa devletlerinin kapitülasyonları şiddetle uygulamaları ve Mısır askeri gücünün de çöküşü üzerine, anlaşmayla Mısır'ın sı-

nai gelişmesi ve ekonomik bağımsızlığı sona eriyordu. Böylece Mehmed Ali hükümdarlığının önemli bir sonucu, Batı Avrupa'nın genelde Ortadoğu ve özellikle Mısır işlerine karışmasını arttırmak oluyordu. Londra Antlaşması'nın imzalanması ve Mısır silahlı kuvvetlerinin mevcudunun azaltılmasının ardından Mehmed Ali'nin savaş sanayiine ilişkin yatırımları terk edildi, okulların çoğu kapatıldı ve kamu yatırımları projelerine son verildi. İhtiyaçlarını karşılamak için Mısır ekonomisinin yarattığı askeri kurum artık yoktu. Ancak Mehmed Ali'nin tam bir Mısır bağımsızlığı elde etmekteki başarısızlığına rağmen özerk bir devlet yaratma çabaları, kendi hükümdarlığının çok sonrasına taşınacak bir hükümet altyapısı kurmasını sağlamıştı. Böylece haleflerine, merkezi idare ve Avrupa'nın esinlendirdiği reformları yürütecek iyi eğitilmiş bir kadro bırakmış oluyordu.

MİLLİYETÇİLİK VE BÜYÜK DEVLETLERİN MÜDAHALESİ: YUNAN AYAKLANMASI, 1821-1829

Osmanlı devleti dış güçlere ve iç derebeylerine ek olarak 19. yüzyılda toprak bütünlüğüne yönelik bir tehditle daha karşı karşıyaydı: Avrupalı tebaasının milliyetçi bağımsızlık hareketleri. Aynı dili konuşan ve ortak bir geçmişin ortak anılarına sahip insanların ayrı siyasal devletler kurması gerektiği ana ilkesiyle bu yeni milliyetçilik ideolojisi, Osmanlı İmparatorluğu'nun dayandığı imparatorluk dini yapısını tehlikeye atmaktaydı. Balkan halkları arasında milliyetçilik yayıldıkça, devlet çoğunlukla Büyük Devletler'in kendi çıkarları doğrultusunda kullandıkları sürekli bir dizi milliyetçi ayaklanmayla karşı karşıya kalmıştı. İlk Balkan bağımsızlık ayaklanması 1804'te Sırbistan'da başlamıştı, ancak Sırpların kendilerine hamilik edecek bir Büyük Devlet bulamamaları yüzünden ayaklanma, 1830'da Sırbistan'a özerklik tanınana kadar amacına erişemedi. Buna kıyasla Yunan ayaklanması, Büyük Devletler'in desteğini alarak bağımsız bir Yunan devletinin yaratılmasını sağladı.

19. yüzyıl başlarında Osmanlı Rum dünyasının iki unsuru vardı. Birincisi, Yunanistan'ın dışındaydı ve İstanbul ile Rusya'nın Karadeniz limanı Odessa'daki kozmopolit Yunan entelektüel ve ticari merkezlerinden oluşuyordu. Odessa'daki varlıklı toplumun üyeleri denizcilik ve ticaret alanında sivrilmişlerdi; İstanbul'daki Fenerli Rum-

larsa Rum Ortodoks kilisesinin hiyerarşisine hakimlerdi ve önemli dragoman mevkilerinde bulunmaktaydılar. Bu Rum toplumunun üyeleri, Batı Avrupa'daki koşullara aşina olup Fransız Devrimi fikirlerini öğrendikçe, bunları Yunanistan'daki yurttaşlarına taşıyorlardı. Odessa'da 1814'te Philike Hetairia (Dostlar Derneği) adıyla gizli bir dernek kuruldu. Derneğin amacı, Yunanistan'ın Osmanlılardan bağımsızlıklarını alacakları bir hareketi başlatmaktı.

Yunan karasındaki koşullar, Fener ve Odessa dünyasına kıyasla çok farklıydı. İmparatorluğun başka bölgelerinde olduğu gibi Yunanistan'da da Osmanlı merkezi otoritesinin zayıflaması, hükümetin daha az etkili ve daha çok kaprisli olmasına yol açmıştı ve bu nedenle de toprağa hakim olup köylüleri sömüren yerel Türk ve Yunan derebeyleri ayaklanmışlardı. Yunan edebiyatının yeniden canlanması ve klasik Yunan geçmişinin bilincinin yeniden ortaya çıkışıyla milliyetçiliğin gelişmesi, halkın Osmanlı efendilerinden yabancılaşmasını arttırıyordu. Osmanlılara artık emperyal koruyucular olarak değil, yabancı zalimler gözüyle bakılmaktaydı.

Silahlı ayaklanma 1821'de iki cephede başladı. Aleksandr İpsilantis liderliğindeki Philike Hetairia, Tuna prensliklerinde bir isyan hareketi başlatma girişiminde bulundu. Bu girişim Osmanlı güçlerince hemen ezildi. Yunan karasında isyancı çeteleri, Osmanlı kurumlarıyla bölgelerine baskınlar düzenleyip Türkleri öldürüyorlardı. Koordinasyon ve merkezi bir liderliği olmamasına rağmen bu hareket, Osmanlıları Peloponez'den kovmayı başardı. Ancak isyan çok geçmeden bir açmaza girmişti: İsyancılar Osmanlıları kuzeyden atamazlarken, Osmanlılar da Peloponez'deki Yunan güçlerini ezemiyorlardı. Bu vahşi çatışmada her iki taraf da sivil halkı hedef alan misillemelerde bulundu. Düşmanlık İstanbul'a yayıldı, Osmanlılar Rum Ortodoks patriğini ve baş dragomanı idam ettiler. Bu idamlar, Osmanlı yönetici seçkinlerle Osmanlıların tercüman ve Batı Avrupa hakkında bilgi toplamak için kullandıkları Fener semtindeki Rum seçkinler arasındaki ilişkide önemli bir kopukluk yarattı. Yunan isyanı Osmanlıların Batı dillerinde kendi Müslüman tercümanlarını eğitmelerini gerektirecekti.

Sultan II. Mahmud, isyanı sona erdirmek için Mısır'dan Mehmed Ali'yi çağırdı. Mısır ve Osmanlı orduları 1827'de birleştikleri zaman isyanın sona ereceği anlaşıldı. Büyük Devletler bu noktada çıkarlarını korumak için devreye girince olayların gidişatı değişti.

İngiltere'de kamuoyu Yunan davasından yanaydı. Rusya, Osmanlıların içişlerine karışmak için yine Rum Ortodoks Kilisesi hamisi rolüne bürünerek, dindaşları adına müdahale etme hakkı bulunduğunu ileri sürdü.

Daha sonra Doğu Meselesi olarak adlandırılacak çok hassas diplomatik oyunu burada görmekteyiz. İngiltere ile Rusya, diğerinin Yunan isyanını mazeret gösterip Osmanlı topraklarını ele geçireceğinden korkuyorlardı. Her iki devlet de Osmanlıların aleyhine bir üstünlük sağlamak istiyorlar ama aralarında savaşa yol açacak bir durum da yaratmak istemiyorlardı. Bu nedenle Doğu Meselesi diplomasisinin yazılı olmayan kuralını uyguladılar: Fransa'yla da birleşerek, Osmanlılarla Yunanlıların aralarını bulmayı önerdiler; böylece krizi çözümleyip, kendi çıkarlarını koruyacaklarını umuyorlardı. Ancak II. Mahmud, Avrupa diplomasisinin kurallarına göre oynamayı kabul etmedi; kabul edilebilecek tek çözümün Osmanlıların Yunanistan üzerindeki hakimiyetinin yeniden tesis edilmesi olduğu konusunda ısrarcı davrandı. Büyük Devletler ittifakı bunun üzerine baskısını arttırdı. Osmanlı-Mısır güçlerinin ikmal yollarını kesmek için 1827'de Yunanistan'a bir donanma gönderdiler. Avrupalı ve Osmanlı-Mısır donanmaları her nasılsa demir atmak için Navarin Körfezi'ni seçmişlerdi. Her iki taraftan da bir savaş ilanı olmadan 19. yüzyılın en büyük deniz savaşlarından biri gerçekleşti (20 Ekim 1827). Savaş sona erdiğinde Osmanlı-Mısır donanmasının büyük bir kısmı batırılmış durumdaydı.

Navarin bozgunu Mehmed Ali'nin Mısır'dan çekilmesine yol açmışsa da, II. Mahmud hâlâ bölgenin kaybını kabul etmiyordu. Bunun üzerine Rusya, 1828'de Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan etti ve ertesi yıl orduları büyük güçlüklerle de olsa, Tuna'yı aşıp Osmanlıların ikinci başkenti olan Edirne'yi ele geçirdiler. Bu, Doğu Meselesi diplomasisinin önlemesi gereken bir durumdu: İmparatorluk feci bir askeri hezimetle karşı karşıyaydı ve Ruslar tek taraflı olarak çok büyük toprak kazanacaklardı. İngiltere, İstanbul'a bir donanma göndermeyi düşündü; savaş artık çok yakındı. Ancak İngiltere ile Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasının her iki devletin de çıkarına olmayacağına karar verince savaş önlenmiş oldu. Kısaca söylemek gerekirse, her iki devlet de aralarında tampon bir devletin bulunmasının, Osmanlı toprakları adına savaşa girmekten daha uygun olacağına karar vermişlerdi.

Yunan krizi bu ilkeye göre çözümlenmişti. Osmanlılarla Ruslar arasındaki Edirne Antlaşması (1829) uyarınca, Rusya toprak taleplerini azaltmayı ve Tuna'ya geri çekilmeyi kabul ediyordu. 1832'de yapılan bir toplantıda Yunanistan, artık İngiltere, Rusya ve Fransa himayesinde bağımsız bir devlet oldu. İsyanın sonunda ortaya çıkan Yunanistan 800 bin nüfuslu bir devletti ve Osmanlı yönetimi altında da 2.4 milyon Rum yaşıyordu.

Osmanlı-Mısır ortak kuvvetleri Yunan isyancıları mağlubiyete uğratmayı başarmış olsa da, Büyük Devletler'in müdahalesi yerel arenada kazanılan sonuçları değiştirmişti. Bundan sonraki Balkan milliyetçi isyanları aynı Büyük Devletler'in işe karışmalarını getirmediyse de, hepsi de dıştan müdahale elde ederek Osmanlıların kendileri dışında bir de isyancıların muhtemel Büyük Devlet hamilerine dikkat etmelerini sağlamıştır. Osmanlıların da dışardan hami bulabilecekleri ve Büyük Devletler rekabetini kendi çıkarı doğrultusunda kullanabileceği, II. Mahmud'un Rus tehdidini bahane ederek 1833'te ve sonra 1839-1840'ta Mehmed Ali'ye karşı Fransız-İngiliz ittifakını sağlamak suretiyle gayet iyi öğrendiği bir ders olmuştu.

SULTAN II. MAHMUD (1808-1839): MERKEZİLEŞME VE DÖNÜŞÜM

Batı'nın diplomatik tarihçileri, Osmanlı topraklarının parçalanması döneminde hükümdarlık ettiği ve kendi Mısır Valisi Mehmed Ali'nin gölgesinde kaldığı için II. Mahmud'a pek de iyi gözle bakmazlar. Oysa, hükümdarlığında kaybedilen topraklara rağmen II. Mahmud'un son dönem Osmanlı sultanlarının en etkilisi olduğu, becerikli ve kararlı bir hükümdar olarak Mehmed Ali'nin Mısır adına yaptıklarını imparatorluk adına gerçekleştirdiği söylenebilir. III. Selim gibi II. Mahmud da en başta askeri bir reformcuydu. Ancak talihsiz selefinden ayrıldığı nokta, hükümdar otoritesini felç etmeye devam eden merkezkaç siyasal güçlerin üzerine kararlı bir şekilde yürüme gerekliliğini kavramış olmasıydı.

III. Selim'i tahttan indirmiş olan derebeyi-ulema-Yeniçeri koalisyonunun hakimiyetini gören II. Mahmud çok dikkatli olmak zorundaydı. Bu yüzden hükümdarlığının ilk yılları, eyaletlerde merkezi otoriteyi yeniden kurma çalışmalarıyla geçmişti. Sadakatlerini rüş-

vetle elde ettiği Yeniçerileri kullanarak, derebeylerinin üzerine yürüyüp iktidarlarını parçaladı. 1820'lerde Yunanlılar ayaklanmış ve Mehmed Ali de reform geçirmiş ordusunun üstünlüğünü kanıtlarken II. Mahmud, çeşitli Yeniçeri birliklerine bağlamayı düşündüğü yeni bir Avrupa tarzı ordu kurulmasını emretti. Yeniçeriler eskiden olduğu gibi hemen ayaklandılar, ancak II. Mahmud bu tepkiye hazırlıklıydı ve yeni askerleriyle isyanı bastırdı. 15 Haziran 1826'da birkaç saat içinde binlerce Yeniçeri sokaklarda ve kışlalarında öldürüldü ve bir zamanlar Osmanlı gücünün temeli olan askeri kurum sonsuza dek ortadan kaldırıldı.

Yeniçerilerin kaldırılması reformların önündeki en büyük engeli de yok etmiş olduğundan, II. Mahmud hükümdarlığının son on üç yılında geleneksel Osmanlı düzenini değiştiren hızlı bir programı yürürlüğe koydu. Öncelik, orduyu Avrupa örneğine göre yeniden kurmaktı. Mahmud, III. Selim'i zayıflatan kâfirlik suçlamasından kurtulmak için yeni ordusuna 'Hz. Muhammed'in Muzaffer Askerleri' (Asakir-i Mansure-i Muhammediye) adını verdi. Ordu, Prusyalı ve Fransız subaylar ve İngiliz denizcilik danışmanları tarafından eğitiliyordu. II. Mahmud'un kurduğu eğitim altyapısı aracılığıyla başka Avrupa etkileri de orduya girebilmekteydi; 1827'de İstanbul'da askeri tıbbiye okulu kuruldu; sultan 1834'te Fransızların St. Cyr subay akademisi örneği alınarak yapılan Mekteb-i Ulumu Harbiye'yi açtı. Her iki okulda da eğitim dili Fransızca'ydı. Sultan, Mehmed Ali örneğinden yola çıkarak yeni subayları daha ileri eğitim için gruplar halinde Avrupa'ya gönderdi. Yeniçerilerin ortadan kaldırıldığı yıl sipahi birlikleri de lağvedildi ve profesyonel, aylıklı bir süvari birliği kuruldu. Buna ilişkin bir gelişme de 1831'de tımar sisteminin kaldırılmasıydı.

II. Mahmud'un reformları askeri alanla sınırlı kalmadı. Devletin idari etkinliğini arttırmak ve işlerin yürütülmesinde sultanın otoritesini yeniden kurmak için, Avrupa tipi nezaretlerle yeni sorumluluk alanları yarattı ve rüşvete son verebilmek için aylıkları arttırdı. Fransız üniformalarının Yeniçeri-sonrası orduyu simgelemesi gibi bürokratlar da, sarık ve cüppe yerine fes ve uzun ceket giyerek padişahın devletin sivil kollarındaki Avrupalılaştırma girişimlerini simgelemekteydiler. II. Mahmud yüksek bürokrat eğitimi için iki kurum daha kurdu. Her ikisi de standart ve laik konularda karma eğitim veriyordu, ayrıca Fransızca dersleri vardı. Bürokratlarını

programlarından haberdar etmek için de 1831'de resmi gazete olan *Takvim-i Vekayi*'yi çıkarttı. Osmanlı Türkçesi'nde ilk gazete olan bu yayını bütün memurların okuması zorunluydu.

Daha önce belirtildiği üzere, Osmanlı İmparatorluğu II. Mahmud'un hükümdarlığında bir dizi uluslararası diplomatik kriz yaşamıştı. İmparatorluğun antlaşma ve ittifak yapabilme imkânları, herhangi bir Avrupa dili bilmeyen bürokratların azlığı yüzünden ciddi derecede zarar görmekteydi. Yunan isyanı yüzünden Rum dragomanları kullanma adetinden vazgeçilmek zorunda kalınmıştı. II. Mahmud bu boşluğu doldurmak amacıyla 1830'larda Avrupa'da Osmanlı sefaretlerini yeniden açtı ve Osmanlı bürokratlarına Avrupa dillerinin öğretilmesi ve devletin yazışmalarının yürütülmesini sağlamak amacıyla bir tercüme bürosu kurdu.

II. Mahmud döneminde derebeylerin özekliği de sınırlanmış, Yeniçeriler kaldırılmış, bürokrasi yeniden düzenlenmiş ve sultanın doğrudan otoritesine bağımlı kılınmıştı. Daha hassas bir konu da, III. Selim'in devrilmesinde rol oynayan ileri gelen ulemanın gücünü sınırlamaktı. Ulemadan bazıları askeri reformların gerekliliğini kabul ediyorsa da, din kurumunun tamamı merkezi devletten bağımsızdı ve vakıf gelirleri sayesinde çok büyük kaynaklara sahipti. II. Mahmud bu amaçla şeyhülislamlık makamını devlet bürokrasisinin bir parçası yaparak, şeyhülislamın yetkilerini kısmaya çalıştı. Aynı zamanda, vakıf gelirlerini yönetmek ve çıkacak gelir fazlasının dini kuruma değil de devlete gitmesini sağlamak gayesiyle Evkaf Nezareti'ni kurdu (1826). Bu merkezileştirme önlemi II. Mahmud'un zamanında tam olarak yerleşmediyse de, din kurumunun parasal işlerine devlet müdahalesinin başlangıcıydı ve merkezi hükümet karşısında ulemanın konumunu zayıflatıyordu.

SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğu II. Mahmud iktidarında toprak kayıplarına uğramışsa da, onun reformları devletin askeri ve idari kollarını güçlendirmiştir. Mehmed Ali gibi Mahmud'un da miras olarak bıraktığı yeni seçkinlerin (bunlara 'Fransızca bilenler' deniyordu) gözdeleştiği bir çevre yaratmak oldu. Sultan, Avrupa reformlarına yaklaştıkça ve imparatorluk üzerinde Avrupa'nın ekonomik ve askeri baskısı arttıkça, Avrupa usulleriyle dillerini bilenler hem or-

duda hem de sivil bürokraside en yüksek makamlara atandılar. Reform karşıtlarıysa ya ortadan kaldırıldılar, ya da ulemada olduğu gibi etkisizleştirildiler. II. Mahmud'un ölümünden sonra tercüme bürosunda, Avrupa'daki sefaretlerde, askeri okullarda eğitilen bu yeni seçkinler, onun reformlarını sürdürecekler ve Osmanlı sisteminin dönüşümünde yeni bir aşamayı başlatacaklardı.

5
TANZİMAT DÖNEMİNDE OSMANLI İMPARATORLUĞU VE MISIR

19. yüzyılın ortalarında Mehmed Ali ve II. Mahmud'un silahlı kuvvetlerini yenileştirmek için başlattıkları reformlar, halefleri tarafından askeri olmayan alanlara da genişletildi. Avrupa'nın yönetim, eğitim ve siyasal örgütlenme yöntemlerinin kopya edilmesi devletin rolünü sürekli olarak genişletirken, bir yandan da nitelikli yöneticilere ve teknik uzmanlara duyulan ihtiyaç artıyordu. Bu mevkilerden çoğunu Avrupalılar dolduruyordu gerçi, ama yeni devlet okullarının mezun ettiği genç Osmanlı ve Mısırlılar da hemen devlet hiyerarşisinin üst mevkilerine yerleşmekteydiler. Batı eğitimi almış yeni kuşak memurlar toplumun İslami temellerini açıkça sorgulamamakla birlikte, siyasetleri dini kurumun kurumsal önemini azaltmaya ve kendileri gibi yetişmiş insanlara açık olan fırsatları çoğaltmaya yönelikti.

Bu dönemde Avrupa'nın Ortadoğu'ya ekonomik olarak girişi yeni bir boyut kazandı. Daha önceki silah ve diğer mamul mal satışlarına ek olarak, çok büyük sermaye yatırımları ve kolay ulaşılabilecek krediler söz konusuydu. Yerel reformcular projelerini finanse etmeye uğraşırlarken, Avrupalı bankerler ve maliyeciler ilk başlarda pek uygun görünen koşullu borçlar öneriyorlardı. Ancak ileride göreceğimiz gibi, bu krediler reform hareketinin zayıf noktası olacak ve biriken borçlar, İngilizlerin Mısır'ı almaları ve onun kadar belirgin olmasa da Osmanlı İmparatorluğu'nda ekonomik egemenliğin gerçekten kaybedilmesi sonucunu doğuracaktı.

TANZİMAT: BÜROKRATLAR DÖNEMİNDE SÜRDÜRÜLEN OSMANLI REFORM HAREKETİ

Osmanlı tarihinde 1839'dan 1876'ya kadar olan dönem Tanzimat olarak anılır ve 19. yüzyıl Osmanlı reform girişimlerinin en yoğun dönemidir. Bu yıllarda reformlar için ilham, sultanlardan değil, II. Mahmud'un kurduğu kurumlardan yetişen Avrupalılaşmış Osmanlı bürokratlarından, Fransızca bilenlerden gelmişti.

Tanzimat döneminin başta gelen sivil reformcularının meslek hayatları, deneyimlerinin onlardan önceki kuşaktan ne kadar farklı olduğunu ve iktidarda yükselmelerinin nasıl Avrupa'ya açık olmalarına bağlı kaldığını gösterir. Tanzimat'ın ilk on beş yılı, 1830'larda Paris ve Londra'da Osmanlı sefiri olan Reşid Paşa'nın (1800-1858) egemenliği altında geçmiştir. Reşid Paşa, Osmanlı bürokrasisi içinde hızla yükselmişti ve II. Mahmud'un 1839'da ölümünde hariciye nazırı olmuştu. Bu mevkiinden yararlanarak aşırı bir etkinlik kazandı ve altı defa sadrazamlık, iki defa da hariciye nazırlığı görevini üstlendi. Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetim kurumlarını Avrupa'dakilere benzetme gayretiyle, kendisi gibi düşünen gençlerin mesleklerinde ilerlemelerinde yardımcı oldu ve nitekim daha sonra, bu gençlerden en önemli ikisi, reform hareketinin liderleri oldular. Söz konusu kişilerden biri olan Ali Paşa'nın (1815-1871) meslek yaşantısı, 19. yüzyıl ortalarının değişen Osmanlı İmparatorluğu'nda iktidara yükselme ile bir Avrupa dili bilme arasındaki ilişkinin ilginç bir örneğidir. İstanbullu bir esnafın oğlu olan Ali, on sekiz yaşında tercüme bürosunda çalışmaya başladı, yirmi altı yaşına geldiğinde Londra'da Osmanlı sefiriydi. Londra'da geçirdiği beş yıldan sonra İstan-

bul'a dönen Ali Paşa, 1846'da hariciye nazırı, 1852'de sadrazam oldu ve bu makama ölümüne kadar daha birkaç kere getirildi. Tanzimat'ın son yirmi yılında Ali Paşa'nın çalışma arkadaşı olan Fuad Paşa (1815-1869), yüksek öğrenimine II. Mahmud'un kurduğu askeri tıbbiyede başladı, daha sonra tercüme bürosuna girdi. Bu eğitim geçmişi Londra'daki Osmanlı sefaretine atanmasını sağladı ve daha sonra da 1852'de beş defa yürüteceği hariciye nazırı makamına getirildi. Fuad Paşa, bu üç önemli simanın en Avrupalılaşmışıydı ve diplomatik çevrelerde kusursuz Fransızca'sıyla yaptığı esprilerle ün salmıştı. Bir defasında bir İngiliz kadını kendisine bir Müslüman olarak kaç karısı olduğunu sorduğunda şu cevabı yapıştırmıştı: "Sizin kocanız gibi: iki tane. Aramızdaki fark, o birini saklar, ben saklamam."[10] Reşid Paşa ile iki arkadaşı Tanzimat dönemine hakim oldular ve kimi zaman ikna yoluya, kimi zaman zorlayarak çalıştıkları diğer bürokratlarla Osmanlı İmparatorluğu'nun idari yapısını değiştirme hareketinin itici gücü olarak rollerini layıkıyla yerine getirdiler.

İmparatorluğun yeni yöneliminin en çarpıcı kanıtı, Tanzimat'ın ruhu olan iki fermanda yer almıştır. Bunlardan birincisi olan Gülhane Hatt-ı Şerifi, Reşit Paşa'nın ısrarı üzerine 1839'da yayınlandı. Ferman bir yasa değil, sultanın tebaasına kararını bildiren bir bildirgeydi. Osmanlı hükümdarı bu belgede iltizamın kaldırılması, askere alınmaya bir standart getirilmesi ve yolsuzluğun ortadan kaldırılması gibi bazı idari reformlar vaat etmekteydi. Bu duygular daha önce de dile getirilmişti, ama Hatt-ı Şerif'i bu kadar önemli yapan, sultanın bu reformların dinleri ne olursa olsun bütün Osmanlı tebaasını kapsayacağı vaadiydi. 1856'da, Kırım Savaşı'nın sonunda Ali ve Fuad Paşalar, 1839 fermanının tekrarı olan ve bütün tebaanın eşitliği güvencesini daha açıkça belirten ikinci bir fermanın, Hatt-ı Hümayun'un yayınlanmasını istediler. Böylece Müslümanlar ve gayrimüslimler askerlik hizmetinde eşit yükümlülüklere, devlet memurlukluları ve devlet okullarına girişte eşit fırsatlara sahip olacaklardı.

Bu iki fermandan amaç, Avrupa eyaletlerinde milliyetçi kışkırtmaların başladığı bu dönemde imparatorluğun Hıristiyan tebaasının sadakatini elde etmekti. 18. yüzyılda ve 19. yüzyıl başlarında Osmanlı'daki adem-i merkeziyetleşme döneminde milletler, daha önce

10) Akt. Roderic H. Davison, *Reform in the Otoman Empire, 1856-1876* (Princeton, 1963), s. 90 [Türkçesi: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876*, çev. Osman Akınhay, Agora Kitaplığı, 2. basım, İstanbul 2005].

sahip olduklarından daha büyük çapta özerklik elde etmişlerdi. 1839 ve 1856 fermanları, milletlerin dini ve kültürel özerkliklerini kısmak ve teorik olarak Müslümanların hakim olduğu toplumun dini düzeninin yerine geçecek ortak bir Osmanlı yurttaşlığı ya da Osmanlılık fikri yaratmayı istiyordu. Müslümanların hâlâ süregelen üstünlük duygularının yanı sıra Hıristiyanların yeni milliyetçi ilişkileri yüzünden bu vaatler tam olarak yerine getirilemediyse de, dini bağlılık yerine laik bir kimlik getirme çabası 1869 Vatandaşlık Yasası'yla da devam etti. Bu yasa, Osmanlı sınırları içinde yaşayan bütün bireylerin dinlerine bakılmaksızın ortak bir yurttaşlık bağını paylaştıkları ilkesini pekiştiriyordu. Vatandaşlık Yasası'yla bu iki ferman, Osmanlıların alışılagelmiş davranışlarında sert bir kopuşu temsil etmekte ve reformcuların devletin bütünlüğünü korumak adına nerelere kadar gitmeye hazır olduklarını gösterir. Örneğin, Osmanlı İmparatorluğu'nu muhafaza etmek için toplumun laik bir temelde örgütlenmesi kavramını getirmişlerdir ki, bu, uzun vadede Osmanlı sisteminin bütün temelini baltalayacaktır.

Tanzimat döneminde askeri gelişmeler devam etmiş olmakla beraber, devlet himayesindeki reformlar bilinçli olarak başka alanlara da taşındı. Böylece, II. Mahmud'un eğitim politikaları silahlı kuvvetler için subay ve doktor yetiştirmekte yoğunlaşmışken, Tanzimat yetkilileri siviller için yüksek öğrenim kurumları kurdular. Bunlardan en önemli iki tanesi, Mülkiye Okulu (1859) ile Galatasaray'daki Mekteb-i Sultani'ydi (1868). Osmanlı siyasal ve idari seçkinlerinin yetişmesinde daha önceki Harbiye ile bu iki okulun etkisi tartışılmazdır. Her üç kurumun da mezunları, devlet hizmetine girmekte gayet büyük başarı gösteriyorlardı ve gerek Türkiye'de gerekse Arap devletlerinde 20. yüzyılda bile yetkili makamlarda bulunmayı sürdürmüşlerdir.

Tanzimat reformcuları yüksek öğrenimle ilgilenme dışında ortaöğretim okulları için de titiz bir çalışma yaptılar ve 1847'de devletin bir kolu olarak bir maarif nezaretini kurdular. Ortaöğretim okullarının gelişmesi gayet yavaş olmuşsa da, onları kurma ve merkezi bir bakanlık denetimine verme, devletin daha önce sorumluluk almaya yeltenmediği bir alana el atmasıyla sonuçlandı ve ulemanın dışında bir eğitim sisteminin kurulmasında yeni bir adım atılmış oldu.

Tanzimat aynı zamanda, yeni hukuk sisteminin yerleştirilmesi dönemiydi. Fransız medeni hukuku örnek alınarak yeni ceza ve ti-

caret yasaları çıkarıldı, Müslümanların ve gayri-müslimlerin davalarına bakmak üzere nizame adı verilen bir laik mahkemeler sistemi kuruldu ve yeni medeni yasa olan Mecelle derlendi. 1876'da tamamlanan Mecelle, 19. yüzyıl Osmanlı reform hareketini niteleyen yeni ve geleneksel usullerin birleştirilmiş halidir. Mecelle, bir yandan şeriat temeliyle Batı hukukunun ticari ve denizcilik yasalarını ne kadar etkilerse etkilesin, medeni hukukun imparatorluk halkı adına İslami çerçeve içerisinde kalacağını güvence altına almış oluyordu. Diğer yandan, Mecelle'nin düzenlenmesi Avrupa hukuk sistemlerinden ilham alınarak yapılmıştı ve uygulanması yeni kurulan adliye nezaretinin yetki alanındaydı.

Tanzimat dönemi III. Selim ya da II. Mahmud hükümdarlıklarının dramatik çatışmalarından uzak kalmayı başarsa da, yine de Osmanlı sisteminde uzun vadeli değişikliklere yol açmıştır. Bu yüzden, Osmanlı seçkinlerinin bazıları reformların akılcılığını sorgulamışlar ve uzun geçmişi olan İslami kurumların terk edilip, yerlerine alelacele Avrupa kurumlarının getirilmesinin Muhammed ümmeti adına felaketle sonuçlanacağı uyarısında bulunmuşlardır.

Genç Osmanlılar

Osmanlı İmparatorluğu'yla Avrupa arasındaki etkileşimin artmasının sonuçlarından biri de, sadece şiir gibi yerleşmiş türlerde değil, yeni formlarda ve özellikle Tanzimat'ın son yirmi yılında özel mülkiyette gelişen gazetecilikte ifadesini bulan bir Osmanlı edebiyat rönesansıdır. Yeni gazeteciliğe katkıda bulunanların başlıcaları, Genç Osmanlılar olarak anılan bir entelektüel ve bürokrat topluluğudur. Bu kişiler birbirleriyle tam olarak anlaşan bir grup değilse de, gazete ve dergilerinde belirli bazı değerleri paylaşmaktaydılar.

Genç Osmanlılar, Tanzimat'ın yeni kurumlarını Osmanlı ve İslam siyasal gelenekleriyle bağdaştırmaya çalışıyorlardı. Ali ve Fuad Paşaların bürokratik mutlakiyetçiliklerinden hoşlanmamakta birleşmiş olan bu insanlar, daha demokratik bir yönetim şeklinin geliştirilmesi taraflısıydılar. Onların görüşünce, iki reformcu imparatorluğu mümkün olan en kötü duruma sokmuşlardı; devlet, temel İslami siyasal ve toplumsal değerlerinden yoksun bırakılmış, ancak Avrupa kurumlarının zorla benimsetilmesiyle de daha verimli bir işleyişe kavuşamamıştı. Genç Osmanlılar her iki dünyanın da en iyi tarafla-

rını istiyorlardı; seçilmiş Avrupa örneklerinin alınarak imparatorluğun canlandırılmasında, aynı zamanda devlet ve toplumun İslami temellerinin korunmasında ısrarlıydılar. Benimsedikleri demokratik yönetim şeklinin İslam'ın danışma geleneğinde mevcut olduğunu savunuyorlardı. Bu, Batı Avrupa'da ortaya çıkmakta olan katılımcı demokrasi değil, mutlakiyetçi bir hükümdar ile vezirleri arasında bir danışmanlık türüydü. Reform arzusu gerçekti, ama bunun İslami geleneklere temeline oturtulması gerekiyordu.

Değişim kaynaklarını İslami gelenekler içinde bulma ihtiyacından ısrar etmelerine rağmen Genç Osmanlılar'ın en önemli etkileri, Osmanlı milliyetçiliği üzerinde durmalarından kaynaklandı. 1839 ve 1856 fermanlarıyla bütün Osmanlıların yurttaşlar olarak eşit oldukları anlayışı kabul görmüştü. Namık Kemal bu kavramı şiirlerinde ve ünlü *Vatan yahut Silistre* oyununda seküler sonucuna ulaştırdı; bu oyun ve şiirlerde bütün Osmanlıların bu toprak birliğine olan sadakat duygularının, dini toplumlarına olan sadakatlerinden üstün tutulması gerektiği dile getirilmekteydi. Bu, teritoryal yurtseverliğin, halkın öncelikli sadakatlerini borçlu oldukları bir Osmanlı vatanı olduğuna inancın başlangıcıydı. Dolayısıyla Namık Kemal, Osmanlı toplumunun İslami temellerine saygı duyulması gerekliliğini kesinlikle kabul etmesine rağmen, Osmanlıların yaşadığı toprak kaybı sorununa getirdiği ideolojik çözüm için ilham kaynağını Avrupa'da bulmaktaydı.

1876 Osmanlı Anayasası

Yeni Osmanlı seçkinlerinden bazıları Avrupa'da okurlarken, Avrupa'nın başarısının sırrının sadece teknik başarılarında değil, aynı zamanda siyasal kurumlarında yattığını anlamışlardı. Ayrıca, reform süreci bu küçük seçkin grubunu anayasal bir hükümetin otokrasiyi denetleyebileceği ve kendilerine politikayı etkilemek için daha iyi bir fırsat sunacağı inancındaydılar. 1871'de Ali Paşa'nın ölümünün ardından Sultan Abdülaziz sultanlık otoritesini yeniden ele alınca bu duygular iyice yaygınlaştı. Padişahın kaoslar yaratan iktidarı kendisinin 1876'da tahttan indirilmesine yol açtı ve birkaç sıkıntılı ay sonra yeni padişah II. Abdülhamid, uyacağına söz verdiği bir Osmanlı anayasasını ilan etti.

Anayasa, seçimle gelen bir meclis ve atama yoluyla oluşan bir senato öngörüyorsa da, sultanın yetkilerine pek kısıtlama getirmiyor-

du. Sultan savaş ve barış yapma, nazırlarını atama ve azletme, yasaları onaylama, meclisi toplama ve dağıtma haklarına sahipti. Hükümdara tanınan haklara rağmen anayasa, Avrupa etkilerinin Osmanlı bürokrasisinin bir bölümü içinde ne derecelere ulaştığının göstergesiydi. Anayasa, Osmanlı tebaasının eşitliğini tekrarlıyor ve yeni meclise girme hakkını veriyordu. Bu metinde, milletlerden söz edilmemiş olması da önemliydi. Anayasa siyasal bir belgeden çok fazla bir şeydi, Osmanlılığın ve Osmanlı yurtseverliğinin ilanıydı. İmparatorluğun sorunlarını kendi başına çözebileceğinin ve o anda var olduğu bütünlüğüyle kalmaya hakkı olduğunun ifadesiydi.

Sultan II. Abdülhamid'in kendilerinin sınırlı bir monarşinin erdemlerine olan inançlarını paylaşmaması, anayasayı hazırlayanlar adına büyük bir talihsizlikti. Meclis sadece iki kere toplandıktan sonra padişah 1878'de meclisi dağıttı, anayasayı askıya aldı ve otuz yıl sürecek otokratik bir hükümdarlık kurdu. Onun Osmanlı tarihinde büyük önem taşıyan bu hükümdarlığı 7. Bölüm'de ele alınacaktır.

Osmanlı Maliyesi

Osmanlı İmparatorluğu, idari mekanizmasını genişletip dış ülkelerden alınan silah ve savaş gemileriyle çağdaş bir ordu ve donanma kurmak isteyince, bunun maliye üzerindeki etkisi ağır oldu. Tanzimat reformcularının karşılarındaki sorun, devletin gelirlerinin sabit kaldığı bir dönemde pahalı yeni programlar başlatmalarıydı. İmparatorluk yıllık bütçe açıklarını kapatmak için Avrupa para piyasalarından borç almaya başladı. İlk olarak 1854'te Kırım Savaşı sırasında 3.3 milyon Osmanlı lirası borç alındı. Ondan sonraki yirmi yıl içinde 200 milyon Osmanlı lirası tutarında (yaklaşık 180 milyon sterlin) on beş ayrı borç daha alındı. Mısır'da olduğu gibi burada da, borcun artması imparatorluğun bütçesinden giderek daha çok paranın borç faizi ödemeye ayrılması demekti. 1874'te devlet masraflarının yüzde 60'ı borç faizine gidiyordu.[11] Bu taşınamayacak bir yüktü ve hükümet 1876'da borcunu ödeyemedi. Osmanlı İmparatorluğu iflas etmişti.

Avrupalı diplomatlar Avrupalı kredi sahiplerini korumak amacıyla hemen devreye girdiler. 1881'de Muharrem Fermanı'yla Düyun-u Umumiye İdaresi kuruldu ve bazı devlet gelirleri borçların ödemesine ayrıldı. Ferman, Osmanlı mali bağımsızlığının Avrupa

11) Roger Owen, *The Middle East in the World Economy, 1800-1914* (Londra, 1981), s. 109.

devletlerine teslim edilmesi demekti. Düyun-u Umumiye İdaresi başlıca alacaklıların temsilcilerinden oluşmaktaydı ve belirli gelirleri toplayıp bunlarla borcun faizini ödeme yetkisi vardı. Bu ödemeler, diğer bütün Osmanlı ödemelerine kıyasla öncelik taşıyordu. Borç, imparatorluk ve halefi devlet üzerinde büyük bir yük olmaya devam etti ve Türkiye hükümeti borçtan payına düşenin son taksitini ancak 1954 yılında ödeyebildi.

Tanzimat Diplomasisi: Avrupa'nın Osmanlı İmparatorluğu Üzerinde Baskıları

Doğu Meselesi'nin sayısız krizlerinin 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı dış ve iç politikaları üzerinde önemli etkileri olmuştur. Bizim buradaki amacımız her savaş ve antlaşmayı araştırmak değil, Doğu Meselesi'nin gidişatının Osmanlı İmparatorluğu'nu nasıl etkilediğini geniş hatlarıyla ele alıp irdelemek olacaktır.

Osmanlı sivil reformcuları iç örgütlenmeyle uğraşırlarken, Rusların Osmanlı topraklarına yeniden girme tehdidiyle karşı karşıyaydılar. Rusya bunu başlıca üç yolla yapmaktaydı: İmparatorluğun Rum Ortodoks halkıyla dini bağlarını kullanmak suretiyle Osmanlı iç işlerinde etkili olmak; ikincisi, ortak din ve Slav kültürel bağları temeline dayanarak Balkanlar'daki bağımsızlık hareketlerine karışıp, yeni ortaya çıkacak devletlerin Büyük Devlet hamisi olmak; ve üçüncüsü, Osmanlı devletiyle doğrudan doğruya savaşmak. Osmanlıların diğer Büyük Devlet komşusu Hapsburgların Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Rusya'dan daha dikkatli bir dış politika izlemekteydi. Ne de olsa Avusturya da Osmanlılarınkine benzer bir sorunla karşı karşıyaydı: o da tebaa halkları milliyetçiliğin çekiciliğine kapılmış olan çokuluslu bir devletti. Yine de Avusturya, fırsat çıktığında Osmanlı topraklarına göz dikmekten geri kalmıyordu. Böyle bir fırsat Kırım Savaşı'ndan sonraki süreçte doğacaktı.

Kırım Savaşı (1854-1856) Rusların Osmanlı İmparatorluğu'nun Ortodoks Hıristiyan yurttaşları üzerinde doğrudan doğruya yetki sahibi olma çabasıyla başlamıştı. Sırasıyla Rusya ve Fransa tarafından desteklenen Ortodoks ve Katolik papazlar, Kudüs'teki kutsal mekânları kimin yöneteceği hakkı üzerinde yüzyıllardır birbirleriyle çekişme içindeydiler. Osmanlılar bu konuları önemsiz buluyorlar ve her iki dinin din adamlarına da çeşitli ayrıcalıklar tanıyorlardı. Bu mesele

1840'larda tekrar su yüzüne çıktı ve 1853'te Rusya'nın Osmanlı devletine bir ültimatom sunup, imparatorluktaki Ortodoks Hıristiyanların durumunu garantiye alan ortak bir anlaşma imzalama talebiyle doruk noktasına erişti. Böyle bir belge, Ruslara yaklaşık 8 milyon Osmanlı uyruğuna müdahale hakkı tanıyacaktı. Padişah ültimatomu reddetti. Bunun üzerine Rusya, Eflak ve Buğdan beyliklerine asker gönderdi, Fransa ile İngiltere de Osmanlıların yardıma koştular. Doğu Meselesi diplomasisinin karakteristiği olan kuvvetler dengesine uygun bir davranıştı bu: Hiçbir Büyük Devlet'in (bu durumda Rusya'nın) Osmanlılardan tek taraflı olarak toprak almasına izin verilemezdi. Bu tutum aynı zamanda Büyük Devletler'in Osmanlı toprakları için savaşmalarını da önlüyordu. Ancak 1853 krizinde sistem bozuldu. Sonunda savaş ilan edildiğinde muharebeler Kırım'da Rus toprakları üzerinde yapıldı ve İngiliz, Fransız ve Osmanlı müttefikleri, Rus orduları karşısında pek de kesin olmayan bir zafer kazandılar. Dört devletin orduları orada savaşırlarken Avusturya da prenslikleri işgal etti.

1856 Paris Antlaşması savaşı sona erdirerek sınırları yeniden çizdi. İmzacı devletler diğer etkenlerin yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğüne saygı göstermeyi vaat ettilerse de, savaş sonunda prenslikler birleşik bir Romanya devleti olarak bağımsızlık yolunda ilerlediklerinden, bu oldukça geç verilmiş bir söz olarak kaldı. Yine antlaşmaya göre, Karadeniz askerden arındırılacaktı ve Rus orduları Tuna'dan çekileceklerdi. Bunlar, Rus emelleri için ağır darbelerdi ve ondan sonraki yirmi yıl boyunca Rus dış politikası, Paris Antlaşması'nın getirdiği kısıtlılıklardan kurtulmaya çalışmakla geçecekti.

1875-1878 Büyük Doğu Krizi olarak anılan bir dizi savaş ve ayaklanma sırasında Rusya'nın eline böyle bir fırsat geçti. Krize gelinene kadar Pan-Slavizm doktrini, Slav Balkan liderleri arasında olduğu kadar Rus siyasal ve entelektüel çevrelerinde de taraftar bulmuştu. Pan-Slavizm Sırplar, Hırvatlar, Slovenler ve Bulgarlar gibi Slav halklarını, Osmanlı yönetiminden kurtarıp geniş bir federasyon şeklinde birleştirme fikrini içermekteydi. Rus hakimiyetinde bir Slav federasyonuyla herhangi ilişkileri olmasını istemeyen Slav milliyetçileri, kendi bağımsızlıklarını elde etmek için Pan-Slavizmi kullanmaya hazırdılar.

1875'te Bosna'da ve ertesi yıl Bulgaristan'da Osmanlı karşıtı ayaklanmalar başlayınca her iki hareket de Rus müdahalesini istedi. Ancak Osmanlılar, Bulgar isyanını çok büyük bir sertlikle he-

men bastırdılar. Bu durum Rusya'ya Slavların davasını üstlenme fırsatı verdi ve Rusya 1877'de Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan etti. Reformdan geçmiş olan Osmanlı ordusu ilk başlarda gayet iyi savaştıysa da, sonunda Rus orduları Osmanlıları Bulgaristan'dan çıkardılar. Ruslar 1878 başlarında Edirne'yi ele geçirip Osmanlıları ağır koşullarda bir barış antlaşması imzalamak zorunda bıraktılar. Bütün Ortadoğu politikasını tehdit altında gören İngiltere, bunun üzerine Rusya'yla savaşa hazırlandı. Almanya Şansölyesi Otto von Bismarck'ın araya girmesiyle savaş önlendi ve Büyük Devletler, Osmanlı toprakları için savaşacakları yerde 1878'de Berlin Kongresi'nde Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamanın daha barışçı bir yolunu aramak üzere toplandılar. Kongrede varılan anlaşmalarla gerçekten bu yola girildi ve Avrupa devletleri birbirlerine Osmanlı topraklarından parçalar bağışlayarak aralarındaki barışı korudular. Osmanlı kayıpları çok büyüktü. Sırbistan, Karadağ, Romanya ve Bulgaristan'ın bir kısmı bağımsız devletler olarak kabul ediliyordu; Rusya doğu Anadolu'da Kars ve Batum'u almıştı; Avusturya da Bosna eyaletini yönetme hakkını elde etmişti. Osmanlıların müttefiki olan İngiltere de, verdiği desteği sürdürmek amacıyla Kıbrıs'ın denetiminin kendisine geçmesini istiyordu. Osmanlılar bu talepten hoşlanmamışlardı ama aslında onların iznine hiç gerek yoktu: İngiltere, adayı doğu Akdeniz'deki çıkarlarını koruyacak bir üs olarak işgal etmişti bile.

Berlin anlaşması, Sultan Abdülhamid'in hükümdarlığının ikinci yılında açıklandı. Dolayısıyla onun, uzun hükümdarlığı süresinde Avrupalıların sözlerinden hep şüphe etmesine ve genelde bütün Avrupalılara düşmanlık beslemesine hiç şaşmamak gerekir. İdari reformlara olan bağlılıklarına rağmen Tanzimat yetkililerinin de ordunun modernleştirilmesi adına çok büyük paralar harcamalarının sebebi budur. Etkili bir silahlı kuvvetler bir lüks değil, ayakta kalmanın en temel gereğiydi.

TANZİMAT DÖNEMİNDE BÜYÜK SURİYE'NİN ARAP EYALETLERİ

Tanzimat reformları Osmanlıların Arap eyaletleri yönetiminde büyük verimlilikler sağlamışsa da, yaklaşık 300 yıldır süregelen nisbi ortak uyum anlamına gelen siyasal ve toplumsal düzenlemeleri de

bozmuştu. Çok eskiden gelen hayat tarzlarının bozulmasının yanı sıra, bir de 19. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'nın Büyük Suriye'de ekonomik nüfuz sağlaması eklenmiş oluyordu.

Mısır İşgalinden 1860 Ayaklanmalarına

Günümüzdeki Suriye, Lübnan, İsrail ve Ürdün devletlerini kapsayan Büyük Suriye, Avrupa dışında Osmanlı Hıristiyan tebaasının en çok bulunduğu yerdi. Mehmed Ali'nin oğlu İbrahim'in valiliği (1831-1840) bölgenin tamamında, en çok da en kuzey kısımları hariç bütün Lübnan sıradağları için kullanılan Lübnan Dağı'nda Müslümanlarla Hıristiyanlar arasındaki ilişkileri etkiledi. Lübnan Dağı idari kontrolden uzakta olması nedeniyle uzun zamandır muhalif dini gruplar açısından bir sığınma yeri olmuştu. 19. yüzyıl başlarında bölgede siyasal güç, Maruni Hıristiyanlar ile Dürziler arasında paylaşılmaktaydı. Dürziler 11. yüzyıldan bu yana Şiiliğin muhalif bir grubuydu. Marunilerden sayıca daha az olmakla birlikte, mezhep kimliklerinin ateşli savunucularıydılar ve reisleri sosyal düzenin eşit üyeleri olarak kabul edilirdi. İki toplum yüzyıllar boyunca aralarında güç bela sürdürülen bir gayri resmi hoşgörü düzeni yaratmışlardı. İbrahim'in müdahaleci yönetim fikri işte bu düzeni bozacaktı.

İbrahim, devletin Büyük Suriye'deki bütün dini toplumlara eşit olarak davranmasında ısrar etti, Yahudilerin ve Hıristiyanların ibadet yerlerinde ödemek zorunda oldukları özel vergileri kaldırdı. Ancak en yıkıcı politikası, yerel halkı silahsızlandırmayla birlikte askere alma yasasını çıkarması oldu. Bazı Dürzi toplulukları 1837'de silahlarını teslim etmeyi reddedince İbrahim binlerce Hıristiyanı silahlandırıp Dürzilere karşı yolladı. Hıristiyan güçler bu fırsattan, kontrolleri altındaki bölgeyi genişletmek amacıyla yararlandılar. İbrahim 1839'da fikir değiştirip Hıristiyanlara silahlarını geri vermelerini emretti. Hıristiyanlar bunu reddettiler ve bütün dini toplulukların İbrahim'e karşı ayaklanmalarına katıldılar; sonunda Mısırlılar ülkeyi terk etmek zorunda kaldılar.

Büyük Suriye Osmanlı yönetimine döndüğünde mezhep ilişkilerinde büyük değişiklikler olmuştu artık. Maruniler, Lübnan Dağı'nda artan bir güce ve Suriye toplumunda yeni bir özgürlüğe sahip olmuşlardı ve bu imkânlarından vazgeçmeye niyetleri yoktu. 1839 ve 1856 Osmanlı fermanlarındaki eşitlik vaatlerinden cesaret alan Maruniler

ve diğer Hıristiyanlar ticari faaliyetlerini genişlettiler, Avrupa temsilcileriyle kârlı ilişkilere girdiler, yeni eğitim kurumları kurdular ve genelde Dürzi ile Sünnilerin Müslüman bir devletin azınlık tebaasına izin verilen sınırların aşılması gözüyle baktıkları davranışlarda bulundular. Mevcut toplumsal ve siyasal düzendeki bu değişikliğe Müslümanlar öfkeyle tepki gösterince vahşi bir iç savaş patlak verdi. İç savaş Dürzilerin Lübnan Dağı'nda Hıristiyan köylere saldırılarıyla başladı ve çok geçmeden Şam mahallelerine yayıldı; burada binlerce Hıristiyan katledildi, Avrupa konsoloslukları yakıldı.

Düzeni sağlamak ve krizde Avrupa'nın doğrudan müdahalesini önlemek için bir Osmanlı askeri birliği Şam'a gönderildi ve kıyımın sorumlusu Müslümanların cezalandırılacağından emin olmak üzere de Fuad Paşa bizzat kendisi şehre gitti. Bu eylemler Avrupa devletlerini tatmin etmedi ve 1861'de Hıristiyan nüfusun güvenliğini sağlayacak bir formül bulmak amacıyla Avrupa temsilcileri İstanbul'da bir toplantı düzenlediler. Önerilen çözüm, Lübnan Dağı için özerk bir idari statü yaratılmasıydı. Bu amaçla kurulacak mutasarrıflığı, Lübnanlı olmayan Osmanlı tabiyetinde bir Hıristiyan yönetecek ve Avrupa devletlerinin garantisiyle korunacaktı (bkz. Harita 12.1). Vali, bölgenin dini cemaatlerinin temsil edildiği bir danışma meclisiye çalışacaktı. Mutasarrıflık garip bir siyasal birimse de, 1914'te kaldırılana kadar halka huzur ve refah içinde yaşama imkânı sağladı. Yine de, mezhep temelinde örgütlenmiş olduğundan, topluluklar arasındaki ayrımları yumuşatamadığı gibi, bu ayrımların varlığını gün be gün hatırlatan bir işlev de gördü.

Tanzimatın Toplumsal ve Ekonomik Etkisi

Arap topraklarında Osmanlı idaresinin ilk başladığından bu yana İstanbul'dan gelen yetkililer ve yerel kentli ileri gelenler hep birbirleriyle işbirliği yapma ihtiyacını duymuşlardı. Aralarında âyanlar politikası adı verilen bir etkileşim doğmuştu.[12] En çok Suriye'nin şehirlerinde görülen bu durum ortak çıkarların karşılanması temeli üzerine oturtulmuştu. Bir Osmanlı valisi, kendi bağımsız güç temelleri olan yerel eşrafın yardımı olmadan etkin bir otorite kuramazdı. Buna karşılık, yerel eşraf da kendilerine bağlı kişilerin ihti-

12) Albert H. Hourani, "Otoman Reform and the Politics of Notables", ed. William R. Polk ve Richard L. Chambers, *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century* (Chicago, 1968) içinde, s. 41-68.

yaçlarını karşılamak için valiye ve onun aracılığıyla İstanbul'a ulaşabilmek zorundaydı. Bu hassas ilişkide eşraf aracı rolü oynar, valiye hükümetin arzularının yerine getirilmesi için yardım ederken kibarca kendi isteklerini de hatırlatırlardı. Tanzimat'ın kişisel ilişkiler yerine idari davranış kurallarını benimseme politikası, eşraf ile devlet arasındaki dengeyi bozacak ve eşrafın ayrıcalıklarını sona erdirecekti. Şu halde, değişen bu siyasal iklimde güçlerini ve statülerini nasıl koruyabilirlerdi?

Bunun bir yolu, Avrupa'nın Levant'a ticari olarak sızmasıyla ortaya çıkan ekonomik fırsatları kullanmaktı. 1830'larda başlayan Avrupa ticari faaliyeti, özellikle Beyrut limanı çevresinde gelişmişti ve Beyrut hızla büyüyerek önemli bir ekonomi ve kültür merkezi olmuştu. Osmanlı İmparatorluğu uluslararası piyasalara çekildikçe ekonomik hayatı Avrupa'da ihtiyaç duyulan ihracat mallarının geliştirilmesine bağlanıyordu. Bu da buğday ve arpa gibi tarım ürünlerini arttırmak demekti. Ticari tarıma bu geçişi yapabilmek için şehirli eşraf çok geniş yeni topraklarda tarıma başladı. Toprakları elde etmek için de Tanzimat'ın önemli reform fermanlarından birini kendi çıkarları doğrultusunda kullandılar.

1858 Osmanlı toprak yasası, toprak mülkiyetini düzenlemek ve merkezi hükümetin vergi toplama verimliliğini arttırmak adına merkezileştirici bir önlemdi. Aynı zamanda, köylü tarımcılara topraklarını kaydettirmek ve mültezimler yerine doğrudan doğruya devletle iş yaparak bir korunma sağlamayı amaçlıyordu. Yasa, bütün toprak sahiplerinin topraklarını kaydettirmelerini hükme bağlamıştı; buna karşılık, kendilerine topraklarının tapusu verilecekti. Ayrıca, kişilerin sahipsiz devlet topraklarını satın alıp kaydettirme imkânları da vardı. Toprak yasasının imparatorluk içindeki etkisi bölge bölge farklılıklar gösteriyorsa da, Büyük Suriye'nin bazı yerlerinde çok büyük boyutta arazinin özel mülkiyete geçmesine yol açmıştı. Eşraf ticari tarımsal amaçlar için geliştirmek üzere çok büyük miktarlarda ekilmemiş devlet toprağı satın almaktaydı. Diğer yandan, yasanın amaçlarına güvenmeyen köylüler, topraklarını devlet nezdinde haklarını koruyacaklarına inandıkları yerel eşrafın adına kaydettiriyorlardı. Ancak bu düşüncelerinde çok yanılacaklardı. Yerel eşraf bu tür yollarla çok değerli ticari topraklar elde etmiş, varlığı ve etkinliklerini arttırmıştı. Kendi güçlerini kısmak için çıkarılmış reform fermanını böylece baltalamış oldular.

Yerel Arap eşrafı genelde Tanzimat'a karşıysa da, değişen Osmanlı devletinde idari yetki makamlarının devlet okullarında okumuş olan gençlere verildiğini görebiliyordu. 1870'lerden başlayarak ileri gelen Arap ailelerinin çoğu, oğullarını İstanbul üniversitelerine gönderdiler. Öğrenimlerini tamamlayan bu genç Araplar, Osmanlı bürokrasisine katılınca aileleri için de hükümete ulaşma yollarını açmış oldular. Gerçekten de, Tanzimat boyunca kentli Arap seçkinleri ayrıcalıklarını korumakta ve İstanbul'dan gönderilen Osmanlı yetkilileri için vazgeçilmez kişiler olmakta başarılı olmayı sürdürmüşlerdir. Eşrafın politikası merkezileştirme reformlarından sonra da ayakta kalmaya devam etmiştir.

SİVİL REFORM DÖNEMİNDE MISIR

Mehmed Ali'den İsmail'e, 1848-1863

Mehmed Ali'nin iki halefinden biri olan Abbas (1848-1854), babasının idari becerileriyle reform arzusundan yoksundu; Sait (1854-1856) ise Mısır'ın Avrupa'yla ilişkilerini arttırmakla birlikte etkisiz bir hükümdardı. Yine de Mehmed Ali'nin idari reformlarının ivmesi onların hükümdarlıklarında da devam etmiş, merkezi hükümet genişlemeye, yeni bakanlıkların ve meclislerin yaratılmasıyla işlevsel olarak daha da uzmanlaşmaya devam etmiştir. Merkezi Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi artan devlet faaliyetlerini yürütmek için gerekli idari makamlara, Avrupa'da ya da Avrupa tarzı Mısır kurumlarında yetişmiş yeni bürokratlar getirilmekteydi.

Bu eğilim Mısır'ın 19. yüzyıl reformcularının en etkili ve yeteneklilerinden biri olan Ali Mübarek (1823-1893) örneğinde görülür. Bir Delta köyünde doğmuş olan Mübarek, devlet orta okulunda okuduktan sonra Kahire Mühendislik Okulu'na girdi. Sınıfının birincisi olarak 1844'te Fransa'ya gönderildi, Paris'te iki yıl okuduktan sonra iki yıl da Metz'de topçu subayı ve askeri mühendis okulunda eğitildi. 1849'da Mısır'a döndüğünde topçu okulunda eğitmenliğe atandı. Ancak o görevde sadece bir yıl kaldıktan sonra büyük bir terfi alarak bütün devlet okulları sisteminin müdürlüğüne getirildi. Ali Mübarek böylesine yüksek bir makama getirilen ilk Mısırlı Müslümandı. Bu atamayla yaklaşık kırk yıl sürecek devlet hizmeti başlamış oldu ve bu süre içinde eğitim, demiryolu ve bayındırlık bakanlıkları

yaptı. Mübarek bu görevlerinin her birinde eğitimci, mühendis ve yönetici olarak olağanüstü beceri gösterdi.

Başka bir Mısırlı olan Rifaa el-Tahtavi (1801-1873) de ülkesinin kültür hayatının yönlendirilmesi alanında büyük bir etkinlik göstermiştir. El-Tahtavi, geleneksel İslam üniversitesi el-Ezher'de okuduğu için bir ulema olarak mesleğine devam edeceği sanılırken, Mehmed Ali kendisini 1826'da bir heyetle Paris'e gönderdi. Resmi görevi imamlıksa da, el-Tahtavi Mısırlı yetkilileri kendisinin de diğer heyet üyeleriyle birlikte okumaya izin vermeleri için ikna etti. Beş yıl sonra Paris'ten ayrıldığında Fransız siyasal düşününün belli başlı eserlerini okumuş, Fransız göreneklerinin kurnaz bir gözlemcisi olmuştu. Mısır'a döndüğünde Mehmed Ali'yi Yabancı Diller Okulu'nu kurması için (1835) ikna etti. Bu kurum Mısır'da Osmanlı İmparatorluğu'nun tercüme bürosu rolünü oynamıştır. Okulun on beş yıl müdürlüğünü yapan el-Tahtavi, yabancı dillerden Arapça'ya 2000 eserin çevrilmesine nezaret etti. Ayrıca, aralarında Paris'teki öğrencilik günlerini anlatan ve Fransız toplumuna olumlu yorumlar getiren bir kitap da olan çeşitli eserler verdi.

Mübarek ve el-Tahtavi için devlet memurluğuna giden yol Paris'ten geçmişti. Yeni yönetici seçkinlerin diğer üyelerinin de benzer deneyimleri vardı. Bu eğitimin toplu sonucu sadece Batı'ya aşina değil, aynı zamanda Mübarek ve el-Tahtavi gibi Avrupa uygarlığının bazı yanlarına hayran olan ve mevkilerini Batı fikirlerinin yayılması, Batı eğitim ve yönetim sistemlerinin benimsenmesini teşvik için kullanan bir grup bürokrat yaratmaktı.

Mehmed Ali'nin tekelci sisteminin ortadan kaldırılması ve sanayileşme politikasının terk edilmesiyle, Mısır'ın ekonomik gelişmesi Avrupa piyasasının ihtiyaçlarına göre şekillenmeye başlamıştı. Kısacası, ülke uluslararası ekonomik düzene tam bir tarım ekonomisi olarak girmiş, en önemlisi pamuk olmak üzere hammadde ihraç etmiş, Avrupa'dan mamul mal ithal etmiştir. Böylesine büyük bir pamuk ihracatı güvenilir bir nakliye sistemi gerektirdiğinden, Mısır 1852'de Kahire ile İskenderiye arasındaki ilk demiryolunun tamamlanmasıyla demiryolu çağına girmeyi zorunlu sayacaktı. Aynı sırada ülkenin iç ulaşımı da geliştirildiğinden, İskenderiye ile Akdeniz limanları arasında düzenli vapur seferleriyle uluslararası ticari ağa da daha yakınlaşmış oldu. Mısır'ın uluslararası deniz nakliyatına bağlanma projesi 1854'te, Mısır hükümdarı Said'in Fransız mühendisi

Ferdinand de Lesseps'e Akdeniz'de Süveyş kıstağından Kızıl Deniz'e bir kanal açma imtiyazını verdiği zaman başlamıştı. Fakat anlaşma Mısır adına mali bir felaketle sonuçlanacaktı; nitekim, ülkenin iflasa gidişinin sebeplerinden birisi bu anlaşma olmuştur.

Ancak de Lesseps, Mehmed Ali'den sonra Mısır'ın sunduğu ekonomik fırsatlardan yararlanmaya çalışan tek Avrupalı girişimci değildi. Ünlü şirketler ve marjinal girişimciler, usta teknisyenler ve sıradan işçiler hep ulaştırma inşaatından, pamuk ticaretinden ve koparılacak imtiyazlardan kazanılacak servetin çekiciliğiyle 1850'ler ve 1860'larda ülkeye doluşmuşlardı. 1872'de Mısır'da yarısından fazlası Yunanlı ve İtalyan olmak üzere yaklaşık 80 bin Avrupalı bulunuyordu. Bunlar kapitülasyonlar nedeniyle vergiden ve Mısır hükümetinin yargılama yetkisinden muaf olarak, rezil sosyal davranışları veya karışık parasal işleri Mısır yetkililerinin dikkatini çektiğinde hemen konsoloslarının korunmasına sığınırlardı. Konsoloslar da Mısır işlerinde aşırı bir siyasal ve ekonomik nüfuza sahip olduklarından, konsolosluklar Kahire ve İskenderiye'de neredeyse özerk güç merkezleri haline gelmişti.

Mısır'a gelen Avrupalılardan bazıları, çoğunluğu tren makinistleri, vapur kaptanları ve makinistler olarak devlet hizmetine girdiler. Bazıları da çok daha kârlı mevkilere getirildiler: Said 1855'te bir İngilizi, 1861'de de bir İtalyanı demiryolları ve ulaştırma bakanı olarak atadı. Bu yabancı atamaları, Mübarek ve el-Tahtavi gibi Mısırlı bürokratlar yüksek memurluklar için kendi niteliklerini göstermeye başladıkları zaman gerçekleşmekteydi. Sonuç olarak, hak ettiklerine inandıkları mevki ve ödülleri isteyen Mısırlılar ile avantajlı ekonomik fırsatlardan yararlanmaya aynı derecede kararlı olan Avrupalılar arasında bir gerilim doğacaktı. Said'in 1863'te ölümü sırasında ekonomik ayrıcalıkları, diplomatik korunmaları ve çoğunlukla üstünlük taslayan tavırlarıyla Avrupalılar, Mısır toplumunun her düzeyinde huzursuzluk kaynağı olmuşlardı. Bu durum İsmail'in hükümdarlığı zamanında artık patlama noktasına gelecekti.

Muhteşem İsmail (1863-1879)

İsmail, modern Mısır tarihinin en tartışmalı kişilerinden biri, bazılarına göre çılgın bir müsrif, bazılarına göreyse biraz savurgan da olsa ileri görüşlü bir reformcudur. Mehmed Ali'nin bu torunu hak-

kında ne düşünülürse düşünülsün, politikalarının Mısır'ın iç gelişmesini ve dış ilişkilerini 20. yüzyıla kadar etkilediği konusunda asla kuşku yoktur. İsmail'in amacı, Mısır'ın mümkün olan en kısa zamanda Avrupalılaştırılmasıydı. III. Napolyon'un Paris'i ile Tanzimat İstanbul'una aşina biri olarak, reformcu programlarını uzun vadeli Mısır-İslam geleneklerine karıştırmaya çalışmadı bile. "Ülkem artık Afrika'da değil, şimdi Avrupa'dadır," dediği söylenir. Ve bu söylemi gerçekliğe dönüştürmeye kararlıydı.[13]

İsmail, Mehmed Ali'nin asla hayal edemediği bir titizlikle Avrupa'da okumuş bir Mısır seçkinleri grubu yaratmaya koyuldu. Eğitim bütçesini on katına çıkardı, ilk ve orta okulları genişletme programını başlattı ve uzman yetiştiren teknik ve meslek okulları kurdu. Bunlardan ikisinden özel olarak söz etmek gerekir. 1872'de Ali Mübarek'in teşvikiyle kurulan Dar ül-Ulum'un amacı, medrese mezunlarını yeni milli ilk ve orta okul sisteminde Arapça öğretmeni yapmaktı. Ülkenin en modern öğretmen okulu olan Dar ül-Ulum, yeni orta öğretim sonrası kurumların en büyüğü ve en başarılısı oldu. 1868'de yeniden açılan Yabancı Diller Okulu artık çok daha Avrupa'ya yönelik ve elitistti. Okul 1886'da Kahire Hukuk Fakültesi'ne dönüştü ve öğrencilerine Fransızca temelli hukuk eğitimi vererek, onları devlet hizmetinde en çok aranan adaylar durumuna getirdi. İsmail, Avrupa'ya öğrenci gönderme uygulamasını da canlandırıp kızların eğitimini devlet sorumluluğuna aldı. İsmail bu eğitim reformlarına ilaveten, 1871'de bir milli kütüphane, daha sonra da pek çok bilim derneği ve müze kurdu.

İsmail, Batı eğitimi almış bir seçkinler sınıfını teşvik etmekle birlikte, monarşi ile halk arasındaki ilişkiyi değiştirmek için herhangi bir girişimde bulunmadı. Otoriter bir hükümdar olarak kaldı. 1866'da bir danışma meclisi kurması çok önemsenmiştir. Ancak İsmail meclise haklarından hiçbirini devretmemişti ve meclisi danışmadan çok taktik amaçlarla kurmuştu. İsmail, Mısır'ın Osmanlı İmparatorluğu'yla olan ilişkisi konusunda bazı küçük kazanımlar elde etmiştir. Mehmed Ali bağımsızlığını savaşla elde etme çabasındayken, İsmail'in yöntemi Osmanlı bürokratlarını hediyeye ve rüşvete boğmaktı. Sultan Abdülaziz 1863'te Mısır'ı resmen ziyaret edip de,

13) P.J. Vatikiotis, *The History of Modern Egypt: From Muhammad Ali to Mubarek*, 4. basım (Baltimore, 1991), s. 73.

1517'de Yavuz Sultan Selim'in fethinden bu yana ülkeye ayak basan ilk Osmanlı sultanı olunca İsmail, hükümdarını ağırlamak için hiçbir fedakârlıktan kaçınmamıştı. Bu çabalarının ödülü olarak padişah da İsmail'e 'hidiv' unvanını vermişti. Farsça 'efendi' anlamına gelen hidiv terimi, valilikten yüksek, krallığa daha yakın bir anlam taşımaktadır. Buna ilaveten Mısır'a ordu mevcudunu arttırma, kendi parasını basma ve padişahın onayı gerekmeksizin dış ülkelerden borç alma hakkı da tanımıştı.

Hukuk reformu alanında İsmail döneminin en önemli gelişmesi karma mahkemelerin kurulmasıdır. Mısır'da iş yapan yabancıların sayısındaki artış, yabancılarla Mısırlılar arasındaki anlaşmazlıkların sayısını da arttırmıştı. Yabancıları Mısır yasalarından koruyan kapitülasyon şartlarına göre, bu tür anlaşmazlıklarda yabancının konsolosu davayı dinler ve yabancının ülkesinin yasalarına göre karar verirdi. Bu koşullarda suçu ne kadar ağır olursa olsun, bir yabancının mahkûm olması pek seyrek görülen bir olaydı. Mısırlıları bu durumdan kurtarmak ve farklı konsolosların farklı ülkelerin hukukuna göre karar vermelerine bir düzen getirmek için 1876'da karma mahkemeler kuruldu. Bu mahkemeler bir tarafın yabancı olduğu bütün davalara bakacaklardı. 1949'a kadar var olan karma mahkemelerde Fransız medeni hukuku geçerliydi ve yargıçlar ömür boyu atandıklarından siyasal sebeplerle görevlerinden alınmaları mümkün değildi. Bununla ilgili önemli bir gelişme de 1884'te milli mahkemelerin açılması oldu. Bu mahkemeler sivil, ticari ve ceza hukuku davalarında Mısırlılar üzerinde yetkiye sahipti ve karma mahkemeler gibi, Fransız hukukundan alınan yasaları uyguluyorlardı. Bu yeni adalet sisteminde bazı Mısırlı yargıçlar varsa da, bunlar genelde iyi yerlere atanan Avrupalı yargıçların gölgesinde kalmaktaydılar.

Karma ve milli mahkemelerin kurulmasıyla Mısır adalet sistemine, Avrupa hukukundan alınan yasaları uygulayan Avrupalı yargıçlar ve avukatlar hakim olmuştu. Şeriat mahkemeleri varlıklarını sürdürüyorlardı, ama onların yetki alanı kişisel davalar ve vakıflarla sınırlı olduğundan ulemanın hukuki faaliyetleri çok kısıtlıydı. Fransız hukuku okumuş Mısırlılar için çok esaslı fırsatlar çıkmaya başladığından, imkânı olanlar ya Kahire Hukuk Fakültesi'ne ya da hukuk okumak üzere Fransa'ya gidiyorlardı. Bu yüzden Mısır toplumu kendi içinde bir çatışma yaşamaktaydı.

İsmail'in Mısır'ı bir Avrupa ülkesine dönüştürme kararlılığı, onu Avrupa uygarlığının süslü yanlarını kopya etmek için çok büyük paralar harcamaya yöneltmişti. Kahire'nin bazı semtleri Paris örnek alınarak düzenlenmiş, geniş bulvarlar, fıskiyeli havuzlu parklar ve gaz lambalarıyla donatılmış, bir tramvay hattı inşa edilmişti. İsmail demiryolu, köprü ve İskenderiye limanına yeni tesisler için de çok büyük paralar harcadı. Ulaştırma alanında en büyük başarı 1869'da Süveyş Kanalı'nın tamamlanmasıydı. İsmail bu kanalın bitirilmesini, Avrupa'nın kral ailelerini ve ileri gelenlerini ağırlayarak kutladı. Avrupa kültürünü takdir ettiğini göstermek için İtalyan bestecisi Giuseppe Verdi'ye açılış törenleri için *Aida* operasını ısmarladı ve oyunun sahnelenmesi amacıyla bir opera binası yapılmasını emretti. Verdi, bestesini yetiştirmekte iki yıl geciktiyse de, Süveyş Kanalı çok geçmeden Avrupa ile Doğu arasındaki yolu kısaltarak, yolcu ve mal sevkiyatı maliyetini azaltarak bütün denizci devletlere yararı olan büyük bir uluslararası suyolu haline geldi. Hindistan ve Uzak Doğu'da sömürgeleri bulunup zamanın en büyük deniz ticaret ülkesi olan İngiltere, kanaldan en kazançlı çıkan devletti. Bu yeni suyoluyla Londra-Bombay arası yarı yarıya azalmıştı ve 1881 yılı geldiğinde kanal trafiğinin yüzde 80'ini İngiltere oluşturuyordu.

İsmail'in çok büyük masraflarını besleyen kaynak, pamuktu. Amerikan İç Savaşı'nda Kuzeylilerin Konfederasyon limanlarını ablukaya almaları nedeniyle İngiliz dokuma fabrikaları bütün pamuğunu Mısır'dan sağlamaya başlamıştı. Mısır'ın 1850'lerde 918 bin sterlin olan pamuk ihracatı, 1860'ların sonunda 10 milyon sterline varmıştı.[14] Bu durumda toprak çok değerlenmişti ve İsmail'in kendilerine toprak bağışladığı bürokratlar, pamuktan gelen kârlarını yine araziye yatırıyorlardı. İsmail'in hükümdarlığında özel mülkiyette çok büyük bir artış gözlemlenmişti; zaten kendisi de ülkenin ekili arazisinin beşte birine sahipti.

Ancak pamuk ihracatındaki bu patlamanın getirdiği büyük gelirler bile İsmail'in masraflarına yetişmiyordu. Hidiv, büyük planlarını ve çok pahalı özel zevklerini finanse etmek amacıyla Avrupa mali kuruluşlarından büyük meblağlarda borç almaya başladı. Tabii bu uygulamanın sonu felaket oldu. Aracı komisyonları ve çeşitli gizli maliyetler, borç para daha alınmadan miktarını azaltıyordu.

---

14) Owen, *World Economy*, s. 136.

Hidiv İsmail'in hükümdarlığı döneminde İskenderiye kalesi (yukarıdaki resimde 1875 civarındaki hali görülmektedir), doğu Akdeniz'in en işlek yerlerinden birisi haline gelmişti (The Middle East Centre, St. Antony's College, Oxford).

Ayrıca genelde yüzde 10 olan yüksek faiz de Mısır ekonomisinden büyük miktarlar alıp götürmekteydi. Mısır borç batağına battıkça İsmail alacaklılarının üstüne gelmemesi için çeşitli yollara başvurdu. 1872'de çıkardığı mukabele yasasıyla toprak sahiplerinin yıllık arazi vergilerinin altı katını ödedikleri takdirde bundan sonra hiç vergi ödemeyeceklerini hükme bağladı. Mısır 1875'te Süveyş Kanalı Şirketi'ndeki yüzde 44 hissesini 4 milyon sterline İngiltere devletine sattıysa da, bu para da fazla dayanmadı. 1870'lerde eski borçların faizlerini ödemek için yeni borçlar alınmaya başladı. Mısır hükümeti 1876'da borç faizlerini üç ay ödemeyeceğini bildirdi ki, bu iflas ilanı demekti. Osmanlı hükümeti de aynı yıl borç faizlerini ödeyemez duruma düşmüştü.

Ancak bu çöküşün Kahire'ye maliyeti, İstanbul'a maliyetinden çok daha ağır olacaktı. Bundan sonraki altı yıl içinde Mısır'ın ekonomik sorunları, siyasal bağımsızlığının kaybına yol açtı. Avrupalı bankalar Mısır'ın borçlarını ödemeyi kesmesine engel olsunlar diye hükümetlerine önlem almaları için baskı yaptılar. İsmail alacaklılarını yatıştırma gereğini görerek 1876'da Caisse de la Dette Publique (Kamu Borçları Komisyonu) adında bir kurumun kurulmasını kabul etti. Avrupa'nın borç veren dört devletinin temsilcilerinden oluşan komisyon, Mısır borcunun ödenmesini güvence altına almakla yükümlüydü. Ayrıca, biri İngiltere diğeri Fransa'dan iki müfettiş de

Mısır gelirlerinin harcanmasını denetlemek üzere Mısır hükümetine atanmışlardı. Bu çifte kontrol sistemi Avrupa'nın Mısır maliyesine doğrudan müdahale etmesi demekti. İsmail, iki denetçiyi kovup halk desteğini ardına almaya çalışarak mali bağımsızlığını korumaya çalışınca, Avrupa devletleri hükümdarlığının sona ermesine karar verdiler ve Osmanlı sultanından Mısır üzerinde hâlâ var olan yetkisini kullanmasını istediler. Böylesine hırslı bir prensin gidişini görmekten hiç de üzüntü duymayan Sultan II. Abdülhamid, 1879'da bir fermanla İsmail'i görevinden alıp hidivliğe oğlu Tevfik'i getirdi.

Urabi İsyanı, 1879-1882

İsmail'in yerine çok daha zayıf olan Tevfik'in getirilmesi, Avrupa devletlerine Mısır gelirlerini istedikleri gibi dağıtma serbestisi vermişti. Tevfik 1880'de Tasfiye Yasası'nı çıkardı; yasaya göre Mısır'ın konsolide borcu 98.4 milyon sterlindi (İsmail tahta çıktığında 3 milyon sterlindi) ve borcun düzenli yıllık miktarlarla ödenmesini öngörüyordu. Borç ödemeleri devletin diğer masraflarının hepsinden önce geliyordu ve Mısır'ın yıllık gelirinin yüzde 60'ını buluyordu: İsmail, ülkesini Avrupalı finansörlere ipotek etmişti.

İsmail'in azledilmesi Mısır'a bir ölçüde mali düzen getirmiş olabilirdi, ama siyasal istikrar getirmedi. Seçkinlerin çeşitli sektörlerinde ve halk arasında görülen huzursuzluk Avrupa müdahalesine karşı bir tepkiye yol açtı ve bazı çevrelerce Mısır'ın ilk milliyetçi kahramanı olarak kabul edilen bir kişinin ortaya çıkmasını sağladı.

Ahmet Urabi, orduda albay rütbesine yükselmiş köy kökenli bir Mısırlıydı. Avrupa'da eğitim görmeyen subaylardan biri olarak önce el-Ezher'de okumuş, sonra da orduya katılmıştı. Belki de köylü kökeninden ve aldığı geleneksel eğitimden, bazı çevrelerce Mısır halkının gerçek sesini temsil ettiğine inanılıyordu. İsmail'in görkemli hayallerine gereken serveti emekleri ve vergileriyle sağlayan köylü nüfusun, vergiden muaf olan yabancılara ve zengin yerel toprak ağalarına karşı yoksul kırların huzursuzluğunun sesiydi. Urabi hareketi, subaylar arasında nispeten önemsiz bir olayla başladı. Albay Urabi ve bir grup Mısırlı subay, 1881'de köylü kökenli Mısırlıların erlikten yükselerek subay statüsüne geçmelerini önleyecek bir yasayı protesto ettiler. Urabi'nin ordunun büyük kısmınca desteklendiği ortaya çıkınca hidiv Tevfik yasayı geri çekti. Ancak hareket orada durmadı.

Askeri bir konuda bir iç protesto olarak başlayan hareket, Urabi ve destekçileri tarafından Avrupalıların Mısır'ın iç işlerine hakim olmalarına karşı milli bir kampanyaya dönüştü.

Eşraf ve yüksek düzey bürokratlar koalisyonunun kendisini kâh destekleyip kâh karşı çıkmaları nedeniyle Urabi'nin hareketi büyük sıkıntılarla karşılaşıyordu. Ancak hareketin iki temel amacı vardı: Mısır maliyesini yabancı denetiminden kurtarmak ve otoritesine anayasal sınırlamalar getirerek hidivin otokrasisini kısıtlamak. Urabi ordunun, bir grup reformcu eşrafın ve kendisini vergiden ve borçtan kurtaracak bir lider olarak gören köylünün desteğini kazandı. 1882'de harbiye bakanlığına getirilince de, Mısır'ın bütçesine ve harcama önceliklerine karar verecek gücü olan bir milli meclis kurulması için çalışmalara başladı. Urabi ile kendisini destekleyenler, ülkenin işlerini yürütmeye hakları olduğunu iddia ederlerken, hidiv Tevfik de tahtını koruyabilmek açısından yabancıların desteğine muhtaçtı.

Urabi hareketi, İngiltere ve Fransa adına çift taraflı bir tehditti. Urabicilerin hakim olduğu bir hükümetin, uluslararası mali yükümlülüklerine yerine getireceğine inanmıyorlardı. Ayrıca, milliyetçi bir hükümetin Süveyş Kanalı'na girişlerini sınırlama ihtimalinden korkmaktaydılar. Mısırlıların ihtiyaçlarına öncelik veren bir Urabi hükümetiyle ilişkinin güçlüğü yerine, esnek hidiv Tevfik'in idaresini tercih ediyorlardı. 1882'de İskenderiye'de yabancı aleyhtarı bir gösteri yapılması üzerine İngiliz hükümeti, İskenderiye açıklarındaki filo komutanına kenti bombardımana tutma yetkisi verdi. Ağustos'ta da kanal bölgesine bir İngiliz birliği çıkarıldı. İngiliz güçleri 13 Eylül 1882'de Urabi'nin ordusunu Tel el-Kebir'de yenilgiye uğrattılar ve Urabi de iki gün sonra yakalanınca, başlattığı hareket sona erdirildi. İngiliz hükümeti ilk başta Mısır'a girmeyi emrederek hidiv Tevfik'in otoritesini sağlamak için kısa süreli bir müdahale hareketi amaçlamışsa da, fiilen 1956 yılına kadar sürecek bir işgal başlamış oldu.

İngilizler ve hidiv, Urabi'yi ülkesine ihanetle suçladılar; Urabi yargılandı ve hayatının sonuna kadar Seylan'a sürüldü. Ancak onu o zaman destekleyen ve daha sonra da ona bir efsane gözüyle bakacak Mısırlılar nezdinde Urabi, amacı ülkesinin yabancı ekonomik kontrolünden kurtarmak olan bir yurtseverdi. Taraftarlarının "Mısır Mısırlılarındır" sloganı daha sonra yine duyulacaktı.

SONUÇ: 19. YÜZYIL REFORMLARININ DÜALİZMİ

Osmanlı İmparatorluğu ve Mısır'daki reformlar, Ortadoğu toplumunda kurumsal bir düalizm yaratmıştı. Yeniçerilerin ortadan kaldırılması ve Memlükler dışında yeni yaratılan kurumların yanı sıra en geleneksel kurumlar da korunmuştu. Böylece, Osmanlı ve Mısır hükümetleri yeni hukuk ve mahkeme sistemleri kurmuşlar, ama şeriat mahkemelerini kaldırmamışlardı; her iki devlet de Avrupa benzeri okulların gelişmesi için büyük fonlar ayırmışlar, ama din okullarının kapılarını kapatmamışlardı. Prestijlerinin azalmasına rağmen bu okullar İslami geleneği koruyor, İslami değerleri öğretiyor ve çok sayıda öğrenciye eğitim fırsatı sağlıyorlardı.

İslami okulların mezunları, Batılılaşma politikalarını benimsemiş olan kurumlarda çalışmak istedikleri zaman sorunlar da baş göstermeye başladı. Bu öğrenciler Kuran'ı ya da şeriatı ne kadar iyi bilseler de, Avrupa'da ya da Avrupa tipi okullarda öğrenim görmüş öğrencilerle rekabet edecek niteliklere sahip değillerdi. Diğer yandan, yeni mahkemeler, yeni okullar ve Avrupalı düşüncesinden gelen yeni kavramlar, ulemanın rolünü daha dar dini faaliyet alanıyla sınırladığı için toplumun geleneksel seçkin grubunun istihdam imkânları da azalmaktaydı. Küçük de olsa Fransızca bilen yeni seçkinlerin devlet işlerinin yönetilmesinde giderek artan bir üstünlükleri vardı; dini eğitim almış olanlarsa bir zamanlar saygı duyulan eğitimlerinin uygulama alanının çok sınırlı kaldığını görüyorlardı. Osmanlı nazırı Fuad Paşa'nın bir Avrupalı diplomatına söylediği şu sözlerde, bu zorunlu değişimin iç parçalayıcı niteliği açıkça görülmektedir: "Bizim devletimiz en güçlü devlettir. Siz dışardan, biz içerden yıkmaya çalışıyoruz, ama hâlâ dimdik ayakta duruyor."[15]

Bu düalizmin toplum üzerinde bölücü bir etkisi vardı. Eğitilmiş bürokratlarla genel olarak halk arasında her zaman derin bir uçurum söz konusuydu gerçi, ancak eğitimli bürokratlar giderek Batılılaşmış okullardan geldikçe bu uçurum iyice derinleşiyordu. Kırsal Anadolu'dan cahil bir asker ile Paris'te okumuş olabilecek komutanı iki ayrı evrende yaşıyorlardı. Bir el-Ezher şeyhi ile Kahire Tıp Fakültesi'nde bir profesör de aynı durumdaydı. Yeni seçkinler ile toplumun geleneksel sektörleri arasındaki uçurumu, bu ikinci gruba

15) Akt. Davison, *Reform in the Otoman Empire*, s. 9.

gözle görülür bir yarar sağlayacak bir köprüyle kapatmak da mümkün değildi. Mısırlı fellahın gözünde, toplumdaki değişim demek Mehmed Ali'nin ordusunda nefer olmak ya da İsmail'in kamu işlerinde amelelik yapmak, ağır vergiler ve artan borçlar, aile toprağını terk edip yeni toprak ağalarının geniş arazilerinde boğaz tokluğuna çalışmak demekti.

Osmanlı İmparatorluğu'nun kırsal bölgelerindeki durum da bundan farklı değildi. 19. yüzyıldaki köklü dönüşümler Mısır ve Osmanlı toplumlarına bazı avantajlar getirmişse de, ekonomik sıkıntılar, toplumsal yıkım ve siyasal sömürü de getirmişti.

6
19. YÜZYIL SONLARINDA MISIR VE İRAN

19. yüzyılın son birkaç on yılında büyük Avrupalı devletler denizaşırı imparatorluklarını genişlettiler ve başlıca imparatorluk sömürgelerini mümkün olduğu zamanlarda kendi aralarında anlaşmalara girerek, ya da o topraklara sınır komşusu olan ülkelerin hükümdarlarını tarafsızlaştırarak korudular. Örneğin İngiltere, Hindistan yolunu 1839'da Aden'i ilhak ederek ve Basra Körfezi'ndeki bazı Arap şeyhlikleriyle antlaşmalar yaparak güvenceye almaya başlamıştı. Önce Bahreyn (1880), sonra Muskat (1891) ve nihayet Kuveyt (1899), sadece İngiltere aracılığıyla yabancı devletlerle ilişki kurabileceklerine söz verdikleri antlaşmalar imzalayarak İngiliz kontrolü altına alındılar. 1830'da Cezayir'in fethiyle başlayan Fransız Kuzey Afrika imparatorluğu, 1881'de Tunus'un işgaliyle daha güvenli bir duruma

getirildi; Fas da 1912'de bu imparatorluğa dahil edilecekti. Denizaşırı sömürge arayan İtalya 1911'de, Osmanlı Kuzey Afrika eyaleti olan Trablus'u işgal etti. Osmanlı İmparatorluğu'ndan toprak koparmaya gayret eden Rusya da bir yandan büyük bir Asya imparatorluğu peşindeydi. Bu bölümde görüleceği üzere Mısır, İran ve Sudan da, çoğunlukla kendi aleyhlerine olmak üzere bu Büyük Devlet rekabetinin içine çekileceklerdi.

İNGİLTERE NİL'DE: İNGİLİZLERİN MISIR'I İŞGALİ, 1882-1914

Cromer Yılları, 1883-1907

İngilizlerin Mısır'ı işgali, modern çağın en önemli sömürgecilik olaylarından biridir. Bu olay Mısır'ın onyıllar boyunca ekonomisine çekidüzen verilmesine imkân sağlamış, ülkenin siyasal liderliğinin oluşmasında büyük etkisi olmuş ve 20. yüzyılın ilk yarısında Mısır (ve İngiliz) politikalarını etkileyen anti-emperyalist milliyetçi hareketin odak noktası olmuştur.

İngiltere Mısır'ı Süveyş Kanalı'nı güvenceye almak, Mısır'ın siyasal ve mali istikrarını sağlamak, çağın imparatorluk yarışması bağlamında da ülkeyi daha önce Fransızlara kaptırmamak için işgal etmiştir. İngiltere uzun süreli bir işgal düşünmemişti ve hele Mısırlıları yönetme işine girmeye hiç niyeti yoktu. Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar Mısır'la ilişkisini bile henüz tanımlayamamıştı; ülke bir sömürge ya da himaye altında bir devlet olarak ilan edilmediği gibi, kâğıt üzerinde Osmanlı İmparatorluğu'nun hidiv tarafından yönetilen bir eyaletiydi.

İlk çeyrek yüzyıl boyunca işgalin mutlak bir yetkiye sahip olarak başındaki kişi, daha sonra Lord Cromer olan ve Hindistan'da uzun yıllar sömürge idaresinde çalışmış Evelyn Baring'di. Cromer'in Batılı ve Hıristiyan olmayan halklara karşı tavrı, Victoria çağının sonlarında pek çok İngiliz bürokratında gözlenen tipik davranışlardı. Batı uygarlığının üstünlüğüne inanan bir insan olarak Cromer, 'Şarklılar'ın Batı'nın usullerini öğrenmedikçe kaderlerini geliştiremeyeceklerini ve bunun için de Büyük Britanya gibi 'ileri' ülkelerin nezareti altında uzun bir çıraklık dönemi geçirmelerinin gerektiğini kabul ederdi. İngiltere genel konsolosu olarak uzun hizmet döneminde

Cromer, Mısırlıların bağımsızlık isteklerini hep hor görmüş ve Londra'daki amirlerine bu ülkede İngiliz rehberliğine daha yıllarca ihtiyaç duyulacağı konusunda güvenceler vermişti.

Cromer'in öncelikleri, borçlarını ödeyerek Mısır'ın itibarını iade etmek ve hidiv Tevfik'in yönetimini destekleyip siyasal kışkırtmayı önleyerek iç huzuru sağlamaktı. İngiliz dokuma sanayiine rakip olabilecek yerel sanayi temelinin gelişmesine karşı olduğu için, Mısır'ın gelirini tarımsal üretimi çoğaltarak arttırmayı planlıyordu. 1902'de tamamlanan Assuan Barajı, Delta Barajı'nın yeniden inşası ve daha fazla kanal açmak gibi projelerle, Nil temelli sulama sistemini geliştirmeyi sağlayacak dev bir girişim başlattı. Zaten yaygın olan demiryolu ağını iki katına çıkartarak Mısır'ı yeni bir demiryolu patlamasına götürdü. Bu geliştirmeler Mısır'ın tarımsal üretimini, özellikle de hâlâ başlıca gelir kaynağı olan pamuk üretimini önemli ölçüde arttırdı. Gerçekten de Cromer yıllarında Mısır, bu bir tek ürünün ihracına bütün zamanlardan daha çok bağımlı oldu.

Mısır'ın uluslararası finans alanındaki durumu ele alındığında Cromer'in politikalarının başarılı olduğu kabul edilmelidir. 1880'lerin ortasına gelindiğinde bütçe artık fazla gösteriyordu ve Cromer döneminde devletin yıllık gelirinin yüzde 25 ila 35'ini oluşturan borç ödemelerinde bir aksama tehlikesi yoktu. Buna ilaveten, İngiliz yönetiminin tarımsal gelişme konusundaki ilgisi, kırsal kesimin genel hayat standardında bir yükselmeyi sağlamıştı. Vergiler indirilmiş, angarya ve kırbaç kullanımı yasaklanmıştı. Bu ilerlemelere rağmen Mısırlı fellahlar hâlâ büyük ölçüde ihmal edilmekteydi. Cromer'in kamu yatırımlarından en çok yararlananlar, emlaklerinin değerleri ile kârları sürekli artan büyük toprak sahipleriydi. Bunlar İngiliz işgalinden hoşlanmasalar da, onun kendilerine getirdiği toplumsal ve ekonomik avantajları vardı ve İngilizlerin ülkeden çıkmalarını isterken bile bu avantajlarını korumaya çalışacaklardı.

İngiltere hükümeti Mısır'ı çoğunlukla hem kendilerine hem de Mısırlılara düş kırıklığı getirecek, epey hantal bir düzenlemeyle idare etti. Mısır ismen hâlâ bir Osmanlı eyaleti olduğu için Mısır hükümet yapısı korundu ve Mısırlı personel, bakan ve bürokrat olarak makamlarını korudular. Yıllar geçtikçe bu uygulama devlet bürokrasisinde deneyimi olan Mısırlı memurların sayısını arttırdıysa da, karar verme deneyimlerini arttırdığı söylenemezdi. Mısırlı memurların gündelik büro yönetimlerinde işlevleri bulunmakla birlik-

te kendi ülkelerini onlar yönetmiyorlardı. Her bakanlığa bağlı bir İngiliz danışman, politikayı İngiliz kadrosuna danışarak kararlaştırıyordu ve finansman önceliklerini bütçenin kontrolünü elinde bulunduran Lord Cromer belirliyordu. Yüzyılın başı geldiğinde yüzlerce İngiliz memur, subay, mühendis ve öğretmen -ki çoğu eğitim ya da deneyim bakımından yetersizdi- Mısır'da bütün önemli karar mevkilerine yerleşmişlerdi. Mısırlı karşıtlarından kat kat yüksek olan aylıkları İngiliz hükümetince değil, Mısır hükümetince ödenmekteydi ve özel İngiliz spor kulüplerine olan üyelikleriyle vurgulanan kültürel üstünlük havaları, kendi ülkelerini yönetebileceklerine inanan Mısırlı okumuş sınıfları arasında giderek artan bir gerginliğe neden olmaktaydı.

Cromer'in programları öncelikle İngiliz imparatorluk ve mali çıkarlarına hizmete yönelikse de, Mısırlılara da belirli maddi avantajlar getirmişti. Ancak pek çok sosyal gelişme alanında politikaları geri bırakıcıydı. Bu özellikle eğitim alanında böyleydi ve Cromer, İsmail zamanında o kadar önem verilen devlet destekli okula olan yönelimin önünü kesmişti. Cromer'in bu kısıtlayıcı eğitim politikasının sebepleri finansal ve siyasaldır. Mısır'ın mali durumunun belirsiz olduğu ilk görev yıllarında gelir getirici projelere yatırım yapmak için eğitim bütçesini kısmıştı. İsmail tarafından kurulan ortaöğretim sonrası meslek okulları kapatılmış ve devletin ilk ve orta öğretim okullarının sayısı azaltılmıştı. Mısır'ın mali durumu düzeldikten sonra bile Cromer, Halk Eğitimi Bakanlığı'na çok kısıtlı bir bütçe verdi. İsmail'in devlet okulları sisteminde eğitim masrafları devlet tarafından karşılanırken, Cromer yönetimi her düzeyde eğitimi paralı yaptı ki, bu da halkın büyük çoğunluğunun devlet okullarına gidebilmelerine engel oldu. Cromer'in eğitim politikasının siyasal yanı Hindistan'daki deneyimlerine dayanıyordu; Batı tipi eğitim kurumlarının, özellikle üniversitelerin, milliyetçi fikirlere sahip Mısırlı entelektüel yaratacağına inanmaktaydı. Bu nedenle genel konsolos, Batılılaşmış okulları geleceğin devlet memurlarının eğitimine ayırmayı ve ilkokul mezunlarının çoğunu meslek okullarına yöneltmeyi uygun görmüştü.

İngiliz işgalini uzatan ve Cromer ile Mısırlı milliyetçiler arasında gerginlik yaratan unsurlardan biri de Sudan sorunuydu. İsmail, Mehmed Ali tarafından başlatılan Sudan'ın işgalini tamamlamış ve oradaki Mısır askeri ve idari varlığını güçlendirmişti. Ancak kendi-

ne Mehdi diyen biri (bkz. 7. Bölüm) Sudan'da 1881'de Mısır işgaline karşı bir isyan başlatınca, güçleri dağınık Mısır garnizonlarını kolaylıkla bastılar. Sudan'ı elinden kaçırmamaya kararlı olan Mısır 1883'te Mehdi'nin bölgesine hazırlıklı olmayan bir sefer gücü gönderdi. Mısır birliği tümüyle yok edildi. General Charles Gordon'un birliği de daha başarılı olamadı ve Gordon'un 1885'te Hartum'da ölmesi üzerine Sudan on yıl boyunca Mehdi ile haleflerine terk edildi. Böyle bir durumda ne Cromer ne de Londra'daki hükümet, hem Mısır hem de İngiliz maliyesini sıkıntıya sokacak pahalı bir askeri sefer düzenleme yanlısıydılar.

Ancak 1890'larda Afrika topraklarına hücum başlayınca İngiliz kabinesi Sudan'daki durumunu bir kere daha gözden geçirdi. Güney Sudan'da bir Fransız birliğinin varlığı söylentileri Londra'ya ulaşınca, kabine General Herbert Kitchener komutasında bir İngiliz-Mısır birliğinin hareketine izin verdi. Kitchener'in Sudan'ı yeniden fethi 1896'da başladı ve birlikleri Hartum'a ancak 1898'de girerek, Mısır hükümetinin Sudan üzerinde Mısır denetimi olacağına inandığı düzenlemelere başlandı. Cromer ile İngiliz hükümetinin bölge için çok daha başka planları vardı. İngiltere'yi Sudan'da etkin yönetici devlet yapacak bir İngiliz-Mısır dominyonu yaratma doğrultusunda planlar hazırlamışlardı. Mısır askerleri Sudan'ın fethine katılmışlarsa ve Mısır hazinesi Kitchener'in seferinin yarı masrafını ödemişse de, İngiltere Sudan'ı Mısır'dan ayırıyor ve başına bir İngiliz genel valisi getiriyordu. İngiltere başbakanı Lord Salisbury, Cromer'e, İngiltere'nin "Sudan'a ilişkin bütün konularda en büyük söz sahibi" olması gerektiğini ve Mısır hükümetinin de Sudan konusunda Londra'da gelen tavsiyelere uyması gerektiğini söylüyordu.[16] Mısır kamuoyu İngiltere'nin bu davranışına tepki gösterdi ve Mısır'ın Sudan'daki rolünün geri verilmesi talepleri, Sudanlıların Mısır'la birleşme yerine 1955'te bağımsız olma kararı vermelerine kadar milliyetçilerin başlıca söylemleri haline geldi.

Mısırlıların fikirleri en çok gazeteler yoluyla iletilmekteydi. İngiliz işgali sırasında gazetecilik gelişmiş ve Mısır'ın siyasal ve kültürel hayatında giderek önemli bir yer almıştı. Cromer döneminin başta gelen gazeteleri, gündelik *el-Mukattam* ve *el-Ahram*'dan (Piramitler)

---

16) Akt. M.W. Daly, *Empire on the Nile: The Anglo-Agyptian Sudan, 1898-1934* (Cambridge, 1986), s. 13.

aylık *el-Hilal*'e kadar çoğu, Sultan II Abdülhamid'in baskıcı idaresinden Mısır'a kaçan Suriyeli Hıristiyanlarca çıkarılıyordu ve hepsi de Mısır'ın İngiltere'yle ilişkisi sorunu ele almaktaydılar. Ancak Mısır basını siyasal fikirleri sunmaktan daha büyük bir amaca hizmet etmekteydi. Dönemin belli başlı kültürel ve toplumsal konuları hakkındaki fikirlerin yayıldığı bir forumdu. İslamcı reformcular ve Hıristiyan laikler, parlamenter demokrasinin ve hidiv otokrasisinin destekçileri, İsviçre eğitim yöntemlerinin ve el-Ezher'in reformunun savunucuları, Mısır'ın gündelik basınında görüşleri için bir çıkış yolu buluyorlardı. Eğitilmiş Mısır bir ses, hatta pek çok ses bulmuştu ve bu sesin yankıları siyasal arenada yankılanmaktaydı.

Zamanın önde gelen gazetelerinden 1900'de kurulan *el-Liva* (Standart), yükselen Mısır protesto dalgasını en iyi temsil eden yayınlardan biriydi. Gazeteyi çıkaran Mustafa Kamil'in (1874-1908) öğrenimi, kendi kuşağının diğer hırslı Mısırlılarının seçtiği yükselme yolunu yansıtmaktadır. Kamil 1889'da Kahire Hukuk Fakültesi'ne girdi ve Fransa'da Toulouse Üniversitesi'nden mezun oldu. Usta bir gazeteci ve kusursuz bir hatip olarak İngiliz işgalinin son bulması taleplerini dile getirmesiyle popülerlik kazandı. Cromer ile Mısırlı toprak sahibi sınıfın bazı üyeleri, Kamil'in saldırılarına İngiliz idaresinin Mısır'a getirdiği refahı ileri sürerek karşılık verdiklerinde Kamil, "Altın da olsa, çelik de olsa kölelik zincirleri yine de kölelik zincirleridir," dedi.[17] Kamil kimi zaman Mısır'ın Osmanlı İmparatorluğu'yla İslami bağları olduğunu iddia ettiyse de, Mısır'ın daha geniş İslam ya da Osmanlı dünyasının bir parçası olduğu anlayışından giderek uzaklaşmaya başlamıştı. Çağdaşlarından çok daha kesin ve doğrudan bir Mısır yurtseverliği duygularını dile getiriyor, Mısır'ın kendi karakteristikliklerine sahip bir varlık olduğunu iddia ederek orada yaşayanlardan ona derin bir sevgi göstermeleri çağrısında bulunuyordu. Şu satırlar Kamil'in yurtseverce mesajından bir örnektir: 'Yurdum, sana sevgimi ve kalbimi, hayatımı ve varlığımı veriyorum... Sen hayatsın ve sensiz hayat yoktur, ey Mısır!"[18] Kamil sistematik bir düşünür değildi, ancak yazılarının ve hitabetinin Mısır kamuoyunda siyasal bilincin uyanmasında ve toprak milliyetçiliği fikrinin ortaya çıkmasında önemli katkısı olmuştur.

17) Akt. Afaf Lutfi al-Sayyid, *Egypt and Cromer: A Study in Anglo-Egyptian Relations* (Londra, 1968), s. 161.
18) Akt. *a.g.y.*

Uyumlu Tevfik'in ölümü ve yerine on sekiz yaşındaki oğlu II. Abbas'ın (1892-1914) tahta çıkışıyla Mısır'ın siyasal havası daha da elektriklendi. II. Abbas İsviçre ve Viyana'da okumuş olmakla birlikte, Mısırlı bir milliyetçiydi ve göstermelik bir hükümdar olarak kalmak istemiyordu. Babasının yerine geçer geçmez Cromer'in otoritesine karşı çıktı ve Kamil'in *el-Liva*'sı gibi İngiliz aleyhtarı gazetelere mali destek sağladı. Bağımsızlık yanlısı bir hükümdar ve sesini yükselten basından sonra, 1907 ile 1911 arasında yaşanan ağır ekonomik gerileme pamuk fiyatlarını düşürmüş ve Mısır kırsalında çok büyük sıkıntılara neden olmuştu. İngiliz aleyhtarı alevi yakan kıvılcım 1906 Haziran ayındaki Dinşavay olayı oldu. Bir tarihçinin daha büyük bir olayın başlangıcı olarak belirli bir tek olayı göstermesi her zaman tehlikeliyse de, ekonomik gerileme ve siyasal huzursuzluk zamanında gelen bu olay Mısır kamuoyunu ateşlemiştir.

Olay gayet basitti. Beş İngiliz subayı, Dinşavay Delta köyünde güvercin avına çıkmışlardı. Dinşavay halkı başka Mısır köyleri gibi eti ve yumurtası için güvercin beslerdi. Subaylar avlanırken yanlışlıkla köy imamının karısını yaraladılar ve bir samanlığı ateşe verdiler. Köylüler bunun üzerine protestoya kalkıştılar, çıkan arbedede iki İngiliz subayı yaralandı ve bunlardan biri daha sonra hayatını kaybetti. Zamanın siyasal ve ekonomik gerginliği nedeniyle İngilizler, ülkenin geri kalanına örnek olması için Dinşavay sakinlerini cezalandırmaya karar verdiler. Özel bir mahkeme kuruldu, köylülerden 52'si kasten adam öldürmekle suçlandılar. Bunlardan 32'si mahkûm oldu ve 4'ü köyde asıldı. Pek çok kişi kırbaç cezasına, diğerleri de ağır cezalara çarptırıldılar.

Mısırlıların mahkeme kararına tepkisi şok ve öfke oldu. Kamil'in *el-Liva*'sı başta olmak üzere basın karara itiraz etti, Mısır Delta köylüleri olay hakkında ağıtlar düzdüler. Bunlardan biri şu dizeleri içeriyordu: *"Dinşavay'ı bastılar/insana hiç acımadılar/Birini ağır ağır asıp diğerini kırbaçladılar."*[19] Dinşavay, fellahlarla şehirli milliyetçiler arasında ortak bir zemin oluşturdu ve her iki kesime de İngiltere'nin iyi kalpli bir koruyucu değil, düşman bir işgalci olduğunu gösterdi. İngilizlerin bu güç gösterisi Mısırlıların işgalin sona erdirilmesi isteklerini yoğunlaştıran bir hataydı ve Lord Cromer'in 1907'de emekliliğini isteyerek ülkeden ayrılmasına yol açacaktı.

---

19) Akt. *a.g.y.*

Siyasal Örgütlerin Gelişmesi, 1907-1914

Cromer'in halefleri Sir Eldon Gorst (1907-1911) ve Kitchener (1911-1914), Dinşavay olayının sonrasında ortaya çıkan siyasal ve ekonomik huzursuzluklardan bir kısmını yatıştırmaya çalıştılar. Gorst, hidiv Abbas'la bir çeşit uzlaşmaya varıp yüksek idari makamlarda Mısırlılara daha çok yer açtı. Kitchener Mısırlıların İngiltere'ye güvenini tazelemek amacıyla kamu tesisleri programı başlattı ve borca mahsuben beş fedan (1 fedan 0.416 hektardır) ya da daha az olan topraklara el konmasını yasaklayarak, küçük toprak sahiplerini koruyan Beş Fedan yasasını çıkardı (1912). Ancak bu genel konsoloslardan hiçbiri, İngiliz varlığına karşı Mısır muhalefetinin büyümesini önleyemedi.

Bu muhalefet hepsi de 1907'de kurulmuş olan başlıca üç örgütte ifadesini buluyordu. Bu gruplar, Mısırlı düşünürler ve militanlardan oluşmaktaydı ve ülkelerinin geleceği hakkındaki görüşlerini tirajı yüksek olan gazetelerde dile getiriyorlardı. Grup liderlerinin fikirleri, Mısırlı elitler arasında gelişmiş olan sosyal perspektiflerin geniş bir yelpazeye sahip olduğunu göstermektedir. Bir el-Ezher mezunu olan Şeyh Ali Yusuf (1863-1913) çevresindeki Anayasal Reform Partisi ve gazetesi *el-Muayyad*, Mısır'ın İslami bir çerçeve içinde bağımsızlığını savunmaktaydı. Muhammed Abduh ve Raşid Rida gibi tanınmış İslami reformcular bu gazeteye yazmaktaydılar (bkz. 7. Bölüm). Siyasal ve kültürel yelpazenin öteki yanında Halk Partisi vardı. Bu partinin de baş sözcüsü Kahire Hukuk Fakültesi mezunu olup, *el-Ceride* gazetesi editörü Lütfü el-Seyyid'di (1872-1963). Halk Partisi, Mısır'ın geleceği üzerindeki tartışmaya laik bir liberalizm görüşü getiriyor ve Mısırlılara kendi kendilerini yönetmeye muktedir olduklarını göstermeleri gerektiğini hatırlatıyordu. Üçüncü grup olan Milli Parti'nin başında Mustafa Kamil vardı ve *el-Liva* bu partinin resmi organı sayılıyordu. Yukarıda da değinildiği gibi, Mustafa Kamil İngilizlerin derhal ülkeyi boşaltmalarını istiyor ve Mısır'ın sakinlerinin sadakatlerini borçlu oldukları bir toprak olduğunu savunuyordu. Fakat bu önemli konular üzerindeki tartışmalar 1. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla bıçak gibi kesildi; İngiltere Mısır'ın kendi himayesi altında olduğunu ilan etti, ülkede sıkıyönetim ilan etti ve II. Abbas'ı indirerek, yerine çok daha kolay idare edilebilen amcası Hüseyin Kamil'i geçirdi.

19. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA İRAN

Avrupa etkileri İran'a, Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan daha sonra geldi ve etkisi de o iki devlette olduğu kadar büyük olmadı. Bu durumun sebebi, kısmen Safevilerin 1722'de düşüşü ile 1794'te Kaçar hanedanının yükselişi arasındaki karışık dönemde adem-i merkeziyetçi güçlerin İran'da iyice kök salmasıydı. Mehmed Ali ve II. Mahmud'un aksine Kaçar şahları, toplum içindeki merkezkaç unsurlarını ortadan kaldıracak, hatta önemli ölçüde kısıtlayabilecek yeterli kaynak toplayamamışlardı.

Safevilerden Sonra İran Şiiliğindeki Değişiklikler

İran'da devlet otoritesinin merkezileşmesine karşı olan başlıca unsurlardan biri, Şiiliğin İran toplumunda elde ettiği önemli ve bağımsız konumdu. 3. Bölüm'de belirtildiği gibi, Safevi şahlar Saklı İmam'ın temsilcileri olarak kabul edilmekteydi. Bunların kabul edilmiş dini otoriteleri, kendilerine dünyevi güçlerini meşrulaştırmada yardımcı olmuştur. Ancak Safevilerin düşüşü ve 18. yüzyılın sonlarında kutsallık iddiaları olmayan Kaçar şahlarının ortaya çıkışıyla, Saklı İmam'ın yokluğunda dini yetkiyi uygulama hakkı sorunu yeniden açıldı. Şii uleması Kaçarların sadece dünyevi hükümdarlar olmaları nedeniyle, hukuk ve dini uygulamalar konusunda yorum yapma hakkının kendilerine ait olduğunu ileri sürdüler. İçtihat yapma hakkını alarak kendilerini Saklı İmam'ın iradesinin meşru yorumcuları ilan ettiler.

Bu durum, uygulamada emsalleri tarafından dindarlıkları ve bilgileriyle üstün kabul edilen dini kurum üyelerinin, hukuk ve dini uygulamalar alanlarında hüküm verme yetkilerinin olduğu anlamına gelmekteydi. Kısacası, bu kişiler içtihat getirmeye yetkili müctehidlerdi. 18. yüzyıl sonlarında belirli bir zamanda üç-dörtten fazla müctehid yoktu. Ancak 19. yüzyılın ilk yarısında din kurumu, iki anlayışın genel kabulüyle bu durum değişti. Bu anlayışlardan birincisi, bütün mümin Şii Müslümanların bir müctehide bağlanmaları ve dini ve hukuk uygulamalarında onun hükümlerini geçerli kabul etmeleri; ikincisi de, yaşayan müctehidlerin kararlarının mevcut bütün kararlara tercih edilmesiydi. Bu ilkelerin kabulü, müctehidlerin saflarında bir artışı gerektirdi. Müctehidlerin artmasıyla oluşan gay-

ri resmi hiyerarşide, bazı müctehidlerin sahip oldukları bilgi ve anlayış nedeniyle kararlarının çağdaşlarının kararlarına göre öncelik taşıması kabul edildi. Bu kişiler *marja el-taklid*, yani 'taklit kaynağı' unvanına sahip olup, Şii din kurumu içindeki hakim kişilerdi. 20. yüzyılda bu statüye erişmiş bir kişiden *ayetullah*, yani Allah'ın gözü olarak söz edilmeye başlandı.

Safevi hanedanının çöküşü ve ilahi nitelikleri olmayan hükümdarların iktidara gelmesiyle, Şii İslamiyet ile devlet arasındaki eski yakın ilişki sona erdi ve Şii din kurumu, devletten bağımsız olarak işlevini sürdürdü. Kendilerine dini ve hukuki konularda geniş yetki veren bir nüfusun desteklediği ulema, arık şahların politikasında güçlü bir destek ya da muhalefet olabiliyordu. Kaçar hanedanı sırasında halk, müctehidlerin Saklı İmam'ın iradesini bildiren kararlarının şahların fermanlarından daha yetkin olduğunu kabul ediyordu. Bu yüzden, bir müctehid şahın bir fermanının İslam öğretileriyle uyuşmadığını söylediği takdirde, müminler müctehidin kararını benimsemekteydiler. Ulema bu yolla İran'ın siyasal hayatında güçlü bir sese sahip oldu.

Nasreddin Şah Hükümdarlığı (1848-1896)

Kaçar şahları saraylarını Tahran'da kurdular ve çok eskilerden gelen İran monarşi geleneğine uygun olarak, gösteriş ve törenlerle hüküm sürmeye başladılar. Hükümdarlar büyük bir kişisel lüks içinde yaşadıkları halde, dışarıya gösterdikleri sağlamca yerleşmiş monarşik yetki görüntüsü aldatıcıydı. Kaçar şahları 19. yüzyılda pek çok kere Tahran kapılarının dışına hakim değillerdi. Bu dönemde, "askeri güvenliği ve idari istikrarı olmayıp pek az ideolojik meşruluğu olan' diye tanımlanmışlardır.[20] Bu kısıtlılıklar Nasreddin Şah'ın uzun iktidarında (1848-1896) görülür. Nasreddin Şah tahta çıktığında devletin düzenli ordusu acınacak bir sayıda, sadece 3 bin kadardı. Gerçek askeri güç, çoğunlukla şahtan daha fazla askeri bulunan aşiret reislerinin elindeydi. Devletin askeri gücü bu kadar zayıf olunca, Nasreddin aşiret askerlerine güvenmek zorundaydı. Sık sık olduğu gibi paraları ödenmeyince aşiret orduları dağılıyordu. Bu durumda da aşiret beylerinin önemli ölçüde siyasal ve ekonomik bağımsızlığa sahip olmaları kaçınılmazdı. Mehmed Ali'nin Memlükle-

20) Ervand Abrahamian, *Iran between Two Revolutions* (Princeton, 1982), s. 41.

ri ya da II. Mahmud'un Yeniçerileri ve derebeylerini ortadan kaldırdığı gibi devlet de aşiretleri yok edemediğinden, Şah ayakta kalabilmek için onları birbirlerine düşürmekteydi. Bu koşullar altında devletin vergi toplama imkânları çok kısıtlıydı ve Nasreddin Şah'ın hazinesi neredeyse tamtakırdı.

Nasreddin hükümdarlığının ilk başlarında küçük bir askeri reform programı başlattı, düzenli ordunun sayısını arttırdı, yeni eğitim programı denedi ve askere alma düzenini değiştirtti. Ancak bu önlemler çok yetersizdi; şahın yeni askerlere ödeyecek para bulamaması üzerine aksadı. Silahlı kuvvetlerde tek kalıcı iyileştirme, 1879'da Kazak Tugayı'nın kurulması oldu. Rus subaylarının komutasında ve Rus silahlarıyla donatılmış Kazak Tugayı devletin en etkili askeri koluydu. Ancak sayıca azdı (2 ila 3 bin süvari) ve Rus subaylarının denetiminde olmasının aşikar dezavantajları vardı. Bu nedenle İran, Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki sonuçlarıyla Avrupa'dan esinlenmiş askeri bir reform programını fazla uzun sürdürmedi.

İdari alanda hükümetin rolü de yeni görevler düşünülerek eğitilmiş bir devlet memuru kadrosuna gerek duyurmuyordu. Hükümdar ailesinin ve yarı özerk yerel beylerin oğulları en seçkin valilikleri zaten aldıklarından, bu uygulama belirli görevleri ve yazılı bir davranış kuralları olan profesyonel bürokrasinin çıkmasını önlemekteydi. Profesyonel idareciliğin çıkışını engelleyen başka bir unsur, Nasreddin'in her yıl makamları ve vergi toplama ayrıcalıklarını en yüksek fiyatı verene satarak hazinesini doldurma alışkanlığıydı. Bu mevkileri satın alanlar sürelerinin çok kısa olacağını bildiklerinden masraflarını çıkartıp bir kâr elde etmek için mümkün olan her şeyi yaparlardı. Rüşvet ve haraç çok yaygındı. Bu uygulamalardan en fazla ıstırap çekenler, yerel beylerin ve devlet memurlarının keyfi eylemlerine maruz kalan köylü sınıfıydı. Devlet kurallarının olmamasından cesaret alan büyük toprak sahipleri, köylülerin arazilerini ellerinden alıp kendilerini ırgat durumuna indiriyorlardı. Köylülerin asker ve vergi toplama nedenleriyle merkeziyetçi hükümetlerden geleneksel olarak nefret ettiği doğruysa da, etkili rejimlerin kırsal kesime bir derece güvenlik ve istikrar sağladığı da göz ardı edilemezdi.

Nasreddin hem bürokrasisini hem de subaylarını geliştirmek için yeni bir yüksek öğrenim kurumu olan Dar ül-Fünun'u açtı (1851). Avrupalıların öğretmenlik yaptığı ve yalnız Avrupa dilleri ve uygulamalı bilimler okutulan Dar ül-Fünun, türünün tek devlet

okuludur. Mezunlarından bazıları Avrupa'da öğrenimlerine devam etmişler ve bürokrasi ile orduda bazı yerlere gelmişlerse de, kurumun İran devlet yönetiminde fazla bir etkisi olmamıştır. Okul mevcudu şahın kişisel ve mali desteğine bağlı olarak çok büyük değişiklikler göstermekteydi. 1870'lerde bir ziyaretçi, 70 kadar öğrenci ve bir tek Avrupalı eğitmen saymış ve okulun ilk açıldığı zaman bu sayının çok daha düşük olacağını tahmin etmiştir. Okulun reform yanlısı bürokratlar ve subaylar yetiştirememesinin kısmi sebebi, en önemli devlet memurluklarında Kaçar prensleri ve aşiret ileri gelenlerinin bulunmasıydı; bu yüzden, Dar ül-Fünun'da okumak, kişiyi iktidara ve statü sahibi olmaya götüren bir yol değildi. Başka bir devlet kurumu bulunmadığı içindir de bütün eğitim düzeylerinde tek hakim grup ulema oluyordu.

Şii ulemasının etkisi sadece eğitim alanıyla sınırlı değildi. Yukarıda gördüğümüz üzere, 18. yüzyılda dini kurumun gücü, dünyevi hükümetin otoritesine kıyasla artmaktaydı. 19. yüzyıl boyunca ulema, siyasal eylemlere dini yorumlar getirme hakkını başarıyla muhafaza etti. Toplumun eğitim ve hukuk dizginlerini de ellerinden bırakmadıkları için okul sisteminde yerlerine geçecek yeni seçkinler yetişmedi ve yine ulemanın adalet yönetimindeki rolüne, ya da şeriata karşı kayda değer bir laik itiraza rastlanmadı. Kahire ve İstanbul'daki değişen usullere karşılık, Kaçar İranı'nda devlet memurluğuna girmek yerine ulema saflarına kabul edilmek hâlâ daha büyük bir statü simgesiydi.[21]

Din kurumunun merkezi hükümetten bağımsızlığını koruma imkânı büyük ölçüde mali özerkliğine bağlıydı. Nasreddin gayet dar yönetimini sürdürecek kadar vergi toplayamazken, ulema çok büyük bir servet biriktirmişti. Şii İslamiyeti'nde dünyevi hükümetin zekât toplamasına izin verilmediğinden zekâtları ulema alırdı. Önemli bir gelir kaynağı olan bu parayla din kurumunun üyeleri geçimlerini sağlarlar, medreselere ve medrese öğrencilerine paralar verilir ve yoksullara sosyal yardım dağıtılırdı. Ulema zekâtın yanı sıra öğretim üyeliğinden, vakıf yöneticiliğinden, tapu kayıtlarından gelir sağlar, ayrıca şehirli tüccarlarla genelde iki taraf için avantajlı ilişkiler sürdürürdü. İran'da böylesine hakim olan Şii dini görüşü, Nasreddin zamanının

21) Nikki R. Keddie, *Roots of Revolution: An Interpretive History of Modern Iran* (New Haven, 1981), s. 32.

ulemasının halk üzerindeki etkisini derinleştirmesini sağlamış ve giderek yozlaşmış ve dinden uzaklaşmış olarak kabul edilen bir hükümete karşı halkın koruyucusu olarak görülmesine imkân sağlamıştır.

Rusya ile İngiltere Arasında İran

Avrupa tarzı reformları getirmede devlet girişiminin bulunmaması, İran'ın Batı etkilerinden kaçabildiği anlamına gelmez. Rusya ve İngiltere ülkeyi büyük bir stratejik güç olarak görüyorlardı ve İran işlerine sürekli müdahaleleri, Nasreddin Şah'ın rejiminin idari felce uğramasının sebeplerinden biriydi. 19. yüzyılın ilk yarısında Rusya, İran tarafından geleneksel olarak üzerinde hak iddia edilen Türkistan'ı, Kafkaslar'da Hazar Denizi kıyılarını ve kilit önemdeki Azerbaycan eyaletinin bazı kısımlarını işgal etmişti. Türkistan, Tacikistan ve Kafkasya topraklarını Rus imparatorluğuna katan çarlar, Hıristiyanlar, Sünni Müslümanlar ve Şii Müslümanlardan oluşan etnik farklılıklı bir nüfusu idare etmek kadar güç bir görevi üstlenmiş oldular. 1991'de Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonraki olaylar, bu nüfusun etnik ve dini sadakatlerinin hem çarların hem de Sovyetler'in asimilasyon girişimlerine rağmen ayakta kalabildiğini göstermiştir. Rus yayılmacılığının İran'da toprak kazancı olduğu kadar ticari amaçları da vardı. 1828'de şahın başıbozuk aşiret ordusunu kesin bir yenilgiye uğratan Rusya, İran'la Türkmençay Antlaşması'nı imzalamıştı. Buna göre Rus tüccarları, Osmanlı kapitülasyonlarında Batı Avrupalılara tanınan ayrıcalıklara benzer haklara ve uygun gümrük tarifelerine sahip olacaklardı.

İngiliz politikacılarının görüşlerine göre, Rusların İran'da ilerlemeleri Hindistan güvenliğine bir tehditti ve İngiliz sanayiinin dış pazarlar arayışında istenmeyen bir rekabet oluşturuyordu. Ticari tehdit 1857'de imzalanan bir anlaşmayla, şahın İngiliz tüccarlarına daha önce Ruslara tanınan ayrıcalıkları ve aynı düşük gümrük tarifelerini vermesiyle ortadan kaldırılmış oldu. Osmanlı İmparatorluğu ve Mısır'da olduğu gibi kapitülasyon anlaşmaları, İran'a ekonomik nüfuzun yollarını açtı ve ülkeyi Avrupa hakimiyetindeki dünya ekonomisine dahil etti. İran'ın uluslararası ticarete katkısı Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu'nunki kadar değilse de, ülkenin ekonomik dönüşümü onların örneğini andırıyordu. İran pamuk, ipek, buğday gibi tarımsal ürünler ihraç ediyor ve başlıcası tekstil ve makine olmak üze-

re Rusya ve İngiltere'den mamul mal ithal ediyordu. İran'ın geleneksel tekstil sanayi, ucuz ithal mallarının rekabetine dayanamayıp gerilemişti. Ancak bir tek halıcılık İran'ın bu ekonomik açılımından yararlandı. Batı'da İran halılarına rağbet arttıkça üretim de talebi karşılayacak şekilde arttırıldı.

Rusların Hindistan sınırlarına yaklaşması üzerine İngiltere, St. Petersburg'a İran'ın parçalanmasına razı olmayacağını bildirdi. Her iki devlet de İran için savaşmak istemediklerinden, ülkenin stratejik çıkarları arasında bir tampon devlet olarak kalması konusunda anlaştılar. Ancak her iki imparatorluk yine de İran hükümeti üzerinde etkili olma konusunda rekabete devam ettiler. Rus politikası İran'ı zayıf ve gelişmemiş bırakmak yönündeyken, İngilizler ülkeyi güçlendirecek ve Rusların yayılmalarına direnebilecek ekonomik gelişmeleri teşvik ediyorlardı. Bu rekabetin ortasında kalan Nasreddin Şah, iki devleti birbirine düşürmek için elindeki tek koz olan ekonomik ayrıcalık vermeyi kullandı. Nasreddin'in ithal lüks malları zevkini ve Rusya ile Batı Avrupa'ya pahalı seyahatlerini finanse etmesinin yolu da buydu.

Şah 1863'te bir telgraf hattı kurma imtiyazını bir İngiliz şirketine verince bunu telafi için Ruslara başka imtiyazlar tanıdı. Şahın sarayı Avrupalı imtiyaz avcılarınca kuşatıldı; bunların en başarılısı, bir İngiliz uyruğu olan Baron Julius de Reuter'di. Nasreddin 1872'de herhalde verilmiş olan en büyük imtiyazı Reuter'e tanıdı. Reuter, İran'daki bütün demiryollarını, kanalları, barajları yapma hakkını aldıktan başka, madencilik ve tarımcılığın geliştirilmesinde çok büyük imtiyazlar koparmıştı. Nakit sıkıntısı çeken şah gayet az bir peşinat ve gelecekteki hakları karşılığında ülkesinin bütün ekonomik gelişmesini teslim etmiş oluyordu. Gerek İran'da gerekse Rus hükümetinde bu anlaşmaya o kadar güçlü itirazlar yükseldi ki, Nasreddin Şah 1873'te anlaşmayı iptal etmek zorunda kaldı. Rusya ve İngiltere, şahtan özellikle demiryolu kurma hakkı olmak üzere ekonomik imtiyaz koparma yarışına devam ettiler. Bu alandaki baskı ve karşı-baskı durumunun yol açtığı çıkmazda, 1900 yılında İran'da çalışır durumda sadece 20 millik bir demiryolu kalmıştı.

1891 Tütün Protestosu

Nasreddin Şah hükümetinin yolsuzluğu ve beceriksizliği, İran'ı yabancıların ekonomik sömürüsüne açma politikasıyla birleşince

başlayan huzursuzluk sonunda açık bir isyana dönüştü. Şah 1890'da bir İngiliz şirketine İran'ın bütün tütününü üretme, satma ve ihraç etme hakkını tanıdı. İranlılar tarafından çok tüketilen ve satılan tütün, bütün muhalif unsurları imtiyaza ve onu veren hükümdara karşı protestolarda birleştirdi. Burada önemli olan, protestonun Şii ulema tarafından örgütlenmesiydi. Ulema giderek artan yabancı etkisine karşı İslam'ın onurunu korumak adına halkı kendilerine katılmaya çağırdı; şahın imtiyaz politikasının İslam yasalarının ihlali olduğunu söylediler ve bağımsız konumlarından yararlanarak hükümeti suçladılar. 1891'de Şirazlı bir müçtehid, imtiyaz iptal edilene değin tütünün yasak olduğunu bildiren bir fetva yayınladı. Fetva, On İkiler Şiiliği bağlamında yazılmıştı ve hangi şekilde olursa olsun tütün kullanımının Saklı İmam'a karşı suç işlemek anlamına geleceğini bildiriyordu. Müctehid böylece, kendi yorum gücünü merkezi hükümetin bir politikasına karşı kullanmaktaydı. Şahın Avrupa'nın ekonomik çıkarlarını koruması yüzünden zaten yabancılaşmış olan halk tütün ürünlerini boykot etti. 1891'de Tahran'da ve diğer büyük kentlerde pek çok gösteri yapıldı. Dini liderlerinin arkasında toplanmış olan halk üzerinde hiçbir etkisi olmayan Şah imtiyazı 1892'de iptal etti. Bu tütün protestosu deneyimi, ulemaya İran halkının İslami referans çerçevesine oturtulmuş siyasal faaliyet çağrılarına karşı olumlu tavır içinde olduğunu göstermişti.

Nasreddin Şah'ın son yılları da pek verimli geçmedi. İmtiyaz kullanımına karşı protestolar, kişisel bir aşağılanma olduğu kadar mali bir handikaptı. Devleti ayakta tutabilmek için Ruslardan borç almak zorunda kaldı. Böylece İran, borçlu devlet olarak Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu'na katılmış oldu. Şah uzun hükümdarlığının bu son döneminde Batı'yla ilişkiye resmen düşman kesildi, yeni okulların açılmasını yasakladı ve İranlıların Avrupa'ya gitmelerine engel oldu. Nasreddin Şah rejiminin tecritçi politikası, kendisinin Brüksel'in bir yer mi yoksa bir lahana türü mü olduğunu bilmeyen bakanları atamayı tercih ettiği sözüyle özetlenebilir.[22] O yüzden şahın 1896'da bir suikasta kurban gitmesi, halkta hemen hiç üzüntüye yol açmamıştı.

---

22) Abrahamian, *Two Revolutions*, s. 74.

19. yüzyılın ikinci yarısında Ortadoğu ekonomik düzeninin şekli, Avrupa sermaye ve ticaretinin bölgenin çeşitli kısımlarına girmesiyle yeniden çizilmiştir. Batı Avrupa tüccarlarını askeri açıdan hakim durumda olan Osmanlı İmparatorluğu'na çekmek için verilen kapitülasyonlar, yaygın Avrupa kapitalizmi ve hakim Avrupa askeri teknolojisi çağında Avrupa'nın ekonomik ve siyasal kontrol araçlarına dönüşmüştü. Ortadoğu askeri gücünü yeniden elde etmek ve böylece hem iç isyanları hem de Avrupa'nın yayılmacılığını önlemek için Mısır ve Osmanlı hükümdarları, Avrupa askeri teknolojisi almaya ve Avrupa tipi eğitim kurumlarını desteklemeye koyulmuşlardı. Ancak bu girişimlere ilişkin masraflar iki devletin de gelir getirici kaynaklarını aşınca Avrupalılardan borç almak mecburiyetinde kaldılar. Sonunda devletlerin gelir arttırma fırsatlarını kısıtlayan kapitülasyonların yarattığı ekonomik çerçeve, iki devleti de iflasa sürükledi. Osmanlı İmparatorluğu'nun iflası Avrupalıların Osmanlı gelirlerinin dağıtımını denetimleri altına almalarıyla sonuçlanmıştı, ama Osmanlı başkenti işgal edilmemişti. Doğu Meselesi'ne bağlı rekabetler, bir tek Büyük Devlet'in imparatorluğa diğerlerinin aleyhine tek başına sahip olmasına imkân vermeyecek kadar yoğundu. Hem Osmanlı İmparatorluğu da pasif bir devlet değildi.

Oysa Mısır'da İngiltere kendi çıkarlarına çok büyük önem verdiği için, bütün Avrupa direnişine karşı çıkarak 1882'de ülkeyi işgal etmiştir. Lord Cromer işgal yöneticisi olarak uzun çalışma döneminde Mısır'ın ekonomik, siyasal ve sosyal gelişmesini Mısır'ın değil, İngiltere'nin çıkarlarını gözeterek idare etmişti. Cromer'in başlıca kaygısı mali istikrardı, ancak Mısır ekonomisinin iyileşmesine tanık olmuşsa da, bunun İngiltere sanayii yararına hammadde ihracına yönelik bir ekonomi olmasına dikkat ediyordu. Cromer, ülkedeki İngiliz varlığını haklı göstermek için Mısırlıların bağımsızlığa hazır olmadıklarını iddia ediyordu ve durumu böylece sürdürmek amacıyla da Mısırlıların eğitim fırsatlarını sınırlı tutmaktaydı. Yine de Mısır milliyetçiliğinin büyümesini sağlayan etken, İngiliz işgalidir. 1. Dünya Savaşı arifesinde laik ve dini liderler, ilk kez Urabi isyanında duyulan "Mısır Mısırlılarındır" sloganını hep birlikte söylemeye başlamışlardı.

İran, Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu'yla bazı tarihi eğilimleri paylaşmışsa bile, bazı bakımlardan da onlardan ayrılmıştır. Örneğin

İran, ekonomik gelişme alanında diğer bölgeler gibi dünya ekonomisine hammadde ihracatçısı olarak girmiştir. Kaçar şahları, İngiltere ve Rusya'ya kapitülasyon ayrıcalıkları ve ekonomik tavizler vererek, İran ekonomisinin dönüşümünü yabancı ellere bırakmışlardır. Ancak İran, Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu'nun dönüşümünün önemli bir önkoşulu olan devletin merkezileşmesi deneyimini yaşamamıştır. Osmanlı ve Mısır'ın değişiminin ardındaki asıl itici güç olan Avrupa'dan esinlenilmiş askeri reformlar, İran'da yapılmamıştır. Nasreddin Şah da Avrupa örneği kurumların yaygınlaşmasını sağlayacak bürokratları eğitmek yolunda fazla bir çaba parcamamıştır. Hükümdarın kararlılığı ve eğitimli kadrolar olmayınca İran, Osmanlı'nın Tanzimat sürecini ya da Hidiv İsmail iktidarındaki Mısır'ın Batılılaşma deneyimini hiç yaşamamıştır.

Ayrıca, Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu'nda merkezi devletin genişleyen işlevleri, devlet ile halk arasındaki aracıların rolünü asgariye indirmişti. Örneğin Mehmed Ali'nin vakıflara el koyması, II. Mahmud'un bir Dini Vakıflar Nezareti kurması ve İsmail'in karma mahkemeleri, ulemanın gelirleriyle etkilerinin azaltılmasına önemli derecede katkıda bulunmuştur. Buna karşılık İran şahlarının bu tür aracı gruplarla başarıyla mücadele edecek gücü yoktu. Kuvvetli ve bağımsız Şii din kurumu, halk arasında şahtan daha büyük etkiye sahipti. 1891 Tütün Protestosu, din adamlarının hükümdarla iktidar mücadelesinden muzaffer çıkabileceklerinin örneğidir. Merkezileşmemiş bir devlet ve güçlü bir din kurumunun varlığı, İran'ın Avrupa ve Avrupa düşüncesiyle etkileşimde Osmanlılardan ya da Mısırlılardan daha farklı bir yol seçmesi sonucunu doğurmuştur.

7
İSLAM TOPLUMUNUN CEVABI

19. yüzyılın sonuna gelindiğinde Endonezya'dan Nijerya'ya kadar bütün belli başlı İslami siyasal birimler, Avrupa'nın bir tür denetimi altındaydı. Doğrudan doğruya denetimden kurtulanlar -İran, Osmanlı İmparatorluğu, Afganistan ve Fas- egemenliklerinin Avrupalıların ekonomilerini kontrolü yüzünden sınırlandığını görüyorlardı. İslam ülkelerinin Batı Avrupa devletlerinin hakimiyeti altında olması Müslümanlar adına korkunç bir ikilemdi. İlahi bir düzenle kurulan İslami toplum, neden kâfirlerin karşısında böyle yenilgilere uğramaktaydı? Müslümanlar genel olarak Hz. Peygamber'e indirilen ilahi mesajın geçerli olduğuna inanmaktaydılar. Kusurlu olan İslamiyet değildi; kusur, Tanrı'nın emirlerini yerine getirmeyen Müslümanlardaydı. Bu görüşe göre, laik anayasalar ve insan yapısı hukuk sistemleri lehine şeriattan vazgeçmek, Batı eğitimi

almış -ve yabancı kurumları benimsemelerinin toplumu kurtarmadığı gibi yıkılışını da hızlandırdığı- seçkinlerin yanlışlarının başında gelmekteydi. Ancak Fransızca bilenler eleştirinin tek hedefi değillerdi. Müslüman aydınlarla siyasal militanlar, İslami uygulamaların dejenere olduğunu ve Kuran'da gösterilen doğru yoldan sapıldığı görüşünü savunmaktaydılar.

Bu özeleştiri havasına, Avrupa adetlerin benimsenmesine karşı başlayan tepki akımının yanı sıra İslami değerlere yeniden önem verilmesi de eşlik etmekteydi. Özellikle Mısır'da öne çıkan bir entelektüel soruşturma hareketi, İslamiyetin temel ilkelerini yeniden keşfetmeyi ve bu ilkelerin 20. yüzyılın değişen dünyasına uygulanmasını hedeflemekteydi.

DİNİ AĞIRLIK ve OTORİTER REFORM: II. ABDÜLHAMİD ÇAĞI

II. Abdülhamid (1876-1909), sınırsız hükümdar otoritesi kullanan son Osmanlı padişahıydı. İktidara gelişinin ikinci yılında desteklemeye yemin ettiği anayasayı askıya almış ve otokrasisini güçlendirmek için hükümet mekanizmasının kontrolünü bürokratlardan saraya kaydırmıştı. Osmanlı tarihinin üçüncü en uzun iktidarı olan otuz üç yıllık hükümdarlığı, bir reform ve muhafazakârlık karışımıyla başlamış, ama Avrupa kurumları ve fikirlerine baskıcı bir tepkiyle sona ermiştir. Sultan, merkezi hükümetin çok genişletilmiş gücünü Osmanlı halkının siyasal ve entelektüel faaliyetlerine sınırlamalar getirmek amacıyla kullanmıştır. Batı'dan esinlenilmiş reformların toptan benimsenmesine karşı tepki, Abdülhamid'in Osmanlı İmparatorluğu'nun İslami mirasını vurgulamasıyla simgelenmiştir. Tanzimat laikliğinin aksine Abdülhamid, çevresini halifeliğin debdebesiyle sarmış ve dini kuruma hizmet etmiştir. Abdülhamid bütün dinlerin eşitliğini kabul eden Osmanlılığı da ikinci plana itmiş, yerine Pan-İslam doktrinini benimsemiştir. Bu doktrin Abdülhamid'in halife olarak konumuyla ve dünyadaki bütün Müslümanların koruyucusu olma iddiasıyla yakından bağlantılıydı. Tek bir halifenin idaresi altında yeniden canlanmış bir İslam ümmeti fikrinin gerçekleşmesi pek mümkün görünmese de, Abdülhamid'in bu anlayışı kurcalaması kendi konumunu güçlendirmişti ve İslami dayanışmanın yeniden kurulmasıyla Avrupa hakimiyetinden kurtulma ihti-

maline dikkat çekmişti. Pan-İslamizm, sultanın İngiltere, Fransa ve Rusya'yla ilişkilerinde de yararlı bir diploması aracı olmuştu. Eğer Avrupalı imparatorlukları kendisinin onların sömürgelerinde bulunan milyonlarca Müslüman üzerinde bir derece otorite sahibi olduğuna ikna edebilirse, onlarla görüşmelerinde eline bir koz geçirmiş olacaktı. Abdülhamid'in İslami bağlar üzerinde böyle durması, iç siyaset bakımından imparatorluğun Arap halkının sadakatinin devamını sağlamaya yönelikti. İleri gelen Müslüman Arap ailelerinin çoğu Abdülhamid'in hükümdarlığında önemli idari mevkilere daha kolay erişebilmişlerdi; prestijleri artmıştı ve bazı ayrıcalıklı Arap uleması saray erkanının bir parçası olmuştu. Pan-İslam'ın en önemli maddi simgesi, 1908'de açılan ve Şam'dan Medine'ye kadar uzanan Hicaz demiryoluydu. Hac seyahatini kolaylamak için inşa edilen bu demiryolu hattı, dünya Müslümanlarının bağışlarıyla finanse edildiği için Avrupa sermayesiyle lekelenmiş değildi.

Bütün Batı karşıtlığı ve geleneksel dincilik görünüşüne rağmen Abdülhamid'in hükümdarlığının ilk on yılı, en önemlisi eğitim alanında olmak üzere bazı Tanzimat programlarının hızlandırılmasına tanık olmuştur. Abdülhamid döneminin cahil dini muhafazakârlığın hakimiyetinde olduğu görüşü, yakın zamanlarda yeni bilgiler ışığında ve Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu dünya koşullarının daha iyi anlaşılmasıyla yeniden değerlendirilmiştir.[23] Bu yeni yorum, sultan ile bürokratlarının yabancı etkilerin yayılmasını ve Hıristiyan misyoner okullarının Osmanlı tebaasını okullarına alma başarılarına karşı önlem olarak geniş bir devlet destekli eğitim hamlesi programı başlattıklarını iddia etmektedir. Bu vurgulama, özellikle Tanzimat döneminde az gelişmiş bir durumda bırakılan orta öğretim sisteminde görülmektedir. Bu eğitim projesinin büyüklüğüne örnek olarak Osmanlı devletinin 1882 ile 1894 yılları arasında, çoğunluğu Asya eyaletlerinde olmak üzere 51 yeni orta öğretim okulu inşa etmesi gösterilebilir. Devlet yetkilileri tarafından hazırlanan ve uygulanan müfredatta öğrencilere İslami ahlâk ilkeleri, Osmanlı kimliği ve padişaha sadakatle birlikte Avrupa pedagoji teknikleri uygulanarak modern fen dersleri de verilmekteydi. Kısacası, Osmanlı devleti Batı tarzı bir eğitim sistemi benimsemiş ve bunu Osmanlı de-

23) Bu bölümde anlattıklarımın daha kapsamlı bir açıklaması için özellikle bkz. Benjamin C. Fortna, *Imperial Classroom: Islam, the State, and Education in the Late Otoman Empire* (Oxford, 2002).

ğerlerinin eğitimiyle desteklemişti. Bütün sistem gayet merkeziydi ve padişahın ajanları, okullarla öğretmenleri çok yakından izliyorlardı. Bu eğitim projesinin çapı ve yönü Abdülhamid döneminde bir eylemlilik unsurunu öne çıkarır ve padişahın amacının Osmanlı modern orta öğretimini Tanzimat öncesine döndürmekten ziyade Osmanlılaştırmak olduğunu gösterir. Modern eğitimdeki ilerlemelerin bir kanıtı da 1900'da İstanbul Üniversitesi'nin açılmasıdır.

Abdülhamid döneminde imparatorluğun ulaşım ve iletişim sistemlerinde de hızlı gelişmelere tanık olunmuştur. İstanbul, 1883'te demiryoluyla Viyana'ya bağlanmıştır ve ondan sonra ünlü Şark Ekspresi Paris'ten İstanbul'a seferlere başlamıştır. Diğer hatlar da Osmanlı Avrupa ve Anadolusu'nun kentlerini İstanbul'la yaklaştırmıştı ve geniş bir telgraf ağı imparatorluğun en uzak köşelerine kadar yayılmıştı. Bu gelişmeler merkezi hükümetin hinterlandı kontrol altına almasını kolaylaştırmıştır.

Ulaşım patlamasının önemli sonuçlarından biri de, Almanya ile Osmanlılar arasındaki bağların güçlendirilmesiydi. 1882'de Alman generali Colmar von der Goltz, silahlı kuvvetlerin yeniden örgütlenmesini sağlayacak bir heyetin başına getirilmişti. Abdülhamid döneminde Almanya yatırım sermayesi, demiryollarının ve özellikle Anadolu'dan geçen Berlin-Bağdat demiryolunun yapımında lider rolü oynamıştır. Alman-Osmanlı ilişkisi Kayzer II. Wilhelm'in 1889 ve 1898'de iki resmi ziyaretiyle ve ikinci gelişinde Almanya'nın dünyanın 300 milyon Müslümanının dostu olduğunu söylemesiyle daha da sıkılaştırılmıştır.

Eğitim ve ulaşımdaki bu gelişmelere rağmen Abdülhamid döneminin karanlık bir tarafı da vardır. Kimseye güvenmeyen, selefinin tahttan indirilmesinin anılarını taşıyan ve meşrutiyetin tehlikelerine inanan sultan, tebaasının erişebileceği bilgi ve uğraşacakları faaliyetler üzerinde tam bir denetime sahip olmak istemiştir. Basın sansür edilmiş, okulların müfredat programları çok yakından izlenmiş, halk arasında siyasetten söz etmek yasaklanmıştı. Yeni telgraf sisteminin de çok yardımcı olduğu çok geniş bir ajan ve muhbir ağı yönetimin bütün kademelerine sızmıştı; bunların raporları pek çok Osmanlı bürokrat ve entelektüelinin hapsine ve sürgüne gönderilmesine neden oluyordu. Bazıları zulümden gönüllü olarak sürgüne giderek ya da göç ederek kurtulmaya çalışmışlardı. Paris ve Berlin gibi Abdülhamid'in erişemeyeceği yerlerde protesto grupları kur-

muşlar, padişahı ve dikta rejimini lanetleyen broşürler basıp bunları kaçak yollardan İstanbul'a sokmuşlardı. Abdülhamid'in kontrolünü ele geçirmeye çok çalıştığı yüksek öğrenim kurumları, huzursuzluğun asıl yerleştiği alanlar olacaktı.

Abdülhamid rejimi milli ayrılıkçı hareketlerin acımasızca bastırılmasıyla da kendini gösterir. En sert önlemler Ermenilere yönelikti. Padişah ve danışmanlarının fikrine göre Balkanlar'da toprak kaybı kötü bir akıbet olarak görülse de, Anadolu'nun ortasında bağımsız bir Ermeni Hıristiyan devleti kurulması, düşünülmesi dahi mümkün olmayan bir şeydi. 1890'larda Ermeni milliyetçi hareketleri başlayınca padişah da intikam hırsıyla onların üzerine yürüdü: Ermeni milliyetçi kışkırtmalarına karşı zalim Osmanlı tepkisi, siyasal militanlarla genelde Ermeni nüfus arasında bir ayrım yapmıyordu. Abdülhamid, Kürt başıbozuklarını Anadolu'nun kırsal kesiminde Ermeni köylerine sürdü ve pek çok masum insan öldü. İstanbul'da devlet güvenlik elemanları, saygın tüccarları ve din adamlarını taciz edip ürkütüyorlardı. Abdülhamid 1897'de Girit'te Osmanlı idaresine karşı bir isyanı öylesine şiddetle bastırdı ki, Yunanistan imparatorluğa savaş ilan etti. Osmanlılar askeri çarpışmayı kolaylıkla kazandılarsa da, diplomatik savaşı kaybettiler: Avrupa devletlerinin müdahalesiyle Girit'in özerkliği kabul edildi.

Abdülhamid, hükümdarlığının son yıllarında sarayında giderek daha çok tecrit edilmiş bir şekilde yaşamaya başlamıştı. Pan-İslam politikası imparatorluğun Müslüman tebaası arasında tutulmamış değildi, ancak Osmanlıların toprak kaybını önlemedi ve Tanzimat programlarından daha başarılı olamadı. Kendi kurduğu okulların mezunları Abdülhamid'i ilerlemeye bir engel olarak gördüler ve onu tahttan indirecek hareket, subaylar ve Avrupa'daki sürgün toplulukları arasında oluşmaya başladı.

AŞİRET SINIRLARINDA İSLAMİ PÜRİTENİZM: VAHHABİ, SUNUSİ VE MEHDİYYE HAREKETLERİ

İslamiyet'in yeniden canlanmasının tek esin kaynağı Avrupa yayılmacılığı değildi. 18. ve 19. yüzyıllarda İslami bölgelerin kırsal kesimleri arasında doktrin temelli İslami hareketlerde bir artış gözlenmişti. Bu hareketlerin liderleri çoğunlukla klasik İslam geleneğinde eğitilmiş olup, popüler uygulamaların İslam toplumunun Hz. Pey-

gamber'in geleneğinden sapmasına yol açtığına inanıyorlardı. Bu kesimlerin dinin arındırılması yönünde başlattıkları kırsal hareketler, İslami toplumun yenilenme kaynakları için kendi içine bakması gerektiğine olan inancın yayılmasını sağladı. Yine de burada incelenecek üç hareket, türlerinin tek örneği değildir. Ancak en etkili ve en kalıcı olanlarındandır.

Vahhabi hareketinin teolojik temelleri, orta Arabistan ulemalarından Muhammed ibn Abdülvahhap (1703-1792) tarafından atılmıştır. Mekke ve Medine kutsal kentlerinde öğrenim gören Abdülvahhap, yazıları ve vaazlarında Tanrı'nın birliğini -tevhidi- savundu. Bu bakımdan evliyalara saygısıyla tasavvufu bir tür çoktanrıcılık olarak niteledi ve mutasavvıfları dinden çıkmış, öldürülmeyi hak etmiş insanlar olarak damgaladı. Abdülvahhab'ın özellikle Kuran ve hadisin ilahi iradenin anlaşılabileceği tek güvenilir kaynaklar olduğunda ısrarında kesin bir fundamentalist yöneliş vardı. Ancak fundamentalizmin yanı sıra ulemanın yorumlarının düşünmeden kabul edilmesi ve aile ya da aşiretten gelen uygulamaların körü körüne uygulanmasını yasaklayan yenilikçi bir niteliğe de sahipti. Abdülvahhab, bir Müslümanın, Kuran ve hadislerde açıklanan ilahi emirleri öğrenme ve bunlara itaat etme sorumluluğunun olduğuna inanıyordu.

Abdülvahhab'ın vaazları, Necid emirlerinden Muhammed ibn Sud'un desteğini kazanmasını sağladı. İbn Suud'un askerleri ve Abdülvahhab'ın reformcu mesajının oluşturduğu kuvvetli siyasal-dini güç kuzey Arabistan'a yayıldı ve 1803'te Mekke'yi ele geçirmeyi başardı. Osmanlı padişahı işte bu noktada, Mehmed Ali'den Mısır askerini Arabistan'a göndererek hareketi bastırmasını istedi. Vahhabiler yenildilerse de, Abdülvahhab'ın reformcu fikirleri Arap aşiretleri arasında yayılmaya başlamıştı. İnsanın içinden arınabileceği Vahhabi örneği, zamanın İslami çevrelerinde büyük bir etki yarattı ve daha sonra ilkelerinden çoğunu benimseyen 20. yüzyıl reformcuları arasında etkisini sürdürdü.

Şimdi doğu Libya olan Sirenayka'da yerleşmiş Sunusi tarikatı, Vahhabi hareketinden çok tasavvuf geleneğine yakındı. Kurucusu Muhammed ibn Ali el-Sunusi (1787-1859), uzun yıllar Mekke'de okumuş ve öğretmenlik yapmış olan bir Cezayirliydi. Görüşleri orada pek tutulmayınca Sirenayka'da, siyasal bir otorite merkezi bulunmayan bir aşiretler bölgesi olan Cagbub'a yerleşti. El-Sunusi'yle kurduğu tarikat, Peygamber'in özgün topluluğunu yeniden yaratacaktı.

Bu tarikat Osmanlı ve Mısır İslami usullerini reddederek daha sade bir çöl yaşantısını savunuyordu. Sunusi tarikatının doktrinleri Abdülvahhab'ınkiler kadar entelektüel ya da püriten olmasa da, hareketin siyasal başarısı şaşırtıcıydı. El-Sunusi ve müritleri, çevre aşiretleri kendi tarikatına sokmayı ve kuzey Sirenayka'dan Sudan'a kadar uzanan geniş bir tarikat ve ticaret ağı kurmayı başardılar. Tarikat, kurucusunun ölümünden sonra da varlığını sürdürdü, bölgedeki tek örgütlü birlik olarak Avrupa emperyalizmine karşı mücadelede yer aldı. Sunusiler, Fransızların orta Afrika'da yayılmalarına karşı çıkıp, İtalyanların 1911'de Trablus'u istilalarına direndiler. Libya'da İtalyan idaresi sırasında tarikat inişli çıkışlı günler yaşadıysa da, muzaffer Müttefik güçleri 1950'de yeni Libya devleti için bir hükümdar aradıklarında, Sunusi tarikatının reisi ve kurucusunun torunu el-Seyyid Muhammed İdris'i seçtiler. Sunusi tarikatı böylece çağdaş Libya devletinin temeli oldu.

Kuzey Sudan'daki Mehdi isyanından daha önce, İngiliz-Mısır ilişkileri bağlamında söz edilmiştir. Kitabın bu bölümündeyse bu hareket, İslam'ın siyasal faaliyetindeki canlanmanın bir örneği olarak ele alınacaktır. Mehdi isyanı hem Sudan'ın Mısır tarafından işgaline bir isyan, hem de İslamiyet'in arınma hareketiydi. Mısır yönetimi ne etkili ne de popülerdi. Zalim bir fetihle kurulmuştu ve sadece ülkede binlerce Mısırlı asker bulundurularak sürdürülebiliyordu. Vergiler eskisine kıyasla çok daha yüksekti ve güç kullanılarak toplanabiliyordu; Sudan'a gönderilen yöneticiler çoğunlukla yozlaşmış kişilerdi. 1870'lerin sonunda Sudanlıların yolsuzluklardan ve Mısır'ın baskıcı vergilerinden doğan huzursuzluğu artık patlama noktasına gelmişti. İşte, Muhammed Ahmed bu huzursuzluğu kitlesel bir protesto ve arınma hareketine dönüştürecekti.

Bir Sudanlı olan Muhammed Ahmed (1844-1885), geleneksel dini eğitim görmüştü; münzevi hayatı ve dindarlığıyla çevresinde küçük bir topluluk oluşturmayı başarmıştı. 1881'de kendisini Mehdi ilan etti ve yandaşlarının bu iddiayı kabul ettikleri ölçü göz önüne alındığında kendisinin Tanrı'dan doğrudan doğruya vahiy aldığına inanıldı. Muhammed Ahmed'in amacı, dini ve Hz. Peygamber'in sünnetini, Kuran ve hadislerdeki adil bir toplumun temelleri sayılarak yeniden canlandırılmasıydı. Dünyevi malları reddederek ve Mısırlı valilerin lüksünü dinsiz davranışlarının kanıtı olarak göstererek, Sudan'ın yoksulluğunu bir erdem olarak gösterdi. Hz. Peygam-

ber'in Medine'deki uygulamasını örnek alarak, kısa zamanda tam bir devlete dönüşecek bir idari birim kurdu. Mehdi, Mısır yönetimine cihat ilan ederek hareketine askeri bir boyut kazandırdı ve gerçek İslami toplumun ancak bu tembel Müslümanların Sudan'dan kovulmalarıyla kurulabileceğini iddia etti. Mehdi şaşırtıcı bir hızla büyük bir taraftar kitlesi sağlarken, 1885'te Hartum dahil olmak üzere kuzey Sudan'ın büyük kısmını fethetti.

Mehdi devleti, halife olarak anılan halefi zamanında Kitchener'in 1898'de Sudan'ı almasına kadar devam etti. Hareket yirmi yıldan az sürmesine karşın, onun mirası Sudan politikasında hâlâ bir etken olarak rol oynamayı sürdürmektedir. Mehdi'nin hayatı sırasında isyanı, İslam dünyasında önemli yankılar bulmuştu. İngiliz-Mısır ordusunu bozguna uğratmaktaki başarısı ve yerli bir İslami devlet kurması, dünyanın her yerindeki Müslümanlara İslami bir canlanmanın Avrupa emperyalizmi kovmakta faydalı bir silah olabileceği umudunu aşılayacaktı.

YÜKSEK İSLAM'IN REFORMU

Giderek Avrupa'nın hakimiyetine giren bir dünyada İslam ümmetinin ayakta kalabilmesi kaygısı, yüksek İslam'ın şehirli ortamında da ifadesini bulmuştur. Aşiret tepkisinde olduğu gibi burada da vurgulanan şey, Hz. Peygamber ve haleflerine öylesine zafer getiren dayanışma ve dindarlık ruhunu yeniden kazanmak için İslamiyet'in özgün ilkelerinin doğru anlaşılmasına duyulan ihtiyaçtı. Ulemadan bazıları bu yeniden değerlendirme dönemini bütün Batılı yeniliklerin reddedilmesini tavsiye etmek amacıyla kullanmışlarsa da, yeni düşünürlerin en özgünleri, Avrupa'nın bilim ve teknolojideki başarılarını İslami çerçeve içine sokmanın önemini kavramışlardı. Bu kişilerin işi çok güçtü: Dinin evrensel uygulanabilirliğini iddia ederken, bir yandan da vahiylerin dışında ortaya çıkan fikirleri içine almak zorundaydılar.

İslami canlanmanın etkin siyasal boyutu, "hayatı 19. yüzyılın son çeyreğinde İslam dünyasının tamamını etkileyen kişi" olarak tanımlanan Cemaleddin el-Afgani'nin (1839-1897) kişiliğinde cisimleşmiştir.[24] El-Afgani'nin İslam düşüncesi üstündeki etkisi, teolojik for-

24) Albert H. Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age, 1798-1939* (Oxford, 1970), s. 108.

müllerinin özgünlüğünden ziyade, İslami dayanışma adına yaptığı doğrudan eylem çağrısının çekiciliğinden kaynaklanmaktadır. El-Afgani karmaşık bir insandı, ancak temel düzeyde olağanüstü kişisel çekiciliğe sahip, gezici bir anti-emperyal görüşlü sima olmasıyla nitelenebilir. İran'da yetişip eğitilmiş, 1871'de Mısır'a yerleşmiş ve orada çevresinde kendi siyasal ve dini reform fikirlerini çekici bulan bir grup genç toplamıştır. Hidiv Tevfik, faaliyetlerinden hoşlanmayarak onu 1879'da Hindistan'a sürgüne göndermişti. El-Afgani 1884'te Paris'te ortaya çıktı; müritlerinden Muhammed Abduh ile din temelli siyasal dayanışmanın önemini vurgulayan *el-Urwah el-Wuthqa* (Çözülmez Bağ) adında Arapça bir gazete çıkardı. El-Afgani daha sonra İran'da Nasreddin Şah'a danışmanlık yaptıysa da, şah 1890'da tütün imtiyazını bağışlayınca buna karşı kitlesel protestoları düzenleyenlerden biri oldu. İran'dan kovulmasına rağmen muhalefet çevreleri içindeki etkisi gücünü korudu; Nasreddin'i bir suikast sonucu öldüren kişi, el-Afgani'nin eski öğrencilerinden biriydi. Ömrünün son beş yılını İstanbul'da, Pan-İslamcı mesajından hoşlanan ama politikasından korktuğu için kendisini âdeta ev hapsinde tutan Sultan Abdülhamid'in konuğu olarak geçirdi.

Bu diyar diyar dolaşmaların ve gazetesindeki yazıların amacı, Müslümanlarda zayıflıklarının üstesinden gelecek bir kararlılık yaratmaktı. Hıristiyan Batı, kendisi üstün olduğu için değil, İslam bir durgunluk ve çöküş sürecine girdiği için hakimdi. El-Afgani'nin gözünde İslamiyet bilimsel ruhla ve insan mantığıyla uyumluydu, ancak Müslümanlar dinlerinin gerçek ilkelerini artık bilmiyorlardı. Bu ilkeleri yeniden keşfetmeyi ve toplumu yozlaştıran körinançları ortadan kaldırmayı onlar üstlenmek zorundaydılar. El-Afgani'nin İslamiyet kavramı için en önemli iki unsur, birlik ve eylemdi. Geçmişte İslam uygarlığını öylesine yücelten şey, ümmetin birliğiydi. Müslümanlar arasında farklı ırk ve dilden insanlar olmasına rağmen el-Afgani, toplumu bir araya getirecek en büyük gücün Pan-İslami duygu olduğuna inanıyordu. Müslümanlar Avrupa sömürgeciliğine direnmek ve kendi ortak amaç duygularını canlandırmak için dayanışma duygularını kullanmalıydılar. Ancak bu canlanma sadece bir çaba göstermekle mümkündü, Tanrı'dan ihsan olarak gelmeyecekti. El-Afgani pasifliğin her türünü reddediyordu ve en çok da Avrupa ordularının ülkelerini işgaline ve Avrupa imtiyaz avcılarının ekonomilerini kontrolüne izin veren Müslüman hükümdarları eleştirmek-

teydi. Çağrılarının odak noktası, bu insanların devrilmeleri ve siyasal otoritenin dindar ve yozlaşmamış liderlere verilmesiydi. Çağının genç Müslümanları arasında en çok tutulan yan, el-Afgani'nin onları eylem çağrısıyla statükonun değiştirilebileceğine inandırmasıydı. Reformdan geçmiş bir İslami toplumun Batı'nın Ortadoğu'nun değerlerini yıkması karşısında bir duvar örebileceğini iddia eden ilk insan olarak Afgani'nin anısı, günümüze kadar çeşitli çevrelere ilham kaynağı olmaya devam etmiştir.

El-Afgani'nin siyasal kışkırtmayla yapmaya çalıştığı şeyi, en ünlü müridi Muhammed Abduh daha ölçülü entelektüel soruşturma ve kurumsal reform adımlarıyla elde etmiştir. Abduh (1849-1905) modern çağın en çok incelenen Arap Müslüman düşünürlerinden biridir. Bir Mısır köyünde doğmuş, Kahire'de el-Ezher Üniversitesi'nde okumuş, sonra da aynı yerde öğretmenlik yapmıştır. Öğrencilik günlerinde el-Afgani'yle tanışmış ve çevresinin en sadık mensuplarından biri konumuna gelmiştir. El-Afgani'nin Mısır'dan atılmasından sonra Urabi hareketine karışmış ve 1882'de sürgüne gönderilmiştir. Çoğunluğu Beyrut'ta ve bir süre de Paris'te olmak üzere altı yıl yurt dışında kaldıktan sonra, İngiliz işgalinde Mısır'a dönünce bir süre kadılık yapmış, 1899'da Mısır müftülüğüne getirilmiştir. Ülkenin baş İslami yetkilisi olarak şeriat mahkeme sistemlerinde reformlar başlatmış, el-Ezher'in müfredatı ve organizasyonunda değişiklikler yapma çabalarındaysa fazla başarılı olamamıştır. Saygın ve ciddi bir kişi olan Abduh, kendine özgü biçimle el-Afgani'den daha karizmatikti. Çok sayıda müridi Mısır politika ve dini kurumlarında önemli mevkilere gelirken, İslami doktrinin yeniden formüle edilmesi önerileri Müslüman din adamları sırada insanlar arasında günümüze kadar devam eden bir tartışma bırakmıştır.

Abduh'un *Risale ül-Tevhid* (Allah'ın Birliği Üzerine Bir İnceleme) adlı önemli eserinde ve müftü olarak fetvalarında bulunan önerileri, kendisinin Avrupa'nın başarısının yarattığı tehdide karşı çözüm önerilerini kapsar. Esas amacı, İslamiyet'in çağdaşlıkla uyum halinde olduğunu ve eğitim görmüş bir Müslümanın çağdaş olmakla Müslüman olmak arasında bir seçim yapması gerekmediğini, ikisinin bir arada olabileceğini göstermekti. Özetlemek gerekirse, Abduh ilahi vahiyle istenen sorgusuz itaat ile bağımsız insan mantığını bağdaştırmaya çalışmıştır. Abdülvahhab ve el-Afgani gibi Abduh da, ye-

rel körinançların ve eski yüzyıllardan gelen idari uygulamaların İslam doktrininin ayrılmaz parçaları olarak kabul edildiğini ve ümmetin entelektüel canlılığıyla sosyal dinamizmine zarar verdiğini görmekteydi. Abduh, İslamiyet'in ebedi geçerliliği olan icapların Kuran'da ve doğrulanmış olan hadislerde yattığına, Hz. Peygamber'in dört halefi olan Raşidun halifeleri döneminde çok ciddi olarak uygulandığına inanıyordu. Bu yüzden Abduh'un adıyla ilişkilendirilen reformcu eğilim olan ve Arapça 'selef' sözcüğünden gelen Selefiyye hareketi, Abduh'un ilahi kabul görecek davranışlara en iyi rehberin, ilk İslam topluluğunun incelenmesi olduğu görüşünü temel almaktadır. Siyasal teoriden adli örgütlenmeye kadar Raşidun zamanından bu yana topluma benimsetilmiş olan uygulamalar, insan mantığının ürünleridir ve belirli tarihi koşulların karşılanması amacıyla getirilmiştir. Bu uygulamaların yeni koşulları karşılayabilmesi için insan mantığıyla değiştirilebilmesi mümkündür, çünkü bunlar sonsuza kadar geçerli vahiylerin bir parçası değildir. İslami teolojik terimlerle Abduh, insan mantığının yeni durumlara uygulanması olan içtihat (bkz. 2. Bölüm) kapısını yeniden açmaktaydı.

Aradan yüz yıl geçtikten sonra Abduh'un önerileri muhafazakâr bulunsa da, bunların onun zamanında ne derece cesurca olduğunu da anlamamız gerekir. Abduh hem reformcu hem de korumacıydı. Örneğin, Mehmed Ali'nin idari reformlarını kabul edebiliyordu ve İslami eğitim kurumlarının müfredatının genişletilmesini şiddetle savunuyordu. Değişiklikten korkmayan biriydi. Ama bazı Müslümanlarla Avrupalıların değişikliğin ancak İslamiyetin çerçevesi dışında mümkün olabileceği düşüncesine zerrece değer vermiyordu. Dolayısıyla, olumlu değişikliğin Hıristiyan Batı'nın tekelinde bulunmayıp, İslamiyet'in anlaşılır bir yorumuyla da mümkün ve hatta teşvik edilebilir olabileceğini göstermek istiyordu.

Sonuçta, İslam toplumunu yeni fikirlerle uygulamalara açıklığını hem aralıyor hem de kısıtlıyordu. Yeni olan, Kuran'ın, hadislerin ve Raşidun uygulamalarının standartlarına göre ölçülecekti; eğer bunun sonunda kabul edilebilir bulunursa, o zaman bilgili insan mantığına dayanarak uygulanabilirdi. Abduh'un müritleri onun düşüncesini her iki alanda da aşırıya götürdüler: Bazıları onu katı bir yorum ekolü kurucusu, bazıları da insan mantığının sınırsız uygulanmasının savunucusu olarak gördüler.

Osmanlı topraklarında Abdülhamid'in halife rolünü vurgulaması, Araplarla Osmanlı devleti arasındaki birincil bağ olarak İslamiyet'in önemini tanımasıydı. Balkanların tebaa halkları, dinleri ayrı olduğu için kendi milli farklılıklarını daha çabuk keşfetmişlerdi. Ancak Arap Müslümanları nezdinde ümmet bağları her şeyin üstündeydi ve bu bağlar Osmanlı devleti tarafından temsil edilmekteydi. İmparatorluğa sadakat İslamiyet'e sadakatle uyumlu göründüğü sürece, Arap Müslümanların çoğu Osmanlı idaresinin meşruluğunu kabul etmekteydiler. Ancak Suriyeli bir reformcu İslamiyet'in yozlaşmasından Osmanlıların sorumlu oldukları fikrini ortaya atınca, Arap eyaletlerindeki Osmanlı-İslam düzeni üzerinde büyük etkileri olan milliyetçi bir tartışma başlattı.

El-Kevakibi (1854-1902) Halepli seçkin bir aileden geliyordu. Gazeteci olarak mesleği ve belediyede görevli olması nedeniyle sık sık Abdülhamid'in sansürcüleriyle çatışmaktaydı ve sonunda 1899'da Mısır'a gitti, Kahire'nin entelektüel çevrelerinin ileri gelenleri arasına girdi. Yayınlanmış iki eseri olan *Taba'i el-İstibdad* (Despotizmin Doğası) ve *Umm el-Kura*'da (Şehirlerin Anası: Mekke) İslamiyet'in yozlaşmasının sebeplerini aradı ve yenilenebilmesi çarelerini önerdi. Yazdığı iki kitap da Abdülhamid'in baskıcı yönetiminin geniş kapsamlı bir eleştirisidir.

El-Kevakibi'nin İslam uygarlığını savunması, temelinde o uygarlığın gelişmesindeki Arap rolünü yüceltmesine dayanır. İslamiyet'in erdemleri -dili, Peygamberi, ilk çağlarının ahlâki ve siyasal düzeni-Arapların başarılarıydı. Kendisine göre, İslamiyet'te gerileme Türklerin ve Arap olmayan diğer halkların ümmete getirdikleri uygulamalardı ve el-Kevakibi Türklerin İslamiyet'e geçmiş olmasından pişmanlık duyduğunu belirtecek kadar da ileri gitmişti. İslamiyet'in gerçek koruyucuları Araplardı; Osmanlılar halifelikteki haksız iddialarından vazgeçmeli ve o makamı gerçek sahipleri olan Araplara geri vermeliydiler. Ona göre, İslamiyet'in yenilenmesi Mekke'de sorumlulukları sadece dini konularla sınırlı olacak Arap bir halifenin bulunmasıyla başlayacaktı. El-Kevakibi bir Arap milliyetçisi değildi ama İslamiyet'in sadece Arap biçiminin tek saf olanı olduğunu ileri sürmekle, Arapların Müslümanlar olarak Osmanlı hakimiyetine karşı çıkacakları ideolojik bir kapı açmaktaydı.

İmparatorluk içinde Müslümanlar, tek Arap grubunu oluşturmuyordu. Suriye ve Lübnan'da büyük Hıristiyan azınlıklar vardı. Bunlar İslami reformizmin yeni akımlarına karşı ne tavır takınıyorlardı ve İslami mirasın giderek vurgulandığı bir devlette kendileri adına nasıl bir rol öngörmekteydiler? Suriye ve Lübnan'ın Arap Hıristiyanları, 19. yüzyılın ikinci yarısında *el-nahdah*, uyanış, olarak anılan ekonomik ve edebi bir Rönesans yaşamaktaydılar. Bu canlanma, bölgenin Arap Müslümanlarını da etkilediyse de, en büyük etkisi Hıristiyan topluluklar üzerinde olmuştu. Uyanışın başlıca katalizörleri, yabancı Hıristiyan misyonerlik faaliyeti ile matbaaydı.

Mısır'ın Suriye'yi işgali sırasında (1831-1840) başlayan ABD Protestan, Fransız Katolik ve Rus Ortodoks misyonerlik faaliyetleri çok büyük bir artış göstermişti. Misyonerliğin ilk çabaları yerel Hıristiyanları dinin temel Batılı usullerine dönüştürmek iken, laik eğitime ve özellikle Presbiteryenlerle Cizvitler arasında yerel Hıristiyanları kendi okullarında eğitmek için bir yarışa dönüşmüştür. Bu rekabetin hayırlı yan etkileri olmuştur: Presbiteryenler 1860'a kadar Beyrut'ta, Kudüs'te ve Lübnan köylerinde 33 okul açmışlardı. 1866'da Beyrut'ta ABD desteğiyle Suriye Protestan Koleji (daha sonra Beyrut Amerikan Üniversitesi) açılmış ve bu kurum siyaset, tıp ve edebiyat alanlarında pek çok değerli mezun vermiştir. Cizvitler de aynı derecede faal olmuşlar, Beyrut, Şam, Halep'te ve köylerde okullar kurmuşlardır. Suriye Protestan Koleji kurucu başkanı Daniel Bliss, Protestan ve Katolik misyonerlikleri arasındaki rekabetin çok iyi farkındaydı ve bildirildiğine göre, Suriye Protestan Koleji'nin açılış töreninde aslında iki üniversite açmakta olduğunu söylemişti. Dokuz yıl sonra Cizvitler Beyrut'ta St. Joseph Üniversitesi'ni açınca bu kehaneti gerçekleşmiş oldu. Amerikalı ve Cizvit misyonerler okul açmanın yanı sıra getirdikleri Arap harfli matbaalarla ders ve din kitapları bastılar. Bu makineler zamanla klasik Arap metinlerinin yeni baskılarını yaptılar ve gayet canlı bir gazetecilik geleneğinin gelişmesini sağladılar.

Büyük ölçüde Arapça yapılan bu yaygın eğitim çabası, Lübnan'da ve kısmen Suriye'de Arap kültür rönesansına bir katkıda bulundu. Klasik edebiyat geleneğine duyulan ilginin canlanmasının yanı sıra yeni usul ve formlarla denemeler yapılmaya başlandı. Butrus el-Bustani'nin (1819-1883) meslek yaşantısı, Arap kültürel uyanışının tipik bir örneğidir. Lübnanlı Maruni Hıristiyan olarak doğan el-Bus-

tani, Amerikalı misyonerlerle erken ilişkisi sonunda Protestan olmuştu. Bir süre misyoner okullarında öğretmenlik yaptıktan sonra 1863'te Arapça ve çağdaş bilimsel konularında eğitim yapan kendi Milli Okul'unu kurdu. El-Bustani'nin çalışmaları sonunda bir Arapça sözlük, pek çok gazete ve oğullarıyla birlikte çalışarak yarattığı on bir ciltlik bir Arapça ansiklopedi ortaya çıktı. Onun amacı Arap dilinin öğrenilip takdir edilmesiydi; hayatı ve çalışmalarıyla "gramer bakımından geçmişine sadık, ama çağdaş düşünce kavramlarının basitçe ve doğrudan doğruya ifade edilmesini imkân veren bir dil yaratılmasına katkıda bulunmuştu".[25] El-Bustani sadece çağdaş bilgiyi kabullenmeye hazır olmayla Ortadoğu'nun dünyadaki haklı yerini almasının mümkün olacağına inanmış ve Avrupa'da yapılan bilimsel keşiflere de açık kalınmasını teşvik etmiştir.

El-Bustani ile onun Arap kültürel mirasını çağdaş siyasal ve bilimsel düşünceyi bağdaştırma hevesini paylaşanlar, Beyrut'ta toplanmışlar ve sayıları giderek artan kültürlü Araplar arasında canlı bir entelektüel atmosfer yaratmışlardı. 1860 ve 1870'lerde şehirde edebiyat kulüpleri ve bilimsel dernekler faaliyete geçince, edebi olduğu kadar siyasal konuların da tartışıldığı merkezler olmuştu. Uyanışın temelinde yatan Arap dili vurgusu, doğal olarak Arap toplumunda kültürel kimlik bilincini arttırmıştır. Bu özellikle yabancı eğitim misyonerliklerinden başlıca yararlanan kesim olan Hıristiyan Araplar arasında belirgindi. Bu topluluğun üyeleri, Hıristiyanlıkları nedeniyle Avrupa'dan gelen yeni fikir ve kurumları uygarlıklarının temellerine bir tehdit olarak görmüyorlardı. Değişimi haklı göstermek, Batı'nın siyasal ve sosyal örgütlenme kavramlarını benimsemek için Müslümanlar gibi çok hassas entelektüel deneyimlerden geçmeleri gerekmiyordu. Avrupa'nın başarısı yerel Hıristiyanların inançlarının doğrulanmasıydı ve bunların büyük kısmı için de, Avrupa müdahalesi ve koruması Osmanlı yönetimindeki azınlık statülerinden çekici bir kaçış yoluydu. Fransa ile Lübnan'ın Maruni Hıristiyanları arasındaki bağlar özellikle güçlüydü.

Abdülhamid iktidarı Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hıristiyanların geleceği sorununu daha belirgin duruma getirmişti. Ancak Hamid rejiminin baskısı Müslüman Arapları, özellikle de *nahdah* sırasında sunulan eğitim fırsatlarından yararlanmış olan gazeteci, ente-

25) *A.g.y.*, s. 100.

lektüel ve yeni siyasetçiler grubunu da etkilemekteydi. Beyrut edebiyat dernekleri giderek çok mezhepli olurken, Arapların ortak mirası ve Arapça konuşanlar arasındaki dayanışmanın dini bağlardan daha çok komünal sadakat gerektirdiği gibi fikirler tartışılmaya başlanmıştı. Kısıtlı bir azınlık toplumu üyeleri olarak Hıristiyan Arapların din dışı düşüncelere dayanan eşitlik kavramını savunmakta özel çıkarları varsa da, ortak Araplık duygusu da Müslümanların gözünde çekiciydi. Bu kültürel yenilenme bir milliyetçi bağımsızlık hareketi olmadığı gibi, derinlere kök salmış olan mezhep duygularını da ortadan kaldırmamıştı. Ama Arap toplumunun kendi özelliği ve tarihi başarıları bilincini arttırmıştı. Bu haliyle de Arap uyanışı, Osmanlı sistemine bir tehdidin daha eklendiğini göstermekteydi.

SONUÇ

20. yüzyılın sonuna gelindiğinde, bir zamanların sapasağlam Osmanlı-İslami Ortadoğu düzeni, ana parçalarından Avrupa hakimiyeti tehdidine karşı yükselen çeşitli tepkilerle dengesini kaybetmiş durumdaydı. İslami toplumun kendi geçmişi içinde yenilenme yollarını bulması ya da o geleneklerin kaybedilmesiyle karşı karşıya kalacağı bilinci giderek artıyordu. Merkezde Sultan II. Abdülhamid'in Pan-İslamik halife otokrasisi, Osmanlı toplumunun Tanzimat tarafından üstünlüğünü kaybeden unsurların desteğini almakta ve en azından Pan-İslamik siyasal boyutları bakımından Cemaleddin el-Afgani tarafından benimsenmekteydi. İngiliz işgalinde olan Mısır'da milli duygular ve siyasal bağımsızlık istekleri, ülkenin Muhammed Abduh'un reformcu fikirleriyle temsil edilen İslami kültür evrenindeki rolüyle iç içe geçmişti. Aşiretler cephesinde Vahhabi, Sunusi ve Mehdiye ile diğer benzer hareketlerin başlattığı akımlar, hem yerel yozlaşmaya hem de Avrupa'nın yayılmasına karşı dalgalar oluşturmaktaydı. Ve Arap merkezinde *nahdah*'ın yarattığı canlı bir Hıristiyan Arap kültürel dayanışma hareketi, Müslüman Arapları da kendisine çekebilmiş ve tarihin büyük uygarlıklarından birinin yaratılmasındaki merkezi Arap rolünün anılarını canlandırmıştı. Abdülhamid'i 1909'da deviren Jön Türkler bu farklı eğilimlere bir tek çözüm getirmeye çalıştılar; bu şekilde hareket ederek farklı eğilimleri birbirlerine düşürecekler ve hiç istemedikleri halde Ortadoğu'da Osmanlı sisteminin sonunu getireceklerdi.

8
JÖN TÜRKLER VE İRANLI MEŞRUTİYETÇİLER DÖNEMİ

1908'den 1918'de Osmanlılar'ın yenilgisine kadar süren Jön Türk çağı, bir önceki yüzyılın bütün eğilimlerinin çarpıştığı bir dönemi belirlemiştir. Bu yılların var olan karışıklığına, hakim Osmanlı ideolojisine ters düşen yeni kültürel ve siyasal kimlik arayışları da katkıda bulunmuştur. Aynı süreçte İran'da devrim, iç savaş ve yabancı işgali sebebiyle aynı derecede karışıktı.

Ortadoğu'daki olaylar Ortadoğu bölgesi adına umut -ve de tehlike- vaatleri taşıyan değişen bir uluslararası düzende başladı. Yeni düzenin umut veren bir unsuru, Japonya'nın çağdaş askeri bir güç olarak ortaya çıkmasıydı. Japonya elli yıldan kısa bir sürede adem-i merkeziyetçi feodal bir toplumdan, birleşmiş ve teknolojik bakımdan ilerlemiş bir millet olmuş, Avrupa başarısının temelinde yatan

kurumlar olan bir anayasa (1889) ile modern bir orduya kavuşmuştu. Japonya'nın yeni statüsü 1904-1905 savaşında Rusya'ya karşı kesin galibiyetle belirlenmişti ve bu zafer dünyanın pek çok yerinde Asya'nın Avrupa'ya karşı zaferi olarak kutlanmıştı. Japonya örneği, Ortadoğu'nun reform yanlıları açısından bir kıskançlık ve ilham kaynağıydı. Japonya bu insanların çoğunun gözünde, eğer Avrupa hakimiyetine karşı çıkılacaksa mümkün ve hatta gerekli olanın simgesiydi.

Avrupa ittifak sistemi içindeki değişiklikler Osmanlı ve İran liderleri nezdinde askeri reformun acilliğini daha da vurgulamaktaydı. Bu değişikliklerin başlıca sebebi, Almanya'nın giderek güçlenmesi ve İngiltere'nin buna karşı tepkisiydi. Almanya 1882'de Bismarck tarafından tamamlanan sistem olan Üçlü İttifak'ın üyesiydi. Avusturya-Macaristan, İtalya ve Almanya 1. Dünya Savaşı'na kadar sürecek ortak bir savunma paktıyla birleşmişlerdi. Fransa buna, 1894'te Rusya'yla anlaşarak karşılık verdi. İngiltere, kıta Avrupası ittifaklardan uzak duruyorsa da, Almanya'nın giderek artan sanayi ve denizcilikteki rekabeti üzerine tecrit politikasını gözden geçirmek zorunda kalmıştı. İngiltere sonuçta Fransa'yla gayri-resmi Entent Cordial (1904) anlaşmasını yaptı ve iki devlet yirmi yıldır aralarını açan denizaşırı ülkeler tartışmalarını çözümlediler. Bu anlaşmaya göre, Fransa sonunda İngiltere'nin Mısır'ı işgalini, İngiltere de Fransa'nın Fas'taki hakim konumunu kabul etmişlerdi. İngiltere ile Rusya, Asya'daki uzun zamandan beri devam eden farklı görüşlerinde bir uzlaşmaya varınca, bu ikili anlaşma 1907'de Üçlü Anlaşma'ya dönüştü. İngiliz-Rus anlaşması İran'ın aleyhine olmuştu. İki devlet o ülkedeki ortak nüfuz alanlarını tanıyarak rekabeti azaltmaya karar vermişlerdi: Rusya kuzeyde, İngiltere güneydoğuda hakim olacaktı. Bağımsız orta bölümse tarafsız kalacaktı. Ancak yine bu bölümde görüleceği üzere, çıkarları gerektirdiği zaman her iki Büyük Devlet de tarafsızlığı ihlal etmekte hiç de çekimser davranmadılar.

İngiltere ile Rusya'nın İran'ı bölmekte anlaşmaları Osmanlılar açısından bir tehditti. Büyük Devletler arasındaki rekabetler 19. yüzyıl boyunca içlerinden herhangi birinin Osmanlı topraklarının büyük bölümlerini işgal etmesine engel olmuştu. Ancak Üçlü Anlaşma'nın varlığı, Büyük Devletler'in imparatorluğu parçalamakta da işbirliği yapabilecekleri tehdidini ortaya çıkarmıştı. Osmanlı liderleri buna karşı iki yola başvurdular: Japonlar gibi Avrupa'yı daha etkili

Avrupa tarzı bir orduyla uzaklaştırabilecekleri umuduyla askeri reforma öncelik verdiler ve üçlü Antant devletleriyle bir çatışmada muhtemel müttefikleri olan Almanya'yla imparatorluğun ekonomik, askeri ve diplomatik bağlarını güçlendirdiler.

1908 İSYANI VE JÖN TÜRKLERİN İKTİDARA GELİŞİ

Jön Türkler diye anılan hareket, üç ayrı protesto grubunun karışımıdır: uzun süredir var olan bir sürgünler grubu, mutsuz bürokrat ve öğrenciler topluluğu ile Osmanlı İmparatorluğu'nda durumlarından memnun olmayan subaylar koalisyonu.

Genç Osmanlılar zamanından beri Paris ve Cenevre'de aktif bir Osmanlı sürgün topluluğu mevcuttu. Bu topluluk Abdülhamid'in hükümdarlığında büyüdü ve 1890'larda Osmanlı siyasal hayatını doğrudan etkileme girişiminde bulundu. Sürgünlerin programı, 1876 anayasasının yeniden yürürlüğe girmesi ve Abdülhamid rejiminin zalimliğinin kınanmasından oluşuyordu. Osmanlı hükümdar ailesinin bir bireyi, 1902'de Paris'te Osmanlı liberalleri kongresi topladı ve burada anayasal rejim isteği tekrarlandı. Ancak bu yurtsever sürgünlerin güçleri yoktu ve çoğunlukla kendi aralarında bölünmüşlerdi. Abdülhamid karşıtı akıma tek katkıları, hükümdar otokrasisini sınırlamak için bir anayasa fikrini canlandırmak ve Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü Osmanlılık ilkesini tazeleyerek korumaktı.

İmparatorlukta askeri tıbbiyede okuyan öğrenciler, 1889'da gizli bir protesto cemiyeti kurdular. İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) adını alan kuruluş, kısa zamanda diğer öğrencileri ve bazı devlet memurlarını bünyesinde toplamayı başardı. Sürgünlerde olduğu gibi İttihat Terakki'ye katılanlar da çoğunlukla Avrupa benzeri okulların mezunlarıydı ve Abdülhamid baskısını, imparatorluğu sürdürebilmek için gerekli reformlara bir engel olarak görüyorlar, meşruti rejimi yeniden kurmanın acilliğine inanıyorlardı ve programlarını sürdürmek amacıyla hücre grupları oluşturmaya koyuldular. Ancak Abdülhamid'in casusları 1895 ve 1896'da bu hareketi açığa çıkardılar ve üyelerini tutuklayıp sürdüler. Gizli bir muhalefet devam ettiyse de, padişah güvenlik operasyonlarını genişletip yeni sansür önlemleri getirince pek gelişme imkânı bulamadı.

Abdülhamid'in bütün organize kurumlardan paranoyaya varan güvensizliği, silahlı kuvvetlere kadar uzanmaktaydı. Hükümdarlığının son yılında askeri malzeme kalitesi iyice düşmüş ve ilk reformcuların yükseltmeye ve düzenli ödemeye çalıştıkları aylıklar gerilemeye ve zamanında ödenmemeye başlamıştı. Bu durum kıta subayları arasında büyük huzursuzluk yaratmış, bazıları gizli protesto grupları kurarak İttihat Terakki'yle bağ kurmuşlardı. Selanik'te konuşlanmış Osmanlı Üçüncü Ordusu subayları arasında Abdülhamid'e muhalefet özellikle çok güçlüydü. Avrupa tipi askeri kurumlarda yetişmiş olan bu subaylar, imparatorluğa ve onun şanlı askeri geleneğine sadıktılar; gördükleri eğitimin kendilerini o geleneği sürdürmeye hazırladığına güvenmekteydiler. Abdülhamid'in orduya karşı tavrının orduyu zayıflattığına ve Avrupa'daki Osmanlı topraklarını savunma imkânlarını azalttığına inanıyorlardı. Osmanlılık temeline dayanan bu yurtseverlik, Üçüncü Ordu subaylarından bir grubun isyan ederek Abdülhamid'den meşrutiyeti yürürlüğe koymasını talep etmelerine yol açtı; padişahı, bu isteklerini yerine getirmemesi halinde İstanbul'a yürüyerek kendilerinin yapacağı konusunda uyardılar.

Abdülhamid silahlı kuvvetleri içinde bir isyanla karşılaşmayı istemeyerek Selanik'ten gelen talebi kabul etti ve 24 Temmuz 1908'de anayasanın tekrar yürürlükte olduğu ilan edildi. Abdülhamid'in bu jesti geçici bir süre popülerliğini sağladı. Osmanlı dayanışması ve siyasal özgürlük duyguları güçlendi. Yeni parlamento seçimleri 1908 sonbaharında yapıldı ve yıl sonuna doğru imparatorluğun dört bir yanından gelen temsilciler İstanbul'da toplandılar. Abdülhamid otuz yıl önce dağıttığı meclisi bu sefer kendisi resmen açtı. Ancak Avrupa'nın siyasal kurumlarını herkes aynı heyecanla istiyor değildi. 1909 ilkbaharında yeni hükümet aleyhine bir karşı devrim başlatıldı. Ayaklanmayı İstanbul'daki askerler ve din öğrencileri yönetiyor ve Avrupalılaşmış subayların etkilerine karşı tavırlarını şeriatın geri getirilmesi sloganlarıyla dile getiriyorlardı. Üçüncü Ordu hemen harekete geçti. Kendisine 'kurtuluş ordusu' adı vererek İstanbul'a yürüdü, meşrutiyet hükümetine destek verdi ve ayaklanmaları bastırdı. Abdülhamid karşı devrimi kışkırtmakla suçlandı ve mecliste tahttan indirilmesine karar verildi. Padişahın tahttan indirilme şekli, tarihinin bu çok önemli anında Osmanlı İmparatorluğu'nda çatışan fikir akımlarını göstermektedir: Abdülhamid'in öylesine ustalıkla kullandığı Müslüman duygularını tatmin etmek amacıyla gelenek-

sel yöntem kullanılmış, şeyhülislam bir fetva vererek padişahın hal edildiğini bildirmişti. Ancak 1908-1909 olaylarına ilham veren Osmanlılık ve siyasal özgürlük ruhuna da atıfta bulunulması için, Abdülhamid'e tahttan indirildiğini bildirmek üzere, aralarında bir Ermeni ve bir Yahudi milletvekilinin de bulunduğu dört kişilik bir parlamento heyeti gönderilmişti. Abdülhamid, devrimin doğum yeri olan Selanik'e sürüldü ve yerine sadece göstermelik bir hükümdar olan kardeşi V. Mehmed (1909-1918) geçirildi.

Jön Türk döneminin 1902'dan 1913'e kadar olan ilk aşamasında İttihat Terakki'nin temelini oluşturan küçük ve orta rütbeli subaylar ve memurlarla, İttihat Terakki'ye muhalefetten başka ortak yanları olmayan liberal ve muhafazakârlar koalisyonları arasında bir iktidar mücadelesi başladı. İttihat ve Terakki Partisi, parlamento seçimlerinde manipülasyon yaparak ve acımasızca yöntemlerle, süreç içinde hükümetin kontrolünü ele geçirdi. 1913'te Enver, Talat ve Cemal Paşalar üçlüsü âdeta askeri bir diktatörlük kurdu. Bu üç adamın her biri gayet yetenekli, yurtsever ve hırslı insanlardı ve yine hepsinin ciddi kusurları vardı; zaten sonuçta hep birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nu sonuna götürdüler. Enver (1881-1922) ve Cemal (1872-1922) yeni eğitim kurumlarının mümkün kıldığı sosyal hareketlilik fırsatlarını temsil etmekteydiler; ikisi de mütevazı ailelerden geliyorlardı, İstanbul'da harbiyede okumuşlardı ve ikisi de Selanik'te Üçüncü Ordu'nun kurmay subaylarıydı. Üçlünün en beceriklisi olan Talat Paşa (1874-1921), imparatorluğun yeni sivil iletişim dalında bir meslekten geliyordu. Yoksul bir aileden olup Selanik'te posta ve telgraf müdürlüğünde çalışırken 1917'de Osmanlı İmparatorluğu'nun sadrazamı olmuştu.

İttihat ve Terakki Partisi 1913'ten sonra giderek baskıcı olduysa da, esasında reformist bir hareketti ve ilk yıllarına Osmanlı tarihinde görülmemiş bir entelektüel özgürlük damgasını vurmuştu. Abdülhamid'in sansürü kalkınca imparatorluğun belli başlı şehirlerinde gazetecilik bir canlanma yaşadı. Savaşlarla ya da sadece iktidarda kalma mücadelesinde olmadığı zaman hükümet, ilk ve orta öğretim sistemini yaygınlaştırmış ve Abdülhamid'in son yıllarında iyice ihmal edilmiş olan silahlı kuvvetleri geliştirmeye yönelmişti. İttihat Terakki liderleri pragmatik reformcular olarak halkın daha becerikli bir hükümete daha olumlu bakacağına inanıyorlardı. Bu inançlarıyla gayet şişkin olan bürokrasiye saldırdılar, beceriksiz memurların işlerine son verdiler ve devletten aylık alan personel sayısını

azalttılar. Bu politikanın ardındaki mantık sağlam olabilirse de, uygulanması bürokrasinin pek çok üyesini ve eyalet idaresinde âdeta babadan oğula geçercesine makamlar işgal eden pek çok Arap ailesini kızdırdı. Deneyimsiz İttihat Terakki liderlerinin hatalarının tipik bir örneğidir bu; genelde kararları iyi niyetliydi, ama uygulamada, Osmanlı toplumundaki kilit gruplar adına çoğunlukla kırıcı sonuçlar doğuruyordu.

İdeoloji ve Politika: Kimlik Tartışması

Abdülhamid'in tahttan indirilmesi, Osmanlı İmparatorluğu halklarının siyasal ve kültürel sadakatleri tartışmasını hızlandırdı. Tartışma bir düzeyde Avrupalı ile yerli fikir ve kurumların arasında doğru olan karışımı elde etmeye odaklanmıştı. Bir başka düzeydeyse gayet sıkıntılı milli kimlik konusu tartışılıyordu. Bireyler genellikle 1. Dünya Savaşı'ndan önceki yıllarda yüzeye çıkan şu ya da bu seçenek karşısında çaresiz kalıyorlardı.

Jön Türkler 1909'da iktidara geldiklerinde Osmanlı İmparatorluğu'nu kurtarmaya kararlıydılar. Ancak bu hedefe ulaşabilmek için, imparatorluğun temel karakterinin ne olacağı konusunda bir karar vermeleri gerekiyordu. Devlet, etnik açıdan farklı nüfusuna eşit haklar tanımaya ve bir değişim programını hayata geçirmeye kendini adamış bir Osmanlı devleti miydi? Yoksa ayakta kalması ancak doğru yorumlanmış İslami geleneklerin tekrar keşfine bağlı bir İslam devleti mi? Ya da, siyasal ve askeri liderlik yapısı göz önüne alındığında kendisine bağlı azınlık milliyetleri olan bir Türk devleti miydi?

İttihat Terakki liderleri Osmanlılık kavramını benimsiyorlardı. Kırk yıl öncesinin Genç Osmanlıları gibi onlar da, imparatorluğa canlılığını yeniden kazandırmanın yolunun hükümdarın gücünü sınırlayacak ve gayri-Müslimlerin haklarını onları Osmanlıcılık çerçevesine alarak garanti edecek bir meşruti hükümet olarak görüyorlardı. Hükümetin Abdülhamid'i tahttan indirdikten sonraki ilk icraatı, millet sistemini kaldırmak oldu; böylece, Osmanlılığa bağlılığını ve Osmanlı topraklarının tümünün korunması idealini vurgulamaktaydı. Ancak rejim yüzyıllardır imparatorluğun meşrutiyetinin dayanağı olan İslami temeli terk edemezdi. Bu yüzden İttihat Terakki, padişahın halife rolünü vurgulamaya ve kendi

meşruluk iddiasını desteklemek için İslami semboller kullanmaya devam etti. İktidarının diğer alanlarında olduğu gibi bunda da bir ikilem içindeydi. Osmanlılık idealinin gerçekleşmesi için Müslüman hükümdarlarla gayri-Müslim tebaası arasındaki dini ayrımlar, teoride olduğu kadar pratikte de kaldırılmalıydı. İmparatorluk içindeki milli ayrılıkçı hareketleri teşvik eden unsurların da ortadan kaldırılması ve uluslararası toplumun Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğüne saygı göstermesi gerekiyordu. Bu koşulların hiçbiri gerçekleşme aşamasına bile yaklaşamadı.

1908'de anayasanın yeniden yürürlüğe girmesinden kısa süre sonra Bulgaristan nihai bağımsızlığını ilan etti, Avusturya Bosna'yı topraklarına kattı ve Girit Yunanistan'la birleştiğini duyurdu. Osmanlı egemenliğine karşı bir hareket de 1911 Ekim ayında Kuzey Afrika Trablus eyaletini işgal eden İtalyanlardan geldi. Osmanlı hükümeti Trablus'taki Sunusi direnişini desteklemek üzere birlikler gönderdi, ama diğer krizlerin baskısı Osmanlıların İtalyanlara ciddi bir karşılık vermesini önledi; Osmanlılar 1912'de imzaladıkları anlaşmayla Trablus'u ve Rodos dahil On İki Adalar'dan bazılarını İtalyanlara bıraktılar. Bu olaylı yıl, Osmanlıların Avrupa'daki gerilemelerine de tanık oldu: Arnavutluk bağımsızlığını ilan etti; Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ ittifakı Birinci Balkan Savaşı'nda Osmanlı ordularını Avrupa'nın büyük bir kısmından attılar. 1913 ilkbaharında Balkan müttefikler aldıkları toprakların paylaşımında kavgaya tutuşunca Osmanlılar Trakya'nın bir kısmını yeniden ele geçirme imkânına kavuştular. Ancak bu son zafer içi boş bir zaferdi; 1912'de Osmanlıların Avrupa'daki toprakları 169,910 kilometre kareydi ve bu topraklarda 6,1 milyon nüfus yaşıyordu. 1913 Eylül ayında son Balkan Savaşı anlaşması imzalandığında Osmanlı Avrupası 28,193 kilometre kareye ve nüfus da 1,9 milyon kişiye düşmüştü.[26] İnsan gücü, gelir ve üretim açısından bu kayıplar korkunçtu. Kendini imparatorluğun korunmasına adamış, oysa gazi devletin kurulduğu toprakları kaybeden İttihat Terakki açısından da yıkıcı bir durumdu bu. Aşağılanmayı daha da ağırlaştıran etkense, Osmanlı ordusunun eski tebaa halklarının küçük devletlerinin orduları karşısında bozguna uğramasıydı.

26) L.S. Stavrianos, *The Balkans since 1453* (New York, 1963), s. 540.

1908-1913 olayları Osmanlıcılık siyasetini tartışmaya açtı. Olaylar ne Büyük Devletler'in ne de yeni Balkan devletlerinin Osmanlı devletinin toprak bütünlüğüne saygı göstermeye niyetli olduklarını, azınlık halklarının milli bağlılıkları Osmanlı yurttaşlığına tercih ettiklerini gösteriyor ve Müslümanlar Hıristiyanların ortak bir Osmanlı bağını paylaşabilecekleri önerisini lafta bırakıyordu. İttihat Terakki liderleri kusursuz değillerdi, ancak imparatorluk topraklarını koruma hedeflerinde altından kalkamayacakları güçlüklerle karşı karşıyaydılar.

Bu karışıklıklar İttihat Terakki'yi Osmanlılık politikasından vazgeçirtmediyse de, imparatorluğun kimliği konusunda Anadolu Türk merkezinin önemi hakkında yeni bir bilinçlenme yarattı. İmparatorluk Avrupa topraklarının yüzde sekseninin kaybedilmesiyle daha homojen bir duruma gelmişti. Arap *nahdah*'ı ve Balkan milliyetçi hareketlerinin ardından belirli bir Türk kültürel hareketinin doğması normaldi.

Harekette pek çok unsur varsa da, aslında çoğunlukla iç içe geçen iki ana akımdan söz edilebilir. Bu ana akımlardan birincisi olan Pan-Türkizm, Rusya'da gelen ve çoğu yüzyılın başında İstanbul entelektüel çevrelerinde sivrilen Müslüman Türk sürgünlerdir. Pan-Türkizm, Türkçe konuşan halklar arasında birleştirici bağların varlığını vurgulamıştır. Pan-Türkizm savunucularına göre, Osmanlı Türkleri Anadolu'dan Çin'e kadar uzanan toprakların sakini olan pek çok Türkçe konuşan halkların sadece bir koluydu. Farklı lehçelerde konuşsalar bile, aynı temel dili paylaşıyorlardı ve bu yüzden bir tek ve ayrı bir halkı oluşturmaktaydılar. Ve bir tek halk olarak da Anadolu, Rusya, İran, Afganistan ve Çin'in Türkçe konuşan halklarıyla bir tek devlet içinde olmalıydılar. Pan-Türkistlerin bu büyük siyasal programları, Osmanlı Türk entelektüellerini kendi Türk geçmişlerini yeniden keşfetmeye yöneltmiş olabilirse de, sürekli bir destek kazanamamıştır.

İmparatorluk Türklerine daha çekici gelen doktrin, Türkçülük diye bilinen ve Osmanlıların durumuna daha doğrudan odaklanan akımdı. Bu doktrin Osmanlı İmparatorluğu'nun başarısında Türklerin katkısının önemli olduğunu vurguluyordu ve Türkleri imparatorluğun diğer sakinlerinden ayıran İslam ve Osmanlı kültürleri öncesinden gelen özel bir miras olduğu fikrini savunuyordu. Osman-

lı'dan belirgin bir ayrılışla yazan Mehmed Emin 1897'de, "Ben Türküm, dinim ve ırkım soyludur," diye başlayan bir şiir yayınladı.[27] Mehmed Emin'in söyleminde etnik bir esinti varsa da, Türklüğü hâlâ İslamiyet'le eşit tutmaktaydı.

1912'de bir Türk kültür kulübünün kurulması ve bu kulübün ***Türk Yurdu*** dergisiyle ilişkisi, bir zamanlar aşağılayıcı bir terim olan 'Türk' sözcüğünün kültürel kimliğin pozitif gücüne dönüşümünde yardımcı oldu. Bu eğilimin önde gelen sözcülerinden Ziya Gökalp'ın (1876-1924) doğu Anadolu'da doğup yetişmiş olması önemlidir. İttihat Terakki'nin iç çevresinden olan Gökalp, 'milletin ruhu' adını verdiği Türk milli geleneklerinin, Türklerin üzerlerinde hakimiyet kurdukları insanların kültürel pratiklerinin altında kalmış olduğunu iddia ediyordu. İslamiyet öncesi Türklerin tarihini inceleyerek ve özgün Türk geleneklerini kaybetmediğine inandığı halk kültürünü araştırarak bu ruhu yeniden keşfetmeyi kendisine hedef seçmişti. Gökalp açısından, dil milliyetin ruhuydu ve bu doğrultuda, özgün Türk ruhunun daha doğru yansıması olduğunu iddia ettiği Türkçe'yi melez Osmanlı dilinden üstün tutuyordu. Gökalp, Türklerin İslami büyüklüğün yükünü yüzyıllardır taşıdıklarını ve reforma uğramış bir İslamiyet'in Türk milletinin temel unsurlarından biri olduğunu iddia ederek, İslamiyet'e Türklüğün bir parçası olarak yerini tanıyordu. Jön Türk döneminde Osmanlı seçkinleri arasında hüküm süren milliyetçilik, İslamcılık ve modernizm, Gökalp'ın şu sözlerinde ifadesini bulmaktadır: "Biz Türk milletine, Müslüman dini toplumuna ve Avrupa uygarlığına aitiz."[28] Savaş öncesi yıllarda Türkçülük doktrini belirli bir Türk milli devletini tanımlayan kapsamlı bir ideolojiye ulaşamadı. Ancak Osmanlı kültürel mirasından farklı bir Türk kültürel mirası tartışmaları, savaş sonrasında başlayacak tam bir Türk milliyetçi hareketinin tohumlarını atmıştır.

İttihat Terakki ve Arap Eyaletleri

İttihat ve Terakki'nin Arapça konuşulan eyaletlere karşı politikası, rejimin siyasal güvenlik ve merkezileşmiş idari denetim arayışıyla belirlenmiştir. Meşruluk iddiası sorgulanabilen her hükümet gibi İttihat Terakki de, eski düzenin bürokratlarını yönetimden atıp, yer-

27) Akt. Uriel Heyd, *The Foundations of Turkish Nationalism* (Londra, 1950), s. 108.
28) Akt. *a.g.y.*, s. 149.

lerine Jön Türk rejimine sadık ve bağımlı memurlar getirmek istedi. Bu uygulamadan en çok zarar edenler, çok eskilerden gelen ünlü Arap aileleri oldu. Örneğin, 20. yüzyıl başında Şam'ın en zengin ailesi olan El-Abid'ler Abdülhamid'in maiyetinde, merkezi Osmanlı hükümetinde ve yerel Suriye idaresinde temsil edilmekteydiler. İttihat Terakki, el-Abid'leri makamlarından aldı, topraklarından bazılarına el koydu ve onları kendi istekleriyle Paris'te sürgün olarak yaşamak zorunda bıraktı. Diğer bir seçkin Şamlı aile olan el-Azm'lar, Abdülhamid döneminde siyasal ve mali bakımdan çok yükselmişlerdi. Şam'ın eyalet ve belediye meclislerinde bir el-Azın temsilcisi daima bulunurdu ve 1890'larda ailenin iki üyesi İstanbul'da Osmanlı kabinesinde yer almışlardı. İttihat Terakki, el-Azm'ları da idareden azletti ve yerlerine yeni rejimin sadık destekçilerini getirdi.

Ünlü Arap ailelerin hükümet kademelerindeki gelenekselleşmiş yerlerinden alarak İttihat Terakki, bunların kendi yerel halklarının isteklerini karşılamalarına imkân tanımayıp, Arap eyaletlerinde kurulu toplumsal ve siyasal düzeni bozmuştu. Arap seçkinleri artık İttihat Terakki'yi Türkleştirici bir hükümet olarak görüyorlardı. İttihat Terakki liderlerinin niyeti hükümeti Türkleştirmek değil, merkezileştirmekse de, politikaları Arap nüfusunun önemli unsurlarını rejimden soğutmaya yöneltti. İktidara alınmamalarına içerleyen ve Osmanlı sistemi içinde hazırladıkları ilerleme planlarının ortak işbirliğinin avantajlarını takdir edemeyen genç subaylar tarafından altüst edildiğini gören bazı Arap seçkinleri, İttihat Terakki'nin Osmanlıcılığına alternatifler düşünmeye başladılar.

Arapların şikayetleri milli bağımsızlık doğrultusunda örgütlü bir siyasal harekete dönüşmediyse de, hem siyasal hem kültürel amaçlara uygun bir Arapçılığa yaklaştı. Arapçılık bir yandan bazı ünlü Arap ailelerinin İttihat Terakki'nin siyasal ve ekonomik statülerine saldırılarını protesto etme aracı olurken, diğer yandan Arap kültürel kimliğinin ortaya çıkması ve o kimliğin hükümet tarafından daha çok tanınması arzusunu belirtiyordu. Arapçılık, Arap eyaletlerinde ve İstanbul'daki Araplar arasında çeşitli edebiyat kulüplerinin, reform derneklerinin ve gizli örgütlerin kurulması şeklinde kendisini gösterdi. Arapça'nın resmi bir dil olmasını, Arapların Arap eyaletlerinde idari makamlara getirilmelerini ve Arap eyaletlerine daha fazla özerklik tanınmasını isteyen bu derneklerin programlarında, siyasal protesto ve kültürel iddia iç içe geçmiş oldu. Bu istekler Arapçı-

lık yanlılarının Osmanlı idaresini kabule hazır olduklarını, ama bu bağın merkezileşmekten ayrılmasını arzuladıklarını göstermektedir. Bu şikayetler Osmanlı devletine değil, onları Osmanlı düzenindeki rollerinden yoksun bırakan İttihat Terakki rejimine yönelikti.

Genç Türk döneminde kurulan Arap örgütlerinden en büyüğü Osmanlı İdari Adem-i Merkeziyetçi Parti'ydi. 1913'te Kahire'nin güvenliğinde kurulan ve merkezi orada bulunan parti, Büyük Suriye'nin pek çok Arap şehrinde de şubeler açmıştı. Başkanı el-Azm ailesinden Refik el-Azm'dı ve gündemi Suriye şehirli eşraf belirlemekteydi. Partinin adı, üyelerinin Osmanlılık çerçevesi içinde bir uzlaşmaya gitmeye istekli olduğunu, ancak bu anlaşmada eşrafın eski statülerine dönmelerine imkân verilmesi gerektiğini göstermektedir. Mutsuz Arap seçkinlerinin Osmanlılıkta ortak bir alan bulmaktaki isteklilikleri, 1913 Arap Paris Kongresi'nde alınan kararlarda da görülür. Adem-i Merkeziyetçi Parti ve Paris'teki Arap öğrenci derneği tarafından ortak düzenlenen kongre, genelde Arap milliyetçiliğinin başlangıç noktası sayılır. Kongre, Arapların hoşnutsuzluğunun dile getirilmesi için bir çıkış kanalı sağlamışsa da, kararları ayrılıkçı değil, Osmanlıcıydı. Delegeler reformlar ve adem-i merkeziyetçilik taleplerini bildirmişler, ancak Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmak istemediklerini da gayet açıkça dile getirmişlerdi.

Paris Kongresi kesinlikle ılımlı bir çizgide seyretse de, İttihat Terakki liderleri imparatorluk içinde Türk-olmayan en önemli Müslüman halkın isteklerini karşılamak için adım atmaları gerektiğini anlamışlardı. Hükümet bir Arap olan Said Halim'i sadrazamlığa getirdi (1913-1917) ve somut olmaktan ziyade yüzeysel kalan bir dizi uzlaştırıcı önleme başvurdu. Bunların arasında, Paris Kongresi başkanını ve diğer dört Arap ayanını Osmanlı senatosuna atamak da vardı. Bu jestlerin yanı sıra Arap muhaliflerinin başta gelenleri taşra idari makamlarına getirildiler. Böylece, 1. Dünya Savaşı arifesinde Arapçılık sesi bastırılmamışsa da, iyice kıstırılmış oldu.

İttihat Terakki'nin Arapçılığı bu kadar kolay bastırmasının sebebi, karşısındaki insanların sayısının azlığıydı. 1908'den 1918'e kadar imparatorluğun Arap halkının ezici çoğunluğunun Osmanlıcılığı desteklemiş olduklarını anlamak çok önemlidir. Halkın Osmanlı devletine sadakat alışkanlığı ve halife-sultanı İslam ümmetinin koruyucusu olarak görmesi, bu desteğin başlıca unsurlarındandır. Jön Türk isyanından 1. Dünya Savaşı'nın başlamasına kadar geçen yılla-

ra genellikle hep savaş sonrası dönemin perspektifinden bakılmıştır; bu da, dönemi Arap milliyetçiliğinin oluşum aşaması ya da bir imparatorluğun batışına ve Ortadoğu'da ayrı millet devletlerin doğuşuna hazırlık olarak gösterir. Oysa tarihçi, bir dönemi bizzat o dönemde yaşamış olanlar için olduğu gibi yaratmaya çalışmalıdır; Arap seçkinlerinin çoğu nezdinde, Jön Türk dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasal çerçevesi içinde bir gelecek planlama dönemiydi. İttihat Terakki'nin, prestijleri Abdülhamid rejimindeki hizmetlerinden kaynaklanan bazı Arap ailelerine karşı yürüttüğü kampanyaya rağmen pek çok Arap ailesi güçlerini korumuşlar ve diğerleri de yeni İttihatçı rejim altında yeni bir konuma kavuşmuşlardı. Bu yüzden Jön Türk döneminde Araplar, İstanbul'daki ileri yüksek okullara gitmeye ve sivil bürokrasi ile orduda yüksek dereceli mevkiler işgal etmeyi sürdürdüler.

Satı el-Husri ve Şekip Arslan, Osmanlıcılık çerçevesi içinde yer alabilecek Arap inançlarının çeşitliliğini simgelemektedir. El-Husri (1880-1968) Avrupalılaşmış profesyonelin en üstün örneğiydi. 1900'de mülkiyeden mezun olunca öğretmen, sonra da bölge yöneticisi olarak Balkanlar'a gönderilmişti. Bir reformcu ve meşrutiyetçi olan el-Husri, 1908'den önce İttihat Terakki faaliyetlerine katılmıştı ve İTP'nin zaferi sonunda önemli mevkilere yükselen genç profesyonellerden biriydi. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonraki yıllarda İstanbul'da öğretmen, öğretmen okulu müdürü, eğitim reformu dergiler editörü olarak yürüttüğü çalışmalar, kendisine modern Türk pedagojisinin kurucusu ününü kazandırmıştır. El-Husri Suriyeli bir Araptı, ama aynı zamanda Osmanlı seçkinlerinin kozmopolit bir üyesiydi ve başarılı meslek yaşantısı Osmanlı devletine hizmet temeli üzerine kurulmuştu; o devletin korunmasında çıkarı vardı. Kendisi de bu hedefini, eğitim reformu ve Osmanlı yurtseverliği fikrini yayarak gerçekleştirmeye çalışmıştı.

Arap Osmanlıcılığı yelpazesinin öteki ucunda Emir Şekip Arslan (1869-1946) bulunuyordu. Lübnan'ın güçlü bir Dürzi ailesinden gelen Arslan, El-Afgani ve Abduh'un fikirlerinden etkilenerek Abdülhamid'in Pan-İslamcı politikasının güçlü destekçilerinden biri olmuştu. Gazeteci, şair ve yerel bir politikacı olan Arslan, Osmanlı İmparatorluğu'nun ayakta kalmasının ümmetin bölünmesi ve Avrupalı imparatorluk devletlerinin işgaline karşı tek garanti olduğu görüşünü savunmaktaydı. Onun gözünde, Osmanlıcılık ile İslam birbir-

lerine sıkıca bağlıydılar; İslamiyet'te reform, doğal olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun canlanmasına yol açacaktı. Abdülhamid'in devrilmesinden hoşnut değilse de, imparatorluğun İslami merkezini koruma kararlılığı olarak gördüğü şey sebebiyle İttihatçı rejimi kabul edebilmişti. İttihatçılar da buna karşılık, Arslan'lar gibi eski bir ailenin desteğinin avantajlarını anlamışlar ve onları ödüllendirmişlerdi. İttihatçıların desteğiyle Arslan, 1914'te Osmanlı parlamentosuna seçildi ve daha sonra iki kardeşi de kendisine katıldı. Arslan'lar, Osmanlıcılığın siyasal faydalarını görmüşlerdi; statülerini İttihatçı rejimde de korumuş bir Arap ayan ailesi olmalarının bir sebebi budur.

Ne profesyonel eğitimci el-Husri ne de pan-İslamcı Arslan, Arap ayrılıkçılığının kendi ideolojik hedeflerine ya da kişisel çıkarlarına hizmet ettiğine inanmaktaydılar. Bunun sonucunda ikisi de, biraz farklı yollarla da olsa, Osmanlıcılığı desteklemişlerdir. El-Husri için Osmanlıcılık, Avrupa'nın toprak yurtseverliği, meşruti hükümet ve laik yurttaşlık kavramlarının benimsenmesiydi. Arslan içinse, Osmanlı düzeninin İslami temellerinin korunması ve İslami dayanışma bağının vurgulanmasıydı. İmparatorluğun Arap tebaasının çoğu ister el-Husri'nin Avrupa, ister Arslan'ın İslami yöneliş biçimleri, ya da ikisinin de karması olsun, bir tür Osmanlıcılığı kabul etmekteydiler. Arapçılığın talepleri -siyasal ademi merkeziyetçilik, kültürel özerklik, İttihatçı rejimin değiştirilmesi- ve hakim Osmanlıcılık ideolojisi içinde var olan çeşitli seçenekler, hep Arapça konuşan halkların karmaşık kimlik örneklerinin parçalarıydı. Fakat, 1908'den 1914'e kadar uzanan dönemin ideolojik karışıklıkları ve siyasal huzursuzluklarına rağmen Arapların çoğu (hem seçkinler hem de genel olarak halk) 1. Dünya Savaşı'na, Osmanlı İmparatorluğu'nun korunması gerektiğine inanmış olarak girdiler.

İRAN MEŞRUTİ DEVRİMİ DÖNEMİ

1905'ten 1911'e kadar süren siyasal karışıklık yılları, İran tarihinde yeni bir dönemi belirler ve genelde meşruti devrim dönemi olarak anılır. 1908 Jön Türk devriminde olduğu gibi İran'da da meşruti hükümet, kraliyet otokrasisine karşı bir silah olarak kullanılmıştır. Osmanlı meşruti hareketi değişim geçirmiş bürokratik seçkinler ve reform yanlısı subaylar tarafından başlatıldığı halde, İran'da hareket meşruti hükümetle ne elde edileceği hakkında çelişkili fikirlere

sahip garip bir çıkarlar koalisyonunun liderliğindeydi. Koalisyonun üç ana unsurunun (geleneksel çarşı tüccarları, ulema ve küçük bir radikal reformcu grubu) her biri, eğer şahın yetkisini kısıtlayacak bir yol buldukları takdirde, bu yolun ülkeyi gitmesi gerektiği yöne götüreceğine inanıyorlardı.

1906 meşrutiyet fermanıyla son bulan protesto hareketleri, zayıf ve etkisiz bir hükümdar olan Muzafferüddin Şah'ın (1896-1906) politikalarına yönelikti. Sarayı lüks içinde yaşatmak için yeterli gelir temin etmek gibi alışıldık bir Kaçar sorunu karşısında kalan şah, imtiyaz bağışlama uygulamasını yeniden başlatmıştı. Bu doğrultuda, 1901'de bir İngiliz olan William d'Arcy'ye beş kuzey eyaleti dışında bütün ülkenin petrol haklarını vermişti. İran hükümeti bunun karşılığında şirketin yıllık kârının yüzde 16'sını alacaktı. Bu anlaşma, İran'ın kaynaklarının çok pahalı bir teslimi oldu. 1908'de ticari miktarlarda petrol bulundu ve 1914'te İngiliz hükümeti, imtiyazı elinde bulunduran şirketin büyük ortağı oldu. İran'ın petrol yatakları İngiltere'ye geçince İran petrolü üzerinde İngiliz kontrolünün korunması da İngiltere'nin Ortadoğu politikasının başlıca unsuru haline geldi. Muzafferüddin Şah aynı zamanda İngiliz, Fransız ve Rus mali kurumlarından borç almaya başladı. Bu paralar ekonomik gelişme ya da askeri iyileştirmeler amacıyla kullanılacağı yerde eski borçları ödemeye, ya da şahın 1900 ila 1905 arasında Avrupa'ya yaptığı devasa masraflı seyahatlerine gitti. İran'ı yabancıların ekonomik nüfuzuna yeniden açan Muzafferüddin Şah, 1891 tütün olaylarında babasına yönelen suçlamalarla karşı karşıya kaldı.

İran'da yabancı ekonomik faaliyetlerin yeniden başlaması, en çok geleneksel olarak ülkenin ekonomik hayatının merkezi olan çarşı esnafını, şehirli tüccar, loncaları ve tefecileri vurdu. Yabancılara hem ithalatta hem ihracatta düşük gümrük tarifeleri uygulanması, yerel tüccarın rekabet etme imkânını elinden alıyordu. Ayrıca, özellikle dokuma olmak üzere düşük maliyetli üretim mallarının ithali, yerel zanaat sanayini ortadan kaldırdı. Çarşı esnafı için şahın İran'ı Hıristiyan ekonomik çıkarlarına satması, sadece dini duyarlılıklarına hakaret değil, aynı zamanda ekonomik hayatlarına yönelik bir tehditti.

Şaha karşı protestoyu düzenleyen gruplardan biri, küçük fakat aktif bir çevreyi oluşturup, Avrupa'yı örnek alan reformculardı. Bu çevre soylular, bürokratlar, subaylar ve hatta bazı şehzadelerden oluşmaktaydı. Bu insanların Batı deneyimleri de farklıydı: bazıları

Avrupa'da eğitim görmüşler, bir kısmı İstanbul'da Osmanlı reformlarına tanık olmuşlar, diğerleri Avrupa kurum ve fikirlerini tercüme kitaplardan edinmişlerdi. Onları birleştiren öğe, şahın aşırılıkları ve yabancı sömürüsüydü; İran'ın Kaçarlar egemenliğinde çürüdüğünü düşünüyor, ülkenin sarsılıp dünyadaki yerini alması için reformlara gerek olduğuna inanıyorlardı. Yurtseverlik ve liberalizm duygularıyla motive olan reformcular, güçlü ve ilerici bir İran milletinin en önemli anahtarının meşruti bir hükümet olduğuna inanmışlardı.

Ulemanın meşruti harekete katılma sebeplerini kestirmekse çok daha güçtür. Ulema, harekete verdiği destekte birleşmiş değilse de, pek çok ileri gelen müçtehit ve çok sayıda daha alt kademedeki ulema mensubu 1906 hükümet-karşıtı gösterilerde rol almışlardır. Ulema, çarşı esnafıyla yakın bağlar içindeydi ve din kurumunun üyelerinin de yabancıların ticari faaliyetlerinden zarar gördükleri tahmin edilebilir. Buna ilaveten, Muzafferüddin'in politikaları ulemanın hükümdarı İslam'ın kurallarını ihlal etmekle suçladığı 1891 protestosunu başlatan koşulları yaratmaktaydı. Son olarak, Muzafferüddin pek merkeziyetçi sayılmazsa da, Şii din kurumu devletten bağımsızlığını korumaya devam ediyordu ve meşruti harekete, o bağımsızlığa geleceğe taşımanın güvencesi gözüyle bakıyor olabilirdi. Böylece, meşruti harekette önemli olan ulemanın rolü, reform ve değişimin daha çok değil daha az olması temeline dayanmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nda ulema, genelde meşrutiyete güçlerinin azalacağı kaygısıyla itiraz ederdi; İran'daysa ulema, güçlerinin artacağını düşünerek meşrutiyeti desteklemekteydi.

Meşruti devrimin ilk aşaması 1905 Aralık ayında Tahran'da büyük bir protesto hareketiyle başladı ve çarşı esnafı, ulema ve reformcuların başını çektiği hükümet-karşıtı protestolar karşısında pes eden şahın, protestocuların isteklerini kabul etmesi ve bir temsilciler meclisi kurulması fermanını imzalamasıyla 1906 Ağustos ayında sona erdi. İlk meclis 1906 Ekim ayında toplandı ve İran'da siyasal otoritenin dağılımını baştan aşağı yeniden düzenleyen iki yasa çıkarıldı. Bunlardan birincisi olan Temel Yasa, devletin borçlanma, imtiyaz, anlaşma ve bütçe üzerinde nihai yetkiyi seçilmiş meclise devrediyordu. Muzafferüddin, Temel Yasa'yı ölümünden birkaç gün önce imzaladı. Ek Temel Yasa olan ikinci yasayla, İran yurttaşlarının hakları belirleniyor, meclise bakanların atanmaları ve azledilmeleri dahil ek yetkiler veriliyordu. Ama bu, laik meşruti bir hareket olma-

mıştı ve anayasa eklerinde, On İki Şiiliğin devletin resmi dini olduğu ve bütün yeni yasaların şeriata uygunluğunu doğrulamak üzere bir üst müçtehit komisyonu kurulması maddeleriyle ulemanın zaferi perçinlenmiş oluyordu. Yeni şah Muhammed Ali, 1907 sonlarında Ek Temel Yasaları istemeyerek onayladığında, uzun süreli İran monarşi geleneğinin sonuna gelmiş olduğu anlaşıldı.

Ancak Muhammed Ali Şah, Kaçar otoritesini tekrar yerleştirmeye kararlıydı. Enflasyon ve temel gıda maddelerinin yüksek fiyatlarıyla birlikte giderek bozulan ekonomik durum, halk arasında meclis hükümetine karşı bir huzursuzluk yarattı ve Kaçarların yeniden iktidarı ele almalarını sağlayacak halk desteğini teşvik etti. Kralcılar şaha sadık ulemayı kullanarak, meşrutiyetçilerin dinsiz olarak suçlanmalarını sağladılar ve monarşi lehine halk duygularını ayaklandırdılar. Bu kritik noktada dış güçler de, çok hassas meşrutiyet deneyiminin kaderini etkileyecek çok önemli bir rol oynadılar. İngiltere ve Rusya, 1907 Ağustos ayında İran'ı nüfuz alanlarına bölmeyi kabul ettikleri bir anlaşma imzaladılar; İngiltere güneydoğuda, Rusya kuzeyde kontrolü ele alacak, ortada tarafsız bir bölge bulunacaktı. Kralcılar meşrutiyet hükümetinin İran'ın egemenliğini korumada şahlardan bile daha az etkili olduğunu iddia edebilirlerdi. Halkın huzursuzluğu arttıkça ve giderek daha çok ulema meşrutiyetçileri suçladıkça şah yanlılarının durumu düzeldi. Muhammed Ali 1908 Haziran ayında karşı devrimini başlattı: Kazak Tugayı'nı Meclis'i kapatmaya gönderdi, meşrutiyetçilerin liderlerini tutuklatıp idam ettirdi ve Tahran'da kraliyet otoritesini tekrar kurdu. İran, iç savaşa ve ekonomik kaosa girmişti.

On bir ay süren iç savaş, hükümetin silahlı kuvvetlerinin yetersizliğini açıkça ortaya koydu. Şah Tahran'ı tutabiliyordu ama, ülkenin meşrutiyetçilere sadık diğer bölgeleri onun otoritesini kabul etmiyorlardı. 1909 yazında Azerbaycan eyaletinden silahlı bir isyancı birliği kuzeyden Tahran'a yürürken, güneyden Bahtiyari aşireti güçleri harekete geçtiler. İki güç başkente Temmuz'da girdi ve meşrutiyeti yeniden yürürlüğe soktu. Rus sefaretine sığınmış olan Muhammed Ali Şah'ın yerine genç oğlu getirildi. İkinci Meclis 1909 Ağustos ayında toplandı. Meşrutiyet başarıyla savunulmuştu, ama böylesine farklı çıkarları temsil eden bir meşrutiyet rejiminin ülkeyi etkili şekilde yönetip yönetemeyeceğini ancak zaman gösterecekti.

Bundan sonraki iki yıl boyunca Meclis, reformcularla çarşı esnafı ve ulema ittifakı arasında sürekli bir çekişmeye sahne oldu. Kaçar

rejimine karşı çıkmakta birleşen koalisyon, devlet ile din kurumu arasındaki ilişki, Müslüman olmayanlara eşit haklar sorunu ve sosyal reformun yaygınlığı ve hızı gibi konular yüzünden bozuldu. (Aynı konular 1979 devriminden sonra da su yüzüne çıkacaktı.) Meclis'teki sözlü tartışmalar Tahran sokaklarında çeşitli siyasal fraksiyonların destekçileri arasında silahlı çatışmalara dönüştü. Hükümet bir kere daha işlemez hale geldi. Merkezi hükümet iç tartışmalarla parçalanırken, aşiret konfederasyonları tekrar bağımsızlıklarını ilan edip vergi vermeyi reddettiler; kırsal bölgelerde asayiş kalmadı.

Aşiretlerin başıboş bir şekilde yağmaya başladıkları sırada İngilizler, kendi nüfuz alanlarında istikrarı sağlamak amacıyla Buşir'e asker çıkarttılar. 1908'de D'Arcy'nin şirketinin petrol bulmasıyla olaylar daha bir aciliyet kazanmıştı. İngilizler güney İran'ı işgal ederlerken Rusya da kuzeyden ülkeye girdi ve Kasım'da hükümet, yeni atanmış ABD mali danışmanını azletmediği takdirde Tahran'a gireceği ültimatomunu verdi. Meclis ültimatomu kabul etmeyince başbakan ve kabinesi tarafından dağıtıldı. Ondan sonra Rus istekleri kabul edildi ve meşruti devrim dönemi kapandı.

1. Dünya Savaşı arifesinde Meclis kapalı kaldı ve İran, hareketleri İngiltere ve Rusya tarafından yakından izlenen muhafazakâr bir kabine tarafından yönetildi. Ülkenin kuzey ve güney yanları da yabancı askeri işgal altındaydı. İşgalci güçler nüfuz alanlarındaki aşiret reisleri ve yerel tüccarlarla iş görüyorlardı, dolayısıyla Tahran'daki hükümetle bir alışverişleri olmuyordu. İran bir anayasa kazanmış ve Kaçar şahlarının otoritesini ortadan kaldırmıştı, ama bu arada kendi içinde bölünmüştü. Çarşı esnafı, ulema ve reformcu koalisyonu, hükümet etme baskıları altında dağılmakla kalmamıştı, onların bir araya getiren sebep de (İran'da yabancı varlığının azaltılması) gerçekleşmemişti. Ne kadar arzu edilebilir de olsa, geleneksel kurumların bir kenara atılması her zaman arzu edilen sonuçları getirmeyen sıkıntılı bir süreçti.

SONUÇ

Avrupa'nın ekonomik ve yayılmacı genişlemesi ile giderek artan iç huzursuzluğun çifte baskısı altında Osmanlı ve İranlı seçkinler, devletlerinin idari kurumlarını yeniden düzenlemek istemişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu'nda Jön Türkler 1876 anayasasını yeniden

yürürlüğe koyarak, bütün Osmanlı yurttaşları için eşitlik vaatlerinin bir birlik getireceğini ve yeni reform programlarının gerçekleşmesinde işbirliği ruhu yaratacağını ummuşlardı. Ancak Jön Türkler, imparatorluk içindeki çeşitli etnik toplulukların ya bağımsızlık ya da daha fazla siyasal ve kültürel özerklik istedikleri bir zamanda Osmanlıcılık politikasını benimsemişlerdi. İttihat ve Terakki hükümetinin Osmanlıcılığı daha sıkı merkezi denetimle dengeleme girişimleri, uzun Abdülhamid iktidarından yararlanan grupları yabancılaştırmıştı. Ancak imparatorluğun Arap ve Türk halkının çoğunluğu, Osmanlı devletine bağlılıklarını sürdürecekler ve Avrupa'nın Osmanlı topraklarına yayılmasına direnilmesi gerektiği inancını paylaşacaklardı.

Osmanlı İmparatorluğu kadar yoğun bir dönüşüm yaşamamış olsa da İran, Jön Türk isyanı gibi daha büyük hedefi olan bir meşruti devrim yaşamıştır; bu hedef, devleti iç çöküşten ve dış saldırılardan korumaktı. Ancak İran içinde meşrutiyet isteyen güçler, bunun iç toplumsal ve siyasal düzende ne getireceği konusunda farklı düşüncelere sahiptiler. Ulema ve çarşı esnafının gözünde yeni rejim, Avrupa'nın ekonomik faaliyetini azaltacak ve toplumsal hiyerarşideki yerlerini korumalarına yardım edecekti. Ancak Avrupa'dan esinlenen reformcular, daha ayrıntılı bir dönüşümün laik yasaların çıkmasını sağlayacağını ve güçlü bir yasama meclisinin kurulacağını umuyorlardı. Anayasa ilan edilince koalisyon ortakları arasındaki farklılıklar başgösterdi ve etkin bir hükümet kurma imkânı ortadan kalktı. Ayrıca, merkezi devlet ve silahlı kuvvetler o kadar zayıf ve hazine o kadar boştu ki, ne krallık ne de meşruti rejim ülke içinde otoriteyi sağlayabilecek durumdaydı. İran'daki durum kötüye gittikçe İngiltere ile Rusya kendi nüfuz alanlarını işgal ederek düzeni sağlamaya çalıştılar. Bu, 20, yüzyılda İran'ın egemenliğinin dış güçler tarafından ihlal edildiği örneklerin ilkiydi ve ülkede dış müdahalelere karşı yoğun bir direnme geleneğinin başlamasına katkıda bulunacaktı.

9
1. DÜNYA SAVAŞI VE OSMANLI DÜZENİNİN SONU

Avusturya Arşidükü Ferdinand'ın 28 Haziran 1914'te Saraybosna'da öldürülmesi Avusturya'nın Sırbistan'ı işgal etmesine yol açtı. Avusturya işgali Avrupa ittifak sistemini harekete geçirince, Ağustos ayı geldiğinde kıtanın tamamı savaşa girmiş oldu. Üçlü İttifak (İngiltere, Fransa ve Rusya) İtilaf Devletleri olan Almanya ve Avusturya-Macaristan'la karşı karşıya geldiler. Avrupa savaşa hazırlanırken Osmanlı kabinesi alınacak tutum konusunda bölünmüştü. İttihat ve Terakki liderlerinin çoğunluğu tarafsızlığı savunurken, hükümet içindeki bazıları Avrupa savaşını Osmanlıların geleneksel düşmanı Rusya'yı vurmak adına bir fırsat olarak görüyorlardı. Sonunda imparatorluğun İtilaf Devletleri'ne katılma kararını, İttihat ve Terakki'nin içindeki küçük bir grubun lideri olan Alman

dostu Enver Paşa verdi. 2 Ağustos 1914'te Enver Paşa Rusya'ya karşı gizli bir Osmanlı-Almanya ittifakı kurdu; Osmanlı donanması 29 Ekim'de Karadeniz'deki Rus limanlarını bombardımana tutunca ittifak harekete geçti. Osmanlı İmparatorluğu, pek çok savaşının sonuncusu olacak savaşa girmişti.

Osmanlı İmparatorluğu savaşta yenilmiş ve barış anlaşmalarıyla parçalanmışsa da, topyekûn savaşı dört yıl sürdürmesi, sivil ve asker nüfusun Osmanlı düzenini savunmaktaki inatlarının kanıtıydı. 1 milyondan fazla Osmanlı askeri seferberliğe katılmıştı ve Osmanlı orduları çeşitli cephelerde önemli zaferler elde etmişlerdi. İttihat ve Terakki hükümetinin programları, ülke içinde sadece hızlı dönüştürücü etki yaratmakla kalmayıp, Türkiye cumhuriyetinin gelecekteki gelişmesinde de uzun vadeli etkiler doğurmuştur. İTP'nin imparatorluğun yabancılar ve yerel dini azınlıklara ekonomik bağımlılığını kırma girişimleri, bu değişikliklerin önemli bir örneğidir. İmparatorluğun ticareti ve yatırımları, çoğunlukla hükümetleri Osmanlılarla savaşta olan İttifak (Antant) devletleri şirketlerinin elinde olduğundan, savaş zamanına özgü ekonomi politikalar uygulanması da mutlak bir gereklilikti. Bu yüzden İTP, 1914'te kapitülasyonları iptal etti, koruyucu gümrük tarifeleri getirdi ve yabancı şirketleri Osmanlı adli sistemine sokacak ve Osmanlı vergi mükellefleri yapacak önlemler aldı. İttihat ve Terakki'nin devlet ihalelerini Türk Müslüman girişimcilerine verme politikasıyla, bu ekonomik bağımsızlık iddiasında bir adım daha atıldı. Bu kişilerden bazılarının savaşta ticaret ve nakliye alanlarında büyük paralar kazanmaları bir Türk Müslüman burjuvazisi yaratmadıysa da, Müslüman tüccarlar adına uygun yatırım fırsatları sağlanarak Avrupalıların ve onların yerel Hıristiyan ortaklarının avantajlarına bir kısıtlama getirilmiş oldu.

Savaş Osmanlı toplumsal düzeninin dönüşümünü de hızlandırdı. Çok sayıda erkeğin askere alınması yüzünden kadınlar devlet memurluklarına ve belli başlı mesleklere girmeye başladılar. İttihat Terakki, 1917'de yeni bir aile yasası çıkartarak değişen koşulları tanımış oldu. Yasaya göre şeriat mahkemeleri adalet nezaretine bağlanıyor ve böylece laik bir devlet kurumu, din kurumunun elinde kalan son yetki alanları olan aile hukukunu ve kişisel statüyü kontrolü altına alıyordu. Dini otoriteden laik otoriteye geçiş, yeni yasanın kadınlara boşanma davası açma hakkının tanınması ve çokevlilik uygulamasının sınırlarınınının daraltmasıyla vurgulanmaktaydı.

Savaş, Osmanlı İmparatorluğu'nun bölünmesi ve Arap eyaletlerinin İngiltere ve Fransa tarafından işgal edilmesiyle son buldu. Ancak Osmanlı yenilgisinin ardından Anadolu'da bağımsız bir Türkiye cumhuriyeti kurulmuştu. Yeni cumhuriyet ayakta kalmasını eğitimli asker, subay ve bürokrat sayısını arttırmakla kalmayıp, halkın toplumsal değişime ve böylece 1920'lerin geniş reformlarına hazırlıklı olduğu atmosferi doğuran Osmanlı döneminin savaş çabalarına borçluydu.

SAVAŞTA ORTADOĞU:
ASKERİ HAREKÂTLARA BİR BAKIŞ

Osmanlı orduları savaşta hasımlarının beklediklerinden çok daha etkili oldular. 1912-1913 Balkan Savaşları askeri bozgunundan sonra İttihat Terakki, silahlı kuvvetleri geliştirmek adına kararlı bir girişim başlattı. 1914 yılı başlarında Alman generali Liman von Sanders, büyük bir Alman askeri heyeti başında İstanbul'a geldi. İttihat Terakki yönetimi bu heyete geniş yetkiler tanıdı ve hükümetin uzun vadeli askeri reformlar yapma istekliliğiyle birleşen heyetin çabaları, savaşın başlangıcında gözle görülür sonuçlar yarattı. Von Sanders ve diğer Alman subayları zaman zaman Osmanlı ordularına komutanlık etmişlerse de, savaşın genel komutası Osmanlıların elindeydi.

İmparatorluk çok geniş sınırları nedeniyle çeşitli noktalarda saldırıya açıktı ve bu sorun aynı anda pek çok yerde ordu bulundurmayı gerektiriyordu. Doğu Anadolu ve Kafkasya bölgesinde Osmanlı ve Rus orduları 1917'ye kadar sürekli savaştılar. Doğu seferi Enver Paşa liderliğinde 1914-1915 kışında başladı. Enver Paşa başlarda birkaç başarı elde ettiyse de, sorumsuzluk derecesinde ağır kayıplar verince, ordusunun kalan kısmı 1915 baharında Rus karşı saldırısına dayanacak gücünü yitirdi. Ruslar Osmanlı doğu ordusunu Erzurum'un gerisine sürerlerken Enver Paşa İstanbul'a döndü. Yine Osmanlı ordularının başında kaldı, ama bir daha savaş alanında komutanlık yapmaya kalkışmadı. 1917 Bolşevik Devrimi'nin sonrasında Rusların çekilmesine kadar doğu cephesinde Osmanlı güçleri savunmada kaldılar. Ancak ondan sonra, dört yıldır savaşmış olmalarına rağmen hâlâ savaş öncesi topraklarının çoğunu geri aldıkları bir saldırıyı başlatmaya yeterli kaynakları vardı.

İttihat Terakki, Ermeni toplumuna karşı operasyonunu bu doğu bölgesinde yaptı. Ermenilerin çoğu Osmanlı devletine sadık kalmışlarsa da, Rusya ve Anadolu'daki milliyetçi örgütler savaşı bağımsız bir Ermenistan yaratmak adına bir fırsat olarak görmüşlerdi. Ermeni gönüllü birlikleri Rus ordusu saflarında çarpıştılar ve Van şehri içinde ve çevresinde bir Ermeni yurdu kurulması hedefiyle kışkırtmalar yapıldı. Bazı Ermenilerin Ruslarla işbirliği yaptıkları gerekçesiyle İttihat Terakki içindeki etkili bir grup, Anadolu'daki Ermeni köylülerin savaşan Osmanlı orduları için cephe gerisinde tehlike oluşturduklarını ileri sürerek Ermeni nüfusa karşı kolektif bir misilleme harekâtı başlattı. 1915 yılı başlarından itibaren doğu ve güney Anadolu'dan Ermenileri sistematik bir şekilde boşaltma politikası yürütüldü. Yüz binlerce kişi köylerinden boşaltılarak Suriye çöllerine gitmek zorunda bırakıldılar. Göç yolunda açlık ve hastalıktan sayısız insan öldü. Hayatta kalanlar Lübnan'a sığındılar ve daha sonra Beyrut'ta toplandılar. 15 Nisan 1915'te İstanbul'un Ermeni toplumunun 200 ileri gelen kişisi tutuklanıp sürüldü ve bazı kaynaklara göre de sonradan idam edildiler.[29] Bugün Osmanlıları soykırımla suçlayan Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Ermeni toplulukları ile aşırılıkların abartıldığında ısrar eden Türk hükümeti arasındaki tartışmaya girmek bizim açımızdan anlamsız olur. Ancak ister bilerek yapılmış olsun, ister iç güvenlik önlemlerinin istenmeyen sonuçları olsun, 1 milyona yakın sivilin hayatını kaybetmiş olabileceği her olay korkunçtur.

Doğu cephesinde Rus karşı saldırısı başladıktan sonra İttifak Devletleri Osmanlılara karşı iki cephe daha açtılar: Bu cephelerin birincisi İstanbul'a, ikincisi Mezopotamya'ya yönelikti. Osmanlılar ikisini de püskürttüler. Ünlü Gelibolu harekâtı 1915 Şubat ayında başladı. Amaç Çanakkale Boğazı'nı açıp İstanbul'u ele geçirmek ve böylece Osmanlılarla Almanların bağlantısını keserek, Rusya'yı İttifak Devletlerinin ikmal hatlarına ulaştırmaktı. Osmanlıların kıyı bataryaları İttifak donanmasının Çanakkale Boğazı'ndan girmesini engelleyince 200 bin İngiliz ve Fransız askeri Gelibolu yarımadasına çıkarıldı. Ancak Osmanlıların savunma hatları güçlüydü ve düşmana ağır kayıplar verdirdiler, bunun üzerine 1916 Ocak ayında düşman

29) Richard G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence, 1918* (Berkeley, 1967), s. 59.

yarımadayı boşalttı. Gelibolu savaşı sırasında geleceğin Atatürk'ü olacak genç Osmanlı albayı Mustafa Kemal becerikli bir askeri komutan olarak ün kazandı.

İmparatorluğun öteki coğrafi ucu olan Basra Körfezi'nin başında İngiliz askeri stratejisi iki unsura dayanmaktaydı: Hindistan yolunu ve İran'ın petrol yataklarını korumak. Birincisi, İngiliz politikasının kilit taşıydı; ikincisi de, 1912'de İngiliz donanmasının kömürden petrole dönmesiyle aynı derecede önem kazanmıştı. Böylece, doğu Anadolu cephesinde Osmanlı-Rus savaşları daha başlamadan Hindistan'dan gelen bir İngiliz ordusu, 1914 yılı sonlarında Basra'ya çıkmış ve Bağdat'a doğru yürüyüşe geçmişti. Ancak İngiliz-Hindistan seferinin komutanı ilk zaferlerine aldanarak Osmanlıların imkânlarını doğru değerlendiremedi. Osmanlılar 1915'te bir karşı saldırıyla İngilizleri Kut'a sığınmaya zorladılar ve uzun süren bir kuşatmadan sonra 1916'de İngilizler teslim oldular. Ancak Mezopotamya cephesi İngilizler adına ihmal edilemeyecek kadar önemli olduğundan 1917 Mart ayında yeni bir orduyla Bağdat'ı aldılar ve güney Irak, İngilizlerin denetimi altına girmiş oldu.

Başka önemli bir cephe, Osmanlı Suriyesi ile İngilizlerin işgali altındaki Mısır sınırıydı. Bütün devletler burasının Süveyş Kanalı'nın anahtarı olarak stratejik öneminin bilincindeydiler. Enver Paşa doğu Anadolu'daki seferinin başındayken 1915 Ocak ayında Cemal Paşa 80 bin kişilik Osmanlı ordusunu Sina yarımadasından geçirerek Süveyş Kanalı'na yürüttü. Mısır'daki hazırlıksız İngiliz savunmalarına bir saldırı düzenleme fikri, askeri açıdan doğruydu, ama koordinasyon zayıf olduğundan Osmanlı birlikleri kanalı geçemeden püskürtüldüler. Cemal Paşa'nın az daha başarılı olacağı korkusuyla İngilizler Mısır'da büyük çaplı bir askeri yığınak yaptılar. 1917 başlarında İngiliz saldırısı başladı. General Edmund Allenby komutasındaki İngiliz ordusu, geniş bir cephede Filistin'deki Osmanlı güçlerine karşı harekete geçti. Arap isyanının başıbozuk güçleri de Osmanlı hatları gerisinde gerilla operasyonlarıyla İngilizlere yardımcı oluyorlardı. Kudüs 1917 Aralık ayında ele geçirildiyse de, Suriye harekâtı sona ermiş değildi. Osmanlı direnişi 1918'de sertleşince, İngilizleri yenilgiden kurtaran, Allenby'nin Mısır'la olan mükemmel ikmal hatları oldu. İngilizler sonbaharda saldırılarını yenileyince Osmanlı çöküşü hızlandı. Arap isyanı güçleri 1 Ekim'de Şam'ı aldılar, birkaç gün sonra da Fransız donanması Beyrut'u ele

geçirdi. Ayın sonunda Osmanlı orduları Anadolu'ya gerileyerek yeni bir savunma hattı kurmaya başladılar. İstanbul'daki hükümet 31 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'ni imzaladı ve bu koşulsuz teslim belgesiyle, Ortadoğu'daki savaşın ve onunla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun sonu gelmiş oldu.

Osmanlı ordusu silahlarını bırakırken galipler ganimeti paylaşmak için ülkeye üşüştüler. Ateşkesin imzalanmasının üzerinden bir ay geçmeden bir Müttefik donanması İstanbul önünde demirledi ve imparatorluk başkenti İngiliz askeri işgali altına girdi. Arapça konuşulan eyaletlerde İngilizler ve Beyrut'ta Fransızlar olarak İttifak Devletleri, artık Osmanlı topraklarının tamamı üzerinde söz sahibiydiler. Ancak savaş sırasında yaptıkları anlaşmaların koşullarını yerine getirmeleri gerekiyordu, ya da bazıları böyle yapmaları gerektiğini düşünüyorlardı.

Büyük Suriye'de Osmanlı Savaş İdaresi

İttihat Terakki, imparatorluğun Müslüman nüfusunu savaş davasında bir araya toplamak ve İngiltere ile Fransa'ya karşı Müslümanları birleştirmek amacıyla bütün İslami sembolleri harekete geçirmişti. Halife sultan 1914 Kasım ayında cihad ilan ederek dünya Müslümanlarını Üçlü İttifak devletlerine karşı Osmanlı İmparatorluğu ardında toplanmaya çağırdı. Halifenin fermanı İttifak Devletlerini dünyada Müslüman hakimiyetini sona erdirmeye kararlı olarak gösteriyor ve Müslümanları cihada katılmadıkları takdirde İslamiyet'in sona ereceği konusunda uyarıyordu. Bu durum Osmanlı İmparatorluğu'nun, kendini hâlâ İslamiyet'in evrensel koruyucusu saydığını göstermekteydi. Osmanlı Müslümanlarının, İttihatçı hükümetin pek sevilmemesine rağmen, imparatorluğun savaş çabasına verdikleri destek de, Avrupalıların emellerine karşı Osmanlı-İslam düzeninin savunulmasına olan bağlılığın kanıtıydı.

Açık bir hükümet aleyhtarı kışkırtma olmamasına rağmen İttihat Terakki, Büyük Suriye'nin Arap nüfusunun -özellikle de şehir merkezlerinde yaşayanların- sadakatlerinden kuşku duymaktaydı. Hükümetin şüphesi, savaştan önce kurulan Arap siyasal ve kültürel derneklerinden ve Arap Hıristiyan toplumunun bazı üyelerinin Fransa'yla olan yakın bağlarından kaynaklanıyordu. İttihat Terakki, Büyük Suriye'nin istikrarı ve sadakatini garanti altına almak için böl-

geyi savaşta iktidardaki üçlünün biri olan Cemal Paşa'nın doğrudan kontrolüne verdi.

Cemal Paşa savaşın başlamasından hemen sonra çok geniş sivil ve askeri yetkilerle donanmış olarak Şam'a geldi. Büyük Suriye'nin valisi ve aynı zamanda Şam'da bulunan Osmanlı Dördüncü Ordusu komutanıydı. 1918 yılı başlarında Şam'dan ayrıldığında Cemal Paşa, yerel halk tarafından el-Saffah (Kan Dökücü) olarak anılıyordu ve yürüttüğü politikalar Arap nüfusun büyük kesimlerini İttihatçı rejime yabancılaştırmıştı. Oysa Cemal Paşa'nın yönetimi gayet iyi başlamıştı. Vali, İslami dayanışmadan yanaydı ve Arapların İslamiyet'e katkılarını takdir ettiğini belirtiyordu. Ancak Süveyş Kanalı saldırısındaki başarısızlığından sonra Suriye vilayetlerinde sükûneti koruma yöntemlerini değiştirdi; uzlaşma yerine baskıyı seçti.

Bazı Arap liderlerinin İngiltere ve Fransa'yla gizli bağlantı kurduklarına inanan Cemal Paşa, bunların büyük kısmını Anadolu'ya sürdü, bir kısmını da Kudüs ve Şam'da ev hapsine aldı. 1915'te sadakatsizliklerinden kuşkulandığı Arap ayanını tutuklamaya ve askeri mahkemelerde yargılamaya yöneldi. 1914'te Beyrut'taki Fransız konsolosluğunda bırakılan belgelerdeki bilgilere dayanarak tutsaklarını ihanetle suçladı. Hüküm giyenlerden 11'i, 1915 Ağustos ayında Beyrut'ta idam edildiler; 1916 Mayıs ayında Beyrut ve Şam'da 21 kişi daha idam edildi. İdamlar Arap toplumunda şok etkisi yaratmıştı. Kurbanlar arasında bir Arap senatör, üç Arap milletvekili, ileri gelen gazeteciler, Büyük Suriye'nin en ünlü ailelerinin üyeleri vardı. Suçlananlardan birkaçı savaş öncesinde Fransız diplomatlarla siyasal görüşmeler yapmış olabilirlerdi, ancak çoğu, Osmanlı Adem-i Merkeziyetçi Parti'deki eski faaliyetleri nedeniyle görevlerine seçilmişlerdi. Bu ikinci idam dalgasının Arap isyanının ilanından bir ay öncesine rastlaması, kendilerine şehit muamelesi yapılmasını sağladı ve ölümleri Arapçılık davasıyla ilişkilendirildi.

Cemal Paşa, kontrolü altındaki vilayetlerde yoğun İttihat Terakki karşıtı duygular uyandırmışsa da, bu duyguların kamuoyunda ifade bulmasını da önlemişti: Çoğu, Osmanlı davasına daha başından beri sadık olan Büyük Suriye Arapları sindirilmişti. Savaş sırasında Suriye'de ayaklanma olmadığı gibi Osmanlı karşıtı faaliyetlere de pek rastlanmamıştı. Ayrıca Cemal Paşa, Osmanlıların bilinen yerel eşrafı hükûmet ile halk arasında aracı olarak kullanma uygulamasını tamamen terk etmiş değildi. Cemal'in gözüne girmiş olan bu kişi-

1917'de Osmanlı ordusu. Yüzyıllık reform çabalarının ürünü olan padişah ordusu, 1. Dünya Savaşı sırasında Gelibolu, Kut ve doğu cephesinde büyük başarılar kazanmıştı (The Trustees of the Imperial War Museum, Londra).

İttihat Terakki'nin başındaki üçlüden biri olan Cemal Paşa ve maiyeti, Şam, 1915. Osmanlıların 1. Dünya Savaşı'nda Suriye'deki valisi olan Cemal, Arap halka karşı uyguladığı baskılardan dolayı bazı çevrelerde 'Kan Dökücü' olarak adlandırılmaktaydı (The Trustees of the Imperial War Museum, Londra).

ler, idamları esef edilecek ama gerekli güvenlik önlemleri olarak görüyorlar ve parlamento üyeleri ve yerel yöneticiler olarak Osmanlılara hizmete devam ediyorlardı. Savaş öncesi Arapçılığın ilk ifadelerinin kaynağı Suriye olmuşsa da, Cemal Paşa'nın sert baskıları ve önemli Arap seçkinlerinin Osmanlılara devam eden sadakati, örgütlü bir Arap ayrılıkçılığı hareketinin başka bir yerde çıkmasını zorunlu hale getirecekti.

Şerif Hüseyin ibn Ali ve Arap İsyanı

Osmanlıların savaşa girmesinin İngiltere çevrelerinde yarattığı kaygıların başında İslami dayanışma sorunu gelmekteydi. Halife-sul-

tan'ın İttifak devletlerine cihat ilanı, İngiltere'nin Hindistan yolunda olduğu kadar Hindistan içinde de huzursuzluk yaratabilirdi. İngiliz makamları İttifak devletleriyle işbirliği yapacak ve böylece Osmanlı halife-sultanının prestijini sarsacak önemli bir Müslüman aradılar. Sonra da aradıkları kişinin Mekke emiri Şerif Hüseyin ibn Ali olabileceğini düşündüler. 1. Dünya Savaşı sonrası Ortadoğu tarihinin büyük bir kısmı İngiltere'nin Şerif Hüseyin'e vaatlerinin yorumu üzerinde döndüğünden, bu tekliflerin gelişmesini, hangi bağlamda yapıldıklarını ve bunlardan doğan hareketleri anlamak önemlidir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda en prestijli Arap-İslam makamı, Mekke emirliğiydi. Emir, kutsal Mekke ve Medine şehirlerinin koruyucusuydu. Aslında bölgenin idari işleri ve askeri güvenliği Hicaz'ın Osmanlı valisi tarafından sağlanmaktaysa da, Mekke emirinin iki kutsal şehri koruma ve haccın güvenli bir şekilde yapılmasını sağlama sorumluluğu kendisine garip bir özerklik vermekteydi. Ayrıca Mekke emiri, Hz. Peygamber soyundan geldiğini iddia eden ailelerden seçilir ve şerif unvanını taşırdı. Hüseyin ibn Ali (1855-1931) Haşimi ailesinden geliyordu ve emirliğe 1908'de II. Abdülhamid tarafından seçilmişti. İttihat ve Terakki'ye siyasal ve dini sebeplerle güvenmeyen Hüseyin, makamında ilk yıllarını kendisine İstanbul'a karşı daha fazla özerklik kazandıracak aşiret ittifakları ağı kurarak geçirdi. Tam bir 18. yüzyıl derebeyi gibi, Mekke emirliğinin ailesi içinde babadan oğula geçmesini sağlayacak yeterli güç elde etmeyi umuyordu. 1. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla bu geleneksel -ve sınırlı- hedefler aniden uluslararası diplomasi sahnesine fırladı.

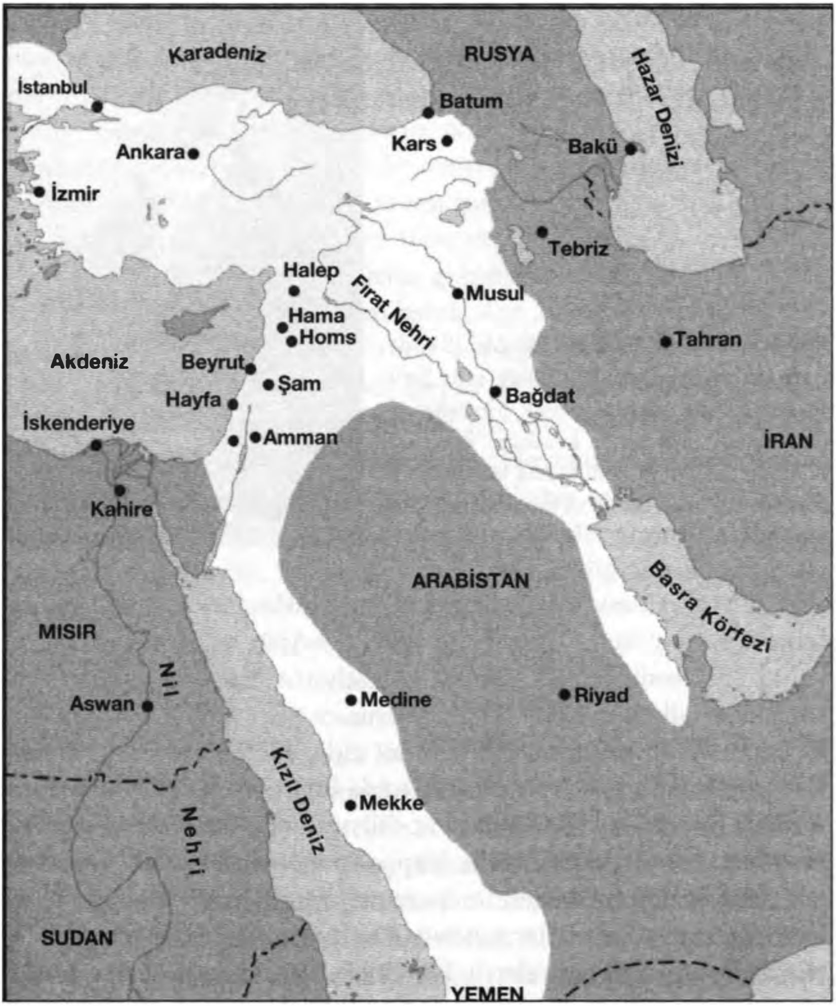
Hüseyin'in kendisinden kuşkulandığı kadar kendisi de Hüseyin'den kuşkulanan İttihatçı hükümet, onu cihada destek vermeye ve aşiretlerden topladığı vergilerle Osmanlı savaş çabasına katkıda bulunmaya ikna etmeye çalıştı. Şerif bir süre oyalama taktiğine başvurdu. Kişisel emellerini Osmanlılığı desteklemekle mi, yoksa başka seçenekleri kovalayarak mı karşılayabileceğine henüz karar verememişti. Hüseyin 1915 Temmuz ayında Mısır'daki İngiliz Yüksek Komiseri Sir Henry McMahon'a bir mektup göndererek, İngiltere'yle ittifaka girip kendi Osmanlı hükümetine başkaldırma koşullarını bildirdi. Böylece ünlü Hüseyin-McMahon yazışması (Temmuz 1915-Mart 1916) başlamış oldu ki, İngiltere'nin bağımsız bir Arap devletini desteklemeye söz verip sonra da sözünden caydığı büyük tartışmasının temelinde bu on mektup yatmaktadır.

Mekke emiri Şerif Hüseyin ibn Ali, 1916'da Arap İsyanı'nın başladığını ilan etti. Şerif Hüseyin buna karşılık olarak Müttefiklerden, savaş sona erince kendisini bağımsız bir Arap devletinin kralı olarak tanımalarını istiyordu (The Trustees of the Imperial War Museum, Londra).

İngiltere, Hüseyin kadar önemli bir Müslüman müttefik bulma fırsatının yanı sıra, Osmanlılara karşı bir Arap ayaklanması fikrini kabul edebilirdi; bunun üzerine McMahon'a, Hüseyin'in girişimini sürdürme talimatı verildi. Yazışmalarda en çekişmeli konu, sınırlardı. Bütün Arap halkını temsil ettiğini iddia eden Hüseyin, Osmanlılara karşı silahlı ayaklanma karşılığında İngiltere'nin Arabistan Yarımadası, Büyük Suriye (Lübnan ve Filistin dahil) ve Irak vilayetlerini -yani, Mısır'ın doğusundaki Arapça konuşulan dünyayı- kapsayan bağımsız bir Arap devletinin tanınmasını istiyordu. İngiltere ise, kendi gelecekteki çıkarlarının yanı sıra müttefiki Fransa'nın çıkarlarını da korumanın peşindeydi. Hüseyin'e Şam, Humus, Hama ve Halep çizgisinin batısında kalan bölgenin (bkz. Harita 9. 1) halkının tamamen Arap olmaması yüzünden, önerilen Arap devletine giremeyeceği bildirildi. McMahon'ın Hüseyin'e Suriye kıyılarını vermemesinin gerçek sebebiyse, bu bölgeyi Fransa'nın istemesiydi.

Yazışmalar boyunca Hüseyin bu önerileri reddederken, McMahon da ısrarından vazgeçmeyecekti. Sonunda konunun savaştan sonra görüşülmesine karar verildi. Ancak Hüseyin, Suriye kıyılarındaki hak iddiasından asla vazgeçmeyeceğini açıkça belirtmişti. McMahon, Hüseyin'in Irak'ın Bağdat ve Basra vilayetlerine dair tekliflerinde İngilizlerin varlığına ayrıcalık sağlamaya çalıştı. Hüseyin bu toprakların Arap mirasının ayrılmaz parçaları olduğunda ısrar ettiyse de, savaştan

Harita 9.1 1914'teki haliyle Osmanlı İmparatorluğu.

sonra istikrarlı bir yönetim kurulana kadar İngilizlerin geçici işgaline razı oldu. McMahon da, Suriye konusunda gelecekte yapılacak görüşmeler ve Irak'ın bazı bölgelerinde İngiliz varlığını kabule bağlı olarak Hüseyin'in toprak taleplerini kabul edip, "Büyük Britanya, Mekke Şerifi'nin önerdiği sınırlar içinde kalan bölgedeki bütün Arapların bağımsızlığını tanımaya ve korumaya hazırdır," sözünü verdi.[30]

30) Sir Henry McMahon'dan Şerif Hüseyin'e, 24 Ekim 1915, ed. J.C. Hurewitz, *The Middle East and North Africa in World Politics: A Documentary Record, Volume 2, British-French Supremacy, 1914-1945*, 2. basım (New Haven, 1979), s. 50.

İngiltere, savaştan sonra bağımsız bir Arap devletini tanımayı kabul etmenin yanı sıra, Hüseyin'e Osmanlılara karşı ayaklanması için malzeme, silah ve para verecek ve ilan edildiği takdirde bir Arap halifesini tanıyacaktı. Buna karşılık Hüseyin, devlete karşı topyekûn silahlı ayaklanma başlatacak ve Osmanlı rejimini İslamiyet'in düşmanı olarak niteleyecekti. Her iki taraf da emellerine kavuşmuş görünüyorlardı. Hüseyin'in emelleri bir Büyük Devlet garantisiyle desteklenmişti, İngiltere de değerli bir Müslüman müttefik kazanmıştı. Ancak bazı toprak anlaşmalarının kesinlik kazanmamış olması, gelecekte İngiltere'nin vaadinin gerçek niyetleri hakkında patlak verecek tartışmaları kaçınılmaz kılmaktaydı. Şerif Hüseyin bu durumun farkındaydı: Müttefiklerin kabul edeceklerinden çok daha büyük bir Arap devleti istediğini ve o devletin sınırlarının gelecekte pazarlığa yol açacağını biliyordu. Yine de McMahon'ın mektuplarındaki bütün çekinceleri dikkate aldığı takdirde bile, kendisine Arabistan'da, Suriye içlerinde, Irak'ta ve Filistin'de bağımsız bir Arap devleti vaat edildiğine inanmak için geçerli sebepleri vardı. McMahon'ın dili o kadar karışık ve belirsizdi ki, Filistin'in gelecekteki bağımsız Arap devletinin bir parçası olup olmadığı hakkında çok çelişkili yorumlar yapılmıştır. Yazışmalarda Filistin'den özel olarak söz edilmemişti; ancak İngiliz yetkililer daha sonra bölgenin Fransa'ya ayrılan Suriye kıyılarına dahil olduğunu ve McMahon'ın sözünü ettiği Şam-Halep hattının güneyinde kalmasına rağmen Arap devletine verilemeyeceğini iddia etmişlerdir. Ne var ki, bu iddia da dayanaksızdı. Filistin gerçekten Şam'ın güneyindeydi ve bölgede hak iddia eden Arapları savunanlar, buranın Şam-Halep hattının batısında kalan bölgenin parçası olamayacağını ve Hüseyin'e söz verilen Arap devleti sınırları içinde kaldığını iddia etmekteydiler. McMahon, Hüseyin'le pazarlığında büyük ihtimalle Filistin'i ayrı bir bölge olarak görmemişti; Filistin'i muhtemelen gelecekteki Arap devletinin parçası sayıyordu. Savaş sonrasında yapılan barış anlaşmalarıyla kime hangi bölgenin verileceği sorunu gereksiz kılınmışsa da, algılamalar çoğunlukla hukuksallık kadar önemli olduğundan bu tartışmalar devam etmektedir. Ve Arapların arasında hakim olan ve savaştan sonra giderek derinleşen algılamaya göre, İngiltere ilk başta tutmak niyetinde olduğu bir söz vermiş, Arapları yanıltmış ve sonra da onlara ihanet etmiştir.

Hüseyin'in aşiret güçleri Mekke'deki Osmanlı garnizonuna 10 Haziran 1916'da saldırınca Arap isyanı başlamış oldu. Eylül ayı gel-

diğinde Hicaz'ın önemli şehirlerinin çoğu -savaş boyunca kuşatma altına alınan Medine dışında- Hüseyin'in eline geçmişti. Hüseyin, isyanını haklı göstermek için İslami dayanışma davasına atıfta bulunuyordu. Osmanlı padişahına karşı isyanın lideri olarak hassas konumunu, İslamiyet'e olan görevi şeklinde göstermenin peşindeydi. Çağrısının hedefi, imparatorluğun Müslümanlarına Kuran'ı ve şeriatı önemsemeyen bir grup ateist serüvenci olarak tanımladığı İttihatçı rejimin devrilmesiydi. Halifeye saldırmamaya dikkat eden Hüseyin, Müslümanları ayaklanıp halifelerini İttihatçıların pençesinden kurtarmaya davet ediyordu. Bu tür İslamiyet'e yönelik propaganda, iki yıllık isyan boyunca şerifin fermanlarının diline hakim oldu. Kendisi Arap milliyetçisi değildi ve Arapçılık ideolojisi terimleriyle düşünmüyordu. Şerif ve Mekke emiri olarak konumunu, ailesi adına bir krallık ya da prenslik elde etme yolunda kullanan hırslı bir hanedan kurucusuydu.

Suriye'nin bazı yerlerinde isyandan yana gizli birtakım destekler varsa da, Hüseyin'in çağrısı Arapça konuşulan bölgelerde örgütlü bir karşılık bulamadı. Hatta pek çok Arap ileri geleni, Hüseyin'i hainlikle ve eylemlerini Osmanlı İslam imparatorluğunu, birliğe en çok ihtiyaç duyulduğu bir zamanda parçalamaya çalışmakla suçladılar. Arap İsyanı Osmanlı İmparatorluğu'na karşı bir halk ayaklanması değildi. Daha çok Arabistan'da aşiretlerden alınan vergilere dayanan ve Haşimi ailesinin hakimiyetinde sınırlı bir girişimdi. Ancak Arapların isyanın nihai zaferini (1918'de Şam'ın alınması) alkışladığı ve bunun Arapların bağımsız bir devlet iddialarının temellerini oluşturduğu da kuşkusuzdur.

Arap İsyanı'nın Şam'a giden yolu Hicaz'dan başlayıp, Akabe liman şehrinden (1917'de alınmıştı) ve sonra da 1918 nihai taarruzunda General Allenby'nin sağ kanadından geçmişti. Şerif Hüseyin'in aşiret güçlerine oğlu Emir Faysal kumanda ediyor ve kendisine bir grup Iraklı eski Osmanlı subayı ile aralarında T.E. Lawrence'ın da bulunduğu İngiliz askeri danışmanlar yardımcı oluyordu. Faysal genelde Osmanlılarla yüz yüze çarpışmaktan kaçınıyor, daha çok düşmanın iletişim ve ikmal hatlarına saldırmayı tercih ediyordu. 1 Ekim 1918'de askerleriyle Şam'a girmesi, Arapların savaş çabalarının sonunun geldiğine işaret etmekteydi. Faysal, İngilizlerin babasına verdiği söze uygun davrandığına inanarak hemen bir idari yönetim sistemi kurmaya girişti.

1917'de Arabistan'daki Vech'te, esasen başıbozuk aşiret güçlerinden oluşan Arap İsyanı 'ordusu' (The Trustees of the Imperial War Museum, Londra).

Vaatler ve Karşı Vaatler: Müttefiklerin Osmanlı İmparatorluğu'nu Parçalama Planları

İttifak devletleri savaş sırasında Osmanlı topraklarının gelecekteki durumu hakkında aralarında çeşitli anlaşmalar imzalamışlardı. Bu anlaşmalar Antant'ın Arap müttefiklerinin ihtiyaçlarını göz önüne almayıp, sadece ittifakın Avrupalı üyelerinin çıkarlarına hizmet amacını güdüyor, bir araştırmacının deyimiyle "yayılmacılar için önceden yer ayırtılıyordu".[31] Anlaşmaların amacı, savaş sonrasında ortaya çıkabilecek anlaşmazlıkları önceden bir çözüme kavuşturarak ittifakı ayakta tutmaktı. Bu da ittifak üyelerine önceden toprak dağıtımı sağlayarak elde edilmişti.

1915'te Rus orduları doğu Anadolu'dan Osmanlılar ve Polonya'da Almanlarca hezimete uğratılırken, İngiltere ile Fransa Rusların savaşa devam etme isteklerinin kaybolacağından korkuyorlardı. Bu nedenle çara en çok arzulanan 'ön avans'ı teklif etmeye karar verdiler. Savaştan önce asla düşünülemeyecek bir şey olarak İngiltere, Fran-

31) Elizabeth Monroe, *Britain's Moment in the Middle East, 1914-1971*, 2. basım (Londra, 1981), s. 26.

sa ve Rusya'nın bir araya gelmesiyle, 1915 Mart ayında Konstantinopolis Anlaşması'nı imzalayarak Rusya'ya İstanbul'u ve Boğazlar'ı ilhak etme hakkını tanıdılar. Konstantinopolis Anlaşması asla yürürlüğe girmedi ve Lenin'in 1917 Bolşevik Devrimi'nden sonra hükümetin çarın müttefikleriyle yaptığı eski anlaşmaları hükümsüz sayma kararını, hiç kuşkusuz İngiltere de Fransa da büyük bir rahatlamayla karşılamışlardır.

Müttefikler arasındaki en tartışmalı konu, Fransa'nın Osmanlı Suriyesi'nde hak iddia etmesinin İngiltere ile Fransa arasında sürekli bir gerilim yaratmasıydı. Fransa batı cephesinde korkunç muharebe savaşlarının yükünü taşırken Ortadoğu'daki çıkarlarını doğrudan koruyamıyordu ve bölgede İngiltere'nin giderek artan askeri varlığını korkuya gözlemekteydi. Bu konuyu çözümlemek için iki ülke temsilcileri 1916 Mayıs ayında yaptıkları gizli bir anlaşmayla Arap Ortadoğusu'nun büyük bir kısmını kendi aralarında böldüler. Sykes-Picot adıyla tanınan bu anlaşma, İngiltere'nin Şerif Hüseyin'e verdiği sözlerin bir kısmını ihlal ettiği için savaşın en tartışmalı belgesidir. Anlaşma Fransa'nın Suriye üzerindeki eski iddialarını tanıyarak Fransa'ya güney Lübnan'dan Anadolu'ya kadar Suriye kıyıları üzerinde büyük bir 'doğrudan kontrol' bölgesi vermekteydi. Fransa ayrıca Suriye içinde dolaylı bir etkinliğe sahip olacaktı. Irak'taki İngiliz statüsü de garanti altına alınıyordu; İngiltere, Mezopotamya'nın güneyini 'doğrudan kontrol' edecek ve Gazze'den Kerkük'e kadar uzanan özel bir dolaylı etkinlik alanına sahip olacaktı. Hüseyin'e vaat edilen bağımsız Arap devletiyse, İngiliz ve Fransızların dolaylı etkinlik bölgeleri arasında bir devlet veya devletler konfederasyonu olacaktı. Anlaşma şartlarına göre Filistin uluslararası yönetim altına alınacaktı.

Son olarak da İngiltere, başka bir ilgili tarafa bir 'yer ayırtma' daha yaptı. Amerika, Rus ve Alman Yahudilerine erişebilmek ve aynı zamanda Süveyş Kanalı'na bitişik topraklarda kontrolü eline geçirmek amacıyla Filistin'de bir Yahudi yurdu kurulmasını kabul etti. Bu anlaşma bir mektupla (ünlü 1917 Kasım Balfour Deklarasyonu) Dışişleri Arthur Balfour tarafından ünlü bir İngiliz Siyonisti olan Lord Rothschild'e iletildi. İngilizler dolaylı da olsa Filistin'e Yahudi yerleşimi destekleyeceklerse, İngiltere Filistin'de işgal durumunu sürdürmek zorundaydı. Araplara göre, böyle bir hareket Hüseyin'e verilen sözün ihlaliydi.

Savaş sona erdiğinde Osmanlı topraklarının büyük kısmı İttifak devletleri arasında paylaşılmıştı. Bu vaatlerin bazıları diğeriyle çeliştiğinden, sadece uzlaşmayla ya da askeri güce başvurarak gerçekleştirilebilirdi.

BARIŞ ANLAŞMASI

Genel Bakış

Barış anlaşmasının Ortadoğu devletleri üzerindeki etkisi daha ileriki bölümlerde ayrı ayrı ele alınacaktır. Burada amaç, eski Osmanlı topraklarının büyük kısmının bölünmesine ve işgal edilmesine yol açan süreci incelemektir. Yirmi yedi devletin temsilcileri gelecekteki savaş çıkma ihtimalini ortadan kaldıracağını umdukları bir barış anlaşması yapmak üzere 1919 Ocak ayında Paris'te toplandılar. Delegelerin çoğu için öncelik Avrupa konularıydı ve 1919 yılında Almanya, Avusturya, Macaristan ve Bulgaristan'la dört ayrı anlaşma yapılıp imzalandı. Ancak Ortadoğu için savaş sonrası anlaşması daha fazla müzakere gerektiriyordu ve İttifak devletleri sık sık aralarında tartışmak zorunda kalıyorlardı. Sonunda 1920 Nisan ayında San Remo Konferansı'nda bir Osmanlı anlaşması üzerinde fikir birliğine varıldı ve Osmanlı hükümeti 10 Ağustos 1920'de Sevr Antlaşması'nı istemeye istemeye imzaladı.

Anlaşmanın Anadolu'yla ilgili bölümleri çok sertti ve Osmanlı İmparatorluğunun özgün merkezinin bölünmesi demekti (bkz. Harita 9.2). Galip devletler bir Osmanlı devleti ve hükümetinin devam etmesini istiyorlarsa da, devletin egemenliğini sürdüreceği topraklar çok sınırlı kalmalıydı. Karadeniz ile Akdeniz arasındaki Boğazlar, İstanbul'un elinden alınıp uluslararası bir komisyona veriliyordu. Yine anlaşmaya göre, Fransa ve İtalya güney Anadolu'da nüfuz alanlarına sahip olacaklardı. İttifak devletlerine ancak 1917'de katılan Yunanistan, Osmanlıların Avrupa vilayetlerinin sonuncusu olan Trakya'yı alıyordu; Yunanistan'a ayrıca İzmir liman şehrinde askeri ve idari varlık bulundurma yetkisi verilmişti. İttifak devletleri temsilcileri anlaşmayı hazırlarken yeni ortaya atılan ulusların kaderini tayin etme ilkesini göz önünde bulundurmak zorundaydılar, ancak bu ilkeyi sadece kendi çıkarları veya sempati duydukları taraf için kullanmayı seçtiler. İşte bu yüzden Sevr Antlaşması, doğu Anadolu'da

Harita 9.2 Sevr Antlaşması uyarınca eski Osmanlı topraklarının bölünmesi. Bu antlaşmanın ağır koşulları, Türklerin direniş hareketinin zeminini hazırlamıştı ve antlaşma hükümlerini fiilen ortadan kaldırarak Trakya, Boğazlar ve bütün Anadolu'yu içine alan bağımsız bir Türk devletinin kurulmasıyla sonuçlanmıştı.

Rus Kafkasyası'nda bağımsız bir Ermeni devleti kurulmasını öngörüyordu. İttifak devletleri doğu Anadolu'nun Kürt bölgelerinin de yarı özerk bir statüye kavuşmasını kabul etmişlerdi. Ermeniler için özerkliği, Kürtler içinse yarı özerkliği kabul ederken, bu iki devlete askeri veya mali yardım yapmayacaklarını açıkça belirtmişlerdi. O yüzden ikisinin de varlığı uzun sürmedi.

San Remo Konferansı'nda verilen kararlar, Arap eyaletlerini Osmanlı yönetiminden alıp İngiltere ile Fransa arasında bölüyordu. Eski eyaletler 'manda' adı verilen birimlere bölündüler. Burada şunu belirtmek gerekir ki, manda sistemi 19. yüzyıl emperyalizminin kendi kaderini tayin etme görüntüsü verecek şekilde yeniden ambalajlanmasından başka bir şey değildi. İngiltere Irak ve Filistin'in, Fransa Suriye'nin mandatörlüğünü aldı. Irak, üç eski Osmanlı vilayeti olup ortak pek az şeyleri bulunan Basra, Bağdat ve Musul'un birleşmesiyle yaratılan yepyeni bir devletti. İngiltere bu yeni devletin kontrolünü alarak Basra Körfezi'ndeki durumunu sağlamlaştırmış, Hindistan yolunu emniyete almış ve petrol kaynaklarına ulaşma imkânını elde etmişti. İngiltere'nin doğrudan nüfuz alanına giren üçüncü Arap devleti olan Ürdün, Sevr Antlaşması hazırlandığı sırada mevcut değildi. Ürdün'ün aceleyle yaratılması Fransa'nın Suriye mandasının kontrolünü alma yolunun bir sonucuydu ve o bağlamda çok daha iyi anlaşılmaktadır.

Faysal'ın Suriye Krallığının Doğuşu ve Yıkılışı, 1918-1920

Müttefikler Paris'te çatışan çıkarlarını çözümlemek için toplandıkları sırada Emir Faysal da Şam'da bir Arap devleti kurmaktaydı. Faysal'ın bu derme çatma hükümetinde Osmanlı geçmişinin bütün akımları ve Arap geleceği hakkında çatışan hayaller bir arada bulunuyordu.

Yeni devlette birleşik bir Suriye ve Filistin hayalleri kuran genç Araplar, hizmet edecek bir Osmanlı devleti kalmayınca Şam'da toplanan eski Osmanlı bürokratlarıyla askerleri ve geleneksel etki pozisyonlarını korumak isteyen yerel Suriyeli eşrafla ilişkiye girdiler. Bunlara Arap İsyanı'na askeri katkıları nedeniyle siyasal makamın hakları olduğuna inanan Şerif yandaşlarının liderlerini de katmak gerekir. Bu rakip fraksiyonlar Faysal yönetiminin etkinliğini sınırlayacaklarsa da, yeni devlet kurma adına umutları gayet yüksekti. 1920 Mart ayında Suriye'nin her tarafından gelen temsilciler bir Su-

Arap İsyanı'nın cephe komutanı ve daha sonra Suriye kralı olan Emir Faysal, 1919'daki Paris Konferansı'nda. 1920'de Fransızlar Suriye birliklerini yenilgiye uğratınca Faysal sürgüne gönderilecek, daha sonra İngilizler tarafından Irak'ın ilk kralı yapılacaktı (The Trustees of the Imperial War Museum, Londra).

riye genel kongresinde buluştular, Suriye'yi kralı Faysal olan bağımsız bir devlet olarak ilan ettiler. Arap dünyasının her yerinde değilse de pek çok köşesinde bu hareket, eski Emevi imparatorluk başkentinde bir Arap krallığının yeniden doğuşunu simgelemekteydi.

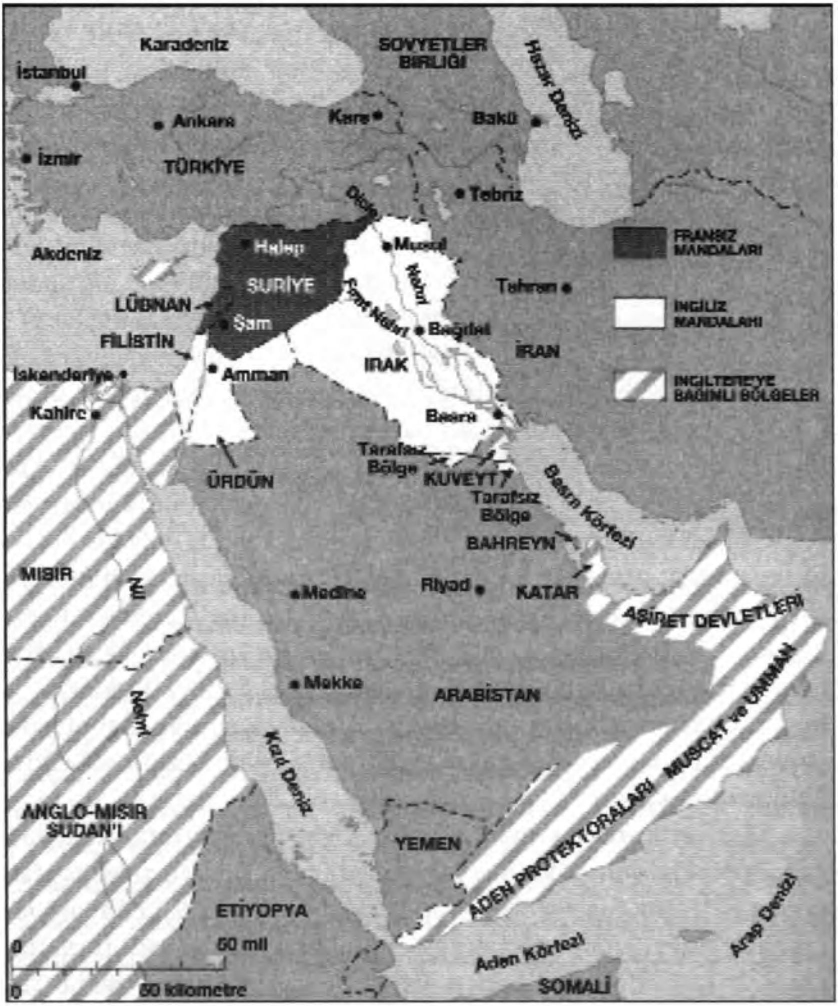
Suriye'nin bağımsızlık ilanı, Fransa için bölgedeki haklarının ellerinden alınması ve Arap bölgelerini aralarında nispeten eşit olarak bölmeyi öngören Fransız-İngiliz anlaşmasının ihlaliydi. Bu durumda savaş zamanında yapılan anlaşmalar yürürlüğe girdi. Faysal'ın barış konferansında sık sık yaptığı çağrılara rağmen İngiltere ve Fransa, kendi bölgesel çıkarları ve ittifaklarının korunmasının diğer her şeyden önce gelmesi konusunda kararlıydılar. Bu da Fransa'nın Suriye üzerindeki iddiasının tanınması, ya da başka bir deyişle, İngiltere'nin Faysal ile Suriye krallığına vermeye hazır olduğu destekten vazgeçmesi demekti. Bu şartlar San Remo Konferansı kararlarında gerçekleşti ve Suriye, Fransa'nın mandası altına girdi.

San Remo kararları Suriye'de öfke ve şaşkınlıkla karşılandı. Hükümetteki Arap milliyetçi bloku Faysal'ı Müttefik devletlerine meydan okumaya çağırırken, daha tedbirli kişiler hem Fransız isteklerini tatmin edecek hem de Suriye krallığını koruyacak bir uzlaşma yolu aranması tavsiyesinde bulundular. Kimi dinleyeceğini bilemeyen Faysal, Beyrut'taki Fransız komutanı General Henri Gouraud'la pazarlığa girmek istedi. Ancak Gouraud ödün verecek du-

rumda değildi ve birliklerine Suriye üzerine yürüme emri verdi. Fransız güçleri 24 Temmuz 1920'de Faysal'ın ordusunu kolaylıkla yenilgiye uğrattılar, Şam'ı işgal edip Suriye kralını Avrupa'ya sürgüne gönderdiler. Bağımsız Arap devleti, ilanından sadece beş ay sonra ortadan kalkmıştı.

Fransızların Şam'ı işgaline gösterdiği tepki nedeniyle Şerif Hüseyin'in ailesine son bir kez daha toprak verilecekti. Faysal'ın Suriye'den kovulmasından sonra kardeşi Emir Abdullah, bir aşiret gücünün başına geçip Mekke'den Şeria nehrinin doğusunda bir çöl şehri olan Maan'a yürüdü. Abdullah'ın belirli bir hedefi yoktu, güçleri Arap dünyasındaki İngiliz-Fransız konumuna tehdit oluşturmuyordu. Ancak Maan'daki varlığı bölgedeki muhalif aşiretlerin bir araya gelmelerini sağlayabilirdi. Bu nedenle İngilizler, Abdullah'ı kendi gayri resmi imparatorluk ağlarına katmaya karar vererek, onun Ürdün'ün doğusundaki işgal edilmemiş bölgede bir istikrar unsuru olacağını ve Fransız etkisinin de Suriye'den güneye yayılmasını önleyeceğini umdular. Abdullah'a İngiliz idari rehberliğinde Amman'da bir yönetim kurma fırsatı önerildi. Toprakları Filistin mandasının bir parçası olacak, ancak Balfour Deklarasyonu koşullarından muaf tutulacaktı. Abdullah şartları kabul etti, Ortadoğu haritasına ek sınırlar çizildi ve 1921'de Ürdün çöl emirliği kurulmuş oldu.

Ürdün'ün yaratılmasıyla mağlup Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap topraklarının bölünmesi tamamlanmıştı. Bir zamanlar toptan imparatorluğun parçası olan Arap vilayetleri, İngiltere ve Fransa tarafından yönetilen bölgesel devletler grubuna bölünmüştü (krş. Harita 9. 1 ile 9. 3). Şerif Hüseyin Mekke'de kalmıştı ama, kısa bir süre sonra İngilizler çıkarlarına daha uygun görünen bir Arap reisini bulunca onu bir kenara atacaklardı. Savaş sonrası manzara, Araplarda Batılı devletlere karşı kırgınlık ve ihanete uğramışlık yaratmıştı. Hüseyin'in İngiliz vaatlerindeki bulanıklığının farkında olduğu ve İngiliz-Fransız taleplerinin yerine getirileceğini bildiği söylenebilirse de, onun ve Arap liderlerinin kendilerine kabul ettirilenden çok farklı bir savaş sonrası düzenlemesi bekledikleri de doğrudur. Araplar bundan sonraki yıllarda İngilizlerle Fransızların niyetlerinden hep kuşku duydular. Aynı sebeple manda dönemi, gizli diplomasi suçlamalarıyla ve Faysal'ın Suriye krallığının yaşamasına izin verilseydi neler olacağı hayalleriyle geçti.

Harita 9.3 1. Dünya Savaşı içindeki dönemde Ortadoğu.

SONUÇ: ORTADOĞU'DA OSMANLI DÜZENİNİN SONU

Padişahın topraklarında yaşayan Arap halkları için Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması, sadece belirli bir devletin sonunun gelmesi anlamı taşımıyordu; bu aynı zamanda 400 yıldır davranışlarını şekillendiren siyasal, toplumsal ve dini düzenin de sonu demekti. Osmanlı yönetimi Arap vilayetlerinin çeşitli bölgelerinde farklı derecelerde uygulanmıştı. Bu tür uyum, Osmanlı sisteminin ruhuy-

du: Etkinlikle kontrol altında tutulabilecek yerler doğrudan yönetilir, daha uzak yerlerde aşiret reislerine ve feodal emirlerine belirli bir derecede serbestlik tanınırdı. Büyük Suriye gibi doğrudan kontrole sahip olduğu büyük merkezlerde bile Osmanlı valileri, otoritelerini yerel Arap eşrafıyla paylaşırlardı. Bu Araplar, merkezi Osmanlı devleti temsilcileriyle işbirliği yapma karşısında bir derece yerel güç sahibi olurlardı. Pragmatik Osmanlı yönetimi bir derece bölgesel siyasal özerklik tanımasının yanı sıra, Arap vilayetlerinde dini ve kültürel uygulama farklılıklarını da hoşgörüyle karşılamaktaydı. Ancak savaş sonrası devletlerin hükümetleri, önce Avrupalıların kontrolünde ve daha sonra bağımsız Arap rejimlerinde bu kadar hoşgörülü olmayacaklardı. Hükümdarlarının modern hükümet yöntemleri olduğuna inandığı sistemleri uygulayan yeni devletler, kırsal aşiretlerle şehirlilere aynı sert merkezi kontrolü uygulamaya kalkışacaklar ve yurttaşlarının hepsine bir derece kültürel tekörneklilik vermeye çalışacaklardı. Elbette ki bu, Osmanlı sisteminin üstün olduğunu iddia etmek anlamına gelmez: Burada amaç, eski Osmanlı halklarının yeni millet devletler yurttaşları olarak nasıl bir gerilim içinde olacaklarını göstermektir.

Osmanlı İmparatorluğu tebaasına, daha büyük evrensel bir düzene ait olmanın güven duygusunu vermişti. Bu düzen bir yandan Osmanlı hanedanı ile hükümdar sultan, diğer yandan sultanların korumaya özen gösterdikleri İslami kurumları ve uygulamalar tarafından temsil edilmekteydi. İmparatorluğun tebaa gözündeki meşruluğu sadece istikrarlı bir yönetim sağlama yeteneğinden değil, aynı zamanda hükümdarlarının siyasal ve toplumsal düzenin şeriat adaleti uygulamasına, ulemanın rolüne saygıya, dini eğitimin himayesine ve kutsal şehirlerin korunmasına dayandırılmasına gösterdikleri kararlılığından kaynaklanmaktaydı. Kısacası, Osmanlı İmparatorluğu sadece İslami geçmişin başarılarını temsil etmekle kalmayıp, varlığı ve bağımsızlığıyla tümden İslami bir devletin yayılmacı Avrupa devletleri dünyasında varlığını ve bağımsızlığını sürdürmesiyle umut da vermekteydi. Sultanın Müslüman Arap tebaası böyle bir devlette huzurlu olabilirdi. Ancak 1920 yılı geldiğinde ne o devlet ne de onun İslami kurumları Ortadoğu'da söz sahibiydiler. Eski Arap ve Türk tebaası başıboş kalmışlardı.

Osmanlı sistemi asla durağan bir model olmamıştı, ama son yüzyılında çok önemli bir değişim geçirdi. Gördüğümüz üzere, reform

hareketi yönetimin etkinliğini ve imparatorluğun askeri kabiliyetini güçlendirmişti; ancak reformlar, doğaları gereği, Osmanlı düzeninin dayandığı temellerden bazılarını baltalayacaktı. Ancak kurumsal değişikliklere ve Balkanlar'da milliyetçi ayaklanmalarının yayılmasına rağmen imparatorluğun Arap sakinleri, sistemin çökmesini ve yerine bir bölgesel Arap devlet sisteminin geçmesini ne istemişler ne de beklemişlerdi. 8. Bölüm'de gösterildiği gibi, Arapçılık doktrini savaştan önce ortaya çıkmıştı, ama bu, siyasal bağımsızlıktan ziyade Osmanlı çerçevesi içinde bir Arap özerkliği talebiydi. Bu yüzden, savaşın başlangıcında İslami ilişkileriyle Osmanlılık, Arapça konuşulan vilayetlerde hakim ideolojiydi. Cemal Paşa'nın baskısı ve Şerif Hüseyin'in isyanı ve daha sonraları görüldüğü kadarıyla bu Arapçılık doktrini, Arapların çoğunu savaş yıllarında Osmanlı sadakatlerinden kopartamamıştı. Ancak 1918'de savaşın sona ermesiyle Osmanlılık artık gereksizleşecekti. Peki, onun yerini hangi siyasal bağlılık ve kültürel kimlik güçleri alacaktı?

Faysal'ın Suriye krallığı bir süre Osmanlı yenilgisinin doğurduğu boşluğu dolduracak gibi göründüyse de, o da bir hayal olmaktan öteye geçmemişti. Şam'ın Fransızlar tarafından işgali ve bölgesel devletler kurulmasıyla Arap seçkinleri, kendi yeni devletlerindeki gelişmelere yönelmişlerdi. Araplar daha önce Osmanlı vilayetlerinin sakinleriyken şimdi kendilerine Iraklılar, Suriyeliler ve Filistinliler olarak yeni kimlikler yaratmak zorundaydılar. Bu, Osmanlılıktan ziyade büyük değişikliği temsil etmekteydi. Ancak Osmanlı sonrası Ortadoğusu'nda bir unsur değişmeden kalmıştı: Yeni manda devletlerde siyasal önem kazanan insanlar, daha önce Osmanlı sisteminde etkili mevkilerde bulunmuş kişilerdi. Osmanlı dönemi seçkinlerin süregiden hakimiyetleri, bazı Osmanlı tarzı siyasal ve sosyal davranışların savaş sonrası döneminde de hüküm süreceğini gösteriyordu. Bu yerleşik düşünce ve hareket kalıplarının değişen koşulların gerektirdiği yeni duruma nasıl uyarlanacağıysa, bu kitabın bir sonraki bölümünde ele alınacaktır.

3. KISIM

BAĞIMSIZLIK MÜCADELESİ: İKİ BÜYÜK DÜNYA SAVAŞI ARASI DÖNEM

1. Dünya Savaşı sonrasında Ortadoğu çok daha karmaşık bir araştırma alanına dönüşmektedir. 19. yüzyılda ve 20. yüzyıl başlarında bölgeyi üç otorite merkezi kontrolü altında tutmaktaydı: Mısır, Osmanlı İmparatorluğu ve İran. Avrupa devletleri de bu merkezlerin hepsinde çeşitli derecelerde etkiye sahiptiler, ama Kahire, İstanbul ve Tahran, Ortadoğu sakinlerinin çoğunun gözünde zaten doğal başşehirlerdi. Gelgelelim, barış anlaşması ve mandaların kurulmasından sonra yeni bir bölgesel devlet sistemi ortaya çıktı. Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi altı devlete bölünmüştü: Türkiye ve beş yeni Arap devleti olan Suriye, Lübnan, Filistin, Irak ve Ürdün. Suudi Arabistan ve Yemen de ayrı siyasal birimler olarak ortaya çıktılar. Üç otorite merkezi kendi iç ve dış politikası olan on merkeze

dönüşmüştü. Bu on temel Ortadoğu devletinden sadece Türkiye, İran, Suudi Arabistan ve Yemen, iki büyük savaş arası dönemde tam bağımsızlıklarını kullanabildiler ve son ikisinin bağımsızlığa izin verilmesinin tek sebebi, çok uzak olmaları ve İngiltere ile Fransa'nın bunları önemsiz olarak görmeleriydi. İran'ın iki büyük savaş arasında kullandığı egemenliği bile geçiciydi. Tahtı ele geçirip kendini şah ilan eden askeri komutan Rıza Han, bir süre Türkiye'nin milli özgüven örneğini izler gibi görünmüştü. Ancak 2. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla İngiltere ve Sovyetler Birliği, İran'ı işgal ettiler ve İran egemenliği beklentilerini söndürdüler. Nüfusu fazla ve stratejik önemi olan yeni devletler arasında sadece Türkiye, zorla kabul ettirilen barış anlaşmalarına kesinlikle karşı çıkabildi ve 1920'lerden 2. Dünya Savaşı sonuna kadar kendi dış ve iç politikalarını sürdürdü.

Arap topraklarında iki büyük savaş arası dönem, İngiliz-Fransız hakimiyeti dönemiydi. İngiltere Mısır'ın kontrolünü elinde tutuyor ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan çıkarılan beş yeni Arap devletini Fransa'yla birlikte yönetiyordu. Milletler Cemiyeti, eski Osmanlı Arap vilayetlerinin yeni devletlere bölünmesini kabul edip, İngiltere ile Fransa'yı onları manda statüsünde yönetme yetkisi vermişti. Cemiyet'in anayasasının üstünlük taslayan diliyle, mandalarda "modern dünyanın ağır koşullarına henüz ayak uyduramayacak insanlar yaşarlardı". Dolayısıyla, bu insanlar "tek başlarına ayakta durabilecek duruma gelene kadar", kendilerini yönetecek "ilerlemiş devletlerin" kontrolüne verilirlerdi. Bu bölgeleri özerliğe hazırlamak mandater devletlerin sorumluluğuna bırakılmıştı. Milletler Cemiyeti konuyu bu çerçeve içine alarak, mandanın imparatorluk kontrolünün sadece başka bir adı olduğu gerçeğini saklamaktaydı. Manda sistemi İngiltere ile Fransa'ya sözü çok edilen kendi kaderini tayin etme ilkesine bağlılık adı altında, Ortadoğu'da kendi stratejik çıkarlarını sağlama alma fırsatı tanıyordu. Ancak manda sisteminin savaş öncesi emperyalizminden farkı, mandater devletin kontrolü altındaki ülkeleri özerkliğe hazırlamaktan sorumlu olması nedeniyle kontrolünün belirsiz bir zamanda sona ereceğiydi.

İki büyük savaş arası dönemin büyük kısmında Arap siyasal faaliyeti, yabancı kontrolünden bağımsızlaşma eğilimi sergilemiştir. Toprak reformu ya da sosyal yardım yasaları gibi diğer konular fazla önemsenmemiştir. Egemenliği kazanma üzerinde böylesine yoğunlaşmanın bir sebebi, iki büyük savaş arası dönemin Arap siyasal

liderlerinin, büyük ölçüde toprak sahibi ve meslek sahibi sınıflardan gelmiş olmalarıydı. Savaş yılları sosyal bir karışıklık yaratmamıştı ve 1914'ten önce iktidar ve prestij sahibi olan seçkinler (Mısır'da Avrupa'da eğitim görmüş toprak sahibi ve meslek sahibi sınıflar; Suriye, Lübnan ve Filistin'de geleneksel eşraf) 1920 ve 1930'larda ayrıcalıklarını sürdürmeye devam etmişlerdi. Bu noktada tek istisna belki de Irak'tır, ama Bağdat'ta bile siyasal seçkinler. Osmanlı yönetici sınıf geleneğini sürdüren eski Osmanlı subayları arasından çıkmıştı. Bu yönetici gruplar yerel desteklerini korurlarken, bir yandan da İngiltere veya Fransa'ya karşı kampanyalar yürütmekteydiler. Bu da zaman zaman ödün vermeyi gerektiriyordu. Yabancı kontrolündeki bir ülkede yerel siyasal liderler, makamlarını korumak için işgalci güçle iyi geçinmek zorundaydılar. Yani Arap liderler, bağımsızlık isterken bile Avrupalı yetkilileri kızdırmamaya çalışıyorlardı.

Osmanlı siyasal düzeninin yerine ayrı devletler kurulması, bölge sakinleri üzerinde çok ağır ekonomik ve ideolojik düzenlemeler yapılmasını gerektirmişti. Bir zamanlar bir tek imparatorluk otoritesi altındaki entegre ekonomik birim, artık parçalara bölünmüştü. Her yeni Arap devletinin kendi gümrük tarifeleri ve yasaları, kendi parası ve Avrupalı efendiyle kurulan kendi ekonomik bağları vardı. Halep gibi Anadolu hinterlandının ürün deposu olan şehirler, yeni sınırlar tarafından ikmal kaynaklarından uzak kalmışlardı. Birbirleriyle çatışan ideolojik kamplar, Arap nüfusun sadakatini elde etmek için rekabet halindeydiler. Yeni doğan her devletin hükümdarı belirli milli kimlik sembolleri yaratmaya çalışırken, Pan-Arap birliği ya da İslami dayanışma taraftarları Arap dünyasının bu zorla bölünmüş olmasını kınıyorlar ve hükümdarlara daha büyük bir federasyon oluşturmak için kendi yerel iktidarlarından vazgeçme çağrısında bulunuyorlardı. Gerek iki büyük savaş arası dönemde, gerekse 2. Dünya Savaşı yıllarında patlak veren yeni bir mesele (Filistin'e Siyonist göçü), Osmanlı düzeninin sonunun gelmesiyle yaratılan karışıklık ve gerilimleri daha da arttırdı.

1. Dünya Savaşı, Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap vilayetleri üzerindeki kontrolünü nasıl gevşetmişse, 2. Dünya Savaşı da Ortadoğu'da İngiliz-Fransız hakimiyetinin sonunu hızlandırdı ve bölgenin bütün büyük devletlerine resmen bağımsızlık verilmesini sağladı. Ne İngiltere ne de Fransa imparatorluk emellerinden kolaylıkla ya da tamamen vazgeçmiş olsalar da, savaştan o kadar zayıf çıkmış-

lardı ki, artık imparatorluk için gerekli denizaşırı taahhütlerini yerine getirecek durumda değillerdi.

Ancak, 2. Dünya Savaşı'nın sona ermesi Ortadoğu'ya bağımsızlık getirmekle birlikte, bu, Filistin mandasının sona ermesinden doğan belirsizliklerle gölgelenmiş bir bağımsızlıktı. Savaşın hemen sonrasında Filistin meselesi özel bir aciliyet kazandı. Alman toplama kamplarının dehşeti ve binlerce yersiz yurtsuz Yahudi mülteci, Siyonistlerin Yahudilerin güven içinde yaşayacakları bir devlet kurma kararlarını güçlendirdi. 1948 savaşıyla İsrail'in kurulması, Siyonist amacının başarısını simgeliyordu. Ancak bu, aynı zamanda, İsrail'in kurulmasına direnmiş olan Arap rejimlerinin başarısızlığını da simgelemekteydi. O rejimlerin liderleri 1948 olaylarıyla sarsıldılar ve bağımsızlık çağına kendi politikalarının yarattığı hoşnutsuzluk akımları karşısında zayıf ve gözden düşmüş olarak girdiler.

10
TÜRKİYE VE İRAN'DA OTORİTER REFORM

1. Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda hem Türkiye hem İran, başlarındaki monarşileri kovup devlet himayesinde reform programları uygulamaya başladılar. Türkiye'de yeni politikalar, cumhurbaşkanının otoritesinin hakim olduğu cumhuriyetçi bir hükümetin gözetiminde uygulandı. Cumhurbaşkanı Atatürk hemen hemen diktatörlük gücüne sahipse de, yasal yollarla seçilmişti ve Türkiye'de halefleri döneminde tam bir demokrasinin yerleşmesini sağlayacak kurumların temelini atmaya çalıştı. İran'da Kaçar hanedanının yerine Pehleviler geçti. Kazak Tugayı'nda bir subay olan Rıza Şah, tacı eline geçirerek kendini şah ilan etti. Rıza Şah, İran monarşisinin mutlakiyetçi geleneklerini devam ettirdi ve kendisinden sonra tahtın oğluna kalmasını garanti altına almak istedi. Hem Atatürk hem de Rı-

za Şah, kamu hayatında daha önce görülmemiş derecede bir laiklik getirdiler ve ikisi de reformlarını yeni milli kimlik sembolleriyle pekiştirmeye çalıştılar. Bunu yaparken önceliği devlet ile din kurumlarını ayırmaya ve böylece millete ve onun yeni doğan laik yapılarına sadakate vermek istediler.

TÜRKİYE'DE ATATÜRK ÇAĞI

Savaş Sonrası Bölünme, Yunan İşgali ve İstiklal Savaşı

1918 yılı sonunda İstanbul ve Osmanlı hükümeti, muzaffer Müttefiklerin kontrolü altındaydı. İttihat ve Terakki liderleri ülkeden kaçmışlardı ve devleti 1918 Aralık ayında Osmanlı parlamentosunu fesheden sultan IV. Mehmed Vahdettin yönetiyordu. Sultanın ve en yakın danışmanlarının fikirlerine göre, savaş sonrası anlaşmalarda bağımsız bir Osmanlı toprağı kalmasını sağlamanın tek yolu Müttefiklerle işbirliğine gitmekti. Bu tavır padişah hükümetinin yabancı işgalcilerle işbirliğine girdiği suçlamaları yapılmasına yol açtı.

Müttefikler Osmanlıları mağlup bir devlet olarak cezalandırmak, imparatorluğun Hıristiyan tebaasının özerklik isteklerini yerine getirmek ve Anadolu'da kendi stratejik hedeflerini garantiye almak istiyorlardı. Bu hedefler 1920'de Sevr Antlaşması'na alındı (bkz. Harita 9.2). Antlaşma koşulları 9. Bölüm'de ele alındıysa da burada bir kere daha tekrar edilmesi gerekir: İtalya ve Fransa güneybatı Anadolu'yu aralarında paylaşacaklardı; Erzurum merkez olmak üzere bağımsız bir Ermeni devleti kurulacaktı; Yunanistan Trakya'yı alarak, sınırlarını İstanbul'a 40 kilometreye kadar yaklaştırmış olacaktı. Ayrıca, Yunanistan'a İzmir ile çevresini yönetme hakkı verilmişti. Sevr Antlaşması'yla bırakılan sınırlı bölge içinde bile Osmanlı devleti aşırı derecede kısıtlıydı: Boğazlar bir Müttefik komisyonunun yönetiminde bulunacaktı; devletin maliyesi Müttefik kontrolü altındaydı; savaşın başında İttihat ve Terakki tarafından kaldırılan kapitülasyonlar yeniden yürürlüğe girecekti. Her şeyi kaybetmek istemeyen İstanbul hükümeti bu antlaşmayı imzaladı.

Ancak antlaşma imzalanmadan önce, Anadolu'da onu geçersiz kılacak olaylar başlamıştı. Kendilerine müdafaa-i hukuk cemiyetleri adını veren yerel Türk direniş grupları, Türk topraklarının işgaline ve bölünmesine karşı ayaklandılar. Gönüllü milis birlikleri ve geril-

la çeteleri oluşturularak başlayan bu kendiliğinden direniş, 1919'da üç deneyimli Osmanlı komutanının güçleri organize etmek üzere bir araya gelmeleriyle milli bir bağımsızlık savaşına dönüştü. Bu komutanlardan biri olan Mustafa Kemal, yeni doğan milli hareketin liderliğini aldı. Padişahın hükümeti yaptıklarını öğrenince onu ordudan attı (Haziran 1920); bunun üzerine Mustafa Kemal, İstanbul'daki meşru hükümetin politikalarına karşı çıkan isyancı bir subay konumuna geldi. Ancak yalnız değildi; diğer Osmanlı komutanları onun otoritesini kabul edip artık Türk milli bağımsızlığının korunması olarak tanımlanan davasına katıldılar. Direniş kuvvetlerini birleştiren ve Anadolu'nun Türk halkını karşı karşıya bulunduğu tehlike karşısında uyaran etken de Yunanlıların Anadolu'yu istilaları oldu.

İttifak devletlerinin görüşmeleri sırasında Yunan başbakanı Elefterios Venizelos, Müttefikleri İzmir ve çevresinde bir Yunan varlığının tesis edilmesini desteklemeye ikna etmişti. Bir Müttefik filosu 14 Mayıs 1919'da bir Yunan tümenini İzmir'e çıkardı. Yunan birlikleri hemen şehre yayıldılar ve Türk sivillerine zulmederek, camilere saldırarak, zalim bir kampanyayla şehrin geniş bir hinterlandını kontrolleri altına aldılar. Yunanlılar 1921'de artık eski Osmanlı başkenti Bursa'yı almışlar ve Anadolu'nun içlerine kadar yürüyerek Mustafa Kemal'in yeni doğmuş milli hareketi için bir tehdit oluşturmaya başlamışlardı.

Mustafa Kemal direnişin temelini genişletecek ve milliyetçilerin Türk halkının meşru temsilcisi olarak İstanbul hükümetinin yerine geçeceği bir yol bulmaya çalıştı. Onun çabaları sonunda 1920 baharında Ankara'da bir meclis toplandı. Anadolu ve Trakya'daki yerel direnişçi gruplar tarafından seçilen ve aralarında dağıtılmış Osmanlı parlamentosunun üyelerinin de bulunduğu bu topluluğa Büyük Millet Meclisi adı verildi. Milletvekilleri 23 Nisan 1920'de, başında Mustafa Kemal'in bulunacağı bir hükümet kurma kararını verdiler. Meclis İstanbul hükümetinin yabancı işgalcilerin kontrolü altında olduğu ve Türk halkının iradesini artık temsil edemediği gerekçesiyle eylemini haklı gösteriyordu. Meclis halk egemenliği ilkesini benimseyerek milli iradenin Ankara'da toplanmış delegelerde tecelli ettiğini onayladı. 1921 Ocak ayında meclis, Misak-ı Milli'yi içeren bir anayasayı kabul etti ki, bu belge o günden beri Türk dış politikasının temelini oluşturmuştur. Misak-ı Milli eski Arap vilayetlerinde toprak talebi olmadığını ilan ederek, imparatorluğun Türk çoğunlu-

ğunun bulunduğu kalan topraklarında egemenlik hakkının Türklerde olduğunu kabul ediyordu.

Mustafa Kemal ve büyük millet meclisi için Türklerin egemenlik hakkı, Anadolu'nun Sevr Antlaşması'yla yeni Ermeni cumhuriyetine bırakılan kısmını da kapsamaktaydı. Türk milliyetçi hareketinin ilk örgütlü toplantısı olan 1919 Erzurum Kongresi'nde, Türkiye'nin siyasal egemenliğine zarar verebilecek hiçbir ayrıcalığın Hıristiyanlara tanınamayacağı kararı alındı. Ermeni devletinin varlığı böyle bir aleyhte gelişme olarak görülüyordu. 1920 sonbaharında Türkiye ve Sovyetler Birliği, Ermenistan'a girip topraklarını aralarında paylaştılar ve böylece Sevr Antlaşması'nın bozulmasının ilk aşaması başlamış oldu. Türkiye ile Sovyetler Birliği Ermenistan'ı bölerlerken, aralarında sıcak ilişkiler geliştirdiler ve milliyetçilerin Sovyet niyetleri konusunda kaygılarından kurtulmalarıyla, bütün güçlerin Yunanlılar üzerinde yoğunlaştırılmasına imkân tanındı.

1921 yılı, milliyetçiler adına dönüm noktası oldu. Sovyetler Birliği ve Fransa, Ankara'yı Türkiye'nin meşru hükümeti olarak tanıdılar ve İtalya da güney Anadolu'dan çekilmeyi kabul etti. Bu arada direniş güçleri Ankara'da milli bir ordu halinde örgütlenmekteydi. Mustafa Kemal'in başkomutanlığı almasıyla Türk kuvvetleri, Ağustos ve Eylül'de Sakarya'da üç hafta süren savaş sonunda Yunanlıları püskürtmeyi başardı. Ertesi yıl Yunan ordusu hezimete uğrayarak İzmir'e doğru kaçmaya başladı. Mustafa Kemal'in birlikleri şehre 1922 Eylül ayında girdiler ve oradan Müttefik garnizonlarının bulunduğu İstanbul'a yürüdüler. Mustafa Kemal, İngilizlerle savaşmak anlamına gelse de, Misak-ı Milli şartlarını -tam egemenlik- uygulamaya kararlıydı. Ancak bu kritik süreçte taraf ülkeler görüşmeyi kabul ettiler ve 11 Ekim 1922'de Türkiye, Yunanistan ve İngiltere Mudanya Mütarekesi'ni imzaladılar. Bu anlaşmaya göre, Yunan silahlı kuvvetleri Türkiye'den çekilecekti ve Sevr Antlaşması koşullarını yeniden görüşmek üzere bir barış konferansı toplanacaktı.

Konferansın açılmasından önce iki Türk hükümetinin varlığı sorunu da nihai bir çözüme kavuştu. İngilizler görüşmelere hem İstanbul hem de Ankara'dan temsilci istemişlerdi. Mustafa Kemal bunu mazeret olarak kullanıp, meclise padişahlığı kaldıracak ve halifeliği siyasal otoritesi olmayan dini bir makam durumuna indirecek bir tasarı getirdi. Bazı milletvekillerinin itirazına rağmen Mustafa Kemal'in dediği oldu ve 1 Kasım 1922'de halifeliğin padişahlıktan ay-

rılması ve padişahlığın kaldırılması yasalaştı. Altı yüzyıllık Osmanlı hanedanının otuz altıncı ve son padişahı VI. Mehmed Vahdettin, İngiltere'nin koruması altında İstanbul'u terk etti. Bunun üzerine meclis, onun kuzeni Abdülmecid'i halife olarak atadı. Padişahlığın kaldırılması Osmanlı siyaset çağının sonuydu; demokratik seçimle iş başına gelmiş milletvekillerinin İslamiyet'in halifesini seçmesiyse Türk siyaset çağının başlangıcını simgelemekteydi.

1922 yılı sonlarında Lozan Konferansı toplandığında Ankara, performansı uluslararası diplomasi tarihinde bir klasik olmuş olan İsmet İnönü tarafından temsil edilmekteydi. Kısmen sağır olan İnönü, İngiltere dışişleri bakanı Lord Curzon Türk taleplerine karşı uzun konuşmalara başladığında kulaklığını kapatırdı. Curzon itirazlarını tamamladıktan sonra da sanki İngiltere dışişleri bakanı tek kelime etmemiş gibi Misak-ı Milli'nin tanınması ısrarlarını sürdürürdü.

İnönü'nün inadı delegelerin tahammülünü taşırdıysa da Ankara'nın konumu açısından başarılı olmuştu. Lozan Antlaşması 24 Temmuz 1923'te imzalandığında, Türk egemenliği kuzey Irak'ta Musul dışında Misak-ı Milli belgesinde talep edilen bütün bölgelerde tanınmıştı. Bu, Osmanlı İmparatorluğu'nun Anadolu kısmı için çok önemli bir değişimdi; 1920'de bölünmüş ve işgal edilmiş durumdan üç yıl sonra uluslararası alanda tanınan, bağımsız Türkiye millet devleti olmuş, iç politika ve maliyesi üzerindeki kısıtlamalardan (19. yüzyılda alınmış borçların yükümlülüğü devam ediyordu) kurtulmuştu. Bir milli bağımsızlık savaşı potası içinde yeni bir millet yaratılmıştı. Egemenliğin sınırlı olduğu tek yer Boğazlar'dı; Boğazlar uluslararası denetimde kalmıştı, ama 1936'da o konuda da Türklerin kayıtsız şartsız kontrolü kabul edilmiştir. Yunanistan ile Türkiye arasında yapılan ayrı bir anlaşmayla iki devlet arasında zorunlu nüfus mübadelesi yapılacaktı. Türkiye'de yaşayan 1.3 milyon Rum Yunanistan'a giderken 400 bin kadar Türk de Yunanistan'dan Türkiye'ye göç ettiler. Milliyetçilik çağı bir intikamla gelmişti.

Atatürk Çağı'nın Reformları

Bağımsızlık elde edildikten sonra yeni Türk devleti kurumlarının şekillendirilmesi mümkün olmuştu. Reformların Batı'ya yönelik yüzü ve hızı, büyük ölçüde Mustafa Kemal'in güçlü liderliği sayesinde gerçekleşmiştir. Mustafa Kemal'e Atatürk soyadı 1935'te

Büyük Millet Meclisi tarafından verilmiştir. 1881'de Selanik'te mütevazı bir ailede doğan Atatürk, orada askeri ortaokula gitmiş, daha sonra İstanbul'da Harbiye'den mezun olmuştur. Abdülhamid'e karşı İttihat Terakki hareketine katılmışsa da, Jön Türk rejiminin siyasal entrikaları ve baskıcı politikalarından uzak durmuştur. Avrupa'yla doğrudan doğruya ilişkisi Sofya ve Berlin'de kısa süreli askeri ataşelikle sınırlı kalmıştır. 1. Dünya Savaşı'nda Gelibolu'da, doğu ve Suriye cephelerinde sivrilmiştir. İstiklal savaşındaki liderliği prestijini daha da arttırmıştır. Avrupa kurum ve davranışlarının ateşli hayranı olan Atatürk, yeni Türkiye'yi Batı imajına göre yeniden yaratmaya kararlıydı.

Lozan'dan sonra hükümetinin ilk görevi, devletin siyasal ve idari karakterini belirlemekti. Osmanlı geçmişinden bir temsili kopuş olarak ülkenin başkenti 1923'te İstanbul'dan Ankara'ya taşındı. Hükümetin imparatorluğun kozmopolit başkentinden Anadolu'nun ortasına taşınması yeni devletin niteliği olarak Türklüğünü simgeliyordu. Ertesi yıl yeni bir anayasa çıkarılarak, cumhuriyet ilkeleri ve halk egemenliği bir kere daha onaylandı. On sekiz yaş ve üzerindeki bütün erkeklere seçme hakkı tanındı; onların egemen iradesi büyük millet meclisi tarafından kullanılacaktı. Meclis üyeleri arasından cumhurbaşkanı seçildi. Atatürk 1938'de ölümüne kadar bu makamda kalacaktı. Atatürk'ün cumhurbaşkanlığının büyük kısmında silah arkadaşı İsmet İnönü başbakan oldu. Atatürk'ün devleti yönettiği siyasal araç, devletin tek partisi olan Cumhuriyet Halk Partisi'ydi. Cumhurbaşkanı, CHP'yi ve onun aracılığıyla meclisin kontrolünü elinde bulundurduğundan, demokrasi çerçevesi içinde çok büyük bir güç elde edebildi. Bu erken örgütlenme döneminin önemli bir mirası, siyasal hayatın sivilleşmesi oldu. Millet Meclisi 1924'te Atatürk'ün örneğini izleyerek, kamu görevi isteyen bütün askeri personelin askerlikten istifa etmeleri gerektiğini öngören bir yasa çıkarttı.

Hükümetin temel mekanizmaları kurulduktan sonra Atatürk, Osmanlı geçmişini söküp atmak ve yerine, milli hayatın her alanında Batılılaşmayı geçirmek için yoğun bir reform dönemine girdi. Reformlardan bazıları yeni görülse de, çoğunlukla 19. yüzyılda başlayan dönüşümün devamıydılar. Atatürk de Osmanlı reform çağının bir ürünüydü ve cumhurbaşkanlığı döneminde kabul edilen yasaların pek çoğunun kökenleri geçmiş onyıllarda bulunmaktaydı. Değişim yoğunluğu Atatürk döneminde hızlanmışsa da, değişim yeni de-

Türkiye cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk, 1930 civarı (AP/World Wide Photos).

ğildi ve Sultan II. Mahmud'dan Tanzimat ve Jön Türk dönemlerine uzanan tarihi örneğin bağlamında değerlendirilmesi gerekirdi. Reformlar, Kemalizm olarak bilinen doktrinin temellerini oluşturan altı ilke içinde incelenebilirdi: İnkilapçılık, cumhuriyetçilik, laiklik, milliyetçilik, halkçılık ve devletçilik. Reformculuk Atatürk döneminin tamamını kapsamıştır; yeniliğe açıklık ve şiddet içermeyen değişikliğin kabulüdür. İkinci ilke olan cumhuriyetçilik, gördüğümüz üzere Türk devletinin en başından beri dokusunu oluşturmuştur.

Atatürk'ün platformunun merkezi unsuru laiklikti ve sabırsız Batılaştırıcı, bunu modern İslam tarihinde görülmemiş bir kapsamda ele almıştır. Büyük millet meclisi 1924 Mart ayında Halife Abdülmecid'i indirmeye, halifeliği kaldırmaya ve Osmanlı hanedanının bütün üyelerini Türkiye'den kovmaya (kısacası, on üç yüzyıllık İslami gelenek birikimini bir kenara atmaya) karar verdiğinde bu politika başlatılmış oldu. Diğer laikleştirme yasaları da hemen arkadan geldi. Şeyhülislamlık makamı kaldırıldı, dini okullar kapatıldı, Evkaf Vekaleti kaldırıldı. Meclis 1926'da daha da ileri giderek Mecelle ile şeriatı kaldırdı. Bunların yerine İsviçre medeni hukuku benimsendi, İtalyan ve Alman örneklerine uygun ceza ve ticaret yasaları çıkarıldı. Bu, geçmişle doğrudan doğruya kopuştu. Tanzimat ve Jön Türk dönemlerinde yeni hukuk sistemleri getirilmişse de, aile hukukunun da içinde olduğu medeni hukukun temeli şeriattı. Ancak 1926

yasasıyla, Tanrı'nın yasalarının yerine insan ilişkilerinin her alanında laik Avrupa yasaları benimseniyordu. Yeni medeni hukuk çokeşliliği yasaklıyor, kadınların boşanma davaları açabilme zeminlerini genişletiyordu. Bu reformların sonucunda ulema, devlet işlerindeki rollerinin son kalelerini de kaybetti ve sayıları azaldı.

Laiklik sadece resmi kurumları değil, Türk halkının dini pratiklerini de etkilemişti. Tasavvuf tarikatları kapatıldı. Atatürk bir müminin namaz sırasında alnını yere değdirmesine imkân veren fese karşı özel bir kampanya başlattı. Atatürk'e göre fes, Osmanlı geçmişine bağı simgelemekteydi ve onun zorla terk edilmesine kararlıydı. Cumhurbaşkanı 1925'te halk önüne çıktığında bir panama şapka giymeye başladı ve bunun uygar milletlerin başlığı olduğunu söyledi. Meclis Kasım ayında cumhurbaşkanının uygulamasını yasalaştırdı ve fesi yasaklayan bir yasa çıkardı. Şapka, Türkiye'nin Batılılaşma yolunun başlıca sembolü oldu. Avrupalılaşma önlemleri arasında İslam takvimi yerine Gregoryen takviminin (1926), tatil günü olarak Cuma yerine Pazar gününün kabulü vardı. Laikliğin en tartışmalı noktalarından biri de Kuran'ın tercümesiydi. Vahiyler Arapça indiği için çeviri yasaklanmıştı. Ancak Atatürk Kuran'ın Türkçe'ye çevrilmesi için bir heyet kurdu ve 1932'de bunu halk önünde okudu. Aynı yıl ezanın da Arapça yerine Türkçe okunmasını mecburi kılan bir yasa çıkarıldı. Bazı konularda düalizme izin veren Tanzimat reformlarının aksine Atatürk'ün programları geleneksel kurumlara da dokunmuştu.

Atatürk, laikliği reform programının ana unsuru yapmakla birlikte, niyetleri o sözcüğün tam anlamını kapsamıyor olabilirdi. Atatürk'ün hedefi İslami kurumların siyasal ve toplumsal hayat üzerindeki etkisi azaltmak ve halkın sadakatini millet ve devlet sembollerine yöneltmekti. O, İslamiyet'i bir kişisel inanç sistemi olarak kaldırmayı değil, onu devletin ve toplumun işlerinde kurumlaşmış bir düzenleyici aracı olmaktan uzaklaştırmayı istemiştir. Programı ilahi değil, insani yasalarla kurulmuş bir sivil toplumu öngörme bakımından 'laik'ti, ancak dini uygulamalara da geniş alan tanıyordu. Laiklik en çok şehirlerde kök salmıştı, kırsal kesimde Türkler yasalardan kaçınıp teknik olarak yasaklanan halk İslamı biçimlerini uygulamaya devam edeceklerdi.

Atatürk'ün milliyetçilik ve halkçılık ilkelerinin birbirine geçen hedefleri vardı. Milliyetçilik, Türklükle gurur duymak ve yeni dev-

let adına kültürel kimlik sembollerini tanıtmaktı. Atatürk bunu düşünerek çok uzun vadeli sonuçları olan bir dil politikasını başlattı. Bir heyet kurarak Arap alfabesi yerine Latin alfabesi kullanılarak fonetik bir Türk alfabesi geliştirilmesini istedi. Yeni alfabe 1928'de açıklandı ve ertesi yıl kullanılması zorunlu kılındı. Atatürk bazıları gibi, yeni alfabenin genç kuşağı Osmanlı edebiyatının zengin mirasına erişmekten yoksun kılacağı konusunda kaygılanmıyordu; amacı zaten oydu.

Atatürk tarih araştırmalarında da milliyetçi bir yaklaşımın benimsenmesini teşvik etti. 1925'te kurulan Türk Tarih Kurumu, Türklerin İslamiyet'ten ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan önce dünyanın en önemli halklarından biri olduğu fikrini geliştirdi. Türk milliyetçi tarih yorumu, dil milliyetçiliği teorilerinde bazen çok aşırıya kaçtı: Bunlardan güneş-dil teorisine göre, Türkçe insan ırkının konuşulan ilk diliydi. Tamamen Türk başarılarını vurgulayan bu tür fikirlerin amacı, Osmanlı döneminde 'Türk' terimiyle ilişkilendirilen ve hakaret içeren yan anlamları ortadan kaldırmaktı.

Atatürk'ün tekörnek bir Türk milli kimliği geliştirme çabalarında kültürel çoğulculuğa yer yoktu ve bu da kendisinin kimi zaman cumhuriyetçilik kurumlarını zorlamasına neden oldu. Bu durum 1925 yılında aylarca süren yaygın Kürt isyanına tepkisinde de görülür. İsyanın özü, Kürt milliyetçiliği ile İslami yeniden canlanma karışımıydı. Atatürk meclisi hükümete iki yıllığına olağanüstü yetkiler veren bir yasa çıkarmaya ikna etti. Yeni yasanın verdiği imkânları kullanan hükümet, özel istiklal mahkemeleri kurdu. 1925 sonlarında Kürt isyanı bastırılınca, lideri ve 46 kişi bu mahkemelerden birinin hükmüyle idam edildi. Ne Atatürk ne de halefleri Kürt azınlığın etnik ve kültürel ayrılığını kabule hazırdılar ve hükümet Kürtleri resmen 'dağ Türkleri' olarak niteliyordu.

Halkçılık ülkenin her yanında açılan halkevleriyle kendini gösterdi. Erişkin eğitim merkezi, spor kulübü ve siyasal eğitim birimleri olarak halkevleri, hükümetin devrimi kitlelere götürme çabalarının sonucuydu. Halkevleri eğlence imkânları sunmanın yanı sıra hükümet temsilcilerinin yeni yasaları ve Türk dayanışma davasını anlatacakları forumlardı. Siyasal bir işlevleri de vardı. Halkevleri Atatürk'ün CHP'sine bağlıydı ve cumhurbaşkanıyla reform programları adına destek sağlama yolunda kullanılıyorlardı. Bu örgütsel bağda bir dereceye kadar devletin kontrolü söz konusuysa da,

halkevleri hükümete halkın katılımı ilkesinin yerleştirilmesine aracı olmuştur.

Halkçılık ve milliyetçilik ayrıca dev bir eğitim programıyla birleştirilmişti. Atatürk en büyük görevlerinden birinin, reformlarına bağlı ve kendisi öldükten sonra onları yürütecek eğitilmiş Türk kadrolar oluşturulması olduğuna inanıyordu. Ayrıca, egemenlik artık halkın olduğuna göre okumuş ve bilgili bir toplum geliştirilmesi önemliydi. Özellikle kırsal bölgelerde olmak üzere cehaletle savaş uzun ve güç olacaksa da, Atatürk Osmanlı döneminin seçkinci eğitim geleneğinden ayrılarak bedava ve zorunlu ilk eğitimi getirdi. 1923 ile 1940 arasında ülkedeki okul sayısı ikiye katlandı, öğretmen sayısı yüzde 133, öğrenci sayısı yüzde 300 arttı.[32]

Reform yasalarının hepsinin kadınların konumu üzerinde bir etkisi vardı. Peçe uygulamasına doğrudan bir tavır alınmasa da, devletin reformcu eğilimi cinsler arasında daha fazla eşitliğe giden bir ortam yaratmıştı. Atatürk özgür kadınlarla birlikte olmaktan hoşlanırdı ve Türk kadınlarını da Avrupalıların sosyal tavırlarını benimsemeye teşvik etti. Günümüz standartlarına göre bir ilerleme sayılmazsa da, bu yönde bir adım olarak Türkiye'de güzellik yarışmaları başlatıldı ve 1932'de bir Türk kadını Avrupa güzeli seçildi. Kadınların kamu hayatına girmeleri için gereken eğitimi almalarına imkân tanıyan yasalarla daha önemli ilerlemeler elde edildi. 1933'te Türkiye'de 13 kadın yargıç vardı. Kadınlara 1934'te seçme ve seçilme hakkı verildi; 1935 seçimlerinde millet meclisine 17 kadın milletvekili seçildi.

Kemalizmin sonuncu ilkesi olan devletçilik 1930'ların bir gelişmesiydi. Atatürk devriminin ilk yıllarında ekonomik politika önemli bir öncelik değildi. Ancak 1930'larda dünya çapında yaşanan ekonomik bunalımla birlikte Türk planlamacıları, ülkenin ithalata daha az dayalı olması gerektiğini ve bunun da bir sanayi zemini kurulmasıyla mümkün olabileceğini düşündüler. Bu amacı gerçekleştirmek için yerel sermaye yeterli olmadığından, hükümet ekonomiye doğrudan girmeye ve devlet fonlarını önemli projelerin yapımına kaydırmaya karar verdi. Genelde devlet kapitalizmi olarak adlandırılan devletçilik, 1933'te beş yıllık bir planın ilan edilmesiyle başladı. Planın gerçekleşme aşamasında büyük çaplı tekstil ve çelik fabrikaları ile kâğıt, cam ve çimento fabrikaları gibi hafif sanayi tesisleri kuruldu. Devlet-

32) Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *The History of the Otoman Empire and Modern Turkey*, Cilt 2 (Cambridge, 1977), s. 387.

çilik Türkiye'ye ülkenin aksi koşullarda elde edemeyeceği mütevazı bir sanayi altyapısı kazandırmışsa da, fabrikaların yerleri çoğunlukla yanlış seçilmişti ve bazı fabrikalar verimli çalışamıyordu. Atatürk yıllarının daha önemli bir yanı, tarımsal gelişmenin ihmal edilmesiydi. Makineleşme sınırlıydı, verimlilik çok az artıyor ve kırsal hayat standardı yükselemiyordu. Devletçilik pek de başarılı olmamıştı.

Atatürk'ün cumhurbaşkanlığı döneminde Türkiye'nin dış ilişkileri de mükemmeldi ve böylece oluşan uzun barış ortamında Türk liderleri iç konularla uğraşabiliyorlardı. Türk milliyetçiliği iç dayanışmayı kurma üzerinde yoğunlaşıyor ve yayılmacı emeller beslemiyordu. Atatürk sık sık Misak-ı Milli sınırları dışında eski Osmanlı topraklarını geri alma gibi bir niyetlerinin olmadığını belirtiyor, bazı aydınlar ve politikacılar tarafından ileri sürülen Pan-Türkçü planları kabul etmiyordu. Türkiye 1932'de Milletler Cemiyeti'ne alındı ve 1934'te Balkan Paktı'na katıldı ki, bu da Ankara ile bir zamanlar Osmanlı hakimiyetinde olan ülkeler arasında işleyen bir ilişki kurulduğunun göstergesiydi. Atatürk'ün sınırlı dış politikası yüzünden Türkiye, Arap devletlerinin başkentlerinde pek etkili olamadı. Savaşlar arası yıllarda en çekişmeli bölgesel sorun Fransa'yla, 1921'den beri Fransız idaresinde olan ve Arap ve Türk nüfusun karışık olduğu İskenderun üzerinde yaşandı. Atatürk, İskenderun'un Türk bölgesi olduğuna inandığından (tartışılabilir bir varsayımdı bu). Fransa'nın bölgeyi 1936'da kurulması kararlaştırılan bağımsız Suriye devletine vermesine karşı çıktı. Konu 1939'a kadar sürekli müzakere edildi ve sonunda Fransa, Suriye'yi hiç de memnun etmeyen bir karar alarak Türklerin İskenderun'u ilhak etmelerine izin verdi (bkz. Harita 12.2).

İskenderun tartışmasının açılması, Atatürk'ün cumhurbaşkanı olarak son eylemiydi. 1938 Kasım ayında elli yedi yaşında öldü. Üstün yetenekleriyle her türlü tehdide karşı koyabilecek, çok seyrek rastlanan liderlerden biriydi. Osmanlı askeri seçkinler üyesi olarak ününü 1. Dünya Savaş'ıyla, sonra da İstiklal Savaşı'nda kazanmıştı ve gösterişli zafer planlarını reddederek bir ulus yaratma görevini üstlenmişti. Cumhurbaşkanı olarak elde ettiği büyük gücü, hukuka saygı ve yönetime halkın katılımı için temel atarak kullanmıştı. Reformları bazıları halk için çok ani olmuştu ve bireylerin hayatlarını Osmanlılardan daha çok düzenlemek isteyen bir devlet yaratmasının, kırgınlıklara ve zaman zaman da direnmelere yol açmış olduğu doğrudur. Türkleri İslami geçmişlerinden koparmaya çalışan ve İs-

lam dünyasının geri kalanıyla bağlarını kesen yaygın laik önlemler, özellikle kırsal alanda olmak üzere, halkın bir kısmını yabancılaştırmıştı. Ve Türkiye'yi Avrupa örneğine göre yeniden kurma hedefi bazı çevrelere itici gelmişti; Atatürk seçici bir reformcu değil, kendini adamış bir Batılılaşma yanlısıydı. Atatürk'ün cumhuriyetinin otoriter unsurları Batı'da kuşku yaratmışsa da, onun kurduğu demokratik kurumlar hâlâ yaşamaktadır. Belki de en önemli mirası, iktidarın 1938'de Kemalizm ilkelerini ilerletmeye kararlı olan İsmet İnönü'ye olaysız geçişidir.

RIZA ŞAH DÖNEMİNDE İRAN

Savaşın Sonundan Pehlevi Hanedanının Pekiştirilmesine Kadar

1. Dünya Savaşı'ndaki gelişmeler İran'ın merkezi hükûmetinin otoritesini zayıflatmış, devletin egemenliğini tehlikeye düşürmüş ve ekonomisini altüst etmişti. Kaçar hükümdarı Ahmed Şah, Tahran'da sarayında oturuyorsa da, ülkede otorite güneyde İngiltere, kuzeyde Rusya olmak üzere iki işgalci devletin elindeydi. 1917 devriminin ardından Rus askerlerinin çekilmesiyle Rus tehdidi geçici olarak ortadan kalkmıştı. Yabancı orduların varlığının merkezi hükümetin otoritesi üzerine getirdiği kısıtlamalar çok büyük boyutluydu ve yeni bir aşiretçilik dalgasına ve taşrada Tahran'dan kopuş kadar ülkeye hakim olan yabancı etkisini azaltmaya yönelik bir dizi siyasal hareket başlatmıştı.

Petrol çıkarlarını korumaya ve yeni Bolşevizm tehdidini durdurmaya kararlı olan İngiltere, 1918'den 1921'e kadar İran'da zaten büyük olan rolünü iyice arttırdı. Tahran'daki hükûmet ancak İngiliz desteğiyle ayakta duruyordu; İngiliz askeri ve idari danışmanları İran'ın ordusundan geri kalanı düzene sokmaya ve ülkedeki çeşitli siyasal fraksiyonları kendi çıkarlarına kullanmaya başladılar. İngiltere özel danışma ayrıcalıklarına karşılık İran'a kredi açmayı önerince bazı şehirlerde yabancı karşıtı gösteriler başladı; zaten etkisiz ve İngiliz yanlısı olarak kabul edilen hükûmete duyulan hoşnutsuzluk iyice arttı. Bu kaos durumu, nihayet kararlı bir komutanın eylemleriyle son buldu.

Kazak Tugayı'nda albay olan Rıza Han, 21 Şubat 1921'de 3 bin kişilik bir birlikle Tahran'a girdi, bazı ileri gelen politikacıları tutukla-

dı ve şahtan genç sivil reformcu Seyyid Ziya Tabatabai'yi başbakan olarak atamasını istedi. Şah bu isteği kabul etti ve Seyyid Ziya, yeni bir kabine kurarak Rıza Han'ı ordu komutanlığına getirdi. Rıza Han Mayıs'ta Seyyid Ziya'yı istifaya zorlarken, dört yıl boyunca giderek daha büyük güç sahibi oldu. Taşraya bir düzen verilmesi ihtiyacını gören Meclis silahlı kuvvetlerin bütçesini arttırdı. Rıza Han bu kaynaklarla ordu mevcudunu arttırdı, silahlarını modernleştirdi ve isyancı aşiretlerin üzerine gönderdi. 1925 yılı geldiğinde önemli muhalefet bölgeleri bastırılmış ve Rıza Şah sevilmese de saygı gören milli bir kahraman olmuştu.

Rıza Han'ın otoritesi askeri alanla sınırlı değildi. 1923'te başbakan oldu; ondan sonra Ahmed Şah'a bir Avrupa tatilinin kendisine iyi geleceğini telkin etti. Şah bu üstü pek de kapalı olmayan tehdidi anladı ve dönmemek üzere Paris'e gitti. Rıza Han iki yıl sonra meclisi Kaçar hanedanını tahttan indirmeye ve bir kurucu meclis kurmaya ikna etti. Bu yeni meclis 1925'te toplanınca dünyanın en yaşlı monarşisini Rıza Han'ın ailesine emanet etmeye karar verdi. Bir başka askeri komutan artık şehinşah olmuştu; 1926'da Pehlevi hanedanının sadece elli üç yıl sürecek iktidarı böyle başladı.

Rıza Şah Hükümdarlığı, 1926-1941

Rıza Şah hedeflerini Atatürk kadar açık seçik dile getirmemişse de, İran'da gerçekleştirmek istediği reformlar Atatürk'ün Türkiye'de yaptıklarından farksızdı. Gerçekten de, Rıza Şah programlarından çoğunu doğrudan doğruya Kemalist deneyimden almıştır. İkisi sık sık birbirlerine benzetilmişse de, Rıza Şah'ın geçmişi ve siyasal tutumu Atatürk'ten daha ziyade 19. yüzyıl Mısır'ının Mehmed Ali'sine yakındır. 1878'de Mazandaran'da Türkçe konuşan bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Rıza Şah, fazla bir eğitim görmemiş ve genç yaşta Kazak Tugayı'na katılmıştı. Biraz Rusça öğrenmiş olabilirdi ama herhangi bir Avrupa dili bilmiyordu ve orduda albaylığa kadar yükselmişti. Uzun boyu ve mağrur havası kendisinin başarılı bir subay ve sert bir otokrat haline gelmesinde yardımcı olmuştur.

Haklı olarak reformcu kimliğine sahip olmakla birlikte, reform alanında seçiciydi ve reformları mevcut siyasal düzeni yeniden yapılandırmaya yönelik değildi. Meclis seçimlerinin düzenli olarak yapılmasına rağmen Rıza Şah'ın karışıyor olması seçimleri anlamsız

kılmaktaydı. Bütün siyasal sistemi kontrolü altında tutuyor, meclisi istediği yasaların çıkması için bir ıstampa gibi kullanıyordu. Anayasayı değiştirmek yerine olduğu gibi bırakmıştı ve kendisine uygun geldiğinde hiç yokmuş gibi davranmaktaydı. Sansür, muhalefet partilerinin kapatılması, işçi sendikalarının yasaklanması, hoşuna gitmeyen yüksek rütbeli subayların tutuklanmaları ve zaman zaman da öldürülmeleriyle kişisel gücünü arttırmaktaydı.

Rıza Şah'ın otoritesinin kurumsal temeli, ordu ve bürokrasi üzerindeki kontrolü ile adam kayırmaktaki becerisiydi. Meclis 1926'da her İranlı erkeğin iki yıl askerlik yapma yasasını çıkarttı. Şah bu yasadan yararlanarak zırhlı tugayları, hava kuvvetleri ve donanması olan 100 bin kişilik bir ordu kurdu. Silahlı kuvvetlerle yakın kişisel ilişkisini vurgulayarak subayları el üstünde tuttu, onlara yüksek maaşlar verdi, onlar için Tahran'da çok lüks bir kulüp kurdu ve düşük fiyatlı arsa alabilme fırsatı yarattı. Rıza Şah'ın merkezileştirme politikaları devlet bürokrasisinin hızla artmasına ve böylece makamlarını Pehlevi rejiminin sürekli reformlarına borçlu olan memur kadrosu oluşmasına yol açtı. Şah'ın seçkinler üzerindeki üçüncü bir kaynağı da sarayın himayesini istediği gibi kullanabilmesiydi. Hükümdarlığı sırasında Rıza Şah büyük topraklar elde etti ve bunların gelirlerini otel, kumarhane ve yardımsever vakıflar kurmakta kullandı. Bütün bunlar yöneticiler ve kadro gerektirdiği için şah, bu mevkileri rejimini destekleyenlere dağıtmaktaydı.

Rıza Şah 20. yüzyıl sahnesinde geleneksel otoriter bir hükümdar gibi görünse de, aynı zamanda kendini, İran'ı zorla Batılılaştırma ve merkezileştirme çabalarıyla güçlendirmeye adamış bir reformcuydu. Aşiret liderleri üzerinde devlet otoritesini kurmak için orduyu Kaçar'ların hayallerine bile gelmeyen bir sertlikle kullanmıştı. Savaş sonrası ayaklanmalar bastırıldıktan sonra şah, aşiret bölgelerinde askeri garnizonlar kurarak, aşiretlerin silahlarını toplayıp topraklarını ellerinden alarak ve göç alışkanlıklarını kısıtlayarak merkezi kontrolü kurumsallaştırmıştı. Bu politikalar şahın hedeflerine varmasını sağladı, ama halkın genel olarak yoksullaşmasına da yol açtı.

Türkiye'de olduğu gibi Rıza Şah'ın hükümdarlığının da merkez unsuru, laiklikti. Devlet kurumlarının laikleştirilmesi en çok adalet ve hukuk alanında belirgindi. Meclis 1928'de Fransa modeli üzerine yeni medeni hukuku kabul etti. Yasada kişisel statü konularında şeriat hükümleri korunmuşsa da, maddelerin çoğunda ulemanın ısra-

rıyla 1907'de benimsenmiş olan Ek Temel Yasaları ortadan kaldırıyordu. Bu ek yasa, şeriata aykırı yasa çıkarılmasını yasaklamaktaydı. Rıza Şah'ın hukuk reformları ek yasayı değiştirmedi ama görmezden de geldi. Devlet mahkemeleri hiyerarşisinin kurulması ve buralarda yargıç olarak ulema yerine laik memurların geçmesiyle, milli adli hayatta ulemanın rolü daha da azalmış oldu. Devlet yargıçlarına hangi davaların dini mahkemelere gönderileceğine, hangilerinin devlet mahkemesinin yetki alanına gireceğine karar verme yetkisi tanınmıştı. Şeriat ve şeriat adli sistemi doğrudan doğruya kaldırılmamış, yeni yasalarla yok sayılmış ve sadece aile hukukuna giren konularla sınırlandırılmıştı. Ayrıca 1936'da çıkarılan bir yasayla yeni devlet mahkemelerinde görev alacak yargıçların, yeni kurulan Tahran Üniversitesi hukuk fakültesinden ya da en az üç yıl okuduklarını belgeleyen bir yabancı üniversiteden diploma almış olmaları gerektiği için, ulema yeni adli sistemin tamamen dışına itilmiş oluyordu.

Rıza Şah din kurumunun mali bağımsızlığına da el attı. 1932'de çıkarılan bir yasayla ulemanın yerel hukuki belgeleri kaydetme hakları ortadan kaldırıldı ve 1939'da devlet bütün vakıf arazilerine el konduğunu ilan etti. Rıza Şah'ın ulemanın toplumdaki konumuna bu saldırısıyla güçlü İran din kurumu sarsılmıştı, ama yıkılmış da değildi.

Atatürk'ünki gibi Rıza Şah'ın da laiklik programı halka Batılılaşmanın dış sembollerini getirmişti. 1928'de erkeklerin Avrupalı tarzda giyinmelerini gerektiren bir yasa çıkarıldı ve 1935'te şapka giymek zorunlu oldu. (Uzak köylerde bir tek ortak şapka alınarak masraflar asgaride tutuldu, o şapkayı sadece resmi yetkililerle işi olabilecekler giyiyordu.) Rıza Şah kadınlar için de yasalar çıkarmış olmakla birlikte, bu alanda politikalarının amacı, onların hukuksal statülerini iyileştirmekten ziyade milli hayata katılmalarını arttırmaktı. Bu alanda Türkiye'den bile daha ileri giderek 1936'da peçe takmak yasaklandı ve devlet memurları resmi davetlere peçesiz eşleriyle gelmeye teşvik edildiler. Kafeler ve sinemalar gibi halka açık yerlerde kadınların ve erkeklerin ayrı ayrı oturmaları yasaklandı. Ancak kadınlara oy hakkı tanınmadı ve çokeşliliğe izin veren şeriat hükümleriyle, erkeklere kadınlardan daha kolay boşanma hakkı veren yasalar 1928 medeni yasasında korundu.

En başarılı reformlar eğitim alanında elde edildi. İran'ın 19. yüzyılda eğitimde sınırlı gelişme göstermesi nedeniyle merkezi hükü-

met, Rıza Şah'ın kendisinden beklediği genişletilmiş role uyum sağlamak için eğitimli yönetici eksikliği çekiyordu. Rejim bu eksikliği gidermek amacıyla eğitime daha fazla fon ayırdı. Bunun sonucunda ilk ve orta öğretimde öğrenci sayısı büyük ölçüde arttı. Devlet 1935'te Tahran Üniversitesi'ni açtı ve her yıl 100 kişiye Avrupa üniversitelerinde okumaları için burs verdi. Lise ve üniversite öğrencilerinin çoğu devlet hizmetine girerek benzer öğrenim geçmişleri ve reformlara karşı benzer tutumları olan bir bürokratik sınıf oluşturdular. Din okulları Türkiye'de olduğu gibi kapatılmadı; hatta İran orta düzey medreselerinde öğrenci sayısının azalmasına rağmen Rıza Şah'ın hükümdarlığının sonunda dini ilkokullarda 1926'dan bile daha çok öğrenci vardı.

İran'ın geniş ve engebeli arazisi ve etnik gruplarının çokluğu nedeniyle tekörnek bir milli laik kültür yaratılması kolay değildi. Ancak Rıza Şah onu da yaratmaya çalıştı. Atatürk gibi eski İran imparatorluklarının İslamiyet öncesi başarılarını yeni İran'ın milli sembolleri olarak benimsedi. Ülkenin adı Ari kökenlerini belirtmek için resmen Acemistan'dan İran'a değiştirildi. Devlet okulları müfredatında yurtsever tavırların geliştirilmesi özendirildi, gençler arasında milliyetçi duyguları aşılamak için kız ve erkeklere yönelik izci örgütleri kuruldu. Rıza Şah azınlık dillerinin kullanılmasını ve etnik giysileri yasakladı, Farsça'daki Arapça ve Türkçe sözcüklerin sayısını azalttı. Hükümet ayrıca radyo yayınları aracılığıyla ve broşür ve gazete dağıtarak İran milli duygusunu yaymak için bir Kamu Rehberliği İdaresi kurdu.

Rıza Şah, İran'ı savaş sonrası yıllarının karışıklığından bir istikrar dönemine sokarken programlarının uygulanması için gelirinin artması gerekiyordu. Şah bunu Kaçarlardan daha etkili bir vergi toplama sistemi başlatarak, ithalat vergilerini arttırarak ve çay, şeker ve tütün gibi tüketici maddelerine dolaylı vergi koyarak başardı. Devlet gelirlerinin büyük kısmını ülkenin iç ulaşım sistemini geliştirmeye harcayarak, hem iç ticareti canlandırmaya hem askerin uzak bölgelerde kontrolü sağlamasına yardımcı oldu. Uzun zamandır ertelenen trans-İran demiryoluna önem verildi ve Hazar Denizi'nden Tahran yoluyla Basra Körfezi'ne kadar uzanan demiryolu yabancı kredilere başvurulmadan tamamlandı. Türkiye'de olduğu gibi Büyük Bunalım, İran devletini sanayileşme projelerine yöneltti. Fabrika inşaatları finanse edildi, yerel sanayiye düşük faizli krediler verildi ve

devlet tekelleri yaratıldı. İran'ın devletçiliği tekstil fabrikaları, şeker fabrikaları ve çay işleme fabrikaları gibi bir dizi büyük sanayi işletmelerinin kurulmasını sağladıysa da, gelişme süreci aşırı devlet kontrolünde ve verimsizdi. Yine de sanayileşme hamlesi yeni bir işgücü yaratarak büyük şehirlerin karakterini değiştirdi, özellikle Tahran'ın nüfusu 1922'de 196 bin iken 1941'de 700 bine yükseldi.

Şehirler Rıza Şah'ın iktidarında değişirken kırsal bölgeler için aynı şey söylenemezdi. Burada söz konusu olan, sadece tarımsal gelişmenin ihmal edilmesi değil, büyük toprak sahiplerinin kiracıları üzerindeki güçlerinin pekiştirilmesi ve köylü hayatının kalitesinin düşürülmesiydi. Rejim toprak sahiplerine topraklarını öylesine arttıracak yasalar getiriyordu ki, 1930'ların ortasında tarımsal nüfusun yüzde 95 ila 98'i topraksız kalmıştı.[33] Bu uygulama kısmen şahın, toprak sahibi aristokrasinin kabul gören bir üyesi olmasına yönelikti. Bazı ileri gelen ailelerin topraklarını elinden alırken, diğerlerine hükümette görev veriyor ve Meclis'e seçilmelerini sağlıyordu. Eski Kazak Tugayı subayı, el koymalar sayesinde ülkenin en büyük toprak sahibi oldu ve toprak sahibi aristokrasiyle bağlarını pekiştirmek için onlardan birini üçüncü eşi olarak aldı; kızını da yine onlardan biriyle evlendirdi. Bu durumda toprak sahibi ile kiracı arasındaki ilişki yine zalim bir sömürü olarak kaldı. Rıza Şah'ın İran'ında halkçılık yoktu. Rejimi kırsal kesim sakinlerini Avrupalı gibi giyinmeye zorluyor, ama onların refahını arttırma ya da milli hayata katılımlarını teşvik etme yolunda hiçbir şey yapmıyordu.

Genel olarak ele alındığında Rıza Şah'ın İran'ı, Kaçarların soktuğu ekonomik bağımlılıktan kurtarma çabaları başarılı olmuştur. Ancak kontrol altına alamadığı tek yabancı kurum, Basra Körfezi'nde Kuzistan bölgesinde devlet içinde devlet gibi çalışan Anglo-Iranian Oil Company'ydi (AIOC). Ülkenin en büyük sanayi şirketi olması ve 30 bin İranlı işçi çalıştırması nedeniyle şirketin gücü daha da artıyordu. Şah, 1901 D'Arcy imtiyazını tekrar gözden geçirmek için çok uğraşmış, ancak şirket büyük bir değişikliğe yanaşmamıştı. Dört yıl süren tartışmalardan sonra 1933'te imzalanan yeni bir anlaşmayla, İran'ın yıllık hak ödemelerinde mütevazı bir artış (şirketin dünya çapında kârının yüzde 16'dan 20'ye yükseltilmesi) sağlandı ve yıllık

---

33) Nikki R. Keddie, *Roots of Revolution: An Interpretive History of Modern Iran* (New Haven, 1981), s. 103.

miktarın 750 bin sterlinin altına düşmemesi kabul edildi. İran buna karşılık imtiyazın bitiş süresini 1961'den 1993'e kadar uzattı. Bu anlaşma İran'ın petrol kaynaklarından ekonomik kazancını arttırmadığı gibi, petrol yatakları üzerinde egemenlik haklarında da bir değişiklik getirmemişti. 2. Dünya Savaşı'ndan sonraki yıllarda bu konu İran ile İngiltere arasında çok sert tartışmalara neden olacaktı.

İngiltere'nin petrol bölgesinde devam eden hakimiyeti ve bunun güneyde yarattığı etki Rıza Şah adına kaygı kaynağı olduğundan, o da buna karşılık Almanya'yla diplomatik ve ticari bağlarını geliştirmeye başladı. 1930'ların sonunda Almanya, İran'ın en büyük ticari ortağı oldu ve Alman teknisyen ve ajanları ülkenin dört bir yanına dağıldılar. 2. Dünya Savaşı başladığında İran tarafsızlığını ilan etti, ama Rıza Şah'ın Alman yanlısı olduğu bilindiğinden Sovyetler Birliği ve İngiltere ülkeye kuşkuyla bakmaya başladılar. 1941 Haziran ayında Almanların SSCB'yi istilaları üzerine İran bir kere daha dış güçler arasında piyona dönüştü. Sovyetler Birliği'ne bir ikmal koridorunu açık bırakmak için İngilizler ve Sovyetler, Ağustos'ta İran'ı işgal ettiler. Şımartılmış İran ordusu kısa zamanda çöktü ve hükümet işgalin ertesi günü teslim oldu. Rıza Şah 16 Eylül 1941'de oğlu Muhammed Rıza lehine tahttan feragat ederek Pehlevi hanedanını ayakta tutmaya çalıştı. Eski şah daha sonra İngiliz gözetimi altında İran'ı terk edip Güney Afrika'ya yerleşti ve 1944'te orada öldü. İran, 2. Dünya Savaşı'na tıpkı birincisinde olduğu gibi bölünmüş ve dış güçlerin işgali altında girdi.

2. DÜNYA SAVAŞI'NDA TÜRKİYE VE İRAN: EGEMENLİK VE İŞGAL

Eğer başarılı bir dış politika milli çıkarları korumak olarak tanımlanırsa, o zaman cumhurbaşkanı İnönü'nün 2. Dünya Savaşı'nda Türk diplomasisini idaresi bir zafer olarak görülmelidir. Hem Müttefik hem Mihver devletlerinin ittifak baskılarına direnen İnönü, savaşın sonucu belli olana kadar ülkesini dostça bir tarafsızlık çizgisi üzerinde tutabilmişti. Sonunda, ateşkesten üç ay önce 23 Şubat 1945'te Türkiye, Almanya'ya savaş ilan ederek Birleşmiş Milletler kurucu üyeliğine hak kazandı.

Oysa yukarıda görüldüğü üzere İran'ın tarafsızlık deklarasyonuna saygı gösterilmemişti. İngiliz ve Sovyet askerleri ülkeyi 1941'den

1946'ya kadar işgal altında tuttular ve 1947'de nüfuz alanlarına böldüler. Müttefikler nezdinde İran'ın işgali normal bir savaş zamanı tasarrufuydu: İran, Müttefikler için çok önemli olan petrol üretiyordu, Basra Körfezi'nde petrol üreten diğer bölgelere komşuydu ve sıkıntı içinde olan Sovyetler Birliği'ne karadan ikmal yoluydu. Ancak İran bakımından İngiliz-Sovyet işgali, ülkenin egemenliğinin ihlali ve milli onuruna indirilmiş bir darbeydi. Müttefik işgali savaş sonrası İran milliyetçiliğine, dış güçlerin niyetlerine karşı koyacak hazır bir dava sağlamıştı.

İran savaş süresince kendi yerel ekonomisine ve toplumsal yapısına etkileri düşünülmeden Müttefiklerin savaş çabasıyla birleştirilmişti. Ülke Sovyetler'e dev bir ikmal yolu olmuştu ve Rıza Şah tarafından İran'ın birliği ve kendine yeterliliğinin sembolü olarak yaptırılan trans-İran demiryolu tamamen Müttefiklerin kullanımına verilmişti. Binlerce işgal askerinin harcamalarının yarattığı enflasyon sarmalı, sabit gelirli memurları ve diğerlerini büyük yıkıma uğratmıştı. Hayati maddelerin eksikliği devletin çekingen düzenleyici kontrolleri dışında çalışan insanların mal stoklamasına ve karaborsacılığa yol açmıştı.

Amerika Birleşik Devletleri savaşa girince Sovyetler'e ikmal malzemesi nakliyesinde yardımcı olmak üzere ülkeye binlerce asker gönderdi. ABD sivil ve askeri personeli İran hükümetine danışman olarak önemli mevkilere geldiler ve mali yönetim, iç güvenlik ve askeri örgütlenme gibi kilit alanlarda reformları yönetmeye başladılar. ABD'nin savaş sonrasında İran işlerine karışması için gerekli temel böylece atılmış oluyordu.

SONUÇ

Rıza Şah ile Atatürk kimi zaman birbirlerine benzetilmişlerdir. Devlet himayesindeki reformlarından çoğunun aynı hedeflere yöneldiği doğruysa da, rejimleri arasında önemli bir fark vardı. Atatürk, Osmanlı yönetici seçkinlerinin bir üyesiydi ve yeni Türk anayasasına halk egemenliği ilkesini yerleştirmeye kararlıydı; oysa Rıza Şah, siyasal hedefi kendi iktidarını pekiştirmek ve oğlunun tahta çıkması olan asker bir fırsatçıydı. Atatürk, Türkiye'yi Cumhuriyet Halk Partisi aracılığıyla kontrol etmiş ve demokratik sistemin kök saldığı tohumları ekmişti. Hükümeti meşruluğunu seçim zaferlerinden, ya-

sa hakimiyetini kurmasından ve 1924'te kabul edilen anayasaya bağlılıktan almıştı. Buna karşılık Rıza Şah, ordu ve monarşi kurumları aracılığıyla hüküm sürmüştür; iktidarı konsensüsten ziyade zorlamaya dayanıyordu ve rejimine meşruluk kazandıracak halk desteğini aramamıştı. Siyasal kurumlar oluşturmayı ve kendisinin ardından reformlarının ayakta kalmasını sağlayacak siyasal eğitimi ihmal etmişti. Atatürk güç sahibi olmayı ve kullanmayı istemiş ve bunu yapmışsa da, bunu yaparken sadece Türkiye'nin ilerlemesi hayalini göz önünde tutmuştur. Rıza Şah da aşırı derecede milliyetçiydi, ama monarşinin gücünü kişisel çıkarı doğrultusunda kullanmaktan kaçınmamıştı; tahttan feragat ettiğinde bankada 3 milyon sterlin karşılığı parası vardı ve toprakları 1.2 milyon hektarı buluyordu.[34] Halk onu kendi çıkarını gözeten ve hasis biri olarak görmüş, tahttan inmesinden memnun kalmıştı. Bu yüzden Atatürk ve Rıza Şah'ın -ikisi de şok tedavisiyle radikal reformlar getirmiş olmakla birlikte- ülkelerinin siyasal kültürlerine bıraktıkları miras çok farklı olacaktı.

34) Donald N. Wilber, *Riza Shah Pahlavi: The Resurrection and Reconstruction of Iran* (Hicksville, N.Y., 1975), s. 244.

11
ARAP BAĞIMSIZLIK MÜCADELESİ: İKİ DÜNYA SAVAŞI ARASI DÖNEMDEN 1945'E KADAR MISIR, IRAK VE ÜRDÜN

1. Dünya Savaşı'nın hemen sonrasında İngiltere'nin Mısır'da kontrolü elinde tutma ve Irak'ta bir manda sistemi kurma çabaları yaygın bir halk direnişiyle karşılanmıştı. İngiltere iki ülkede de isyanları bastırmış olmakla birlikte, bunun maliyeti çok yüksekti ve daha fazla sürdürülemezdi. İngiltere bunun üzerine anlaşmayla imparatorluk adı verilen bir ittifak sistemini formüle etti. Bu sistemde Mısır ve Irak'a iç işlerini istedikleri gibi yürütecek özgürlükle birlikte sınırlı bir 'bağımsızlık' verilecekti, ama her iki devlet de topraklarında İngiliz askeri üslerinin bulunmasını ve İngiltere için kabul edilebilir olan bir dış politika yürütmeyi kabul edeceklerdi. Böylece İngiltere, gerekli stratejik ihtiyaçlarını ülkeleri doğrudan yönetme masrafını yüklenmeden karşılamış olacaktı. Ancak bu sistemin mil-

li egemenliğin tam olarak kullanılmasına getirdiği kısıtlamalar, yerel siyasal liderler ile İngiltere arasında hep bir çatışma kaynağı olarak kaldı ve dönem boyunca sürekli bir gerginlik yarattı.

MISIR'DA İKTİDAR MÜCADELESİ

Mısır 1. Dünya Savaşı'nda savaş alanı olmamışsa da, halkı 1914-1928 yılları arasında büyük sıkıntılar yaşamışlardı. İngilizlerin Mısır'ı hem Gelibolu hem de Suriye harekâtları için çıkış noktaları yapması, ülkenin maddi ve insan kaynaklarının Müttefiklerin savaş çabalarına hizmete ayrılması demekti. Çiftlik hayvanlarına ve ürüne el konmuş, binlerce fellah sivil işçi birliklerine alınmış ve İngiliz ordusuyla Osmanlı Suriyesi işgaline götürülmüşlerdi. Enflasyon ve temel gıda maddelerinin kıtlığı şehirlerde ve kırsal kesimde halkı etkilemişti.

İngilizlerin Mısır'ı himaye altında bir devlet olarak ilan etmeleri ve 1915'te başlayan sıkıyönetimle iç siyasal faaliyet tamamen durmuştu. Böylece dört yüzyıllık Osmanlı egemenliği de sona ermiş oluyordu. Mısırlı hükümdarlar uzun zamandır İstanbul'un otoritesinden uzak durmaya çalışmışlardı, ama doğrusu, sultan yerine İngiliz yüksek komiserinin otoritesi altına girmeyi de istememişlerdi. Ayrıca, güçlü dini bağları bulunan bir İslam devletine karşı açılmış savaşa zorla sokulmalarından hiç hoşlanmıyorlardı.

Savaş sona erdiğinde zaten var olan hoşnutsuzluk, Mısır toplumunun bütün katmanlarına sirayet etmişti. ABD başkanı Woodrow Wilson'un kendi kaderini tayin etme hakkının erdemleri hakkında söyledikleri, Mısırlı seçkinler arasında güçlü özerklik duyguları uyandırmıştı. Ancak savaş İngiliz politikacıları Mısır'ın İngiltere'nin imparatorluk çıkarları adına ne denli önemli olduğunu gösterdiğinden İngilizlerin ülkeden kendi istekleriyle çekilmeleri ihtimali yoktu. Lord Lloyd 1929'da Avam Kamarası'nda şöyle diyordu: "Süveyş Kanalı'nın ekonomik ve yeterince savunulacağı tek yer, Kahire'dir."[35] Ancak Mısır seçkinlerinin birkaçının eylemleri mevcut İngiliz karşıtı duyguları milli bir ayaklanmaya dönüştürünce İngilizler gafil avlandılar ve Mısır'da kalmaya devam etmek için uzlaşma yoluna gittiler.

---

35) Akt. Elizabeth Monroe, *Britain's Moment in the Middle East, 1914-1971*, 2. basım (Londra, 1981), s. 118.

1918 Kasım ayında büyük toprak sahibi ve hukukçulardan oluşan yedi ileri gelen kişi Mısırlı, hedefi Mısır'ın tam bağımsızlığı olan bir heyet, yani 'vefd' kurdular. Heyet İngiltere yüksek komiserine başvurarak Paris Barış Konferansı'nda Mısır'ı temsil etmelerine izin verilmesini istedi. İstekleri reddedilince Vefd örgütçüleri Mısır halkına başvurdular. Bağımsızlık mesajlarıyla ülke içinde dolaşarak İngiliz destekli hükümdarları ve onun bakanlarının değil, kendilerinin halkın iradesini temsil ettikleri iddiasına halk desteği aradılar. Böylece modern Mısır tarihinin en çok desteklenen siyasal partilerinden biri kurulmuş oldu.

Asıl Vefd Partisi'nin başında Saad Zaglul (1857-1927) bulunuyordu. Partinin diğer kurucuları gibi Zaglul da kırsal kesimde yetişmiş, el-Ezher'de okuduktan sonra Kahire'deki Fransız hukuk fakültesinden mezun olmuştu. Mısır'ın değişiminin sağladığı eğitim ve meslek fırsatlarıyla yükselmenin klasik bir örneğiydi; servetini ve sosyal konumunu Avrupalılaşmış bir avukat, yargıç ve devlet yöneticisi olarak edinmiş, ancak milli siyasal lider olarak başarısının büyük kısmını Mısır'ın kırsal kesimini etkileyen söylemi ve el-Ezher'le elde etmişti. Vefd'in 1919 yılı başlarında yaptığı Mısır turunda Zag-

1. Dünya Savaşı'ndan sonraki Mısır bağımsızlık hareketinin ve Vefd Partisi'nin lideri Saad Zaglul, 1924'te Mısır'ın halk oyuyla başa gelen ilk başbakanı olmuştu (The Middle East Centre, St. Antony's College, Oxford)

lul, iyi bir hatip ve Mısır kırsalıyla iletişimde özel bir yeteneği olduğunu ortaya koydu. Arkadaşlarıyla birlikte İngiltere'nin protektoratı kaldırmayı reddetmesini halka dayalı bir huzursuzluğa dönüştürmeyi başardı. İngiliz yetkililer Vefd'in kampanyasına Zaglul ile diğer üç lideri tutuklayıp, onu 1919 Mart ayında Malta'ya sürerek karşılık verdiler.

Zaglul'un sürülmesi Mısır halkının bastırılmış duygularının patlamasına yol açtı ve Vefd adına bir destek dalgası yarattı. Bağımsızlık lehine gösteriler ilk olarak şehirlerde başladı. İngilizler bu gösterileri güç kullanarak dağıtmaya çalışınca toplantıların şiddeti arttı ve sonunda ülke çapında, 1919 devrimi denen bir karışıklık başladı. Kahire'de hukuk fakültesi ve el-Ezher öğrencilerine tramvay işçileri ve peçeli kadınlar da katılarak, liderlerinin geri getirilmesini ve ülkelerine bağımsızlık verilmesini istediler; avukatlar ve devlet memurları greve giderek mahkemeleri ve bürokrasiyi kapattılar. Kırsal kesimde öfkeli köylüler tren raylarını söktüler, vagonları yaktılar, İngiliz askerlerini öldürdüler. İngilizler de göstericilere karşı silahlı kuvvetleri sürdüler. 1919 yılı sonu geldiğinde 800 Mısırlı öldürülmüş, 1400'ü de yaralanmıştı. Sonunda İngiliz yüksek komiseri General Allenby'nin, Zaglul ile arkadaşlarına Paris Barış Konferansı'na katılma izni vermesiyle ortalık sakinleşti. Mısır halkı fedakârlıklarıyla bir sivil yurttaş grubu olan Vefd'i milli temsilci rolüne yükseltmişti.

Mısır heyeti Paris'te sempatiyle karşılanmadıysa da, İngiltere Mısır'la olan ilişkisinin geleceği konusundaki tartışmalara Zaglul'u da katmaya karar vermişti. Görüşmeler özellikle Vefd'in tam bağımsızlık istemesi yüzünden iki yıl sürdü. İngilizlerse Mısır egemenliğini kısıtlayacak koşullar getirmekte ısrar etmekteydiler. Sonunda çözüm iki taraf arasında anlaşmadan değil, İngiltere'nin 1922'de tek taraflı bağımsızlık ilanıyla geldi. Buna göre İngiltere protektoratı kaldırdı, Mısır'ı bağımsız ilan etti ve Mısır hükümdarını kral statüsüne yükseltti. Ancak deklarasyonda, 'bağımsızlık' terimiyle alay eden dört çekince yer almıştı. İngiliz hükümeti Mısır'da iletişimin güvenliğinden, Mısır'ı yabancı saldırısı ya da müdahalesi durumunda savunmaktan, Mısır'daki yabancı çıkarların ve yabancı azınlıkların korunmasından ve Sudan ile gelecekteki statüsünden sorumlu olacaktı. Mısır'da İngiliz askeri varlığı böylece garanti altına alınmış, kapitülasyonların devam sağlanmıştı ve Mısır hâlâ kendi dış politikasına

sahip değildi. İngilizler Mısırlılara, Vefd ve onun popüler liderinin iradesine aykırı bir bağımsızlık vermişlerdi; böylece sahne, Mısır'ın savaşlar arası dönemdeki siyasal hayatında yer alacak çatışmalara hazırlanmış oluyordu.

Mısır'ın Liberal Deneyi, 1924-1936

Vefdçi politikacıların zihinlerinde bağımsızlık fikirleriyle meşruti hükümet birbirlerine bağlıydı. Bu varlıklı ve Avrupa'ya yönelik Mısırlılar, bir anayasa ile bir parlamentonun her nasılsa Mısır'ın iç sorunlarını çözeceğine ve İngilizlerin tam bağımsızlıklarını kabul etmelerini hızlandıracağına inanıyorlardı. İngiltere gerçek bağımsızlık kavramını değilse de meşrutiyet idealini destekledi ve 1923'te bir anayasa ilan edildi. 1924 Ocak ayında ilk parlamento seçimleri yapıldı. Vefd Partisi sandalyelerin yüzde 90'ını alarak popülerliğini kanıtladı ve Zaglul, Mısır'ın ilk seçilmiş başbakanı oldu. Böylece Mısır'ın sıkıntılı ve kısa süreli parlamenter demokrasi deneyimi başladı. Bu, ülkenin modern tarihinde Avrupa çizgileri örnek alınarak parlamenter bir kurum oluşturmaya yönelik ilk gerçek girişimdi.

Mısır'ın demokrasisinin etkin biçimde işlemesine engel olan unsurlar arasında dört tanesi şöyle sayılabilir. Birincisi, anayasanın yapısıydı. Krala başbakanı atama ve parlamentoyu feshetme dahil çok geniş yetkiler veriyor ve böylece kurumsal bakımdan zayıf bir yasama gücü yaratıyordu. Kral Fuad (1917-1936) kraliyet haklarını korumaya kararlıydı ve istediği zaman hükümeti feshetmekten geri kalmıyordu. İkincisi, İngilizler Mısır politikasına müdahaleye devam ettikleri için parlamenter sistemin bütünlüğü baltalanmaktaydı. Üçüncüsü, ne Vefd ne de diğer küçük partiler parlamenter devlet için doğru yol olan uzlaşma ve muhalefete saygı ilkelerini benimsemiş durumdaydılar. Zaglul, kral kadar otoriterdi; parlamentonun muhalif milletvekillerine horgörüyle bakıyor ve bürokrasiyi niteliklerine bakmadan Vefd destekçileriyle dolduruyordu. Son olarak da, Mısır'ın bağımsızlığı ve dört çekincenin varlığı, siyasal hayatın Vefd, monarşi ve İngilizler arasında sürekli bir iktidar mücadelesi çevresinde dönmesine yol açmaktaydı. Vefd, tam bağımsızlık ve kralın aleyhine parlamentoya daha fazla yetki istiyordu. Buna karşılık Kral Fuad İngilizlere yanaşarak yetkilerini korumaktan yanaydı ve İngilizler de onu Vefd'e karşı destekliyorlardı. İngilizler Vefd'in yapma-

yacağı şeyi yapıp dört çekince temeline dayanarak görüşmeye hazır sivil politikacıları da desteklemekteydiler.

Bu unsurların birleşmesi kısa ömürlü hükümetler yaratıyordu. Politika, seçkinlerin rekabet halindeki fraksiyonları arasında bir iktidar mücadelesine dönüşmüştü, Mısır toplumunun yüz yüze bulunduğu ciddi iç sorunlara el atılmıyordu. İngiltere 1936'da İtalyanların Etiyopya'daki yayılmacılığı karşısında 1922 deklarasyonunu gözden geçirmeye yanaşınca bağımsızlık kısmen alınmış oldu. İngilizlerle Mısır, Mısır'ın bağımsızlığını tanıyan bir anlaşma imzaladılar. Ancak anlaşma maddeleri arasında, İngilizlerin Süveyş Kanalı bölgesindeki askeri varlıklarını korumaları ve bir saldırı durumunda Mısır'ı savunma hakları yer almaktaydı. Şu halde İngiltere, 1922 deklarasyonunun avantajlarını korumuş oluyordu. Tek fark, 1936 anlaşmasının seçimle iş başına gelmiş Vefdçi bir hükümet tarafından imzalanması ve böylece Mısır topraklarında İngiliz askerinin bulunmasına resmen izin verilmiş olmasıydı. Mısır'ın yeni bağımsızlığına ek olarak Avrupa devletleri de, 1937'de Montrö Antlaşması'nı imzalayarak kapitülasyonları kaldırdılar ve karma mahkemelerin 1949'a kadar tedricen kaldırılmasına karar verdiler.

Daha geniş bir iç egemenliğin elde edilmesi Mısır politikalarında fazla bir değişiklik yapmadı. Kral Fuad 1936'da ölünce, yerine geçen oğlu Faruk'un ilk dönemki popülerliği, kişisel aşırılıkları nedeniyle zamanla eridi. Laik siyasal kurumlar oluşturma istekleri kendi çıkarcılıklarıyla bağlantılı olduğundan politikacılar şehirli ve kırsal kitlelerden giderek kopmaktaydılar. Zengin meslek sahibi ve toprak sahibi politikacılar, dikkatlerini Mısır'ın şiddetle ihtiyacı olan sosyal yasalara vermek istemediklerinden ithal parlamento sistemi halkın sadakatini kazanamamıştı. Halkta güven yaratacak bir milli lider de yoktu. Zaglul'un 1927'de ölümü üzerine Mustafa el-Nahhas liderliğine geçen Vefd bölünmüş ve yozlaşmıştı. Hâlâ geniş halk kitlelerini peşinden sürükleyebiliyorsa da, eski canlılığını kaybetmiş bulunuyordu.

Siyasal liderler Avrupa değerlerini kabul etmeleri ve bunları Mısır toplumuna benimsetmeye çalışmaları yüzünden de halktan uzaklaşmışlardı. Bir gözlemci, liberal deneyimin bu boyutunu 'geleneğe saldırı' olarak nitelemiştir.[36] Bu durum kendini hukuk işlerinin ve kişisel ilişkilerin düzenlenmesinde dini değerlerle kurumların rolü-

36) P.J. Vatikiotis, *The History of Modern Egypt: From Muhammad Ali to Mubarak*, 4. basım (Baltimore, 1991), bölüm 14.

nün azaltılmasıyla göstermekteydi. Liberal liderler sözde rasyonel temelleriyle Avrupa uygarlığının tanrısal İslami düzenden üstün olduğu inancını yerleştirmeye çalıştıkça Mısır toplumu şiddetli bir sarsıntıya uğradı. Darwinizmden sosyalizme, feminizmden Freudizme kadar Avrupa kökenli fikirler, dönemin gazetelerinde yaygın bir şekilde yer almıştı.

İki büyük savaş arası dönemin bazı aydınları ve politikacıları için, Mısır'ın modernliğe uzanan yeni yolunun kültürel kimliğinin yeniden belirlenmesine ihtiyacı vardı. Mısır'ın kültürel mirasının Avrupa'nın liberal geleneklerinden geldiğini göstermek için Sorbonne mezunu Taha Hüseyin (1889-1973) gibi yazarlar, ülkenin Arap ve İslami geleneğini ikinci plana atarak Yunan ve firavun geçmişinden gelen sembolleri ön plana çıkardılar. Böylece, firavunculuk doktrini Mısır toprak milliyetçiliğinin önemli sembolü olan ve zengin İslamiyet öncesi uygarlığını doğuran Nil nehrini yüceltti. Taha Hüseyin'in 1938'de yayınlanan *Mısır'da Kültürün Geleceği* adlı kitabında Mısır'ın Akdenizlilik mirası vurgulandı, Batı Avrupa'nın siyasal ve entelektüel gücünün büyük kısmını borçlu olduğu Yunan uygarlığında Mısır'ın payı ve katkısı olduğu iddia edildi. İslamiyet'in bu şekilde özellikle safdışı bırakılması, halkı parlamenter rejimden ve halk adına konuştuklarını söyleyen ama onların ekonomik şikayetlerini göz ardı edip İslami duyarlılıklarına hakaret eden politikacılar ve aydınlardan daha da uzaklaştırdı.

Mısır feminist hareketinin ortaya çıkışı geleneklere bir saldırı olarak kabul ediliyordu. Kahire'nin üst sınıf kadınları arasında başlayan Mısır feminizmi, Huda Şaravi'nin (1879-1947) ve onun 1923'te kurduğu Mısır Feminist Derneği'nin liderliği çevresinde birleşmişti. Dernek kadınlara oy hakkı, eşit eğitim fırsatı ve evlilik yasalarında reform gibi konular üzerinde durmaktaydı. İngiltere'den tam bağımsızlığı savunuyor ama Vefd Partisi'nin üst sınıftan erkek liderleri gibi Avrupa sosyal değerlerini benimsiyordu ve laik bir yapısı vardı. Feminist hareketin hedefleri, Şaravi ile Saiza Nabravi'nin 1923'te Kahire'nin merkez tren istasyonunda trenden inerken peçelerini çıkartmalarıyla sembolize edilmişti. Mısır Feminist Derneği'nin eğitim taleplerinin bazıları yerine getirildi: Hükümet 1925'te ilk eğitimi kızlar için de zorunlu hale getirdi ve sonraki on yıl içinde kadınlar da ilk kez olarak üniversiteye alındılar. Derneğin aile hukuku reformu kampanyasıysa başarısızlıkla sonuçlandı.

Geleneklere saldırı, orta ve üst sınıflardan Mısırlıların büyük çoğunluğunun temsilcileri olamayan eğitilmiş üyelerince yürütülmekteydi. Halkın huzursuzluk duyan unsurları 1920'lerin sonunda ekonomik sorunlarına pratik çözümler bulmak ve ruhsal ihtiyaçlarını gidermek amacıyla, parti yapısı sistemi dışında çalışan örgütlere katılmaya başladılar. Yabancılardan esinlenmiş parlamenter rejime karşı bu halk hareketi, aynı zamanda onun temsil ettiği laikliğe karşı da bir tepkiydi. 1930'larda ortaya çıkan gönüllü örgütlerinin çoğu şu ya da bu şekilde İslami militanlığın bir türüydü. Bunlardan en önemlisi -ve yakın Mısır tarihinin en önemli örgütlerinden biri- Müslüman Kardeşler'di.

Öğretmen Koleji'nden mezun Hasan el Banna'nın 1928'de İsmailiye'de kurduğu örgüt, 1930'larda dramatik bir gelişme göstermiş ve on yılın sonunda Mısır'da 500 şubeye ve on binlerce üyeye ulaşmıştı. Derneğin programı, gelenekselcilik ve yenilikçiliğin karışımıydı. El-Banna'nın, Mısır'ın toplumsal ve siyasal düzlemdeki yenilenmesinin, İslamiyetin canlandırılmasına yakından bağlı olduğuna inanması bakımından gelenekçiydi. El-Banna bu amaçla şeriatın yeniden yürürlüğe girmesini istiyor, Mısır'ın çektiği bütün ıstırapların kaynağının Kuran ilkeleri yerine hukuki ve siyasal kurumların geçmesi olduğunu iddia ediyordu. Ancak el-Banna'nın şeriatın yeniden yürürlüğe girmesindeki ısrarı, sadece geçmişin yeniden diriltilmesi isteğiyle sınırlı değildi. Daha önce Muhammed Abduh'un yaptığı gibi o da Müslümanların İslami değerlerine bağlılıklarından fedakârlık yaptıklarını hissetmeden 20. yüzyılın teknolojik ilerlemelerinden yararlanmalarının bir yolunu aramaktaydı. Abduh gibi o da şeriatın belirli tarihsel durumları karşılamak için formüle edildiğini ve böylece bilgili insan mantığının bir ürünü olduğunu iddia ediyordu. El-Banna'nın görüşünce, yenilenmiş şeriat yoruma açık olacak ve böylece çağdaş bir toplumun ihtiyaçlarına tam olarak uyum sağlayacaktı. El-Banna'nın siyasal önerilerindeki bulanıklık, onun vizyonundan bir şey eksiltmemelidir; o İslami bir devletten ziyade -İslami temeli nedeniyle- sosyal adalet, ekonomik refah ve siyasal uyum sağlayacak İslami bir düzen çağrısında bulunmaktaydı.

Müslüman Kardeşler'in İslamiyet temelli sosyal reform ve sosyal sorumluluk çağrısı, bu hareketi çekici kılan özelliğiydi. Politi-

kacılar birbirleriyle didişirlerken örgüt harekete geçerek Mısır toplumunun geniş bir yelpazesinde varlığını hissettirdi. El-Banna toprağın yeniden dağıtımı, sosyal yardım programlarının getirilmesi ve yerel sermayenin yabancı sermayenin yerine geçmesi gibi ekonomik reformları savunmaktaydı. Mısır'ın yeni gelişen işçi hareketiyle sıkı bağlar kurup, işçilerin sendika ve işsizlik yardımı isteklerini savundu. Özellikle dokuma, ulaşım ve inşaat alanlarında kendi tesislerini kurdu ve işçilere bu şirketlere ortaklık hakkı tanıdı. El-Banna taraftarları, Mısır toplumunu laik ve dini alanlara bölen uçurumu kapatmak için dini eğitimle bilimsel ve teknik konuların eğitimini birlikte veren ilkokullar kurdular. Örgüt parasız sağlık klinikleri ve aşevleri kurarak maddi yardım da yapıyordu. Müslüman Kardeşler böylesi çeşitli faaliyetleriyle, el-Banna'nın sosyal adaletin bir yasama meselesinden çok daha fazla bir şey olduğunu göstermişti; sosyal adalet ancak İslami değerlere dönülerek elde edilebilirdi.

Müslüman Kardeşler çok yaygın bir temelde benimseniyordu ve sınıf sınırlarını aşmıştı. Örgüt, şehirli yoksullara ve özellikle kırsal kesimden şehirlere göçmüş olan çok sayıda insana maddi yardım ve manevi huzur sağlamaktaydı. Önlerinde gelecek olarak sadece düşük maaşlı devlet memurluğu ve bir ömür boyu sürecek düş kırıklığı olan üniversite öğrencileri arasında çok sayıda taraftar bulmuştu. Müslüman Kardeşler'in tam bağımsızlık yanlısı tutumu ve 1936 Antlaşması'yla onun getirdiği bütün tavizlere karşı oluşu da gençleri cezbetmekteydi. Değişen değerler ve giderek karmaşıklaşan ilişkiler dünyasında kendilerini kaybolmuş hissedenler için örgüt, İslami değerlerin istikrarlılığını simgeliyor ve kendilerinin de belirsiz gelecekte bir yer bulacakları umudunu veriyordu. Bu güçlü çekicilikleriyle Müslüman Kardeşler, 2. Dünya Savaşı'nı takiben Mısır politikasında epey etkili bir güç olacaktı.

Liberal deneyim sırasında dış görüntüye laiklik hakim olmasına rağmen Mısır toplumu, bir bütün olarak İslami köklerine bağlı kalmıştı. 1936'da ülkenin bağımsızlığının sembolik olarak tanınması ve 1937'de Milletler Cemiyeti'ne alınmasına karşılık, kanal bölgesinde İngiliz askeri varlığı, İngiltere'nin kriz zamanlarında Mısır'ın yönünü Kahire'nin değil, Londra'nın belirleyeceğini göstermekteydi. 2. Dünya Savaşı da işte böyle bir krizi hazırlayacaktı.

2. DÜNYA SAVAŞI'NA GENEL BAKIŞ

Bu bölümde ve bundan sonraki iki bölümde 2. Dünya Savaşı'nın tek tek Arap ülkeleri üzerindeki etkisi incelenecektir. Savaşı Ortadoğu bağlamında ele almak ve bölgenin Müttefikler açısından oynadığı önemli rolü belirtmek için şu aşamada 2. Dünya Savaşı'nın kısa bir kronolojisine bakmak faydalı olacaktır.

1940 Haziran ayında Fransa düşünce Alman orduları Batı Avrupa'nın büyük kısmını işgal ettiler. Savaş ondan sonra İngiltere semalarına taşındı ve Alman Luftwaffe'si ile Royal Air Force arasında Britanya Savaşı yapıldı. Bu savaşta İngiliz pilotlar üstün geldiler ve İngiltere bir an için istiladan kurtulmuş göründü. Ancak İngilizlerin savaşa devam edebilmesi için denizaşırı ulaşım yolları ve petrol yatakları önemli olduğundan bunlar da savaşın içine çekilmiş oldu.

Britanya Savaşı'nı izleyen iki yıl içinde dev bir Mihver kıskaç harekâtı İngiltere'nin Ortadoğu mevzilerine doğru ağır ağır kapanıyordu. 1942'de kıskaç kapanmak üzereydi. Wehrmacht kuzeyde Balkanları Türk sınırına kadar işgal etmiş, Stalingrad'ı kuşatmış, Kafkas petrol yataklarından Hazar Denizi'ne doğru yürümekteydi. Güneyde Batı Çölü kampanyası Mihver güçlerinin lehine dönmüştü. 1942 yazında General Erwin Rommel'in Afrika Korps'u Mısır'a girmiş, İngiliz güçlerini İskenderiye'den sadece 112 kilometre kadar uzak olan el-Alameyn'e kadar geriletmiş ve Süveyş Kanalı'nı vurma menziline girmişti.

1942 Ekim ayında İngilizler el-Alameyn'de bir karşı saldırı başlatarak Rommel'in ordusunu Mısır'dan çıkarttılar, Libya'dan Tunus'a kadar kovaladılar ve 1943 baharında yenilgiye uğrattılar. 1942-1943 kışında Almanlar Stalingrad'da hezimete uğramışlardı ve Sovyetler Birliği'nden uzun çekiliş başlamıştı. Müttefikler Kuzey Afrika'daki zaferleri üzerine 1943'te İtalya'yı istila edip 1944 Haziran ayında Normandiya'ya çıktılar. Almanya 8 Mayıs 1945'te teslim oldu. Pasifik'teki savaş da ABD'nin Hiroşima ve Nagasaki'ye atom bombası atma kararından sonra Eylül'de son buldu.

Mihver kıskacı Ortadoğu'da kapanmış değildi. Ancak 1940'tan 1942'ye kadar olan sıkıntılı yıllarda Müttefiklerin zaferi kesin olarak tahmin edilemezdi. İngiltere'nin bu kararsızlık dönemi ve Fransa'nın işgali, onların himayesindeki devletler adına bir kurtuluş fırsatı yaratmış oldu. Ancak kriz yılları emperyalizm güçleri tarafından

iktidar mevkilerine yükseltilmiş kişiler için minnettarlıklarını ifade etme fırsatıydı. Müttefiklerin kaderine yöneltilen bölgesel tepki hiç de aynı şekilde değildi ve bu da iki büyük savaş arası dönemde gelişen ilişkilerin karmaşıklığını göstermekteydi.

2. DÜNYA SAVAŞI'NDA MISIR: İNGİLİZ SAVUNMA SİSTEMİNİN MERKEZİ

İskenderiye'de Cecil Oteli'nin barında toplanan İngiliz savaş muhabirlerinin Batı Çölü'ndeki savaşın nasıl gittiğini öğrenmeleri için telsizle rapor almalarına gerek yoktu: Mısırlı barmenlerin içki servisindeki hızlılıkları ya da yavaşlıkları, onlara savaş alanında günün nasıl geçtiğini bildirirdi. 1942 baharında İngiliz muhabirler, içkilerinin çok yavaş getirilmesinden dolayı sabırsızlık içindeydiler. İngiliz davasına belirli bir kayıtsızlık gösteren Mısırlılar sadece Cecil'in barmenleri değildi. Mısır'ın siyasal liderlerinden pek çoğu İngiltere'nin savaş çabasını pek çekinerek destekliyordu, hatta aralarından bazıları savaşın sonunda Kahire sokaklarında İngiliz askerleri yerine Alman askerlerinin dolaşıyor olabileceği ihtimaline karşılık Mihver ajanlarıyla ilişkilerini sürdürüyorlardı.

İngiltere 1939'da savaşa girdiğinde Mısır sıkıyönetim ilan ederek ve Almanya'yla diplomatik ilişkilerini keserek anlaşma hükümlerini yerine getirdi. Mısır'ın savaş ilan etmesi gerekmiyordu ve zaten etmemişti; ülkenin iktidardaki politikacıları Mısır'ı savaştan uzak tutmak istedilerse de bu mümkün olamadı. Mihver kıskacı Ortadoğu'da kapanmaya başlayınca, İngiltere Mısır'ı Akdeniz savunmasının merkezi yaptı. Savaş sırasında 500 bin İngiliz ve Commonwealth askeri Mısır'dan geçti. Ortadoğu ikmal merkezi ve izindeki askerlerin en gözde şehirleri olarak Kahire, İngiliz askeri ve sivil personeli kaynıyordu. Mısır'ın İngilizlerin savaşı yürütmeleri için ne denli önemli olduğunu bilen Mihver devletleri de ülkeyi hedef almışlardı. Rommel'in karadan yürüyüşüyle eş zamanlı olarak Mihver güçleri, İskenderiye limanına da sürekli hava saldırıları düzenlediler ve Mısır silahlı kuvvetleriyle siyasal kurumlarına sızmaya çalıştılar.

Gerek bu durum gerekse diğer savaş zamanı gelişmeleri Mısır'ın siyasal ve ekonomik hayatının gidişatını etkilemişti. Enflasyon yükselmişti, temel gıda maddeleri öylesine yetersizdi ki, 1942'de Kahire'de ekmek ayaklanmaları başlamıştı. Mısırlılar buğday kıtlığından

Müttefik askerlerinin varlığını sorumlu tutuyorlardı. Savaş yüzünden ülkenin ticaret imkânları da kısıtlı olduğundan Mısır kendi sanayi temelini geliştirmek zorunda kaldı. Savaş sonunda şeker ve tütün ürünleri gibi mallarda kendi kendine yeterli olmuş ve ayakkabı, çimento, pamuk ipliği ve cam üretimi önemli ölçüde artmıştı. Mısır girişimciliğinin genişlemesi ve 200 binden fazla Mısırlının savaşla ilişkili işlerde istihdamı nedeniyle yerel işgücü önemli ölçüde büyümüş ve sendikalaşma hareketi hız kazanmıştı.

Politika alanında, savaşın getirdiği olaylar 1923'ten beri Mısır'ı yönetmiş olan bütün kurumları -monarşiyi, parlamenter hükümeti ve Vefd Partisi'ni- gözden düşürdü ve 1952 devrimine kadar sürecek siyasal bir felci başlattı. Savaşın başlangıcında Mısır'da tanınmış bir Mihver sempatizanı ve Kral Faruk'un yakın özel danışmanı Ali Mahir liderliğinde bir koalisyon kabinesi iş başındaydı. Mahir 1940'ta istifa edince bir dizi istikrarsız koalisyon hükümeti başa geçti ve bunlar Mihver güçleriyle açıkça bir kopma yaşamadan, ama İngiltere'yle doğru ilişkileri de sürdürerek Mısır'ın gelecekteki diplomatik seçeneklerini açık tutmaya çalıştılar. 1942 kışında iktidardaki koalisyon dağıldı ve hükümet istifa etti.

Bu durum 4 Şubat Olayı denen olayı hazırlamıştı. Otuz altı yıl önce Dinşavay'daki idamlar gibi bu da, İngiliz-Mısır ilişkilerinde olayı kat kat aşan yankıları olacak gelişmelerden biriydi. Kral Faruk sırdaşı Mahir'in başbakanlığa gelmesini istiyorsa da, Rommel'in orduları İskenderiye'yi vuracak kadar yaklaşmışken İngiltere, Mihver yanlısı bir başbakana razı olamazdı. İngiltere sefareti bu aşırı kriz durumunda kendisiyle en çok işbirliği yapacak grubun, parti lideri Mustafa el-Nahhas başbakanlığında bir Vefd hükümeti olacağına karar verdi. İngiltere sefiri Sir Miles Lampson, hükümetinin görüşünü bildirmek üzere Kral Faruk'tan 4 Şubat 1942 akşamı bir görüşme talep etti. Lampson krala gitmeden önce İngiliz tank ve askerlerinin namlularını Abdin Sarayı'na çevirmelerini emretti. Sonra da Faruk'a bir ültimatom sundu: Ya kral Vefd Partisi'ne kabine kurma görevini verir, ya da tahttan feragat ederdi. Faruk kabineyi atamayı seçti.

4 Şubat Olayı'nda Lampson'un kullandığı taktikler, İngiltere'nin Mısır'ın iç işlerindeki kontrolünü bir kere daha vurgulamış ve milliyetçileri öfkelendirmişti. Ayrıca, bu olay Mısır'ın zaten zayıflamış olan parlamenter sisteminin çöküşünü de hızlandırmış oldu. Kral aşağılanmış ve Vefd'in gücünü kısmaya kesinlikle karar vermişti,

buna karşılık Vefd de açmaza düşmüştü. 1936'da bir Vefd hükümetinin Mısır'da İngiliz varlığının devam etmesi koşuluyla bağımsızlık anlaşmasını imzalaması gibi, parti bir kere daha milliyetçi ilkelerini terk etmeye ve siyasal iktidar için İngiltere'yle işbirliğine hazır görünmüştü. Bundan sonraki on yıl içinde Vefd, 1942'de İngiliz tanklarının koruması altında iktidara gelmiş olmasının sonuçlarını yaşayacaktı.

El-Nahhas'ın hükümeti savaş ekonomisinin ortaya çıkardığı yeni güçler üzerinde kontrolü sağlamak için uzun zamandır ihmal edilen sosyal yasalarla işçi yasalarını ve sendikaları tanıyan yasayı çıkardı. Hükümet, Arap Birliği olarak bilinen ve 1945'te kurulan Arap devletleri federasyonu için girişimlerde bulundu. Bölgesel ekonomik, siyasal ve kültürel işbirliği için kurulan Arap Birliği, kısa zamanda üye Arap devletlerinin Filistin'de bir Yahudi devleti yaratılmasına hoşnutsuzluklarını ifade ettikleri bir foruma dönüştü. Merkezi Kahire'de olan ve başında Mısırlı Abdurrahman el-Azzam'ın bulunduğu örgüt, Mısır'ın Arap dünyasında giderek daha fazla yer almasının sembolü oldu.

Avrupa'da savaş sonuna yaklaşırken Mısır'ın siyasal konumu henüz bir çözüme kavuşamamıştı. 1919 bağımsızlığının tartışmasız şampiyonu Vefd, artık İngilizlerle işbirliği yapmış yozlaşmış bir ayrıcalıklılar partisi olarak görülüyordu. Küçük muhalefet partilerinin de halkın gözünde hiç değerleri yoktu. İdeolojik farklılıklardan değil de, Vefdçiler arasındaki kişisel çatışmalardan doğmuş olan bu partilere yaygın bir destek verilmemekteydi. İnandırıcı partilerin yokluğunda monarşi ve parlamento dışı örgütler ve en çok da Müslüman Kardeşler, savaştan hemen sonraki yıllarda Mısır politikasının ön cephesine geçtiler.

İKİ DÜNYA SAVAŞI ARASINDA IRAK

Manda Kurulmasından Bağımsızlığa

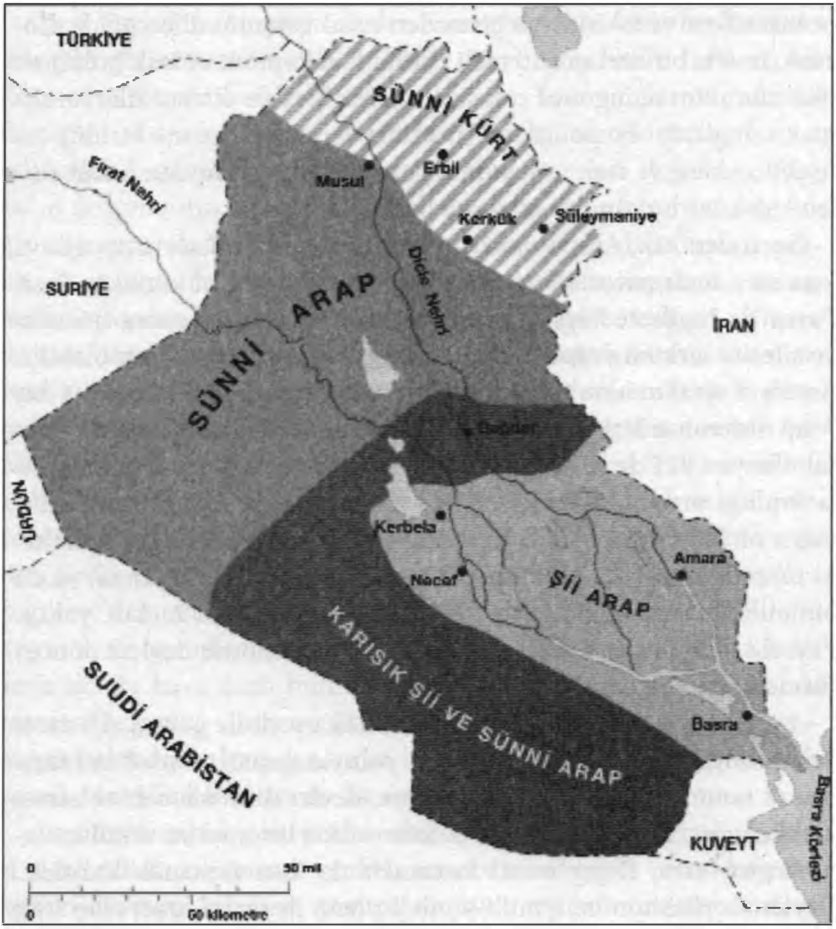
Osmanlı sonrası Arap dünyasının sınırlarını çizen İngiliz yetkililer, yeni Irak devletine sıra geldiğinde çok keyfi davranmışlardı. Osmanlılar Mezopotamya'yı üç ayrı ve çok farklı vilayet olarak yönetmişlerdi. Kuzeyde dağlık Musul vilayeti ekonomik olarak Anadolu'ya ve Büyük Suriye'ye bağlanmış; merkezi Bağdat vilayeti yerleşik tarımı destelemiş ve öncelikle İran ve güneybatıyla ticaret yapmıştı. Güney vilayetiyse Basra Körfezi'ne ve Hindistan'la denizaşırı ticare-

te yönelikti. Bu üç vilayet 1920'de İngiliz mandası altında Irak devletine dönüştüklerinde siyasal bir toplum tanımına girmiyordu. Bunlar Osmanlı İmparatorluğu'nun etnik ve dini bakımdan en farklı Arap bölgeleriydi ve bunların zorla tek bir ülke halinde birleştirilmeleri bir millet yaratmada aşırı güçlükler doğurmaktaydı.

Araplar nüfusun yaklaşık yüzde 80'ini oluşturmaktaysa da, kesin dini çizgilerle bölünmüşlerdi. Arapların yarısından biraz fazlası Şiiydiler ve komşu İran'ın ulemasıyla çok yakın ilişkileri vardı. Arap nüfusun geri kalanı Sünniydi. Sünniler sayıca azınlıktaysalar da, İngilizler yeni devlette onların siyasal bakımdan önem kazanmalarını desteklemişlerdi. Yine bir anlaşmazlık potansiyeli toplam nüfusun yüzde 20'sini oluşturan kuzeydeki Kürt azınlıktı. Kürtler Sünni Müslüman olmakla birlikte, kendi dil ve kültürleri olan ayrı bir etnik toplumdu. Irak'ın kuzeyi ile Türkiye ve İran'ın kendilerine komşu bölgelerini atalarının yurdu olarak kabul ediyorlar, kendi kültürel ve siyasal özerkliklerini korumak istiyorlardı. Kürtlerin yeni Irak devletinin merkezileştirme çabalarına direnmeleri ve çoğunlukla asimile olmak istememeleri, modern Irak'ta kuruluşundan günümüze kadar devam eden bir çatışmayı şekillendirmiştir. Kuzeyde bir Asuri Hıristiyan azınlığın ve Bağdat'ta epey büyük bir Yahudi toplumunun bulunması da yeni devlette dini ve etnik gerilim ihtimaline katkıda bulunmaktaydı (bkz. Harita 11.1).

Irak sınırlarını çizen İngiliz yetkililer, bu tür gerilim potansiyeli yaratmanın yanı sıra yeni devletin Basra Körfezi'ne ulaşma imkânını da kısıtlamışlardı. Büyük kısmı liman olarak kullanılması imkânsız 58 kilometrelik kıyısı ile Irak'ın komşusu Kuveyt'in coğrafi bakımdan çok daha uygun kıyılarına göz dikmesi için sebebi vardı. İki devlet arasındaki sınır 1930'lardan başlayarak bir sürtüşme kaynağı olmuş ve Irak'ın 1990'da Kuveyt'i ilhakı sonucunu yaratmıştır (bkz. Bölüm 22).

Irak topraklarında Osmanlı varlığı sadece büyük şehirlerle sınırlı kaldığından, kırsal kesimin büyük kısmı hükümet müdahalesine alışık olmayan aşiret konfederasyonunun hakimiyetindeydi. Irak'ın farklı ve çoğunlukla özerk sakinlerini bir devlet içine sokmaktaki güçlükler 1920 Haziran ayında Fırat boyundaki aşiretlerin ayaklanmasıyla ortaya çıktı. Aylarca süren ayaklanma İngiltere'ye ve İngiltere'nin adem-i merkeziyetçi Osmanlı sistemi yerine merkeziyetçi devlet yapısı getirme çabalarına karşı yerel çaplı bir

Harita 11.1 Irak içindeki belli başlı etnik ve dini grupların dağılımı.

isyandı. İsyan bilinçli bir milliyetçi hareket olmamakla birlikte İngiltere aleyhtarı duygulardan esinlenmişti ve Irak milli mitolojisinde yeni devletin yabancı idaresini reddetmesinin ilk sembolü olarak yer aldı. İngilizler sonunda isyanı bastırdılar, ama yaklaşık 10 bin Iraklı ve 450 İngiliz askeri ölmüş ve 40 milyon sterlin harcanmıştı. Savaştan bıkmış olan İngiliz kamuoyu ve tükenmiş durumdaki İngiliz hazinesi, Londra'yı bir daha böyle masraflara girmemesi gerektiğine ikna etmişti.

İngiliz politikacılarının konusu, artık ülkedeki İngiltere çıkarlarının (Hindistan'la ulaşım güvenliği ile Irak ve İran petrol yataklarının korunması) her an patlayacak bir nüfusu doğrudan doğruya ida-

re masrafına ve sıkıntısına girmeden nasıl garanti edileceğiydi. Çözüm, Irak'la bir antlaşma temeli üzerinde uzlaşmak ve Irak hükümetine mümkün olduğunca çok sorumluluk bırakarak masrafları azaltmaktı. İngilizler bu politikayı yürütmek için kendilerinin birlikte çalışabilecekleri ve Irak nüfusunun geniş kesimi tarafından kabul edilebilecek bir hükümdar aramaya başladılar.

Seçtikleri kişi, Arap İsyanı'nın komutanı, Şerif Hüseyin'in oğlu ve kısa süre önce parçalanmış olan Suriye krallığının hükümdarı Emir Faysal'dı. İngiltere Faysal'ı seçerken, kısmen savaştan sonra Hüseyin ve ailesini terkten doğan suçluluk duygusuyla hareket etmiş olabilir. Ancak Faysal'ın ılımlı olacağına ve uluslararası ün kazanmış bir Arap olmasının Irak içinde iyi karşılanacağına da inanıyorlardı. Faysal ülkeye 1921'de getirildi, dikkatle yönetilen milli bir referandumla krallığı onaylandı ve bir askeri bandonun henüz bir Irak milli marşı olmadığı için "Tanrı Kralı Korusun" marşını çaldığı Bağdat'taki törende taç giydi. Hükümet sistemi, eğitim, milli savunma ya da bir milletin tanımlandığı ve yönetildiği kurumların hiçbiri yoktu. Faysal sadece ismen Iraklı olan bir halklar karışımını devlete dönüştürmek gibi çok güç bir işi üstlenmişti.

1925 anayasasında hükümet şekli, Irak'ı seçimle gelmiş çift meclisli yasama organı olan ve veraset yoluyla geçen meşruti monarşi olarak tanımlanmıştı. Anayasaya göre, devlet dini İslam'dı ve şeriat mahkemeleri hem Sünniler hem Şiiler adına bireysel ve vakıflar alanına giriyordu. Diğer temel kurumlar da kısa zamanda kuruldu. Devlet otoritesinin hem milli sembolü hem de temel aracı olan Irak ordusu 1921'de kuruldu. İngilizler tarafından ilk başta 7.500 kişiyle sınırlı tutulan ordu 1932'deki bağımsızlıktan sonra genişletildi ve 1930'ların sonunda 26 bini buldu. Hem milli kimlik duygusunu geliştirmek hem de devlet memuru yetiştirmek için Irak'ın acil ihtiyaçlarından biri de bir devlet okulları sistemi kurmaktı. Osmanlılar döneminde Irak'ın eğitim altyapısı Suriye'ninkinden azdı; 1920'de ortaokulların öğrenci sayısı sadece 200'dü. Faysal bu durumu düzeltmek için eski Osmanlı bürokratı Satı el-Husri'yi 1921'de eğitim genel müdürlüğüne getirdi. El-Husri'nin enerjik yönetimi altında hemen bir laik okul sistemi kuruldu. 1930 yılına gelindiğinde ilkokul öğrencileri iki katına çıkmıştı, ortaokul öğrencileri de 2 bini bulmuştu. El-Husri, müfredatı da yurtseverliği ve milli kültürü geliştirecek şekilde düzenlemişti.

Kral Faysal'ın taç giymesinden sonra İngilizler onu İngiliz kuklası gibi göstermemeye dikkat ettiler. Kralın rejiminin merkezi bir kontrol sağlayabilmek için İngiliz kara ve hava güçlerinin sürekli desteğine ihtiyacı varsa da, İngilizlerin kucağından kopmaya ve yerel halkla bağlarını sıkılaştırmaya da ihtiyacı vardı. İngiltere, Faysal'ın durumunun hassasiyetini anladığından manda şartlarında değişiklik yaparak, Irak'a iç işlerinin yönetilmesinde daha fazla özerklik tanıdı. Bu, ilki 1922'de ve sonuncusu 1930'da imzalanan anlaşmalarla yapıldı. 1930 anlaşması hükümlerine göre, Irak iki yıl içinde tam bağımsız olacaktı, İngiltere de Mısır'daki gibi askeri ve güvenlik imtiyazlarını koruyacaktı. Böylece savaş durumunda İngiltere Irak'ın yardımına gelecekti ve Irak da savunması için gereken bütün iletişim kurumlarını İngiltere'nin kullanmasına izin verecekti. Yine anlaşmaya göre, yurtdışında eğitim görecek Iraklı askeri personelin İngiltere'de eğitim görmelerini, Irak'taki bütün askeri eğitimcilerin İngiliz olmasını ve Irak ordusunun silahlarının sadece İngiltere'den alınmasını hükme bağlayarak İngiltere, Irak silahlı kuvvetlerin genişlemesini kontrol altında tutacaktı. İngiltere'ye ülkede iki de hava üssü bulundurma hakkı verilmişti. Irak 1932'de resmen bağımsız oldu ve Milletler Cemiyeti'ne kabul edildi. Osmanlı halef devletlerinden en az hazırlıklı olanı, egemenliği uluslararası düzeyde kabul gören ilk devlet olmuştu.

İngiltere'nin Irak'a karşı tutumunu etkileyen bir şey de, uluslararası ilişkilerdeki çok önemli yeni bir unsurun varlığıydı: petrol kaynaklarının denetimi rekabeti. Avrupa'nın 19. yüzyıl sonundaki sömürge koşuşturması, yerini 1920'de petrol imtiyazı koşuşturmasına bırakmıştı. Bu durum İngiliz politikasında bir çelişkiye yol açmıştı; İngiltere bir yandan Irak'ın bağımsızlığını özendiriyor, bir yandan da Faysal hükümetinden uygun petrol imtiyazı koparmaya çalışıyordu. Petrol haklarından gelecek paraya acil ihtiyacı olan Iraklılar istemeyerek de olsa İngiltere'nin baskısına boyun eğdiler ve 1925'te Irak Petroleum Company olacak şirketle yetmiş beş yıllık bir imtiyaz anlaşması imzaladılar. Anlaşmaya göre, Irak petrolün tonu başına belirli bir para alacaktı, ama şirkette ortak olamayacaktı. Kuzey Irak'ın zengin petrol yatakları 2. Dünya Savaşı sonrasına kadar tam üretime geçirilmediği halde, bunların varlıkları ve İngiltere'nin kontrolü altında olmaları İngiliz-Irak ilişkilerinde sürekli bir huzursuzluk kaynağı olacaktı.

İngiltere'nin birbirinden tamamen farklı üç Osmanlı vilayetinden yarattığı istikrarsız devlet, her nasılsa bağımsız millet olmasının onuncu yılına varmıştı. Ancak Irak'ın çektiği sıkıntılar Avrupa hükümet kurumlarını etnik ve dini bakımdan bölünmüş bir topluma yamamaya çalışmanın ve sonra da bu zorla uygulanan sistemin çalışması için başına bir hükümdar eklemenin sonuçlarını gösteriyordu. Faysal 1921'de Irak tahtına oturduğunda yeni vatanıyla çok gevşek bağları vardı. Bölgeye yabancıydı ve krallığı halkın isteğiyle değil, yabancı bir işgalci olan İngiltere tarafından yaratılmıştı. Faysal, Irak çıkarlarıyla özdeşleşmenin önemini anlamıştı ve bunda da bir dereceye kadar başarılıydı. İngiltere'yi bağımsızlık vermeyi hızlandırmaya teşvik ederek krallığına sadakatini göstermiş ve halkın çoğunluğunu onların refahı adına çalışacağına inandırmıştı. Pek çok tarihçi Faysal'ın üzerindeki akıl almaz baskılara ustalıkla dayandığını yazmıştır. Ancak 1933'teki zamansız ölümü, ülkeyi onun deneyimli liderliğinden yoksun bırakmış ve monarşiyi Irak politikalarında bir unsur olmaktan uzaklaştırmıştır. Faysal'ın yerine geçen oğlu Gazi (1933-1939) beceriksizdi ve devlet işleriyle ilgilenmiyordu.

Saraydan liderlik gelmeyince hükümete de daha önce sivil yönetim deneyimleri olmayan dar bir kişiler grubu hakim oldu. Bunlar Mısır, Suriye ve Filistin'deki karşıtlarından çok farklı bir politikacı grubuydu. 1921'den 1941'e kadar başbakanlığı aralarında on üç kere paylaşmış olan dört kişinin hepsi de 1880 ila 1888 yılları arasında Irak'ta doğmuşlar, hepsi de İstanbul'daki Harbiye'den mezun olmuşlar ve yine hepsi de 1918'den önce Arap İsyanı'nda Faysal'a katılmışlardı ve yine dördü de alt sınıflardan geliyorlardı. İki kere başbakan olan ve 1930'larda siyasal etkisini gösteren beşinci kişi Yasin el-Haşimi (1884-1937) de Harbiye'yi bitirmişti. Onun diğer dördünden ayrıldığı nokta 1. Dünya Savaşı'nda Osmanlı saflarında çarpışmış ve tümgeneral rütbesine yükseltilmiş olmasıydı. Bu eski Osmanlı subaylarının İstanbul'daki eğitimlerinden gelen prestijleri, Faysal'dan ve İngilizlerden aldıkları destekle kendilerini hayatları boyunca Irak politikasına hakim olacak duruma getirmişti. Bunlardan en kalıcısı 1930'larda beş kere başbakan olan ve 1958'de krallık devrildiği zaman da aynı makamda bulunan Nuri el-Said'di (1888-1958). Bu bir grup seçkinin elinde güç birikmesi Irak politikasının önemli bir mez-

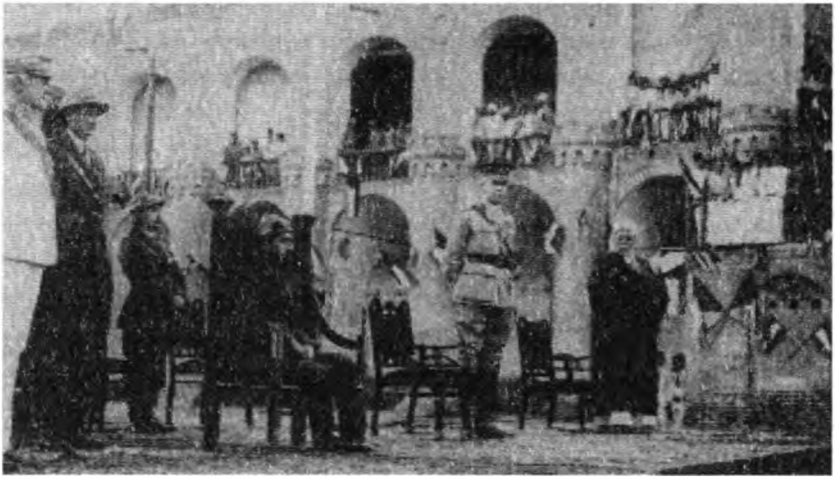
hep eğilimini göstermektedir. Yukarıda sözü edilenlerin hepsi ve Irak siyasal hayatına hakim olanların çoğu, Sünni Müslümanlardı. Irak'ın Arap nüfusunun çoğunluğu Şiiyse de, ülkenin oluştuğu yıllarda onlar iktidardan uzak tutulmuşlardı ve 2003'te ABD işgaline kadar siyasal yapıda gerektiği gibi temsil edilememişlerdi.

Eski Osmanlı subayları Irak'taki siyasal kariyerlerine aylıklı memurlar olarak başlamışlar ve görevlerinin sonunda zengin toprak sahipleri ve sanayi girişimcileri olmuşlardır; kendilerini, siyasal güç sahibi olma beklentilerini ellerinden aldıkları köklü eşraf ailelerinin eşitleri olarak görürlerdi. Savaştan sonra Irak'a döndüklerinde taşıdıkları reform idealleri güç ve etkinlik kazanmalarıyla kaybolmuştu. Modern Irak'ın en ciddi araştırmacılarından birinin de belirttiği üzere, eski Osmanlı subayları eski toplumsal düzeni boyunduruk altına alacakları yerde, toplumsal düzen onları boyunduruk altına almıştı ve kendisinin devamında onlara bir çıkar sağlamıştı.[37]

Faysal'ın arabulucu becerileri yetersiz kalınca Irak'ın yeni doğan siyasal seçkinleri birbirlerine düştüler. Siyaset dejenere olup başbakanlığı elde etme iktidar mücadelesine dönüştü ve hükümetler nadiren iki üç aydan fazla ömürlü oldu. Eski subaylar mevcut toplumsal düzenin devam ettirilmesine bağlı olduklarından, bölünmelerinin sebebi ideolojik farklılıktan ziyade kişisel etkinlik kazanma hırsıydı. Aralarındaki fark, Irak'ın İngiltere'yle ilişkilerine karşı tutumlarıydı. Yasin el-Haşimi gibiler, ülkenin İngiliz silahlarına bağımlılığını sona erdirmeyi ve Arap birliğini güçlendirmede daha aktif olunmasını istiyorlardı. Diğerleri ve en fazla da Nuri el-Said daha ılımlıydılar; İngiltere'ye borçlarını biliyorlar ve İngiliz müdahalesine sebebiyet verip yeni makamlarından yoksun kalmak istemiyorlardı.

Siyasetçiler arasındaki çatışma, çoğunun İngiltere'ye karşı iyimser tavrı ve siyasal güç üzerinde uyguladıkları sıkı tekel, Irak toplumunun geniş kesimlerini hoşnutsuzluğa itmekteydi. Muhalefetin ileri gelenleri kendilerini ve örgütlerini yeni Irak milletinin gerçek sembolleri olarak gören genç subaylardı. Milliyetçilik ve Pan-Arabizm duygularıyla dolu ordu liderleri, Irak'ın bağımsız bir millet olarak Ortadoğu'daki rolünü üstlenmesini istiyorlardı. Ordu ve kuzey komutanı General Bekir Sıtkı, 1933'te Asuri Hıristiyan ce-

37) Hana Batatu, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq* (Princeton, 1978), s. 322.

Emir Faysal'ın 1921'de Irak kralı olarak taç giymesi tam İngilizlere yaraşır bir törendi. Törendeki İngiliz ağırlığının simgesi, Faysal'ın Irak tacını İngiliz kraliyet kraliyet marşı "Tanrı Kral'ı Korusun" eşliğinde giymesiydi (The Middle East Centre, St. Antony's College, Oxford).

maatini sistemli bir şekilde katlederek sözde milli çıkarları korumasıyla ünlenmişti. Asuri olayında kazandığı ün pek hoşuna giden General Sıtkı, 1936'da hükümeti deviren bir darbeyle orduyu Irak siyasal hayatına sokmuş oldu. Böylece başlayan askeri darbeler dalgası -1941'e kadar altı tane daha yapılmıştı- orduyu Irak politikasında belirleyici duruma getirdi. Ancak darbeler zaten büyük ölçüde istikrarsız olan siyasal hayatın sefaletini daha da arttırma dışında fazla bir şey değiştirmedi. Her darbeden sonra Irak politikasına hakim olan sivillerden biri yeni hükümetin başına geçti. Bu eski politikacılar, subaylar arasındaki pek çok fraksiyondan biriyle ya da diğeriyle ittifak kurarak iktidarda kalmayı başarıyorlardı. Bu süreç içinde siyaset entrikaya dönüştü ve yapıcı bir yasama işlevi imkânsızlaştı.

Kendini Irak milliyetçiliğinin koruyuculuğuna getirmiş olan ordu, topluma askeri niteliklerin yüceltilmesi duygusunu yerleştirdi. İngiltere 1939'da Adolf Hitler'in Almanyası'yla savaşa hazırlanırken, siyasal açıdan istikrarsız Irak'ta faşist özentisi paramiliter gençlik hareketleri ve İngiltere aleyhtarı gösteriler başladı. İngiltere'nin bu anlaşmaya bağlı imparatorluğu, yaklaşan dünya savaşında ciddi bir sınava tabi tutulacaktı.

2. DÜNYA SAVAŞI'NDA IRAK

Irak'ın savaş zamanında yaşadıkları, ülkede İngiltere'ye gösterilen yerel tepkilerin iki kutbunu gözler önüne sermektedir. Irak'ın yönetici seçkinlerinin güçlü bir kesimi, savaşı gerçek bağımsızlığa giden bir araç olarak görürken, köşe başlarını tutmuş politikacılardan oluşan ikinci bir grup da, kendi durumlarının İngiltere'yle bağları sürdürerek geliştirilebileceğine inanıyorlardı. Bu iç anlaşmazlığın sonucundaki 1941 İngiliz-Irak Savaşı'nda seçkinler daha da bölündüler ve bu çatışmalar arkada, İngiltere'ye karşı süregelen bir nefret mirası bıraktı.

1939'da Avrupa savaşının başlangıcında Irak siyasal hayatı hâlâ subaylar ve sivil politikacıların değişen koalisyonlarının kontrolü altındaydı. Askerlerin hükümette söz sahibi olmalarıyla monarşi dahil, devletin sivil kurumları zayıflatılmıştı. Kral Gazi 1939'da bir otomobil kazasında ölünce, yerine üç yaşındaki oğlu, II. Faysal adıyla tahta geçti. Çocuk, kral Haşimi ailesinden bir prens ve Nuri el-Said'in yakın siyasal müttefiki Abdülilah'ın naipliğine verildi. Sivil politikacıların hâlâ en önde gelenlerinden olan Nuri, savaş başladığında beşinci hükümetinin başındaydı. Savaşın başlangıcında İngilizlerin kötü durumda olmalarına rağmen Nuri, Irak'ın uzun vadeli çıkarlarının İngilizlerle işbirliği yapmak ve Müttefik davasını desteklemek olacağını düşünüyordu. Ancak bu İngiliz yanlısı tutumu subaylar tarafından benimsenmeyince 1940'ta başbakanlıktan istifa etti.

Aynı yıl Dört Albaylar olarak bilinen yurtsever bir subaylar topluluğu siyasette yükseldi ve Irak'ın dış politikasını İngiltere yönünden çevirmeye karar verdi. Dört Albaylar, Irak milliyetçiliği ve Pan-Arabizm duygularıyla dolu olarak ve Almanların başarılarından etkilenerek Irak'ın tam bağımsızlığını ilan etmeyi kararlaştırdılar. 1 Nisan 1941'de bir darbeyle Raşid Ali el-Geylani'yi başbakanlığa getirdiler. Raşid Ali (1892 doğumlu) Bağdat'ta eğitim görmüş bir avukattı ve daha önce üç defa başbakanlık yapmıştı. Milliyetçi biri olmasına rağmen aynı zamanda fırsatçılığıyla da ün salmıştı ve başbakanlığa darbeci subaylarla işbirliği yapmaya istekli olduğu için seçilmişti. Ancak Dört Albaylar'ın bir aracı olmakla birlikte, savaş yıllarında bağımsızlık elde etmeye çalışan bütün Arap devletleri içinde en sistemli girişim onunkiydi.

Raşid Ali'nin başbakanlığa getirilişinin üzerinden bir ay geçmeden İngiltere ile Irak savaşa girdiler. Krizi hızlandıran iki sebep bulunuyordu: Bunlardan birincisi, Raşid Ali'nin Mihver yanlısı hükümeti; ikincisi, 1930 İngiliz-İran anlaşmasının yorumu hakkında bir anlaşmazlıktı. Kısacası, Irak gerçekten İngiltere'ye Basra Körfezi'nde bir ikmal üssü kurmayı reddedecek kadar egemenliğini kullanmaya sahip bağımsız bir devlet miydi? 1941'in ağır koşulları altında İngiltere, özellikle de Raşid Ali hükümetiyle, anlaşma dilinin incelikleri konusunda bir tartışmaya girme niyetinde olmadığından Basra'daki tesislerini genişletmeye devam etti. Dört Albaylar, 2 Mayıs 1941'de Irak ordusuna Bağdat yakınlarındaki İngiliz hava üssünü kuşatma emrini verdiler ve bu da İngiltere'yle eski mandasını savaş durumuna getirdi.

İngiltere Ortadoğu komutanlığı, hemen bir güç oluşturarak Filistin'den Ürdün Çölü yoluyla Irak'a gönderdi. 1941 Mayısı'nın sonunda Raşid Ali isyanı bastırılmıştı ve isyanın liderleri Bağdat'tan kaçmışlardı. İngiltere savaşın sonuna kadar Irak'ı askeri işgal altında tutarak, Iraklıların İngiltere'nin ülkelerine egemen bir devlet gibi değil de, bir imparatorluk sömürgesi gibi davrandıkları inancını pekiştirdi. İngiltere eski İngiliz yanlısı koalisyonu da yeniden işbaşına getirdi. Nuri el-Said ile naip, devlet üzerindeki hakimiyetlerini sağlamlaştırdılar. Nuri iki savaş zamanı kabinesine başkanlık etti ve siyasal rakiplerini ezdi. İsyanın liderlerinin ülkeye getirilip idam edilmelerini sağladı ve Raşid Ali'yi sürgünde kalmaya zorladı. Nuri ile naip Abdülilah, 1958'e kadar Irak politikasına hakim olacaklarsa da, ikisi de İngiliz işgalinin ardından iktidara geldikleri için lekelenmişlerdi ve milliyetçiliğin düşmanları olarak kabul ediliyorlardı. Bu bakımdan konumları, 4 Eylül Olayı'ndan sonra Mısır'da Vefd Partisi'nin durumuna benzemekteydi.

2. Dünya Savaşı genelinde Raşid Ali isyanı çok küçük bir olaysa da, Irak tarihinin önemli bir olayıydı ve İngiltere'nin Irak'ın işlerine müdahalesinin sürmesi karşısında sivil ve askeri kesimin düş kırıklığının ölçüsünü yansıtmaktaydı. İngilizlerin ülkeyi 1941'den 1945'e kadar tekrar işgal etmeleri bu duyguları arttırdı, Raşid Ali ile onun adıyla ilişkilendirilen harekete daha bir çekicilik kazandırdı. 1958'de Nuri ile naibi deviren genç subaylar, sadece 1941'in yarım kalmış işini tamamladıklarını iddia edeceklerdi.[38]

---

38) Phebe Marr, *The Modern History of Iraq* (Boulder, 1985), s. 86.

Kuruluş koşulları sebebiyle Ürdün'ün, yabancı bir devletin ve bir taht arayan prensin çıkarlarını korumak adına oluşturulmuş yapay bir devlet olduğu iddiasına karşı çıkmak epeyce güçtür.[39] Yabancı devlet İngiltere, Şeria nehrinin doğusundaki aşiret bölgelerine bir düzen getirmeye kendisi çalışacağına, bunu kendisine bağımlı bir devlete yaptırtmanın daha yararlı olacağına karar vermişti ve Prens Abdullah da Irak'ta küçük kardeşi Faysal'ın kendisinden çaldığını düşündüğü tahtına kavuşmuştu.

Irak gibi Ürdün'ün de siyasal bir toplum olarak geçmişi yoktu. Osmanlı döneminin son zamanlarında Suriye vilayetinin ihmal edilmiş bir kısmı, Osmanlıların üzerlerinde pek kontrollerinin olmadığı Bedevi aşiretlerinin yaşadığı bir çöldü. Amman 1921'de yeni İngiliz mandasının başkenti olduğunda 25 bin ila 50 bin nüfuslu büyük bir köy olmaktan öteye gitmiyordu. Emir Abdullah ile İngiliz danışmanları işte bu gelişmemiş ve daha önce marjinal olan topraklarda bir devlet kurmaya giriştiler.

İngiltere'nin Ürdün'e duyduğu ilginin asıl sebebi, o bölgeyi savaş sonunda Fransızlarla Ortadoğu anlaşması sırasında kullanmaktı. Mandanın aşiretleri uluslararası sınırlara aldırış etmiyorlardı ve Fransız mandası Suriye'nin topraklarına baskınlar düzenliyorlardı. Abdullah'a tahtı, bölgeye düzen sağlamak kadar bu tür baskınları önlemesi için de verilmiş, İngiltere'den sivil ve askeri personelle finansman kaynağı sağlanmıştı.

1921'de kurulduğunda Ürdün'ün uzun vadeli statüsü kesin değildi. Ancak 1928'de İngiltere mandanın yararlı olduğuna karar verdi ve o yıl İngiltere-Ürdün anlaşmasıyla, Abdullah ile Büyük Devlet patronunun ortak haklarını açıklığa kavuşturacak bir anlaşma imzalandı. Mısır ve Irak'ta olduğu gibi İngiltere'nin yönetimi dolaylıydı, ama İngiliz çıkarları korunuyordu; anlaşmaya göre, dış ilişkiler, silahlı kuvvetler, bütçe ve diğer bütün temel hükümet faaliyetlerinde son söz İngiltere temsilcisindeydi. 1928'de bir anayasa yapıldıysa da, bunun Ürdün'ün siyasal hayatında pek önemli rol oynadığı söylenemezdi. Küçük bir yasama meclisi kurulacaktı ama bu meclis krala öylesine bağımlı olacaktı ki, Abdullah meclis üyelerini kolaylıkla

39) Bkz. Naseer H. Aruri, *Jordan: A Study in Political Development (1921-1965)* (Lahey, 1972), s. 3.

kontrol edebilecek ve devletini, meşruti bir hükümdardan ziyade geleneksel bir hükümdar gibi yönetecekti.

Ürdün merkeze bağlı olmayan bir aşiret bölgesine istikrar getirmek amacıyla yaratıldığından, İngilizler güvenilir bir silahlı kuvvetler kurmaya özel önem veriyorlardı. Arap Lejyonu, mandanın sınırlarını güven altına alıyordu ve iç güvenlik 1930'da Yüzbaşı John Glubb'ın komutasındaki özel bir çöl devriyesinin sorumluluğuna verilmişti. Arap Lejyonu'nun çöl devriyesi kolu olan bu birlik, zırhlı araç, uçak ve diğer modern silahları kullanarak aşiretleri yatıştırmada ve baskınlara son vermede başarılı oldu. İngiliz subayların komutası altındaysa da Arap Lejyonu'na yerel halktan, özellikle de Bedevi aşiretlerden asker alınıyordu. Glubb, bunları iyi disiplinli bir savaş gücü haline getirdi ve askerin hükümdara sadakati Abdullah idaresinin güvenilir bir aracı olmasını sağladı.

Ürdün temelde aşiretlerden oluştuğu için bir sivil bürokrasinin gelişmesi, ancak manda dışından eğitilmiş yöneticiler getirtilmesiyle olabilirdi. Yeni yönetimin merkezi mevkileri çoğunlukla İngiliz ve Filistinlilerle dolduruldu ve bunlara bir miktar Hicazlı ve Suriyeli eklendi. Bu memurların yerel aileleri ya da bölgesel güç temelleri olmadığından muhalif siyaset yapamayacaklardı. Gerçekten de iki dünya savaşı arası dönemde siyasal hayat diye fazla bir şey yoktu; milli partiler kurulmamıştı; Abdullah rüşvetle aşiret ittifakları sağlıyor, o olmadığı takdirde Arap Lejyonu'nu muhalif aşiretlerin üzerine gönderiyordu.

Ürdün'ün manda döneminde başlıca bölgesel etkisi, Abdullah'ın sürekli etkinliğini genişletme arayışlarıyla geçti. Emirin emelleri çöl mandasının sınırlarını aşıyor, daha çok toprak elde etmeye çalışıyor, Suriye ve Irak tahtlarına kendisini aday gösteriyordu. Filistin'de arabuluculuk yolu yapmaya da çalışmış olmakla birlikte, Siyonist liderle çalışmaya istekli olması kendisini Arapların gözünde kuşkulu duruma soktu. Abdullah'ın iyi bilinen kişisel emelleri, İngiltere'ye yakınlığı ve ailesinin Irak tahtını elinde bulundurması, diğer Arap liderlerinin çoğunu kendisinden uzakta tutuyordu.

Abdullah kısıtlı bölgesel rolüne ve İngiltere'ye bağımlılığına ne kadar kızsa da, İngiltere'nin kendisine bir toprak ve onu devlet yapma imkânı sağladığını biliyordu. 2. Dünya Savaşı başladığında hiç duraksamadan İngiltere'ye bağlılığını ilan etti. Savaşın sıkıntılı ilk yıllarında kendisi ve etkili ordusu, Ortadoğu'da İngiliz davasına çok değerli hizmetler verdi.

Irak'ta Raşid Ali krizi sırasında Abdullah, iyi örgütlenmiş Arap Lejyonu'nu İngiltere'nin emrine tahsis etmişti. Lejyon yardım gücünün çölden geçmesinde önemli rol oynadı ve kuzey Irak'ta baskınlar yaptı. Abdullah'ın ordusunu bir İngiliz seferinde başka bir Arap devletine karşı kullanması milliyetçi Arap çevrelerinde zaten tartışmalı olan ününü daha da sıkıntıya sokmuş olsa bile, İngiltere'ye hizmetinin savaştan sonra ödüllendirileceğini umuyordu. Nitekim, düş kırıklığına da uğramadı. 1946'da Ürdün'ün bağımsızlığı tanındı ve Abdullah prenslikten krallığa yükseltildi. 1. Dünya Savaşı sonrası anlaşmaları sırasında âdeta sonradan akla gelmiş gibi yaratılan çöl prensliği, 2. Dünya Savaşı'ndan sonra bölgenin önemli bir askeri ve diplomatik gücüne dönüşmüş oluyordu.

SONUÇ

Elizabeth Monroe, bölgede savaşlar arası önemde İngiltere'nin hakimiyetini belirtmek için "İngiltere'nin Ortadoğu'daki anı" terimini kullanmıştır.[40] Ancak İngiltere mandalar, protektoralar ve yarı-bağımsız devletler üzerinde kontrolünü sürdürürken İngilizlerin bölgeden kovulmasının temelleri atılmaktaydı. Iraklılar ve Mısırlılar ülkelerinin 'bağımsızlığı'nın tam olmasını engelleyen sınırlamalara direniyorlar, İngiliz yönetiminden yarar sağlayan ve böylece ona karşı çıkmayan yerel politikacılardan giderek soğuyorlardı. Irak'ta genç subaylar liderliğindeki Raşid Ali hareketi, İngiliz yönetimine ve İngiltere destekli iktidar sahiplerine karşı duyulan hoşnutsuzluğun bir tezahürüydü. İngiltere Bağdat'a dost bir rejim yerleştirmiş, 1942'de yine dost bir rejimi Mısır'da iktidara getirmişti ve 2. Dünya Savaşı'ndan Ortadoğu üssü yara almadan çıkmıştı. Ancak savaş İngiltere'yi zayıflatmıştı; kontrolü altındaki ülkeler de, onun otoritesine meydan okuyacak kadar cesaret toplamayı başarmışlardı. 1945'te henüz belli değilse de, İngiltere'nin Ortadoğu'daki anı sonuna yaklaşmaktaydı.

---

40) Monroe, *Britain's Moment in the Middle East.*

12
ARAP BAĞIMSIZLIK MÜCADELESİ: İKİ DÜNYA SAVAŞI ARASI DÖNEMDEN 1945'E KADAR SURİYE, LÜBNAN VE SUUDİ ARABİSTAN

İngilizler iki dünya savaşı arası dönemde Ortadoğu'daki durumlarını dolaylı yönetimle garanti altına almışlardı; Fransızlarsa farklı bir politika izlediler. General Gouraud'nun güçleri 1920'de Faysal'ı Şam'dan çıkarttıktan sonra, Fransa'nın Suriye ve Lübnan'daki denetimi büyük bir askeri birlik ve karmaşık bir Fransız sivil idareciler hiyerarşisiyle desteklenmişti. Fransa'nın doğrudan yönetim politikası, karar verme otoritesini yüksek komisere devrediyor ve yerel politikacıların özerklik uygulamalarına pek alan bırakmıyordu. Suriye'deki sonuç, ne siyasal liderlerin ne de genel olarak halkın, Fransız zoruyla getirilen parlamenter sistemin korunmasından fazla bir çıkarlarının olduğu şeklindeydi. Sistemin yerel düzlemde meşrulu-

ğu yoktu ve 1946'da Fransızların çekilmesinden sonra fazla ayakta kalamadı. Lübnan'da durumsa biraz farklıydı: Yerel liderlik pek benzeri olmayan siyasal bir sistemin gelişmesine katkıda bulunmuştu ve sistemin işlemesinde çıkarı vardı.

İngiliz ve Fransız mandalarına karşılık yeni Suudi Arabistan devleti, iki büyük savaş arası dönemde tam bağımsızlığını elde edebilmişti. Türkiye gibi Suudi Arabistan'ın genel manzarası da otoriter hükümdarı İbn Suud'un imajıyla şekillenecekti. Ancak Atatürk iki savaş arasında Türkiye'de amansız bir laiklik uygularken, İbn Suud yeni devletini Vehhabi İslamiyeti doktrinleri üzerine kurdu.

Arapların iki büyük savaş arası yıllarda yeni topluluk sadakati bağları geliştirme önerileri, bölgesel kimliklerin vurgulanmasından Arap ve İslam birliği çağrılarına kadar geniş bir yelpazeyi kapsıyordu. 1. Dünya Savaşı'ndan önce olduğu gibi, tek bir düzenleyici ilkenin belirleyiciliği söz konusu değildi. Arap birliği nosyonunun büyük bir cazibesi vardı elbette, ancak İngiltere ve Fransa'nın Arap Ortadoğusu haritasında çizdiği sınırlar, birçok Arap liderin arzu edeceğinden daha kalıcı olacaktı.

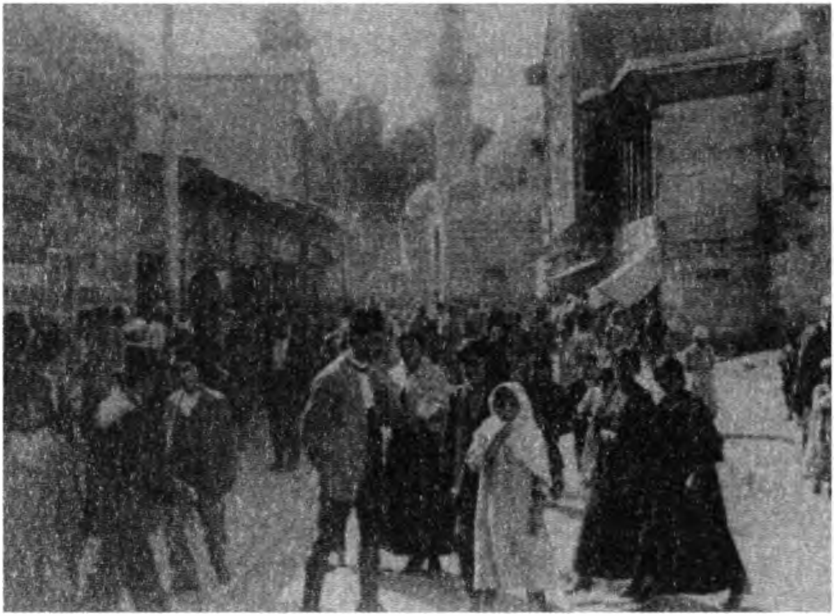
SURİYE VE LÜBNAN'DA FRANSIZ MANDASI

Suriye'de Böl ve Yönet Politikası

Büyük Suriye vilayetleri 1. Dünya Savaşı'nda çok acı çekmişti. Açlık ve hastalık sivil nüfusu kırmış, binlerce yerel asker uzak Osmanlı cephelerinden geri dönmemişti. Son zamanlarda yapılan bir araştırmaya göre, 1915'ten 1918'e kadar Büyük Suriye halkından 600 binden fazla kişi ölmüştür ki, bu rakam, savaş öncesi nüfusun yaklaşık yüzde 18'ini oluşturmaktadır.[41] Maddi sıkıntı, nüfus kaybı ve sosyal travmaya bir de Fransız imparatorluk yönetimi ve onunla birlikte savaş öncesi hayat tarzının tamamen altüst olması eklenebilir.

Fransızların Suriye üzerindeki iddiaları bir dini, ekonomik ve stratejik çıkarlar karışımına dayanıyordu. Levant'daki Hıristiyan toplulukların (özellikle de Lübnan Dağı'nın Katolik Marunilerinin) koruyuculuğunu kendi kararıyla üstlenmiş olan Fransa, bölgedeki uzun geçmişi olan dini ve eğitim faaliyetlerine devam etmeyi ahlâki

41) Elizabeth Thompson, *Colonial Citizens: Republican Rights, Paternal Privilege, and Gender in French Syria and Lebanon* (New York, 2000), s. 23.

Şam'da bir sokak sahnesi, 2 Ekim 1918, Arap ve Müttefik güçler birliklerinin şehre girdiğinin ertesi günü. Fakat daha iki yıl geçmeden Fransızlar Şam'ı alacaklar ve şehir sakinlerine yirmi beş yıllık bir manda idaresi dayatacaklardı (Imperial War Museum, Londra).

bir görev saymaktaydı. Müdahale için uydurulan böylesi bir dini mazeret, Müslüman çoğunluğun Fransa'ya karşı hissettiği yabancılaşmayı iyice arttırıyordu.

Levant'da Fransız varlığının ekonomik sebebi, Osmanlı'nın son onyıllarında Fransız şirketlerinin demiryollarına, liman tesislerine ve ticarete yaptığı çok büyük yatırımlardı. Ortadoğu'da İngiliz etkisine bir karşı denge kurmayı gerektiren stratejik ihtiyacın yanı sıra, etkili Fransız imparatorluk yanlısı çevrelerde Fransa'nın Kuzey Afrika imparatorluğunun yanında Levant'da da bir yer elde etmediği takdirde gerçek bir Akdeniz devleti olamayacağı inancı vardı. Daha önce görüldüğü gibi, Fransa bu iddialarını Faysal'ın Arap hükümetini Şam'dan atan bir askeri seferle de desteklemiş ve Suriye'de Milletler Cemiyeti'nin onayıyla bir manda idaresi kurmuştu.

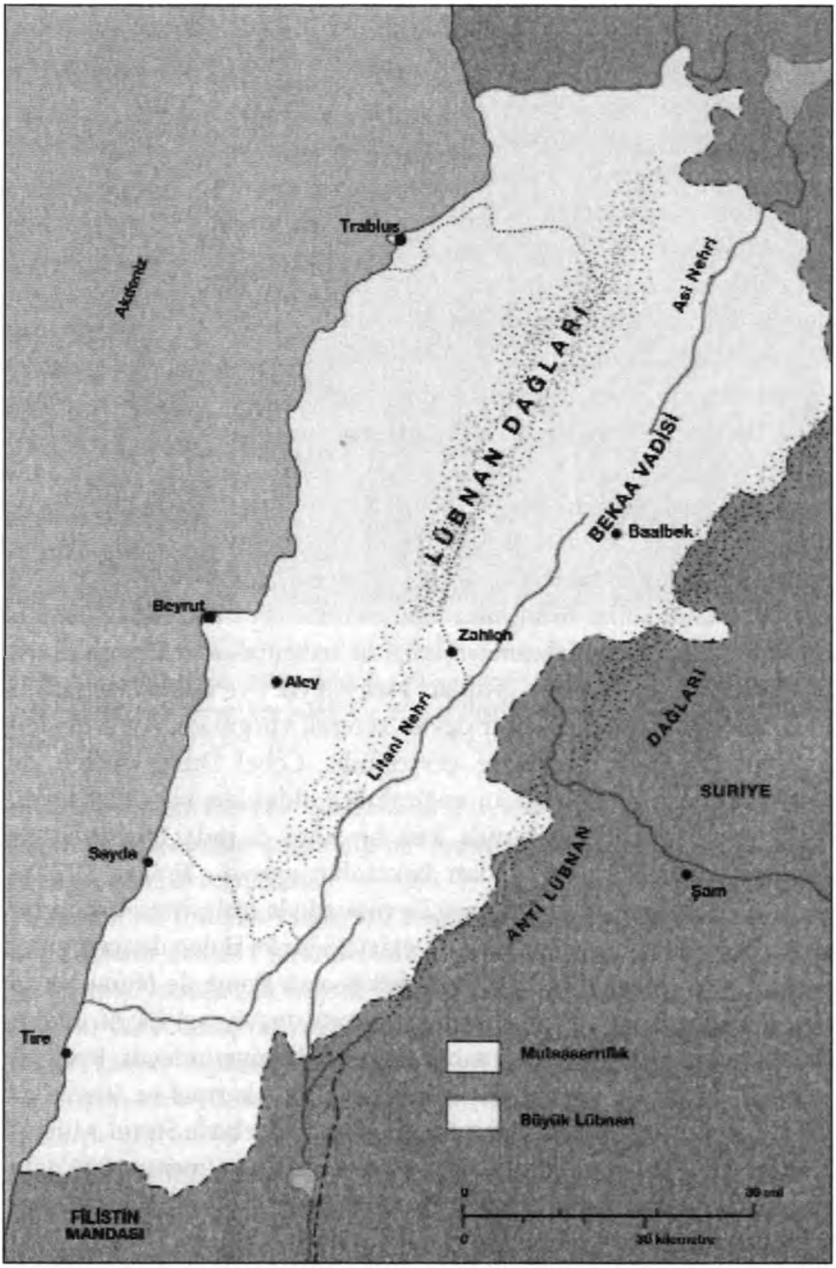
Fransızlar Suriye'yi bağımsızlığa hazırlayacak yerli idari kurumlar oluşturulmasını teşvik edecek yerde kendi idarelerini uzatacak koşullar yarattılar. Bunu Suriye içinde var olan dini, etnik ve bölge-

sel farklılıkları teşvik edip vurgulayan bir böl ve yönet politikasıyla uyguladılar. Böylece, Fransa milli birlik yaratacak yerde bölgesel ve etnik parçalanmayı başardı.

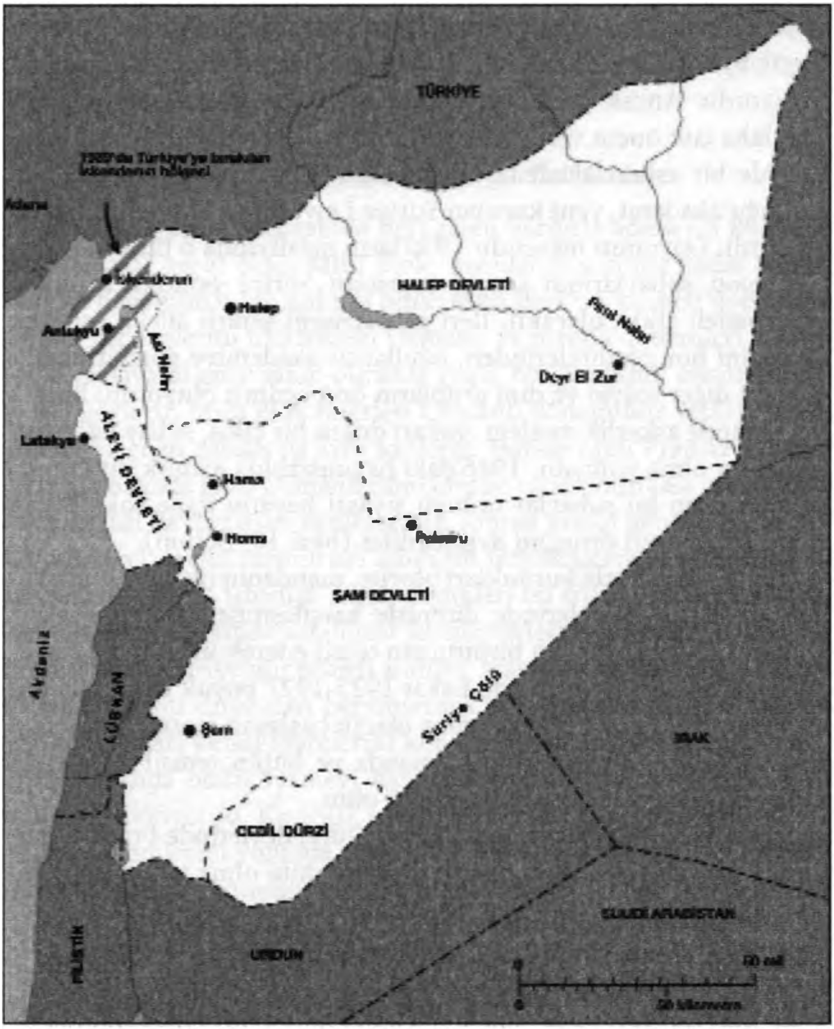
Fransa'nın getirdiği ilk siyasal bölünme 1920'de Büyük Lübnan'ın yaratılması oldu. Fransa eski Lübnan Dağı mutasarrıflığına Trablus, Sayda, Sidon ve Beyrut kıyı şehirlerini ekledi, verimli Bekaa Vadisi'ni Suriye'den alıp, genişletilen Lübnan sınırları içine koydu (bkz. Harita 12.1). Bu durumdan yararlananlar, yeni Lübnan'da en büyük dini topluluk olan Maruni Hıristiyanlar oldu. Fransız politikası mezhep çatışmaları çıkması ihtimalini arttırmıştı. Beyrut dışında Lübnan'a eklenen bölgelerin nüfusu ezici çoğunlukla Müslümandı ve bunlar da Hıristiyan hakimiyetinde bir devlete sokulmaya itiraz ediyorlardı.

Suriye mandasında Fransa bir dizi ayrı siyasal birim yarattı ki, bunların varlığı Suriye milli kimliğinin gelişmesini geciktirmek üzere tasarlanmıştı (bkz. Harita. 12.2). Böylece 1920'de Şam ve Halep, her biri kendi valisi ve Fransız danışmanlarıyla iki ayrı devlete bölündüler. Siyasal parçalanmayı daha da arttırmak için Fransa, Suriye'nin iki bölgesel azınlık grupları olan Aleviler ve Dürzilerin farklılıklarını, her birine ayrı birer devlet vererek vurguladı. Alevi devleti kuzeyde kıyı şehri Lazıkiye çevresinde, Cebel Dürzi devleti de Şam'ın güneyinde Dürzilerin çoğunlukta oldukları bir bölgedeydi. 1936 ve 1939 yılları arasında kısa bir süre dışında iki devlet de 1942'ye kadar Suriye'den idari bakımdan ayrıydı. Fransa 1924'te Şam ve Halep devletlerini Suriye Devleti adıyla birleştirerek yeni bir siyasal düzenlemeye gitti. Suriye Devleti, Şam ve Halep dışında mandanın ondan sonraki en büyük iki kenti olan Hama ile Humus'u da kapsamaktaydı. Bu dört şehirde toplumsal ve siyasal hayat, Sünni Müslüman tüccar ve toprak sahiplerinin hakimiyetindeydi. Kısacası Fransa, Dürzilerle Alevileri milli politikadan çıkarmış ve Suriye siyasal hayatının mülk sahibi ve muhafazakâr şehirli Sünni Müslümanların hakimiyetinde olmasını güvence altına almıştı. 1946'daki bağımsızlığından sonra Suriye'nin karakteristiği olan yıkıcı siyasal istikrarsızlık, kısmen Fransız manda yetkililerinin bu kurumsallaşmış bölme uygulamasında aranmalıdır.

Fransa'nın Suriye'deki politikası büyük, masraflı ve çoğunlukla epey hantal bir bürokrasiyle uygulanıyordu; bunu her alana giren bir istihbarat servisi ve 15 bin mevcutlu Armee du Levant garnizonu

Harita 12.1 1920'lerde Fransız mandası altında Büyük Lübnan'ın kurulması.

Harita 12.2 Fransız mandası altında Suriye'nin bölünmesi, 1920-1923.

desteklemekteydi. İdari yapının en tepesinde, merkezi Beyrut'ta olan Suriye ve Lübnan yüksek komiseri vardı. Fransız mandasının ilk yıllarını belirleyen politika değişimleri, çok kudretli yüksek komiserlik makamının sık sık el değiştirmesinden kaynaklanıyordu: 1923 ile 1926 yılları arasında dört ayrı yüksek komiser görev almıştı.

Fransızların Suriye'yi yönetme usulü, yerel halkın siyasal sorumluluk ve idari deneyim elde etmesini engelliyordu. Yüksek komiserlikte üst düzey bürokratik mevkiler Fransızlara veriliyordu. Ayrıca, yerel Suriyeli vali ve bölge komiserleri varsa da, bunlara bağımsız

karar verme yetkisi tanınmamıştı. Her Suriyeli yetkilinin başında en küçük ayrıntılar üzerinde bile veto hakkı olan bir Fransız danışman duruyordu. Ancak yerli Suriyeli subay yetiştirilmesine, bürokrasiden daha çok önem verildiği görülmekteydi. Mandanın ilk yılı olan 1920'de bir askeri akademi kurulmuştu. Fransız eğitmenlerin bulunduğu akademi, yeni kurulan Suriye Lejyonu'na Suriyeli subaylar yetiştirdi. Lejyonun mevcudu 1930'ların ortalarında 6 bine ulaşmıştı. Lejyon subaylarının sosyal yapısının Suriye politika alanında uzun vadeli etkisi olacaktı. İleri gelen Sünni şehirli aileler askerlik mesleğini hor gördüklerinden, oğullarını akademiye göndermedikleri için diğer sosyal ve dini grupların önü açılmış oluyordu. Bunların gözünde askerlik mesleği, yukarı doğru bir çıkış, subay kadrosuna hakim olma yoluydu. 1946'daki bağımsızlıkla azınlık dini gruplarından olan bu subaylar orduyu siyasal hayatın içine soktular ve Sünni hakimiyeti örneğini değiştirdiler (bkz. 18. Bölüm).

Fransızların zorla kurdukları otorite, mandanın ilk iki yılında Suriye'nin çeşitli bölgelerinde direnişle karşılaşmıştı. Ancak Fransız ordusu bu ayaklanmaları birbirinden tecrit ederek ülkenin başka taraflarına yayılmadan bastırdı. Fakat 1925-1927 büyük isyanında bunu yapamadı. Yerel bir ayaklanma olarak başlayan isyan çok geçmeden Suriye'nin tamamını sardı; manda ve bütün temsil ettiklerine karşı ortak Suriye itirazının sembolü oldu.

İsyan 1925 Temmuz ayında, Cebel Dürzi devletinde Fransız valisinin Dürzi siyasal ilişkilerini ve toprak sahibi olma tarzlarını yeniden yapılandırmaya kalkıştığı sırada başladı. Dürzi reisi Sultan Atraş liderliğindeki silahlı grup, Fransızları Cebel Dürzi'den atmayı başardı. Atraş'ın askeri zaferlerinin haberleri Suriye'nin şehir merkezlerinde heyecan yaratınca genelde pek dikkatli olan şehir eşrafı da isyancılarla birlikte olmaya karar verdi. 1925 yılı sonbaharında Humus ve Şam şehirlerinin siyasal liderleri de kırsal güneyin Dürzi aşiret reislerine katılınca milli çapta bir direniş hareketi başladı. İsyanı önleyemeyen Fransız askeri komutanları yanlış bir güç gösterisine giriştiler; 18 Ekim 1925 akşamından başlayarak Şam'ı kırk sekiz saat boyunca havadan ve karadan bombaladılar. Bu olayda 1.400 kadar sivil öldü. Bu tür önlemlere rağmen isyan Fransızlara büyük destek kuvvetinin geldiği 1927 yılına kadar sürdü. İsyan insani ve ekonomik açıdan yıkıcı bir miras bırakmıştı: 6 bin Suriyeli ölmüş, binlercesi evsiz kalmış, Şam'ın ticaret merkezi kısmen harabeye dönüş-

müştü. Fransa da insan ve para olarak büyük bedel ödemişti; isyan Fransız politikacılarını Suriye'yi kontrolden vazgeçirtmedi, ama planlarını değiştirmelerine yol açtı.

İsyanın Sonundan 1939'a Kadar Suriye Politikaları

Büyük isyanın sonrasında ileri gelen Suriyeli liderlerin kurduğu yeni siyasal örgüt olan, Milli Blok, mandanın sonuna kadar Suriye siyasal hayatının odak noktası oldu. Milli Blok'un kurucu üyelerinin sosyal geçmişlerini incelemek, Osmanlı ve manda dönemleri arasında yerel siyasal güce sahip olmakta güçlü bir süreklilik unsuru olduğunu gösterir. Milli Blok liderleri Osmanlı döneminde yetkiye sahip aileler ve çoğu zaman da aynı kişilerdi. Bunlar tıpkı Fransız hakimiyetinde olacağı gibi, Osmanlı döneminde eşraf politikası olarak bilinen siyasal davranışları benimsemiş, toprak sahibi kentli ileri gelenler ve yerel devlet memurları sınıfının temsilcileriydi. Milli Blok liderlerinin 'şerefli işbirliği' adını verdikleri bu siyasal tarz, eşrafın yerel temelleri üzerinde etkilerini sürdürmelerini gerektiriyordu. Bunun için de Suriye'nin şehirli nüfusu arasında giderek yaygınlaşan Fransız-karşıtı duyguları benimsemek zorundaydılar. Aynı zamanda, Fransızları kendi idarelerini kontrol ve onları Suriye bağımsızlığı sorununda ödün vermeyi kabule ikna edebileceklerine inandırmaları gerekiyordu. Kısacası, bu sınıf Osmanlılara olduğu gibi Fransızlara kendilerini yönetim sürecinde aracı olarak sundu. 1925-1927 isyanının tekrarlanmasından kaçınmak isteyen manda idaresi, belirli sınırlar dahilinde Milli Blok'la birlikte çalışmaya hazırdı.

Milli Blok, liderleri Büyük Suriye'nin bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü istemek açısından milliyetçiydiler. Ancak milliyetçilikleri toplumsal ve siyasal bakımdan muhafazakâr türdendi. Servetleri ve güçlerini borçlu oldukları mevcut toplumsal, ekonomik ve siyasal ilişkileri örnek olarak almak istiyorlardı. Böylece, Fransızların çekilmesini istemelerine rağmen, zamanı gelince onların yerine geçebilmek için hakim yerel mevkilerini de elde tutmayı istemekteydiler. Bu da hapse atılmak ya da sürgüne gönderilmekten kurtulmak için Fransız karşıtı söylemlerini yeterli bir işbirliğiyle dengelemelerini gerektiriyordu. Toplumsal hedefleri ve siyasal davranışları bakımından Mısırlı Vefdçilerden ya da yeni Irak seçkinlerinin Nuri el-Said kanadından pek farklı değillerdi.

Milli Blok liderleri manda döneminde pek az idare deneyimi elde edebildiler. Fransa'nın Suriye için gelecekteki niyetlerini belirten bir anlaşmaya yanaşmamaları ve yerel özerklik kurumlarının gelişmesine izin vermekteki isteksizlikleri, Suriye siyasal çevrelerinde düş kırıklığı ve kararsızlık uyandırıyordu. Seçilen Suriye kurucu meclisi 1929'da bir anayasa hazırlamıştı, ama Fransa bu belgeyi reddetmişti. Fransa bir yıl sonra Suriye'ye kendisi bir anayasa hazırladı; buna göre, Fransa'nın manda yetkisi devam ediyordu ve böylece Suriye'nin Fransız manda ayrıcalıklarına müdahale edecek herhangi bir önlem almasının yolu kesilmiş oluyordu. Bundan sonraki altı yıl boyunca Suriye cumhurbaşkanları ve başbakanları makamlarını korudular ve Suriye meclisi yıllık toplantılar yaptı. Ancak Fransa'nın yasaları veto etme yetkisi Suriye'deki siyasal hayatı bir komediye çevirmiş ve ona bir gerçekdışılık havası vermişti.

Fransız-Suriye ilişkilerindeki bu açmazın 1936 Fransa seçimlerinde Leon Blum'un Halk Cephesi koalisyonunun zaferiyle çözüleceği umudu belirdi. Hatta bu umutlar gerçekleşir gibi oldu; yıl sonunda iki ülkenin temsilcileri bir anlaşma taslağı imzaladılar. Anlaşma 1930 İngiliz-Irak anlaşmasının benzeriydi; Fransa ile Suriye arasında ittifak yapılıyor, Fransa'ya Suriye'nin egemenliğini savunma ve Suriye topraklarında hava üsleri askeri garnizonlar bulundurma hakkı tanıyordu. Suriye aynı zamanda Milletler Cemiyeti'ne kabul edilecekti.

Anlaşma taslağının 1936'da Suriye parlamentosunda onaylanması üzerine Milli Blok yarı bağımsız ülkede iktidarı almaya hazırlandı. Ancak Suriye'nin egemenlik beklentileri düş kırıklığına uğradı. Blum'un solcu koalisyonu 1938'de bozuldu ve Fransız meclisi Fransa-Suriye anlaşmasını onaylamadı. Suriye bağımsızlığı elde etmek yerine daha sıkı bir Fransız kontrolüne girdi. Yüksek komiser 1939'da Suriye anayasasını askıya alıp, Alevi ve Dürzi devletlerinin özerkliğini yeniden kabul etti. Fransızlar Suriyelilerin kendi toprakları olarak gördükleri Hatay bölgesini de Türkiye'ye ilhak ederek Suriye kamuoyunu iyice kızdırdılar (bkz. Harita 12.2).

Yirmi yıllık manda idaresinden sonra Suriye bağımsızlık elde edememişti, özerk kurumları ve toprak bütünlüğü yoktu. Üstelik başlıca siyasal örgütü olan Milli Blok liderleri, ılımlı yaklaşımlarının başarısızlığı yüzünden gözden düştüklerini gördüler. Fransa'nın Suriye'ye mirası hemen hemen kesin bir siyasal istikrarsızlık garantisiydi.

MANDA YÖNETİMİNDE LÜBNAN: DİNE DAYALI POLİTİKA

Bir gözlemcinin sözleriyle Lübnan "şizofrenik doğum yapmıştı".[42] General Gouraud 1920'de Büyük Lübnan'ın doğuşunu ilan ederken, amacı Maruni toplumunun bir Suriye Müslüman devleti içine katılmamasını garantiye almaktı. Büyük Lübnan, Marunilere en büyük dini toplumu oluşturacakları ayrı bir siyasal birim sağlamak üzere kuruldu. Ancak Maruniler nüfusun çoğunluğunu oluşturmuyorlardı. Fransızlar yeni devlete hakim nüfusu Müslüman olan yeni bölgeler ekleyerek, Maruni nüfusunu yüzde 30'a indirmişlerdi. Dolayısıyla Maruniler, yeni devletin sınırları içinde siyasal hakimiyetlerini sürdürmek için Fransız desteğine ihtiyaç duyacaklardı.

Bu durum iktidar mücadelesinin dini bağlılıklar temelinde yapılacağı kolay patlayacak bir siyasal kargaşanın varlığını da garanti etmiş oluyordu. Maruniler Lübnan'ı kendi özel Hıristiyan anavatanları olarak görüyorlar, siyasal ve ekonomik üstünlüğün kendilerinin hakkı olduğunu düşünüyorlardı. Fransız patronlarının yardımıyla devleti, Fransız-Akdeniz kültürel eğilimli bir Hıristiyan bölgesi olarak geliştirmeyi umut ediyorlardı. Lübnan'ın yüzü batıya, Avrupa'ya, arkası da Arap dünyasına dönük olacaktı. Ancak kendilerinin isteğiyle değil de Fransız kararıyla Lübnan'ın bir parçası olan Sünni Müslümanlar başka beklentiler içindeydiler. Onlar kültürel kimlikleri için daha geniş Arap dünyasına bakıyorlar ve Suriye'yle birleşmek istiyorlardı.

Yeni devlette toplumda görülen gerginliğin tek kaynağı, Lübnan'ın Arap komşularıyla pek de kesin olmayan ilişkisi değildi. Mevcut siyasal kültür ve çeşitli dini toplulukların coğrafi dağılımı da, tutarlı bir milli hükümet sisteminin yaratılması konusunda sorunlar oluşturmaktaydı. Eski Osmanlı Arap vilayetlerinin diğerlerinde olduğu gibi Lübnan'da da kişilerin ilk sadakatleri dini topluluklarınaydı. Ancak Lübnan'da Lübnan Dağı'ndaki Maruniler ve Şuf'daki Dürziler dışında dini topluluklar, ülkenin çeşitli yerlerine dağılmış olup çeşitli din gruplarının yan yana yaşadıkları bir mozaik yaratıyorlardı. Lübnan komşu Arap topraklarıyla, yerel eşraf gruplarının halkla ilişkilerine dayanan siyasal kültürü de paylaşmaktaydı. Lübnan'ın özgüllü-

42) Michael C. Hudson, *The Precarious Republic: Political Modernization in Lebanon* (New York, 1968), s. 37.

ğü, yerel eşrafın dini farklılıklarıydı. Örneğin, Suriye'de yerel eşraf politikacıları ortak ekonomik ve dini karakteristiklere sahiplerdi; çoğunlukla Sünni İslam olan şehirlilerdi. Ancak Lübnan'da yerel eşrafın güç temeli kırsal kesim de olabilirdi ve bunlar Dürzi prenslerinden Maruni tüccarlara ve Sünni toprak sahiplerine kadar çok karışık bir dini bileşim oluşturmaktaydılar. Bu kişiler aynı zamanda dindaşları olan tabanlarının çıkarlarını diğer grupların aleyhine koruyacaklardı. Eğer Büyük Lübnan bir devlet olarak ayakta kalacaksa, bütün bu rakip çıkarların içinde olabileceği bir siyasal sistem geliştirmek zorundaydı.

Fransız yanlısı Maruni toplumu manda yönetimini Suriye'den daha kolay kabul ettiği için Lübnan'ın iç özerkliğe geçişi Suriye'den daha pürüzsüz oldu. 1926'da Lübnan cumhuriyeti kuruldu. Anayasa dini temsil temeline dayanan bir seçimle oluşacak bir meclis öngörüyordu ki, bu ilke zaten mutasarrıflık zamanında kabul edilmişti. Bu temsilin nasıl olacağının kesin formülü 1943 Milli Paktı'nda belirlendi. Anayasaya göre, meclis tarafından seçilen bir de cumhurbaşkanı olacaktı. Cumhurbaşkanına başbakanı ve kabineyi atama dahil geniş yetkiler veriliyordu. Anayasa Lübnan bağımsızlığından söz etmiyordu; ayrıca Fransa ile Lübnan arasında ikili bir anlaşma yoktu. Manda yürürlükteydi ve Lübnan'ın dış ilişkileri ve askeri işleri Fransa'nın kontrolündeydi. Yüksek komiserin parlamentoyu kapatıp anayasayı askıya alma hakkı vardı ki, bunu iki kere (1932-1934 ve 1939'da) kullandı. Ayrıca, her bakanlıktaki Fransız danışmanlar ağı Lübnanlıların kendi içişlerini yürütmekteki özgürlüklerini de kısıtlamaktaydı. Bu sınırlamalara rağmen Lübnan'a hiç olmazsa seçim politikalarını yürütebileceği anayasal bir çerçeve verilmişti ve böylece özerklik bir dereceye kadar uygulanabiliyordu.

1930'larda Lübnan'ın karşısındaki en önemli siyasal mesele, Hıristiyan ve Müslüman toplulukların çatışan emellerini uzlaştırmak ve onları bir Lübnan politikası oluşturulmasında birlikte çalışmaya ikna etmekti. Önde gelen iki Maruni politikacı Emile Eddé ve Bişara el-Huri'nin Müslüman-Hıristiyan işbirliği konusundaki tutumları, Müslümanların neden Lübnan devletini kabul etmekte isteksiz olduklarını gösterir. Eddé, Paris'te okumuştu ve siyasal deneyimi 1. Dünya Savaşı öncesine dayanan bir avukattı. Manda döneminde bir kere başbakanlık, 1936'dan 1941'e kadar da cumhurbaşkanlık yapmıştı. Fransız zevk ve kültürüyle yetişmiş olan Eddé, Lübnan top-

raklarında bir mandater devletin bulunmasından memnundu. Onun gözünde Lübnan, her şeyden önce Maruni Hıristiyanların vatanıydı ve devletin temel amacının Maruni hakimiyetini korumak olduğuna inanırdı. Müslümanlara güvenmeyen ve bozuk bir Arapça konuşan Eddé, Lübnan'ın çıkarlarını çevresindeki Arap devletlerine değil, Fransa'nınkilere bağlamak istiyordu.

Siyasal rakibi Bişara el-Huri de Paris'te öğrenim görmüş bir avukattı. Eddé'nin Lübnan'ın Marunilerin vatanı olduğu görüşünü paylaşmakla birlikte el-Huri, Müslüman toplumunun ihtiyaçlarına karşı daha duyarlıydı ve Fransızların manda yönetimini sona erdirmelerinde çok daha ısrarcıydı. Devletin Müslüman-Hıristiyan işbirliği olmadan ayakta kalamayacağını anlayan el-Huri, Müslümanlarla Fransız varlığına karşı olma temeli üzerinde ittifaklar yapmaya çalıştı. Anayasal Blok olarak bilinen siyasal örgüt tam bağımsızlık doğrultusunda ajitasyonlar yürütüyordu. Fransa'ya karşı birleşik bir cephe oluşturarak, Müslüman ve Hıristiyanların aralarındaki uçurumu kapatacakları ve ayrı bir Lübnan çerçevesi içinde ortak çıkarlar oluşturacakları umudundaydı.

Müslümanları siyasal gücün ortasına çekmekte ilk adımı atma fırsatının Eddé'ye verilmiş olması ironiktir. Fransız ve Lübnanlı temsilciler 1936'da Fransa ile Suriye'nin o yıl daha önce imzaladıklarına benzer bir anlaşma imzalamayı kabul ettiler. Fransız-Lübnan anlaşmasında "ülkenin bütün dinlerinin hükümette ve yüksek yönetimde adil bir şekilde temsil edilmesi"ni güvence altına alan bir ek hüküm bulunuyordu.[43] Lübnan temsilciler meclisi, bağımsızlığın hemen arkadan geleceğini umarak 1937 yılı başlarında toplandı ve Eddé'yi cumhurbaşkanı seçti. Eddé de Müslüman Hayreddin el-Ahdab'ı başbakanlığa getirdi. Lübnan'ın siyasal hayatında önemli bir an yaşanıyordu. Cumhurbaşkanının Maruni, başbakanın da Sünni Müslüman olduğu ilkesi yerleşmekteydi. Bu paylaşma örneği Lübnan siyasal sisteminin 1980'lerin sonuna kadar ayrılmaz bir parçası olarak kaldı.

El-Ahdab'ın atanması bir başka önemli amaca yönelikti. Bazı Müslüman liderler sistemin dışında kalmak yerine içinde çalışarak, ondan daha çok yarar sağlayabileceklerini anlamışlardı. Müslüman başbakan olunca Müslüman eşraf, yüksek komiserlik makamına daha kolay ulaşabiliyordu; böylece siyasal mevki dağıtmaya daha çok

43) Kamal S. Salibi, *The Modern History of Lebanon* (Londra, 1965), s. 182.

fırsat bulunuyordu ve ticari girişimleri için daha fazla destek sağlayabiliyorlardı. Müslümanların Büyük Lübnan'ın varlığıyla uzlaşmaları, ülkenin dini çeşitliliğini tanıyan bir siyasal sistemin evrimiyle elde edilmişti. Bu dine dayalı politika bütün dini toplulukların mecliste temsilini sağlıyordu; cumhurbaşkanlığı ve başbakanlığının bir Maruni ve bir Sünni'ye verilmesiyle, bir tek topluluğun diğerleri üzerinde üstünlük sağlaması engellenmişti.

Bu tablo, 1930'ların sonunda dini gerilimlerin bir anda ortadan kalkmış olduğu anlamına gelmez. Maruniler Lübnan'ı bir Hıristiyan vatanı saymaya ve Akdenizliliği Pan-Arap bağlarının üstünde tutmaya devam ettiler. Müslümanlar da aynı şiddetle bu kavramları reddettiler ve Lübnan'ın geniş Arap dünyasının bir parçası olduğunda ısrar ettiler. Ancak devam eden toplumlararası çatışmaya rağmen Büyük Lübnan'ın varlığı savaşlar arası yıllarda onaylandı. Ancak devlet Fransa ile 1936'da yapılan anlaşmada vaat edilen bağımsızlığını elde edemedi. Suriye'de olduğu gibi Fransız meclisi anlaşmayı onaylamayı reddetti. 2. Dünya Savaşı başında yüksek komiser, anayasayı bir kere daha askıya alıp parlamentoyu dağıttı. Suriye gibi Lübnan'ın da bağımsızlığa kavuşması savaşın sonunu bekleyecekti.

2. DÜNYA SAVAŞINDA SURİYE VE LÜBNAN: BAĞIMSIZLIĞA GİDEN SIKINTILI YOL

Fransa'nın 1940'ta düşüşü ve Mareşal Petain liderliğinde işbirlikçi Vichy rejiminin kuruluşu, Fransa'nın bütün denizaşırı topraklarında tepkiler yarattı. Suriye ve Lübnan'da yönetim Petain hükümetine sadık yetkililerin eline geçince, iki Levant devleti Mihver etki alanına girdi ve Vichy rejimi, İngiliz hükümeti ve General Charles de Gaulle liderliğindeki Özgür Fransa hareketinin işe karıştığı karmaşık bir diplomatik mücadelenin merkezi oldu. Dış güçler arasında bu mücadele devam ederken, yerel halk ekonomik sıkıntılar, silahlı işgal ve siyasal baskı altında eziliyordu.

Savaşın ilk iki yılında iç siyaset hemen hemen durma noktasına gelmişti. Her iki ülkede anayasaların askıya alınmasının yarattığı düş kırıklığı, giderek kötüleşen ekonomik koşullar yüzünden iyice ağırlaşmıştı; İngilizlerin Vichy kontrolündeki doğu Akdeniz'i ablukaya almasıyla gıda maddeleri kıtlığı başgöstermişti. Bunun üzerine belli başlı Suriye şehirlerinde açlık yürüyüşleri patlak verdi ve 1941

baharında bunlara siyasal hayatın yeniden başlamasını talep eden gösteriler eklendi. Bu gösteriler hızla Lübnan'ın kıyı şehirlerine yayılıp, Levant'ı ekonomik sıkıntılarla ağırlaşan bir siyasal huzursuzluk kazanına dönüştürdü.

Bu arada Rommel'in Mısır'a doğru ilerlemesi ve Raşid Ali'nin Irak'taki isyanı ile Levant'da Vichy komutasındaki Fransız ordusunun varlığı, İngiltere'nin Ortadoğu'daki durumuna bir tehlike oluşturuyordu. İngiltere, Suriye ile Lübnan'ın Alman faaliyetleri için bir üs olmasına engel olmaya kararlı olarak Raşid Ali isyanını bastırdıktan hemen sonra, iki ülkeyi Özgür Fransa'yla birlikte işgale kalkıştı. 1941 Temmuz ayı sonunda Vichy güçleri yenilmişti ve kontrolü Özgür Fransa almıştı. İşgalin arifesinde İngiltere ile Özgür Fransa lideri de Gaulle, iki devletin gelecekteki statüsü konusunda anlaşmışlardı: Suriye ve Lübnan'a derhal ve koşulsuz olarak bağımsızlık verilecekti. De Gaulle'un temsilcisi Beyrut'a geldiğinde, Suriye ve Lübnan halkları bir kere daha bağımsızlığa hazırlandılar.

Ancak yine düş kırıklığına uğrayacaklardı. Özgür Fransa rejimi de iki Levant devletine egemenlik tanımak istemiyordu. De Gaulle'ün Fransa'nın imparatorluk görkemine olan inancı ve İngiltere'nin Ortadoğu emellerine duyduğu güvensizlik, onu manda yönetiminin devamına ve 1941 yazında onayladığı bağımsızlık ilanını göz ardı etmeye yöneltti. Böylece Özgür Fransa yönetimi sadece Suriye ve Lübnan halkıyla değil, İngilizlerle de çatışmaya girdi. Halkın huzursuzluğu ve İngiltere'nin baskısı, sonunda Fransızları her iki ülkenin anayasalarını yeniden yürürlüğe koymaya ve 1943'te seçim yapmaya götürdü. Sonuçlar Fransız karşıtları ve bağımsızlık yanlıları adına büyük bir zafer oldu.

Suriye'de eski Milli Blok iktidara geldi ve Şükrü el-Kuvvetli cumhurbaşkanı seçildi. El-Kuvvetli (1891 doğumlu) Şamlı zengin bir tüccar-toprak sahibi aileden geliyordu ve Suriye'nin siyasal hayatına onyıllardır hakim olan eşrafın temsilcisiydi. İki dönemi de yaşamış bir insandı: İstanbul'da eğitim görmesiyle Osmanlı düzeninin bir bireyiydi; Arap İsyanı'na katılmış olması ve manda döneminde milliyetçi politikalara karışmış olmasıyla da milli dönemin aktörüydü.

Lübnan seçimleri de kurulu düzen politikacılarını iktidara getirmişti; Maruni Bişara el-Huri cumhurbaşkanı olmuş ve başbakanlığa savaşlar arası dönemden Sünni Müslüman müttefiki Riyad el-Sulh'u getirmişti. Bu ikisi birlikte çalışarak Lübnan'ın mezhepçiliğine ve

bölgesel kimliğine bir çözüm buldular. 1943 Milli Paktı olarak anılan anlaşma, Lübnan'ı ayrı bir devlet olarak tanıyarak Hıristiyanların daha büyük bir Arap-İslam devleti içinde erime korkusunu gidermeyi ve aynı zamanda Lübnan'ın bir Arap kimliği olduğunu, Arap dünyasının bir parçası olarak var olacağını ilan ederek Müslümanları tatmin etmeyi amaçlıyordu. Bu uzlaşmayla Hıristiyan toplumu Lübnan'ın Araplığını kabul ediyordu ve Müslümanlar da ülkeyi ayrı bir devlet olarak tanıyıp, diğer Arap devletleriyle birleşme planlarını kesinlikle reddediyorlardı. 1920'lerin sonundaki anayasal anlaşmalar ve 1930'larda başlayan uygulamalarla birleşen Milli Pakt, 1975 iç savaşı tarafından baltalanana kadar Lübnan'ın bölgesel durumu ve iç siyasal yapısı açısından uygulanabilir bir çerçeve oluşturmuştur.

Milli Pakt bunun dışında temsilciler meclisinde dini temsil için de bir formül getirmişti. Formül, Lübnan siyasal hayatında anayasa kadar önemli bir belge olan 1932 nüfus sayımına dayanmaktaydı. Ondan sonra resmi nüfus sayımı yapılmamış ve daha sonra yer alan büyük demografik değişikliklere rağmen siyasal temsil 1932 rakamlarında dondurulmuştu. Nüfus sayımına göre, Hıristiyan nüfusu Dürziler dahil Müslüman nüfusundan altıya beş oranında daha fazlaydı. Siyasal güç bu orana göre düzenlenecekti. Dolayısıyla, mecliste her altı Hıristiyan milletvekiline karşılık beş Müslüman milletvekili oluyordu. Kabinede de durum aynıydı; Marunilere ve Sünni Müslümanlara iki ve bazen üç bakanlık, diğer dinlere birer bakanlık veriliyordu. Böylece dini politika Lübnan sisteminin temelini oluşturdu. Nüfusun yüzde 20'sini oluşturan Şiiler, daha ilk baştan iktidar paylaşımı yapısında tam olarak temsil edilmiyorlardı.

1943 seçimleri Fransa'nın Suriye ve Lübnan'ın içişlerine müdahalesinin halkça reddedilmesiyse de, Fransız otoriteleri iktidarı yeni yerel hükümetlere devretmeyi kabul etmediler. Fransa bu tutumuyla 1945'e kadar sona ermeyecek bir çatışma başlatmış oldu. General de Gaulle, Fransa'nın Levant'daki varlığının sona ermesi ihtimalini kabul edemediğinden, temsilcileri Suriye ile Lübnan hükümetlerine baskı yaparak iki ülkenin de Fransız çıkarlarının önceliğini güvenceye alacak anlaşmalar imzalamasını istediler. Avrupa savaşı sona erdikten birkaç gün sonra, 17 Mayıs 1945'te Fransa Levant'daki garnizonlarını genişletmeye başladı. Eğer bu Beyrut ve Şam'ı uygun anlaşmalar yapmaya zorlayıcı bir hareketse, başarısızlığa uğramıştı. Fransız askerlerinin Lübnan kıyılarına çıkışı 1920'in anılarını can-

landırdı ve Fransız karşıtı şiddet olaylarıyla karşılandı. Fransızlar şiddete şiddetle karşılık verdiler, Şam'ı havadan ve karadan bombaladılar, 400 kadar sivil öldü. İngiltere'nin aktif müdahalesi ateşkesi sağladı, Fransızlar anlaşmada ısrar etmekten vazgeçerek askerlerini çekmeyi kabul ettiler. Suriye 1946 baharında boşaltıldı ve aynı yılın Aralık ayında son Fransız askeri de Lübnan'dan çekildi.

1941'de resmen bağımsızlıkları tanınan Suriye ve Lübnan, egemenliklerini Fransa'nın elinden kopartıp almak zorunda bırakılmışlardı. De Gaulle'ün manda yapısını sürdürme çabaları, iki devleti bağımsızlıklarını mutlaka elde etme kararlılığına itmişti. Her iki ülke de savaş sonrası döneme eski seçkinlerin iktidarında (Lübnan'da el-Huri ve el-Sulh, Suriye'de el-Kuvvetli) girmişlerse de, Fransa'nın manda kurulduğundan bu yana iç politika oyunlarıyla bu kişiler, özerklik uygulamasında fazla deneyim elde edememişlerdi ve önlerinde kendilerini bekleyen olaylarla başa çıkmaya hazır değillerdi.

ARABİSTAN'DA YENİ KRALLIK: SUUDİ DEVLETİNİN YÜKSELİŞİ

18. yüzyıl sonlarında başlayıp savaşlar arası dönemde devam eden süreçte İngiltere, Arap Yarımadası'nın kıyılarında hakim Avrupa devletiydi. Daha önce görüldüğü gibi, İngiltere imparatorluk ulaşımını Kuveyt, Bahreyn, Katar ve Umman şeyhleriyle anlaşmalar yaparak ve yarımadanın güney ucunu Aden Protektarası olarak doğrudan doğruya idaresine alarak korumaya çalışmıştı. Her an değişen aşiret konfederasyonları, kıyıdaki hükümdarların istikrarını bozmadıkça İngiltere yarımadanın içleriyle ilgilenmiyordu.

1. Dünya Savaşı'nın sonunda İngiltere'nin anlaşmalar yoluyla imparatorluk sisteminin Arabistan için öngördüğü hedefleri gerçekleşiyor gibiydi. İngiltere'nin en önemli müttefiki Şerif Hüseyin savaştan Hicaz kralı olarak çıktı ki, bu kendisine vaat edildiğini sandığı şeyden çok farklı bir ikramdı, ama kabul etmek zorunda kalmıştı. Ancak Hüseyin'in bir hükümdar olarak eksiklikleri o kadar çoktu ki, çok geçmeden Hicaz halkının gözünden düştü. Arap topraklarında Osmanlı yönetimi yerine istenmeyen manda sistemi geçince, Hüseyin halife-sultana karşı isyanının Osmanlı İmparatorluğu'nu zayıflatan, ayrıca yenilgisine ve Arap vilayetlerinin İngiltere'yle Fransa tarafından işgaline katkıda bulunan hain olarak görülmeye başlanmış-

tı. Türkiye'nin halifeliği 1924'te kaldırmasından birkaç gün sonra Hüseyin, unvanın kendisinin olduğunu iddia edince biraz daha gözden düştü. Bu tek taraflı hareket dünya Müslümanları tarafından tanınmadı ve bu dünyanın liderleri Hüseyin'in İslamiyet'in bu en yüce makamına layık olmadığını ilan ettiler. İngiltere de Hüseyin'i yararlı bir müttefikten ziyade bir baş belası sayıyordu. Hicaz krallığı Arabistan içlerinden bir gücün tehdidi altına girince, İngiltere desteğini Hüseyin'in sürgüne gitmesine yardımcı olarak gösterdi.

Yeni Arap siyasal düzeninin kökenleri ilginç bir savaşçı-devlet adamı olan Abdülaziz ibn Suud'un (1881-1953) liderliğindeki Vahhabi hareketinin canlandırılmasında yatmaktadır. Abdülvahhab'ın püriten reformcu doktrini ile Suud hanedanının askeri dehası, kitabın daha önceki 7. Bölümü'nde ele alınmıştı. Hareket Mehmed Ali tarafından dağıtılmışsa da, kesin olarak ortadan kalkmış değildi. Vahhabiliğin siyasal dirilişi 1902'de, İbn Suud'un Necd vilayetindeki başlıca rakiplerinin kalesi olan Riyad şehrini ele geçirmesiyle başladı. İbn Suud'un Riyad'ı alması, bu küçük aşiret reisinin adını taşıyan bir krallığın hükümdarı olarak uluslararası öneme ulaştıran yirmi yıllık sürecin başlangıcı oldu.

İbn Suud, 1902'den 1. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar olan dönemde Necd aşiretlerinin çoğunu otoritesi altına soktu. Başarısı muzaffer aşiret lideri olarak laik konumu ile Vahhabi tarikatının başı olarak dini konumuyla birleştirmesinden kaynaklanıyordu. Geleneklerin gerektirdiği üzere aşiretler, önce kendisine muzaffer bir komutan olduğu için sadık kaldılar. Ancak Arabistan tarihi, aşiret reisinin askeri talihinde herhangi bir değişme meydana gelmesi durumunda böylesi bir sadakatin hemen geri alınabileceğini göstermiştir. İbn Suud'un formülü, püriten Vahhabi doktrini şeklinde daha yüksek bir sadakat unsuru sağlamaktı. Bunu da, aşiretleri küçük tarımsal vahalara yerleşmeye zorlayarak ve buralarda dini telkin ve ittifaklar kurarak üstlendi. Cemaatler için camiler inşa etti, ulemayı Vahhabi doktrinini yaymaya gönderdi ve aşiret şeyhlerini Riyad'daki bir Vahhabi din enstitüsüne devama zorladı. Aynı zamanda, topluluklara tarım ürünleri ve silah şeklinde maddi yardım yapıyordu. Bu yerleşim birimlerinin erkekleri bunlara karşılık kendilerine ihtiyaç duyulduğunda İbn Suud'un askeri seferlerine katılacaklardı. İbn Suud aşiretlere Vahhabiliğin görüşlerini ve uygulamalarını benimseterek,

onlara geleneksel aşiret ittifaklarından çok daha bağlayıcı bir komünal sadakat duygusu sağlamış oldu. İhvan (Kardeşlik) bir misyonu, Vahhabi doktrinini ve hayat tarzını yarımadanın her tarafına yayma görevi üstlendi. İbn Suud'un başarısına bağlılıkları Vahhabiciliğin yayılmasına olan bağlılıklarıyla birleşti.

Savaş sonrası uzlaşmalar, özellikle de İngiltere'nin Hüseyin'in oğullarını Irak ve Ürdün tahtlarına yerleştirmesi, İbn Suud'da bir Haşimi federasyonu tarafından sarıldığı kuşkusunu uyandırdı. 1924'te İhvan, askerlerinin başında Hicaz'a girdi, Mekke ile Medine'yi ele geçirerek Şerif Hüseyin'i sürgüne kaçmak zorunda bıraktı. Artık Arabistan'ın yeni hükümdarı, Suud hanedanının ve Vahhabi dini tarikatının başıydı ve bugüne kadar öyle olmaya devam etmiştir.

Arabistan politikasının yeni gerçeklerine hemen karşılık veren İngiltere, 1927'de İbn Suud'la bir anlaşma yaptı. Cidde Anlaşması olarak bilinen belge, İbn Suud'u Hicaz kralı ve Necd ile ona bağlı bölgelerin sultanı olarak kabul ediyordu; buna karşılık İbn Suud da İngiltere'nin kıyı hükümdarlarıyla özel ilişkilerini tanıyor ve onların topraklarına saygı göstermeyi vaat ediyordu. 1932'de devletin adı resmen Suudi Arabistan krallığı oldu. O zamana kadar da milletler topluluğu nezdinde uluslararası tanınmaya kavuşmuştu.

İki büyük savaş arası dönemin geri kalanında İbn Suud, hakimiyetini pekiştirmeye ve merkezi otorite araçlarını yerleştirmeye odaklandı. Bunu yapmaktaki başarısı, bir araştırmacının kendisini "modern dünyanın en büyük millet-kurucularından biri" olarak nitelemesine yol açmıştır.[44] Kral gayet büyük bir beceriyle kuvvet, uzlaşma, evlilik ilişkileri, dini değerler ve kendi kişisel örneği ile birbirleriyle savaşan aşiretlerden bir devlet kurmayı başarmıştı. Uzun boylu, etkileyici bir insan, daha eski ve daha kahramanlık çağlarından gelme bir savaşçı-kraldı. Ciddi olduğu kadar cesurdu, dindarlığı ve ulaşılabilirliği kendisine tebaasının sadakatini kazandıran adil bir hükümdardı. Usta bir aşiret politikacısı olup, mutlak bir hükümdardan ziyade eşitler arasında birinciymiş gibi hüküm sürerdi. Mevcut geleneklere saygılı olarak aşiret şeyhleriyle düzenli olarak görüşür, anlaşmazlıkları zorlama yerine ikna yoluyla çözümlemeyi tercih ederdi.

---

44) Michael C. Hudson, *Arab Politics: The Search for Legitimacy* (New Haven, 1977), s. 169.

Riyad'da basit bir hükümet mekanizması kurulmuş ve radyo, mekanize ulaşım ve uçak gibi merkezi kontrol araçları getirilmişti. Yönetim kadrolarını diğer Arap ülkelerinden bürokratlar ve Suudi ailesinin üyeleri oluşturuyordu. Kralın sadece evlilik yoluyla yaptığı ittifaklar kendisine kırk bir erkek evlat sağlamış ve ortaya üyeleri kendi refahlarıyla ülkenin refahını bir tutan bir hanedan çıkmıştı. Bu oluşum yıllarında kral ile çocuklarının fazla bir lüksleri yoktu. Günümüzdeki görüntüsüyle ya da petrol serveti içinde yüzen bir Suudi Arabistan, iki büyük savaş arası dönemde söz konusu değildi. İbn Suud, tek geliri Mekke'ye yapılan yıllık hac olan yoksul bir krallığa hükmediyordu. Devamlı petrol araştırmaları 1933'te, hükümet gelecekte Arabian American Oil Company (ARAMCO) olacak Standard Oil of California'yla bir imtiyaz anlaşması imzaladığı zaman başladı. Petrol 1938'de bulundu ve 2. Dünya Savaşı'nın başlaması, Suudi petrol sanayiinin gelişmesini ancak 1940'ların sonunda mümkün kıldı.

Suudi Arabistan 2. Dünya Savaşı'nda resmen tarafsız kaldı ve ancak 1945 Mart ayında Almanya'ya savaş ilan etti. Ancak İbn Suud daha 1940'ta İngiltere'yi desteklediğini bildirmişti ve krallığı Müttefik devletlerle çeşitli yollardan işbirliği yapmıştı. Mekke'ye hacca gelenlerin sayısında büyük azalma olduğundan savaş yılları Suudi Arabistan'ın gelirlerini düşürmüş ve ülkeyi sıkıntıya sokmuştu. Krallığı ayakta tutmak için İngiltere doğrudan doğruya para yardımı yaparken, Amerika Birleşik Devletleri de dolaylı yardımda bulundu. Savaşın güçlükleri gerçekten de ondan sonraki yılların refahına yol açmış olabilir. ABD hükümeti savaşta Amerika'nın petrol stoklarının azalmasından kaygılanarak Suudi Arabistan'da petrol arama faaliyetlerini genişletmişti.

İbn Suud'un statüsü savaş sonrası yıllarda diğer Arap hükümdarlarınkinden farklılaştı ve kendisine onların sahip olmadığı bir meşruiyet kazandırdı. Krallığını kendi çabalarıyla kazanmıştı ve Haşimi rakipleri gibi Avrupa'dan destek almayla lekelenmemişti. Ülkesine ithal bir Avrupa laik anayasası getirilmesine izin vermekle de suçlanamazdı. Hükümdarlığı Vahhabi İslamı ve aşiret politikası gibi yerli gelenekler üzerine kurulmuştu. Krallığın yönetim yapısı İbn Suud'un çeşitli konulardaki fermanlarından kaynaklanıyorsa da, Suudi hukuk sistemi şeriata dayanmaktaydı. Suudi Arabistan'ın örnek bir İslam devleti olarak ünü, kralın kutsal şehirlerin bakımına ve haccı kolaylaştırmak için gösterdiği özene de bağlıydı. Kralın bu nitelikleri onun

Arabistan'da üniter bir devlet kurmasını sağlamıştı. O devletin aşiret temelli, muhafazakâr ve içe dönük olmasıyla varlığı ve kalıcılığı, İbn Suud'un attığı temeller sayesinde mümkün olabilmiştir.

KİMLİK ARAYIŞI: BÖLGECİLİK, ARAPÇILIK, İSLAMİYET

Ortadoğu'da iki dünya savaşı arası dönem Arapların siyasal ve toplumsal sadakatlerinin yeniden şekillenmesini gerektiriyordu. Osmanlılık yenilmişti ve İslamiyet'in kurumları -halifeliğin birleştirici sembolü dahil- Atatürk'ün amansız laikliğinin saldırısı altındaydı. Ancak bu yerleşmiş komünal kimlik direklerinin yerini ne alacaktı? Avrupa işgaline halk direnişinin çevresinde toplanacağı Arap mirasının unsurlarının hangisi kullanılabilir ve Arap kimliğinin olumlu imajını yaratabilirdi? Savaşlar arası dönemde bu sorulara bulunan üç genel çözüm (bölgecilik, Pan-Arap birliği ve İslami dayanışma), siyasetin ve aydınların gündem maddelerinden birini oluşturuyordu.

Bölgeciler belirli bir bölgenin İslamiyet öncesi geçmişine olan bağlarına atıfta bulunarak, yerel bir milliyetçi mitoloji kurmaya kalkışmışlardır. Bazı Mısırlı yazarların Nil Vadisi mirasına dayalı ayrı bir Mısır kimliğinin varlığını iddia ettikleri firavunculuk örneğini daha önce görmüştük. Suriye'de de 1932'de Beyrut'ta Suriye Sosyal Milliyetçi Parti'yi kuran Lübnanlı Hıristiyan Antun Saadah'ın (1904-1949) yazılarında benzer bir bölgesel milliyetçilik akımı görülmektedir. Saadah, Fransızların Büyük Suriye'ye getirdikleri bölünmeyi kınıyor ve ülkenin yeniden birleştirilmesini istiyordu. Aynı zamanda Suriye'nin eski Fenikelilere kadar dayanan zengin tarihli ayrı bir millet olduğunu ve bu yüzden birleşik bir Arap devletinin parçası olmaması gerektiğini iddia ediyordu. Kendisi Suriye tarihinin Arap, İslam ve Hıristiyan tarihinden eski olduğuna inanan bölgesel bir Suriye milliyetçisiydi ve Suriye'nin ayrı bir milli varlık olarak çok eski çağlardan beri bölgede birbirleriyle ilişki halinde olan, benzersiz coğrafi ve tarihi unsurların ürünü olduğunu kabul ediyordu.

Manda bölgelerin yönetici seçkinlerinin politikalarında da daha pragmatik bir bölgecilik görülmektedir. İster Irak'ta Faysal ve eski Osmanlı subayları, ister Suriye'deki şehirli eşraf olsun, bu yönetici gruplar iktidarlarını sağlamlaştırmak için ilk işlerinin kendi zayıf rejimlerine destek sağlamak amacıyla halkta bir kimlik duygusu yarat-

mak olduğuna inanmaktaydılar. Bunu başarabilmek için sadece bölgesel yönetimler kurmakla kalmayıp, değişen gerçekleri yansıtmak üzere yeni bölgesel milliyetçilik sembolleri oluşturmaları gerekiyordu. Böylece bayraklar, posta pulları ve milli marşlar her devletin ayrılığını vurguladı ve İngiltere ile Fransa'nın Arap dünyasına zorla kabul ettirdiği siyasal bölünmeyi somutlaştırdı.

Bazı düşünürler politikacıları bölgesel milliyetçi programlarını çıkarcı olmakla kınayarak, Arapların devam eden bölünmelerinin onları uluslararası düzende sürekli zayıflığa mahkûm edeceğini savundular. Bu bölgecilik karşıtlarının düşüncelerine göre, doğru formül, ayrı Arap devletlerinin bir tek siyasal varlık olarak birleşmesiydi. Arap birliğinin en aydın sözcüsü, savaşlar arası dönemi Bağdat'ta Irak eğitim sisteminin kurulmasıyla geçiren eski Osman eğitimcisi Satı el-Husri'ydi (1880-1968). Sayısız makale ve konuşmalarında ve daha sonra *Önce Arapçılık, Arap Milliyetçiliği Üzerine ve Milliyetçilik Nedir?* gibi kitaplarında el-Husri, Arapların bir millet oluşturduklarını ve bu yüzden bir tek devlet altında birleşmeleri gerektiğini savundu. Siyasal açıdan bölünmüş olsalar da, farklı halklar buna dayanarak kültürel bir millet oluşturabilirlerdi. Milliyet için gerekli iki unsurdan en önemlisi, el-Husri'nin insanlar arasında önemli ruhsal bağ olarak gördüğü dildi. Arap diliyle ve şerefli geçmişlerinin ortak anılarıyla kültürel düzlemde birleşmiş olan Araplar, o sırada farklı siyasal devletlere bölünmüş olsalar bile, millet olma adına gerekli bütün unsurlara sahiptiler. El-Husri Avrupa tarihinden örnekler vererek, birleşik millet-devletler yaratmak için kültürel milliyetçiliğin kaçınılmazlığını göstermeye çalıştı. Bu koşullar altında ihtiyaç duyulan şey -ki el-Husri de bunu sağlamaya çalışıyordu- ortak Araplığın bilincine varmaktı. Bu bilinç bir kere gelişince Araplar siyasal birleşmeyi kendileri isteyeceklerdi. Taha Hüseyin ve Antun Saadah'ın bölgeciliğine şiddetle karşı çıkan el-Husri, firavunculuk fikriyle alay ediyor, Mısır'ın Arap milletinin ayrılmaz bir parçası olduğunu iddia ederek Mısır'ın Arapçılığın Piemonte'si ve Prusya'sı gibi davranmasını teklif ediyordu.

El-Husri'nin Arap milliyetçiliği tanımı, berraklığı ve ödün vermeyen laikliğiyle dikkat çekmekteydi. Birlik çağrısında İslami sembolleri kullanmayı reddederek, Arap dilinin İslamiyet'ten önce var olduğunu ve Müslüman veya Hıristiyan, Arapça konuşan herkesin tek sadakatlerinin Arap milletine olması gerektiğini iddia etmişti. El-

Husri'nin milliyetçilik doktrini benimsenmiş ve bütün Arapların birleşik bir Arap milleti idealini canlı tutmasına yardımcı olmuşsa da, büyük ölçüde gerçekleşmemiş bir hayal olarak kalmıştır.

İki büyük savaş arası dönemde Arap siyasal ve kültürel kimliğinin üçüncü odak noktası, İslami dayanışmaydı. 1920'ler boyunca İslami militanlığın sesi kısılmıştı. Bu Mısır'da laik Vefdçilerin, Türkiye'de Atatürk reformlarının ve manda devletlerde iç belirsizliğin hakim olduğu on yıldı. Ancak on yılın sonuna doğru ithal anayasalar ve onları manipüle eden politikacılar konusunda beliren düş kırıklığı, halkı daha fazla temsili ideolojiler aramaya yöneltti. Aynı sırada Atatürk'ün laik programının etkisi ürkütücü bir şekilde belirginleşmişti ve İngiltere ile Fransa'nın manda toprakları üzerinde uzun vadeli kontrollerinden vazgeçmeyecekleri anlaşılmıştı. İslami düzen yok olma tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Bu koşullar altında İslami değerlerin Avrupa'ya ve Avrupalılaşmış yerel politikacılara karşı korunması çağrıları kabul gördü. Mısır'dan Müslüman Kardeşler'in başarısı ve Arabistan'da İbn Suud'un zaferinden duyulan memnuniyet, İslami bilincin bu yenilenmiş akımının kanıtlarıdır.

İki büyük savaş arası dönemdeki İslamiyet'in bir entelektüel boyutu da Mısır'daki Salafiyye reformcu hareketidir. Akımın önde gelen sözcüsü Raşid Rida (1865-1935), Muhammed Abduh'un müritlerindendi. *El-Manar* (Fener) adlı gazetesinde Rida, Abduh'un İslami ilkelerle uygulamadaki yenilikler arasında bir uzlaşma arama fikrini devam ettirmiştir. Ancak o, reformdan ziyade gelenekleri koruma yanlısıydı. *El-Manar* İslami toplumda din ve toplum konularında otoriter sözcü olarak kabul edilmekle birlikte, Salafiyye hareketi Abduh'un İslamiyeti modernlikle uzlaştırma çabasından uzaklaşarak Vahhabiliğe ve el-Ezher muhafazakârlığına daha yakın bir görüşü benimsemiştir.

Rida'nın yazıları teolojikti ve halkta yankı uyandırmamıştı. O görev, İslami siyasal faaliyet alanında Lübnanlı Dürzi Emir Şekip Arslan (1869-1946) tarafından yerine getirildi. Fransız manda yetkililerince yurdundan sürülen Arslan, iki savaş arası dönemi Suriye ve Filistin'in Milletler Cemiyeti'ndeki gayri resmi temsilcisi olarak geçirdi ve Arap ülkelerindeki gazetelere sürekli olarak makaleler yazdı. İlahiyatçıdan çok Cemaleddin el-Afgani geleneğinde biri olan Arslan, militan İslamiyet'i savunuyordu. Fas'tan Irak'a kadar bütün Müslümanlara farklılıklarına rağmen İslamiyet'e ortak bağlılıklarıy-

la birleşmiş olduklarını hatırlatarak, İslami dayanışma bağlarını yeniden kurmanın peşindeydi. Eğer Müslümanlar bu bağı görüp de ona göre hareket ederlerse, dönemin baskısından kurtulacaklar ve görkemli geçmişlerine yeniden kavuşacaklardı.

Arslan, Avrupa emperyalizmine bir duvar olarak İslami dayanışma inancının yanı sıra, İslamiyet'i toplumsal ahlâkın önemli bir parçası olarak da savunmaktaydı. Atatürk'ün ateşli bir hasmı olarak, kültürel geleneği göz ardı etmenin Doğu uygarlığını Batı'nın sığ maddiyatçılığından üstün kılan ruhaniliği baltalayacağını yazıyordu. Şeriattan kaynaklanan ahlâki emirlerin yok sayılmasını kınıyor ve Müslümanların sadece İslamiyet'in gerçek doğrularından ayrılmayarak, dünyadaki haklı yerlerini yeniden alacak canlılığa kavuşacaklarını iddia ediyordu. Arslan'ın eyleme geçme çağrısı ve büyük bilinmezlik döneminde geleneksel değerleri savunması, 1920'li ve 1930'lu yıllarda geniş yankı bulmuştu.

SONUÇ

Kimliğin bu üç ifadesi (bölgecilik, Pan-Arap milliyetçiliği ve İslami dayanışma) Osmanlı-İslami düzenin çökmesinden sonra Arap Ortadoğusu'ndaki alternatiflerin çeşitliliğini göstermektedir. Sonunda ne Pan-Arap birliği ne de İslami dayanışma, kendi yerel iktidar temellerini kurmaya çalışan yeni siyasal seçkinlerin benimsediği bölgesel milliyetçiliklerin önüne geçebilmiştir. Bu seçkinler direniş ile işbirliği arasındaki ipin üzerinde yürürlerken, Avrupalı varlığına karşı çıkmadıkları takdirde halkı gücendirecekleri ve muhtemelen yerlerinden olacaklarının, kudretli yüksek komiserle işbirliği yapmadıkları takdirde de onun keyfi emriyle yine makamlarını kaybedeceklerinin bilincinde olmuşlardır. Birkaç istisna dışında bölgesel siyasal seçkinler, Pan-Arapçılıktan kaçınarak onu sadece sözde benimsemişler, yüksek komiser ve kadrosunun çekilip gitmesi durumunda en azından hakimiyetlerini sürdürebilecekleri yerel ittifaklar aramışlardır.

13
FİLİSTİN MANDASI VE İSRAİL DEVLETİNİN DOĞUŞU

İngiltere'nin Filistin mandasını oluşturan topraklar Massachusetts eyaletinden çok daha geniş değilse de, güney Suriye'deki bu küçük bölgedeki gelişmelere karşı tepkiler ve alınan tavırlar Ortadoğu'da ve bütün dünyada yankı bulmuş, bölgenin ve Büyük Devletler'in ilişkilerine biçim vermiş, ABD ve Avrupa'nın iç politikalarını etkilemiş, beş savaş, 1 milyondan fazla mülteci yaratmış, işe karışan taraflar arasında anlaşmazlık ve kırgınlıklara yol açmıştır. Bazı tarihçiler mandanın neden bu kadar karışıklık kaynağı olduğu konusunda pek çok fikir ileri sürmüşlerdir. Bazılarına göre, Yahudi göçü ile Filistinli Arap haklarının korunması arasındaki çatışmayı çözmekteki başarısızlık, yirmi sekiz yıllık (1920-1948) manda sırasında iktidarda bulunan çeşitli İngiliz hükümetlerin kararsızlıkları ve tarafgirliklerinden kaynaklanmıştır. Başka tarihçilerse, sorunun

başarısızlık değil zafer olduğunu iddia ederler: Siyonist göçmenlerin ve onları destekleyenlerin, Arap direnişine, İngilizlerin muhalefetine ve Avrupa'nın anti-Semitizmine direnerek inanılmaz güçlüklere rağmen İsrail devletini kurmaları bir zaferdir. Başka bir grup tarihçi de başka sorular sormaktadır: Yüzyıllardır Filistin'de yaşayan ve şehir yönetiminde hakim durumda olup, 1922'de nüfus olarak bire karşı sekiz çoğunluğuna sahip yerli Arap halkı, neden 1948'de yeni İsrail devletinde azınlık kalmıştır? Neden Filistin'de Arapçılık ya da Filistin milliyetçiliği değil de Siyonizm kazanmıştır? Filistin Arap liderliği görevlerini yerine getirmekte yetersiz miydi, üyeleri karşılarına çıkan uluslararası sorunların üstesinden gelmeye hazır mıydılar ve kendileri Filistin Arap nüfusunun güvenilir temsilcileri miydiler?

Burada amaç İngilizler, Siyonistler ve Filistin Arapları arasındaki ilişkileri inceleyerek, manda döneminin başlıca konularını ortaya çıkarmaktır. Bunun için de Filistin mandasının kuruluşunun temelini hatırdan çıkarmamak gerekir: 1200 küsur yıldır Arap çoğunluğun yaşadığı bir toprak parçası, üçüncü bir tarafın (İngiltere) inisiyatifiyle, çoğunluğu Doğu Avrupa'da yaşayan başka bir halka (uluslararası Yahudi topluluğu) milli yurt olarak vaat edilmişti. Doğu Avrupalı Yahudilerin yaşadıkları sıkıntılı hayat, aralarındaki Siyonistleri İngiltere'yi sözünü tutmaya ve Filistin'de bir Yahudi milli yurdu kurmaya mecbur etti; buna karşılık Filistin'in yerleşik Arap halkı kendi yurdunun bir Yahudi devletine dönüştürülmesine karşı çıktı ve elinden geldiğince buna direndi. Filistin sorununun kökeninde Siyonistlerin Filistinli Arapların yaşadıkları topraklar üzerinde hak iddia etmeleri yatar.

SİYASAL SİYONİZMİN DOĞUŞU

1. yüzyılda Roma işgali üzerine Filistin'den kaçan Avrupa'daki Yahudi toplulukları, bir gün Kutsal Topraklar'a dönme fikrini hep canlı tutmuşlardır. Çıkış'tan sonra Yahudi Krallığı'nın kurulması, Tanrı'nın Yahudilere kaderlerini Siyon'da tamamlamak üzere seçildikleri vaadinin gerçekleşmesini temsil ettiğinden, Filistin Yahudi dini kültüründe bu kadar önemli bir yer tutmuştur. Davud ve Süleyman'ın hükümdarlıklarının tarihsel anıları, çeşitli inanç ve törelerle karışarak Yahudi halkının nihai kurtuluşunun Kutsal Topraklar'a

dönüş sayesinde gerçekleşeceği hayalini yaratmıştır. Bu dönüş hayali tabii ki daha elle tutulur ihtiyaçlarla da beslenmekteydi. Devletler ve insanlar tarafından ayrımcılığa tabi tutulan Avrupalı Yahudiler belirli mesleklere giremiyorlar, üniversitede okuyamıyorlar, devlet memuru olamıyorlar ve ancak belirli alanlarda ikamet edebiliyorlardı. Baskı ve önyargı karşısında bir gün Siyon'a dönme hayali, Yahudilere diasporanın sert gerçeğine dayanacak bir umut parıltısı vermekteydi. Ancak Siyonizm Yahudi dini hayatıyla böylesine iç içe geçmiş olmasına rağmen, örgütlü ifadesini ancak 19. yüzyıl ortalarında bulmuştur.

Örgütlü siyasal Siyonizmin doğuşu 19. yüzyıl Avrupası'nın koşullarından doğmuştur. Liberal milliyetçilik döneminde Batı Avrupa devletleri, Yahudilerin hukuksal azatlıklarına yönelik yasaları kabul etmeye başlamışlardı. Bu azatlıkla birlikte Yahudiler, orta sınıf mesleklerine girip kendilerini ayrı bir dini grup üyelerinden ziyade yurttaşlar olarak görmeye başladıklarında asimilasyon geldi. Azatlığın en çok ilerleme kaydettiği Almanya'da olmak üzere pek çok yerde Yahudiler, asimilasyona anti-Semitizme son verecek süreç olarak bakmaktaysalar da, bazıları cemaat kimliği bağlarının gevşemesinden ve sonucunda dini törelerden uzaklaşmaktan rahatsız olmaktaydılar.

Batı Avrupa'daki gelişmeler Yahudilerin milli hayatla bütünleşmesini benimsiyor görünüyorsa da, Doğu Avrupa'da durum çok farklıydı. Yahudi diasporasının başlıca merkezleri olan Rusya ve Polonya'da Yahudi topluluklarına uygulanan zulüm 19. yüzyılın sonlarına doğru iyice artmıştı. III. Aleksandr (1881-1894) ve II. Nikola (1894-1917) hükümdarlıkları devletin teşvik ettiği bir dizi pogromla belirlenmişti. Milyonlarca Doğu Avrupalı Yahudi sürekli baskı ve taciz karşısında Amerika Birleşik Devletleri'ne göçtüler. Diğerleri için, zulümden kaçmanın alternatif umudu Siyonizmdi; bu da geçmiş yüzyılların ruhani Siyonizmi değil, dini inancın olduğu kadar milliyetçiliğin de esinlendirdiği yeni ve siyasal bir Siyonizmdi.

Modern siyasal Siyonizm (Filistin'e odaklanmış Yahudi milliyetçiliği) anti-Semitizmin en şiddetli haliyle gözlendiği Rusya'dan çıkmıştır. 1880'li yılların pogromlarının ardından Filistin'de Yahudi yerleşimine yardım etmek amacıyla Yahudi grupları kuruldu. Bu dağınık gruplar 1884'te merkezi bir koordinasyon birimi altında örgütlendiler ve Siyon Aşıkları adını aldılar. 1880'ler ve 1890'larda Siyon

Aşıkları, Filistin'de küçük tarımsal yerleşimleri desteklediler, ama parasızlık yüzünden bu yerleşim birimleri başarılı olamadı. Bu ilk yerleşim hareketinde yaşanan güçlüklere rağmen, girişim modern İsraillilerin tarihi bilincinde önemli bir yer tutmuştur ve daha sonra İsrail devletinin kurulmasına katkıda bulunacak yerleşme dalgalarının ilki sayılır. Pogromların şiddetini en çok arttırdığı 1882'de siyasal Siyonizm tarihinde bir tez ortaya çıktı. Leo Pinsker (ö. 1891) tarafından yazılan ve *Autoemancipation* adını taşıyan risalede, yasalar azatlık konusunda ne derlerse desinler, anti-Semitizmin Avrupa toplumunda derinlerde gömülü olduğu ve Yahudilerin asla eşitler olarak kabul edilmeyecekleri iddia ediliyordu. Bu sürekli yabancı statülerini değiştirmek için Yahudiler, Batı toplumunun değişmesini beklememeliydiler; kendi kaderlerini kendileri çizmeli ve bağımsız bir Yahudi devleti kurmalıydılar. Pinsker, dinden ziyade milli kimlik konularıyla ilgilendiği için Yahudi devletinin Filistin'de kurulmasında ısrar etmiyordu. Ancak bu eylem çağrısı, genç Rus Yahudilerine çekici geldi ve 1890'larda hepsi de Yahudi kimliği ve zulüm sorunlarına kendi çözümü olan çeşitli Siyonist örgütler ortaya çıktı. Gelişmesinin bu aşamasında Siyonizm, henüz belirli bir yönü bulunmayan eşgüdümsüz bir hareketti.

Siyonizm fikri kendisinden çıkmadıysa da, Theodor Herzl (1860-1904) enerjisi ve kararlılığıyla mevcut ideoloji parçalarını tutarlı bir uluslararası harekete dönüştürdü. Budapeşte'de orta sınıf bir Yahudi ailesinin çocuğu olan Herzl, asimile olmuş bir çevrede yetişmişti. Viyana Üniversitesi hukuk fakültesinden mezun olunca önemli bir Viyana gazetesinde çalıştı. Çeşitli Batı Avrupa şehirlerinde muhabirlik yaparken, anti-Semitizmin yasalarla kaldırılamayacak kadar derinlere kök salmış bir önyargı olduğunu anladı. Azatlık, Yahudi karşıtı duyguları kaldırmak için değil, maskelemek içindi. Bu inançla siyasal Siyonizmin ideolojik temelini sağlayan *Yahudi Devleti*'ni (1896) yazdı. Çağına tam olarak uyan kitap, din üzerine olduğu kadar milliyetçilik üzerine de bir tezdi. Herzl'e göre, Yahudiler bir millet oluşturuyorlardı, ama milli kültürlerini özgürce ifade edecekleri siyasal bir devletten yoksundular. Bu iki unsur (bir Yahudi milliyetinin varlığı ve bir Yahudi devletinin yokluğu) birleşerek, Yahudileri yaşadıkları topraklarda yabancı kılıyor ve hakim kültürel çoğunluğun baskısına katkıda bulunuyordu. Herzl'in görüşünce, bu sorunun ve genel olarak anti-Semitizmin tek çözümü, Yahudilerin kendi

devletlerinde siyasal egemenliğe sahip olmaları ve böylece milliyetlerini daimi tabi konumdan kurtarnnalarıydı.

Yahudi Devleti'nin Doğu Avrupalı Yahudiler üzerinde etkisi büyük oldu ve Siyonizme açıkça ifade edilmiş siyasal bir hedef sağladı. Herzl, kitabının yarattığı etkiden cesaret alarak Siyonizmin farklı dallarını bir tek birleşik hareket olarak örgütlemeyi üstlendi. 1897'de Basel'de ilk Siyonist Kongresi büyük ölçüde onun çabalarıyla toplanabildi. 200'den fazla delegenin katıldığı Kongre, Siyonist hareketin kilometre taşlarından birisi olmuştur. Kongre, Siyonizmin hedefinin Filistin'de Yahudi halkı için hukuken tanınan bir yurt sağlama olduğu programını benimsedi. Yine aynı derecede önemli bir karar daha aldı: Siyonist hareketin merkezi idare organı olarak Dünya Siyonist Örgütü ve ona yön ve tutarlılık verilmek üzere bir dizi komite kurulacaktı. Basel toplantısını izleyen yıllarda merkezi kongrenin şubeleri Doğu Avrupa'nın her yerinde kuruldu ve halkın desteğini sağlamak amacıyla bir kampanya başlatıldı. Siyonist Kongre 1897'den sonra yıllık olarak toplandıysa ve çeşitli oturumlarda Siyonizm içinde derin bölünmeler gözlemlendiyse de, Herzl'in her kongreye daha fazla delege katılmasını sağlamaktaki başarısı, başında olduğu hareketin giderek benimsendiğini göstermekteydi.

Herzl, Siyonist faaliyetlerine Doğu Avrupa Yahudilerinin katılmasının, hareket bir Büyük Devlet'in diplomatik desteğini ve Batı Yahudi toplumunun mali yardımını almadan başarılı olamayacağını biliyordu. Ancak iki konuda da düş kırıklığına uğrayacaktı. Batı Avrupa'nın ve ABD'nin asimile Yahudi kurumları, Siyonizmin ayrılmaz bir parçası olan Yahudi farklılığının vurgulanmasının yaratabileceği anti-Semitizmin toplumdaki yerlerini tehdit edeceğinden korktular. Ayrıca Sultan II. Abdülhamid, Osmanlı topraklarında büyük çaplı bir Yahudi yerleşimi fikrine karşıydı ve Avrupalı devletlerin hiçbiri gözle görünür diplomatik avantajı olmayan bir hareketi desteklemek istemiyorlardı. Bu yüzden Herzl, 1904'te ölene kadar Siyonizme kendi enerjisini aşılamayı ve kalıcı bir örgüt yapısı sağlamayı başarmış, ancak Yahudi halkına Filistin'de bir yurt öngören Basel programına devlet desteği bulamamıştı. Ancak 1. Dünya Savaşı yıllarında Siyonizmin diplomatik statüsü çok önemli gelişmeler kaydedecekti.

9. Bölüm'de de belirtildiği şekilde, Osmanlıların Almanya yanında savaşa girme kararı üzerine İngiltere, Fransa ve Rusya, bir Müttefik zaferi durumunda Osmanlı topraklarının bölünmesini planlamışlardı. İngiltere'nin Şerif Hüseyin'e verdiği söz ve İngiltere ile Fransa arasında imzalanan Sykes-Picot Anlaşması, Osmanlı İmparatorluğu'nu İttifak devletleri arasında bölmenin iki temel önerisiydi. Balfour Deklarasyonu da başka bir bölünme planıydı; kararın İngilizlerce tek taraflı olarak alınması, Fransa ve Şerif Hüseyin tarafından daha önce kendileriyle yapılan anlaşmaların ihlali sayılmaktaydı.

1. Dünya Savaşı yıllarında İngiliz kabinesinin dikkatini Siyonizme çeken bazı unsurlar birleşmişti. Bunlardan en acili, bazı önemli hükümet yetkililerine göre, ABD ve Rusya'daki Yahudi grupların hükümetlerini savaşa yönlendirmede etkili olabilecekleriydi. Amerika Birleşik Devletleri 1917 Nisan ayında Almanya'ya savaş ilan edene değin İngiliz kabinesi, Almanya'nın Siyonist hedeflerini destekleyen bir deklarasyon yayınlayarak Amerikalı Yahudilerden sempatik bir yaklaşım elde edeceği kaygısını taşıyordu. 1917 sonbaharında askeri çöküşün ve sosyal devrimin eşiğinde olan Rusya'dan da aynı şey beklenebilirdi. İngiliz hükümeti yetkilileri İngilizlerin Siyonist emellere bir iyi niyet göstermesi durumunda devrimci hareket içindeki etkili Yahudi üyelerin Rusya'yı savaşta tutacağını iddia ediyorlardı. Bu çeşitli inançların hatalı olmuş olması önemli değildir; önemli olan bunların var olmaları ve İngiliz politikasına yön vermeleridir.

Londra'daki Siyonist sözcüsü Hayim Weizmann da İngiltere'nin politikasında önemli bir rol oynamıştır. Rusya doğumlu Weizmann (1874-1952), Berlin ve İsviçre'de Fribourg üniversitelerinde eğitim görmüş, kimya doktorası yapmıştı. Berlin'de öğrenciyken Siyonizmle ilgilenmiş, Rus gettolarını dolaşmış, Dünya Siyonist Örgütü'nün yerel şubelerini kurmuştur. 1904'te Manchester Üniversitesi Kimya Fakültesi'ne atanan Weizmann, Siyonist davası faaliyetlerini burada da yürütmüş ve İngiliz siyasal kurumu içinde önemli kişilerle bağlantı kurmuştur. İkna edici ve ısrarcı bir hatip olan Weizmann, Siyonizm sorununu İngiliz kabinesinin gündeminde tutmayı başarmıştı. Kabinenin Siyonizmin İngiltere'nin imparatorluk çıkarlarına hizmet edebilme potansiyeli olduğuna inanması kendisine çok yar-

dımcı olmuştu. İngiltere'nin Filistin'de Yahudi yerleşimini desteklemesi, bölgede İngiliz varlığını gerektirecek ve böylece Fransa'yı çok önemli Süveyş Kanal bölgesine komşu topraklardan uzak tutacaktı.

Bütün bu unsurlar (savaş zamanı ittifaklarını perçinlemek, Weizmann'ın ustaca ısrarı, kabinede Siyonizmin dini ve insancıl görünümüne duyulan sempati ve en önemlisi, İngiltere'nin stratejik çıkarlarını emniyete almak) birleşerek Filistin'de Siyonist hedefleri destekleyen bir deklarasyon yayınlanmasını sağladı. İngiltere dışişleri bakanı Arthur Balfour, 2 Kasım 1917'de İngiliz Siyonist çevrelerinin ileri gelenlerinden Lord Rothschild'e bir mektup yazarak, kabinenin Yahudi Siyonist emelleri konusunda aşağıdaki sempati deklarasyonunu onayladığını bildirdi:

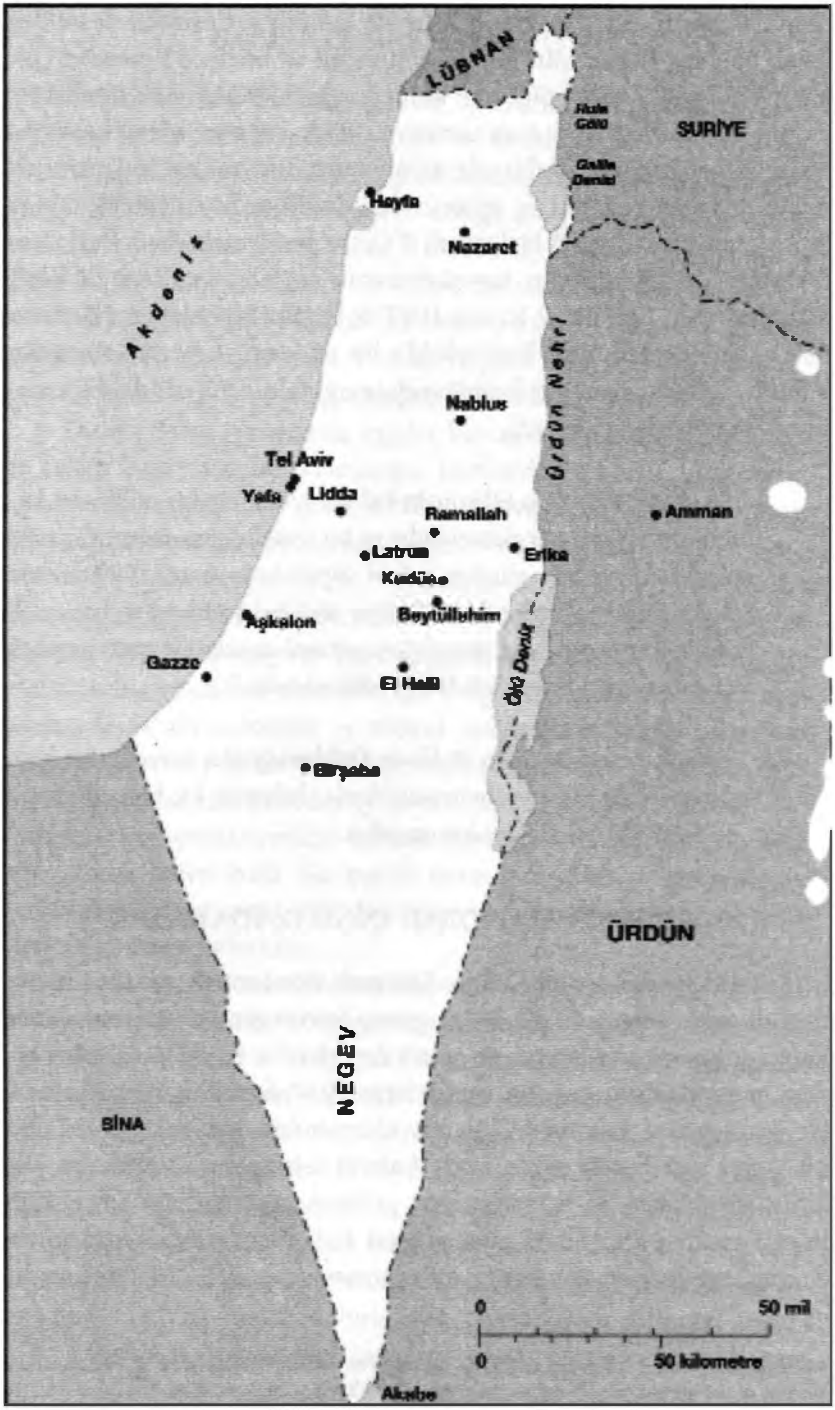
> Krallık Hükümeti Filistin'de Yahudi halkı için bir milli yurt kurulmasını uygun karşılamaktadır ve bu hedefin gerçekleştirilmesini kolaylaştırmak için elinden geleni yapacaktır; ayrıca, Filistin'deki Yahudi olmayan toplumların sivil ve dini haklarına ya da başka ülkelerde yaşayan Yahudilerin hak ve siyasal statülerine zarar verecek uygulamaya gidilmeyeceği kabul edilmektedir.[45]

İşte, büyük önem taşıyan Balfour Deklarasyonu buydu; bu kısa belge öylesine çelişkiler ve belirsizliklerle doluydu ki, belgede sözü edilen tarafların bile kafaları karışacaktı.

FİLİSTİN MANDASI: İNGİLİZ İDARESİ

Filistin mandası olan bölge, Osmanlı döneminde ayrı bir birim değildi (bkz. Harita 13.1). Bölge güney Suriye'nin bir parçası olarak kabul ediliyordu ve Beyrut ve Şam vilayetleri ile Kudüs özel idari birimi arasında bölünmüştü. İngilizlerin 1917 Aralık ayında Kudüs'ü ele geçirmeleri Filistin'i Osmanlı idaresinden çıkarmış, 1917'den 1920'ye kadar İngiliz askeri idaresi altına sokmuştu. İngiltere bu yıllarda Weizmann ile zamanın ileri gelen Arap yetkilisi olan Suriye kralı Faysal'ın arasındaki görüşmeleri kolaylaştırarak, Siyonizm ile Arapçılığın çatışan emellerini uzlaştırmaya çalıştı. 1919 Ocak ayın-

44) Akt. ed. Walter Laqueur ve Barry Rubin, *The Israel-Arab Reader: A Documentary History of the Middle East Conflict*, 6. basım (New York, 2001), s. 16.

Harita 13.1 Filistin mandasının sınırları, 1924-1948.

da varılan bir anlaşmaya göre, Weizmann Yahudi toplumunun Filistin'in ekonomik kalkınmasında Araplarla işbirliği yapacağı sözünü verdi. Buna karşılık Faysal da, Filistinli Arapların haklarının korunması ve Arapların Büyük Suriye'nin bağımsızlığı isteklerinin karşılanması koşuluyla Balfour Deklarasyonu'nu tanıyacak ve Yahudi göçüne razı olacaktı. Bazılarının iddia ettiği gibi, Faysal Filistin'de bir Yahudi devletinin kurulmasını kabul etmiş değildir. Fransızlar Suriye'yi işgal edince Faysal-Weizmann anlaşmasının koşulları ihlal edilmiş oldu ve anlaşmanın hükmü kalmadı.

Bu arada San Remo Konferansı (1920) İngiltere'ye Filistin mandasını verdiği için askeri hükümet yerini sivil idareye bıraktı. İki yıl sonra da yeni kurulan Milletler Cemiyeti, mandaya resmi statü tanıdı ve Siyonist beklentilerini arttırıp, Arap sakinleri telaşa düşüren maddeler ekledi; Milletler Cemiyeti'nin manda koşulları Balfour Deklarasyonu'nu benimsiyor ve Filistin'in resmi dili olarak İbranice'yi tanıyordu.

Sir Herbert Samuel'in 1920'de sivil yüksek komiser olarak atanması Siyonistleri daha da cesaretlendirdi. Samuel, Yahudiydi ve ateşli bir Siyonistti; görevini Yahudi milli yurdunun kurulmasını kolaylaştırmak olarak görüyordu. Ancak bu terim tam olarak ne anlama geliyordu? Weizmann'ın herhangi bir kuşkusu yoktu: Paris Barış Konferansı'nda Siyonist hedefinin, Filistin'i İngiltere'nin İngiliz olduğu kadar Yahudi yapmak olduğunu söylemişti. Kısacası, Siyonistler *milli yurt* terimini bir Yahudi devleti olarak yorumluyorlar ve İngiliz yönetiminin de böyle bir devletin kurulmasında işbirliği yapmasını bekliyorlardı. Ancak İngiltere Filistin'de bir Yahudi devleti kurulmasını taahhüt etmiş değildi. Ne de olsa, Balfour Deklarasyonu'nda 'Filistin'deki Yahudi olmayan topluluklar'ın haklarını ve ayrıcalıklarını korumaya söz vermişti ki, bu nüfusun yüzde 85'ini oluşturan 668.258 Arap nüfus demekti. Bu eşit yükümlülük göreviydi ve Balfour Deklarasyonu'nun çözümlenemeyen çelişkisi oldu. İngiltere bir yandan Yahudi devletinin kurulmasını kolaylaştırırken, nasıl olur da Arap çoğunluğunun haklarının karşı tarafı tehdit etmeyeceğini garanti edebilirdi? Mandanın sürdüğü yirmi sekiz yıl boyunca bu soru İngiliz siyasetçilerinin aklını hep işgal edip durdu ve sonunda tatmin edici bir cevap bulunamadı.

İngiliz hükümeti Filistin'deki gelecek planlarını açıklamak için 1922'de, 1920'ler boyunca politikanın temelini oluşturacak bir Be-

yaz Kâğıt yayınladı. Bu belge İngiltere'nin nasıl bir denge kurmaya çalıştığını göstermektedir. Arap toplumunu memnun etmek için bir Yahudi milli yurdu kurulmasının Filistin halkının tümüne Yahudi milliyeti verilmesi demek olmadığı vurgulanırken, Yahudi halkının Filistin'de olma hakkının bulunduğu ve Filistin'in Yahudi halkının bir bütün olarak din ve ırk nedeniyle gurur duyacağı bir merkez olması gerektiğini söyleyerek bazı Siyonist isteklerine de yer veriyordu. Beyaz Kâğıt, Balfour Deklarasyonu'ndaki belirsizlikleri ortadan kaldırmak için hazırlanmışsa eğer, bu amacında kesinlikle başarılı olamamıştı.

Çifte yükümlülük politikasının doğurduğu özel idari güçlüklerin yanı sıra Filistin mandası, İngiltere'ye bir mandater devletin gerekli yükümlülüklerini de getirmişti; yani, mandanın bağımsızlığını elde etmesine imkân tanıyacak özerklik kurumlarını geliştirmeyi. Ama bağımsız bir Filistin ne olacaktı? Yüksek Komiser Samuel, en arzu edilir sonucun bütünleşmiş bir siyasal topluluk yaratılması olduğu görüşünü benimsiyor ve bunun için de üniter bir devlet oluşturacak çeşitli planlar sunuyordu. Arapların siyasal katılımı olmadan mandanın işlerlik kazanamayacağına inanmaktaydı. Ayrıca, Arap liderliği mandanın yönetimine katılmaya ikna edilebilirse, bu Arapların Balfour Deklarasyonu'nu zımnen kabulü anlamına gelecekti. Yüksek komiser, Yahudi-Arap işbirliğinin Arapların hayat standartlarını yükselteceğine de içtenlikle inanmaktaydı.

Samuel'in ilk önerisi olan 1922 anayasası, seçilmiş Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi temsilcilerden ve yüksek komiser tarafından atanacak on bir kişiden müteşekkil bir yasama meclisi kurulmasını öngörüyordu. Ancak Arap liderler Balfour Deklarasyonu'nu iptal etmeyecek herhangi bir meşru hükümette yer almayacaklarını söyleyerek planı reddettiler. Samuel seçimi yine de yaptırtmaya çalıştı, ama Arap toplumunun boykotu üzerine anayasa 1923'te rafa kaldırıldı. Samuel ondan sonra yüksek komiser tarafından seçilecek on Arap ve iki Yahudi temsilciden oluşan bir danışma konseyi kurmaya çalıştıysa da, Arap temsilcilere baskı yapılarak çalışmalarına engel olundu.

Arapların Samuel'in üniter temsil yönündeki çeşitli önerilerini reddetmeleri mandanın gelecekteki yolunu kararlaştırmada çok önemliydi. Bu, Filistin'in sadece yüksek komiser ve kadrosu tarafından yönetildiği anlamına geliyordu. Halkın tamamını temsil eden kurumlar yoktu: Filistin'in asla bir anayasası, parlamentosu ya da

manda çapında seçimleri olmamıştı. Arap ve Yahudi toplumları 'milli' kurumların gelişmesinde birlikte çalışacakları yerde birbirlerine giderek düşman oluyorlardı. Her toplum kendi siyasal örgütünü kurmuştu ve kendi ekonomik faaliyet alanında yaşıyordu. Bu uygulamalar her toplum içinde komünal dayanışmayı arttırıyor, ama toplumlar arasındaki uçurumu genişletiyordu.

FİLİSTİN ARAP TOPLUMU: LİDERLİK VE KURUMLAR

Arap İcra Kurulu

İki büyük savaş arası dönemde Filistin Araplarının liderliğini, güç ve prestijlerini toprak sahipliğinden ve dini ve belediye makamlarına hakimiyetinden alan şehirli yerel eşraf yürütmekteydi. İngiliz ve Fransız mandalarındaki diğer Arap politikacılar gibi Filistin eşrafı da, sosyal ve siyasal liderliklerini korumak için İngiliz yetkililerine karşı ılımlı bir muhalefet ve yine onlarla dikkatli bir işbirliği politikasını benimsemişlerdi. İngilizlerin mevcut düzen içinde çalışma ve hükümetle halk arasında yerleşmiş eşraf ailelerini aracı olarak kullanma politikaları nedeniyle bu kişiler etkinliklerini sürdürmekteydiler. Böylece, eski Osmanlı Arap vilayetlerinde olduğu gibi Filistin'de de eşraf politikası Osmanlı sonrası dönemde ayakta kalacaktı.

Ancak Balfour Deklarasyonu'nun varlığı ve Yahudi göçünün teşvik edilmesi, Filistin'i diğer manda devletlerden ayırıyor ve Filistinli seçkinler adına çok karmaşık bir durum yaratıyordu. Bunlar sadece İngiliz emperyalizmi, Siyonist istekleri ve manda sınırları içindeki kendi seçmenleriyle karşı karşıya kalmıyorlardı; bir de, Filistin davasını hiçbirinin Weizmann'a gösterilen saygıyı elde edemediği Londra'daki iktidar koridorlarında sunmak zorundaydılar. Bu insanların kökeni, ellerine 20. yüzyılın çözümü en zor sorunlarından biri verilmiş olan taşra eşrafıydı. Aralarında olağanüstü yetenekli kişiler varsa da, kolektif liderlikleri, bölünme ve destek sağlayacak tutarlı bir siyasal örgütün önemini göz ardı etme eğilimiyle zayıflamıştı.

Filistinli Arapların yerleşime karşı ilk örgütlü tepkisi 1918 ve 1919'da büyük şehirlerde kurulmuş olan Müslüman-Hıristiyan derneklerinin yerel şubelerinden geldi. Bu derneklerden otuz kadar delege, 1919 yılı sonlarında Kudüs'te toplandı ve kendilerine 1. Filistin Arap Kongresi adını verdiler. Bundan sonra kongre yıllık olarak

toplandı ve Arap toplumu, Siyonistler ile İngilizler arasındaki ilişkiler üzerinde kararlar aldı. 1920'de yapılan Üçüncü Kongre'de Kudüs eski belediye başkanlarından Musa Kazım el-Hüseyni başkanlığında bir Arap İcra Kurulu kuruldu. Arap İcra Kurulu bütün Filistinlileri temsil ettiğini iddia ediyorsa da, İngilizler onu gereğince seçilmiş bir kurul saymadılar ve meşruluğunu ancak zaman zaman tanıdılar. İngilizlerin bu tutumu Arap İcra Kurulu'nun Araplarla manda hükümeti arasında etkili bir iletişim kanalı olmasını önlüyordu. Kurulun ayrı bir sorunu, yapı eksikliğiydi. Hem kurul hem de Müslüman-Hıristiyan dernekleri şubeleri, yaygın idari mekanizması olmayan gevşek bir eşraf koalisyonuydu. Sonuçta Arap İcra Kurulu, halk desteğini alamadığı gibi yüksek komiserlik makamına da resmen ulaşamadı. Musa Kazım 1934'te ölünce Arap İcra Kurulu da sona erdi.

Arap İcra Kurulu ve genel olarak Filistin siyasal faaliyeti, Kudüs'ün önde gelen iki Müslüman eşraf ailesi Naşaşibiler ile el-Hüseyniler arasındaki rekabet yüzünden de zayıflamıştı. Söz konusu aşiretlerin Filistin içinde iktidar rekabetleri 19. yüzyıldan beri devam etmekteydi ve manda döneminde iyice sertleşerek, Arap seçkinlerinin siyasetine yıkıcı bir bölücülük kattı. Gerçi bu bölücülük kendiliğinden olmamıştı; rekabetin farkında olan İngilizler, atama güçlerini iki ailenin arasını bozacak şekilde kullanmışlardı. Böylece 1920'de Ragıp Naşaşibi, el-Hüseyni'nin yerine Kudüs belediye başkanı oldu. Ertesi yıl İngilizler Hacı Emin el-Hüseyni'yi Kudüs müftüsü seçerek bu tabloyu dengelediler. Ragıp Bey'in Hacı Emin'in atanmasına tepkisinin, müftünün aldığı her karara itiraz edeceği şeklinde bildirdiği söylenir. O ve destekçileri, Filistin davası adına zararlı olduğunu bilmelerine rağmen bu tehdidi gerçekleştirdiler.

Hacı Emin el-Hüseyni ve Yüksek Müslüman Konseyi

Hacı Emin (1895-1974) Kudüs müftüsü olarak Filistin'in en prestijli makamına gelmişti ve bunu bir siyasal ağ kurmak amacıyla kullanıp, iki büyük savaş arası dönemde Filistin Arap topluluğunun lideri oldu.

Kudüs müftüsü geleneksel olarak büyük Kudüs bölgesinde İslami işleri düzenlemekten sorumluydu. Osmanlı otoritesinin sona ermesi ve Filistin mandasının kurulmasıyla İngilizler, müftünün yetki alanını bütün Filistin'e yayarak, makama Müslüman toplumu içinde

önemli bir etkinlik sağlamış oldular. Kudüs'te yetişen Hacı Emin hem Kahire'de el-Ezher'de hem de İstanbul'da Harbiye'de okumuştu. 1. Dünya Savaşı'nda Anadolu'nun cephe gerisinde askerlik yapmış, daha sonra Osmanlı ordusunda subay olmuştu. Balfour Deklarasyonu karşısında dehşete kapılarak, savaştan hemen sonraki dönemde Siyonist karşıtı gösteriler düzenlemişti. Balfour Deklarasyonu'na karşı olmasına rağmen şiddet eylemlerini önlemede İngiliz idaresiyle işbirliği yapmaya istekli göründüğü için de Samuel'in müftü adayı olmuştu.

Samuel'in 1921'de manda içindeki bütün İslami kurumların yönetimini ele alacak özerk Yüksek Müslüman Konseyi'ni kurmasıyla müftünün otoritesi iyice arttı. Hacı Emin 1922'de konsey başkanlığına seçildi. Kudüs müftüsü ve Yüksek Müslüman Konseyi'nin seçilmiş başkanı olarak çok geniş bir hakimiyet ağı kontrolünü ele geçirmişti. Konsey, şeriat mahkemelerinin denetimi ve mahkeme yetkilileriyle yargıçların atanmasından, vakıfların ve vakıf paralarının yönetiminden, İslami dini okullar sisteminden ve öğretmen seçiminden sorumluydu. Konsey bu yetkililerin aylıklarını mandater hükümetin verdiği yıllık bütçeden (1920'lerde 50 ila 60 bin sterlin) ödemekteydi. Hacı Emin, atama ve işten alma yetkilerini kendisini destekleyenler ve başta Naşaşibi ailesi olmak üzere muhaliflerini dini kurumda yer almaktan önlemek amacıyla kullandı. Böylece müftü, dini otoritesini Filistin'deki en yaygın Arap siyasal örgütüne dönüştürmüş oldu.

Hacı Emin, Siyonistlerce kötülenmiş ve bazı Arap milliyetçilerince yüceltilmiş olsa da, siyasal tutumu her iki grubun kabul ettiğinden daha ılımlıydı. Siyonizm karşıtlığının kendisini bir Arap ayaklanmasının İngilizleri yerlerinden atacağını düşündürmeyecek kadar pragmatik bir politikacıydı. Makamında kalmasının İngilizlerin iyi niyetine bağlı olduğunu da biliyordu. Bu yüzden, 1936'daki şiddet olaylarına kadar taraftarlarına itidal tavsiye etti ve Yahudi göçü sorununa uzlaşmalı bir çözüm aramada İngilizlerle işbirliği yaptı.

YAHUDİ TOPLUMU: LİDERLİK VE KURUMLAR

Yahudi Ajansı ve Milli Konsey

Siyonist örgütleri Arapların örgütlerinden çok daha yaygındı ve iki toplumun bulabileceği insan ve para kaynakları bakımından cid-

di farklılıklar gösteriyordu. Yahudi toplumu daha iyi örgütlenmiş ve daha iyi finanse edilmişti, birbirleriyle ilişkileri daha sıkıydı. Filistin Arap davasını yüksek komisere sunmak üzere yetkili bir Arap temsilci kurumu bulunmamasına karşın, Siyonistlerin İngiliz yetkililere ulaşma imkânları manda koşulları içinde mevcuttu. Buna göre, Yahudi milli yurdunun kurulmasına ilişkin konularda, mandater devletle danışmalarda bulunacak bir kurumun kurulmasına yetki verilmişti. Bu işlevi yerine getirmek üzere Dünya Siyonist Örgütü 1921'de Filistin Siyonist İcra Kurulu'nu kurdu ve kurul 1929'da Yahudi Ajansı olarak yeniden örgütlendi. Yahudi Ajansı, Filistin'de Yahudi toplumunun yarı-hükümeti oldu, bankacılıktan sağlığa ve göçmenlerin yerleşimine kadar önemli bir dizi hizmet başlattı. Yahudi Ajansı'nın başkanı düzenli olarak yüksek komiser ve diğer İngiliz yetkilileriyle görüşebiliyordu.

Yahudi toplumu işleri bir temsilci örgütler hiyerarşisi tarafından yürütülmekteydi. 1920'de kurulan milli meclis, milli konsey ya da 'Vaad Leumi' üyeleri arasından seçilen 300 delegeden oluşan bir kurumdu. Konsey, Yahudi toplumu adına karar almaya yetkiliydi ve manda hükümetince Filistinli Yahudilerin meşru temsilcisi sayılmaktaydı.

Histadrut: İşçi Hareketinin Siyasal ve İdeolojik Etkisi

Yişuv (1948'den önce Filistin'deki Yahudi toplumuna verilen ad) içinde kurulan çeşitli örgütlerden en önemlisi, Yahudi İşçi Federasyonu Histadrut'tur. Yahudi sendikacılığını geliştirmek için 1920'de kurulan Histadrut, iki savaş arası yıllarda rolünü genişletmiş, epey geniş bir girişim faaliyetine başlamış ve hem Yişuv'un hem de gelecekteki İsrail devletinin ideoloji ve politikasında karar verici bir etkiye sahip olmuştur. Histadrut, üyelerine istihdam sağlamak için kamu projeleri başlatmış ve 1930'larda artık aralarında deniz nakliyatı, tarım ürünleri pazarlaması, yol ve konut inşaatı, bankacılık ve sigortacılık gibi işkolları bulunan şirketler kurmuştu. Hedeflerinden birisi, Yahudi emek ve üretiminin kendine yeterliğini garanti altına almak olduğundan, Histadrut Arap işçilere ve Arap ürünlerine boykot uygulamaktaydı.

Histadrut, geleneksel sendikacılık faaliyetlerini kontrolüne ek olarak tarım sektöründeki kibutz çalışanlarıyla sıkı bağlar içindeydi.

Kibutzlar, bütün mülkiyetin topluma ait olduğu ve bütün sorumluluğun üyelerce eşit olarak paylaşıldığı kolektif tarım yerleşim birimleriydi. Bunlar, ilk Siyonistlerin pek çoğunun Filistin'de kurmayı umdukları kooperatif komünal düzenin bir sembolü oldular. Histadrut ve kibutz hareketi, aynı zamanda emeğin ve toprağı işlemenin onuruyla Yahudi canlanmasının idealini simgelemekteydi. Bu, Yişuv içinde önemli bir dürtüydü ve topluma sosyalist ekonomik bir yön veriyordu; Avrupa'nın pasif ve baskı altındaki getto sakinlerinin yerlerini, kendi kaderlerini tayin edebilecek ölçüde kendine güvenli çiftçiler, işçiler ve askerler almışlardı.

Histadrut'un Yişuv'un gelişmesindeki kontrolü, Yahudi savunma gücü Haganah'ı da kontrol etmesiyle iyice genişledi. 1920'de o yılın Arap ayaklanmalarına cevap olarak kurulan Haganah, Yahudi toplumunu Arap saldırılarına karşı savunacak eğitimli ve merkezileşmiş askeri güçtü. Topluluk giderek daimi bir yeraltı yedek ordusuna dönüştü. İngiliz yetkililer örgütten (özellikle de silahlarını İngiliz üslerinden çalarak sağlamalarından) memnun değillerse de, onu dağıtmak için herhangi bir düzenli girişimde bulunmadılar.

Histadrut'un üye sayısı ve görevleri arttıkça, örgüt hem işçi sendikası hem de manda içindeki en büyük işveren durumuna gelmişti ve bu da liderlerine Yişuv'un karar mercii konseylerinde büyük güç sağlamıştı. 1930'da iki işçi grubu birleşerek Mapai Partisi'ni kurdular ve bu parti 1977'ye kadar Yişuv'un ve İsrail devletinin siyasal hayatına hakim oldu. Emekçinin ve Siyonizmin çıkarlarının aynı olduğu görüşünü benimseyen Mapai, oluşum yıllarında Yişuv'un görüşüne şekil veren sosyalist eşitlikçi idealin temsilcisiydi. Mapai'nin siyasal gücü uzun süre elinde tutmasını sağlayanlar içinde David Ben-Gurion (1886-1973) özel bir yere sahiptir. Ben-Gurion'un deneyimleri ve tavırları onun Filistin'deki Siyonist liderler kuşağının tipik bir örneğidir. 1933'ten önce Filistin'e gelenlerin çoğu gibi Ben-Gurion da Doğu Avrupalıydı. Filistin'e Polonya'dan 1906'da gelmiş, önceleri bir kibutzda çalışmış, daha sonra işçi Siyonizminin iç çevrelerine girmişti. Histadrut'un kurucu üyesiydi, yıllarca genel sekreterliğini yaptıktan sonra 1935'te Yahudi Ajansı'nın başına seçildi. Ben-Gurion 1930'da Mapai'nin kurulmasında da faal olarak çalıştı ve çok geçmeden partinin liderliğine getirildi. Hem Mapai Partisi hem de Yahudi Ajansı başkanı olarak Yişuv'un lideri olan Ben-Gurion, 1948'de de İsrail'in ilk başbakanı olmuştur.

Siyonist davaya yardım, sadece manda içinde kurulmuş olan kurumlardan değil, Filistin dışındaki kişiler ve örgütlerden de gelmekteydi. Siyonizmle İngiliz bürokrasisi arasındaki en etkili ilişkiler, Hayim Weizmann tarafından sürdürülenlerdi. Dünya Siyonist Örgütü 1920'de merkezini Londra'ya taşıdı ve örgütün başkanı Weizmann oldu. İngilizlerin Filistin politikası tasarlanan rotadan çıkınca, Yahudi davasını savunmak için başbakanlara, bakanlara ve gazetecilere kolay ulaşma fırsatını buluyordu. Başka bir dış destek de, Amerika'daki Yahudi toplumundan gelmekteydi. Amerika Siyonist Örgütü 1917'de kurulmuştu ve ünlü avukat ve geleceğin Yüksek Mahkeme yargıcı Louis Brandeis liderliğinde Amerikan siyasal hayatının bir unsuru haline gelmişti. 1930'ların sonunda Amerikalı temsilciler Dünya Siyonist Örgütü'nde önemli rol oynadılar ve Amerika Birleşik Devletleri'de kişilerden gelen özel bağışlar Siyonist davaya yapılan bağışların büyük kısmını oluşturdu. Amerika Birleşik Devletleri'nin 2. Dünya Savaşı'nda dünya gücü olmasıyla, Amerikalı Yahudiler de Filistin sorunun sonucunu belirlemede çok önemli bir rol oynayacaklardı.

Yişuv İçinde Bölünmeler: Jabotinsky ve Revizyonist Siyonizm

Yerleşimcilerin Filistin'de toplumsal ve siyasal kurumları kurmalarındaki başarılarına rağmen Siyonizm, çok geniş bir fikir yelpazesinin ifadesini bulduğu bölünmüş bir hareket olarak kaldı. İki büyük savaş arası dönemin en ateşli tartışmalarından biri, Siyonizmin toprak hedefleri ve bu hedeflere ulaşma yolları üstüneydi. Manda döneminde, bir Yahudi devletinin kurulması henüz kuşkuluyken Siyonistlerin çoğu, Weizmann'ın Siyonist hedeflere ulaşmak için İngiltere'ye güvenme stratejisini kabul ediyorlardı. Ancak daha sonra Revizyonistler denecek bir grup, Weizmann'ın yaklaşımını çok çekingen ve İngiltere'ye fazla bağımlı bulduğunu ilan etti. Revizyonizmin kurucusu ve başta gelen sözcüsü, Vladimir Jabotinsky (1880-1940) adında bir Rus Siyonistiydi. Jabotinsky, Filistin'e büyük bir Yahudi göçü yapılıp, hemen bir Yahudi milletler topluluğu ilan edilmesini istiyordu. İngiltere'nin Siyonistleri terk edebileceklerini ve bağımsız devlet için gerekli Yahudi çoğunluğu sağlamanın tek yolunun Filistin'e yılda 50 bin kişiyi göçe teşvik etmek olduğunu söylüyordu. Jabotinsky'nin toprak talepleri daha da çelişkiliydi. Tarihi Filistin'in Ürdün'ü de kapsadığını iddia ediyor, orada büyük çaplı bir Yahudi yerleşimi istiyordu. 1929 Siyo-

nist Kongresi'nde delegelere şöyle demişti: "Filistin sözcüğü ne demektir? Filistin, başlıca coğrafi unsuru şu olan bir topraktır: Şeria nehri onun sınırını çizmez, ortasından akar."[46]

Revizyonist hareket Doğu Avrupa'da Siyonist genç grupları arasında heyecanlı bir destek buldu. Revizyonistler 1933'te Siyonizm içinde ayrı bir hareket oluşturdular ve ondan kısa bir süre sonra Filistin'de, Haganah ve Yahudi Ajansı'ndan bağımsız hareket eden kendi askeri güçleri olan Irgun'u kurdular. Jacobinsky'nin ölümünden sonra Revizyonizm gücünü büyük ölçüde kaybettiyse de, müritlerinden ikisi, Menahem Begin ile Yitzak Şamir, daha sonra İsrail başbakanları oldular ve eski liderlerinin ödün vermez Siyonizmini canlandırdılar.

Filistin'deki Arap ve Yahudi toplumları birbirleriyle çatışmalarını derinleştirerek kendi siyasal ve toplumsal örgütlerini kurdular. Her iki toplum da iki büyük savaş arası dönemde büyük güvensizlik içindeydi. Araplar Filistin'in haklı sakinleri olarak meşru tanınma arayışlarında düş kırıklığına uğramışlardı. Aynı zamanda milli örgütlere katılma girişimlerini reddediyorlar, bunu yapmanın mandayı geçerli kılıp Balfour Deklarasyonu'nu kabul ettikleri anlamına geleceğine inanıyorlardı. Aynı şekilde, Siyonist liderler de İngilizlerin Araplara adil davranma niyetlerinin kendilerinin bir Yahudi yurdu kurmalarını önlediğine inanmaktaydılar. Bu yüzden, onlar da göçü teşvik etme çabalarını sıklaştırdılar, kendi kendine yeterli komünal örgütler kurdular.

GÖÇ VE TOPRAK

Filistin'deki gerilimin temelinde Yahudi göçü ve toprak elde etme yatar. Siyonistlerin hedefi, kısıtlanmamış göçten yararlanarak mandanın Yahudi nüfusunu çoğaltmak ve böylece milli bir yurdun varlığı adına inandırıcı bir iddiada bulunmaktı. Göçmenleri yerleştirmek ve beslemek için mümkün olduğu kadar ekilebilir toprağa sahip olmak gerekiyordu. Bu ikili hedefe varmaya çalışan Siyonizm, yerel Arap nüfusun aleyhine girişilen bir yerleşim sömürgeciliği projesini andırır. Filistin Arapları, Siyonizmin hedeflerinin kendi varlıkları için tehdit oluşturduğunu görüyorlar ve buna karşı koymak

46) Akt. Christopher Sykes, *Cross Roads to Israel* (Londra, 1965), s. 135.

Tablo 13.1 Etnik gruplara göre Filistin nüfusu, 1931-1946.

	Arap	%	Yahudi	%	Diğerleri	%	Rakamlar
1931	864,806	82	174,139	19	18,269	2	1,057,601
1936	983,244	71	382,857	28	22,751	2	1,388,852
1941	1,123,168	68	489,830	30	26,758	2	1,639,756
1946	1,310,866	67	599,922	31	31,562	2	1,942,350

Kaynak: Justin McCarthy, *The Population of Palestine* (New York: Columbia University Press, s. 36)

için İngiltere'yle göçü ve toprak dağıtımını sınırlama görüşmelerinde bulunmaya çalışıyorlardı; bu taktikleri sonuç vermeyince silahlı ayaklanmaya başvurdular.

Yahudilerin Filistin'e göçü 'aliyah' adı verilen bir dalgalar dizisi halinde oldu. İlk iki aliyah, 1. Dünya Savaşı'ndan önceydi. 1919 ile 1923 yılları arasındaki üçüncü dalgada, çoğunluğu Doğu Avrupa'dan 30 bin kadar göçmen geldi. 1924 ile 1926 yılları arasındaki aliyahta çoğunluğu Polonya'dan 50 bin göçmen daha geldi. Göçmen akışı 1933'e kadar yavaşladı, o tarihte Hitler ile Nazi Partisi'nin yükseliyle Almanya ve orta Avrupa'dan binlerce Yahudinin kaçışı hızlandı. Bu göçmenlerin çoğu Siyonist değildi, ama ABD ve Kanada gibi devletlerin göçmen kotalarına kısıtlama getirmeleri onları Filistin'e sığınmak zorunda bırakmıştı. 1933'ten 1936'ya kadar olan beşinci aliyahta 170 bin Yahudinin göçü birden Yişuv'u iki katına çıkardı ve Arap toplumu içinde yaygın bir korkuya yol açtı. Alman göçmenlerin arasında önemli sayıda eğitimli meslek sahibi, genellikle yanlarında önemli miktarda sermaye getiren işadamları olduğundan beşinci aliyah diğerlerinden farklıydı. Bunlar kendilerinden öncekiler kadar toprakla ilgilenmeyerek kıyı şehirlerine yerleştiler, mesleklerini ve ticaretlerini sürdürmeye başladılar.

Tablo 13.1'de gösterildiği gibi, 1936 yılı sonunda Filistin'deki Yahudi sayısı yaklaşık 382 bindi, ki bu 1922'de kaydedilen 93 bin rakamından önemli bir artıştır. Aynı dönemde Arap nüfusu 700 binden 983 bine çıkmıştır. Böylece, on beş yı. an kısa bir sürede Filistin'de yaşayan insan sayısında 400 binden fazla artış meydana gelmiştir. Sınırlı tarım potansiyeli olan bir bölgede ekilebilir toprağın çatışma konusu olmasına şaşırmamak gerekir.

Toprak satın alma işiyle Siyonist örgütü Yahudi Milli Fonu uğraşıyordu. Bu fon, aldığı toprağı bütün Yahudilerin malı olarak görü-

yor ve sonra en ucuz fiyata sadece Yahudilere kiralıyordu. Yahudi Milli Fonu, geliştirme ve malzeme sermayesi de sağlayarak yoksul göçmenlerin Filistin'e ayak basar basmaz tarımla uğraşmalarına imkân sağlamaktaydı.

Siyonistler toprağı genellikle ülkede yaşamayan Arap sahiplerinden satın almaktaydılar. Manda döneminde Beyrut'taki Sursock ailesinden, 1920'de verimli Jezreel Vadisi'nde Yahudi Milli Fonu'na 50 bin dönüm arazi satılmıştı. Ancak Filistinli eşraf aileleri de Siyonistlerin verdikleri yüksek fiyata tarım arazisi satmaya hazırdılar. 1939 yılında mandanın toplam toprağının yüzde 5'i -ki bu toplam ekilebilir arazinin yüzde 10'uydu- Yahudilerin eline geçmişti.

İşlenmiş toprağın Araplardan Yahudilere geçmesi, 1936'da mandanın Arap nüfusunun hâlâ üçte ikisi oluşturan Filistinli köylüler üzerinde yıkıcı bir etki doğurdu. Böyle bir alışverişin sonucu genelde, Arap yarıcıların topraklarından atılması ve bu insanların sayıları giderek artan işsizlere katılmaları şeklinde oluyordu. Manda döneminde küçük mülk sahiplerinin durumu da ağırlaştı. Osmanlı'nın ayni ödeme sistemi yerine İngilizlerin nakit vergi ödeme sistemi, köylü çiftçileri yerel tefecilerden -ki genelde bunlar büyük toprak sahipleriydi- yüksek faizle para almalarını gerektiriyordu. Böylece küçük toprak sahipleri borç yükü altında topraklarını kimi zaman Siyonist örgütlere, çoğunlukla da toprak sahibi Arap ailelerine satmak zorunda kaldılar. Toprak satışlarının, İngiliz politikasının ve Arap eşrafının tutumlarının toplam sonucu, Filistinli Arap köylülerin yoksullaşması ve marjinalleşmesi oldu. Onların sıkıntılarından kâr eder gibi görünen kendi seçkinlerinden, topraklarından atılmalarını önlemeye niyetli görünmeyen İngilizlerden ve sorunlarının kökünde olduğunu gördükleri Siyonistlerden uzaklaşınca, hoşnutsuzluklarını her üç kesimi de hedef alan şiddet patlamalarıyla gösterdiler.

TOPLULUKLAR ARASI ÇATIŞMA VE İNGİLİZLERİN TEPKİSİ

İki büyük savaş arası yıllarda mandada yer alan iki büyük patlama (1929 Ağlama Duvarı olayları ve 1936-1939 büyük isyanı) doğrudan göçlere ve toprak transferlerine bağlıdır. Bu olaylar hakkında İngilizlerin yaptıkları araştırmalar, manda sisteminin hiçbir şekilde işlemediğini ortaya çıkarmıştır.

1929 Ağlama Duvarı Olayları

Batı ya da Ağlama Duvarı kalıntılarına Yahudilerin ulaşma hakkı üzerine patlak veren tartışmalar, mandanın başlangıcından beri gelişen topluluklar arası düşmanlıkların odak noktasını oluşturuyordu. Yahudiler duvarı kutsal bir mekân olarak görmüşler ve Ortaçağ'dan beri dua etmek, eski İsrail krallığının yıkılmasının yasını tutmak üzere oraya gitmişlerdi. Duvar ve yakın çevresi İslami mabetlerin en eskilerinden Kubbet-üs-Sahra ve el-Aksa Camii'nin bulunduğu Harem el-Şerif'in batı mesnedi olduğundan Müslümanlar nezdinde de dini bir mekândı. Manda döneminde duvar vakıf olarak kabul edilmişti, dolayısıyla Müslümanların yetki alanında kalıyordu.

Yahudilerin duvarı ziyaret etme hakları varsa da, dua sırasında kadınlarla erkekleri ayırmak için iskemle, sıra ya da paravana koymalarına izin verilmiyordu. Dini konularda statükoyu sürdürme politikasıyla İngilizler, bu kısıtlamaların yürürlükte kalmasını kabul ettiler. Ancak Yahudi eylemciler sürekli olarak kurallara karşı geldiler ve 1928 yılı sonlarında İngiliz polisi, bölgeye yerleştirilmiş bir paravanla onu yerleştirenleri oradan zor kullanarak çıkarttı. Yahudilerin bu harekete itirazları, şiddeti müftü ile Yüksek Müslüman Konseyi'nin Siyonizmin İslamiyet'in kutsal yerleri adına büyük tehlike arz etmeye başladığı konusunda bir kampanya açmalarına neden oldu. Duvarın statüsü üzerinde bir yıl süren iddialar ve karşı iddialardan sonra 1919 Ağustos ayında şiddet olayları başladı, Yahudi gösterilerinin kışkırttığı Arap toplulukları Kudüs'te iki Yahudi mahallesine saldırdılar, Hebron ve Safad kentlerinde Yahudileri öldürdüler. İngiliz güçleri gösterileri bastırdığında 133 Yahudi ve 116 Arap ölmüştü. Gösterilerin sebebi, dini bir yerin gelecekteki statüsünün belirlenmesi gibi görünse de, gerçek sebepler çok daha derinlerdeydi. İngilizler bu sebepleri araştırmaya karar verdiler.

Londra, Eylül 1929'da Filistin'e neredeyse sürekli olacak komisyonlardan ilkini gönderdi. Sir Walter Shaw başkanlığındaki heyete, bir önceki ayın şiddet olaylarının sebeplerini araştırma görevi verilmişti. Komisyon, raporunda gerilimin başlıca kaynağının, manda içinde topraksız bir Arap sınıfının yaratılması ve Arapların süregelen Yahudi göçünün Yahudi hakimiyetinde bir Filistin'le sonuçlanacağı korkusunun olduğunu bildirdi. Shaw komisyonu, İngiltere'nin Arap

toplumuna yükümlülüklerinin daha kesin bir ifadeye kavuşturulmasını, Yahudi göçü üzerindeki İngiliz kontrolünün arttırılmasını ve toprak transferlerinden sonra Arap kiracıların yerlerinden atılması uygulamasından vazgeçilmesini tavsiye etti.

İngilizler Shaw Komisyonu raporunu ele alacak yerde Filistin'e başka bir soruşturma komisyonu göndermeye karar verdiler. Hope-Simpson Komisyonu, raporunu 1930 yazında tamamladı ve onun tavsiyeleri Passfield Beyaz Kâğıdı (1930) olarak anılan İngiliz politikasına alındı. Beyaz Kâğıt, İngiltere'nin mandater devlet olarak ikili yükümlülüğünü vurguluyor ve hükümetin topraksız Arapların yerleşmesi amacıyla devlet arazisi ayıracağını belirtiyordu. Aynı zamanda, Filistin'in sınırlı ekonomik kapasitesi olduğunu deklare ederek Yahudi göçüne kısıtlama getirilmesini öneriyordu.

Passfield Beyaz Kâğıdı Arap şikayetlerinden bazılarını ele almışsa da, göçün sınırlanması Siyonistlerce kabul edilecek bir şey olmadığından belgenin tamamen geri çekilmesi için girişimlere başladılar. İngiliz ve Amerikan Yahudi toplumlarının ileri gelen üyelerini arkasına alan Weizmann, hükümete yönelik müthiş bir baskıya başladı ve bu kampanyasında başarılı oldu. 1931 Şubat ayında Başbakan Ramsay MacDonald, Avam Kamarası'nda Weizmann'a yazdığı ve Passfield Beyaz Kâğıdı'nın geri alındığını bildirdiği mektubu okudu. Araplarca Kara Mektup olarak bilinen belge, Siyonist baskı gruplarının İngiltere hükümetinin kararlarını etkileyebileceğine olan inançlarını pekiştirmişti.

Genel Grev ve Arap Yüksek Komisyonu'nun Kurulması

1931 tarihli Kara Mektup'un ve soruşturma komisyonlarının tavsiyelerinin çoğunun göz ardı edilmesinin ardından Filistin'de durum iyice kötüleşti. Dünyadaki ekonomik bunalım beşinci aliyahın büyük çaplı göçüyle birleşince, Araplarda da Yahudilerde de yaygın bir işsizliğe yol açtı. Arap toplumunda Hacı Emin ile Yüksek Müslüman Konseyi'nin ılımlı liderliğine karşı duyulan hoşnutsuzluk artıyordu. İngiltere'ye karşı eylemi savunan diğer Arap ülkeleriyle güçlü bağlar oluşturulmasını isteyen genç Filistinli eşrafın kurduğu yeni İstiklal Partisi, müftünün her şeyin üstündeki siyasal konumuna meydan okuyordu. Hacı Emin İstiklal'i susturmayı başardıysa da, partinin daha fazla militanlık istekleri Filistin Arap halkının çoğunluğunca

paylaşılmaktaydı. Çaresizlik ve düş kırıklığından doğan bu duygular, ifadesini 1936 olaylarında buldular.

1936 bahar ve yazında Filistin'i kasıp kavuran şiddet dalgası Siyonizme, İngiliz emperyalizmine ve yerine kök salmış Arap liderliğine karşı kendiliğinden doğan bir halk tepkisiydi. 15 Nisan'da silahlı bir Arap çetesinin bir otobüsü soyup bir Yahudi yolcuyu öldürmesiyle olaylar başladı; ertesi akşam Haganah, iki Arap çiftçiyi öldürerek misilleme yaptı. Bu olaylar iki toplumu da kitlesel gösteriler düzenlemeye ve birbirlerine saldırmaya kışkırttı. Halkın huzursuzluğunu İngiltere'ye ve Siyonistlere karşı etkili bir silaha dönüştürmek isteyen yerel Arap direniş komiteleri 19 Nisan 1936'da genel grev ilan ettiler. Grev, Arapların göç kısıtlaması, arazi satışları ve demokratik bir hükümet kurulması taleplerinin İngiltere tarafından yerine getirilmesine değin devam edecekti.

Halktan gelen direniş isteği Arap liderleri harekete geçmeye zorladı ve 25 Nisan'da müftünün başkanlığında milli bir örgüt olan Arap Yüksek Komitesi kuruldu. Hıristiyanlar, Müslümanlar, Naşaşibiler, el-Hüseyniler ve İstiklal'in ileri gelen üyelerinden oluşan Arap Yüksek Komitesi, Filistinli seçkinler arasındaki grupları gecikmiş bir birleştirme girişimiydi. Komite grevi koordine etmeye çalıştıysa da, halkın çok gerisinde kalmıştı ve olayları yaratacak yerde onlara tepki gösterme eğilimindeydi. Grev yaz boyunca hızla yayıldı, Yahudilere ve Yahudi mülklerine saldırılar ve İngiliz ulaşımını baltalama şeklinde devam etti. Arabuluculuk çabaları sonuçsuz kalınca İngiltere isyanı bastırmak için kararlı bir girişim başlattı ve 1000 Arap ile 80 Yahudinin ölmesinden sonra Arap Yüksek Komitesi'nin emriyle grev sona erdi. Grev, Filistin Araplarının kırgınlığının derinliğini ortaya koymuş, ama hiçbir çözüm de getirememişti; sadece gelecekteki daha vahim şiddet olaylarının habercisi olmuştu.

Peel Komisyonu ve Büyük İsyan

Arap liderliğinin greve son vermesindeki sebeplerden birisi, İngiltere'nin Filistin'e yeni bir komisyon göndermeyi vaat etmesiydi. Lord Peel'in başkanlığındaki bu komisyon, raporunu 1937 Temmuz ayında yayınladı. Raporda mandanın dayandığı varsayımın gerçekleşemeyeceği, Balfour Deklarasyonu'nun içerdiği çelişkili yükümlülüklerden üniter bir devlet yaratılamayacağı belirtiliyordu. Raporda ayrıca şöyle

denmekteydi: "Araplarla Yahudiler arasındaki düşmanlık herhangi bir şekilde önlenemezse Manda'nın tam olarak ve şerefle yerine getirilemeyeceği aşikardır. Ancak bu düşmanlığı yaratan ve yaşatan Manda'dır; Manda sürdükçe Arapların ve Yahudilerin milli umutlarını ve korkularını bir yana bırakacakları, ya da farklılıklarını Filistin'e ortak hizmet amacına gömecekleri beklentisini sürdürmek mümkün olmayacaktır."[47] Peel Komisyonu bu bulguların ışığında mandanın sona erdirilmesini, Filistin'in Arap ve Yahudi devletleri olarak bölünmesini tavsiye ediyordu. İngiltere, manda otoritesini Kudüs'ten Akdeniz'e uzanan bir koridorda ve diğer dağınık yerlerde sürdürecekti.

İşlemeyen manda sistemi sorununa getirilen bu çözüm iki tarafı da tatmin etmemişti. Arap Yüksek Komitesi, Filistin Araplarının haklarının ihlali olarak bölünmeye karşıydı. Siyonist liderlerse bölünme ilkesini kabul ediyorlar, ama Yahudi devletine ayrılan bölümü yetersiz buluyorlardı. Bu durum 1937 Dünya Siyonist Kongresi'nde benimsendi ve Peel Komisyonu'nun raporunun Siyonistlerce reddedilmesiyle sonuçlandı. İngiltere'nin Filistin labirentinden bir çıkış yolu arayışı hem Arapların hem Yahudilerin muhalefeti karşısında çökünce bölünme fikri tamamen gündemden çıktı.

Ancak Filistinli Arapların hoşnutsuzluğu, komisyon raporu kadar kolaylıkla bir yana atılamazdı. 1937 Temmuz ayında Peel Raporu açıklanınca, Arapların şiddet eylemleri yeniden patlak verdi. Bir yıl öncesinin genel grevi gibi bu eylemler de önceden planlanmış ve milli çapta örgütlenmiş değildi. İngiliz Celile bölge komiseri Ekim'de öldürülünce, İngilizler bu saldırıya Arap Yüksek Komitesi'ni dağıtıp üyelerini tutuklayarak ve sürgüne göndererek karşılık verdiler. Müftü Şam'a kaçtı, orada komiteyi tekrar kurmaya ve isyanı yönetmeye kalkıştı ama Filistin'deki olaylar üzerinde eski hakimiyeti kalmamıştı. Çoğunlukla köylülerden oluşan Arap isyancı çeteleri, saldırılarını demiryolları, köprüler ve İngiliz karakolları üzerinde yoğunlaştırdılarsa da, Yahudi yerleşimcileri öldürmeye ve Yahudi mülklerini tahribe devam ettiler. İsyancıların sayısı 5 bini aşmadığı halde kırsal kesimden yardım alıyorlardı ve 1938 yazında kırsal kesimin büyük kısmı ve pek çok büyük şehir ellerine geçmişti. Devlet hizmetleri durmuş, hatta Kudüs'ün bazı kesimleri isyancıların kontrolüne girmişti.

---

47) Akt. *a.g.y.*, s. 205.

İsyanın içeriği, İngiltere ve Siyonist karşıtlığının yanı sıra yerleşik soylulara karşı bir köylü toplumsal devrimi niteliği taşıyordu. İsyancı denetimindeki köylerde kiralar iptal ediliyordu, vergi toplayıcılarının köylere girmesi engelleniyordu ve zengin toprak sahipleri isyancılara 'bağış' yapmaya zorlanıyorlardı. Yerel direniş komiteleri Osmanlı yönetici seçkinlerinin başlığı olan tarbuşu yasakladılar ve erkeklerin Filistin milli kimliğinin sembolü olacak kareli bezden kefiye giymelerinde ısrar ettiler.

İngiltere isyanı bastırmak için Filistin'e 20 bin asker indirdi ve isyancıları sakladığından kuşkulanılan köylere toplu cezalar uygulamaya koyuldu. Yahudi güçleri de isyancılara karşı askeri harekâtın yanı sıra sivillere misilleme saldırılarda bulunuyorlardı. İngilizler üstün askeri güçlerine rağmen 1939 Mart ayına kadar düzeni sağlayamadılar. İsyanın bilançosu çok ağırdı: 3000 Arap, 2000 Yahudi ve 600 İngiliz öldürülmüştü; Filistin ekonomisi kaos içindeydi· Arap liderleri ya tutuklu ya da sürgündeydiler.

İsyan İngilizleri mandadan atamamışsa da, Filistin politikasını bir kere daha değerlendirmeye zorlamıştı. İngilizleri bu karara yönelten sadece Filistin içindeki şiddet değil, Avrupa'da giderek yaklaşan savaştı. Herhangi bir çatışmada Arap Ortadoğusu'nun petrol yatakları ve hava alanları İngiltere adına hayati önemdeydi. Arap devletleri giderek Filistin konusuna karıştıkları için, İngiltere gelecekteki işbirliğini garantiye almak üzere onları yatıştırmak zorundaydı.

Sömürgeler Bakanlığı 1939 Şubat ayında Londra'da bir İngiliz-Arap-Yahudi konferansı düzenledi. Ancak bu konferansta da çözüm bulunamayınca, taraflardan birini memnun etmeyecek bir politika bulmak İngiltere'ye kaldı. 1939 Beyaz Kâğıdı'nda açıklanan bu politika Siyonistleri şoka uğrattı. Belgede şöyle deniyordu: "Kraliyet Hükümeti Filistin'in bir Yahudi Devleti olmasının politikaları arasında bulunmadığını açık bir şekilde deklare eder."[48] Belge, Yahudi göçünün beş yıl boyunca yılda 15 binle sınırlandırılmasını, o sürenin sonunda Arap toplumu devamını istemedikçe tamamen kesilmesini öngörüyordu; Yahudilere toprak satışı belirli bölgelerle sınırlanacaktı ve Filistin'e on yıl sonra bağımsızlık verilecekti. Mandaya ayrıca 25 bin Yahudi göçmeninin alınması öneriliyordu.

48) Akt. Laqueur ve Rubin, *The Israel-Arab Reader*, s. 45.

Hitler'in terörü karşısında Yahudilerin kitle halinde kaçtıkları bir zamanda çıkarılan bu Beyaz Kâğıt, uluslararası Yahudi toplumunca yaygın bir şekilde kınandı. Siyonist liderler destekçilerini toplayıp siyasal bir karşı kampanyaya hazırlanırlarken Almanya Polonya'yı işgal etti ve 2. Dünya Savaşı patlak verdi. Filistin'deki Yahudi toplumu İngiltere'nin politikasına karşı öfkeli olmasına rağmen Hitler Almanyası'nı destekleyemezdi; ancak bir Yahudi devleti rüyasının sonu demek olduğundan Beyaz Kâğıt koşullarını da kabul edemezdi. Ben-Gurion, "Bu savaşta Beyaz Kâğıt yokmuş gibi Büyük Britanya'yla birlikte savaşacak, savaş yokmuş gibi de Beyaz Kâğıt'la mücadele edeceğiz," dedi.[49] Bağdat'ta sürgünde olan müftü, bağımsızlığı derhal tanımadığı için Beyaz Kâğıdı reddettiyse de diğer Filistinli Arap liderlerin çoğu belgeyi bir tür zafer olarak görüyorlardı. Artık Filistin'de çoğunluk olarak kalacaklarına inanmalarını sağlayacak gerekçelere sahiptiler.

2. DÜNYA SAVAŞI VE İSRAİL DEVLETİNİN DOĞUŞU

Holokost'a Tepkiler

Savaş döneminde Filistin dışında gelişen olaylar, İngiliz mandasının gelecekteki statüsü üzerinde etkili olmuştur. Bu olaylardan en büyüğü, Hitler'in ölüm kamplarında milyonlarca Avrupalı Yahudinin ve diğer esirlerin sistematik şekilde katledilmesini ifade eden Holokost'tur. Nazi vahşetinin çapı açığa çıkıp öğrenildikçe Batı'nın kamu vicdanı, sağ kalan Yahudilerin Filistin'e yerleşmelerinin Batı uygarlığının onlara yönelttiği dehşetin günahlarını bağışlatacağı fikrini benimsemeye götürdü. Bu tavır özellik Amerika Birleşik Devletleri'nde görülüyordu. Pek çok Amerikalı Yahudi, iki büyük savaş arası yıllarda Siyonizme karşı ilgisizliklerini bir yana atıp, Filistin'de kurulacak bir Yahudi devletinin ateşli destekçileri oldular. Bu tutumun en güçlü ifadesi 1942'de Amerikalı Siyonistlerin bir toplantıda benimsedikleri kararlar dizisi olan Biltmore Programı'nda ortaya çıktı. Program, Filistin'e serbest göç ve orada bir Yahudi devleti kurulması çağrısında bulunuyordu.

Biltmore toplantısı ertesinde ABD, uluslararası Siyonist faaliyetlerin merkezi oldu. Amerikalı ve Filistinli Siyonistler, Amerikan seç-

49) Akt. Sykes, *Cross Roads to Israel*, s. 246.

menini ve Amerikalı politikacıları kapsayan yoğun bir propaganda kampanyasına giriştiler. 1945'te başkanlığa gelen Harry Truman 1948'deki seçime kadar Biltmore Programı'nı savundu. Bunda sadece insani kaygılarla davranmıyor, Demokrat Parti içinde Siyonist lobinin giderek artan gücünün farkında olduğunu da gösteriyordu. Amerika Birleşik Devletleri, gelişen sanayi ekonomisi ve daha önce görülmemiş askeri gücüyle, savaştan müttefikleri üzerinde büyük baskı yapabilecek dünya çapında bir süper devlet olarak çıktığı için Truman'ın bir Yahudi devletinin kurulmasına bağlılığı çok önemliydi.

İngiltere'nin Filistin'de uyguladığı savaş zamanı politikası mandayı sakin tutmaya yönelikti. 1936-1939 isyanı gibi bir şiddet olayının yeniden patlamasını önlemek için İngiliz yönetimi, Arapların siyasal faaliyetine kısıtlamalar getirdi ve sürgündeki Arap liderlerinin dönmesine izin vermedi. Sonuç olarak hâlâ İngilizlerin isyanı bastırmaktaki şiddetinin etkisinde olan Arap toplumu, savaş sırasında siyasal bakımdan sakinliğini korumuş oldu. Yukarıda görüldüğü üzere, Yişuv savaşa birbiriyle çelişik iki politikayla tepki vermişti: Bir yandan Hitler'e karşı İngiltere'nin yanında yer alacaktı; diğer yandan, 1939 Beyaz Kâğıdı'nı kabul etmeyecek ve Almanya yenilir yenilmez İngiltere'yle silahlı bir çatışmaya hazırlanacaktı.

Müttefik davasını desteklemek üzere binlerce Yahudi gönüllü İngiliz kuvvetlerine katıldılar ve daha sonra İtalya'da İngiliz ordusunun bir parçası olarak savaşan Yahudi Tugayı kuruldu. İngiliz askerlerinin yanında savaşan Yahudi askerlerin kazandıkları modern savaş deneyimi, Haganah'a 1945'ten sonra İngiltere'ye karşı savaşacak eğitimli bir kadro sağlamış oldu. Filistin İngiliz yönetimi teknik bakımdan meşruiyet taşımamasına rağmen Haganah'a silah elde etme ve bir Mihver istilası durumunda Filistin'i İngilizlerle birlikte savunma hazırlığı yapma izni vermişti. 1942'den sonra Mihver tehdidi kalmayınca, Haganah üyeleri silahlarını iade etmedikleri gibi, Filistin'de İngiliz askeri ağı hakkındaki gizli bilgilerin sahibi olmuşlardı.

Yişuv içinde Nazi karşıtı duyguların devamına rağmen liderler, Filistin'de İngiliz varlığını Yahudi milli yurdu kurma rüyalarının gerçekleşmesinin en büyük engeli olarak görmekteydiler. Avrupa Yahudilerinin kaderi hakkında öğrenilenlerin ışığında İngiltere'nin 1939 göçmen kotalarında ısrarı büyük bir adaletsizlik olarak görünüyordu. Yahudi Ajansı Avrupalı Yahudileri kurtarıp yasadışı yollardan Filistin'e getirmek amacıyla bir girişim başlattı. Çoğunluğu açık

denize dayanamayacak kadar köhne tekneler kiralanarak güney Avrupa limanlarından alınan göçmenler Filistin topraklarına indirildi. İngilizler göçmen dolu gemileri geri çevirdiklerinde ya da gemilere el koyup yolcularını Kıbrıs'taki kamplara gönderdiklerinde Yişuv'un İngiliz kontrolünden kurtulma kararlılığı daha da artıyordu. Bu olaylar büyük bir propaganda kampanyasıyla duyuruluyor ve Siyonistlerin sadece bir Yahudi devletinin Nazi vahşetinin köksüz kurbanlarına sığınak oluşturabileceği iddiasını desteklemek adına kullanılıyordu.

Terör ve Toplumlar Arası Savaş

İsrail devletini yaratan ve varlığını onaylayan çatışmanın üç aşaması vardır: Birincisi, Yişuv'un 1945'ten 1947'ye kadar Filistin'deki İngiliz yönetimine karşı sabotaj kampanyası; ikincisi, 1947 ve 1948'de Arap ve Yahudi toplumları arasındaki kısa süreli savaş; üçüncüsü, İsrail ile istilacı Arap devletleri güçleri arasındaki 1948 savaşı. Bu aşamalara, hem Araplarca hem Yahudilerce kabul gören bir anlaşma üretemeyen diplomatik faaliyetler dizisi eşlik etmiştir.

Çatışmanın birinci aşaması, Yahudi Ajansı'nın 2. Dünya Savaşı'nın sonuna doğru bir İsrail devletinin derhal kurulmasına çalışmak için verdiği kararın uygulanma stratejisinde bulunuyordu. Ben-Gurion'un fikirlerine daha da bağlanmış olan Filistin'deki Siyonist liderler, İngiltere'nin göçmen kotalarını kaldırarak bir Yahudi milli yurdunun gelişmesine katkıda bulunmayacağı anlaşıldığı için Yahudi devletinin güce başvurularak kurulması gerektiği sonucuna vardılar. Bu da İngiltere'nin Filistin'deki durumunu savunulamaz hale getirerek başarılabilirdi.

Ben-Gurion, İngilizlerle savaş sona erene kadar karşı karşıya gelmeyi düşünüyor değildi. Ancak Yahudi toplumu içindeki diğer unsurlar sabırsızdı. Yahudi Ajansı kontrolü dışında -ama zaman zaman onun zımni onayıyla- operasyonlar düzenleyen iki başıbozuk silahlı birlik, 1944'te İngiliz personele karşı bir terör kampanyası başlattılar. İki birimden en önemlisi, revizyonist Siyonizmin askeri kolu Irgun'du. Irgun, Arap sivillere ve İngiliz personeline misilleme politikasını savunan militan Siyonistlerden oluşmuştu. Irgun'un terörist taktikleri Siyonist girişimi çoğunlukla gözden düşürmüşse de, Yahudi toplumunun Yahudi devletinin yaratılması adına her türlü eylemi

haklı gören bazı kesimlerine çekici gelmekteydi. Irgun'un başına 1943'te Polonya'dan yeni gelen Menahem Begin geçti ve Begin örgüt 1948'de dağılana kadar liderliğinde kaldıktan sonra, ödün vermeyen militanlığını İsrail'in siyasal sahnesine taşıdı. Diğer muhalif militan grup olan Lehi (çoğunlukla kurucusu Abraham Stern'in adıyla Stern Gang diye bilinir) daha küçük ve savaş birimi olarak daha az etkiliydi, ama 1944'te İngiliz Ortadoğu bakanı Lord Moyne'un katledilmesi gibi tek tek terör eylemlerinde çok üstündü.

Haganah birimleri Filistin'deki İngiliz iletişim ağlarına karşı, iyi koordine edilmiş sabotaj eylemlerine yönelince 1945'te Yahudi Ajansı da çatışmaya girmiş oldu. Filistin Siyonizmi, İngiltere'yle savaşa başlamıştı. Bundan sonraki iki yıl boyunca Haganah sabotajları, Irgun terörü (1946'da Kudüs'te King David Oteli'nin bir kanadının havaya uçurulması gibi) ve ABD'deki kamuoyu baskısı, İngiltere'yi çok güç bir duruma soktu. Dışişleri bakanı Ernest Bevin, 1947 Şubat ayında İngiltere'nin Filistin'de kontrolü elinden kaçırdığını anlayarak konuyu Birleşmiş Milletler'e havale etti.

Bevin'in Birleşmiş Milletler'den Filistin mandasına bir çözüm bulması isteği, New York'ta Birleşmiş Milletler ile Washington'da Beyaz Saray arasında aylarca süren şiddetli bir diplomatik faaliyet başlattı. Genel Kurul, Birleşmiş Milletler Filistin Özel Komitesi (UNSCOP) kurup, bu komiteyi Filistin'deki durumu incelemekle ve 1 Eylül 1947'ye kadar bir rapor hazırlamakla görevlendirdi. On bir ülke temsilcilerinden oluşan UNSCOP, Kudüs'e Temmuz'da geldi ve Filistin'de beş hafta kaldı. Komite, Yahudilerin hâlâ azınlık olduklarını, nüfusun üçte birine ve toplam arazinin yaklaşık yüzde 6'sına sahip olduğunu tespit etti. Ancak hem Filistin'in giderek bozulan şartları hem de Avrupa'dan gelen Yahudi göçmenlerin durumunda bir aciliyet hissetmişti. UNSCOP, Genel Kurul'a raporunda İngiliz mandasının sona erdirilmesini ve Filistin'e bağımsızlık verilmesini oybirliğiyle tavsiye etti. Ancak komite bağımsız Filistin'in nasıl bir devlet olacağı konusunda 8'e karşı 3 oyla bölünmüştü. Azınlık raporu federal bir devleti uygun görüyordu. Çoğunluk raporuysa, mandanın biri Arap, diğeri Yahudi iki devlete bölünmesini ve Kudüs'ün uluslararası bölge olarak kalmasını önermekteydi. Çoğunluk raporunun maddeleri kusursuz değilse de, Filistin'de iki bağımsız devlet ihtimalini gündeme getirmekteydi (bkz. Harita 13.2). Siyonist liderler bu raporu kabul ederken, Arap liderler reddettiler.

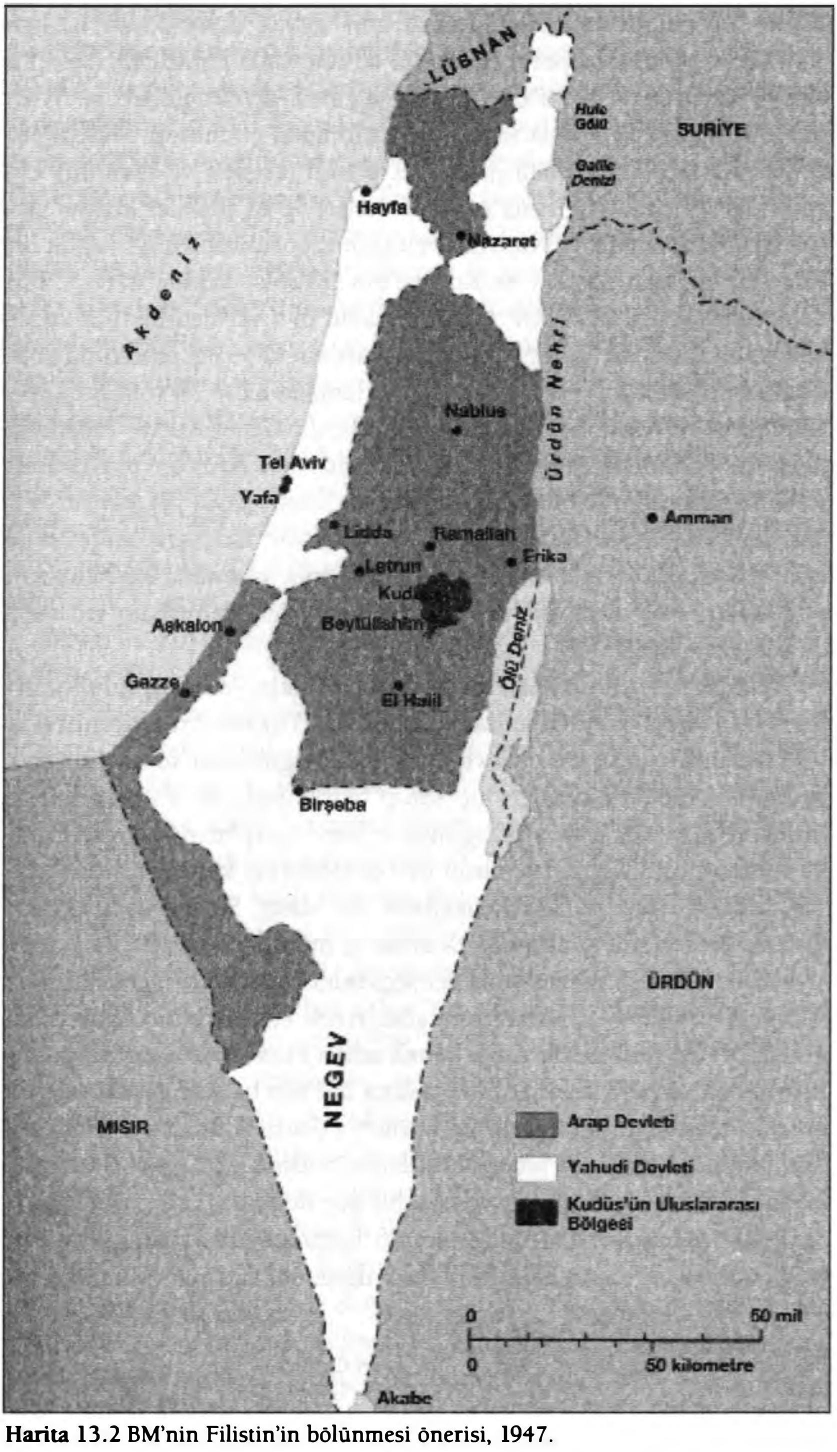
Bir Yahudi devleti kurulmasını tam olarak destekleyen Başkan Truman, çoğunluk raporunun kabul edilmesinde kararlıydı. Teklifin Genel Kurul'da üçte iki çoğunlukla geçmesi gerektiğinden ve Washington Sovyet Rusya'yla müttefiklerinin karşı çıkmasını beklediğinden oylama çok çekişmeli geçecekti. Kendi dışişleri ve savunma bakanlıklarının yeni bağımsız Arap devletleriyle iyi ilişkiler kurma tavsiyelerini dinlemeyen Truman, çoğunluk raporunun lehine yoğun bir lobicilik faaliyeti başlattı ve Kongre'nin Siyonist yanlısı üyeleri, BM delegelerine eğer UNSCOP teklifine kabul oyu vermedikleri takdirde ABD'nin ülkelerine yaptığı ekonomik yardımı keseceği tehdidinde bulundular. 29 Kasım 1947'de yapılan oylamada lehte 30 (SSCB dahil), aleyhte 13 oy vardı ve 10 oy da çekimserdi: Genel Kurul, Filistin'in Arap ve Yahudi devletlerine bölünmesini ve Kudüs'ün uluslararası statü kazanmasını kabul etmişti. Charles Smith şöyle yazıyordu: "Filistin'deki Siyonist başarıları nasıl olursa olsun, Birleşmiş Milletler'de zafer aslında ABD'de kazanılmıştır."[50] Bu zafer ve ondan kaynaklanan politikalar, ABD-Arap ilişkilerine o günden beri damgasını vurmaya devam etmektedir.

Aylarca süren müzakereler boyunca Filistin Arap topluluğu tartışmalarda hep marjinal kalmıştı. İngilizler Yüksek Arap Komitesi'ni ve Yüksel Müslüman Konseyi'ni 1936'da dağıttıktan sonra Filistinli Araplar etkili bir liderliğe hiç sahip olamamışlardı. Filistin içinde birleşmiş bir liderliğin yokluğunda Filistin Araplarının davasını savunmak Arap Birliği'ne ve onun üye devletlerine kalmıştı. Ancak savaş sonrası Arap rejimleri, özellikle de Mısır, Suriye ve Irak gibi önemli devletlerdekiler, giderek artan iç huzursuzluklarla karşı karşıyaydılar. Bu rejimlerin yönetici seçkinleri iç destek sağlayabilmek için anti-emperyalist olduklarını göstermek ve yeni elde ettikleri bağımsızlığı dış politikada vurgulamak adına Filistin davasında katı bir tutum benimsediler. Filistinliler adına BM'nin bölünme planı dahil, bütün uzlaşma girişimlerini reddettiler, Filistin Araplarına onları askeri olarak savunmaya hazır olduklarını bildirdiler. Oysa bu adımlar kendi kendini kandırmadan başka bir şey değildi.

İngiltere'nin BM bölünme planını uygulamada yardımcı olmayı reddetmesiyle Filistin'deki karışıklık daha da arttı. UNSCOP'un ra-

---

50) Charles D. Smith, *Palestine and the Arab-Israel Conflict*, 4. basım (New York, 2001), s. 195.

Harita 13.2 BM'nin Filistin'in bölünmesi önerisi, 1947.

poru BM'ye sunulduğunda İngiltere, Genel Kurul'daki oylamayı beklemeyerek 1947 Eylül ayında Filistin mandasının 15 Mayıs 1948'de sona ereceğini bildirdi. Bu bildiriyle İngilizlerin çekildikleri tarih arasında Filistin tam bir kaosa gömülmüştü. Başlayan toplumlar arası savaş döneminde Yahudi güçleri, BM kararıyla Yahudi devletine ayrılan toprakları güvence altına almaya çalıştılar. O toprakların çoğunda henüz Arap çoğunluk bulunduğundan doğal olarak Arap direnişi de başladı. Ancak dağınık Arap çeteleri disiplinli Haganah güçleriyle boy ölçüşemediğinden, 1948 baharında, önerilen Yahudi devletine düşen topraklardaki belli başlı Arap merkezleri Yahudilerin kontrolüne geçmiş ve 400 bin Filistinli kaçmış durumdaydı. Toplumlar arası savaşta Irgun en korkunç eylemlerinden birini yaptı: Kudüs yakınlarındaki Dayr Yasin köyünün 250 sivil sakinini katletti. Katliam haberleri Arap nüfus arasında yayılınca Arapların evlerini bırakıp kaçtıkları bir panik başgösterdi. Dayr Yasin'in misillemesini bir Arap birliği yaparak, Kudüs eteklerinde bir Yahudi sağlık konvoyunu pusuya düşürüp doktorları öldürdü. Hâlâ İngiltere'nin sorumluluğunda bulunan topraklarda zulmün ardı arkası kesilmek bilmiyordu.

Toplumlar arası savaş boyunca İngiliz yönetimi, düzeni sağlamak adına fazla bir gayret sarf etmeyerek kendi çekilişinin hazırlıkları üzerinde yoğunlaştı. 14 Mayıs 1948'de kargaşanın tam ortasında sonuncu İngiliz yüksek komiseri General Alan Cunningham, Hayfa'dan sessizce ayrıldı. Bir görgü tanığı bu olayı şöyle anlatıyordu: "İngiliz bayrağı indirildi ve Filistin'deki İngiliz yönetimi, bir idamın hızıyla ve gece geçen bir geminin sessizliğiyle sona erdi."[51] İktidar, manda otoritesinden yeni yerel hükümete devredilmemişti, çünkü ortada bir Filistin hükümeti yoktu. İngiltere, mandaterliği sırasında siyasal kurumlar yaratamamış, aksine Arap ve Yahudi toplumlarını karşılıklı bir üstünlük mücadelesinde bırakmıştı. Bu mücadelede galip çıkan Yahudi toplumu oldu; yüksek komiser Cunningham'ın gidişinden birkaç saat sonra Ben-Gurion, İsrail devletinin bağımsızlığını ilan etti. Yeni devlet ABD ve Sovyetler Birliği tarafından derhal tanındı.

51) Akt. John Marlowe, *The Seat of Pilate* (Londra, 1959), s. 252.

David Ben-Gurion, İsrail devletinin bağımsızlığını ilan ediyor, 14 Mayıs 1948. Bu törenin yapıldığı salonun duvarında asılı olan portre, siyasal Siyonist hareketinin kurucusu ve *The Jewish State*'in yazarı Theodore Herzl'e aittir (AP/World Wide Photos).

BİRİNCİ ARAP-İSRAİL SAVAŞI

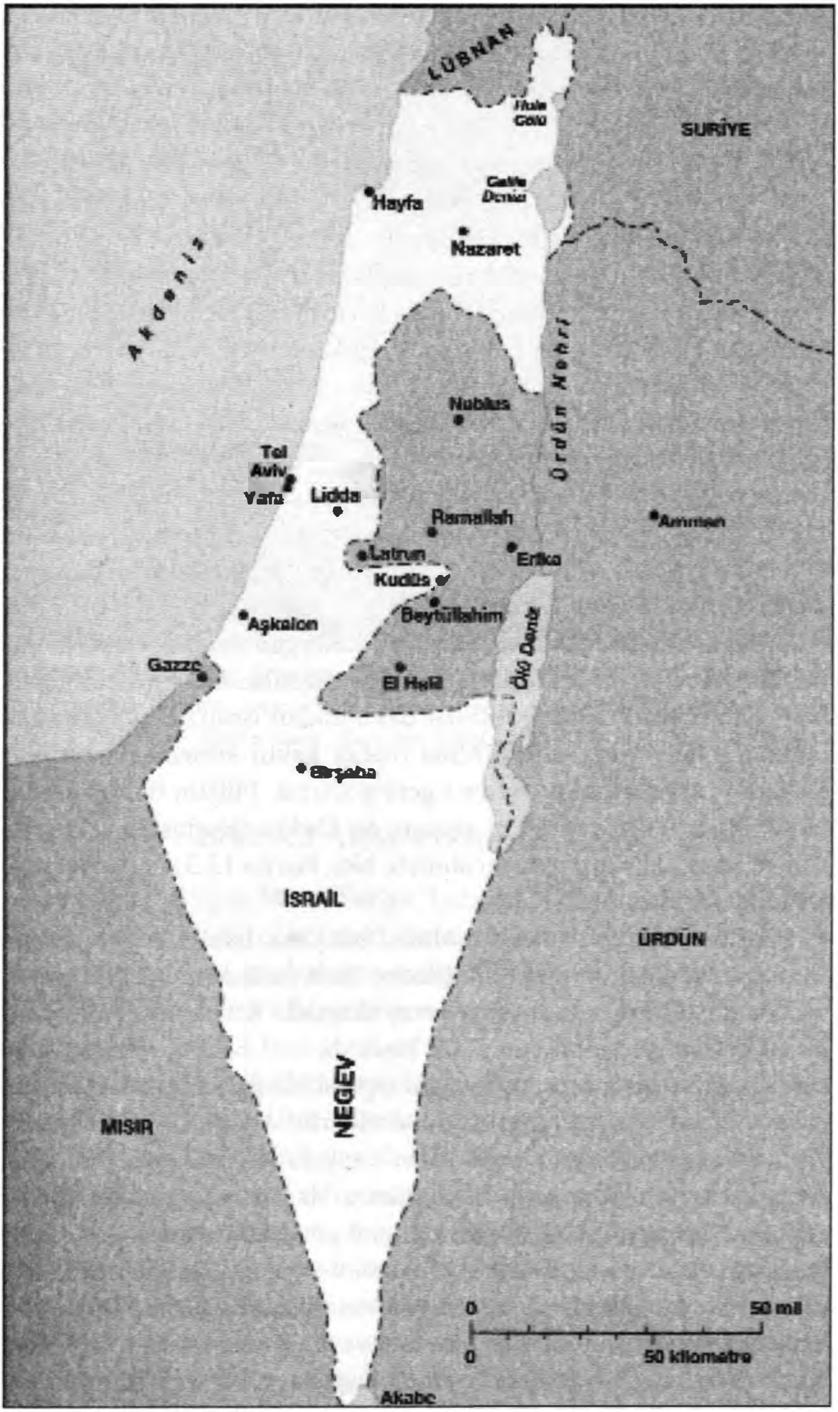
15 Mayıs 1948'de Mısır, Suriye, Lübnan, Ürdün ve Irak ordu birlikleri İsrail'e girdiler, bölgesel bir savaş başlattılar ve savaş 1948 Aralık ayında Arap güçlerinin yenilgisi, İsrail topraklarının genişlemesi ve BM'nin Filistin Arap devleti kurulması önerisinin çökmesiyle sona erdi.

Görünüşte Arap Birliği'nin birleşik otoritesi altında hareket eden Arap devletlerinin her biri aslında kendi çıkarlarına öncelik vermişlerdi. Böylece, İsrail'in işgali daha ilk başta Araplar arası siyasal rekabetlerden dolayı daha az soruna yol açmıştı ve bu durum da savaş alanında bir koordinasyon eksikliği doğurmuştu. Ayrıca, Kral Abdullah'ın Arap Lejyonu dışında Arap kuvvetleri kötü hazırlanmıştı, kötü donanımlıydı ve kötü yönetiliyordu, sayıca da azdılar. Elbette bu koşullarda, yeni doğmuş, savunmasız bir İsrail'in, Arap askerleri sürülerinin saldırısıyla karşı karşıya kaldığı söylentisi gerçeklerle

uyuşmamaktadır. 15 Mayıs'tan 11 Haziran 1948'e kadar olan ilk çatışmalarda Arap orduları 21.500, Haganah ile ona bağlı birimler 30 bin kişiydi. Kuşkusuz olay sadece sayılardan ibaret değildir. Ben-Gurion'un komutasındaki İsrail kuvvetleri, bir Yahudi devletinin varlığı için ölüm-kalım mücadelesine girdikleri inancıyla hareket etmekteydiler. Bu uğurda olağanüstü başarı gösterdiler, daha sonraki savaşlarda İsrail ordusunu karakterize edecek cesaret ve savaş anında karar verebilme yeteneklerini sergilediler. Haziran'daki BM ateşkesine kadar Arap saldırıları, Kudüs hariç bütün cephelerde püskürtülmüştü; Kudüs'te Arap Lejyonu Doğu Kudüs'ü almıştı ve İsrailliler şehrin yeni batı kısmını ellerinde tutuyorlardı. Her iki taraf da ateşkesten silahlarını geliştirmek amacıyla yararlandılarsa da, İsrailliler bir sonraki savaşa (9-18 Temmuz) üstün güçlerle girdiler. Haganah'ın ordusu iki katına çıkmış, Avrupa'dan hafif silahlar, ağır malzeme ve hatta birkaç uçak alarak ateşgücünü önemli ölçüde arttırmıştı. Temmuz'da ikinci ateşkes yürürlüğe girdiğinde İsrail'in zaferi artık kesindi.

Bundan sonraki on iki ay boyunca saldırgan Arap devletlerinden her biri İsrail'le birer ateşkes anlaşması imzaladılar. Bu anlaşmalar barış anlaşmaları değildi, Araplar bakımından İsrail'i tanıdıkları anlamına gelmiyordu; sadece nihai olarak kabul etmemekle birlikte ateşkes sınırlarını sabit duruma getiriyorlardı. Filistin bu durumda, İsrail, Mısır (Gazze Şeridi'ni almıştı) ve Ürdün (Kudüs'ün eski şehrini ve Şeria nehrinin batısını almıştı; bkz. Harita 13.3) arasında paylaşılmış oluyordu.

Bir Filistin Arap devletinin olması bir yana, İsrail olan bölgedeki Arap nüfusun çoğunluğu (700 binden fazla insan) mülteci durumuna düşmüştü. Toplumlar arası savaş sırasında Arapların Filistin'den kaçışı başlamıştı ve bu süreç, ilk başlarda sivil halkın, yakınlarında sürüp giden savaya karşı normal bir tepkisiydi: geçici olarak gidecekler, savaş sona erince yerlerine döneceklerdi. Ancak 1948 baharında ve yaz başlarında Filistinli Arapların kaçışı kitlesel bir göçe dönüştü. Arap kaçışı, bir kere başladıktan sonra Haganah tarafından teşvik edilmişti. Haganah İsrail devletinin içini güvenceye almak ve BM'nin kararlaştırdığı sınırların dışındaki Yahudi yerleşim birimlerini korumak amacıyla, 1948 Nisan ayında düşman olabilecek Arap köylerine karşı bir kampanya başlattı. D Planı diye anılan bu kampanya, "Arap köy ve kasabalarının fethine ve sürekli işgaline ya da yok edilmesi"ne

Harita 13.3 Arap-İsrail ateşkes çizgileri, 1949.

imkân sağlıyordu.[52] Haganah subayları bunu kendilerine Yahudi devleti içinde ve Araplara ayrılan toprakların sınırlarının hemen içinde köyleri olan Filistinli Arapları sistematik bir şekilde yerlerinden atma izni olarak yorumladılar. D Planı'nın uygulanması Arap halk arasında zaten yaygın biçimde var olan korkuyu arttırdı ve geri dönüşü olmayan kaçış başladı. Yüz binlerce Arap sınırlara giderken İsrail ordusu da bu fırsatı, sağlam bir Yahudi çoğunluğu olan homojen bir Yahudi devleti kurmak üzere kullandı. 1949 yılı başlarına kadar Araplar yer yer zorla köylerinden atıldılar. 1949'da son ateşkes anlaşması imzalandığında İsrail sınırları içinde sadece 160 Arap kalmıştı.

Kaçanların ya da yurtdışı edilenlerin çoğu yoksuldu ve çeşitli Arap ülkelerindeki mülteci kamplarına yerleştirildiler. İsrail'in zorla kurulması sonucunda, Avrupa Yahudi göçmeni sorunu yerine o günden beri bölgede siyasal karışıklığa yol açan bir Ortadoğu göçmen sorunu doğurdu.

İsrail'in kesin zaferi (ki İsrail'de İstiklal Savaşı olarak anılmaktadır) yerlerinden atılmış Filistinliler trajedisini yaratmanın yanı sıra Arap dünyasında böyle hazırlıksız orduları savaşa süren rejimlerin gözden düşmesine yol açtı. Arap yenilgisi ayrıca uygarlık tartışmaları doğurdu, Arap hayatının toplumsal ve siyasal temellerinin özeleştirisini getirdi. Konu üzerindeki en etkili yorumlardan biri olan Constantine Zurayq'ın *The Meaning of the Disaster* (Felaketin Anlamı) kitabı öylesine ilgi gördü ki, 'felaket' sözcüğü 1948 Arap yenilgisiyle eşanlamlı olarak kullanılmaya başlandı. O yenilgi ve Araplar arasındaki suçlanma, Filistin'in Arap ve Yahudi sakinleri arasındaki özgün çatışmayı trajik Arap-İsrail çatışmasına çevirecekti.

SONUÇ

Devletler arasındaki ilişkiler açısından 1940'lar onyılı, Ortadoğu'da büyük bir değişim dönemidir. İsrail'in kurulması, yüz binlerce Filistinlinin kaçışı ve yurtlarından edilmeleri, Arap Birliği'nin kurulması, Arap devletlerinin bağımsızlıklarını elde edişleri ve İngiltere ile Fransa'nın gerilemesi ve ABD ile Sovyetler Birliği'nin dünya güçleri olarak ortaya çıkmaları, bölge adına yeni ve önemli gelişme-

52) Benny Morris, *The Birth of the Palestinian Refugee Problem, 1947-1949* (Cambridge, 1987), s. 63.

leri temsil etmekteydi. İran'ın genç şahı dışında 1949'un iktidarda olan hükümdarları 1930'lardan beri tahtlarındaydı ve 1949'da cumhurbaşkanı ve başbakan olan kişiler 1930'larda da aynı makamlarda bulunmuşlardı.

Bu iktidardaki seçkinler pek çok ülkede, özellikle de nüfusu kalabalık Arap devletlerinde, artık halkın emellerini temsil etmiyorlardı. Eski yozlaşma ve ayrıcalık düzenini devam ettiriyorlar ve siyasal iktidarlarını emperyalizm güçleriyle işbirliği yapmaya istekli olmalarına borçlu olarak görünüyorlardı. Ayrıca, 1948 'felaket'ine götüren koşulları yaratmaktan sorumlu kabul ediliyorlardı. Bunlar 2. Dünya Savaşı'nda ve hemen sonrasında makamlarını korumuşlardı, ama yeni milli bağımsızlık çağında iktidardaki seçkinler ve onları destekleyen toplumsal ve siyasal düzen yeni değişim güçleri tarafından süpürülüp atılacaktı.

4. KISIM

2. DÜNYA SAVAŞI'NIN SONUNDAN 1970'LERE KADAR BAĞIMSIZ ORTADOĞU

2. Dünya Savaşı'nın sonu, merkezi Arap devletlerine 1919'da kurulmalarından beri istedikleri egemenliği getirmişti. Ancak bütün Ortadoğu'nun çok geçmeden anladığı gibi, Avrupalı askerlerin ve yöneticilerin gitmesi yabancı devletlere bağımlılığın sonu demek değildi. Sovyetler Birliği ile ABD arasında dünya çapında üstünlük kurmaya yönelik Soğuk Savaş rekabetinin başlaması, Ortadoğu devletlerinin çoğunu süper-güçlerin birinin ya da diğerinin müttefiki olarak bölgesel soğuk -ve kimi zaman da sıcak- savaşa sürüklemiştir. Türkiye, İran, Ürdün ve İsrail gibi ABD ve onun Avrupalı müttefiklerinin yanında Sovyetler Birliği'ne karşı cephe almış ülkeler, çok

miktarda ABD yardımı aldılar ve yine çok sayıda Batı silahları almaya teşvik edildiler. Eski imparatorluk yöneticileriyle aralarında belli bir mesafe korumayı tercih eden ülkeler, Batı'dan yardım alamayınca askeri ve ekonomik yardım için Sovyetler Birliği'ne başvurmak zorunda kaldılar. Kitabın bu bölümünün kapsadığı dönem itibariyle, bölgenin hemen hemen bütün devletlerinin diplomatik ilişkilerinde ve dış yardım almalarında Soğuk Savaş gerekli ve temel unsurdu. Özellikle ABD, Ortadoğu'yu Sovyetler Birliği'yle dünya çapındaki üstünlük amaçlı rekabet gözlüğüyle görüyor ve merkezi Arap devletleriyle ilişkilerini düzeltebilecek politikalar geliştirmeyi ihmal ediyordu. Merkezi Arap ülkeleri olan Mısır, Suriye ve Irak'ın siyasal liderliği 1950'li yıllarda büyük bir değişime uğramıştır. Avrupa tarzı kurumlarda eğitilmiş üst sınıf sivil politikacıların yerini, toplumun alt sınıflarından ya da kırsal kesimden gelen genç subaylar almıştır. Subay-politikacılar milliyetçilik duygularıyla hareket ederek ve sosyal adalet, ekonomik kalkınma ve İsrail karşısında askeri üstünlük elde etme hevesiyle reform programları başlatmışlar ve başlattıkları silah alımlarıyla Sovyetler Birliği'ne borçlu duruma düşmüşlerdir. Hedefleri gereği devletin rolünü görülmemiş derecede genişletmişler, planlı ekonomiler ve yeni sosyal denetim sistemleri uygulamaya koyulmuşlardır. Arapların birlik olması gerekliliğini seleflerinden daha çok vurgulamışlarsa da, devlet mekanizmasını birliğin mümkün olamayacağı derecede genişletmişlerdir; devirdikleri burjuva hükümetleri yozlaşmışlıkla suçlamışlar, ancak kendileri de geliri ve girişimi azaltan asalak devlet bürokrasileri yaratmışlar; halk demokrasisi söylemine rağmen kukla parlamentolu ve anlamsız seçimli otoriter tek parti rejimleri kurmuşlar; eğitim fırsatlarını çok geliştirseler de ifade özgürlüğünü kısıtlayacak sansürler getirmişlerdir. Genç subayların iktidara geçmeleri ilk başlarda halk desteğiyle karşılanmıştır. Ama iki büyük savaş arası dönemdeki selefleri gibi halkın taleplerini karşılayamadıkları için, uzun süren iktidarları döneminde etkili protesto hareketleri ortaya çıkmıştır.

Reformcu Arap rejimlerinin açıkladıkları hedefleri gerçekleştirmemelerinin en belirgin tezahürü, İsrail'in 1967 Haziran Savaşı'nda Mısır, Suriye ve Ürdün'ün birleşik ordularını kesin bir yenilgiye uğratmış olmasıdır. Bu savaş Ortadoğu tarihinde dönüm noktası haline gelmiş ve onyıllarca süren bir yenilenme dönemi başlatmıştır. İsrail'in Şeria'nın batı kıyısını ve Gazze Şeridi'ni sürekli işgal atında

tutması İsrail toplumunda yoğun tartışmalara neden olmuş ve dini partilerin siyasal bir güç olarak yükselmelerine katkıda bulunmuştur. İsrail işgali, Filistin milliyetçiliğinin de yükselmesi ve bağımsız bir Filistin devleti kurulması yolunda çalışacak Filistin örgütlerinin kurulması sonucunu doğurmuştur. Bu örgütlerin faaliyetleri bölge politikalarına yeni bir boyut getirirken, Filistinlilere daha önce ellerinde olandan daha büyük bir etkinlik sağlamıştır.

14
DEMOKRASİ VE OTORİTERYANİZM: TÜRKİYE VE İRAN

2. Dünya Savaşı'nı izleyen otuz yıl içinde Türkiye ve İran farklı siyasal gelişme yollarını seçtiler. Türkiye'de Cumhuriyet Halk Partisi'nin tek parti iktidarı, yerini seçimlerin açık ve halkın katılımının yoğun olduğu çok partili sisteme bıraktı. Bu dönemde Türk demokrasisi kriz anları yaşadıysa da, söz konusu krizler siyasal çoğulculuk ve ifade özgürlüğüne sürekli bağlılık lehine çözüme kavuşturuldu. Buna karşılık İran'da, Muhammed Rıza Şah 1950'li yılların başlarında petrolün millileştirmesinden doğan bir krizi güç bela atlattıktan sonra, siyasal faaliyetin şiddetle kısıtlandığı otoriter bir monarşi yönetimine döndü. Şahın reformcu emelleri vardı tabii, ama gücüne meydan okunmasına hoşgörüyle yaklaşmak istemiyordu; bu yüzden

ordu ve gizli polisçe desteklenen kraliyet otoritesine dayanan bir hükümet sistemi kurdu.

SAVAŞ SONRASI YILLARDA ABD'NİN ROLÜ

ABD'yle Sovyetler Birliği arasındaki Soğuk Savaş mücadelesi Ortadoğu'nun tamamını etkilemişse de, süper-güç rekabetinin içine çekilen ilk bölge devletleri, Sovyetler Birliği'nin komşuları Türkiye ile İran oldu. Sovyetler Birliği'ni kuşatma politikasının bir parçası olarak ABD, iki devlete de ekonomik ve askeri yardım sağladı. Amerika Birleşik Devletleri bunu yaparak Türkiye ve İran'ın iç ve dış politikasında etkili bir güç olarak devreye girmiş oluyordu. Bu yüzden, iki ülkedeki iç gelişmeleri incelemeden önce, ABD'yi onların işlerine böylesine karışmaya iten kaygıların genel olarak gözden geçirilmesi uygun olacaktır.

1945'te hem Türkiye hem İran, Sovyetler Birliği'nin egemenliklerine yönelik tehditleriyle karşı karşıyaydılar. O yıl başında Moskova, doğu Anadolu'daki Türk topraklarında hak iddia etmiş ve Boğazlar'ın denetiminden pay istemişti. İngiltere ve ABD'nin teşvikiyle Cumhurbaşkanı İnönü'nün hükümeti Sovyet isteklerini reddetti ve ülkenin egemenliğini vurguladı. Ancak ABD bunu Sovyet yayılmacılığının bir örneği olarak görmüş, Türkiye'nin stratejik önemini ve o ülkeyi komünizme karşı gelişen ABD ittifakı içinde yer almasının uygun olacağını düşünmüştü. Ankara, Sovyetler'e karşı kendi başına direnemeyeceğini bildiğinden, ABD'nin mali ve askeri yardımını kabul etti ve Türk topraklarında askeri üsler açılmasını kabul etti. Bu, iki ülke arasında uzun süreli ama kimi zaman sıkıntılı savaş sonrası ittifakın başlangıcı oldu.

İran'ın Sovyetler Birliği'yle krizi Sovyetler'in İran'ın Azerbaycan vilayetindeki tutumu yüzünden başladı. Savaş sona erdikten sonra Sovyet askerleri 1941'de imzalanan anlaşmayı ihlal ederek bölgede kaldılar. Azerbaycan geçici hükümeti 1945 Kasım ayında Moskova'nın desteğiyle özerkliğini ilan etti. Bir ay sonra Kürt yurtseverler de onu izleyerek Azerbaycan'ın güneybatısında özerk Kürt Mahabad Cumhuriyeti'ni ilan ettiler. ABD'nin güçlü desteğini alan İran hükümeti, BM Güvenlik Konseyi'ne şikayette bulundu ve Sovyetler Birliği 1946 baharında askerlerini İran topraklarından çekmeyi kabul etti. Sovyetler'in çekilmesinin hemen ardından şah, İran askerlerini özerklik hareketinin yerel destekçilerini ezmek üzere Azerbaycan'a gönderdi.

Sovyetler'in Doğu Avrupa'daki faaliyetleriyle birlikte ele alındığında bu iki olay, ABD dış politika çevrelerindeki Soğuk Savaş görüşünün doğmasına katkıda bulundu: Sovyetler Birliği, tek görevi komünizmi dünyaya yaymak olan saldırgan, yayılmacı bir devlet olarak görülüyordu. Sovyetler'in gerekçelerinin böylesine karmaşık olmayan yorumu, aynı derecede karmaşık olmayan bir karşılık doğurmaktaydı: ABD dünya çapında yeni çıkarlarını korumak için kendisinin ve müttefiklerinin kaynaklarını Sovyetler Birliği'nin sınırlanması doğrultusunda kullanacaktı.

Doğu Akdeniz bölgesinde Soğuk Savaş yaklaşımı 1947 Truman Doktrini'yle ifade edildi. Sovyetler'in Türkiye üzerindeki baskıları ve Yunanistan'da bir komünist ayaklanmasına tepki olarak formüle edilen Truman Doktrini, domino teorisinin ilk formüllerinden biriydi. Bu doktirin, ABD müdahale etmediği takdirde Sovyetler Birliği'nin Yunanistan ve Türkiye'nin kontrolünü ele geçireceği ve ondan sonra diğer Ortadoğu devletlerinin hemen komünist etkisine gireceği inancına dayanıyordu. Truman Doktrini, Washington'ın Yunanistan ve Türkiye'ye askeri ve ekonomik yardımda bulunarak bu ihtimali önlemek amacıyla tasarlanmıştı. 1947 ile 1960 yılları arasında Amerika'nın Türkiye'ye yardımı 3 milyar dolara ulaştı ve Türklerin Sovyet emellerini caydırıcı güç olarak 500 bin kişilik bir ordu kurmasını sağladı. Dış yardımın bu devasa boyutu, Türk hükümetinin 1950'lerde sorumsuz ekonomik politikalar benimsemeye yönelmesinde pay sahibiydi.

ABD'nin Sovyetler Birliği'ni kuşatma politikası Ortadoğu devletleri arasında bir anlaşmalar ağı kurma planlarını da içeriyordu. Böylece 1952'de Türkiye ve Yunanistan, Kuzey Atlantik Paktı Örgütü'ne (NATO) tam üye oldular; 1954'te Türkiye ile Pakistan karşılıklı işbirliği anlaşması imzaladılar; 1955'te Türkiye ve Irak'ın imzaladığı Bağdat Paktı'na çok geçmeden İngiltere, Pakistan ve İran da girdiler. Sovyet yayılmacılığına karşı bu ittifaklar zırhını yaratan ABD, Ortadoğu'da başlıca Batılı güç olarak İngiltere'nin yerini aldı. Bölge ülkeleri ABD'nin ekonomik yardımından memnun kaldılarsa da, Amerika Birleşik Devletleri'nin iç siyasal hayata karışması ve ABD askeri üslerinin varlığı bazı çevrelerde hoşnutsuzlukla karşılandı. ABD, İngiltere'nin yerine sadece bir güç olarak değil, aynı zamanda Ortadoğu milliyetçilerinin eleştiri hedefi olarak geçmişti.

TÜRKİYE: ÇOK PARTİLİ SİSTEME GEÇİŞ

Savaşın sonu Türkiye'de ekonomik ve siyasal değişiklik baskılarını su yüzüne çıkarmıştı. İnönü 1938'de cumhurbaşkanı olunca Atatürk'ün öngördüğü ekonomik kalkınma programını uygulamıştı. Bu program devletçilik ilkesine bağlılık, yani sanayinin gelişiminde başlıca rolü devletin üstlenmesiydi. Ancak 1940'ların sonları yaklaştığında Türk iş çevreleri özel girişimcilik faaliyetleri için daha fazla özgürlük istiyorlardı ve hâlâ nüfusun çoğunluğunu oluşturan köylüler de hükümetin tarımın aleyhine sanayi gelişmesine yoğunlaşmasından memnun değillerdi. Ayrıca, aydınlar ve politikacılar siyasal gücün tek bir partinin tekelinde bulunmasına karşıydılar. Bu koşullarda İnönü, siyasal muhalefetin kendi ifade etmesine daha fazla özgürlük tanıdı. Millet meclisinin dört üyesi bu fırsattan yararlanarak 1946'da CHP'den ayrılıp Demokrat Parti'yi kurdular. Ayrılan milletvekillerinin bu girişimi Türkiye'de çok büyük siyasal değişiklikler yaratacaktı.

Yeni parti ilk popülerlik sınavını 1946 seçimlerinde verdi. Demokrat Parti 465 sandalyeden sadece 65'ini almalarına rağmen, bir muhalefet partisinin varlığı bile Türk siyasal hayatında önemli bir gelişmeydi. Demokrat Parti üyeleri dört yıl boyunca mecliste hükümet politikasını eleştirdiler ve CHP milletvekilleriyle sert tartışmalara girdiler. Aynı zamanda bütün Türkiye'de şubeleri olan bir örgüt kurdular. Demokrat Parti'nin programı CHP'ninkinden pek farklı değilse de, halkın devletin insanların hayatına karışmasından doğan hoşnutsuzluğunu, özellikle kırsal kesimde olmak üzere ustaca kullandılar. Bu tür bir düzenleme Kemalizmin ruhuydu; devlet otoritesinin kurulması, devletin Atatürk ve İnönü hükümetleri tarafından getirilen toplumsal ve hukuki değişiklikleri zorla kabul ettirmek için müdahale etmesi, Kemalist politikaların özünü oluşturuyordu. Demokrat Parti, Kemalist devletin müdahale uygulamalarını azaltmaya söz vererek kendini bir yandan sıradan Türklerin, diğer yandan özel sektör iş çevrelerinin temsilcisi olarak sundu. 1950 seçimleri bu mesajın seçmenlerce tutulduğunu gösterdi. Modern Türk siyasetinde devrim diye nitelenen bir sonuçla Demokrat Parti 408, CHP ise sadece 69 sandalye aldılar. Türkler değişim isteklerini bildirmişlerdi ve yirmi yedi yıllık CHP iktidarından sonra Atatürk'ün kurduğu parti iktidardan indirilmişti. Bu geçiş dönemindeki devlet adamlığı bü-

yük takdir toplayan İnönü, hükümetin dizginlerini Demokrat Parti yetkililerine teslim edip mecliste muhalefet lideri olarak yerini aldı. Bir muhalefet partisinin kurulmasından sadece dört yıl sonra Türkiye, çok partili demokrasiye huzur içinde geçmişti.

Demokrat Parti İktidarda, 1950-1960

Demokrat Parti, kurucularından Celal Bayar'ı cumhurbaşkanı, Adnan Menderes'i de başbakan yaptı. Demokrat Parti'nin iktidardaki on yılında Türk politikasına bu ikili hakim olmuştur. Uzun devlet hizmeti olan Bayar (1882-1986) bankacıydı; Menderes (1899-1961) büyük toprak sahibi bir aileden geliyordu ve Ankara Hukuk Fakültesi'nden mezundu. İkisinin de askerlik geçmişi olmaması, bazı araştırmacıları Demokrat Parti'nin yükselişini 1950'den sonra Türk siyasal seçkinlerinin bileşimindeki bir değişiklikle eş tutmaya götürmüştü. Millet meclisi, politikacı olmuş devlet memurları ve askerlerin hakimiyetinden, meslek sahipleri ve işadamlarının çoğunluğuna geçmişti. Bu, askerlik ya da bürokrasinin siyasal iktidara giden yol olduğu geç Osmanlı ve erken CHP çizgisinden bir kopuştu.

Türk halkının Demokrat Parti'yi desteklemesi, Atatürk-İnönü laiklik mirasından kopmayı istediklerini mi gösteriyordu? Demokrat Parti'nin zaferi halka duyurulurken, yeni hükümetten beklenecek siyasal değişiklikler hemen iletildi: Ülkenin pek çok yerinde yasaklanan Arapça ezanlar başladı. Menderes hükümeti bu konuda görevinin ne olduğunu biliyordu ve ilk işlerinden biri Arapça ezanı yasallaştırmak oldu. Diğer laiklik karşıtı önlemler de gelmekte gecikmedi. İlkokul sisteminde veliler aksini özellikle belirtmedikçe bütün öğrencilere din dersi verilecekti; imam hatip okullarının sayısı arttırıldı; mevcut camilerin onarımı ve 5 bin yeni cami inşası için büyük bütçeler ayrıldı. Böylesine uygun bir siyasal iklimde dini yayınlar da artmış, Ramazan'da oruç tutanlar ve hacca gidenler çoğalmıştı.

1950'ler boyunca İslamiyet'in rolündeki mütevazı değişikliklere resmen izin verilmesi eski politikadan bir dönüşü belirlemiştir. Ancak bu eğilim Kemalizm politikalarına kararlı bir tepkiden ziyade, popüler dini isteklere dengeli bir yaklaşımdı. İnsanlar otuz yıla yakındır kısıtlı olarak uygulamakta oldukları şeyleri sürdürmlekte özgürdüler. Hükümet popülerliğini sürdürdükçe Demokrat Parti de buna izin verecekti. Ancak Menderes siyasal amaçlar uğruna dini

konuları sömürürken, laiklik ilkesini yıkmak değil, sadece biraz değiştirmek istemekteydi.

Demokrat Parti'nin CHP'den farklı olduğu başka bir önemli alan ekonomiydi. Menderes devletin rolünü azaltmaya ve özel girişime daha fazla yer vermeye kararlıydı. Aynı zamanda tarım reformu yapmaya ve kırsal kesimde yaşayan köylülerin hayat standartlarını düzeltmeye söz vermişti. Demokrat Parti'nin ekonomik politikalarının bu iki kısmı çelişmekteydi. Menderes'in ekonomik planlamayı terk ettiği doğruysa da, devletin Türkiye'nin tarım sektörünü geliştirecek projelere mali müdahalede bulunarak ekonomide merkezi bir rol oynadığı da doğrudur. Menderes seçim zaferinde muhafazakâr köylünün oylarının katkısının büyük olduğunu biliyordu ve bu desteği beslemeye dikkat ediyordu. Hükümeti, özellikle traktör olmak üzere çok sayıda pahalı tarım makinesi ithal etti; barajlar ve sulama kanalları inşa etti; önce erişilmez olan bölgeleri ticari tarıma açan ve nakliyeye yardımcı olan ulusal bir karayolu ağı kurdu. 1950'lerde Türk köylüsünün hayat kalitesinde kesin bir düzelme meydana gelmişti; Menderes hükümetinin politikaları tarımsal üretimin yüzde 75 artmasını sağladı ve buğday, tütün ve pamuk üreticilerine milli ve uluslararası pazarlara açılma imkânını getirdi. Ancak 1950'lerin ortasında ekonomi bozulmaya başladı ve tarım sektörü başlayan bir dizi kuraklıkla altüst oldu, Demokrat Parti'yle ilişkilendiren köylü refahı durdu. Menderes'in plansız harcama, para olmadan tüketici malı ve pahalı makine ithal etme tutkusunun yarattığı bütçe açıkları milli borcun yükselmesine yol açtı.

Demokrat Parti, iktidara geldiği andan itibaren halkın eleştirilerine duyarlı davranmıştı, ama ekonomik politikaları ateş altına alınınca basını sansür etme, gazetecileri hapsetme ve gazeteleri kapatmasına imkân veren düzenlemelere gitme gibi yöntemlere başvurdu. Barışçı eleştiri yollarını tıkamakla hükümet, muhalefeti ifade etmenin tek yolunun şiddet içeren gösteriler olduğu bir durum yaratmış oldu. 1960 baharında bu durum Türkiye'nin kentlerinde sık sık görülmeye başlandı. Türk siyaset hayatına şiddet girince Menderes düzeni korumak adına orduyu göreve çağırdı. Silahlı kuvvetleri asayiş dışı olaylar için de kullanmaya başladı, onlara CHP kampanya toplantılarını dağıtma görevini verdi. Bunun yanlış olduğu çok geçmeden anlaşılacaktı. 1960 Nisan ayında askerler İnönü'yü Kayseri'ye taşıyan trenin yolunu kestiler. İnönü ne olduğunu anlamak için

trenden indiğinde askerler önünde saygıyla iki yana ayrılarak yol verdiler; İnönü'nün tekrar bindiği tren Kayseri'de, Atatürk'ün eski arkadaşı ve istiklal savaşının kahramanı askerler ve subaylar tarafından selamlanarak karşılandı. Kayseri'deki olay Menderes'e ordunun Atatürk'ün mirasına karşı siyasal bir baskı aracı kullanılmaya razı olmayacağını gösterecekti. Daha sonra görüldüğü gibi, hükümetin de o mirastan fazla uzaklaşmasına izin verilmeyecekti. Kayseri olayından birkaç hafta sonra ekonomi çöküşe geçti, hükümet otoriteryanizme kayarken asker müdahale etti ve birinci Türkiye cumhuriyetine aniden son verdi.

1960 Hükümet Darbesi

27 Mayıs 1960 sabahı Orgeneral Cemal Gürsel komutasındaki Türk silahlı kuvvetleri, İstanbul ve Ankara'nın kontrolünü ele geçirip cumhurbaşkanı Bayar ve başbakan Menderes de dahil olmak üzere hükümetin ileri gelenlerini tutukladılar. Dünyanın her yerindeki sayısız askeri cuntalar gibi Türk subayları da iktidarda kalma niyetlerinin olmadığını bildirdiler. Ve yeni bağımsız devletlerdeki karşıtlarının aksine bu sözlerini tuttular ve 1961 Ekim ayında hükümetin dizginlerini sivil politikacılara devrettiler. Bu, askeri yönetimi uzatmak isteyen küçük rütbeli subayların hazırladığı bir darbe değildi. 1960 müdahalesinin başında bir general bulunuyordu ve amaç, askerlerin görüşüne göre Menderes hükümetinin yolundan ayrıldığı Kemalizm ilkelerini korumaktı. 19. yüzyıl Osmanlı reformlarından Atatürk'ün cumhuriyetin kurulmasındaki role kadar ülkede Avrupa tarzı değişimin en önünde hep askerler yer almıştı. Askeri geçmişleri olan insanlar, sadece bağımsızlık savaşını kazanmakla kalmayıp, yeni Türkiye'nin üzerine oturduğu temeli atmışlardı. Atatürk'ün askerleri politikadan ayırmasına rağmen, silahlı kuvvetler kendisini Atatürk'ün açıkladığı laik, reformcu ve demokratik hedeflerin muhafızı olarak görüyordu.

Askerler iktidara geldikten sonra hükümet etmenin ve müdahalenin istenen sonucu yaratmasını sağlamanın karmaşık sorunlarıyla karşı karşıya kaldılar. Hükümetin karar mekanizması olarak otuz sekiz subaydan oluşan bir Milli Birlik Komitesi kuruldu. General Cemal Gürsel komitenin başkanı, cumhurbaşkanı ve başbakan oldu. Darbeden birkaç saat sonra bu komite, İstanbul Üniversitesi'nden

bir grup hukuk profesörünü Ankara'ya getirterek yeni bir anayasa taslağı hazırlamak üzere görevlendirdi. Bu hareket askeri müdahalenin gerçekten geçici nitelik taşıdığını ve Milli Birlik Komitesi liderlerinin Atatürk'ün asker ile politikanın ayrı olması ilkesini korumaya kararlı olduğunu gösterdi.

Değiştirilen anayasa 1961 Temmuz ayında onaylandı. Yeni anayasanın eskisinden bir farkı, tek meclis yerine bir meclis ile bir senatodan oluşmasıydı. Bireylerin haklarını koruyan ve laiklik ilkesini vurgulayan maddeler de içeren bu anayasanın kabulünden sonra Milli Birlik Komitesi ülkeyi sivil yönetime devretmeye hazırlandı.

Seçimler yapılmadan önce askerlerin Demokrat Parti'nin tutuklu üyelerini ne yapacağı sorununu çözmesi gerekiyordu. Siyasal sürece müdahalelerini haklı kılmak için askerlerin, Türk halkına Demokrat Parti liderlerinin basit bir kötü yönetimden daha kötü suçlar işlediklerini göstermeleri lazımdı. Bu amaçla, devrik rejimin yaklaşık 600 üyesi siyasal ve mali yolsuzlukla, anayasayı ihlalle suçlandı. Yassıada'da kurulan mahkeme bir yıl kadar sürdü, 450 kişi bir yıl ile müebbet arasında değişen yıllarda hapse mahkum oldu. Menderes ile iki bakanı ölüme mahkûm edildiler ve 1961 yılı Eylül ayında asıldılar. Hâlâ popüler bir kişi olan Menderes'in bu tartışmalı idamı, taraftarları tarafından adaletin sağlanması olarak değil, bir siyasal eylem olarak görüldü ve askerlerin iktidardaki on sekiz ay içinde kazandıkları ünü lekeledi.

1961'den 1983'e Kadar İkinci Cumhuriyet: Toplumsal Değişim, Siyasal İstikrarsızlık ve Askeri Müdahale

1961'den sonraki yirmi yılda hükümet değişikliklerine genel bir bakış, bu dönemde Türk siyasal hayatını niteleyen istikrarsızlığı gözler önüne sermektedir. Dört yıllık CHP koalisyon hükümetlerinden sonra yeni Adalet Partisi 1965'te seçimleri kazandı, ama ülkede hüküm süren şiddet ve toplumsal huzursuzluk dalgasıyla başa çıkamayınca 1971'de askerler tarafından görevden alındı. Askerler iki yıl sonra Türkiye'yi sivil idareye devrettilerse de, 1980'de ülkede yine iç karışıklıklar başladı, askerler düzeni kurmak ve Kemalist ilkeleri korumak için müdahale ettiler.

Türkiye'de yaşananlar, karmaşık bir toplumsal, ekonomik ve demografik değişim süreciydi. Nüfus yirmi beş yılda yaklaşık iki kat

artmış, 1950'de 21 milyondan 1975'te 40 milyona çıkmıştı. Diğer Ortadoğu devletleri gibi Türkiye de 2. Dünya Savaşı'ndan sonra hızlı bir kentleşme sürecinden geçmişti. 1950'de Türk nüfusunun yüzde 8.4'ü 100 bin kişilik kentlerde yaşarken, 1975'te bu oran yüzde 23'e ulaşmıştı. İstanbul'un nüfusu 1950'de 1 milyondan 1980'lerin ortasında 5 milyona çıkmıştı. Aynı dönemde Ankara'nın nüfusu 290 binden 2.2 milyona yükselmişti. Bu hızlı kentleşmenin başlıca sebebi, köylülerin daha iyi ekonomik fırsatlar arayarak kentlere göçmeleriydi. Gerçi bu koşullara her zaman kavuşamayacaklardı ve Türkiye'nin kent manzarasının başlıca unsuru, işsiz göçmenlerle dolu gecekondu mahalleleri olmuştu.

Ülkedeki sınırlı fırsatlara tepki olarak Türkler yabancı ülkelerde iş aramaya başladılar. 1960'larda Türk işçilerinin Batı Avrupa'ya kitlesel göçü başladı. 1980'lerin sonunda sadece Batı Almanya'da 1.8 milyon Türk ikamet ediyordu. Ev sahibi Avrupalı ülkeler, bu insanlara daimi ikamet hakkı tanımaya niyetleri olmayıp, Türkiye'ye dönmelerini bekledikleri için 'misafir işçiler' demekteydiler. Ancak çok sayıda Türk işçisi uzun süreler Avrupa'da kaldı, yuva sahibi oldu ve giderek artan direnişe rağmen çalıştıkları ülkelerin yurttaşları olmak istediler. Avrupa'daki Türklerin durumu özellikle Almanya'da ciddi bir konu olmuştu ve Türkiye'nin Avrupa devletleriyle ilişkilerinde önemli bir unsur haline gelecekti.

1950'den sonraki çeyrek yüzyılda okur yazarlık oranının artması Türk eğitim sisteminin başarılı olduğunu gösterir. 1975'te Türk erkeklerinin yüzde 75'iyle kadınların yüzde 48'i okuryazardı, ki bu, 1950'deki yüzde 47 ve 20 oranlarına kıyasla ciddi bir yükselişti. Kadın ve erkek okuryazarlığı arasındaki eşitsizlik, Atatürk'ün hedefi olan kadınların tam kurtuluşunun pratikte gerçekliğe uygulanmadığını gösterir. Yine de Türk kadınları bazı alanlarda Ortadoğu'daki hemcinslerinden çok daha büyük rol oynamışlardır. Örneğin, kadınların seçilme hakkını aldıkları 1935'ten 1975'e kadar her mecliste kadın milletvekilleri olmuştur. 1975'te ilkokullardaki öğrencilerin yüzde 46'sı kız olmasına rağmen, üniversite öğrencileri arasında bu oranın sadece yüzde 20'de kalması da ilginçtir. Kuşkusuz, bu tür istatistikler davranışları ve fırsatları yansıtmadıkları gibi, bölgeler, kuşaklar ve sosyal sınıflar arasında kadınlar nezdinde normal sosyal davranışın ne olduğunu da açıklamazlar. Türk toplumu bir bütün olarak kadınların toplumsal rolleri konusunda muhafazakâr kalsa

da, kadınların eğitim ve kamu hayatına giderek artan katılımları ülkenin toplumsal ve ekonomik değişiminin önemli bir veçhesini oluşturmaktaydı.

1950 sonrasının toplumsal ve ekonomik değişimi, Türkiye'nin iki partili sisteme göre tasarlanmış siyasal yapısına ağır bir yük yüklemişti. Ancak iki ana parti Türkiye'nin tarım ekonomisinden karma ekonomiye geçişinin yarattığı ve giderek artan çıkar farklılıklarına somut çözümler bulamadılar. Belirli bir hükümetin politikası altında refaha kavuşan gruplar -örneğin, Menderes zamanında sanayiciler ve köylüler-, yeni hükümetler iktidara geldiklerinde özel statülerini kaybetmek istemediler. Bu yüzden, onlar da Büyük Millet Meclisi'nde kendi çıkarlarını temsil edecek siyasal partiler kurdular. Sanayi işçileri ve üniversite öğrencileri, Marksistler ve İslamcılar da kendi ihtiyaçlarının göz ardı edildiğine inanarak grup ve partilerini kurup, siyasal iktidardan pay almayı umdular. Bu kurumlaşan çıkar grupları 1960'lar ve 1970'lerde siyasal parti sayısının çoğalmasına yol açtı. 1969'da mecliste temsil edilen parti sayısı 8'i bulmuştu. Türklerin çoğu iki ana partiden birini desteklemeye devam ediyorlarsa da, küçük partiler de Adalet Partisi'yle CHP'nin mutlak çoğunluğu elde etmesini önleyecek kadar oy topluyorlardı. Bu da yasama sürecini felce uğrattı ve hoşnutsuz grupların resmi politika kanallarını reddederek isteklerini sokağa taşımalarına yol açtı.

1971'de Başbakan Süleyman Demirel'in başkanlığındaki Adalet Partisi hükümetinin askerlerce devrilmesine yol açan olaylar, siyasal parti çokluğunun Türk demokrasisinde oluşturduğu tehditleri göstermektedir. Demirel'in iktidarında partisinden çeşitli gruplar ayrılarak kendi gruplarını kurdular ve AP'nin parlamentodaki çoğunluğunu kaybedip, yasama sürecinin durmasına sebebiyet verdiler. İktidarın karşılaştığı sıkıntılardan biri de, 1960'ların sonlarındaki ekonomik gerilemenin getirdiği toplumsal huzursuzluk dalgasının sokak gösterilerine, grevlere ve siyasal suikastlara yol açmasıydı. On yıl önceki Demokrat Parti rejimi gibi Adalet Partisi hükümeti de bu şiddet olaylarını önleyemedi. Bunun üzerine 1971 Mart ayında Türk Genelkurmayı, hükümete bir muhtıra göndererek ülkeyi siyasal anarşiye götürmekle suçladı ve Başbakan Demirel'in istifasını istedi. 1960 darbesine kıyasla silahlı kuvvetler sahne arkasında kaldığı ve, iktidarı fiilen üstlenmediği için bu askeri müdahale '12 Mart muhtırası' olarak bilindi.

Ancak 1971'den 1973'e kadar Türkiye'yi yöneten sivil politikacılar, o dönemdeki icraatlarını askerlerden aldıkları talimatlara göre yürüttüler. Genelkurmay'ın hiç de gerçekçi olmayan inancına göre, giderek karmaşık bir hal alan toplum her nasılsa sınıf bölünmelerinden, ekonomik eşitsizliklerinden ve ideolojik anlaşmazlıklarından hoşnutsuz eylemcileri ortadan kaldırmakla arındırılabilirdi. Hükümet sıkıyönetim döneminde özellikle radikal solcu olarak bilinen yüzlerce kişiyi tutuklayıp hapsetti. Bazı illerde grevler yasaklandı ve pek çok gazete kapatıldı. Ancak bütün bunlara rağmen ordu, 1973'te yönetici rolünden çekilince pek az temel değişiklik yapılmış durumdaydı. Şiddet olayları bastırılmıştı ama, şiddetin temelinde yatan toplumsal, ekonomik ve siyasal gerginlikler azalmamıştı.

1973 seçimleri CHP'yi tekrar iktidara getirdi. İki yıllık askeri müdahale Türkiye'nin siyasal krizini çözemediği için, CHP yine ve bu defa Milli Selamet Partisi'yle koalisyon hükümeti kurmak zorunda kaldı. Milli Selamet Partisi muhafazakâr ve din temelli bir parti olup, kadınların kapanmasını ve Arapça yazıya dönüşü savunuyordu. Atatürk'ün laik partisinin lideri başbakan Bülent Ecevit, iktidar olabilmek için dinci bir partiyle ittifak yapmıştı; bu, 'uygunsuz evlilik' olarak adlandırılan bir düzenlemeydi.[53]

Söz konusu evliliğin uzun sürmemesinde şaşılacak bir şey yoktur. Türkiye 1975'te, 1960'lardaki siyasal karışıklık ve kentsel şiddetin içine düştü. Koalisyon hükümetleri birbiri ardından gelip gidiyor ve azınlık partileri seçmenleriyle orantısız bir etkinlik kazanıyorlardı. 1970'lerin toplumsal ve siyasal karışıklıklarının sebeplerinden birinin incelenmesi, ana partiler olan CHP ve DP'nin koalisyon ortağı olmaları için azınlık partilerine aşırı imkânlar tanındığını gösterir. Bu imkânlara bazı azınlık parti liderlerinin kabineye alınmaları dahildi. Azınlık partileri iktidara geçince bakanlıklarına kendi kadrolarını doldurmaya çalıştılar. Böylece meslekten bürokratlar ve polisler yerlerini kayırma atamalarına bırakınca bürokrasi ve emniyet kurumları politize oldu. Aşırı sağ ve solun devlet kurumlarına yerleşmesi devlet memurlarını kutuplara böldü ve polisin giderek artan şiddetle baş edebilme yeteneğini azalttı.

Sivil düzenin çöküşü iki anlaşmazlık unsurunun eklenmesiyle hızlanmıştı. Birincisi, Kürt ayrılıkçılarının artan faaliyetleriydi. İkin-

53) Dankwart A. Rustow, *Turkey: America's Forgotten Ally* (New York, 1989), s. 98.

cisi de, Milli Selamet Partisi'nin liderliğinde İslami canlanmanın yükselişiydi. Parti 1980 Eylül ayında büyük bir miting düzenlediğinde kalabalıklar şeriata dönülmesini istediler ve Türk milli marşını okumayı reddettiler. Bu iki gelişme, subayların modern Türk devletinin temel taşları olarak gördükleri Kemalizmin laik ve milliyetçi ilkelerini tehdit ediyordu. Genelkurmay 12 Eylül 1980'de, yirmi yılda üçüncü defa siyasal arenaya el koydu.

İleri gelen sivil politikacılar ev hapsine alındılar ve askerin hakimiyetinde kurulan Milli Güvenlik Konseyi, hükümetin yönetim ve yasama işlevlerini üstlendi. Daha önceki müdahalelerde olduğu gibi generaller iktidarda kalmaya niyetli değillerdi, ama asayişi yerleştirmeye de kararlıydılar. Sıkıyönetim ilan edildi, en militan işçi sendikaları dağıtıldı, binlerce militan ve siyasal ajitatör tutuklandı ve daha sonra yargılandı. Milli Selamet Partisi lideri, anayasanın laiklik ilkesini çiğnemekle suçlandı ve dört yıl hapse mahkûm oldu. Bürokrasideki politize unsurları temizlemek için askerler, memur kadrosunda temizlik yaptılar ve siyasal sadakatin dış sembollerini ortadan kaldırmak için bir tıraş kuralı da getirdiler: buna göre "solcu bıyıkları, sağcı favorileri ve ne olduğu belirsiz sakallar" yasaktı.[54]

1971 müdahalesi, siyasal karmaşayı önlemiş ama sebeplerini ele almamıştı; 1980 generalleri siyasal sistemi yeniden yapılandırmaya kararlıydılar. Bunu cumhurbaşkanına, başbakanı atama ve millet meclisini dağıtma yetkisi vererek gücünü arttıran yeni bir anayasayla büyük ölçüde elde ettiler. Anayasa hükümete üniversiteleri, işçi sendikalarını ve basını daha sıkı kontrol imkânı da veriyordu. Küçük partilerin etkisini azaltmak için yeni seçim yasasıyla toplam oyun yüzde 10'unu almayan partilere parlamenter temsil yasaklandı. Yeni anayasa 1982'de yapılan bir referandum sonunda kabul edildi. Yeni Milli Güvenlik Konseyi general Evren'i yedi yıllığına cumhurbaşkanlığına getirip, yeni yapılandırılan sistemin düzenin bozulmasını önleyecek yeterli emniyet supabına sahip olduğunu umarak seçime gitti.

1983 seçimlerini Turgut Özal'ın liderliğindeki yeni bir siyasal örgüt olan Anavatan Partisi kazandı. Özal, bir çoğunluk hükümeti kurdu, ekonomik reformlar yaptı ve partiyi 1987'de yine zafere taşıdı. Demokrasi artık rayına girmişti ve siyaset sivillerin eline geçmişti.

54) C.H. Dodd, *The Crisis of Turkish Democracy* (Beverley, UK, 1983), s. 44.

Üç askeri müdahaleye rağmen Türkiye'nin çok partili demokratik sisteme bağlılığı devam etmiştir ve özellikle Türkiye'nin 1950'den sonra çok büyük toplumsal ve ekonomik değişimi yaşadığını hatırlarsak, 1950'den sonraki hükümetlerin başarısı birbirlerine eşit olmasa da etkileyicidir. Ülke daha önce hiç görülmemiş bir değişim sürecine girerken yeni çok partili demokrasi sistemi getirilmişti. Türk halkının siyasal çoğulculuğa ve siyasal özgürlüğe bağlılığı nedeniyle Türkiye, biraz darbe almışsa da, demokratik kurumlarına esasta zarar gelmeden ayakta kalabilmiştir. Bu bağlılığın kökleri Kemalizm ilkelerinin milli bilince yerleştiği 1923-1950 istikrar döneminde yatmaktadır. Bağımsızlıklarının başlarında düzenli bir dönem geçirmeyen diğer Ortadoğu devletleri, Türkiye'nin üstesinden geldiği türden krizlere karşı çok başka türlü tavırlarla çözüm aramışlardı.

TÜRK DIŞ POLİTİKASI VE KIBRIS SORUNU

Bu bölümün ilk kısmında, 2. Dünya Savaşı sonrasında ABD ile Türkiye arasında yakın bağların oluşmasına yol açan koşullar ele alınmıştı. Bu bağlar Türkiye'nin iç politikasında görülen karışıklıklarla bozulmadı, Soğuk Savaş döneminde Türkiye'nin dış politikasının temel taşı olarak Batılı ittifaklara aktif katılım şeklinde devam etti. Türkiye'nin Ortadoğu'da Arap rejimleriyle ilişkisi doğru, ama Ankara'nın 1949'da İsrail'i tanıması ve ABD'yle yakın ilişkileri nedeniyle her nasılsa huzursuzdu.

Türkiye'nin dış ilişkilerinde en büyük engel Kıbrıs sorunuydu. Bu mesele sadece Ankara'nın Yunanistan'la bölgesel ilişkisini etkilemekle kalmıyor, Washington'da da tepkiler uyandırıyordu. Kıbrıs, Osmanlı yayılmacılığının ve İngiliz emperyalizminin mirasıydı. Türk kıyılarından sadece 80 kilometre uzaklıkta olan ada 1570-1571'de Osmanlılar tarafından fethedilmişti. Üç yüzyıllık Osmanlı hakimiyetinde Anadolu'dan Türkler gelip Rum nüfusun arasına katılmışlardı. 1950'lerde Türkler ada nüfusunun yüzde 18'ine ulaşmışlardı ve kuzey kıyılarında çoğunluğu oluşturuyorlardı.

İngiltere Kıbrıs'ı 1878'de işgal etmişti. Kıbrıs Rumlarının adanın bağımsızlığı ve daha sonra Yunanistan'a bağlanması doğrultusunda bir kampanya başlattıkları 1950'lerde adayı hâlâ İngilizler yönetmekteydi. Türk hükümeti azınlık Türklerin güvenliğinden

kaygılıydı ve Anadolu'ya bu kadar yakın bir adanın Yunanistan'ın kontrolüne geçmesi ihtimalinden rahatsızlık duyuyordu. İngiltere, Yunanistan ve Türkiye arasındaki görüşmeler Kıbrıs'a 1960'ta bağımsızlık verilerek sonuçlandı. Ancak yeni devletin siyasal yapısı iki toplumun haklarını koruyan o kadar maddeyle sınırlıydı ki, Kıbrıs âdeta üniter bir devlet değilmiş de, Osmanlı millet sistemiyle yönetiliyormuş gibi oldu. Ayrıca, Garantörlük Antlaşması olarak bilinen bir belge İngiltere, Yunanistan ve Türkiye'ye adada asker bulundurma ve anayasal düzen ihlal edildiği takdirde müdahale etme imkânı tanımaktaydı.

Bu, kriz davet eden bir düzenlemeydi. Türkiye ile Yunanistan 1964 ve 1974'te Kıbrıs üzerinde çatışmaya girince ortak müttefikleri ABD de işe karıştı ve NATO'nun güney kanadı karıştı. Bu olayların her birinden sonra Türkiye-ABD ilişkileri biraz daha geriledi.

1964 krizi, adanın Rum cumhurbaşkanı Başpiskopos Makarios'un Türk toplumunun siyasal haklarını sınırlayan bir anayasa değişikliği yapmak istemesi üzerine çıktı. Bu girişimler toplumlar arası gerginliği arttırdı ve o kadar kan döküldü ki, sonunda BM iki toplum arasındaki tarafsız bölgede devriye görevi yapmak üzere bir acil güç gönderdi. Ancak BM askerlerinin varlığı, Ankara'yı Türk toplumunun güvencede olduğuna ikna edemediği için Türkiye 1960 Garantör Antlaşması maddelerine dayanarak 1964 yazında müdahale hakkını kullanmaya hazırlandı. Türklerin Kıbrıs'ı işgal planları ortaya çıkınca ABD başkanı Lyndon Johnson Ankara'yı uyardı. Johnson kaba bir tehdit mektubuyla zamanın başbakanı İnönü'ye, Türkiye'nin planladığı işgal krize Sovyetler'i dahil ettiği takdirde Washington'ın Türkiye'yi koruyan NATO yükümlülüğünü yeniden gözden geçirmek durumunda kalacağını bildirdi.

Türk işgali bunun üzerine iptal edildi ve İnönü siyaseten kötü duruma düştü. Ancak onun ötesinde Johnson'ın sadık bir ABD müttefikine karşı böylesine patavatsız biçimde davranması Türk-ABD ilişkilerini gerdi ve Türkiye içinde ABD'yle bağların değeri konusunda sorular uyandırdı. 1960'ların sonundaki gösterilerin çoğu, Türkiye'de bulunan yaklaşık 20 bin Amerikan askeri ve sivile karşıydı. Türk protestocular Türk dış politikasının Ankara'da değil de, Washington'da kararlaştırıldığı görüntüsünden duydukları rahatsızlıkları da dile getiriyorlardı. 1964'ün anıları, bundan sonraki Kıbrıs krizinin ABD planına göre yürütülmeyeceğinin bir nevi garantisiydi.

15 Temmuz 1974'te Kıbrıs'taki Yunan askerleri bir darbeyle Cumhurbaşkanı Makarios'u devirdiler ve başa Yunanistan'la siyasal birleşmeye bağlı bir grubu getirdiler. Türkiye buna tepkisini ABD'nin onayını beklemeden gösterdi: Darbeden bir hafta sonra Türk birlikleri kuzey Kıbrıs'a çıktılar ve Ağustos ayına kadar adanın yüzde 37'sini işgal ederek, kontrollerini Türklerin yoğun olmadıkları bölgelere dek genişlettiler.

Türkiye'nin bu hareketi ABD Kongresi'nin Türkiye'ye bütün askeri yardımı ve silah satışlarını askıya almasına yol açtı. Ankara, ABD'nin ambargosuna Türkiye'deki ABD üslerinin çoğunu kapatarak karşılık verdi. İki müttefik arasındaki kopukluk Amerikan ambargosunun 1979'da kaldırılmasıyla kısmen düzeldi. Ancak Kıbrıs'ın işgaline karşı Amerikan tepkisi, Ankara'yı bir tek müttefike güvenmenin tehlikeleri konusunda uyardığı için, 1970'lerin sonlarında Sovyetler Birliği dahil olmak üzere diğer ülkelerle diplomatik ilişkilerini geliştirmesine yol açtı.

Türk müdahalesi Kıbrıs'ın güneyde bir Kıbrıs Rum yönetimi ve kuzeyde bir Kıbrıs Türk hükümeti olarak bölünmesini doğurdu. Türk silahlı kuvvetleri kuzey bölgesinde kaldılar ve Kıbrıs Türklerinin lideri Rauf Denktaş, 1983'te bağımsız Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ni ilan etti. Yeni devleti sadece Ankara tanıdı. Yirmi yıl sonra 2003'te, Türkiye hâlâ Kıbrıs'ı tanıyan tek devletti. BM, 1974 Türk işgalinden sonra pek çok görüşmeye arabuluculuk etmişse de, Yunan ve Türk hükümetleri Kıbrıs konusunda bir çözüme varamamışlardır.

İRAN: KRALLIK OTOKRASİSİNİN YENİDEN KURULMASI

Hükümdar ve Muhalefet, 1945-1953

Şah Rıza'nın 1941'de tahttan feragat etmesi siyasal faaliyetlerin yeniden önünü açmıştı. Yeni hükümdar Muhammed Rıza Şah, iktidarının ilk yirmi yılında iç huzursuzluklar ve dış baskılar yüzünden iyice bunalmıştı. 1953 İngiliz-ABD müdahalesi olmasaydı şah tahtını kaybedebilirdi ve savaş sonrası İran tarihi başka bir yön alabilirdi.

Muhammed Rıza (1919-1980) babasının yerine geçmek üzere yetiştirilmişti, ancak yetiştirilme biçimi kendisini İran halkından iyice uzaklaştırmıştı. Gençlik yıllarını İsviçre'de özel Le Rosey Okulu'nda

geçirdikten sonra dönüğü sarayda babasının gözetiminde siyasal ve askeri eğitim aldı. 1941'de tahta çıktığında ülkesi İngiliz-Sovyet işgali altındaydı ve fazla bir şey yapabilme imkânı yoktu. Onun monarşisi on iki yıl boyunca sağlam değildi ve hükümdar iktidarını diğer kurumlarla paylaşmak zorundaydı.

Rıza Şah'ın baskısıyla susturulan unsurlar tekrar ortaya çıkmıştı ve 1925'ten önceki statülerine tekrar dönmeyi istiyorlardı. Bunların içinde öne çıkanlar aşiret liderleri, ulema ve geleneksel toprak sahipleriydi. Karşılarındaysa Rıza Şah'ın iktidarından çıkar sağlayan gruplar vardı ve bunlar da onun hükümdarlığında elde ettikleri gücü korumakta kararlıydılar. Bu grupların en önemlileri de silahlı kuvvetlerin subay kadrosuydu. Aynı sırada yeni toplumsal, ekonomik ve ideolojik çıkarlar da ortaya çıkmış, geniş reformlar yapılması için bastırıyorlardı. Reform yanlıları yeni doğan işçi hareketi ve yeni mesleki orta sınıftan eski meşrutiyetçi liberallere kadar farklı toplumsal ve mesleki gruplardan gelmekteydiler. En çok desteklenen reform örgütü Tudeh (Kitle) Partisi'ydi. 1941'de genç Marksistler koalisyonunca kurulan Tudeh, halkın geniş bir kesimine hitap ediyordu: İşçi yasalarını, işçiler ve köyüler için toprak reformunu, kadınlara siyasal hakları ve düşük aylıklı memurlara daha iyi koşullar vaat ediyordu. Tudeh, Marksist ve Sovyet yanlısı bir tutum sergiliyorsa da, liderleri dini kurumu ve genel dini duyguları yabancılaştırmamak için kendilerine komünist demekten kaçınıyorlardı. 1940'larda parti, milli tabanını genişleterek İran'ın en büyük ve en iyi yönetilen siyasal örgütü haline geldi. İranlıların ve yabancı gözlemcilerin beklentileri Tudeh'in çok geçmeden hükümetin kontrolünü ele alacağı yönündeydi.

Hepsi de kendi çıkarları için yerel gruplar arasında etkisini arttırmak isteyen İngiltere, Sovyetler Birliği ve ABD'nin 1940'lar boyunca İran politikalarına karışmasıyla huzursuzluk iyice arttı. İngiltere, Rıza Şah'tan önceki dönemde olduğu gibi monarşi ile büyük toprak sahipleri ve güçlü aşiretler arasındaki işbirliğini teşvik etti. İngiltere, Arap ülkelerinde çok işine yarayan bu tür ittifakı şimdi İran'da deniyordu. Sovyetler Birliği Tudeh faaliyetlerini destekliyordu, İran'da etkinlik yarışına yeni giren ABD ise Sovyet emellerine muhalif olan her grubu desteklemeye hazırdı. Amerikalı danışmanlar bu dönemde İran silahlı kuvvetleriyle sıkı bağlar kurdular.

1940'ların sonlarında siyasal istikrarsızlık ve yabancı müdahalesi hükümetin ve ekonominin altını kazarken, en önemli siyasal sorun

İran'ı kimin yöneteceğiydi. Seçilmiş parlamento ve kabine mi idareyi ele alacaktı, yoksa şah, babası gibi şahsi yönetimini mi uygulamaya kalkacaktı? İlk başlarda şahın meşruti bir monarşi kurma yönünde zorlandığı görülür gibi oldu. Ancak karizması ve dini meşruluğu eksikti; hâlâ genç ve kararsız bir hükümdar olması nedeniyle, siyasal sisteme hakimiyeti ve ülkeye bağları henüz zayıftı. Özellikle hangi siyasal görüşten olurlarsa olsunlar pek çok İranlının birleştiği yabancı hakimiyeti alanında eleştiriye karşı çok zaaflı bir çizgi izliyordu. 1950'lerde bu konuda savaş sonrası İran'ın en yaygın halk protestosuyla karşılaşacak ve sonunda 1979'da devrilecekti.

Muhammed Musaddık ve Petrolün Millileştirilmesi Krizi, 1951-1953

Muhammed Musaddık ile onun Milli Cephe örgütünün çekiciliğini tam olarak anlamak için, İran'ın asla bir sömürge ya da protektora olmamasına rağmen 20. yüzyılın birinci yarısında egemenliğini kullanmasına da izin verilmediğini unutmamak gerekir. Kaçar şahlarının verdikleri dezavantajlı imtiyazlardan Rıza Şah'ın 1933'te ülkenin lehine olmayan petrol anlaşmasını imzalamasına kadar, İran'ın ekonomik gelişmesi büyük ölçüde Avrupalı girişimcilerin eline bırakılmıştı. 1914 Rus-İngiliz işgalinden 1941 Sovyet-İngiliz işgaline kadar da İran'ın bağımsızlığı, Avrupalı Büyük Devletlere uygun geldiği zamanlar çiğnenmişti. 1950'ye değin yüzyılın önemli bir kısmında Avrupa'nın İran'la ilişkileri kültürel saygısızlık, ekonomik hakimiyet ve imparatorluk oyunlarıyla nitelenmiştir. İran toplumunun hiçbir kesimi ister Sovyet mühendisleri, ister İngiliz petrol uzmanları ya da ABD askeri danışmanları olsun, yabancıların oynadıkları sivri rollerden mutlu değildi. Pek çok İranlı da hoşnutsuzluğunu, yabancı egemenliğine izin veren geçmiş ve halihazır hükümdarlara yöneltiyordu. Bu duyguların sözcüsü Muhammed Musaddık'tı ve Musaddık'ın milliyetçi fikirleriyle kişisel cazibesi şahı gölgede bırakmıştı; bu doğrultuda İran, 1950'den 1953'e kadar büyük bir uluslararası ve iç krize sürüklenecekti.

Modern İran tarihinin en önemli olaylarından biriyle ilişkilendirilen bu kişi, hiç de halkçı ve monarşi karşıtı bir hareketin başına geçecek insan değildi. Musaddık (1882-1967) soylu bir toprak sahibi ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiş, Paris ve İsviçre'de okumuş,

Neuchatel Üniversitesi'nde hukuk doktorası yapmıştı. 1915'te devlet hizmetine girmiş ve ondan sonraki yıllarda bakan, vali ve milletvekili olarak aktif bir siyasal hayat sürdürmüştü. Musaddık bu yıllarda namuslu ve tutarlı bir politikacı olarak ün yapmış, parlamenter demokrasiyi desteklemesi ve İran'da yabancıların faaliyetlerine karşı sert muhalefetiyle tanınmıştı. 1930'ların sonunda Rıza Şah'ın dikta rejimine itirazı yüzünden ev hapsine konmuş, 1943 meclisine seçilerek tekrar politikaya dönmüştü.

1940'ların sonuna doğru Musaddık'ın İran'da devam eden yabancı müdahalesine karşı ateşli kampanyası ve kraliyet diktatörlüğü için demokrasiyi terk etmenin tehlikeleri hakkındaki uyarıları büyük destek buldu. 1949'da pek çok siyasi parti ve çıkar grupları Musaddık'ın liderliğinde birleşerek Milli Cephe'yi kurdular. Bu geniş tabanlı koalisyona, hem geleneksel hem de modern orta sınıf unsurlar, örneğin şeriata daha fazla rol isteyen ulema ve daha fazla laiklik isteyen Batı eğitimli meslek sahipleri hakimdi. Onları bir araya getiren bağ, yabancı etkisine ve şahın otoritesinin daha fazla genişlemesine karşı ortak muhalefetleriydi.

Musaddık ile Milli Cephe'ye siyasal alanda önem kazandıran konu, İran petrol sanayinin İngiliz hakimiyetinde olan Anglo-Iranian Oil Company'nin (AIOC) kontrolünde bulunmasıydı. 1940'ların sonunda AIOC ülkede öylesine büyük bir varlık oluşturmuştu ki, devlet içinde devlet sayılabilirdi. Dünyanın en büyük petrol rafinerisinin bulunduğu Abadan'da bir şirket kenti kurmakla kalmamıştı; ayrıca kendi belediye hizmetlerine sahipti, yol ve havaalanlarını yapıyor ve komşu aşiretlerle güvenlik anlaşmalarına giriyordu. İdare ve memurluklar yabancılardaydı ve İranlılar sadece işçi olarak alınıyorlardı. AIOC bir özel girişim olmakla birlikte hisse çoğunluğu İngiliz devletinin elindeydi; İranlılar şirketi ülkelerindeki İngiliz nüfuzunun bir tezahürü saymaktaydılar.

İran hükümeti, Rıza Şah'ın 1933'te AIOC'yle imzaladığı ve 1940'larda yeniden düzenlemeler yapılan anlaşma şartlarından memnun değildi. 1950'de meclise getirilen düzenlemeler, Musaddık ile Milli Cephe milletvekillerinin kararlı muhalefetiyle karşılandı. Musaddık AIOC'yi İngiliz devletinin bir kolu olarak damgalayıp, imtiyazın iptalini ve İran petrol sanayinin millileştirilmesini istedi. Ondan sonraki aylar boyunca Musaddık ve müttefikleri, kamuoyunu kendi yanlarına çekmek amacıyla çeşitli gösteriler düzenlediler. Mil-

li Cephe'nin ulema üyelerinden biri, petrol meselesinin İran'ın varlığının ruhu olduğunu söyleyerek, "ciddi Müslümanları ve yurtseverleri millileştirme mücadelesine katılarak İslam'ın ve İran'ın düşmanlarına karşı savaşa" çağırdı.[55] Milli Cephe'nin kampanyasının yarattığı heyecan dalgası arasında meclis, 1951'de iki dramatik adım attı: Petrol sanayiini millileştiren yasa çıkarıldı ve Musaddık'tan başbakan olması istendi. Musaddık'tan başbakanlığı üstlenmesi petrolün millileştirilmesindeki tutumundan dolayı istendiği halde, onun fırtınalı başbakanlık dönemi (Mayıs 1951-Ağustos 1953) sadece İran ile AIOC arasındaki anlaşmazlıkla değil, İran'ın siyasal geleceği adına mücadeleyle de geçecekti.

Petrolün millileştirilmesi yasasının geçmesine karşılık olarak AIOC, İran petrolünün dünya çapında boykot edilmesi çağrısında bulundu. İngiliz hükümeti boykotu destekleyerek krizin taraflarından biri oldu, Basra Körfezi'ndeki deniz kuvvetlerini arttırdı ve İran'a ekonomik yaptırım uyguladı. ABD de 1952'de boykota katılınca İran, petrolünü uluslararası pazarda satamaz duruma geldi ve bütün petrol gelirlerini kaybederek mali krize girdi. Boykotun yarattığı ekonomik sıkıntılara rağmen Musaddık, millileştirme konusunda ödün vermeyi reddetti ve hükümeti 1952 Ekim ayında İngiltere'yle diplomatik ilişkileri kesti.

İran'ın AIOC ve İngiltere'yle çatışması uluslararası sorunların yanı sıra bir de iç kriz yaratmıştı. Musaddık İran'daki yabancı çıkarları boyunduruğunu kırmaktan başka, 1906 anayasasında yer alan parlamenter kurumları da yeniden oluşturmaya kararlıydı. Bu nedenle şahla ve şahın yeni Büyük Devlet patronu ABD'yle bir güç mücadelesine girdi. Musaddık 1952'de meclisi, kendisini acil durum yetkileriyle donatmaya ikna etti ve bundan yararlanarak monarşiye karşı bir saldırı başlattı. Parlamentoda kurulan bir özel komisyonun kararıyla silahlı kuvvetlerin komutası şahın kontrolünden alınıp parlamentonun emrine verildi. Musaddık orduyu küçülttü, subay kadrosunda temizlik yaptı ve yeni bir toprak reformu yasası çıkardı. Yerleşik çıkarları hedef alan bu saldırılar, Musaddık'ın hükümdarın kişisel yönetimi yerine anayasal yönetimin geçirilmesi, askerleri hükümdar yerine parlamentoya bağlı kılma ve ayrıcalıklı seçkinlerin servet ve topraklarını yeniden dağıtma planının bir parçasıydı.

55) Akt. Ervand Abrahamian, *Iran between Two Revolutions* (Princeton, 1982), s. 265-266.

Ancak hedeflerine genel destek almasına rağmen Musaddık yeterli geliri olmayan bir reformcuydu ve popülerliğinin devamını sağlayacak programları uygulamakta güçlük çekiyordu. İran'ın gelirleri dünya çapındaki boykot yüzünden azaldıkça işsizlik ve fiyatlar arttı. Solcu örgütler ve özellikle de Tudeh Partisi, işçi sınıfının mutsuz unsurlarını kendisine çekmek açısından bir fırsat yakalamıştı. Bu arada Musaddık'ın İran toplumu içinde istediği değişiklikler, Milli Cephe'nin bazı üyelerini ve özellikle ulemayı reformların laik yönü konusunda kuşkuya düşürmüştü. Muhafazakâr dini partiler ve siyasal sağdaki diğer gruplar koalisyondan ayrıldıkça Milli Cephe 1953'te dağılmaya yüz tuttu. Milli Cephe'nin çözülmesi Tudeh'in ülkenin en büyük siyasal gücü olarak tekrar ortaya çıkmasını sağladı. Bu sırada bir grup subay da Musaddık'ı devirmek ve şaha yetkilerini geri vermek amacıyla gizli bir örgüt oluşturmuşlardı.

Ordu içindeki komplocuların amaçları, ABD ve İngiliz hükümetlerinin planlarıyla bağdaşıyordu. Musaddık'ın İran'da durumun kontrolünü elden kaçırdığından ve canlanan Tudeh'in ülkeyi Sovyet kampına çekeceğinden korkan Washington, Londra'nın da katılımıyla, Musaddık'a karşı darbede subaylara yardımcı olmak üzere Tahran'a CIA ajanları gönderdi. Şah darbeye onay verdi ve gizli komitenin lideri General Fazullah Zahidi'yi başbakan olarak atadığını belirten fermanı imzaladı. İlk darbe başarısız olunca şah Roma'ya kaçtı. Ancak üç gün sonra, 19 Ağustos 1953'te şah yanlısı askeri kuvvetler başbakanı yakalamayı başardılar. Şah monarşiyi pekiştirmek üzere ülkeye döndü.

Musaddık 1951'den 1953'e kadar olan dönemde İran toplumunu, milli egemenliği elde etme ve krallık otokrasisine karşı bir alternatif oluşturma yönünde seferber etmişti. Devrilmesi, karşısında olduğu güçlerin zaferiydi: 1953 darbesi, kral diktatörlüğüne dönüşü ve ABD'nin İran'ın iç işlerine müdahalesinin yoğunlaşmasını getirdi.

1953'ten Sonra Kral Diktatörlüğünün Pekiştirilmesi

Bir gözlemciye göre, "1953 darbesi İran politikası üzerine bir demir perde indirmiştir".[56] Şah az daha tahtına mal olacak olayların bir daha tekrarlanmaması için gerekli adımları atarken, o demir perde ondan sonraki yirmi altı yıl boyunca sıkı sıkıya kapalı kalacaktı.

56) *A.g.y.*, s. 450.

Musaddık'a siyasal platformunu sağlayan petrol tartışması, İran'a petrol gelirlerinin yüzde 50'sini veren bir anlaşmayla kısa zamanda çözümlendi. İran petrolü uluslararası piyasada yerini aldı ve devlete giderek artan bir gelir sağlamaya başladı. Şah, İran'ın Batılı devletler karşısındaki statüsünü geliştirmeyi üstlendi. 1954'te İngiltere'yle ilişkiler düzene girdi ve şah, Batılı ittifaklarına ve Batı modeli üzerine bir ekonomik gelişme programına bağlı kalacağını açıkladı. Böylesine diplomatik sadakat ve ekonomik taklidin ciddi derecede Amerikan yardımını çekeceğini umuyordu. Bu noktada yanılmamıştı; 1953 ile 1963 arasında ABD, İran'a 500 milyon dolarlık askeri yardım yaptı.

Şah, Musaddık döneminde kendisine karşı çıkanlara çok sert davrandı. Milli Cephe dağıtıldı, Musaddık dahil liderleri hapsedildi. Rejimin güvenlik güçleri Tudeh Partisi'ni ortadan kaldırmak için ortak girişimde bulundular; yeraltı ağları tespit edildi, yüzlerce üyesi hapsedildi, onlarca lideri işkence görüp idam edildi. Örgütlü muhalefetin bir daha canlanmaması amacıyla şah, ABD ve İsrail danışmanların yardımıyla iç güvenlik örgütü SAVAK'ı kurdu. İran'da 1953'ten 1979'a kadar siyasal özgürlük yoktu. Sınırlı bir ifade özgürlüğü tanındığı zamanlar olmuşsa da, genel tablo baskı, manipülasyon ve zorlamayla somutlanıyordu. Meclis seçimleri kontrollüydü ve şahın demokrasi görünümü vermek adına benimsediği iki partili sistem o kadar kısıtlamalar altındaydı ki, İranlılar bunlara 'evet' ve 'evet efendim' partileri adını takmışlardı.[57]

Bu baskıcı sisteme karşı kısa ömürlü bir tehdit, sadece ülkenin periyodik ekonomik bunalımlarından birini yaşadığı 1960-1963 yılları arasında geldi: ABD'nin rejimini liberalleştirme baskısı altında olan şah, Milli Cephe'nin seçim kampanyalarına katılmasına izin verdi. Rejimin Milli Cephe adayları tarafından eleştirilmesi, hükümetin seçim sonuçlarıyla aşikar biçimde oynaması ve giderek bozulan ekonomik koşullar grevlere ve gösterilere yol açtı. Protesto hareketi 1963'te din kurumunun pek tanınmamış bir üyesi olan Ayetullah Ruhullah Humeyni'nin, rejim ve müttefiki ABD aleyhine vaazlar vermesiyle doruk noktasına ulaştı. Humeyni, şahı yolsuzlukla, baskı altında ezilen halkın haklarını göz ardı etmekle ve İran'ın egemenliğini tehlikeye sokmakla suçluyordu. Humeyni daha da ileri gidiyor, İsrail'e petrol

57) *A.g.y.*, s. 420.

satılması ve ABD'ye ekonomik imtiyaz tanınması nedeniyle rejimin ülkenin İslami inançlarını görmezlikten geldiğini iddia ediyordu. SAVAK 1963 Haziran ayında Humeyni'yi tutukladı. Tutuklama haberi yayılınca Tahran ve diğer büyük kentlerde başlayan hükümet aleyhtarı gösteriler, silahlı kuvvetler tarafından binlerce ölü verilerek bastırılana değin üç gün sürdü. Humeyni 1964'te Türkiye'ye sürüldü; bir yıl sonra Irak'a gönderildi, orada 1978'e kadar vaaz verip yazmaya devam ettikten sonra da Fransa'ya gitmek zorunda bırakıldı.

1963 olayları, dini kurumun İslami ilkeleri çağdaş koşullara uygulayarak kitleleri harekete geçirebileceğini bir kere daha göstermişti. Protestolar İran'daki yabancı ekonomik ve siyasal faaliyetlere karşı derinlere kök salmış duygular olduğunu da gösteriyordu. Bu durumda isyankâr duygular, ülkenin kaderini, çıkarları mutlaka İran'ınkilerle bir olmayan yabancı bir devlete bağlamakla suçlanan baskıcı bir hükümdara yöneltilmekteydi.

Bunlar rejim adına tehlikeli işaretlerdi ve rejim de bunun farkındaydı. Gösteriler bastırıldıktan sonra şah, gücünün dayandığı kurumlara yeniden dikkatini verdi. Bu kurumlar geniş bir saray kayırma ağı, hükümetin sivil bürokrasi atamalarını kontrolü ve silahlı kuvvetlerdi. Silahlı kuvvetler şahın gözdesiydi. Askerlerin ve monarşinin kaderlerini birbirlerinden ayrılmaz olarak görüyordu. Halkın önüne sık sık askeri üniformayla çıkıyordu. 'Ben orduyum' söylemi silahlı kuvvetlerle ilişkisini özetlemekteydi.[58] Subayların kendisine sadık kalmalarını sağlamak için onlara gösterişli kulüpler açıyor, ithal lüks mallar edinmelerine imkân tanıyor, yüksek aylıklar ödüyordu. Şah, İran silahlı kuvvetlerini kendi rejimi adına bir iç güvenlik kurumu haline getirirken, İran'ı büyük bir bölgesel askeri güç de yapmak istemekteydi. Askeri malzemeye büyük paralar ödüyor, Batılı ittifakın elinde olan en gelişmiş ve pahalı silahları satın alıyordu.

Şahın silah alımı için kullandığı paralar, 1973 Arap-İsrail savaşı yüzünden Arap petrol üretici devletlerin petrol boykotu üzerine dört katına fırlayan gelirlerinden kaynaklanmaktaydı. Gelir artışı gerçekten akıllara durgunluk vericiydi: 1964'ten 1974'e kadar on yıl içinde İran'ın toplam petrol geliri 13 milyar dolardı; sadece 1975-1976 yılında 20 milyar dolara çıkmıştı. ABD, şahı İran'ın petrol zen-

58) Akt. James A. Bill ve Robert Springborg, *Politics in the Middle East*, 3. basım (Glenview, Ill., 1990), s. 204.

ginliğini gelişmiş silahlar almak için harcamaya teşvik ediyordu. Amerika'nın nükleer olmayan bütün silah sistemlerini satın almasına izin vardı. İran, 1972 ile 1976 yılları arasında silahlanmaya 10 milyar dolardan fazla harcayarak dünyanın beşinci büyük askeri gücüne sahip oldu. 400 bin kişilik orduda İngiliz ordusundan çok sayıda İngiliz Chieftain tankı, Phantom uçakları ve füze taşıyan Tomcat uçakları bulunuyordu.

19. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Mısır'da olduğu gibi yabancı silah sistemlerinin ithali ve yabancı eğitmenler demekti. Yüksek aylıkları, zaten yetersiz olan konutlara el koymaları ve kimi zaman aşırı davranışlarıyla binlerce Amerikalının gelmesi, Ayetullah Humeyni gibi şahın Batı hayranlığının İran'ın kültürel bütünlüğüne ve milli egemenliğine bir hakaret olduğuna inanan İranlıların rejimden iyiden iyiye soğumalarına yol açacaktı.

Yukarıdan Reform: Beyaz Devrim ve Etkileri

Şahın başlıca kaygısı kendi gücünü pekiştirmek olmakla birlikte, İran'ı Batı ölçülerine göre değiştirmek de istiyordu. Ancak reform programının bir çelişkisi vardı: Şah, İran'ın üretim kapasitesini modernleştirmeye ne kadar çalışırsa çalışsın, monarşi kurumunun tehdit edilmesine izin vermiyordu. Bunun sonucunda İran, büyük ekonomik ve toplumsal değişimler yaşadıysa da, geleneksel kraliyet otoriteryanizmi sisteminde bir değişim olmadı. Böylece reformlara neyin alınıp neyin alınmayacağına karar veren şah ile, siyasal sistemin açılmasını ve ifade özgürlüğüne izin verilmesini isteyen halk çoğunluğu arasında bir çatışma çıktı.

Şahın kısıtlı reform teklifleri, 1963'te kansız reform anlamını taşıyacağı şekilde Beyaz Devrim olarak ilan edildi. Özgün programda yer alan on iki maddeden -şaha göre- en önemlisi, toprak reformu ve bir okuryazarlık ordusunun kurulmasıydı. Toprak reformunun toplumsal olduğu kadar siyasal bir amacı da bulunuyordu ve bu yüzden Beyaz Devrim'in hedeflerinin en zorlusuydu. Mülklerini bir köyle sınırlayarak ülkede yaşamayan büyük toprak sahiplerine bir darbe olarak hazırlanmıştı. Bu insanlar fazla topraklarını devlete satmak zorundaydılar ve devlet de bunları tarımla uğraşan köylülere dağıtacaktı. Şahın kırsal kesime merkezi devlet otoritesini getirmesi ve toprak sahibi seçkinlerin gücünü kısıtla-

ması açısında reform, siyasal amacına ulaşmıştı. Ayrıca, köylünün geleneksel köle-yarıcı rolü, kendisini toprak sahibinin kaprislerine bağımlı kılan yükümlülüklerden kurtulmuş küçük özel mülkiyet sahibine dönüştürmüştü.

Toprak reformunun kırsal kesimdeki sonuçları karışıktı. Program 1971'de resmen sona erdiğinde şah, "artık ülkede kendi toprağına sahip olmayan çiftçi kalmadı," demişti.[59] Şah'ın iddiası gerçekten birkaç yüz bin yarıcı eksik olsa da, reformlar sonunda İran'ın tarım arazisi önemli ölçüde dağıtılmıştı. Eski yarıcıların yüzde 92'sinin -yaklaşık 2 milyon kişi- program sonunda köylü toprak sahipleri olduğu hesap edilmektedir. Ancak yeni mal sahiplerinin bu mülkiyetleri sayesinde gerçek ekonomik yarar sağlayabildikleri kuşkuludur. Bazıları kendi kendine yeterli çiftçiler olmuşlarsa da, yüzde 75'i bir aileyi kırsal kesimde en temel ölçüde yaşatacak miktarda toprak alamamışlardı. Köylerdeki bu düş kırıklığına uğramış grup, ya yeniden para karşılığı çalışmak zorunda kalmış ya da büyük kentlere göç etmişti. Mekanize tarım aletlerinin geniş çaplı olarak kullanılması da bu göçü hızlandırmıştı.

Okuryazar ordusu, kırsal kesimin yüzde 80'e varan cahilliğini azaltma kampanyasının bir parçasıydı. Bu ordunun üyeleri, en az bir lise diploması olan askerlik çağına gelmiş kişilerdi. Bunlar zorunlu askerlik hizmetlerin bir parçası olarak on beş aylarını köylerde geçiriyorlar, ilkokullarda öğretmenlik yapıp geceleri yetişkinler için okuma yazma kursları düzenliyorlardı. 1963 ile 1978 yılları arasında 'bilgi askerleri' denen bu kişiler köylerde hizmet verdiler. Sağlık bakımı ve inşaat alanlarında da benzer programlar uygulandı.

Beyaz Devrim'de yer alan belirli programlara ek olarak şah, ekonomik ve sosyal gelişme programları da başlattı. Karayolu, demiryolu inşaatları ve limanların genişletilmesiyle İran'ın iç ve dış nakliyatı düzeltildi. Devlet sanayi girişimlerine büyük yatırımlar yaptı ve 1963'ten sonraki yıllarda İran'ın sanayi üretimi öylesine arttı ki, şah ülkesinin 2000 yılında dünyanın beş büyük sanayi devletinden biri haline geleceğini söyledi. İran'ın sanayi kapasitesiyle birlikte istihdam sayısı da artıyordu. Ancak devlet kontrolündeki işçi sendikaları, işçilere gerçek toplu pazarlık hakkı vermediklerinden aylıklar dü-

---

59) Eric J. Hooglund, *Land and Revolution in Iran, 1960-1980* (Austin, 1982), s. 71. Hooglund'un istatistikleri ve analizi, bu toprak reformu tartışmasının temelini oluşturmaktadır.

şük kalırken, temel tüketim maddelerinin fiyatı artıyor ve böylece gelecekteki bir sosyal huzursuzluğun tohumları ekiliyordu.

Şah, İran'ın petrol gelirlerini eğitim ve sağlıkta iyileştirmek yapmak amacıyla da kullandı. 1963 ila 1977 yılları arasında ilkokullarda öğrenci sayısı 1.6 milyondan 4 milyonun üstüne çıktı; üniversite öğrencilerinin sayısında yedi katlık bir artışla 154.215'e ulaşıldı. Aynı dönemde hastane, sağlık kliniği ve doktor sayısı da arttı. Sağlık bakımındaki iyileştirmeler çocuk ölüm oranını düşürdü ve nüfus 1966'da 25.8 milyondan, on yıl sonra 33.4 milyona çıktı. Türkiye'de olduğu gibi genel nüfus patlaması kentlerde yaşayanların sayısını daha çok arttırdı. Kırsal kesimden gelenler yeni sanayi tesislerinin bulunduğu Tahran nüfusunu 1976'da 4.5 milyona çıkardılar.

Şahın Batılı kalkınma modelleri saplantısı kendisini pek istemese de, kadınlar için eğitim ve istihdam fırsatlarının yarar getireceğini kabule zorladı. Beyaz Devrim'in özgün amaçlarından biri de kadınlara oy hakkı verilmesiydi. 1967'de ve 1975'te çıkarılan aile koruma yasaları, kadınlara evlilikte daha büyük eşitlik sağladı. Yasalar çokeşliliği kaldırmamıştı, ama kocanın yeni bir eş almadan önceki eşinin rızasını almasını şart koşmuştu. Türkiye'yle karşılaştırınca İran'ın kadınların statüsünü değiştirme çabaları çok cılız kalmıştır.

Beyaz Devrim zamanla şahın yönetiminin mazereti oldu. Hükümdarlığını çıplak güçten başka sebeplere dayandırarak yasallaştırmak isteyen şah, reform programlarına diktatörlüğünü maskeleyecek ve yozlaşmış, baskıcı rejimini dış eleştirilerden koruyacak yarı-ilerici etiketler yapıştırmaktaydı. Yeni programların çoğunun içeriği olduğu doğruydu, ama bunların faydaları ayrıcalıklı azınlıkla sınırlıydı. Toprak reformu ilk uygulamalardan sonra savsaklanmıştı, köylüler düş kırıklığı, toprak sahipleri kuşku içinde kalmışlardı. Rejimin büyük çaplı sanayi tesisleri tutkusu ve yabancı sermayeyi teşvik etmesi, geleneksel çarşı ekonomisini baltalamış, zanaat sanayini ortadan kaldırmıştı. Bu yüzden sosyal hizmetlerde ve ekonomik performansta önemli ilerlemeler kaydeden Beyaz Devrim, rejime halk sadakatini sağlayamadı.

Şah, hükümdarlığının yasallığını sağlayacak paralel bir girişimle, Pehlevi hanedanının İslamiyet öncesi Açmenid ve Sasani hanedanlarının mirasçısı olduğunu vurgulamaya başladı. Babası, monarşi için daha önce eski İran kraliyet unvanı olan 'şehinşah'ı almıştı, Mu-

Muhammed Rıza Şah ve imparatoriçe Farah, Pers İmparatorluğu'nun kuruluşunun 2500. yıldönümü kutlamalarına start veren çelenk bırakma töreni için Büyük Sirus'un mezarı başında. Törene katılanlar arasında askeri üniforma giyenlerin büyük çoğunlukta olması, hükümdarın orduyla bağının önemine işaret etmektedir (AP/World Wide Photos).

hammed Rıza Şah da buna 'aryamehr'i (Arilerin ışığı) ekledi. İslamiyet öncesi İran imparatorluklarının başarılarını vurgulayarak şah, İran'ın zengin İslami geçmişini neredeyse görmezden gelmiş ve kendi hükümdarlığıyla İran halkının dini gelenekleri arasında inandırıcı bağlantılar kurmamıştı. Büyük Sirus ile Açmenidlerin görkemini Pehlevilerin hükümdarlıklarına bağlamaya yönelik en büyük çabası, 1971'de Persepolis'te İran monarşisinin 2500. yılını kutlama törenlerinde görüldü. Toplam 100 milyon dolara mal olduğu söylenen törenin lüksü ülke dışında alay, ülke içinde eleştiri konusu oldu.

Şah ne kadar uğraşsa da, ne hanedanının siyasal düzlemdeki meşruiyetini tam olarak sağlayabiliyor, ne de İran'ı ve halkını gerçekten düşünen bir hükümdar imajı yaratabiliyordu. Bu başarısızlık hiç kuşkusuz hükümetine atfedilen yolsuzluklardan ve kötü yönetimden kaynaklanmaktaydı. Şah ve ailesi, İran'ın gelirlerinden yılda milyonlarca doları özel kullanımlarına ayırıyorlardı; gözde saray mensupları da ithalat ruhsatı verme ve yüksek makamlardaki kişilerle bağlantı kurma karşılığında yabancı şirketlerden rüşvet olarak

küçük servetler topluyorlardı. 1970'lerin başlarında İran'da kazanılacak çok para vardı –ama bu parayı sadece sarayla ilişkili olanlar elde edebiliyordu.

Eşitsiz gelir dağılımı ve siyasal baskı, halkın geniş kesimlerini rejimden soğutmuştu. Ancak kapalı siyasal sistem ve SAVAK'ın merhametsiz ağırlığı, İranlılara şikayetlerini ifade etmelerini sağlayacak resmi kanalları yasaklıyordu. Sonunda muhalif hareketler şiddete dönüştü. 1960'ların sonlarından itibaren şehirlerdeki gerilla grupları, devletin temsilcilerine ve onun müttefiki olan ABD'ye karşı şiddet kampanyasına yöneldiler. En büyük iki örgüt, Marksist Fedayan-ı (Halkın Fedaileri) ile İslami solcu Mücahidin-i Halk'tı (Halkın Mücahidleri). Her iki örgütün tabanı da genç aydınlardı. Tutuklamalar ve idamlarla gerilla hareketleri azaltıldıysa da, bu örgütlerin 1970'lerde devam eden eylemleri İranlılar arasında direniş ruhunu ayakta tutmayı başardı.

Daha dolaylı bir muhalefet de dini kurumdan geldi. Ulemanın hepsi rejime karşı değildi, ama çoğunluk şahın politikalarını beğenmiyordu. Toprak reformu gibi tedbirler, devlete vakıf topraklarına el koyarak ulemanın geçim kaynağını doğrudan tehdit eder duruma gelmişti. Diğer programlar devletin daha önce sadece ulemanın olan alanlara girmesine imkân veriyordu. Örneğin, okuryazar ordusu, ülkenin ıssız köşelerinde köylüler için tek eğitim kaynağı olan dini ilkokullara bir alternatif oluşturuyordu. Kadınların durumundaki değişiklikler dini gerekçelerle sorgulanmaktaydı. Şah, reformlarının adalet ve eşitlik getirme açısından İslamiyet'le bağdaştığını söyleyerek ulemanın itirazlarına karşı çıkıyor, ulemanın sadece din konularıyla uğraşmasını tavsiye ediyordu.

Şah rejiminin din kurumunun ekonomik statüsüne oluşturduğu tehdit, ulemanın muhalefetinin sadece bir sebebiydi. Ancak ulema salt çıkarlarıyla hareket ediyor değildi. Aralarındaki militanlar hükümdarın otokrasisine ve rejiminin yozluğuna itiraz ediyorlar, bunların İslamiyet'in sosyal adalet kavramıyla uyuşmadığını savunuyorlardı. Aynı zamanda, şahın tamamen Batı kalkınma modellerini örnek almasını, Batılı tüketim ve yaşama tarzlarını teşvik etmesini kınıyorlardı. Rejimin baskı organları ulemanın muhalif fikirlerini açıkça ifade etmesini giderek tehlikeli bir duruma getiriyorsa da, İran kitleleriyle kurdukları bağlar fikirlerini rahatça halka yaymalarına engel olamıyordu.

Şah, kısmen kent gerillalarının faaliyetlerine karşılık olarak 1975'te dizginlerini daha da kısıp baskıyı arttırdı. İki parti sistemini kaldırıp Milli Kalkınma Partisi adında bir tek örgüt kurdu. Bu tek parti sistemine dönüş, rejimin totaliter karakterini yoğunlaştırdı ve tutuklamaları, sansürü ve cezaevlerinde sistematik işkencesiyle sert bir polis idaresi dönemi başladı. Güçlü bir ordu ve merhametsiz bir güvenlik gücüyle, rejimin gelecek onyıllarda ayakta kalması sağlanmış görünüyordu.

SONUÇ

Hem Türkiye hem İran, Sovyetler Birliği'yle sınır komşusuydular ve 2. Dünya Savaşı'nın hemen sonrasında Sovyet planları karşısında güçsüz görünüyorlardı. Bu jeopolitik konum, iki ülkeyi ABD ile Sovyetler arasındaki Soğuk Savaş rekabetine dahil olmaya sürükledi. Komünizmin yayılmasını önlemeye kararlı olan ABD, Türkiye ile İran'ı siyasal bakımdan istikrarlı, askeri bakımdan da güçlü durumda tutmak için ekonomik ve askeri yardım sağladı. Her iki ülke de ABD ekonomik yardımını kabul ettiler ve İngiliz-Amerikan sistemine katıldılar. Ancak ABD'nin Musaddık'ın devrilmesindeki rolü ve binlerce Amerikan askerinin Türkiye'de bulunmasının ABD karşıtı bir hava doğurması kaçınılmazdı. Amerika, İngiltere'nin Ortadoğu'ya kendi çıkarları için hakim olma rolünü üstleniyor gibi görüldü. ABD'yi bu açıdan gören Türkler ve İranlılar, hükümetlerinin dış politikada ABD çizgisini izlemeye hazır olmasında milli egemenliklerinin kısıtlanmasından hoşnutsuzluk duydular.

Bu dönemde Türkiye ile İran'da bazı ortak toplumsal ve demografik değişimler yaşandıysa da, halkın bu değişime gösterdiği tepkiye aracılık eden siyasal kurumlar çok farklıydı. Türkiye'nin çok partili demokrasisi şahın diktatörlüğüyle tam bir çelişki oluşturuyordu. Türk parlamenter sistemi açmaza düştüğünde, bunun sebebi büyük ölçüde siyasal partilerin ve çıkar gruplarının çokluğu olurdu. Ama İran'da şahın modernleştirme programlarıyla yaratılan toplumsal ve ekonomik çıkar gruplarının ihtiyaçlarını dile getirecekleri siyasal bir kurum mevcut değildi. Türk ordusunun üç müdahalesi bile iki ülke arasındaki farkı gözler önüne sermektedir. Türk silahlı kuvvetleri parlamentodaki açmazı ve ekonomik çözümsüzlüğü aşmak üzere müdahale etmişti. Oysa İran ordusu, şahın diktatörlüğünü sür-

dürmek adına kullanılmıştır; İran'da ordu ve monarşi ortak çıkarlarla birbirine bağlıydı.

1970'li yıllarda bu iki siyasal sistem, her birinde oluşan toplumsal ve ekonomik değişikliklerin sonucunda giderek artan baskılarla karşı karşıyaydılar. Türk ordusunun parlamentonun kilitlenmesi durumunda toplumsal düzen tehdit altına girince müdahale etme eğilimi, 1950'de büyük bir başarı olarak karşılanan sivil çok partili sistemin bekası konusunda soru işaretleri uyandırıyordu. İran'ın muazzam petrol serveti de gelirlerde büyük eşitsizlikler yaratıyor ve ekonomik terazinin alt kefesinde yer alan kesimlerde genel bir hoşnutsuzluk doğuruyordu. Ancak askerle desteklenen şahın iç güvenlik güçleri, patlak verecek her türlü muhalefet hareketini ezecek durumda görünmekteydi.

15
NASIR ÇAĞINDA ORTADOĞU: MISIR ÜSSÜ

1952'den 1967'ye kadar olan dönemde Cemal Abdül Nasır, Arap dünyasının olmak istediği her şeyi simgeliyordu: kararlı, bağımsız ve imparatorluk geçmişinden kurtarılmış, parlak Arap geleceğine yönelik yeni bir toplum inşa eden kişi. Onun girişimleri diğer Arap devletlerinde kopya edilmekteydi ve öylesine baskın bir kişiliği vardı ki, *Nasırcılık ve Nasırcılar* gibi terimler siyasal sözlüklere girmişti. Çoğu başarıları gerçekten ziyade görünüşte olmasına rağmen, bir süre Arap dünyasına, imparatorluk güçlerine meydan okuyan ve eski yönetici seçkinleri yerlerinden eden dinamik bir lider imajı vermişti. Eski seçkinlerin durgun hareketsizliğine kıyasla ilerici reformculuğu temsil eder görünüyordu. 1948 yenilgisinin intikamını alacak ve dış baskılara karşı Arap bağımsızlığını koruyacak yeni ve güçlü bir Arap düzeninin yeniden doğuşu ihtimalini mümkün kıla-

cak bir umut ruhu yayıyordu. Dolayısıyla, verdiği ilham ve elde ettiği etkinlik nedeniyle onun iktidardaki yıllarını 'Nasır çağı' olarak adlandırmak doğru olur.

ESKİ REJİMİN FELÇ OLUŞU, 1945-1952

2. Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle İngiltere ile Mısır arasında yeni bir gerginlik dönemi başladı. İki ülke arasındaki ilişkiler hâlâ Mısır egemenliğine kısıtlamalar getiren 1936 anlaşmasıyla yürütülmekteydi. Mısır hükümetleri, İngiltere'yi anlaşmayı yeniden gözden geçirmesi ve askerlerini çekmesi için ikna etmeye boşuna uğraşmışlardı. İngiltere, Hindistan'a 1947'de bağımsızlık vermiş olmasına rağmen Süveyş Kanalı'ndan çekilmeye hazır olmadığından Mısır'ın taleplerini kabul edemiyordu. Hükümetin koşulsuz bağımsızlık sağlayamaması ülke içindeki gerilimleri arttırıyor, 1923'ten beri parlamentoya hakim olan büyük toprak sahibi Mısır yönetici sınıfına karşı halktaki kırgınlığı besliyordu. Yönetici sınıfın diğer direği olan Kral Faruk, skandallar yaratan kişisel davranışları ve 1948-1949 Arap-İsrail savaşında Mısır'ın aldığı küçültücü yenilgiyle yakın ilişkisinden dolayı zaten gözden düşmüştü. Mısır, kararlı bir liderliğin yokluğunda sürekli bir siyasal kriz ortamına sürüklenmekteydi.

Kitlelerin yönetici seçkinlere yabacılaşmasının başlıca sebeplerinden birisi, zenginlerle yoksullar arasında giderek derinleşen uçurumdu. Büyük arazilerin birkaç kişinin elinde toplandığı Mısır kırsalında bu açıkça görülüyordu. 1952'de Mısır toprak sahiplerinin binde 4'ü, ülkenin tarım arazisinin yüzde 35'ini elinde bulunduruyordu. Terazinin öteki ucundaki, toprak sahiplerinin yüzde 94'ünün elinde ekilebilir toprakların sadece yüzde 35'i vardı. Birinci grubun ortalama arazisi 170 feddan, ikinci grubun ortalama arazisiyse 0.8 feddandı. Toprak dağılımındaki bu büyük eşitsizlik, büyük toprak sahiplerinin servetlerini arttırırken küçük toprak sahipleri yoksullaşıyor, borçlarını satmak için topraklarını satmak zorunda kalıyorlardı. Ne toprağı olan ne de toprak kiralayabilen topraksız köylülerse, geçimleri için sadece kendi emeklerine güvenmek zorundaydılar ve savaş sonrası yıllarda koşullar çok ağırlaşmıştı. Kırsal nüfusun yarısından fazlasını oluşturan bu grup, sayıları artarken gelirlerinin azaldığını görüyorlardı.

Bu durumun düzeltilmesi gerektiği aşikardı, ancak Vefd ve diğer siyasal partilerin liderleri, servetleri ve sosyal statülerini toprak sahipliğinden elde ettiklerinden toprak reformunu düşünmek dahi istemiyorlardı. Kırsal kesimdeki bu huzursuzluk, işçilerin yaşadığı ve standart altı koşullarda çalıştığı, üniversite öğrencilerinin İngiltere aleyhtarı gösterilen düzenlediği Kahire ve İskenderiye'de de gözlenmekteydi. Savaş sonrası hükümetleri sınırlı sosyal refah yasaları çıkarmışsa da, bunlar kitle yoksulluğunu hafifletmekten ve yönetimdeki politikacılara duyulan güvensizliği gidermekten çok uzaktı.

Müslüman Kardeşler, bu patlayıcı atmosferde faaliyetlerini arttırarak gücünün doruğuna ulaştı. Müslüman Kardeşler'in 1940'ların sonunda 500 bin üyesi ve çok sayıda sempatizanı vardı. Milli bağımsızlık ve sosyal reform programlarıyla birlikte İslami değerlerin korunması çağrısıyla Mısırlıları örgüte çekmekteydi. Savaşın hemen ertesi yıllarda örgütün militan üyeleri yabancılara, yabancı işyerlerine ve emperyalizmin yardakçıları olarak görülen Mısırlı yetkililere sistematik bir şiddet kampanyası başlatmışlardı. Başbakan Mahmud Fehmi el-Nukraşi, 1948'de örgütün faaliyetlerini kısmaya kalkışınca öldürüldü. Ertesi yıl Müslüman Kardeşler'in kurucu lideri Hasan el-Banna da büyük ihtimalle Mısır güvenlik güçleri tarafından öldürüldü. Bu eylemler Mısır'ın eski rejimin son yıllarında içine düştüğü siyasal ve toplumsal karışıklığın boyutlarını göstermektedir.

Kral Faruk ülkeyi normale döndürmek için 1950'de seçim yapılmasını istedi. Vefd yine zafer kazandı ve yaşlı lideri el-Nahhas Paşa başbakan oldu. El-Nahhas bir zamanlar partisine hakim olan milliyetçi havayı tekrar elde etmek amacıyla, 1951'de 1936 anlaşmasının yürürlükten kaldırıldığını ilan etti. İran'da Musaddık kriziyle uğraşmakta olan İngiliz hükümeti Mısır'a ödün vermeye hazır değildi. Ancak anlaşmanın iptali Mısırlıları sevindirdi ve silahlı Mısırlı gerilla çeteleri İngiliz ordu birlikleriyle çatışmalara girmeye başladılar. Böyle çatışmalardan birinde İngiliz tankları, İsmailiye'de bir Mısır polis kışlasına saldırarak 50 polisi öldürdü ve onlarcasını yaraladı. Kara Cumartesi olarak anılan bu katliamın ertesi günü, 26 Ocak 1952'de Kahire halkı gösteriler ve ayaklanmalarla karşılık verdi, yangınlar çıkarıldı, Kahire'nin ticari merkezi ateşe verildi. Öfkeli kalabalıklar İngiliz mallarıyla yetinmeyip barlara, sinemalara, gece kulüplerine, butiklere, yani Mısır üst sınıflarının yozlaşma ve ahlâksızlık sembolleri olarak gördükleri her yere saldırdılar.

Kara Cumartesi'nde asayişin tamamen ayaklar altına alınması eski iktidarın sonunu hızlandırdı. Rejim birkaç ay daha dayandıysa da, 23 Temmuz 1952'de bir grup genç subayın bir darbeyle hükümeti ele geçirmeleriyle son buldu. Bu, kısa süreli bir askeri müdahaleden başka bir şeydi, resmen rejim değişikliğiydi. Ondan sonraki yirmi dokuz yıl boyunca Mısır'ı, darbede rol alan iki subay, Nasır ve Sedat yöneteceklerdi.

HÜR SUBAYLAR ve 1952 DARBESİ

Darbe, ya da sonradan adlandırıldığı şekliyle 1952 devrimi, çoğu birbirlerini 1940'lardan beri tanıyan bir grup ast rütbeli subay tarafından yapılmıştı. Kendilerine Hür Subaylar adını veren grup, Albay Cemal Abdül Nasır (1918-1970) liderliğindeki dokuz (sonraları on dört) kişilik bir icra komitesi çevresinde toplandılar. Nasır'ın geçmişi ve deneyimleri Hür Subaylar'ın tipik bir modelidir ve Mısır'ın yeni yöneticiler kuşağını şekillendiren etkenleri gözler önüne sermektedir. Nasır'ın babası bir köylüydü; İskenderiye'ye göç etmiş, küçük bir memur olarak posta idaresine girmişti ve ilk oğlu Cemal orada doğmuştu. Nasır'ın normal bir aile hayatı olmamıştı: Annesi kendisi sekiz yaşındayken ölmüştü, babası nakledilmişti ve küçük Nasır, Kahire ve İskenderiye'deki çeşitli akrabalarının yanında kalmıştı. Lise yıllarında 1930'ların bütün siyasal akımlarına tanık olmuş, kuşağının pek çok öğrencisi gibi İngiliz aleyhtarı gösterilere katılmış ve 1935 protesto gösterilerinde yaralanmıştı.

1936'da liseden mezun olduktan sonra birkaç ay hukuk fakültesine devam etmiş, sonra kapılarını orta ve ortanın altındaki sınıfların oğullarına yeni açmış olan Mısır askeri akademisine alınmıştı. 1938'de subay çıkmış, savaş yıllarını Sudan ve Batı Çölü'nde geçirmiş, burada daha sonra Hür Subaylar icra komitesini oluşturacak subaylarla ilişki kurmuştu. Grubun pek çok üyesi gibi Nasır da 1948 Filistin kampanyasına katılmıştı. Kendisi yararlı performans gösterdiyse de, Mısır'ın İsrail tarafından yenilgiye uğratılmasının utancını yaşamıştı. Bu yenilginin Kral Faruk'un, sivil politikacıların ve yüksek rütbeli bazı komutanların yozlaşmışlıklarından kaynaklandığını düşünüyorlardı. Nasır ve arkadaşlarının inancına göre 1948 'felaketi'nin intikamını almak yurtseverlik görevleriydi.

Nasır ve Hür Subaylar hareketinin başlıca aktörleri, küçük toprak sahibi köylülerin, küçük bürokratların ve küçük tüccarların oğullarıydı. Gruptan bazılarıysa daha orta sınıf kökenli ailelerden gelmekteydiler. Ancak hepsi de İngiliz işgalinden zarar görmüş ve yönetici yerli sınıflara kinleri olan toplumsal tabakalara aittiler. Bunlar aynı zamanda yeni kuşağın otorite makamlarına geçişini temsil ediyorlardı: Darbe sırasında hepsi küçük rütbeli subaydı ve yaşları yirmi sekiz ila otuz beş arasındaydı ki, bu da 1927'den beri Vefd'in başında olan yetmiş beş yaşındaki Nahhas'tan çok farklı bir tablo oluşturuyordu. Gençlikleri ve tanınmamış olmalarının halkta destek uyandırmayacağını düşünerek, darbeden önce saygın bir subay olan General Muhammed Necib'i başlarına geçmeye ikna ettiler. Necip 1948 çatışmasından ününe halel gelmeden çıkan birkaç Mısırlı komutandan biriydi ve çok geçmeden rejimin en popüler kişisi oldu.

Hür Subaylar'ın çekirdek grubu, siyasal örgütlenme veya ideolojik yönelim hakkında önyargılı görüşleri bulunmayan pragmatik milliyetçiler ve 'çalışkan askeri bürokratlar'dı.[60] İngiliz işgaline son vermek, reform ve sosyal adalet fikirleriyle hareket ediyorlardı. Hür Subaylar 1951'de henüz ordu içinde gizli bir grupken, darbeden sonra hükümetlerine yön verecek altı maddelik bir program hazırlamışlardı. Programda İngiliz sömürgeciliğine son verilmesi, onun Mısırlı işbirlikçilerinin bulundukları makamlardan atılmaları, feodalizmin kaldırılması, devletin yabancı sermayenin kontrolünden kurtarılması, güçlü bir milli ordu kurulması ve sağlıklı bir demokratik hayatın tesis edilmesi vardı.

Subaylar iktidara gelince, Nasır'ın liderliğinde, hükümetin icra kurulu olarak görev yapacak bir Devrim Komuta Konseyi (DKK) kurdular. DKK'nın ülkeyi idare etmek amacıyla önceden hazırlanmış bir planı bulunmadığından, gelişen durumlara göre çare bulma eğilimindeydi ve rejim böylece şekillenerek yönünü buldu. Ancak Nasır'ın başında bulunduğu hiçbir kuruluş tam plansız olamazdı ve DKK, iktidarını pekiştirirken iki yönlü bir kampanyaya girişti: İktidarın rakipleri ortadan kaldırılacaktı ve aynı zamanda reformlar ilan edilip yeni bir anayasa getirilerek halk desteği aranacaktı.

İlk rakip, kral Faruk'tu. Faruk, darbeden üç gün sonra tahttan feragat etmeye zorlandı ve sürgüne gönderildi. Mehmed Ali'nin so-

60) P.J. Vatikiotis, *Nasser and His Generation* (New York, 1978), s. 109.

Ordunun politikaya girişi: 1953 yılı başlarında bir grup Mısırlı Hür Subay. Mısır'ın egemen hanedanının devrilişi ve Nasır rejiminin iç reformlarıyla dış politikadaki hamleleri, bütün Arap doğusundaki genç radikallerin gözünde ilham kaynağıydı. Resimde kanepede oturan üç subay, soldan sağa, albay Cemal Abdülnasır, General Muhammed Necip ve binbaşı Abdülhekim Amr'dır (AP/World Wide Photos).

yundan son hükümdar, kraliyet yatıyla İskenderiye'den ayrılıp hayatının sonuna kadar yaşayacağı Fransız Rivierası'na gitti. 1953'te krallık kaldırıldı ve Mısır cumhuriyet oldu. DKK, Vefd ve diğer parlamento partilerine dönerek eski düzeni tamamen ortadan kaldıran bir dizi siyasal değişiklik yaptı: 1923 anayasası kaldırıldı, parlamento feshedildi ve bütün siyasal partiler yasaklandı. Rejimin ilan ettiği üç yıllık geçiş döneminde DKK, en üstün icra organı olarak hareket edecekti. Necib, cumhurbaşkanı ve başbakan oldu; Nasır içişleri bakanı olarak sahne gerisinde kaldı. Diğer DKK üyeleri kabinedeki sivil politikacıların yerlerini aldılar. Askerler devletin kontrolünü tam olarak ele geçiriyorlardı. DKK 1954'te bir bildiriyle 1946'dan 1952'ye kadar herhangi bir kamu makamında bulunan kişilerin bundan sonra aynı makama gelmelerini yasakladı. Böylece eski düzen politikacılarının yolu tıkandı ve bürokrasiye toplumun başka katmanlarından gelenlerin önü açıldı. DKK, siyasal partilerin kaldırılmasının yarattığı boşluğu doldurmak için Kurtuluş Hareketi adında bir kitle partisi örgütledi. Bu, gerçek anlamda

parlamenter bir parti değil, rejimin kendisine destek sağladığı, öğrenciler ve işçiler gibi ilgili grupların kontrolünü kazandığı bir araçtı. Ancak ülkede başka partiye izin verilmediğinden fazla bir heyecanla karşılanmadı.

DKK'nin başlıca rakibi, ülkenin en popüler siyasal örgütü olan Müslüman Kardeşler'di. 1952 darbesi sırasında Hür Subaylar'ın pek çoğu Müslüman Kardeşler'le yakın bağlar içindeydi ve her ikisinin de sonunda diğerini kontrol etmeyi umduğu bir dönemde iki örgüt arasında kısmi işbirliği yapılıyordu. Ancak ikisi bir arada var olamazlardı ve Müslüman Kardeşler'in bir üyesi 1954'te Nasır'a suikast düzenlemeye kalkışınca DKK'nin eline bir fırsat geçmiş oldu. DKK, Müslüman Kardeşler'i yasadışı ilan etti, liderlerinden altısını idam etti, binlerce üyesini hapse attı. Örgüt yeraltına geçtiyse de ne unutulmuş ne de ortadan kalkmıştı ve sesini tekrar duyuracaktı. DKK, siyasal Sol gruplarına karşı da harekete geçti. Darbeden kısa bir süre sonra İskenderiye'de büyük bir tekstil fabrikasının işçileri greve giderek halk devrimi adına fabrikayı yağmaladılar. Yeni rejimden sempati bekleyen işçilere karşı DKK, orduyu grevi bastırmakla görevlendirdi, grev liderlerini yargılayıp idam etti ve işçilerin huzursuz olmalarından yararlanarak Komünist Parti önderleriyle diğer solcuları hapse attı.

DKK'nin silahlı kuvvetleri kontrolü ve sadakatine sahip olması da çok önemliydi. Nasır bu amaçla, yakın arkadaşı ve eski Hür Subay Abdülhekim Amr'ı on beş yıl kalacağı başkomutanlığa getirdi. DKK ile askerler ve DKK içindeki ilişkiler, Necib ile Nasır'ın arasındaki iktidar mücadelesi 1954 başlarında açığa çıkınca ağır darbe aldı. Necib, kararlaştırılan göstermelik cumhurbaşkanı olacağı yerde popüler bir kişi haline geldi ve devrimin yönü hakkında çoğunlukla Nasır'ınkinden farklı olan görüşlerini dile getirmeye başladı. Ancak Nasır, hareketin kontrolünü elinden bırakmamaya kararlıydı; Necib'e karşı açık ve gizli bir mücadele başlattı. Nasır daha iyi mücadeleci çıktı ve 1954 Kasım ayında Necib, Müslüman Kardeşler'i desteklemekle suçlandı, makamından alınıp ev hapsine kondu ve 1984'te ölümüne kadar evinde tutuldu. Darbeden iki yıl sonra Nasır, mevcut sivil güç merkezlerini dağıtmış, ordudaki muhtemel rakiplerini temizlemiş ve Mısır içinde hakim siyasal güç olarak yerini pekiştirmişti.

DKK, iktidarını pekiştirirken reformlar yoluyla halk desteğini sağlamaya da çalıştı. En çok takdir edilen başarısı, 1952 Eylül ayında çı-

kartılan Tarım Reformu Yasası'ydı. Yasa, bir kişinin en çok sahip olacağı tarımsal araziyi 200 feddanla sınırlıyordu. Bu miktarın fazlasını devlet alacak ve beş feddandan az toprağı olan köylülere dağıtacaktı. Toprak sahiplerine Mısır devlet bonosu verilecekti. Kral ailesinin toprakları ve gayrimenkullerine el konup dağıtım programına dahil edilmişti. Rejimin amacı köylülere yarar sağlarken, toprak sahibi seçkinlerin siyasal ve ekonomik güçlerini azaltmaktı. Eski toprak sahibi sınıfların bütün servetlerinin ellerinden alındığı söylenemezse de, topraklarını kaybetmenin Mısır toplumu içinde etkinliklerinin sönmesine katkıda bulunduğu kuşkusuzdur. Toprak reformu yasaları hatalı uygulanmışsa da, varlıkları bile yeni rejimin eski toplumsal, ekonomik ve siyasal düzeni reddettiğini gösterir.

Bütün sivil unvanları (paşa ve bey gibi) kaldıran yasalarla birlikte toprak reformu, rejime reformcu ve popülist bir imaj katmıştı. Nasır üç yıllık geçiş dönemi sonunda 1956'da getirilen yeni anayasayla bu imajı daha da arttırmayı ummuş olabilir. Anayasa, ilk Hür Subaylar hareketinin duygularını yansıtıyordu; hükümet emperyalizm ile feodalizmin kaldırılmasını ve güçlü bir ordu, sosyal adalet ve demokratik toplum kurulmasını taahhüt etmekteydi. Demokrasi ilkesi, en azından teorik olarak, seçimle gelen 350 sandalyelik bir millet meclisiyle sağlanacaktı. Eski düzende bir değişiklik de, bir insan hakları yasasının Mısırlıları ırk, cinsiyet, dil ve din ayrımından korumasıydı.

Yine de anayasada belirtilen çoğulcu toplum, otoritenin dağılımıyla epey sınırlanmıştı. Nasırcı siyasal sistem halkın iradesine karşılık vermek değil, onu yönlendirmek üzere tasarlanmıştı. Siyasal partiler yasaklanmış, etkisi olmayan Kurtuluş Hareketi'nin yerini başka bir kitle örgütü olan Milli Birlik almıştı. Milli Birlik'in başında Nasır'ın olduğu icra komitesi, millet meclisine aday gösterecek ve adayların hepsini denetimden geçirecekti. Anayasa ile cumhurbaşkanına geniş yetkiler verilerek karar verme yetkisi daha da merkezileştirilmişti. 1956 Haziran ayındaki plebisitle anayasa onaylandı ve Nasır cumhurbaşkanı oldu. Resmi rakamlara göre, Nasır kullanılan oyların yüzde 99.9'unu almıştı. Bu durum, seçim yerine plebisit yapılması açısından bir örnek oluşturdu. Ancak bir plebisitin kontrollü koşullarında bile rejim, eskisinden daha çok halk katılımı olması için yeni popülist önlemler getirdi: Erkekler oy atmaya zorunlu kılındı ve kadınların oy kullanmasına ilk kez izin verildi.

1956 yılı ortalarında Nasır rejimi, iç otoriteyi sağlamış ve toprak reformu programıyla belirli bir ilgi toplamıştı. Ancak 1952 'devrimi' durağanlaşmıştı; kendisini gelişen dünyada iktidarı ele geçiren diğer askeri hükümetlerden ayırt ettirecek bir yönü yokmuş gibi görünüyordu. Yeni rejime kendi niteliğini veren ve Nasır'ı Arap dünyasının kesin lideri haline getiren şey, bir dizi dış politika zaferi oldu.

1952'DEN SONRA DIŞ İLİŞKİLER

Mısır, İngiltere ve 1956 Süveyş Krizi

1952'de DKK'nin karşı karşıya bulunduğu en acil dış politika konusu, Mısır'ın İngiltere'yle bozulan ilişkisiydi. Bu ilişki Sudan'daki gelişmelere yakından bağlı olduğu için iyice karmaşık bir hal almıştı. Monarşinin son yıllarında Vefd, Mısır ile Sudan'ın Mısır tacı altında birleşmesini istemişti. İngiltere, Mısır meselesini Sudan'dan ayrı tutmak istemişse de, Mısır ikisini birlikte ele almakta ısrarlıydı. DKK iktidara geldiğinde İngiltere, Süveyş Kanalı'nın statüsü müzakerelerinin önünü açmak için Sudan tartışmasını halletmesi gerekeceğini anladı. DKK, Sudan'ın elinde olmasına öncelik vermiyordu ve hatta Mısır'ın Sudan üzerindeki egemenlik iddialarından vazgeçerek ülkeye özerklik verilmesini istemeye başladı. Mısır'la görüş ayrılıklarını gidermek isteyen İngiltere, DKK'nin şartlarını kabul etti. 1953 Şubat ayında imzalanan İngiliz-Mısır Anlaşması'yla Sudan'ın özerkliği tanındı ve bu hedefe varmak üzere atılacak adımlar belirlendi. Sudan parlamentosu iki yıl sonra bağımsızlığını ilan edince, Sudan sorunu iki ülkenin de gündeminden çıktı.

İngiltere ile Mısır arasındaki müzakereler, İngiltere'nin Mısır'da gelecekte oynayacağı rol konusundaydı. Aylarca süren müzakerelerden sonra 1954'te imzalanan anlaşmayla, İngilizlerin yirmi ay içinde Süveyş Kanalı üssündeki askerlerini çekmesi kararlaştırıldı. Herhangi bir yabancı devletin bir Arap Birliği devletine ya da Türkiye'ye saldırısı halinde İngiltere'nin üsse tekrar yerleşme hakkı vardı. İngiliz askerleri 1956 Nisan ayında çekildiler ve Nasır, Vefdçi seleflerinin ellerinden kaçırdıkları bir zaferi sabırlı diplomasiyle kazanmış oldu. Peki ama, İngilizlerin boşaltmasından sadece birkaç ay sonra Süveyş Kanalı neden bir İngiliz-Mısır muharebe alanına dönüşecekti?

Bu sorunun cevabını, eski ve yeni Ortadoğu ve Batı ilişkilerinin etkilerinin bir araya gelişinde aramak gerekir. Süveyş krizi, emperyalizm ile Arapların egemenliklerini kullanma istekleri arasındaki çatışmayı vurgularken, Batı ittifakının Soğuk Savaş diplomasisi ile Nasır'ın bir tarafsızlık politikası benimseme girişimi arasındaki farkı ortaya çıkarıyor, Arap-İsrail çatışmasını ve 1949'dan beri çözülmeden duran konuları canlandırıyordu.

Türkiye ve İran'da gördüğümüz gibi ABD, Sovyet yayılmacılığına engel olmak üzere bir ittifak girişimi başlatmıştı. İttifaka katılmak isteyen ülkeler, Amerikan askeri ve ekonomik yardımı alıyorlardı. Bağdat Paktı, bu sınırlama politikasını İngiliz etkinliğini kullanarak Arap devletlerine kadar yayma çabasıydı. Bağdat Paktı üyeleri Türkiye, İran, Pakistan, Irak ve İngiltere'ydi ve hepsi 1954 ve 1955'te bir dizi anlaşma imzalamışlardı. Nasır, bu ittifakın Arapları Batı'nın dizgininde tutmayı öngören emperyalizmin bir uzantısı olduğunu iddia ederek Mısır'ı pakta sokmadı ve Irak'ın Nuri el-Said'ini "imparatorluk ittifakları'na girdiği için kınadı. Mısır cumhurbaşkanı, diğer Arap devletlerini de Bağdat Paktı'ndan uzak durmaya ikna etmek amacıyla bir propaganda kampanyasına girişti. Sonunda, Ürdün ve Suriye'nin ittifakı reddetmelerinde başarılı oldu.

Nasır'ın bu meydan okuması kendisini bölgede öne çıkarmış, ama Mısır'ı Batı ittifakından uzaklaştırmıştı. Oysa Mısır'ın ABD'nin Türkiye ve İran'a yağdırdığı askeri yardıma ihtiyacı da vardı. 1949'da ateşkes anlaşmaları imzalandığından beri Mısır-İsrail sınırında sık sık çatışmalar meydana gelmekteydi. Gazze'den çıkan Filistinli göçmenler İsrail topraklarına küçük çaplı komando baskınları yapıyorlardı ve İsrail de Mısır'ın Gazze'deki tesislerine büyük boyutlu misillemelerde bulunuyordu. İsrail baskınlarının boyutu ve İsrail güçlerinin görevlerini yapmadaki kolaylıkları, onların askeri üstünlüklerini ortaya koymaktaydı ve Mısırlılar, İngilizlerin kendilerine bıraktığı modası geçmiş malzemeyi değiştirme ihtiyacını görüyorlardı. Ancak Nasır, Batı'dan silah isteyip de reddedilince başka kaynaklara yöneldi.

Mısır, 1955 Eylül ayında Çekoslovakya ile Mısır pamuğu karşılığında 500 milyon dolarlık ileri teknolojili Sovyet askeri malzemesi satın alma anlaşması yaptı. Bu sözde Çek silah anlaşması, aslında Sovyet-Mısır silah anlaşmasıydı ve uzun vadeli tepkiler doğurdu. Nasır, bu bir tek anlaşmayla, ABD'nin Sovyetler Birliği'ni sınırlamak

için uzun süredir yürütmekte olduğu ittifak sistemini baltalamıştı. Mısır cumhurbaşkanı, Sovyetler Birliği'nin Bağdat Paktı'nı atlayarak doğu Akdeniz'de bir üs sahibi olmak gibi yüzyıllık rüyasının gerçekleşmesini sağlamıştı. Nasır, Arap basınında bir kez daha İngiliz-Amerikan boyunduruğundan bağımsızlığını ispat ettiği için göklere çıkarıldı. Sadece Batılı devletlerin hakimiyetlerini kırmakla kalmayıp, ülkesinin yeni askeri gücünü 1948 'felaketi'nin intikamını almak doğrultusunda kullanacak bir Pan-Arap lideri görüntüsü oluşturuyordu. Ancak Nasır olgusuna başka gözle bakanlar da vardı; Çek silah anlaşması, Washington ve Londra'da önemli ölçüde rahatsızlığa yol açmıştı.

Mısır'ın tarım temelini geliştirmek için mali yardım araması da Süveyş krizinin sebeplerinden biridir. 1952 darbesinden sonra Mısır ekonomi planlamacıları, Assuan'da Nil üzerinde ikinci bir baraj yapma fikrini yeniden ele aldılar. Projenin hem siyasal hem ekonomik avantajları olduğu düşünülüyordu: Yeni rejimin Mısır halkı arasında prestijini arttıracak görkemli bir başarı olacak ve sulanacak toprakları genişletip, ülkenin tamamının elektrik ihtiyacını karşılayarak gerçek bir ekonomik fayda sağlayacaktı. Ancak hesaplanan 1 milyar dolarlık inşaat maliyeti, Mısır'ın mali kapasitesinin çok üstündeydi. Hükümet bunun üzerine dış yardım aramaya başladı. 1955 yılı sonlarında Dünya Bankası, ABD'nin ve İngiltere'nin katılmasını da içeren bir kredi paketini onayladı, ancak Nasır'ın bu iki ülkede yol açtığı huzursuzluk yüzünden bazı koşullar getirilmişti. Nasır krediyi kabul edip etmemeyi düşünürken ABD hükümeti 1956 Temmuz ayında aniden kredi teklifini geri çektiğini ilan etti.

Nasır buna birkaç gün sonra dramatik bir misillemeyle karşılık verdi. 26 Temmuz 1956'da Mısır, Süveyş Kanalı'nı millileştirdi ve Nasır, kanal gelirlerinin Batı'nın sponsorluğunu yüklenmeyi reddettiği kalkınma projelerinde kullanılacağını bildirdi. Nasır'ın bu cesur hareketi Mısır'da ve bütün Arap dünyasında büyük bir heyecanla karşılandı. Mısır emeğiyle yapılan ama bir Fransız şirketi tarafından işletilen ve Britanya İmparatorluğu'nun can damarı olarak kullanılan Süveyş Kanalı, Batı sömürgeciliğinin sembollerinden birisiydi. Nasır, kanala Mısır adına el koyarak milletinin dış çıkarlara zorla tabi olmasına bir son vermiş oluyordu.

Batılı başkentlerin bu karara tepkisi aşırı düşmanlık oldu. İngiltere başbakanı Anthony Eden, Nasır'ın kanalı millileştirmesinin hır-

Nasır'ın 28 Temmuz 1956'da, Süveyş Kanalı'nın millileştirildiğini ilan etmesinden sonra Kahire'den İskenderiye'ye muzaffer geri dönüşü (AP/World Wide Photos).

sızlık olduğunu söyledi, Mısır başkanına dersini vermek gerektiğinden söz etti. 1956 yazı boyunca konuyu çözümlemek amacıyla özel uluslararası konferanslar düzenlendi. Nasır, Süveyş Kanalı Şirketi'ne tazminat ödemeyi teklif ettiyse de, kanalın Mısırlılaştırılması konusunda taviz vermeye asla yanaşmayacaktı. Mısırlı teknisyenlerin İngiltere'nin aksini iddia etmesine rağmen, kanalı açık tutmaktaki başarılı uygulamaları Nasır'ın elini güçlendirmişti.

Krizi anlaşmayla çözme çabaları sürerken İngiltere, Fransa ve İsrail, Mısır'a karşı ortak bir askeri harekât için gizli anlaşma yaptılar. Bütün tarafların harekâtı onaylamak için kendi sebebi varsa da, ortak istekleri Nasır'ı devirmekti. İsrail, anlaşma gereği 29 Ekim 1956'da Sina'ya saldırdı. 31 Ekim'de İngiliz hava kuvvetleri Kahire yakınlarındaki ve kanal bölgesindeki askeri hedefleri bombalamaya başladı. İsrail kara kuvvetleri kanalın doğu kıyısına ulaştılar ve Fransız paraşütçüleri 5 Kasım'da Port Sait'e indiler. Ertesi gün İngiliz-Fransız ordusu, kanalın kuzey ucuna çıkarak Süveyş kentine doğru yürümeye koyuldu. 6 Kasım gece yarısında İngiltere ve Fransa'nın BM ateşkes kararına uymalarıyla ilerleme durduruldu.

Mısır'ı hedef alan bu üçlü saldırı, hem ABD hem de Sovyetler Birliği tarafından kınandı. Sovyetler Birliği, o sırada Macaristan'daki bir ayaklanmayı bastırmakla uğraşırken, İngiltere Mısır'dan askerlerini çekmediği takdirde Londra'ya roket saldırısı düzenleme tehdidinde bulundu. ABD üç yakın müttefikinin bu hareketinden çok rahatsız olmuştu ve hiçbirinin güç kullanmaktan yarar sağlamasına izin verilmeyeceği tutumunu takındı. İngiltere ile Fransa Aralık ayında kuvvetlerini çektiler ve İsrailliler de Sina yarımadasını 1957 Mart ayında boşalttılar. Mısır ile İsrail arasında tampon oluşturmak üzere bir özel BM gücü Gazze'ye yerleştirildi.

Süveyş krizinin çatışmaya karışanların hepsi açısından önemli sonuçları olmuştu. Mısır'ın askeri yenilgisi Nasır adına siyasal bir zafere dönüştürüldü. Nasır devrileceği yerde krizden bir Mısır ve Pan-Arap kahramanı olarak çıktı. İki eski imparatorluk devleti karşısında dimdik durmuştu ve ABD ile Sovyetler Birliği, Mısır'ın egemenliğini savunmuşlardı. Sonunda da Süveyş Kanalı Mısır'ın elinde kalmıştı. Araplar arasında Sovyetler'in de prestiji yükseldi ve Mısır'a silah göndermeleri üzerine bu prestij daha da arttı. Üç saldırgan ülkenin Arap dünyasındaki olumsuz imajları daha da pekişmiş oldu. İsrail silahlı kuvvetlerinin gücünü bir kere daha göstermişse de, Mısır'a saldırısı Arapların İsrail'in Batılı devletlerin ajanı olduğu fikrini doğrulamıştı. İngiltere ile Fransa'nın bir Arap devletine saldırmak için İsrail'le ittifaka girmeleri çok büyük suç sayılıyordu. Olayın Mısır içinde talihsiz tepkileri oldu: Bütün hayatlarını ülkede geçirmiş olan pek çok İngiliz ve Fransız yurttaşı sınırdışı edildiler, mallarına el kondu. İsrail saldırısının yarattığı Yahudi karşıtı hareket sonunda pek çok Mısırlı Yahudi de ya yurtdışı edildiler ya da kendiliklerinden gittiler. İstilacı üç devlet içinde, Süveyş olayındaki rolüyle en çok zarar gören İngiltere oldu. İngiltere eski dönemlerin emperyalist taktiklerine başvurmakla kalmamış, askeri operasyondan kendisinden daha güçlü iki süper devletin baskısıyla vazgeçmek zorunda kalmıştı. *Times* gazetesi, Başbakan Eden'in Mısır'ı işgal kararı için şöyle yazıyordu: "Kendisi İngiltere'nin bir Büyük Devlet olduğuna inanan son, bir krizle karşılaşıp da bunun böyle olmadığını anlayan ilk İngiltere başbakanıdır."[61]

61) *Sunday Times*, 16 Ocak 1977.

Mısır ve Arap Dünyası: Birleşik Arap Cumhuriyeti

Nasır 1955'te yayınlanan *Devrimin Felsefesi* adlı kitabında şöyle yazıyordu:

> Tarih sayfaları kendileri için önemli anlarda oynadıkları görkemli rolleri yaratmış kahramanlarla doludur. Ve yine tarih sayfaları, uygulayacak kahramanın asla bulunmadığı kahramanca ve görkemli rollerle doludur. Her nedense bana, Arap çevresinde kahramanını arayan bir rol amaçsızca dolaşıyormuş gibi geliyor. Dolaşmaktan yorgun düşmüş olan bu rolün neden sonunda bizim ülkemizin sınırları yakınına konup, onu oynayacak başka kimse olmadığından bizi harekete çağırdığını, repliklerini ezberlememizi, kostümünü giymemizi istiyormuş gibi geldiğini bilemiyorum.[62]

Nasır, Süveyş krizinin sonrasındaki zaferinin sonucu olarak tanımladığı bu kahraman rolüne soyundu. Başka hiçbir Arap lideri onun statüsüne yaklaşmamıştı ve başka hiçbir Arap lideri böylesine yüksek bir beklenti yaratmamıştı. Bu rol, bir fırsat olduğu kadar yüktü de. Ancak o, prestijini korumak için dış politika başarılarını sürdürmek ve Mısır dışında milyonlarca Arabın kendisine bağladığı umudu gerçekleştirmek zorundaydı.

Mısır'ın Arap mirası reddedilemez bir gerçekse de, iki büyük savaş arası dönemin önemli yazarları, ülkenin Yunan ve firavun geçmişini vurgulayarak laik Batı kültürüne bağlamaya çalışmışlardı. Nasır'ın Mısır'ı Arapçılığın merkezi yapma isteği, belirli ölçülerde kültürel yöneliş gerektiriyordu. 1952 öncesi aydınlarının çok katmanlı kimlik parçaları yerine Nasır rejimi, Arapçılığı ve Pan-Arap birliğini kuvvetle vurguladı. Örneğin, 1956 anayasası Mısır'ın bir Arap ülkesi ve Arap milletinin parçası olduğunu belirtiyordu. 1923 anayasasında böyle bir yaklaşım yoktu. Nasır'ın popülerliği, Arap birliğini benimsemesi ve diğer Arap meselelerini desteklemesi, Mısır'ın Arap kimliğinin yerleşmesini ve Pan-Arap hareketinin başına geçmesini sağladı. Nasır, Arap birliğinden ve Mısır hegemonyasından oluşan ikili hedefine varmak için diğer Arap ülkelerinin siyasal gelişmelerine müdahale etti. Süveyş krizinin ardından dış politika serüvenlerine atılması

62) Gamal Abdel Nasser, *Egypt's Liberation: The Philosophy of the Revolution* (Washington D.C., 1955), s. 87-88.

kendisine daha fazla saygı kazandırdı, ama hükümetinin dikkatini de acil çözüm bekleyen iç sorunlardan uzaklaştırdı.

1958 yılı başlarında Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin (BAC) kurulması, Arap birliği yolunda önemli bir adım olarak göründü. BAC, Suriye ile Mısır'ın tek bir devlet olarak birleşmesiydi. Birlik isteği, hakim Baas Partisi üyesi olan bir grup Suriyeli politikacıdan geldi. Bunlar Suriye içindeki küçük ama iyi örgütlenmiş bir komünist hareketin hükümeti devirme arifesinde olmasından korkuyorlardı. Bu yüzden, komünist darbeyi önleyeceği ve kendi hakimiyetlerini koruyacağını düşünerek bir Suriye-Mısır birliği hedefiyle Nasır'a yaklaştılar. Nasır teklifi kabul etti ve aradan bir ay geçmeden BAC ilan edildi. Nasır, Şam'da kendisini alkışlayan kalabalıklar tarafından karşılandı.

Yaratılma zamanında gördüğü takdire rağmen BAC garip bir varlıktı. Suriye'nin bir iç sorununun varlığı ve Nasır'ın reddedemeyeceği bir teklifi kabul etmesiyle alelacele kotarılmıştı. Yeni devlet, iki katılımcı ülke arasında tam bir birleşme olacaktı, ama Mısır hemen hakim duruma geçti. Birleşmeyi isteyen Suriyeli liderler Kahire'de yaşamak zorundaydılar ve kendi yurtlarındaki gelişmeler üzerinde herhangi bir etkinlikleri yoktu. BAC'nin başkanı olan Nasır, Mısır'da çok iyi işleyen tek parti askeri rejimini Suriye'ye de kabul ettirdi. Mısırlı asker ve sivil personel Suriye'ye dolarak önemli görevlerdeki Suriyeli karşıtlarının yerine geçtiler ve Suriyelileri kızdıran bir küstahlık sergilemeye başladılar. Bir Suriyeli general daha sonraları, "Suriye'deki her Mısır subayı, sanki Cemal Abdül Nasır gibi davranıyordu," diyecekti.[63] Suriye'deki siyasal partilerin kapatılması, Suriyeli subayların görevlerinden alınması ve Mısır toprak reformu yasalarının değişik bir şeklinin zorla uygulanması, Suriye toplumu içindeki güçlü kesimleri yabancılaştırmıştı. Suriye ordusu birlikleri 1961 Eylül ayında Mısırlı komutanlarına isyan ederek, BAC'nin ve Arap birliği çerçevesindeki ilk deneyimin sonunu getirdiler.

BAC'nin dağılması Nasır'ın prestijine indirilmiş bir darbeydi ve hedeflerini yeniden değerlendirmeye yöneltti. Rejim 1961'den sonra içe dönerek yeni bir dizi iç reform yaptı. Ancak Nasır, Arap birliği savunucusu rolünden vazgeçmemişti ve amacına uygun düştüğünde

63) Akt. Malcolm H. Kerr, *The Arab Cold War: Gamal Abd al-Nasr and His Rivals, 1958-1970*, 3. basım (Londra, 1971), s. 51.

diğer Arap devletlerinin iç işlerine karışmaktan geri kalmıyordu. Bu inisiyatifi, bütün felaketli sonuçlarıyla Yemen iç savaşında isyancıların tarafını tutmasıyla kendini gösterdi. Askerler 1962'de Yemen hükümdarını devirerek bir cumhuriyet ilan ettiler. Ancak hükümdar İmam Muhammed el-Bedr dağlara kaçtı, davasına sadık aşiretleri etrafına topladı ve tahtını yeniden ele geçirmek amacıyla bir silahlı mücadele başlattı. İmam Muhammed, diğer iki hükümdar olan Ürdün ve Suudi Arabistan krallarından bol miktarda yardım aldı. Abdullah el-Sallel liderliğindeki yeni askeri rejimin yardım için Nasır'a başvurması doğaldı ve o da eski düzenin düşmanı olarak bu isteği geri çevirmeyecekti. 1965'te yaklaşık 70 bin Mısır askeri Yemen'de askeri rejim saflarında savaşıyordu. Mısır kuvvetleri engebeli arazide tıkılıp kaldılar ve gerillaların verdirdiği ağır kayıplar sonunda 1968'de geri çekildiler. Mısır'ın bu müdahalesi Arapları birleştireceği yerde böldü; Araplar Araplarla savaşmıştı. Suudi Arabistan ve Mısır devlet başkanları birbirlerine hakaretler yağdırıyorlardı.

Mısır, Pan-Arap hareketi liderliğini daha ustaca yollarla yeniden aldı. Kahire radyosunun Arapların Sesi kanalı, bütün Arap dünyasına ve ötesine propaganda yayınına başladı. Mısır sinema endüstrisi Arap Ortadoğusu'nun en büyüğüydü ve bütün bölgeye dağıtılan filmler üretiyordu. Dönemin en popüler Arap şarkıcısı Ümmü Gülsüm de, bütün Arap ülkelerinde konser salonlarını dolduran ve radyo dinleyicilerini büyüleyen bir kadındı. Nasır ve Mısır sürekli olarak kamuoyunun gözleri önündeydiler ve ikisinden de çok şey bekleniyordu.

Mısır, Sovyetler Birliği ve Amerika Birleşik Devletleri

Süveyş olayından sonraki yıllarda Mısır-Sovyetler bağları iyice sıklaştı. Sovyetler, 1958'de Assuan Barajı projesini finanse etmeyi ve Mısır'a daha fazla askeri ve teknik yardım yapmayı kabul ettiler. Mısır silah ve yedek parça bakımından giderek Moskova'ya daha bağımlı oldu. Mehmed Ali'nin 1820'lerde Mısır'ın müstakbel seçkinlerini eğitmek için Fransa'ya göndermiş olduğu gibi, Nasır da 1960'larda geleceğin filo komutanlarını ve sivil teknokratlarını Sovyetler Birliği üniversitelerine gönderdi. Gerçi Sovyet-Mısır ilişkilerinin genelde iki ülke arasındaki ideolojik farklılar nedeniyle sıkıntılı dönemleri de vardı. Sovyetler Birliği'nin bilimsel sosyalizmi ve ateizmi, Mısır'ın milliyetçi ve İslami temelleriyle çelişkiliydi. Ancak Na-

sır ve Sovyet karşıtları birbirlerine ihtiyaçları olduğunu bilen pragmatik insanlardı: Nasır Sovyetler'den, Mısır'ın liderlik rolüne inandırıcılık kazandıran silahları alıyordu; Sovyetler Birliği de Mısır'da, Ortadoğu'da ABD'nin kendilerini çevirmesine karşı çıkacakları bir nüfuz merkezi elde ediyorlardı.

Ortadoğu'daki Sovyet-ABD rekabeti, Mısır dış politikasının sabit bir öğesiydi. Süveyş krizi sonrasında ABD, bölgedeki Sovyet tehdidine karşı yeni bir politika geliştirmişti. Eisenhower Doktrini (1957) olarak bilinen bu politikada, komünizme karşı direnen ülkelere ekonomik ve askeri yardım vaatleri yer almaktaydı. Buna ilaveten doktrin, uluslararası komünizm kontrolünde olan herhangi bir devletin silahlı saldırı tehdidi altında olan Ortadoğu devletlerinin bağımsızlığını korumak için ABD askerlerinin konuşlandırılmasına da yetki veriyordu. Nasır nezdinde bu, Bağdat Paktı'ndaki Batılı denetiminden farksızdı ve o zaten, Eisenhower Doktrini'ne kuşkuyla bakmaktaydı. Yine de Mısır, Sovyet askeri yardımına giderek daha çok bağlandığı halde, Nasır ülkesinin ABD'ye olan bağlarını koparmamıştı. Onunki, iki süper devlete de tümden bağlanmadan onlardan yararlanmayı amaçlayan bir politikaydı. Amerikan yardımı sürekli değildi ve genelde Mısır parasıyla Amerikan buğdayı alınmasına izin vermekten oluşuyordu. ABD-Mısır ilişkilerinin gelişmesini önleyen iki unsur vardı: Birincisi, Nasır'ın Mısır'ı Batı ittifakına sokmayı reddedip Sovyet askeri yardımını kabul etmesi; ikincisi, Nasır İsrail'e karşı Arap davasının savunucusuyken ABD'nin İsrail'e verdiği kesin destek.

ARAP SOSYALİZMİNİN BENİMSENMESİ

Daha önce de değinildiği üzere, Hür Subaylar önceden belirlenmiş bir ideolojileri olmadan iktidarı ele geçirmişlerdi. Rejim 1952'den 1961'e kadar meşruiyetini dış politika girişimlerine ve Nasır'ın popülerliğine borçluydu. Ancak halkın bağlılığını esinlendirebilecek bir rehber ilkeler dizisi kurmadı. 1961'de BAC'nin dağılmasından sonra Nasır ve arkadaşları, iç politikalarını yeniden değerlendirdiler ve Mısır'ın başarılı ekonomik gelişmesinin sosyalizmin bazı seçilmiş unsurlarını benimsemesini gerektirdiği kararına vardılar. Yerli kökleri olduğunu gösterme çabasıyla da kendi ideolojilerine 'Arap sosyalizmi' adını verdiler. Arap sosyalizmi rejimin çağrısı oldu, doktrin yeni Mısır kuşaklarını devrimci hedeflerin başarısına çekmeyi hedefledi.

Hükümet, sosyalizmi eskiden gelen ideolojik bir bağlılıktan dolayı değil, pragmatik gerekçelerle benimsemişti. Gerçekten de, rejimin iktidardaki ilk yıllarında yabancı ve yerel özel yatırımcılara teşvikler verilmiştir. Ancak Nasır'ın Mısır'ı, yatırım sermayesi için cazip olmadığından rejim para bulmakta güçlük çekiyordu. Bu yüzden, hükümet kalkınma planları için gerekli fonları yaratmak amacıyla Mısır'ın tesislerinin çoğunu almaya ve bütün sermaye birikiminin sorumluluğunu üstlenmeye karar verdi. Bu açıdan rejimin ekonomik politikası, Marksist sosyalizmden ziyade bir tür devlet kapitalizmiydi; sınıf çatışması dinamiğine değil, para bulma ihtiyacına dayanıyordu.

Sosyalist kararnamelerin en yoğun dalgası 1961 ila 1964 arası görüldü. Bu yıllarda geri kalan yabancı şirketleriyle yerel tesislere, bankalardan sigorta şirketlerine, ithalat şirketlerinden otellere kadar her şey millileştirildi. Medya bile devlet kontrolüne geçti ve Mısır'ın bir zamanlar canlılığıyla ünlü basını, merkezi hükümetin sözcüsü haline getirilip sıkı bir sansür altına alındı. Ekonomiyi yönetmek üzere planlama kurumları oluşturuldu ve Mısır 1960'da ilk beş yıllık planını açıkladı. Plan, sanayi kalkınmasına ağırlık veriyordu. 1960'larda sanayi üretimi, özellikle tekstil, gıda maddesi ve meşrubatta olmak üzere önemli ölçüde arttı. Ancak rejimin büyük çaplı gösteriş projeleri ve en önemlisi Helvan'daki demir çelik fabrikası, geliriyle kıyaslanamayacak büyük masraflarla sonuçlandı. Sanayi gelişmesine ilave bir engel de, devletin işlettiği sanayilerin doğasından kaynaklanmaktaydı: Bunlar katı merkezi planlama mekanizmalarına tabiydiler, idari düzeyde aşırı kadrolaşma vardı ve rekabet olmadığı için kalite kontrolü zayıftı. Rejim toprak kazanma programlarına da büyük paralar harcamıştı ama hiçbiri fazla başarılı olmamıştı. Ancak Assuan Barajı'nın 1970'de tamamlanması, 650 bin feddanın tarımsal arazi olarak kullanılmasını sağladı. Ne var ki, Assuan Barajı'nın inkâr edilemez yararları bir dizi ekolojik yan etkiyle azalmıştır.

Genel Mısır ekonomisindeki gelişme, hükümetin ülkenin çok yüksek olan doğum oranını sınırlamak amacıyla önlem almasını gerektiriyordu. 1962 planında aile planlamasından söz edilmişse de, hükümet konuyu sistemli biçimde ele almadı. Sonuçta, Mısır nüfusu yılda yüzde 2.5 artmaya devam etti. 1960'da 26 milyon Mısırlı vardı; 1980'da nüfus 40 milyona yükselmişti. Aşırı nüfus Mısır'ın

hâlâ en ciddi sorunlarından biridir.[64] Nasır yıllarında sürekli artan nüfusun temel tüketim ihtiyaçları, Mısır'ı gıda maddesi ihracatçısından ithalatçısına çevirmişti. Nüfus artışı, kazanılan yeni tarım topraklarını kat kat aşınca durum iyice kötüleşti. Çölden güçlükle kazanılan her feddan toprak için Kahire ve diğer kentlerin insafsızca büyümesiyle, Nil kıyısındaki değerli zengin tarım toprakları eksildi.

Ülkedeki bütün tesislere el koyan hükümet, kendisine devasa bir personel sorunu yaratmıştı. Devlet daha önce özel ellerde olan işyerlerini ve sanayileri işletip kadrolarını doldurmak zorundaydı. Rejim, askeri kökenine sadık kalarak çeşitli bakanlıklar ve kalkınma birimlerinin başına eski subayları getirdi. Böylece subayların sadakati güvenceye alınıyordu ama insanlar hiçbir eğitimi olmadıkları görevlere getirilmiş oluyorlardı.

Nasır rejiminin sosyalizminin uzun vadeli eşitlik ve sosyal refah önlemleri de vardı. 1961'de bir ailenin sahip olacağı toprak 100 feddana, 1969'da 50 feddana indirildi. 1952 Tarım Reformu yasasıyla başlayan toprak reformu, tarım arazisinin sadece yüzde 12'sini kapsamıştı ve kırsal nüfusun ancak yüzde 9'una toprak sağlanmıştı. Yine de, rejimin programları toprak sahipliğinde önemli düzelmeler sağladı. Çok büyük malikâneler hemen hemen ortadan kalktı. 1964'e gelindiğinde küçük çiftlikler (5 feddandan az) ekili arazinin yüzde 55'ini, orta ölçekli çiftlikler (5 ila 50 feddan) yüzde 33'ünü kapsıyordu ve kalan yüzde 12 de 50 ila 100 feddan arasındaydı.[65] Bu daha eşitlikçi dağılım üretimde büyük bozulmalar olmadan gerçekleşmiş, hasat azalmamış, hatta bazı yıllarda artmıştı. Toprak reformu topraksızlığı ya da kırsal yoksulluğu ortadan kaldırmamışsa da, belki de rejimin tarım politikalarından yararlanan başlıca kesim olan orta düzey köylülerin ekonomik ve sosyal durumlarını düzeltmişti.

1961'den sonra da başka sosyal eşitlik önlemleri alındı. Gelir dağılımı yasaları, kişisel maaşları 5 bin sterlinle sınırlayarak zenginlere darbe vurdu; 10 bin sterlini aşan gelirler yüzde 90 vergiye tabiydi. Bu önlemler eski seçkinlerin gücünü daha da azalttı. Sosyal terazinin öteki ucunda memurlara ve işçilere emekli aylıkları, asgari ücret ve sağlık sigortası gibi yenilikler getirildi.

---

64) Bu paragrataki bilgilerle çıkarılan sonuçların dayandığı çalışmalara karşı çıkan etkili bir kaynak için bkz. Tim Mitchell, "America's Egypt: Discourse of the Development Industry", *Middle East Report*, Cilt 21 (Mart/Nisan 1991), s. 152-153.

65) Alan Richards ve John Waterbuty, *A Political Economy of the Middle East: State, Class, and Economic Development* (Boulder, 1990), s. 152-153.

Sosyalizmi Kurumsallaştırmak: Kuruluş Belgesi ve Anayasa

Nasır 1962'de özel olarak toplanmış kongreye Mısır'ın yeni politikalarını açıklayan ve dayanaklarını gösteren belge olan Milli Eylem Belge'sini sundu. Bu belge, rejimin eylemleri adına ideolojik temel oluşturma ve yeni politikalarla kitlelerin özdeşleşmesini yaratma girişimiydi. Mısır'ın özgürlük, sosyalizm ve birlik elde etmek üzere bir devrimin ortasında olduğu ilan ediliyordu. Belge ülkeyi Arap devriminin öncüsü olarak göstererek, Mısır'ın Arap dünyasındaki önderliğini dile getirmekteydi. Belgeye göre Mısır'ın görevi, devrimini diğer Arap ülkelerine yaymaktı, böylece Arap siyasal kurumlarında gerici unsurlar bertaraf edilecek ve kalıcı bir Arap birliğinin yolu açılacaktı. Tabii bu tür açıklamalar iktidarda olan Arap hükümdarlarınca hiç de hoş karşılanmadı.

Devrimin hedeflerinin elde edileceği araç, kitle tabanlı tek parti olan Arap Sosyalist Birliği'ydi (ASB). Belgede ASB, feodalistler ve kapitalistler dışında bütün Mısırlılara açık devrimci bir örgüt olarak tanımlanıyordu. 1960'ların sonunda ASB, yerel, bölgesel ve milli düzeydeki şubelere kayıtlı 5 milyon üyeli bir bürokratik örgüt haline gelmişti. ASB'nin başında Nasır, üst düzey idareciliklerinde eski subaylar bulunuyordu. ASB temelde hükümetin kitle kamuoyu yaratmak, genç Mısırlı kadrolar yetiştirmek ve devrim karşıtı merkezlerin oluşmasını önlemek üzere kullandığı bir araçtı. ASB iki selefinden (Kurtuluş Hareketi ve Milli Birlik) daha başarılı olmuşsa da, o da her yerdeki tek partiler gibi hantal, kayırmacı bir örgüt oldu.

Devletin siyasal yapısı 1964'te yapılan yeni anayasayla bir daha tanımlandı. Anayasa millet meclisine seçilecek milletvekillerinin yüzde 50'sinin işçi ve köylü olması gibi yenilikler getirmesine rağmen, temelde Nasır'ın güçlü bir cumhurbaşkanlığı tercihini pekiştirmekteydi. Demokrasi gösterişine rağmen millet meclisi, cumhurbaşkanının yasalarını onaylayan bir danışma kurulundan başka bir şey değildi; 1965'te yapılan bir başka plebisitle Nasır tekrar makamında kaldı.

Nasır iktidarı paylaşmaya karşıydı ve cumhurbaşkanlığı karar verme yetkisinin kendi ellerinde toplanmasıyla damgalanmıştır. Bütün büyük konular Nasır'a götürüldüğü ve onun kararları politika olduğu sürece kurumların hiç önemi yoktu. Araştırmacılar, bu rejimi 'güdümlü demokrasi'den 'yumuşak yürekli diktacılığa' kadar

çeşitli terimlerle adlandırmışlardır.[66] Siyasal hayatta halk tabanı genişleyecekse rejim halk iradesinin yukarıdan idare edilmesini güvence altına almıştı. Bu yüzden, 1966'da ASB genel sekreteri, Mısır'ın siyasal yapısının 'kitlelere doğru rehberlik yapmak' olduğunu söylemişti. Ancak başkalarının belirttikleri gibi, doğru rehberlik kavramından polis devletinin kurulmasına giden yol çok kısaydı.[67] Nasır'ın Mısır'ının gizli polisi, ASB içinde casusları ve siyasal tutukluları vardı. Ancak İran rejiminin şahının baskısı ve zulmünden eser yoktu. Mısırlılar, arkadaşlarının değilse de Nasır'ın hep kendilerine iyi olanı düşündüğüne inanırlardı ve bu inançla da ona çok geniş yetkiler tanımaya hazırdılar.

Devrim ve Toplum

Nasır rejiminin eşitliği, teorik olarak kadın-erkek ilişkilerine kadar uzanıyordu. 1962 belgesinde kadınların erkeklere eşit olduğu bildirilmiş, başka yasalarla da kadınlara seçme ve seçilme hakları tanınmıştı. Ayrıca, ekonominin millileştirilmesi sonucunda kamu sektöründe doğan işlerin çoğu kadınlar tarafından doldurulmuştu. Kadınlar işyerlerine ve üniversitelere girdikçe peçelerini bırakıp, çağdaş uluslararası giyimi seçmeye başladılar. Ancak görünümdeki değişiklikler her zaman özü yansıtmıyordu. Eşitlik hakkındaki söylemlere rağmen Nasır rejimi, aile hukuku konusunda çok dikkatliydi; çokevlilik ve boşanma konularında reformcu yasalar getirmemişti.

Diğer modernleştirici rejimler gibi Nasır hükümeti de eğitimin yayılmasına özen gösterdi. İlk ve orta okullarda devletin hedefi sadece okuryazarlığı arttırmak değil, öğrencilere sosyalizm ve milliyetçiliğin temellerini öğretmekti. Sayı bakımından eğitimdeki ilerleme gerçekten önemliydi: 1953'te ilkokullarda 1.3 milyon çocuk okurken, bu sayı 1970'de 3.6 milyona çıkmıştı. Ancak öğrenci sayısındaki artış, devletin okul inşa etme ve öğretmen yetiştirme imkânlarından çok fazla olduğundan, kalabalık sınıflar ve öğrenci-öğretmen oranında aşırı yükselmeler görülüyordu. Rejimin eğitime verdiği on-

---

66) İlk deyişi birçok kitapta görebilirsiniz; ikinci deyişin yer aldığı kaynak olarak bkz. John Waterbury, *The Egypt of Nasser and Sadat: The Political Economy of Two Regimes* (Princeton, 1983), s. 11.

67) Derek Hopwood, *Egypt: Politics and Society, 1945-1984*, 2. basım (Boston, 1985), s. 92.

ca çabaya rağmen 1969'da yetişkin Mısırlıların yüzde 60'ı hâlâ okuryazar değildi.

Öğrencilerin üniversiteye devam etmeleri -ve böylece millileştirilmiş bir ekonomiyi yönetecek beceriye sahip olmaları- için devlet, üniversitelerde paralı eğitimi kaldırdı ve taşra şehirlerinde yeni üniversiteler açtı. Üniversite öğrenimi doğrutusunda bir teşvik de Nasır'ın ünlü 1962 belgesiyle sağlandı: Bütün üniversite mezunları devlet memurluğuna alınacaktı. Genç Mısırlılar bu fırsatlardan yararlandılar ve üniversite öğrencisi sayısı 1960'larda yaklaşık iki katına çıktı. Ancak üniversite sistemi bu artışla başa çıkabilecek durumda değildi: Sınıflar kalabalık, öğretmen, kitap ve laboratuar malzemesi yetersizdi. Bu koşullar da kampuslarda huzursuzluğun artmasına yol açtı.

Rejim üniversitelere girişi kolaylaştırarak, öğrencilerin devletin en çok personel açığı olan bilimsel ve teknik alanlara devam etmelerini istiyordu. Ancak 1960'larda öğrencilerin çoğu istihdam fırsatlarının en kısıtlı olduğu sanat, hukuk ve ticaret fakültelerine girdiler. Bu insanlar mezun olunca Nasır'ın devlet bürokrasisinde iş garantisini seçmekten başka imkânları yoktu. Oysa bu tür görevler düşük aylıklıydı ve güvenlikten başka bir gelecek vaat edemiyorlardı. Bazılarının gözünde böyle bir gelecek ufku yeterliyse de, üniversite diplomasıyla beklentileri artanlar için yeterli iş imkânlarının olmaması özsaygılarına indirilmiş bir darbe oldu. Bu huzursuzlukları kampuslara aktarıldı ve Mısırlı üniversite öğrencilerinin hoşnutsuzlukları katmerlendi.

Nasır kimi zaman Atatürk'e benzetilmiştir. İki adamın da ülkelerini yabancı hakimiyetinden kurtarmaya kararlı reformcular olmaları bakımından bu kıyaslama uygundur. Ancak Mısır rejiminin İslamiyet'le ve din kurumuyla ilişkisi Atatürk'ünkinden çok farklıydı. Nasır, Mısır toplumunda İslamiyet'in rolünü azaltmayı istemek yerine, İslami kurumların çekiciliğini kavramış ve onları devletin kontrolüne alarak devrimin hizmetinde kullanmaya çalışmıştır. Bu, özellikle rejimin İslami öğrenimin saygın kurumu ve Mısır ulemasının başlıca eğitim alanı olan El-Ezher Üniversitesi'ne karşı politikalarında görülür. Nasır hükümeti doğrudan kararlarla hareket edebiliyordu. 1961'de El-Ezher hükümet emriyle yeniden düzenlendi ve tıp, mühendislik, tarım ve bir de kadınlar için İslami fakülte olmak üzere dört yeni fakültenin eklenmesini kabul etmek zorunda bırakıl-

dı. Bu düzenleme sonunda El-Ezher'in rektörünün otoritesi azaldı ve hükümet üniversite müfredatı ile yönetici ve öğretmenlerinin atamalarını kendi kontrolüne geçirdi. Hükümet vakıfların kontrolünü de sağlarken, 1955'te şeriat mahkemelerini kaldırarak ulemanın adli gücünün son kalesini devirdi. Rejim bu önlemlerle, İslamiyet karşısında görünmeden, İslami görevlilerin bağımsız siyasal bir güç olarak hareket etmelerini önlemeye çalışmaktaydı.

Rejim, politikalarını meşrulaştırmak için İslami kurumları kullanmaktan da kaçınmadı. Cuma hutbeleri hükümet propagandacıları tarafından hazırlanıyor ve hükümetin İslam ilkeleriyle uyuşmasına parlak sözlerle değiniliyordu. 1961 millileştirme kararlarından sonra devletçe atanan üst düzey ulema, İslamiyet ile Arap sosyalizmi arasındaki uyum üzerine fetvalar yayınlayıp yazılar yazmaya ikna edildi. Böylece, 1962'de din ile Nasır'ın belgesinin uyumluluğunu anlatan bir kitapta, "Arap sosyalizmi adaletin şeriatı ve Allah'ın şeriatıyla yönlendirilmiştir," diye yazıyordu.[68] İslamiyet'in bu şekilde siyasal amaçlarla sömürülmesi, Nasır rejiminin Atatürk'ün laikliğinden ne kadar uzak olduğunu gösterir.

SONUÇ

Mısır'da Nasır yılları çok sayıda önemli olay ve politikayla ilişkilendirilir: Çekoslovakya silah anlaşması, Süveyş krizi, Birleşik Arap Cumhuriyeti, Arap sosyalizminin ilanı ve tarım reformunun uygulanması bunlardan sadece birkaçıdır. Ancak Nasır olgusuna ilişkin duygular, sosyal reformlar ya da dış politika serüvenleriyle tam olarak açıklanamaz. Nasırcılık bir duygu, bir heyecan, yeni Arap geleceği adına bir umuttu. Mısır bürokrasisinin şişirilmiş olduğu, devletin işlettiği sanayilerin verimsizliği, eğitim sisteminin aşırı kalabalık olduğu pek çok kimse tarafından biliniyordu. Ama gerek bunlar gerekse çok iyi bilinen başka eksikliklere rağmen Mısır ve dinamik başkanı, olumlu bir milli dönüşüm süreci başlatmış görünüyordu. Baskıcı geçmiş kararlı bir hareketle silinmişti ve Mısır o dönemde kıskanılan ve taklit edilmeye layık bir bağımsızlık ve gurur sahibi olmuştu.

68) Akt. Yvonne Yazbeck Haddad, Contemporary Islam and the Challenge of History (Albany, 1982), s. 29.

Yine de Nasır'a o statüyü veren liderlik rolü, aynı zamanda bir yüktü. Nasır, Arap hareketinde kendisinin ve Mısır'ın liderliğini korumak adına zaman zaman imajını yenilemek zorunda kalıyordu. 1967'de İsrail'e karşı direnme ve diğer Arap devletlerini Mısır'ın durumuna getirme fırsatını yakalamıştı. Nasır bu fırsatı kaçırmadı ve bir sonraki bölümde görüleceği üzere, ne yazık ki bu hareketiyle ülkesini bütün kazandıklarının sorgulanmasına yol açan alçaltıcı bir askeri yenilgiyle karşı karşıya bıraktı.

16
NASIR ÇAĞINDA ORTADOĞU: ARAP POLİTİKASININ RADİKALLEŞMESİ

Mısır'da eski rejimin sonunu getiren hoşnutsuzluk dalgası diğer Arap devletlerinde de görülmekteydi. 1950'ler boyunca yeni bir sabırsız subaylar kuşağı eski düzeni bir kenara atıp yenisini kurmaya çalışırken, doğu Arap dünyası darbeler ve karşı darbeler dalgası altında kalmıştı. Ancak bu subaylardan hiçbiri Nasır'ın iktidara yükselişinde kendisine eşlik eden kişisel beceri, şans ve halk desteğine sahip değildi. Bu kişiler, özellikle silahlı kuvvetlerin rakip siyasal gruplara bölünmesini önleyememişlerdi. Askerin bu siyasallaşması hükümet istikrarsızlığına yol açmıştı ve yeni yöneticilerin reform programlarını uygulama çabalarını engellemişti.

Çeşitli rejimler yükselip çöktükçe Nasır, Mısır kontrolünde bir Pan-Arap birliği kurma çabalarını sürdürdü. Ancak Suriye ve Irak'ın genç subayları Nasır'a hayransalar ve hedeflerinin çoğunu paylaşı-

yorlarsa da, onun hakimiyetine girmek istemiyorlardı. Lübnan ve Ürdün'ün Batı yanlısı hükümetleri de Arap birliği çağrısına direndiler, ama böyle yapmakla Nasır'ı destekleyenlerin ihanetlerine açık hale geldiler. 1950'lerin sonu ve 1960'ların başları Araplar arası rekabet yıllarıydı ve bu anlaşmazlık dönemine 'Arap soğuk savaşı' adı verilmesi çok uygun düşmüştür. Bu dönemi incelerken ABD ile Sovyetler Birliği arasındaki Soğuk Savaş'ın, doğu Arap devletlerini etkilediği ve onlar tarafından da etkilendiği hatırdan çıkarılmamalıdır.

SURİYE: ORDU POLİTİKADA

Suriye, savaş sonrası yıllara denenmemiş parlamenter kurumlar ve yönetme görevlerine alışkın olmayan bir siyasal liderlikle girdi. Sağlıklı bir siyasal hayatın gelişmesinin önündeki bu engeller, ülke içinde bölgesel ve dini bölünmeleri vurgulayan Fransız manda politikaları mirasıyla daha da ağırlaşıyordu. Bağımsız Suriye'nin ilk cumhurbaşkanı olarak seçilen Şükrü el-Kuvvetli, deneyimsiz Suriye silahlı kuvvetlerini 1948'de İsrail'le savaşa sokarak makamının yükünü daha da arttırmıştı. Yurtsever subaylar Suriye'nin yenilgisi için yozlaşmış sivil rejimi suçluyorlardı.

Ordu 1949 Mart ayında arkası gelecek askeri darbelerin ilkiyle işi ele aldı. Albay Hüsnü Zaim liderliğindeki darbe, cumhurbaşkanı Kuvvetli'yi indirerek kentli eşraf sınıfının siyasal hakimliğine son verdi. Osmanlı ve Avrupa okullarında eğitim görmüş zengin kentli politikacılar, yerlerini Suriye askeri akademisinde okumuş köylü kökenli gençlere bıraktılar. Zaim'in iktidarı ele geçirmesi, yıl sona ermeden iki ilave darbeyle belirlenen aşırı bir siyasal istikrarsızlık dönemi başlattı. Bu darbelerden ikincisinin başında Albay Edip Şişekli vardı ve Şişekli, 1954'e kadar iktidarda kalmayı başaracaktı.

Şişekli, merkezi bir askeri diktatörlük kurdu ve subaylar arasındaki hizipçiliğe son verdi. İktidarının ilk iki yılında Suriye siyasal hayatına getirdiği düzen ve disiplin halk tarafından tutulmuştu. Şişekli, tarafsız bir dış politika benimsemekte ve Batı sponsorluğundaki savunma paktlarına katılmayı reddetmekte Nasır'dan önce davranmıştır. Onun bölgesel politikası Suriye'nin Araplığını öne çıkarıyordu ve Suriye'nin, gelecekteki bir Pan-Arap birliğinin çekirdeği olacağı inancına dayanıyordu. Şişekli'nin popülerliği, bütün diktatörler gibi iktidarda kalmak için baskıcı önlemlere yöneldiğinde so-

na erdi. Rejimine duyulan yaygın hoşnutsuzluğun arasında 1954'te askeri bir grup tarafından devrildi.

Suriye, sivil parlamenter hükümete döndüyse de, askerler politikaya müdahale etmeyi sürdürüyorlardı ve 1954'ten 1958'de Mısır'la birleşene kadar Suriye, siyasal yapısı hükümetin hiç iş göremeyeceği kadar bölünmüştü. Suriye'nin siyasal istikrarsızlığının pek çok sebebi bulunmaktadır. Birincisi, Fransızların böl-ve-yönet politikaları Suriyelileri Suriye milletine bir bütün olarak inanmak yerine bölgesel, dini ya da etnik toplumlarıyla özdeşleşmeye teşvik etmişti. Bağımsızlıktan sonra insanlar silahlı kuvvetler ya da devlet memurluğu gibi milli kurumların üyeleri olmalarına rağmen topluluklarına sadakatlerini korumuşlardır. İkinci bir istikrarsızlık kaynağı da subayların siyasallaşmaları ve hizipleşmeleridir. Hüsnü Zaim'in 1949 darbesi, eski düzeni zayıflatmış ve orduyu ülkenin birinci siyasal gücü haline getirmişti. Ancak Mısır'daki Hür Subaylar'ın aksine Suriye ordusu içinden bütün silahlı kuvvetlerin sadakatini uzun süre alacak bir kişi çıkamadı. Askerlerin arasındaki hizipleşmeler hep en son iktidarı ele geçiren subaya karşı birleşti ve böylece güçlü bir askeri rejimin pekişmesini önledi.

Siyasal partilerin ortaya çıkması da Suriye siyasal hayatının bölünmesine katkıda bulundu. İleri gelen kişiler arasında değişen ittifakları ve gayri resmi anlaşmalarıyla kentli eşrafın siyasal tarzının yerine, belirli programları ve ideolojileri olan geniş tabanlı partiler geçti. 1950'lerin ortalarında Suriye Komünist Partisi pek büyük olmasa da, askerler ve azınlık grupları arasında taraftar bulunca siyasal hayatta önemli bir güç haline geldi. Parti lideri Halit Bektaş usta bir örgütleyici ve hatipti. 1954'te parlamentoya seçilince Arap dünyasının ilk Komünist Parti milletvekili oldu. 1954 seçimlerinde Baas Partisi de gücünü gösterdi. Parti, savaş sonrası dönemin en önemli ideolojik Arap partisi olacak ve etkisini Nasır ile Suriye dışındaki diğer ileri gelen kişiler üstünde gösterecekti.

Baas (düz anlamıyla, diriliş), Ortodoks Hıristiyan olan Mişel Eflak (1912 doğumlu) ve Sünni Müslüman olan Salahaddin el-Bitar (1911 doğumlu) tarafından kurulmuştu. Bu iki politikacı 1930'larda Paris'teki öğrencilik günlerinde milliyetçilik ile sosyalizmin çeşitli yanlarını bir araya getiren bir doktrin geliştirmişlerdi. Suriye'ye döndüklerinde Şam liselerinde yıllarca öğretmenlik yapmışlar ve öğrenciler arasında kendilerine sadık bir taraftar kitlesi bulmuşlardı. Suri-

ye'nin 1946'da bağımsızlığı sırasında Baas da resmi bir parti oldu. Partinin ideologu olan Eflak'ın yazılarında Baas, Arap toplumunun tam bir dönüşümünü hedefleyen devrimci faaliyete adanmıştı. Parti platformunun unsurlarından biri de, tek Arap milletinin varlığına inanç ve Arap birliğini sağlamaya bağlılıktı. Bu birlikten, Arap onurunun yenilenmesi ve Arap erdemlerinin tekrar uyanışı doğacaktı. Eflak'ın kendisi Hıristiyansa da, İslamiyet'i Baas ideolojisinin ayrılmaz bir parçası yapmıştı. İslamiyet'le Arapçılığı eş tutuyor, ikisini de Arap ruhunun ifadeleri olarak görüyordu.

Eflak'ın doktrini Arap birliğinin yararlarının muğlak tanımlarıyla sınırlı değildi. Onun yazılarında Baas'a sosyal adaletsizliği, sınıf sömürüsünü ve tiranlığı sona erdirecek ve özgürlük, demokrasi ve sosyalizmi getirecek devrimci bir görev verilmekteydi. Eflak, emperyal kontrolden bağımsızlığın değerli olması için tutum değişikliği ve sosyal reform değişikliğinin şart olduğunu iddia ediyordu; yani, milli bir yeniden doğuş gerekiyordu. Böyle bir yeniden doğuş sadece toplumsal bir devrimle gerçekleşebilirdi. Baas sosyalist vizyonu, Arap birliği çağrısı ve bütün Araplara yönelik milli bir yeniden doğuş söylemiyle, genç Araplar arasında Suriye'nin sınırları ötesine uzanan bir taraftar kitlesi buldu. Nasır daha sonra partinin birlik, özgürlük ve sosyalizm sloganını Mısır'a taşıdı.

Suriye'nin siyasal istikrarsızlığı, ülkenin doğu Arap dünyasına hakim olma mücadelesiyle de besleniyordu. 1950'lerin ortasında Mısır ve Irak, Araplar arasında üstünlüğü elde etme bakımından başlıca rakiplerdi. Haşimi monarşisi altında Irak muhafazakâr ve Batı yanlısıyken, Nasır'ın Mısır'ı, reformu ve Büyük Devletler'le ittifaktan kurtulmayı savunuyordu. Bu devletlerin ikisi de Suriye'yi kendi yörüngesine çekerek bölgesel gücünü arttırmak istiyordu. Suriyeli politikacılar ve subaylar iki devletten hangisinin daha iyi müttefik olacağı konusunda fikir ayrılığı içinde olduklarından, Mısır ve Irak bile isteye bu ayrılığı körüklediler ve ülke içinde siyasal kargaşaya katkıda bulundular.

Suriye'deki Baasçı liderler 1957 yılı sonunda ülkeyi kontrolleri altına alacak kadar güçlü olmadıklarını anlayarak ve bu süregelen kaosun sadece komünistlere yarayacağından korkarak, birleşmek için Nasır'a yanaştılar. Reformcu olan Nasır'ın etkisini kullanarak kendilerini iktidarda tutacağını umuyorlardı. 1958 Şubat ayında Birleşik Arap Cumhuriyeti ilan edildi, ama daha önce görüldüğü gibi

Mısır öylesine hakim oldu ki, Baasçılara hükümette fazla bir iş kalmadı ve birlik 1961'de dağıldı. BAC bir başarısızlık olsa da, 1958'de yaratılması önemli ve dramatik bir gelişme olarak kabul edilmişti. Baasçı ideoloji ve Nasır'ın liderliği diğer Arap devletlerini birliğe çekebilir ve Eflak'ın yazılarında dile getirilen Arap yeniden doğuşunu gerçekleştirebilirdi. Bu yüzden, BAC'nin ilanı Arap militanları ve muhafazakârları arasında yaygın bir tepki yaratmıştı.

IRAK: MONARŞİNİN SONU

2. Dünya Savaşı'nın sonundan 1958'e kadar Irak, Haşimi monarşisinin kontrolü altında kaldı. Kral II. Faysal 1953'te reşit olduysa da, tahtın arkasındaki güç 1939'dan beri naip olan Prens Abdülilah'tı. Saray dışında otuz yıldır güç merkezinde olan Nuri el-Said, siyasal süreci hâlâ elinde tutuyor ve Irak'ın dış politikasına yön veriyordu. Bu politikanın Batılı ve İngiliz yanlısı olması, Irak'ın 1955'te Bağdat Paktı'nı imzalamasıyla da simgeleşmişti.

Irak nüfusunun karmaşık yapısı ülkenin siyasal gelişmesini ve diğer Arap ülkeleriyle ilişkilerini hâlâ etkilemekteydi. Çoğunluk olan Şii toplumu, siyasal sistemde oranına göre temsil edilememekteydi ve siyasal nüfuz ile ekonomik çıkarların Sünnilerin elinde toplanmış olmasından rahatsızdı. Şiiler herhangi bir Arap federasyonunda marjinal bir azınlık olacaklarını bilerek Pan-Arabizme karşı çıkıyorlardı. Irak'ın ateşli azınlık grubu büyük ölçüde Sünni olan Kürtlerdi. Siyasal ve kültürel özerklik amacıyla sürekli bir mücadele içinde olan Kürtler, Pan-Arabizme karşıydılar ve Irak'ın bir Arap birliğine girmesi durumunda bağımsız bir Kürt devleti isteyecekleri uyarısında bulunuyorlardı. Bu gerilimlere bir de kentlerde ve kırsalda yaşayanların, aşiretlerle yerleşik köylülerin ve zengin toprak sahipleriyle yoksul köylü kitlelerinin aralarındaki eşitsizlikler girmekteydi. 1950'lerin sonunda Irak nüfusunun yüzde 80'i kırsalda, feci koşullar altında yaşıyorlardı. Köylülerin yüzde 90'ı toprak sahipleriyle ilişkileri feodal olan yarıcılardı. 1958'de özel mülkiyet elinde olan toprağın oranı yüzde 55'ti ve bu da bütün toprak sahiplerinin yüzde 1'inin elinde bulunuyordu.

Savaş sonrası dönemin Irak hükümetleri öylesine dar bir destek tabanına sahiplerdi ki, statükodaki en küçük bir değişimin bile toprak sahiplerini ve diğer grupları yabancılaştıracağı korkusuyla sosyal re-

formu akıllarına bile getirmiiyorlardı. Nuri el-Said, siyasal katılımın sadece küçük bir grup sadık insanla sınırlı olmasını sağlıyordu; bu uygulama Nasırizm'in çekiciliğine kapılan reform yanlısı milliyetçiler kuşağını yabancılaştırmaktaydı. Rejimin durgunluğa geçmesi, İngiliz yanlısı ittifakı ve Nasır aleyhtarı propagandası hüküm süren fikirlere o kadar karşıydı ki, kendini ancak polis baskısı ve sansürle ayakta tutabiliyordu ve bu bile yetersiz kalmıştı. 1958 Temmuz ayında Tuğgeneral Abdülkerim Kasım, aralarında kral II. Faysal, Prens Abdülilah ve Nuri el-Said'in de olduğu onlarca kişinin öldüğü kanlı bir darbeyle rejimi devirdi. İngilizlerin getirdiği Haşimi monarşisi, Batı ittifak sisteminin bu direği, otuz yedi yıllık varlıktan sonra sona ermiş oldu.

Kasım'ın darbesi doğu Arap dünyasını şok dalgaları altında bırakmıştı. İstikrarsız bir yönetimin hakim olduğu bir onyıl başlamış, Irak yurt içinde devrim, yurtdışında tarafsızlık ilan ederek Mısır ve Suriye'ye katılmıştı. Kasım'ın diktatörlüğü 1963'e kadar sürdü ve o tarihte muhalif subaylar arasındaki Albay Abdüsselam Arif liderliğindeki grup tarafından devrilince Arif cumhurbaşkanı oldu. Arif 1966'da bir uçak kazasında ölünce de yerine yine subay olan kardeşi Abdurrahman Arif geçti ve 1968'e kadar iktidarda kaldı.

Birbiri ardından gelen askeri rejimler geniş iç reform programları ilan ediyorlardı, ama siyasal durum öylesine belirsizdi, iktidarda kalmak için gösterilmesi gereken çaba öylesine büyüktü ki, reformların gerçekleştirilmesine pek fırsat bulunamıyordu. Kasım, Irak'ın cumhuriyet olduğunu ilan etmiş olsa bile, bu ne kendisinin ne de haleflerinin seçim yapılmasına izin verdikleri bir 'cumhuriyet'ti. Suriye'de olduğu gibi Irak'ta da eski düzenin sonunu, ideolojik partilerin ortaya çıkışları izlemişti ve bunların en büyük, en iyi örgütlü olanı Komünist Parti'ydi. Onun da başlıca rakibi Suriye'deki ana partinin bir dalı olan Baas Partisi'ydi. Baas, Irak'ın BAC'yle birleşmesini savunan Pan-Arap milliyetçilerini barındırıyordu. Kasım, önceleri Pan-Arap milliyetçilerine karşı komünist desteğini yaslandı; ancak komünistler devleti ele geçirecek duruma gelince onlara karşı cephe aldı: 1960 yılı geldiğinde artık diktatörlüğe doğru gidiyordu.

Kasım monarşiyi devirdikten sonra, Haşimi yönetiminin başlıca destekçileri ve ondan yararlananlar arasında olan büyük toprak sahipleriyle karşı karşıya kaldı. İktidara gelişinden birkaç hafta sonra, 1952 Mısır modeli üzerine kurulmuş bir tarım reformu yasası çıkardı; amacı, Mısır yasasınınkinden farksızdı: köylünün hayat koşulla-

rını düzeltirken toprak sahibi seçkinlerin serveti ve gücünü azaltmak. Yasaya göre, kişiler 620 dönüm toprağa sahip olabilirlerdi ve bunun üstündeki topraklara devlet el koyacak, toprağın kalitesine göre 20 ile 75 dönümlük parseller halinde köylüye dağıtacaktı. Eğitimli personel ve yeterli kadastro olmadığından yasanın uygulanması güçtü ve Kasım'ın rejimi sona erdiğinde, devlet el koyduğu toprakların sadece üçte birini dağıtabilmişti. Böylece, yasayı yeni bir toprak sahibi köylü sınıfı yaratacak yerde büyük toprak sahiplerine karşı bir silah olarak kullanmış oluyordu.[69]

Kasım, dış politikada Irak'ı Bağdat Paktı'ndan çekmiş, Sovyetler Birliği ile Doğu bloku devletleriyle yakın ilişkiler kurmuştu. Darbeden kısa bir süre sonra Irak ve SSCB, Sovyet askeri ve ekonomik yardım anlaşması imzaladılar. Bu anlaşmayla ABD'nin sınırlama politikası bozulmuş oldu; üç güçlü Arap ülkesi Mısır, Suriye ve Irak, birkaç yıl içinde Batı ittifakını reddederek ülkelerini Sovyet etkisine açık duruma getirmişlerdi. Bağdat Paktı, başkenti Bağdat olan ülkeden yoksun kalmıştı. Üç devlet bir süper devletler çatışmasında tarafsız kalacaklarını ilan etmişlerse de, silahlarını Sovyetler Birliği'nden alıyorlardı ki, bu ilişki ekonomik ve diplomatik bağımlılık potansiyeli taşımaktaydı.

Irak'ın Arap dünyasındaki yerine gelince, Kasım ile Arif kardeşlerin rejimleri ülkenin bütün siyasal gruplarınca kabul edilebilir bir çözüme ulaşamamışlardı. Kasım iki muhalif gücün çatışan iç baskılarıyla karşı karşıyaydı: BAC ile hemen birleşilmesini isteyen Pan-Arap milliyetçileri ve Nasır'ın Mısır Komünist Partisi'ni ezdiğini bilen BAC ile birleşmeye karşı olup egemen bir Irak isteyen komünistler. Kasım Arap dayanışmasını desteklediğini ilan etmişse de, Suriyeliler gibi Nasır'a tabi olmak istemiyordu. Bu yüzden, Irak'ın bağımsız statüsünü korumayı tercih etti. Bu durum da Pan-Arap birliğine çok şey bağlamış olan Nasır rejimiyle aralarında bir kopukluğa yol açtı. Kasım'ın yönetiminin son yıllarında aynı hedeflerin pek çoğunu paylaşan iki reformcu devlet olan Irak ve Mısır, yine basın aracılığıyla birbirlerine hakaretler yağdıran bölgesel rakiplere dönüştüler.

Kasım'ın BAC'ne katılmayı reddetmesine rağmen Pan-Arap dinamiği, Kasım'ın halefi Abdüsselam Arif'in politikalarında görüldüğü

---

69) Hanna Batatu, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq* (Princeton, 1982), s. 837.

gibi Irak politikasının devamlı bir unsuru olarak kaldı. Arif, Mısır cumhurbaşkanıyla bir dizi zirve toplantısı yaptı ve 1964'te iki ülke 1966'ta tam birleşmeye hazırlık olarak askeri ve ekonomik politikalarının bütünleşmesi planlarını hazırladılar. Arif, Irak'ın ekonomik yapısını Mısır'ınkine uydurmak için bütün banka ve sigorta şirketlerinin yanı sıra pek çok büyük tesisi de millileştirdi. Ancak Arif, Mısır'la işbirliği yaptığı sırada birleşmeye karşı olan subay gruplarını da idare etmek zorundaydı. Fakat çok dikkatli hareket etmesi gerekiyordu; öyle ki, 1966'da öldüğünde iki ülkenin tam birleşmesi yolunda halihazırda pek az ilerleme kaydedilmişti. Suriye, Mısır ve Irak'ın güçlü liderleri tarafından öylesine şiddetle istenen Arap birliği, siyasal istikrarsızlık, etnik anlaşmazlık ve kişisel emeller yüzünden yara almış bir hayal olarak kaldı.

Kasım ve Arif kardeşlerin askeri rejimleri, Irak'ta reformcu hükümet kurma güçlüklerini ortaya çıkarmıştı. Sadece subay grupları ve sivil politikacılar bölünmüş değildi; Irak toplumu o kadar çok dini, etnik ve ekonomik çıkar gruplarına bölünmüş durumdaydı ki, halkı ortak bir hedef ardında seferber etmek imkânsızdı. Hükümetin ilan ettiği her program, ister Mısır'la birlik ister tarım reformu olsun, şu ya da bu çıkar grubunun muhalefetiyle karşılanıyordu. Kasım kendi kişiliğine sadakat üzerine dayalı bir rejim kurmaya çalışmıştı, ama bu durumda askerler kendisine yabancılaşmışlar ve bir darbe yapmışlardı. Arif'in rejime sadakati çevresinde kurmak istediği doktrin olarak Pan-Arabizmi kullanması birleştirici olduğu kadar bölücüydü de.

Devlet ile Kürtler arasındaki düşmanlık Irak tarihinin önemli bir unsuru olmuştur ve Pan-Arabizm sorunu gibi, savaş sonrası dönemde hükümetlerin yükselip çökmeleri üzerinde büyük etki yapmıştır. Daha önce belirtildiği üzere, Kürtler Kürt dili çevresinde merkezlenmiş ayrı bir etnik ve kültürel kimliğe sahiptiler. Irak'la tam bütünleşmeye direnen Kürtler, kimi zaman kültürel özerklik, kimi zaman da tam bağımsızlık istemişlerdir. Ülke nüfusunun yüzde 20 ila 25'ini oluşturmaları ve kuzeyin zengin petrol yatakları çevresinde toplanmış olmaları nedeniyle Irak rejimlerinin hep dikkatini çekmişlerdir. Kasım, 1958'de rejimine Kürt desteği sağlamak için, Iraklı Kürtlerin lideri Mustafa Barzani'nin Sovyetler Birliği'ndeki uzun sürgününden dönmesine izin vermiş ve Kürtlere milli haklar garanti eden bir bildiri yayınlamıştı. Barzani, hükümetin verdiği sözü tutamayacağını anlayınca rejime karşı büyük çaplı bir Kürt isyanı başlattı. Çatışma

1961'den 1963'e kadar sürdü ve iki taraf da hedeflerine ulaşamadılar. Kararlı Kürt savaşçıları Irak ordusunu dağlarına sokmamayı başardılar ama hükümeti de isteklerini kabullenmeye ikna edemediler. Kasım rejimi isyancılara sert davrandıysa da, Kürt köylerini bombalaması bile Kürtleri teslim olmaya zorlayamadı. Devletin askeri seferinin maliyeti (60 milyon dolar olarak tahmin edilmektedir) ve zaferi elde edememesi, Kasım'ı 1963'te deviren darbenin sebeplerinden birisidir. Daha sonraki yıllarda ateşkesler yapılıp bozuldu, silahlı çatışmalar zaman zaman başladı ama Kürt ayrılıkçı hareketi yaşadı ve Bağdatlı siyasetçiler arasında kaygı sebebi olmaya devam etti.

ÜRDÜN HAŞİMİ KRALLIĞI: MONARŞİNİN YAŞAMASI

Emir Abdullah 1946 yılında savaşta İngiltere'ye karşı sadakatinin ödüllerini aldı: Ürdün'e bağımsızlık tanındı ve Abdullah'ın kendisini kral ilan etmesine izin verildi. Abdullah çok geçmeden, devleti kurulduğundan beri istediği bölgesel olaylarda önemli rol oynama imkânına kavuştuysa da, bunun bedeli ağır oldu. 1948 Arap-İsrail savaşının Ürdün açısından çok büyük toprak ve demografik sonuçları oldu. Filistin göçüyle Ürdün topraklarına yarım milyon mülteci girdi ve Kral Abdullah'ın 1948'de Batı Şeria'yı ilhak etmesi, ülkenin nüfusuna fazladan 400 bin yerleşik Filistinli katmış oldu. Ürdün aniden üçte ikisi Filistinli olan bir nüfusa dönüştü. Filistinliler genel olarak daha iyi eğitim almış, daha çok kentleşmişlerdi ve krallığın diğer sakinlerinden daha fazla politizeydiler. Onların mutsuz bir çoğunluk olarak varlıkları, Ürdün monarşisine karşı ilk örgütlü siyasal muhalefetin oluşmasına yol açtı.

Kral Abdullah yeni Filistinli tebaasının sadakatini, onlara Ürdün yurttaşlığı vererek ve birkaçını kabinesine alarak sağlamaya çalıştı. Ancak Filistinliler Abdullah'ı İngilizlerin suç ortağı olarak görüyorlar ve yurtlarının bölünmesinden onu sorumlu tutmaktaydılar. Kral 1951'de Kudüs'te El-Aksa Camii'nin dışında bir Filistinli tarafından öldürüldü. Başbakan Winston Churchill'in Abdullah için söylediği bir söz, farkında olmadan kralın öldürülmesinin sebeplerinden birini ortaya koyuyordu: "Sadık bir dostumuz ve müttefikimizi kaybettik."[70]

---

70) Akt. Mary C. Wilson, *King Abdullah, Britain, and the Making of Jordan* (Cambridge, 1987), s. 837.

Abdullah'ın torunu Hüseyin 1953'te on sekiz yaşında kral oldu. Kral Hüseyin Arap hükümdarlarının en zayıfıydı ve sürekli olarak devrileceği söyleniyordu. Ancak suikast girişimlerine, darbe tezgâhlarına, 1967 yenilgisine, 1970 Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ) krizine ve sayısız diplomatik engellere direnerek, 1999'da ölene değin bu yüzyılın en kalıcı hükümdarlarından biri oldu. Uzun hükümdarlığı siyasal kararlılığına, sadık bir orduya ve ABD'nin önemli ölçüde ekonomik yardımına dayanıyordu. Hüseyin, Harrow ve Sandhurst'te okumuştu ve Batılılara kusursuz İngilizcesi'yle hitap ederdi. Ancak çok da iyi Arapça bilirdi; aynı zamanda usta bir pilot, binici ve nişancıydı ki, bütün bunlar aşiretlerden toplanmış ve kralın mükemmel ilişkilerde bulunduğu ordunun gözünde değerini arttırmaktaydı.

Hüseyin tahta geçtikten kısa süre sonra Nasır ile Batı ittifakı arasındaki çatışmanın getirdiği bir krizle karşı karşıya kaldı. Nasırcılık, Ürdün içinde göçmen kamplarında yaşayan yoksul Filistinlilere olduğu kadar Haşimi Krallığı'nın isteksiz tebaası olmuş olan Batı Şeria'daki Filistinli aydınlara, tüccarlara ve köylülere de umut vaat ediyordu. Hüseyin bir yandan İngiltere tarafından Bağdat Paktı'na girmesi, diğer taraftan Nasır ve Nasır'ın Ürdün'deki destekçileri tarafından İngilizlere karşı direnmesi için sıkıştırılmaktaydı. Hüseyin sonunda pakta girmeyi reddetti ve bunun sonucunda Ürdün'ün ekonomisinin bağlı olduğu İngiltere'nin yardımını kaybetti. Mısır, Suriye ve Suudi Arabistan, İngilizlerin yerini alarak Ürdün'e yardıma başladılar. Bu noktada Hüseyin'in İngiltere'yle bağlarını koparmaya hazır olduğu sanılırken, Nasırcılığın esinlendirdiği Batı karşıtlığı kısa süreli oldu.

Ürdün rejimi 1957'de çağın bütün reformcu akımlarının (Nasırcılık, Baasçılık ve komünizm) yarattığı dalgayla sarsıldı. Filistinli yurttaşların siyasal iktidarda daha çok pay sahibi olma baskıları ve yüksek rütbeli subay ve sivillerin Ürdün'ün İngiltere'den uzaklaşılarak Arap birliği çabasında daha aktif rol alma istekleri rejimi devirecek gibiydi. Göründüğü kadarıyla Pan-Arabizm, monarşi açısından Batı'yla kurulan bağlardan daha tehlikeliydi. Hüseyin böyle bir atmosferde anayasayı askıya alarak ve sıkıyönetim ilan ederek iç muhalefete bir darbe indirdi. Çok geniş sonuçları olacak bir kararla, ABD'den askeri destek ve ekonomik yardım istedi. Washington, yeni Eisenhower Doktrini şartlarıyla Ürdün'e hemen 10 milyon dolar yolladı ve Altıncı Filo'yu doğu Akdeniz"e gönderdi. Hüseyin tahtını kurtarmak için Batı yardımını tercih etmişti.

Bu karar, Ürdün kralını Mısır ve Suriye'nin Haşimi karşıtı propagandalarının hedefi yaptı. Kasım'ın 1958 Temmuz'unda Irak'ta Haşimi krallığını devirmesiyle olaylar hız kazandı. Kasım'ın devrilmesi Ürdün'de Nasır yanlılarının Hüseyin'e karşı bir hareket düzenlemeleriyle gerginliğin arttığı bir döneme denk gelmişti. İngilizlerin getirdikleri Haşimi hanedanının son hükümdarı da -reform yanlısı subayların Suriye ve Mısır'da ve şimdi de Irak'ta yaptıkları gibi- devrilecek miydi? Hüseyin 1958'in o gergin günlerinde ordusunu asayişi korumaya çağırdı ve İngiltere'den askeri yardım istedi. İngiltere buna Kıbrıs'tan 2 bin askerlik bir birlik göndererek karşılık verdi. Birlik, Ürdün'de bir yıl kalarak ülkenin İngiliz yardımına duyulan ihtiyacın süregenliğinin sembolü oldu.

Kral Hüseyin'in Batı ittifakına bağlılığı, ABD mali yardımının arttırılmasıyla ödüllendirildi. 1960'ların başında ABD ülkeye yılda 50 milyon dolar yolluyordu. Bu paraların ustaca kullanılması Ürdün'e sürekli bir ekonomik büyüme sağladı. Ülkenin bir zamanlar ilkel olan iletişim ağı modernleştirildi; Batı Şeria'da sulama projeleri başlatıldı, Kudüs ve Beytüllahim üzerinde yoğunlaşan turizm sanayi yıllık gelirin yüzde 25'ini oluşturacak şekilde gelişti. Ürdün 1950'de ekonomik açıdan İngiltere'ye bağımlıyken, 1960'larda petrol üreticisi olmayan Arap devletleri arasında Lübnan'dan sonra kişi başına geliri en yüksek ikinci ülke oldu.

1958 krizinden sonra Kral Hüseyin, Mısır ile Suriye'nin kendisini Batı emperyalizmin uşağı olmakla suçladıkları sürekli bir propagandanın hedefi oldu. Ancak Nasır'ın dışarıdan suçlamaları ve ülke içindeki Filistinlilerin kırgınlıklarına rağmen Hüseyin, ne Pan-Arabizm dalgasına kapıldı ne de sosyalist devrimciler tarafından devrildi. Ancak Ürdün, Arap Birliği'nin üyesi, İsrail'in sınır komşusu ve dünyada Filistinlilerin en yoğun yaşadıkları bölge olarak Arap dünyasındaki gelişmelerle de yakından ilgiliydi. Bu unsurlar, Kral Hüseyin'in Haziran Savaşı sırasındaki kararlarını etkileyecekti.

LÜBNAN: HASSAS MEZHEP DENGESİ

Beyrut'u iç savaş tarafından harap olmuş bir metropol olarak düşünenler için, Lübnan'ın başkentinin bir zamanlar nasıl bir yer olduğunu ve başarısının neyi temsil ettiğini anlamak çok önemlidir. Beyrut 2. Dünya Savaşı'nın sonundan 1960'ların sonuna kadar doğu Ak-

deniz'in incisi, Batı ile Ortadoğu arasında ekonomik ve kültürel köprü işlevini gören parıltılı bir metropoldü. Beyrut'un refahı bir dereceye kadar 1950'lerde çevresini saran Arap devletlerindeki karışıklıklardan kaynaklanmıştı. Kahire, Şam ve Bağdat'taki millileştirme yasalarıyla karşı karşıya kalan Arap girişimciler ve sermayeleri, liberal ekonomik sistemi olan Lübnan'a göç etmişlerdi. Lübnan hükümeti banka sırları yasası gibi yasalarla ülkeye yabancı sermaye girişini teşvik etmek adına elinden geleni yapmıştı. Böylece Beyrut önemli bir uluslararası bankacılık merkezi oldu ve Lübnan'a 'Ortadoğu'nun İsviçresi' ününü kazandırdı. Hükümet ticaret kısıtlamalarını da kaldırarak, ithalat ve reeksport ticaretine izin verince Lübnanlılar büyük refaha kavuştular.

Beyrut canlı bir mali ve ticari merkez olmasının yanı sıra, devlet sansürünün normal olduğu dünyanın bu köşesinde bir özgür ifade merkezi ve siyasal sürgünler için sığınaktı. En farklı siyasal görüşlerin dile getirildiği özgür bir basın, gelişen bir yayıncılık sanayi, Arap dünyasının her yanından öğrenci çeken bir üniversite, Beyrut'un entelektüel alışveriş ve siyasal tartışma merkezi olarak rolünü arttırmaktaydı. Kentin başka çekici yanları da vardı. Lüks otelleri, Las Vegas tarzı kumarhanesi ve parıltılı gece kulüpleri, her türlü zevk arayanları kente çekmekteydi. Bu bakımdan Beyrut için şöyle deniyordu: "Yeryüzünün, hiçbir bölgenin kurallarının geçerli olmadığı, günahın sineye çekildiği, paranın her şeyi ve herkesi satın aldığı bir kente ihtiyacı vardır."[71] Ortadoğu adına işte bu kent, Beyrut'tu.

Ancak Beyrut maddi refah ve zevkli gece hayatından çok daha önemli bir şeydi: Kent dini çoğulculuğun işleyebileceğini gösteriyordu. Yahudiler Mısır'dan kaçmışlardı, Irak Kürtleri kendi devletleri tarafından bombalanmışlardı, ama Beyrut çok dinli ve etnik bir kent mozaiği olarak capcanlıydı. Kentin 1975-1976'da topluluklar arası şiddete yuvarlanması bütün Ortadoğu'ya ürkütücü bir soruydu: Eğer dinlerarası işbirliği Beyrut'un nispeten hoşgörülü atmosferinde de başarısız olmuşsa, bölgenin geri kalanında ne şansı olabilirdi?

Beyrut'un görkemli günlerinde bile derin dini farklılıklar hiçbir zaman Lübnan hayatının yüzeyinden fazla aşağı inmemişti. 12. Bölüm'de de görüldüğü gibi, Lübnan topluluk sadakatlerinin kurumlaştığı benzersiz bir siyasal sistem geliştirmişti. 1926 anayasası, 1932

71) Thomas L. Friedman, *From Beirut to Jerusalem* (New York, 1989), s. 216.

nüfus sayımı ve 1943 Milli Paktı, dini politikanın temelini oluşturmuş ve Lübnan'ı başka bir Arap devletiyle federasyona gitmeyecek bir Arap ülkesi olarak belirlemişti. Pan-Arabizm çağında bu durum ciddi bir sınavdan geçti. Lübnan sistemi aslında bir dini rekabetler dengesiydi. Farklılıklar çözümlenmemiş, herhangi bir dinin hakimiyet sağlamasını önleyen bir sistem içinde nötralize edilmişti. Monolitik bir devletin yokluğunda farklılıklar gelişmişti ve bu, Lübnan'a barışçı bir dinsel bir arada yaşama yurdu izlenimi vermişti.

Ancak mezhepçi topluluk sadakatlerinde ısrar edilmesi, Lübnan'ın siyasal gelişmesini çürütmüş, aile ve din bağlarının milli bağların üstüne çıkmasına neden olmuştur. Siyaset, güçlerini ekonomik konumlarına ve uzun süreden beri devam eden liderliklerine borçlu olan köklü ailelerin elindeydi. Ülkenin her seçim bölgesinde bölgenin ileri gelen ailesinden siyasal bir patron *(zaim)* seçimleri ayarlar, siyasal makamları ve parasal ödülleri dağıtırdı. Zaim'in kendisi parlamentoya aday olabileceği gibi, daha sonra kendisine borçlu kalacak olan bir başkasının seçilmesini de sağlayabilirdi. Oy, genellikle rüşvetle ya da gerektiği zamanlar, zaimin silahlı adamlarının marifetiyle sağlanırdı. Zaim sistemiyle parlamentoya seçilen kişiler, birinci sorumluluklarının kendi yerel müşterilerinin ihtiyaçlarını karşılamak olduğunu bilirlerdi; acil bir milli meseleleri yoktu ve parlamentoyu kendi bölgesel-mezhebi çıkarları doğrultusunda kullanmaktaydılar. Gerçekte zaim, Avrupa giysileri içindeki feodal bir ağaydı. Bu kıyafet dış gözlemcileri genellikle yanıltır ve Lübnan demokrasisi hakkında parlak raporlar yazmaya yöneltirdi.

Zaim sistemi ideolojik siyasal partilerin ortaya çıkmasını sağlamadı ama, bir tek kişiye sadık mezhep-temelli blokların oluşmasını teşvik etti. Maruni görüşünü en güçlü biçimde temsil eden ve milli bir Maruni siyasal örgütüne en çok yaklaşan blok, Kataib ya da Falanj'dı. 1936'da Pierre Cemayel tarafından bir Maruni gençlik örgütü olarak kurulan Falanj, zamanın Avrupalı faşist partilerinden etkilenmişti. Sonradan, gençlik izci örgütü Cemayel tarafından yönetilen ve Lübnan'ın Marunilerin özel yurtları olduğu fikrini savunmaya hazır silahlı bir milise dönüştü. Falanj'ın sloganlarından "Her şeyden önce Lübnan", Maruni hakimiyetinde olan ülkenin herhangi bir Arap federasyonundan bağımsız olduğu görüşünün bir ifadesiydi.

Tamamen farklı bir grup da, 1949'da Dürzi lider Kemal Canpolat'ın kurmuş olduğu, küçük ama etkin İlerici Sosyalist Parti'ydi.

Parti Dürzi çıkarlarını koruyorsa da, Canpolat'ın radikal reformcu fikirlerini de taşıyor, böylece mezhep sınırlarını aşarak siyasal patronların ve Beyrut seçkinlerinin yaşadıkları iyi hayatı kaçırdıklarını bilen geniş bir Lübnanlı kesimine hitap ediyordu. Canpolat, Lübnan siyasal hayatında önemli bir kişi oldu; geleneksel bir zaim olmanın yanı sıra, Maruni üstünlüğüne meydan okuyan ve Pan-Arabizmi benimseyen solcu koalisyonları bir araya getirmeyi başaran bir sosyal reformcuydu. Sünni-Müslüman örgütler, bazıları Nasır'ın Pan-Arabizmine yakın bir dizi bölgesel siyasal patronlar arasında bölünmüştü. Lübnan'ın Sünni Müslümanları hâlâ Suriye'ye gönülden bağlıdırlar. Pan-Arabizm çağında Lübnan, mutsuz Sünni Müslüman nüfusu olan Batı'ya dönük, Hıristiyan hakimiyetinde kapitalist bir devletti.

Lübnan'ın 2. Dünya Savaşı'ndan sonraki krizleri incelendiğinde cumhurbaşkanının kurumsal rolü mutlaka göz önünde tutulmalıdır. Milli Pakt, cumhurbaşkanının Maruni Hıristiyan olmasını garanti altına almıştı ve anayasa, devlet başkanına parlamento konusunda aşırı yetki tanımıştı. Güçlü bir devlet başkanının iktidarını sürdürmesini önlemek için anayasa, bir kişinin başkanlığını altı yılla sınırlamıştı. Ülkenin bağımsızlıktan sonraki iki devlet başkanı -Bişara el-Huri (1943-1952) ve Kamil Şamun (1952-1958)- bu anayasa maddesini değiştirmeye çalıştılar ve bu politikayla ülkeyi krize soktular.

Lübnan'ın bağımsızlık davasına uzun süren hizmeti 12. Bölüm'de ele alınmış olan el-Huri, idarecilikte pek becerikli değildi. Başkanlık yılları Lübnan'ın ekonomik patlamasına denk düştüyse de, akrabalarının ve kendisini destekleyenlerin mali yolsuzluklarını görmezden gelme eğilimi, aleyhine bir cereyanın doğmasına neden oldu. El-Huri, zaim geleneğine uyarak parlamento seçimlerini kendisinin 1949'da ikinci kere seçilmesini sağlayacak şekilde ayarlayınca muhalifleri seslerini yükselttiler. Ancak ikinci dönemini tamamlayamadan, 1952'de aralarında Maruniler de bulunan muhaliflerinden oluşan bir koalisyon, kullandıkları yöntemleri protesto etmek amacıyla başarılı bir genel grev düzenleyince istifa etmek zorunda kalacaktı.

Halefi Şamun, Batı ittifakına, Lübnan'ın özgür girişim sisteminin korunmasına bağlıydı ve Lübnan'ın bankacılık kurallarının dış yatırımcılara cazip gelmesini sağlayan yasaların çoğunu o çıkarmıştı. Fakat Lübnan'ın dış güçlere de cazip gelmesi Şamun'un talihsizliğiydi. Şamun'un başkanlığı Ortadoğu'da ABD-Sovyetler rekabetine, Na-

sır'ın yükselmesine ve Lübnan'ın Müslümanlarının reform isteklerinin başlamasına denk düşmüştü. Müslümanlar sonucun kendilerinin ülkenin en büyük dini toplumu olduklarını ve hükümette daha fazla yer hak ettiklerini göstereceğinden emin olarak, yeni bir nüfus sayımı yapılmasını istediler.

Şamun bu durumda Lübnan'ın Batı'ya mı bağlanacağı, yoksa Mısır ve Suriye'yle daha yakın ilişkiler kurarak Arap mirasını mı vurgulayacağı sorunuyla karşı karşıya kaldı. Kendi Maruni toplumu Lübnan'ın Batı'ya yönelik olmasına bağlıydı, ama Müslümanlar içinde Nasırcı Pan-Arabizme bağlananların sayısı da giderek artıyordu. Şamun her iki toplumu da tatmin etmek amacıyla Bağdat Paktı'na katılmamaya karar verdi ve aynı zamanda Lübnan'ın Batı'yla dostluğunu vurguladı. 1956 Süveyş Krizi sırasında İngiltere ve Fransa'yla diplomatik ilişkilerini kesmeyi reddederek Nasır'ı ve onun Lübnanlı destekçilerini kızdırdı.

Birbirleriyle çatışan iç ve dış etkilerle Lübnan'ın sadakatlerinin yarattığı gerilimler 1958 yazında patlak verdi. Şamun ikinci bir dönem için seçilme yollarını arıyordu ki, bu da Müslümanların toplumu nezdinde kabul edilemezdi. Şamun'un planlarına Müslüman muhalefeti bir isyana dönüştü, Trablus ve Sur gibi kentler merkezi hükümetin kontrolünden çıktılar. Cumhurbaşkanı Şamun orduya isyanı bastırma emri verdiyse de, başkomutan General Fuat Şihab silahlı kuvvetleri bir iç siyaset tartışmasında kullanmayı reddetti. 14 Temmuz'da Irak'ta Kasım, Haşimi rejimini devirdiğinde, Lübnan iç savaşı hâlâ fokurduyordu. Şamun, ülkesinin Nasırcı güçlerin kontrolüne düşmemesi için ABD'den yardım istedi.

ABD elini uzatmakta hiç gecikmedi. Irak darbesinin ertesi günü 15 bin Amerikan deniz piyadesi Lübnan kıyılarına çıktı. ABD, Lübnan'daki dost rejimi komünizm ya da Nasırcılık tehdidi altına girdiğinde korumaya kararlıydı. Müslümanların düşmanlığına hedef olan Şamun, Eylül'de görev dönemi sona erince cumhurbaşkanlığından ayrıldı. Parlamento onun yerine, iç savaş sırasında askerleri ustaca yönetmesi hem Müslümanların hem Hıristiyanların takdirini kazanan ordu komutanı Fuat Şihab'ı seçti. Şihab cumhurbaşkanı olunca Müslüman-Hıristiyan ilişkileri düzeldi ve Lübnan yine ticarete döndü.

Ancak Şihab seleflerinden farklıydı. Lübnan'ın çıkarlarını her şeyin üstünde tutan bir politikacı olarak, Müslümanların huzursuzluğunun kaynağını görüyordu; bu perspektifle siyasal ve ekonomik bir

reform programı başlattı. Politikaları Şihabcılık etiketini alacak kadar özeldi. Şihab'ın programının hedefi devleti modernleştirmekti. Lübnan bağlamında bu, siyasal patronların aleyhine merkezi hükümetin gücünü arttırmak ve sosyal yardım sisteminin temellerini kurmaktan geçiyordu. Şihab 1958 iç savaşına yol açan huzursuzluğu azaltmak için Müslümanlara da bağımsız Lübnan'da bir yer vermek gerektiğinin farkındaydı. Süreç içinde yönetimin üst kademelerine eskisinden daha çok Müslümanın geçmesini sağladı. Ayrıca yol, kırsal kesimin elektrifikasyonu ve eskiden ihmal edilmiş bölgelere su götürmek gibi bayındırlık hizmetleri başta olmak üzere hükümetin harcamalarını büyük ölçüde arttırdı. Şihab döneminde (1958-1964) cumhurbaşkanının ve merkezi hükümetin gücü önemli ölçüde arttı. Şihab bütün reformlarını yapmayı başaramadıysa da, Şihabcılık Lübnan'ın hayatında olumlu bir güç oldu. Ancak mezhep politikasına son veremedi. Her dini grubun üyeleri yine birincil bağlılıklarını kendi dini cemaatlerine yöneltiyorlar ve o topluma ait olduğuna inandıkları ayrıcalıkları kıskançcasına koruyorlardı.

İç savaşa katkıda bulunan dış baskılara gelince, 1961'de BAC'nin dağılması Lübnan'ın Pan-Arap geleceği konusunda karar verme önceliğini bir derece azalttı. Ayrıca, Nasır rejiminin 1961'den sonra benimsediği sosyalist politikalar, pek çok Lübnanlı Müslüman girişimcinin, Arap birliğinin kendilerine bu kadar yararlı olan özgür girişimden vazgeçmeye değer olup olmadığını düşünmelerine yol açtı. Ancak Lübnan yine de Nasırcıların ve Baasçıların ihanetlerine açıktı ve Arap dünyasında olup, nüfusu o dünyaya girme ile ondan ayrı kalma istekleri arasında bölünmüş bir milletin iç bölünmelerine tabiydi.

İSRAİL, ARAP DEVLETLERİ VE HAZİRAN SAVAŞI

Savaşın Kökenleri

Arap-İsrail çatışması, fiili savaşın olmadığı dönemlerde bile tarafların davranışlarını şekillendirmiştir. İsrailliler birleşik bir Arap milletinin muhtemel askeri gücünün korkusuyla sürekli güvensizlik içinde yaşıyorlardı. Arap devletlerindeyse İsrail'in 1948 zaferi ve 1956'da Mısır'ı işgalleri, siyasal bilincin aktif bir parçasıydı. Nasırcılık söyleminin büyük bir kısmı, Filistin'i Siyonist işgalcilerin elinden

kurtarma vaatleriydi. İsrail karşısında askeri bir zafer kazanacak güç, ancak Arapların birleşmesiyle mümkün olabilirdi. Araplar açısından İsrail, Batı emperyalizminin yayılmacı koluydu ve İsrail'in Yahudi yerleşimine daha fazla toprak sağlamak için er geç Araplara saldıracağına inanılıyordu. İsrail ise Sovyetler'in Mısır, Suriye ve Irak'a silah yağdırmasını korkuyla seyretmekteydi. Arap liderleri propagandalarına kıyasla çok daha temkinli hareket ediyorlarsa da, 1960'larda Ürdün-İsrail sınırında çatışmalar sıklaşmıştı. Bu çatışmaları 1950'lerin sonlarında kurulmaya başlayan Filistin direniş örgütleri başlatmaktaydı. Suriye'de üslenen Filistinli gerillalar, Ürdün topraklarından geçerek İsrail'e baskınlar düzenliyorlardı, bunun üzerine de İsrail Ürdün'deki hedeflere misillemeye girişiyordu. Bu olaylara rağmen 1967 başlarında doğu Arap devletleri, İsrail'den ziyade Araplar arası sorunlarla uğraşmaktaydılar. Monarşiler ile sosyalist devletler arasındaki kavgaların silahlı çatışmaya dönüşmesi, İsrail'le komşuları arasındaki gerginliklerden çok daha ihtimal dahilindeydi. Kalıcı bir Arap birliğini başaramaması ve Yemen'e müdahalesiyle prestiji azalan Nasır, Arap devletlerinin reformcu blokunun liderliğini elde tutmak ve Mısır'ın gerileyen ekonomisini canlandırmaya çalışmakla meşguldü.

1967 Mayıs ayında Sovyet ve Suriye istihbaratları, İsrail'in Filistin gerillalarının faaliyetini desteklemesi nedeniyle büyük çaplı bir askeri harekât hazırlığında olduğunu bildirdiler. Raporlar yanlıştı, ama o sırada doğru olarak kabul edildi. Nasır, Pan-Arap liderliği rolünü güçlendirmek için Suriye'ye yönelik bu tehdide Sina Yarımadası'na asker göndermekle karşılık verdi. Bu, Arap dünyasına Mısır'ın ortak düşmanlarına karşı kendilerinin yanında olduğunu gösterme çabasıydı. Jest başarılı oldu ve pek çok Arap kentinde Nasır yanlısı ve İsrail karşıtı gösteriler başladı. Bunun üzerine Nasır, usta diplomatlığını tırmandırmaya heveslendi. Sina'dan bütün BM güçlerinin çekilmesini istedi. Bu istek, Nasır'ı şaşırtan bir davranışla hemen yerine getirildi ve İsrail ile Mısır arasında bir kalkan oluşturan BM güçleri yarımadayı boşalttılar. Nasır durumun kendi lehine olduğunu görerek bir adım daha attı ve Şarm el-Şeyh'deki BM mevzilerini işgal ederek Tiran Boğazı'ndan geçecek İsrail gemilerine abluka uygulayacağını bildirdi.

Geriye bakıldığında Nasır'ın blöf yaptığı anlaşılmaktadır. Ordusunun büyük kısmı Yemen'deyken Mısır, İsrail'le savaşa girecek

durumda değildi. Nasır büyük ihtimalle krizi sakinleştirmek ve kendisine ünü yenilenmiş olarak kaçma fırsatı verecek bir ABD-Sovyetler müdahalesi beklemekteydi. Ancak artık kendi kontrolü dışındaki güçleri ortalığa salıvermişti. İsrail'le son bir güç gösterisine hazırlandığı görüntüsü verince diğer Arap liderleri de kendisine arka çıktılar. Daha birkaç gün önce Mısır basınında karalanan Ürdün kralı Hüseyin, Mısır'la karşılıklı savunma anlaşması imzalamak için Kahire'ye gitti. Irak hükümeti de birkaç gün sonra ittifaka katıldı.

Başbakan Levi Eşkol'un İsrail hükümeti, Tiran Boğazı'nın kapatılmasına da, kontrol altına alınmazsa İsrail'i uzun vadeli baskılara sokacak Nasır çevresindeki dayanışmaya da izin veremezdi. İsrail kabinesi bu tabloya askeri harekâtla karşılık verilmesini kararlaştırdı. 5 Haziran 1967 sabahı İsrail hava kuvvetleri Mısır boyunca hava üslerine saldırdılar ve Mısır hava kuvvetlerinin büyük kısmını henüz havalanamadan imha ettiler. Aynı gün Suriye ve Ürdün de savaşa girince İsrail pilotları, onların da hava kuvvetlerini safdışı bıraktılar. Hava üstünlüğü tartışmasız kendilerinde olan İsrail birlikleri, Mısır ordusunu Sina'da yenip Süveyş Kanalı'nın doğu kıyısına kadar yürüdüler. İki ülke 9 Haziran'da ateşkes imzaladı. Bu arada 5 Haziran'da Kudüs bölgesinde İsrail kuvvetleriyle çarpışmaya giren Ürdün, Doğu Kudüs'ten ve Şeria nehrinden çekilerek Batı Şeria'yı İsraillilere bıraktı. İsrail ondan sonra bütün gücüyle Suriye'ye yüklenerek Golan Tepeleri'ni Suriye'nin kontrolünden çıkardı (bkz. Harita 16.1) 11 Haziran'da Golan cephesinde ateşkes imzalandı. İsrail, altı gün içinde üç Arap devletini yenmişti. Savaş İsrail ordusu adına büyük bir zafer, Arap devletleri adına küçültücü bir felaket ve Nasırcılığa ağır bir darbe olmuştu.

Haziran Savaşı'nın Sonrası

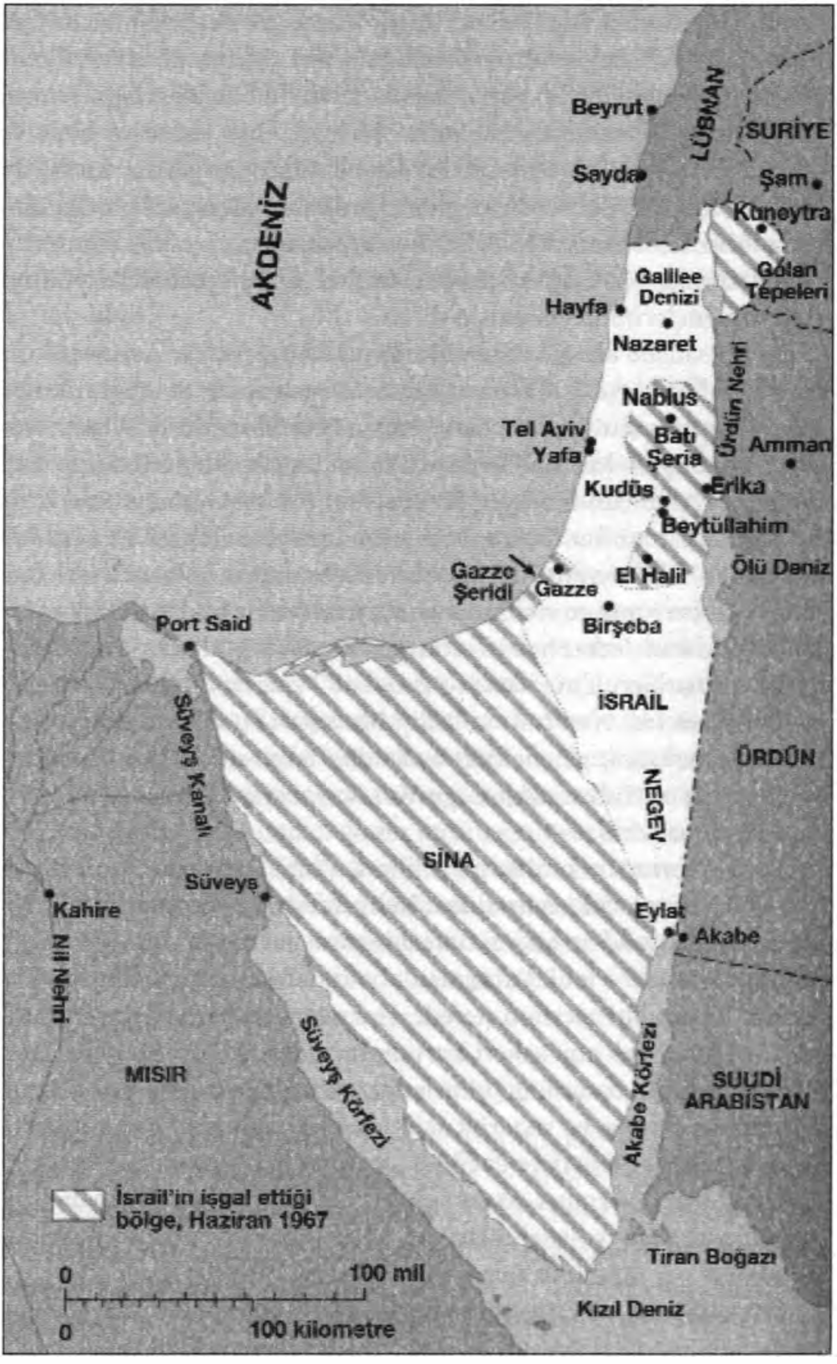
Arap yenilgisi hem maddi hem de psikolojik açıdan çok pahalıya mal olmuştu. Üç Arap saldırganın hepsi de İsrail'e toprak kaybetmişlerdi. Mısır, Sina petrol kuyularının ve 1967'den 1975'e kadar ulaşıma kapalı olan Süveyş Kanalı'nın gelirini kaybetmişti. Bu aşağılanmayı daha da arttıran bir etken, Mısır'ın bu gelir kaybını gidermek için Nasır'ın yakın zamanlara değin eleştirdiği Suudi Arabistan ve Kuveyt'ten yardım kabul etmesi olmuştu. Ürdün sadece en verimli

tarım bölgesi olan Batı Şeria'yı değil, Kudüs ve Beytüllahim turizm merkezlerini de kaybetmişti. Golan Tepeleri, Suriye adına büyük bir ekonomik kayıp değildi gerçi, ama İsrail'in bu bölgeleri işgal etmesi Şam'ı vuruş menziline sokuyordu. Mısır 12 bin asker ve hava ve zırhlı kuvvetlerinin yüzde 80'ini kaybetmişti; Suriye'nin kaybı 25 bin kişiydi ve Ürdün ordusu geçici süreliğine savaşçı bir birim olarak safdışı bırakılmıştı. Filistin'i kurtarmaya yemin etmiş olan Arap rejimleri askeri bakımdan çökmüşlerdi ve silahlı güce ilişkin bütün pazarlık güçlerini kaybetmişlerdi.

Savaş sadece altı gün sürmesine rağmen yeni bir Arap mülteci faciası yaratmış ve İsrail adına gayet karmaşık bir demografik ikilem oluşturmuştu. Ürdün, Batı Şeria'yı vererek yerleşik Filistin nüfusunun büyük kısmından kurtulmuş, ancak aynı zamanda Batı Şeria ve Gazze Şeridi'nden 300 bin yeni mülteci almıştı. Suriye'de 80 bin kadar nüfus Golan Tepeleri'nden çıkarılmıştı ve Mısır'da Süveyş Kanalı boyunca devam eden savaş, kanal bölgesi kentlerini harabeye çevirmiş ve oralarda yaşayan nüfusun ülkenin başka yerlerine göç etmelerine sebep olmuştu. İsrail Doğu Kudüs'ü, Batı Şeria'yı, Gazze Şeridi'ni, Sina'yı ve Golan Tepeleri'ni alınca 1.5 milyonluk yeni bir Arap nüfusa sahip olmuştu. Bu durum dini bileşimi ve demokratik gelenekleri açısından İsrail devletinin karakteri konusunda önemli sorular doğurdu. Bu sorular 17. Bölüm'de etraflıca ele alınacaktır.

Savaşın ortaya çıkardığı gerçeklerden birisi, Arap ve İsrail silahlı kuvvetleri arasındaki eşitsizlikti. İsrail zaferinin sürati ve bütünlüğü İsrail ordusuna âdeta bir yenilmezlik havası vermişti. Ariel Şaron gibi genç generaller milli kahramanlar oldular ve İsrail silahlı kuvvetlerinin bütün birimlerinin neredeyse kusursuz denecek performansı, dünyadaki pek çok askeri kurumun araştırma konusu oldu. İsraillilerin belirgin üstünlüğü kibirlerini arttırırken, büyük zaferlerinin ardından uzlaşma ve pazarlık için aceleleri kalmadı. Buna karşılık Arap silahlı kuvvetleri ve özellikle de Mısır'ın birlikleri çok beceriksiz bir görüntü vermişti. Savaş sonrasında yapılan soruşturmalar Mısır ordusundaki yolsuzlukları ve kötü yönetimi ortaya çıkarınca bundan Nasır rejiminin tümü zarar gördü.

Savaşın belki de en büyük etkisi, yeni Arap rejimlerinin kofluğu karşısında duyulan psikolojik şok oldu. 1948 yenilgisi toprak sahibi seçkinlerin, kent eşrafının ve zengin hükümdarların eski rejimlerini

Harita 16.1 Haziran 1967 savaşında İsrail ve işgal altındaki topraklar. 1979 Mısır-İsrail antlaşması koşulları uyarınca Mısır'a geri verilen yer, Gazze Şeridi değil, Sina bölgesiydi.

gözden düşürmüştü, 1967 hezimeti de 1950'lerde sosyal reform programları ve Arap birliği aracıyla güçlü olacakları vaatleriyle iktidara gelen askeri rejimleri lekeledi. 11 Haziran 1967'de yeni rejimlerin de selefleri kadar yozlaşmış, işlevsiz ve beceriksiz oldukları ortaya çıkmıştı. Tarihçi Hana Batatu'nun1967 Haziran ayından sonra Irak rejimine karşı tutumlar hakkında yazdıkları, Suriye ve bir ölçüde Mısır açısından da geçerlidir:

> Halkın gözünde 'subaylar devleti' kavramının bir değeri kalmamıştır. Subayların politikaya girmeleri ve hiziplere bölünmeleri sadece hükümeti karıştırmakla ya da bir siyasal istikrarsızlık yatağı haline getirmekle kalmayıp askeri sistemin etkinliğini de ciddi bir şekilde azaltmıştır. Ayrıca ordunun, kendisini ayrıcalıklı bir tarikat haline dönüştürerek, psikolojik olarak halkın geri kalanından uzaklaştığı unutulmamalıdır.

Batatu, analizini şu gözlemle tamamlamaktadır: "Derin ve temel toplumsal ve siyasal değişiklikler, uzun ve sürekli çabalar, fedakârlıklar ve çok büyük halk katılımı olmadan gerçekleştirilemez; başka bir deyişle, ilerici ideolojik söylemler yeterli değildir."[72] Batatu'nun sözünü ettiği düş kırıklığı yaygın bir şekilde hissedilmekteydi. Arif'in Irak rejimi 1968 Temmuz ayında bir Baasçı darbeyle devrildi; Suriye rejimi bir süre devam ettiyse de, 1970 Kasım ayında o da devrildi ve Hafız el-Esad'ın Şam'da uzun sürecek iktidarı başladı.

Mısır'da Nasır, savaş sonrasında otoritesini ve kişisel popülerliğini büyük ölçüde muhafaza etti. Ancak temizlik hareketleri, darbe girişimleri ve Nasır'ın sırdaşı ve başkomutanı Feldmareşal Abdülhekim Amr'ın tutuklanması ve sonra da intiharı sonunda, rejimin üzerine inşa edildiği subay kadrosunun dayanışması çöktü. Sovyetler'in büyük çabasıyla Mısır'ın hava ve zırhlı kuvvetleri 1967 sonunda savaş öncesi düzeye getirildi. Aynı zamanda Sovyet askeri danışmanlarının sayısı birkaç bine çıkarılarak, Mısır askeri varlığı bakımından tamamen Sovyetler Birliği'ne bağlanmış oldu.

Savaşları genelde izleyen barış dönemi, 1967'den sonra Ortadoğu'ya uğramadı. Ürdün'deki Filistin gerillalarının giderek artan faaliyetleri İsrail'in misillemesiyle karşılaştı. Süveyş Kanalı cephesinde zaman zaman patlak veren topçu ateşi, 1969'da Nasır'ın Mısır guru-

72) Batatu, *The Old Social Classes*, s. 1066.

runu kurtarmak ve ülkenin savaş yeteneğinin kaybolmadığını kanıtlamak amacıyla başlattığı yıpratma savaşına dönüştü. Ağır topçular İsrail mevzilerine ateşe başlayınca İsrailliler karşılık verdiler ve Süveyş kenti harabeye döndü. 1970'de yıpratma savaşı İsrail'in günde 150 hava saldırısı yaptığı ve çoğu zaman da Mısır'ın içlerindeki hedefleri vurduğu bir savaş halini almıştı.

Arabulucuların sorunu Arap devletlerinin zayıf durumdayken görüşmeye yanaşmamaları ve İsrail'in güçlü durumundan ödün vermek için bir gerek görmemesiydi. 22 Kasım 1967'de BM Güvenlik Konseyi ünlü 242 sayılı kararını kabul etti. Karar 'savaşla toprak elde etmenin kabul edilemezliği'ni vurguluyor ve İsrail kuvvetlerinin Haziran Savaşı'nda işgal ettiği bölgelerden çekilmesine dayanan adil ve kalıcı bir barış çağrısında bulunuyor, ayrıca bölgedeki her devletin güvenli ve tanınmış sınırları ardında barış içinde yaşama hakkı olduğunu dile getiriyordu. Karar 'mülteci sorununun adil çözümü' ihtiyacını da belirtmekteydi. Mısır, Ürdün ve İsrail 242 sayılı kararı onayladılar, Suriye ile Filistin örgütleriyse reddettiler. Karar çok müphem ve ucu açık olduğundan, kabul eden taraflar bile farklı yorumluyorlardı. Böylece karar, bir barış anlaşması için herkesin uyuştuğu bir temel oluşturamadı.

Ancak ABD dışişleri bakanı William Rogers sonunda Mısır, Ürdün ve İsrail'in desteklediği bir barış planı yapmayı başardı. Planın öngördüğü doksan günlük ateşkes 1970 Temmuz ayında yürürlüğe girdi. Ateşkes birkaç kere yenilenip yıpratma savaşına son vermekte başarılı olduysa da, ABD, Mısır'ı İsrail'le barış anlaşması imzalamaya ikna edemediği gibi, İsrail'i de işgal ettiği Mısır topraklarından çekilmeye ikna edemedi. Ama Rogers Planı hiç olmazsa Süveyş Kanalı boyunca topları susturmuş ve herkese durumlarını değerlendirmek adına bir fırsat sağlamıştı.

Haziran Savaşı'nın bir başka önemli sonucu, Filistin askeri ve siyasal örgütlerinin ortaya çıkmasını sağlamasıdır. 1970 Eylül ayında Ürdün'de Filistinlilerle Ürdün ordusu arasında çıkan çatışmada Nasır krize bizzat aracılık etmek istedi. Kahire'de toplanan Arap zirvesi Filistinlilerce ve Kral Hüseyin'de kabul edilebilir bir ateşkes sağladı. Konferansın ertesi günü -28 Eylül'de- Nasır geçirdiği bir kalp krizi sonunda öldü. Prestijine inen darbelere rağmen Nasır'ın ölümü gerçek bir şok ve yas doğurdu. Ciddi bir kriz ve kararsızlık anında son on beş yılın hakim Arap şahsiyeti böylece sahneden çe-

kilmiş oluyordu. Arap dünyası, Nasır'ın yasını tutmak ve onsuz geleceğini düşünmek için kendi aralarındaki rekabeti geçici olarak durdurdu.

SONUÇ: NASIR ÇAĞINA BAKIŞ

Malcolm Kerr'e göre Nasır, "Mısır'ın çok ötelerine, hatta kendisinin söyledikleri ve yaptıklarının çok ötesine taşan çeşitli tavırlar ve eylemleri simgelemekteydi."[73] Mısır'ın Nasır yıllarında derin bir bölgesel etkinliğe sahip olduğu doğrudur. Ortadoğu'daki bütün iç karışıklıklar Nasır'a yüklenemez elbette, ama onun örneğinin taklitçilere ilham verdiği ve Arap dünyasında taraftar bulduğu da görülmektedir. Batı'nın kucağından ve onunla ilişkili her şeyden kopma çabaları Bağdat ve Şam'da, Trablus ve Cezayir'de yankı bulmuş ve politikalarına ilişkin siyasal reform başka yerlerde reformcular için ideal model haline gelmiştir. Arap birliği rüyası, yakın geçmişte Arapların durumu karşısında düş kırıklığına uğramış milyonlarca kişi tarafından paylaşılmıştı. Ancak Nasır'ın başka devletlerin işlerine müdahalesi çoğunlukla kendisinin koyduğunu iddia ettiği hedeflerle uyuşmamıştır. Nasır kendisinin Pan-Arap hareketi liderliğine gelen dış tehditlerden kaygı duymuş ve Mısır'ın kaynaklarını, Ürdün ve Irak rejimlerini devirme çabaları, Yemen'e müdahale ve son olarak 1967 felaketinde tüketmiştir.

Nasırcılık doktrini sahibiyle ölmüş olabilir. Arap eleştirmenleri Nasırcılığı 'orta yolcu' olmakla, pek çok birbiriyle çatışan emeli hayata geçirmeye çalışmakla suçlamışlardır. Bu sava göre Nasırcılık, dini ya da laik, demokratik veya diktacı, sosyalist veya kapitalist mi olduğuna bir türlü karar verememiştir. Bütün bunlardan bir parça almış, ama hangisinin en önemli olduğunu açıkça ifade etmemiştir. Buna karşılık Mişel Eflak, Baas Partisi'ne Nasırcılıktan çok daha kesin bir ilkeler dizisi sağlamıştı, ne var ki Baas da Nasır'ın liderlik kalitesinde bir politikacıdan yoksundu.

İsrail hava kuvvetlerinin 5 Haziran 1967 sabahı başlattığı saldırı Nasır çağının gerçek sonudur. O andan ölümüne değin Nasır sadece

73) Malcolm H. Kerr, "The Political Outlook in the Local Arena", ed. Abraham S. Becker, Bent Hansen ve Malcolm K. Herr, The Economics and Politics of the Middle East (New York, 1975), s. 41. Bu bölümdeki diğer gözlemler, Kerr'in Nasırcılıkla ilgili eleştirel değerlendirmelerine dayanmaktadır.

siyasette ayakta kalmaya çalışmış ve Nasırcılığı belirleyen politikalardan kopmuştur. 1967 Haziran ayından sonra Sovyetler Birliği'nin Mısır ordusunda hakim duruma gelmesine izin vermiş, Arap birliği arayışlarından vazgeçmiş ve daha önce çok defa kötülediği Ürdün kralı Hüseyin'le uyumlu bir işbirliğine girmek zorunda kalmıştır. Ayrıca, Nasır'ın BM'in 242 sayılı kararını ve Rogers Planı'nı kabul etmesi, İsrail'le uzlaşmaya hazır olduğunu göstermektedir. Nasır'ın ölümüyle, uyandırdığı umutlar Süveyş Kanalı boyundaki Mısır kentleri gibi paramparça olmuştu; aynı şekilde, onun vaatleriyle uyandırdığı Araplar da bir umutsuzluk ve düş kırıklığı dönemine girdiler.

17
1948'DEN 1970'LERE KADAR İSRAİL VE FİLİSTİNLİLER

İsrail savaşta kurulmasının ardından, barış zamanında devasa bir millet yaratma sorunuyla karşı karşıyaydı: Liderleri bir hükümet yapısı oluşturacak, bir adalet sistemi kuracak ve Yişuv'un komünal örgütlerini İsrail milli kurumlarına dönüştürecekti. Buna ilaveten, İsrail'in varlık sebebi bir Yahudi milleti bulunduğu iddiasına dayandığından, yönetici seçkinlerin devletin kurumsal hayatında dinin ne rol oynayacağına karar vermeleri gerekiyordu. Bağımsızlığın ilk yıllarında siyasal liderler, devletin yönetim yapısı hakkında bir fikir birliğine vardılar. Ancak Yahudi dini hukukunun kamu hayatındaki rolü konusundaki görüşler çok çeşitliydi.

Haziran Savaşı'nda (1967) İsrail ordusunun kazandığı zafer, millete güven getirmiş ama aynı zamanda yeni sorunlar yaratmıştı. Batı Şeria, Gazze Şeridi ve Golan Tepeleri'nin fethiyle İsrail işgalci bir

güç olmuş, hakimiyeti altına istenmeden giren 1 milyon Filistinli Arabı çoğunlukla keyfi bir tutumla yönetmişti. İşgal edilen toprakların geleceği bölücü bir milli tartışmanın odağına yerleşmişti. Bazı İsraillilerin haksız işgal olarak gördükleri durum, başkalarının gözünde eski İsrail'in bütün topraklarında hak iddia ederek Yahudi halkının kurtuluşunu çabuklaştıran Tanrı lütfu bir fırsattı. Barış eylemcileri ile yerleşimciler, laikler ile daha büyük ölçüde dini yasalar getirilmesine inananlar arasındaki gerilimler, İsrail bağımsız bir devlet olarak kırkıncı yılına girerken azalacağı yerde giderek artıyordu.

İsrailliler işgal edilmiş toprakların geleceği konusunda tartışırlarken, Filistinli mülteci grupları da topraklarını geri almak için adım atmaya başlamışlardı. Haziran Savaşı'nın en uzun vadeli sonuçlarından birisi, Filistinli direniş gruplarının önem kazanmasıdır. Arap devletlerinin kendilerinin yurtlarına dönmelerini sağlayamamaları üzerine Filistin gerilla örgütleri, İsrail'e karşı silaha sarıldılar ve Filistin halkının durumuna dikkat çekmek için uluslararası terörizm eylemlerine başladılar. Filistinliler silahlı bir direniş hareketi kurarken Arap devletlerinin iç politikalarında bir unsur oldular ve Arap liderlerini kendi isteklerini göz önüne almaya zorladılar. Komando operasyonları İsrail'e ciddi bir askeri tehdit oluşturmadıysa da, büyük çaplı İsrail misillemelerine yol açtı ve 1970'lerden günümüze kadar Ortadoğu'nun karakteristik bir özelliği haline gelen gerilimlere katkıda bulundu. Ortadoğu'nun dışında Filistin Kurtuluş Örgütü'nün (FKÖ) ve başkanı Yaser Arafat'ın diplomatik girişimleri, Filistinlilerin hakları sorununu Birleşmiş Milletler gündemine sokmayı ve İsrail'in Batı Şeria ve Gazze Şeridi'ni işgaline ışık tutmayı başardı.

İSRAİL SİYASAL SİSTEMİ VE SİYASAL KÜLTÜRÜ

Yişuv'u karakterize eden üst düzeyde komünal örgütlenme, İsrail'in bağımsız devlete geçişini kolaylaştırmıştır. Yişuv'u yöneten kurumlar -çoğunlukla aynı kadrolarla- milli kurumlara dönüştürülmüştü. 1949'dan 1977'ye kadar İsrail politikasına, Yişuv'a yön vermekte en önemli rolü oynayan Mapai Partisi hakimdi. İsrail'in kuruluşunda devasa bir rol oynayan David Ben-Gurion, 1949'dan 1963'e kadar olan dönemin büyük kısmında başbakanlık ve savunma bakanlığı yapmıştı. Yeni devlete kendi güçlü kişiliğinin damgasını vurmuş, kuruluş politikalarıyla siyasal uygulamalarına karar

vermiş ve başbakanlık makamını siyasal sistem içinde en büyük yetkiyle donatmıştı.

Ben-Gurion'un en acil işlerinden birisi de, Yişuv'u oluşturan çeşitli komünal örgütler üzerinde devlet otoritesini kurmaktı. Bu hedefe varma kararlılığı 1948 Haziran ayındaki *Altalena* olayında görülmüştür. İsrail'in bağımsızlığında Haganah birimleri, İsrail Savunma Kuvvetleri (İSK) olarak sivil savunma bakanının yetkisi altına verilmişti. Ancak Menahem Begin liderliğindeki Irgun ve daha küçük olan Lehi askeri birimleri, özerkliklerini bırakmak istemediler ve askeri operasyonlar düzenlemeye devam ettiler. Irgun'a silah getiren *Altelana* gemisi İsrail açıklarına geldiğinde, bir yetki krizi baş gösterdi. Ben-Gurion, İSK'ne silahların boşaltılmasına engel olma emrini verdi. Silahlı bir çatışma oldu, *Altalena* bombalandı ve battı, pek çok Irgun üyesi öldü ve yaralandı. Bu olaydan sonra kalan özerk askeri birimler İSK bünyesine girdiler ve merkezi devletin bütün askeri kuvvetleri kontrolü altına alması sağlandı. Olay, Ben-Gurion ile Begin arasındaki uzun süreli düşmanlığın pekişmesine de yol açacaktı.

Devletin kurulmasının ilk yıllarında İsrail'in kurumsal çerçevesini niteleyen bir esneklik söz konusuysa da, 1949 yılı geldiğinde siyasal sistemin ana unsurları artık kristalleşmişti. İsrail, 120 seçilmiş milletvekilinden oluşan bir yasama meclisi (Knesset) ile parlamenter demokrasi olarak kurulmuştu. Knesset adayları belirli bölgelerin temsilcileri değil de milli listede olduklarından, bütün ülke tarafından seçiliyorlardı. Kadın-erkek bütün yurttaşlar on sekiz yaşında seçme ve seçilme hakkını elde ediyorlardı; başbakan ve kabine, politika formüle etmekte ve karar vermekte özel yetkilerle donatılıyordu. Cumhurbaşkanlığı törensel bir makamdı. Yıllarca Siyonist davasına hizmet verdiği Londra'dan 1949'da hasta olarak ayrılan Hayim Weizmann, İsrail'e gelerek ülkenin ilk cumhurbaşkanı olmuştu.

Partilerin siyasal hayattaki etkileri nedeniyle, İsrail'e kimi zaman 'parti devleti' denir. İsrailliler adaylara değil de partilere oy verdiklerinden, bir partiden geçmeden politikaya girmek neredeyse imkânsızdır. Seçim yapılacağı ilan edilince parti liderliği bir aday listesi hazırlayıp halka sunulurdu. Seçmenler istedikleri partiyi seçerdi ve Knesset'te sandalyeler alınan oy oranına göre dağıtılırdı. Örneğin, oyların yüzde 25'ini alan bir parti 120 üyeli Knesset'te 30 sandalye alırdı. Bu sandalyeler parti listesindeki ilk otuz kişiye verilirdi. Politikacıların partilerinin listesinin üst sıralarında bir yer kapmaları

önemliydi. Bunu da ancak parti politikasına bağlılıkları konusunda parti liderini ikna etmeleriyle sağlayabilirlerdi. Ayrı görüş sahibi bir üye listede alt sıralara konur ve milletvekili olamazdı. Bu sistem parti liderlerine büyük güç verirdi ve bunu da genellikle kapalı kapılar ardında ve pek hesap verme zorunluluğu olmadan icra ederlerdi.

İsrail'in seçim yasası çok sayıda siyasal partinin varlığını teşvik eder. Yasaya göre oyların yüzde 1'ini alan bir parti Knesset'te temsil hakkını elde eder. 1992'de bunu yüzde 1.5'a çıkarmak parti sayısını azaltmamıştı. Bu sistem altında siyasal grupların Knesset'te temsil edilmek için en aşırı tutumlarını bile değiştirmesine gerek kalmıyordu. Siyasal yelpazenin en uçlarında bulunan partilerin bile ülke çapında oyların yüzde 1'ini alma, hatta bir koalisyon hükümetine girme şansları vardır.

Oylar çok değişik partilere bölündüğünden hiçbir parti Knesset'te çoğunluğu alamamıştı. Her Knesset'in on ila on beş partinin temsilcisini bulundurması normaldi ve bu bugün de böyledir. Ben-Gurion'un en popüler olduğu zamanlarda bile Mapai Partisi, 120 milletvekilliğinin 47'den fazlasını asla alamamıştır. Bu çok partili sistemin sonucunda en fazla milletvekiline sahip parti, ancak koalisyon ortakları arayarak bir hükümet kurabilirdi. Koalisyon hükümeti ödün ister. Ben-Gurion döneminde laik ve ılımlı sosyalist Mapai'nin sık sık dini Sağ'la birleşmesiyle istikrarlı koalisyonlar kuruldu. Bunun sonucu olarak da bir koalisyon hükümetinin parçası olan küçük partiler, aldıkları oyla kıyaslanamayacak ölçüde yasama gücü üzerinde etkili oldular.

İsrail Nüfusunun Değişen Bileşimi

Devlet oluşunun ilk yıllarında İsrail'in başlıca uğraşı, gelen göçmenleri hazmetmek oldu. 1948'den 1951'e kadar nüfus 650 binden 1.3 milyona çıkmıştı. 684 bin göçmenin girişi yeni devlet açısından devasa ekonomik, kültürel ve sosyal sorunlar yaratmıştır. Yeni göçmenlerin yarısı Doğu Avrupa'dan gelen Nazilerin köklerinden koparttığı insanlardı. Doğu Avrupa ideolojileri Siyonizmi şekillendirmiş, Doğu Avrupalı liderler yeni devletin kurumlarını yaratmışlardı ve Doğu Avrupa doğumlu kişiler, İsrail devletinin siyasal, adli, dini ve eğitim hiyerarşisinde en önemli mevkilerdeydiler. Filistin mandasında doğmuş olan İzak Rabin dışında 1948'den 1992'ye ka-

dar İsrail'in başbakanlarının hepsi ya Rusya'da ya da Polonya'da doğmuşlardı.

Ancak ilk göçmen dalgası Avrupalı (Eşkenazi) Yahudi olduğu kadar Arap ülkelerinden Doğu Yahudilerini (Sefarad) de içeriyordu. Mısır, Irak, Yemen ve Fas gibi Arap ülkelerinin çok eskiden beri var olan Yahudi toplulukları, kimi 1948 savaşından sonra Arap toplumu arasında durumları ve güvenliklerinden duydukları kaygılar, kimisi de İsrail'in aktif politikaları nedeniyle İsrail'e göçmekteydiler. 1948 ile 1956 arasından ülkeye yaklaşık 450 bin Sefarad Yahudisi girmişti. Çoğunlukla Arapça konuşan bu insanlar, Avrupalı kardeşlerinden farklı kültürel normlara, siyasal deneyimlere ve Yahudilik kavramlarına sahiptiler. İsrail toplumuna Eşkanaziler kadar çabuk uyum sağlayamıyorlardı. Büyük bir kısmı ıssız yerlerdeki yeni gelişen kasabalara ya da büyük kentlerin yoksul kesimlerindeki eski Arap evlerine yerleştirildiler. Merkezi otorite tarafından göz ardı edilen, siyasal sistemde gerektiği gibi temsil edilemeyen, eğitime katılım oranları düşük, işsizlik oranları yüksek Sefaradlar, İsrail nüfusunun yoksul kesimini oluşturdular. Aradan geçen yıllarda Sefaradlar (ve İsrail'de doğan çocukları) ile Eşkenazilerin gelir ve sosyal statüleri arasındaki uçurum büyüdü ve sosyal gerilimler yaratmaya başladı. 1970'lerin sonunda Sefarad toplumu ülkenin nüfusunun yarısını oluşturduğundan, sayısal fazlalığı siyasal çevrelerde ağırlığını hissettirmeye başladı.

İsrail'in 1949 sonrası sınırları içinde kalmış 160 bin Filistinli Arap için de bir politika üretmesi gerekiyordu. Siyonist programı, gelecekteki Yahudi devleti içinde, Yahudi olmayan büyük bir azınlığın varlığını hesap etmemişti ve Siyonist özellik olmadan İsrail sosyal adalet kavramının nasıl bağdaştırılacağı, İsrail liderleri nezdinde içinden çıkılması güç bir durum yaratıyordu. Sonunda Knesset 1952'de Milliyet Yasası'nı çıkardı; buna göre her Yahudi göçmene otomatik yurttaşlık sağlandığı gibi, Filistin'de uzun süredir ikamet ettiğini kanıtlayan Araplara da İsrail yurttaşlığı veriliyordu. Ancak İsrailli yetkililer, Arap yurttaşlarını potansiyel beşinci kol olarak görüyorlar ve onların temsil örgütleri geliştirmelerini önleyecek önlemler alıyorlardı. Arapların yoğun olarak yaşadıkları yerler 1948'den 1966'ya kadar bir Askeri Yönetim idaresi altına kondu; buna göre, İsrail Arapları özel kimlik kartları taşıyacaklar ve bir köyden diğerine gitmek için seyahat belgesi alacaklardı. İsrail devletinin ilk on yılında devlet, İsrail

Araplarının binlerce dönüm toprağına el koydu ve sakinlerini başka yerlerde iskana zorunlu kıldı. İsrail Arapları ücret ve istihdam ayrımcılığıyla ve Yahudi olmadıkları için Yahudi devletinin ana misyonundan uzak tutulmalarıyla da yabancılaştılar.

İsrail'in etkin ekonomik ve sosyal kontrol sistemleri, 1970'lerin ortalarına kadar Arap azınlığın şikayetlerini ifade edeceği birlikler kurmasını önledi. Ancak daha okumuş ve geleneksel olmayan Arap seçkinlerinin ortaya çıkışı ve nüfuslarının artışı (1990'ların sonunda İsrailli Araplar yaklaşık 1 milyon nüfusla, nüfusun yüzde 20'sini oluşturmaktaydı) sonucunda Arapların sözcülerinin sesleri siyasal arenada duyulmaya başlandı. Politize olmanın ek bir unsuru da, 1967'den sonra İsrail'in Batı Şeria ve Gazze Şeridi'ni işgaliyle İsrail Araplarının mülteci kamplarındaki akrabalarıyla tekrar ilişki kurmaları ve ortak Filistinli Arap mirasının daha çok bilincine varmalarıdır.

Milliyetçilik, Din ve Devlet: Süregelen İkilem

İsrail milli kimliğinin oluşumu, dini yasaların daha ağırlıklı olmasını isteyenler ile yepyeni bir sivil toplum ve kültür kurulmasından yana olan laik pragmatistler arasında bir rekabet süreciydi. Katılımcılar İsrail'in ruhu olduğuna inandıklarından milli kimliğin doğru terkibi üzerindeki anlaşmazlıklar da bir türlü ortadan kalkmıyordu. Bu rekabet hâlâ bitmemiştir, ama devletin oluşum yıllarında laik ve dini görüşlerin huzursuz bileşimi olan bir milli kimlik biçimi yaratmıştır.

Laik alanda İsrailli Yahudileri, başka yerlerde yaşayan Yahudilerden ayrı olarak damgalayan yeni bir İsrail milli kültürü oluşmuştur. Bu yeni kimliğin en önemli tezahürü, İbranice'nin milli dil olarak kabulüdür. Bu gelişme yüzyılın başında başlamış, Siyonist örgütlerin göçmenlere İbranice öğretip kendi konuştukları dil yerine onu kullanmaları için ikna ettikleri manda dönemi boyunca devam etmiştir. İbranice'nin zaferi kolektif iradenin önemli bir başarısı olunca, dil yeni İsrail milliyetinin en önemli temel taşı haline gelmiştir.

İsrailliler milli kimliklerini kurarken Avrupalı Yahudi geçmişleri ve diasporalarıyla bağlarını kolektif olarak koparmaya çalışmışlardır. Bu uzaklaşmanın bir örneği, geleneksel Yahudi diaspora soyadlarının tümüyle İbranice olanlarıyla değiştirilmesidir. Yeni soyadlarından bazıları Galili (Galileli) ya da Şamir (kaya) araziyi; Peled (çe-

lik) ya da Oz (güç) gibileri kuvvetlilik imajlarını akla getirmektedir. Bunların hepsi, diaspora geçmişinin olumsuz imajlarından kurtulmuş taze İsrail kimliğinin kanıtlarıdır.

Kentlerin görümü de İsrail milli farklılığına katkıda bulunmuştur. İsrail'in en büyük kenti Tel Aviv, bir zamanlar gözde semtlerinin karakteristiği olan orta Avrupalı kent havasının pek azını korumuştur. Şimdi kent Akdeniz ortamında kafe hayatı, kalabalık plajları, İsrail milli yemeği haline gelen Arap yemeği falalel satan dükkânlarıyla bir kıyı metropolü olmuştur. İsrail senfoni orkestrası, milli basketbol takımı ve Kudüs İbrani Üniversitesi, yeni İsrail milli kültürünün kurumlarıdır –Yahudi ama aynı zamanda kesin olarak İsraillidirler.

2. Dünya Savaşı sonrası Ortadoğusu'nda laik milli kimliğin yeni sembollerinin bilinçli olarak yaratılması sadece İsrail'e özgü değildi. Ancak yeni doğan laik kültür, dini yasaların bir Yahudi Devleti'nin oluşmasında oynaması gereken rol konusunda tarihi inançla çekişmekteydi. Bu konuda bir tarihçinin görüşü şöyledir: "Din ile devlet arasındaki ilişki sorunu, Yahudi tarihi ve ülkenin daha yakın geçmişinin İsrail'e bıraktığı herhalde en karmaşık, en can sıkıcı ve patlaması en muhtemel sorundur."[74] Bu sorun, Siyonist hareketi içinde var olan çok farklı beklentilerin olması ve bunların sonra İsrail politikası ve Yahudilerin kendini tanımlama alanına taşınması nedeniyle büyük problemler yaratmıştır. Bazı Siyonistler Yahudi milletinin ortaya çıkışından sonra dinin devletten ayrılacağı bir siyasal kültür geliştireceğine inanıyorlardı. Diğerleriyse, Torah'ın kutsal yasalarının devlet ve toplum için rehber olacağı bir Yahudi milleti yaratma hayali içindeydiler; onlara kalırsa, İsrail din açısından olduğu kadar uygulamada da Yahudi olacaktı. Çoğu İsrailli bu ikisinin arasında bir orta yolu seçiyordu, ama Yahudi dini kurumunun kararlılığı ve Siyonizmin doğası gereği bunu elde etmek güçtü.

Siyasal Siyonizm, bir Yahudi devletinin dünyanın bütün Yahudileri adına yurt olacağı ilkesi üzerine kurulmuştu. Dünyadaki bütün Yahudilere İsrail'e göç hakkı veren ve yeni devletin temel ilkelerinden biri olan Dönüş Yasası'yla (1950) bu amaç gerçekleşti. Dönüş Yasası, Siyonizm tarihi içinde bir mantığa sahipse de, 'Yahudi kimdir?' gibi cevabı güç sorulara da yol açtı. Bir kişinin Yahudiliğini

---

74) Nadav Safran, *Israel the Embattled Ally* (Cambridge, Mass., 1978), s. 200.

devlet içindeki hangi kurum doğrulayacaktı? Dini hukuk bütün kamu hayatını mı düzenleyecekti? Bu konularda karar verme hakkı çekişmesinde, dini yasaların daha geniş çaplı uygulanmasını savunanlar pek çok zafer kazandılar. Örneğin, 1953'te dini mahkemeler devletin resmi adli sisteminin parçası olarak kabul edildi ve kişisel statü (evlilik, boşanma, vasiyetnamelerin onaylanması ve kimin Yahudi olduğuna karar verme) konularında yetki sahibi oldular. Dini mahkemeler yargıçların eğitimi ve atanmasını da üstlenen Yüksek Din Konseyi'nin denetimi altındaydı. Hem konsey hem de dini mahkemeler tamamen ortodoks din kurumu kontrolündeydi ve dini yasaların devletin yasası olduğu kamu hayatı alanında Yahudi yasalarını oldukça katı bir şekilde yorumluyordu. Yahudiliğin diğer iki dalı olan Muhafazakârlar ve Reformcuların İsrail'de ortodoks cemaatten daha fazla taraftarı olmasına rağmen, onların hahamları pek çok temel dini töreni yapamıyorlardı. Bu yüzden, İsrail'de sadece ortodoks hahamlar tarafından kıyılan nikâhlar yasal sayılıyordu. Yine bunun gibi, İsrail içinde Yahudi dinine geçmek ancak ortodoks dini çerçevesi içinde yapıldığı takdirde kabul görmekteydi. İsraillilerin ancak üçte biri ortodoks pratikleri yerine getirdikleri halde, ortodoks hahamlık kurumu bütün nüfusu ilgilendiren en hassas kişisel durumlar konusunda karar verme yetkisine sahipti.

Devletin dini temeli ayrıca, İsrail'in Yahudi olmayan toplumlarına (ki bunlar Müslümanlar ve Hıristiyan Araplardır) kişisel konularda kendi yasalarına uyma hakkını vermekteydi. Bu, gerçekte, adli konularda yeniden kurulmuş olan Osmanlı millet sistemiydi. Ancak kimlik kartlarında milliyet hanesinde 'İsrailli' değil, ya 'Yahudi' ya da 'Arap' yazıyordu. Bu durumda milliyet, Yahudi İsrailliler için belirli bir din, İsrailli Araplar için de belirli bir etnik gruptu ki, bu etnisite onları Yahudi-olmayanlar olarak ayırmaktaydı.

Yahudi din kurumunun etkisi milli hayatın başka alanlarında da kendini gösteriyordu. Şabat günü kentler arası kamu taşımacılığı duruyor, lokanta ve eğlence yerlerinin çoğu kapanıyor, milli havayolları çalışmıyor ve belediye otobüs servisleri sınırlı hizmet veriyordu. Otobüslerin hiç çalışmadığı Batı Kudüs'te, Şabat'a Tel Aviv ya da Hayfa'dan daha sıkı uyuluyordu. Kudüs'ün dini mahallelerinden bazılarında yollar trafiğe kapatılıyor, sakinleri yoldan geçen arabaları taşlıyorlardı. Ayrıca, askerler dahil bütün kamu kurumlarında koşer yasalarına uygun yemek çıkarılıyordu. Eğitim alanında devlet hem

laik hem dini okulları finanse ediyordu; anne babalar çocuklarının nasıl bir eğitim alacağına kendileri karar verebiliyorlardı.

İsrail nüfusu içinde bir azınlığın kendi dini kimlik programının önemli bölümlerini toplumun tamamında uygulamasına imkân veren unsurlardan en göze çarpanı, ülkenin çok partili sistemi ve bunun da koalisyon hükümetlerini gerekli kılmasıydı. Daha önce belirtildiği gibi, İsrail'in oluşma yıllarında hükümetlerin kurulması için genellikle küçük dini partiler blokuna ihtiyaç vardı ve bunlar hakim Mapai Partisi'nden bir dizi ödün koparmışlardı. Kuşağının pek çok Siyonist lideri gibi Ben-Gurion da, din ile devletin zamanı gelince ayrılacağından emindi ve dini partilere verdiği ödünlerin uzun vadeli etkileri olacağına inanmıyordu. Ancak Ben-Gurion'un yıllar boyunca verdiği ödünler, İsrail kamu hayatında dinin rolünü kurumsallaştıran yasalara dönüştü. İsrail toplumu içinde kalıcı, bölücü ve yoğun siyasal gerilimler yarattı.

Güvenlik ve Dış İlişkiler

İsrail bağımsız devlet olarak hayatına, savunma ve güvenlik konularına yüksek öncelik veren bir kuşatma zihniyetiyle başladı. Teknik olarak kendisiyle savaşta olan Arap devletleriyle sarılı ve 1948 yenilgisinin intikamını almak için nutuklar çeken Arap liderleri karşısında İsrail, hem mali hem de insan gücünün büyük kısmını bir an önce silahlı kuvvetlerinin kuruluşuna harcamak zorundaydı. Ben-Gurion İsrail'in yaşayabilmesi için 'silahlı millet' olması gerektiğini söylüyordu ve bu hedefi gerçekleştirme kararındaydı. İsrail'in sınırlı nüfusu yüzünden devlet, mali ya da sosyal olarak komşularınınkine üstün sürekli bir profesyonel ordu besleyemezdi. Dolayısıyla, askeri programını barışçı zamanlarda asker sayısını azaltan ve milli alarm durumlarında tam seferberlikle hızlı bir büyümeye imkân veren yedek sistemine dayandırdı. Bütün İsrailliler, erkekler üç, kadınlar iki yıllığına on sekiz yaşında askere alınıyorlardı. Arap İsrailliler, aşırı dinci Yahudiler ve özel aile sorumlulukları olan kadınlar askerlikten muaftılar. Yedekleri savaşa hazır tutmak için erkekler kırklı, kadınlar otuzlu yaşlarına kadar aktif yedekte tutuluyorlardı. Ülkelerinin güvenlik ve savunma ihtiyaçlarını karşılamak, böylece İsraillilerin çoğunu aktif hizmetten ayrıldıktan sonra bile sivil hayatlarını şekillendiren bir askeri süreç içine sokuyordu. Bu ileri eğitimi ve si-

vil kariyer planlamasını bozuyordu, ama devletin yaşaması için gerekliliğine öyle inanılmıştı ki, İsraillilerin çoğunluğu yedek eğitimini ve savaş seferberliğini ortak hayat beklentilerinin bir parçası sayıyorlardı. Bu beklentiler öylesine yaygındı ki, anne babalara kaç çocukları olduğunda kimi zaman, "Üç asker yetiştiriyoruz," diyorlardı.[75] İsrail'in askeri başarıları milli gurur kaynağı olmuştu ve devletin düşman bir çevrede yaşama kararlılığının hem sembolik hem de somut kanıtıydı.

Arap-İsrail çatışmasında İsrail'in etkin silahlı kuvvetleri bir dış politika aracı olarak kullanılıyordu. Ben-Gurion döneminde silahlı kuvvetler, resmi İsrail düşüncesi olan misilleme doktrininde kavramlaşmıştı. Kimi zaman 'Ben-Gurionizm' olarak adlandırılan bu doktrin, Arap rejimlerinin İsrail'in varlığına karşı olmaları nedeniyle ancak İsrail'in askeri gücünün sık sık hatırlatılmasının gerekeceği temeline dayanmaktaydı. Ben-Gurionizmin temel ilkesi, İsrail'e karşı yönelik her Arap saldırısına, hareketin kendisiyle orantılı olmayan, daha büyük bir güçle karşılık verilmesiydi. 1950'lerde başlatılan bu politika daha sonraki yıllarda İsrail'in silah gücüyle diplomasisinin başlıca aracı olmuştur. Ben-Gurionizmin en aşırı örneği, 1955 Şubat ayında Gazze Şeridi'ndeki Mısır mevzilerine yapılan İsrail saldırısında 38 Mısırlının öldürülmesi ve Mısır'ın askeri zayıflığının ortaya çıkmasıdır. Bu olay Arap liderlerini barış istemeye zorlayacağı yerde İsrail'in yayılmacı emeller beslediğine inandırmıştı ve bunu önlemenin yolu da ancak gelişmiş silah elde etmekle mümkün olabilirdi. Gazze Şeridi baskınından sonraki birkaç ay içinde Nasır, Çek-Sovyet silah anlaşmasını yaptı ve böylece Soğuk Savaş, Ortadoğu'ya gelmiş oldu.

İsrail, 1950'lerin başında uluslararası dış politikasını geliştirirken ABD ile Sovyetler Birliği arasındaki küresel rekabette bir tarafsızlık politikası benimsedi. Ancak Soğuk Savaş'ın Ortadoğu'nun tamamına yayılması ve Sovyetler Birliği'nin silah sağlayarak Arap devletleriyle ilişkilerini sıklaştırması üzerine, İsrail de Batı yanlısı bir politika izleyerek özellikle ABD'yle ilişkilere ağırlık verdi. İki ülke arasındaki bağlar daha ilk baştan çok yakındı ve Haziran Savaşı'ndan sonra daha da arttı. O savaşta İsrail'in olağanüstü askeri performansı üzerine Amerikalı politikacılar, İsrail'i ABD'nin, Ortadoğu politikası için muhtemel bir stratejik değer olarak gördüler. Johnson ve Nixon yö-

75) Yossi Beilin, *Israel: A Concise Political History* (New York, 1992), s. 137.

netimleri İsrail'e gelişmiş silah sevkiyatını arttırdılar ve ABD ekonomik ve askeri yardımını 1968'de 77 milyon dolardan 1975'te 693 milyon dolara çıkardılar. Bu politikanın ardındaki mantık iki katlıydı: Birincisi, ABD, İsrail'in mutlak askeri üstünlüğünün Arap devletlerini İsrail'e karşı savaşmaktan caydırarak bölgesel istikrara katkıda bulunması; ve ikincisi, ABD'nin, Soğuk Savaş mantığının güçlü bir İsrail'i Sovyetler'in Ortadoğu'daki yayılmacı emellerine engel olması. 1970'lerin başında bu politikanın benimsenmesinden bu yana geçen yıllarda ABD beklentilerinin gerçekleştiğini gösteren fazla bir kanıt yoktur: İsrail'in davranışları zaman zaman Amerikan stratejik çıkarlarına ters düşmüş, İsrail'in kendi güvenlik hedefleri için silahlı kuvvetlerini kullanmaya hazır olması bölgede istikrar unsuru olmamış ve Suriye ile Irak, Mısır'ı izleyerek SSCB'yle askeri ortaklıklar kurmuşlardır. Ancak birbiri ardından gelen ABD yönetimleri İsrail'e daha fazla yardım etmeyi sürdürmüşler, Birleşmiş Milletler'de diplomatik destek sağlamışlar ve iki ülke arasındaki 'özel ilişki'yi daha derinleştirmişlerdir. Bu ilişki resmen bir ittifak anlaşmasına bağlanmış değilse de, ABD politikasının temel bir unsurudur.

1977 SEÇİMLERİ: İSRAİL GEÇİŞ DÖNEMİNDE

1967'den 1977'ye kadar olan on yılda birbiriyle yakından ilişkili iki unsur birleşerek, İsrail siyasal planları ve milli önceliklerinde önemli bir değişiklik yarattılar. Birincisi, Batı Şeria ve Gazze Şeridi'nin süregelen işgalinin İsrail ve Filistin toplumları üzerindeki etkisiydi. Bu konu bir sonraki bölümde ele alınacaktır. Birincisinin mümkün kıldığı ikinci unsur da, 1977 Mayıs'ında yapılan İsrail seçimlerinin sürpriz sonucudur.

'Sefaradların isyanı' ya da 'İsrail'in deprem seçimleri' olarak adlandırılan bu seçimler, İsrail'de siyasal güç dengesini derinden ve önemli ölçüde değişikliğe uğratmıştır. 1948'den beri var olan durum değişmiş, seçmenler ortanın sağına, Likud blokuna ve lideri Menahem Begin'e güvenerek hükümet kurma görevini onlara vermişlerdi. İsrail'in yeni başbakanı revizyonist Siyonizmin savunucusu ve 1943'ten 1948'e kadar aşırı milliyetçi terörist örgütü İrgun'un lideriydi. İsrail devleti kurulduktan ve İrgun dağıtıldıktan sonra Begin, küçük aşırı milliyetçi Herut partisinin sözcüsü olarak Knesset'e seçilmişti. Şeria nehrinin iki yakasında Büyük İsrail'in kurulmasını is-

teyen Herut, yıllarca İsrail politikasının en ucunda militan bir parti olarak kaldı. Ancak 1974'te daha merkezci partilerle siyasal koalisyona girerek tabanını genişletti. 1977'deki seçim zaferi Menahem Begin'i İsrail'deki siyasal gücünün zirvesine getirdi.

Begin'in seçilmesi büyük ölçüde İsrail toplumunun dışında tutulan Sefaradlardan aldığı destekten kaynaklanıyordu. Mapai'nin 1968'de iki küçük partiyle birleştikten sonra dönüştüğü İşçi Partisi'nin de Likud'un zaferine katkısı oldu. Otuz yıla yakın iktidarda kalan İşçi Partisi, artık yolsuzluk ve kayırmacılıkla suçlanan durgun ve bürokratik bir parti haline gelmişti. İsrail halkı değişiklik zamanının geldiğine inanıyordu.

Begin ile Likud'un seçilmesinin toplumsal ve siyasal etkisi o kadar büyüktü ki, bazı tarihçiler 1977'den günümüze kadar olan döneme 'ikinci İsrail' adını vermişlerdir. Begin yılları (1977-1983) İsrail tarihinde yeni bir dönemin başlangıcıdır. Bu dönemde manda ve ilk devlet dönemlerine hakim olan laik sosyalist Siyonizmin yerini dini militanlık rüzgârı almıştır. Begin bu dini yeniden yükselme havasını yaratmamış, ama ona uyum sağlayıp kendi siyasal gündemini uygulama amacında onu kullanmıştır. Bu gündem öncelikle Haziran Savaşı'nda işgal edilen toprakların elde tutulması meselesine odaklanıyordu.

1948'DEN SONRA FİLİSTİN FAKTÖRÜ

Filistin Diaspora Topluluğu

1948-1949'da Arap nüfusun Filistin'in İsrail sınırları içinde kalan kısımlarından toplu göçü, çok büyük çaplı bir mülteci sorunu yaratmıştı (bkz. 13. Bölüm). 1950'de Birleşmiş Milletler'den yardım almak için 960 bin Filistinlinin kaydı yapılırken, doğal nüfus artışı ve Haziran Savaşı'nın meydana getirdiği yer değiştirmeler sonunda mülteci sayısı 1.3 milyona yükseldi. Mülteciler Lübnan, Ürdün, Suriye ve Gazze Şeridi'nde bulunan derme çatma kamplarda kalıyorlardı. Kampların sürekli olması amaçlanmamış, mülteci sorununun çözümüne kadar geçici barınaklar olarak düşünülmüştü. O sıralarda çözüm, mültecilerin kaçtıklara yerlere dönüş olarak görülmekteydi. Ancak 1948'den sonra İsrail hükümetinin eylemleri bunu imkânsız duruma getirdi. 1948 ila 1951 yılları arası 600 bin kişiyi aşan bir Ya-

Gazze Şeridi'nde Han Yunus Filistin mülteci kampından bir sahne, 1949. çadırların yerini betonarme bloktan barınaklar almıştı, ama kamp yerinde duruyordu ve binlerce Filistinli mülteciye ev sahipliği yapıyordu. Han Yunus ve benzeri kamplar, Filistin milli bilincinin oluşumu açısından can alıcı önem taşımaktaydı ve FKÖ'ye güvenilir bir taban sağlıyordu (AP/World Wide Photos).

hudi göçüyle karşı karşıya kalan İsrailli yetkililer, boş Filistin köylerini, kentlerdeki boş binaları ve çiftlik arazilerini alarak yeni gelenleri buralara yerleştirdiler. Filistin toprak ve gayrimenkullerinin İsrail ekonomisine dahil edilmesi, İsrail'in Filistinlilerin geri dönmelerini düşünmelerini imkânsız kıldı.

Yerlerinden atılmış ve yoksul Filistinli mültecilerin kamp yaşantısının sefil koşullarına uymaktan başka çareleri yoktu. Varlıklılar, akrabaları veya meslekleri olanlar diğer Arap ülkelerine, Avrupa'ya ve Kuzey Amerika'ya gitmeyi başarmışlardı. Örneğin Filistinliler, Körfez ülkelerinde petrol üreten ülkelerin genişleyen ekonomilerinde iş buldular ve zamanla işadamlarından, yöneticilerden ve teknokratlar oluşan varlıklı toplumlar oluşturdular. Ancak mültecilerin çoğu kırsal kesimden geliyorlardı ve her şeylerini geride bırakmışlardı. Onlara da 1950'de kamplar için kurulan Birleşmiş Milletler'den UNRWA kuruluşu bakıyordu. Örgüt, karşısındaki yardım görevinin

büyüklüğünün altında ezilmişti. Bütçesi o kadar kısıtlıydı ki, yiyecek, barınak, giyim ve sağlık servisi için kişi başına yılda ancak 27 dolar harcayabiliyordu. Mülteciler çadırlarda ya da tenekeden barakalarda yaşıyorlardı. Kamplar zamanla daha sabit unsurlara kavuştular ve beton blok barakalar, okullar ve birkaç küçük dükkânla köyleri andırmaya başladılar. Ancak bu birimler köye benzeseler de, köy değillerdi; uluslararası sadakalarla yaşayan, çalışma imkânları, özgürlükleri ve gelecekleri bulunmayan insanların aşağılayıcı barınaklarıydı.

Mültecilerin çoğunun bu durumu arzulamadıkları, bu şekilde yaşamaya zorunlu bırakıldıkları unutulmamalıdır. İsrail'e dönüşleri yasaklandığı için ev sahibi ülkelerin kendilerine vereceği fırsatlara bağlıydılar. Bu fırsatlar da ülkeden ülkeye değişiyordu. İstihdam kısıtlamaları ve hareket özgürlüğü en çok Mısır ve Lübnan'daydı. Örneğin, Gazze Şeridi'nde mülteci olarak kayıtlı olanların Mısır'ın başka yerlerine gitmelerine izin verilmiyordu. Suriye, Irak ve Ürdün'de Filistinlilerin çalışmalarına ve işyeri açmalarına izin vardı, ama sadece Ürdün kendilerine yurttaşlık hakkı tanıyordu. Ev sahibi ülkelerin ekilebilir toprakları az, niteliksiz işçisi çoktu ve çok sayıda Filistinliyi alamıyorlardı. Ayrıca, Filistinlilerin siyasal faaliyetlerinin İsrail'in misillemesini getireceğinden korkuyorlardı. Bu nedenle Filistinlilere kuşkuyla bakıyorlar, siyasal örgütler kurmalarını yasaklıyorlardı.

Böyle bir durumda kırsal kökenli mültecilerin bağımlılık kısır döngüsünü kırmalarına imkân yoktu. Bazıları mevsimlik tarım işçisi olarak çalışıyor, bir kısmı işportacılık yapıyor, bir kısmı da düşük ücretlerle inşaat sektöründe çalışıyordu. Arap ev sahibi ülkeler onların topraklarında mülteci olarak kalmalarını istemiyor, ama aynı zamanda mülteci statüsünden kurtulmalarına imkân verecek fırsatları tanımıyorlardı. Bu insanların ev sahibi toplumlarla bütünleşmemeleri ve kamplarda tutulmaları, Filistinli kimliklerini canlı tutuyor ve mülteci konumlarının ancak Filistin'e dönmekle sona ereceği fikrini besliyordu.

Ürdün'deki durum diğer ülkelerde olduğundan bir parça farklıydı. Burada Filistinlilere yurttaşlık verilmişti ve pek çoğu Ürdün devlet memuru olarak işe -ve böylece orta sınıf statüsüne- kavuşmuştu. Ürdün'de refaha kavuşanlar, 1948 sonrası Filistinli mülteci burjuvazinin temelini oluşturdular; bunlar duygusal bakımından Filistin'e dönüş idealine bağlıydılar, ama orta sınıf yaşantısına da alışmışlardı.

1948 ile 1967 arasındaki dönemde pek çok Filistinli mülteci geri dönüş umutlarını dış güçlere bağlamışlardı. Beyrut'taki Filistinli aydın grupları Marksizmi, Baasçılığı ve Pan-Arabizmi benimsemişlerdi ve bu doktrinlerin uygulanmasının Arap toplumunu tümden canlandırarak Filistin davasına yardımcı olacağına inanıyorlardı. Bir kısmı Filistin kurtuluşunu gerçekleştirecek kişi olarak Nasır'ı görmekteydi. Ancak bunlar Filistin sorununa Filistinli olmayan çözümlerdi; Filistin'in kurtuluşunu dış Arap rejimlerine ve dış ideolojilere dayandırıyorlardı. FKÖ, Arap Birliği'nin gözetiminde 1964'te kuruldu. Kuruluşu, Arap devletlerinin Filistin direniş faaliyetlerini kısıtlama ve Filistin hareketinin bağımsız olarak yürütülmesini önleme çabasıydı. FKÖ'nün merkezi Kahire'deydi ve burada Nasır'ın güvenlik örgütlerinin yakın gözetimi altındaydı. Arap hükümetleri örgütün başına, Filistin'in eski eşraf ailelerinden bir avukat olan Ahmet Şukeyri'yi getirmişlerdi. FKÖ icra kurulunun üyelerinin çoğu Şukeyri gibi geleneksel Filistin eşrafındandı; mülteci olarak hayatları mülteci kamplarının deneyimlerinden çok uzaktı.

Haziran Savaşı'nın Etkisi

Haziran Savaşı, Filistinlilerin durumunu ve davranışlarını büyük ölçüde değiştirdi. Arap devletleri Filistin'i kurtarmak bir yana, Filistin topraklarının bir kısmını daha İsrail'e kaptırmışlardı. Arap liderliğinden düş kırıklığına uğrayan Filistinli militan gruplar, anavatanlarının kurtarma sorumluluğunun kendilerine düştüğüne karar verdiler. 1967 Arap yenilgisi FKÖ'nun Kahire temelli bir bürokratik eşraf grubundan, İsrail'e karşı silahlı mücadeleye adanmış bağımsız direniş örgütüne dönüşmesini sağlayan katalizör olmuştur.

Haziran Savaşı'nın akabinde pek çok küçük Filistin gerilla örgütü, Gazze Şeridi ve Ürdün'de faaliyete koyuldular. Bunlardan en önemlisi, Yaser Arafat'ın liderliğindeki El-Fetih'ti. El-Fetih 1950'lerin sonlarında Kuveyt'te çalışan üniversite mezunu genç bir Filistinliler grubu tarafından kurulmuştu. Grup 1967'den sonra harekât alanını Ürdün'e taşıdı ve orada gerilla gruplarına katılmak isteyen Filistinli gençleri saflarına katarak eğitip kullanmakta çok başarılı oldu. El-Fetih bağımsız komando örgütlerinin en güçlüsü olarak ortaya çıktı ve Arafat 1969'da FKÖ icra komitesine seçildi. FKÖ bir tek birim değil, otoritesi altında çeşitli ve çoğunlukla da bölünmüş dire-

niş örgütlerinin bir arada yaşadıkları şemsiye örgüttü. En büyük grubun başı olarak Arafat, 1969'dan şimdiye (2003) kadar başkanlığını onaylayan koalisyonlar kurabildi. Arafat ile El-Fetih'in yıllar boyu gösterdiği kesin etki göz önüne alındığında, onların cazibesi ve kalıcılıklarının kaynaklarının gözden geçirilmesi doğru olur.

El-Fetih, kurulduğu günden başlayarak Filistin milliyetçiliğini her şeyin üstünde tutan bir ideoloji benimsemiştir. Örgütün kurucuları Filistin davasını komünizm, Baasçılık ya da Arapçılık gibi doktrinlere bağlamamaya dikkat etmişlerdir. Filistin anavatanını yeniden elde etme hedefini vurgulamışlar ve modern direniş hareketini 1936-1939 ayaklanması gibi tarihsel Filistin olaylarıyla ilişkilendirmişlerdir. Böylece El-Fetih/FKÖ liderliği, Filistin boyutunu Arap-İsrail çatışmasına yerleştirmeyi ve bir Filistin milli kimliği oluşturmayı başarmıştır.

El-Fetih Filistin'i geri alma mücadelesinde silahlı direnişin gerekliliğini de kabul etmişti. El-Fetih/FKÖ tutumunda başka bir değişmez öğe de, BM'nin 242 sayılı kararının kabul edilmemesiydi. Bu ret iki düşünceye dayanıyordu: Birincisi, karar İsrail'in var olma hakkını tanıyordu; ikincisi, Filistinlilerden milli -yurda hakkı olan bir halk olarak değil-, sadece bir mülteci sorunu olarak söz etmekteydi. Yıllar boyunca İsrail'in güçlü olması gerçeği FKÖ'nün durumunda bazı değişiklikler oluşturdu. 1974'te Filistin'in tamamını kurtarma hedefi, yerini Batı Şeria ve Gazze Şeridi'nden oluşan bir Filistin devletinin kurulması hedefine bıraktı. Bu yeni tutum İsrail'in var olma hakkını doğrudan doğruya değilse de, üstü kapalı olarak kabul ediyordu. Sonunda 1988'de FKÖ 242 sayılı kararı onayladı ve İsrail'i 1967 öncesi sınırlarıyla tanıdı.

FKÖ'nün Filistin Milli Kuruluş Belgesi'nde, yeni Filistin bütün manda Filistin topraklarından oluşacak ve demokratik, bütün dinlerin kabul edileceği ve eşit statülerde olacağı bir devlet olarak tanımlandı. Kısacası, belge İsrail'in Yahudi karakterini reddediyordu. Öyleyse, İsraillilerin bu belgeyi kendileri açısından tehdit edici bulmalarını ve onu FKÖ'nün İsrail devletini yıkmak amacında olduğu iddialarını desteklemek için kullanmalarına şaşmamak gerekir.

FKÖ içinde El-Fetih blokunun hep önemli sayılmasının bir sebebi de sürekli bir liderliğe sahip olmasıydı. Ölümlere ve saf değiştirmelere rağmen 1950'lerde grubu kuranlardan dördü, 1980'lerin başında hâlâ FKÖ merkezindeydiler, diğer eski üyeler de El-Fetih icra

Yaser Arafat, 1971. El-Fetih'in kurucularından biri ve 1969'dan beri FKÖ'nün başkanı olan Arafat, hiziplere bölünmüş bir direniş örgütünün lideri olarak kalma becerisini gösteren ender kişilerden biriydi (AP/World Wide Photos).

kurulunda yer alıyorlardı. Çoğu 1948 göçünde bulunmuşlardı ve mülteci hayatının ayrıntılarını ilk elden tecrübe etmişlerdi. Kamplardan kurtulacak yetenek ve hırsları olmuştu ve 1960'ların ortasında El-Fetih faaliyetlerine katılanların biri dışında hepsi üniversite mezunuydu. Örneğin Arafat (1929 doğumlu) Kahire Üniversitesi'nden mühendis olarak mezun olmuş ve okurken Filistin Öğrenci Birliği'nin kurulmasında rol oynamıştı. Arafat ve arkadaşlarının yetişkin hayatlarının büyük kısmı işgal edilmiş Filistin davasına hizmete adanmış ve Filistin toplumu içinde kendilerine geleneksel eşrafta eksik olan güvenilirliği sağlamıştı. Gerçekten de, 1969'da El-Fetih FKÖ'nü devraldığında, Filistin liderliği son defa eşraftan yeni militan gruba geçmiş oldu.

El-Fetih, FKÖ içindeki tek grup değildi. Diğer gruplar arasında Filistin Kurtuluş Demokratik Cephesi (FKDC) ve Filistin Kurtuluşu Halk Cephesi (FKHC), El-Fetih/FKÖ'nün tutumuna karşıydılar. Bunlar El-Fetih'in siyasal hakimiyetini ciddi olarak tehdit etmemişlerse de, talimatlarına kulak asmamak ve bağımsız eylemler yapmakla FKÖ'yü zaman zaman güç duruma düşürüyorlardı. FKHC, 1950'lerin sonunda ve 1960'ların başında Beyrut'ta aktif olan Nasır yanlısı bir örgütten doğmuştu. Başında Filistinli Hıristiyan doktor George Habaş'ın bulunduğu örgüt, Filistin hareketini El-Fetih'den ziyade Arap dünyasındaki toplumsal devrim davasına bağlamıştı. Yi-

ne bir Hıristiyan olan Nayif Favatmah'ın liderliğindeki FKDC ise, siyasal duruş bakımından El-Fetih'in solundaydı. FKDC'ye göre, Filistin hareketinin başlıca aktörleri ve en çok yarar görecekler işçilerle köylüler olacaktı.

FKÖ 1970'lerde bir sürgün hükümeti nitelikleri kazandıkça Filistinlilere toplumsal hizmet sağlayan karmaşık bir komiteler ağı geliştirdi. FKÖ, mülteci kamplarında okul ve sağlık klinikleri işletiyor, Lübnan'da bir kuruluşta çeşitli üretim faaliyetleri yürütüyordu. Ayrıca, Filistin halkının meşru temsilcisi olarak kabul görmek için diplomatik girişimlerde bulunmaktaydı. Arap dünyasında bu hedefine 1974'te Rabat'ta toplanan bir Arap zirvesinde ulaştı ve Filistinlilerin tek temsilcisi olarak tanındı. Aynı yıl Arafat, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda konuştu ve FKÖ'ye gözlemci statüsü verildi. Fransa 1975'te Paris'te bir FKÖ istihbarat bürosunun açılmasına izin verdi, çok geçmeden diğer Batı Avrupa devletleri de onu izlediler. Avusturya 1980'de bu gelişmeyi bir adım ileri götürerek FKÖ'ye tam diplomatik tanımayı kabul etti. FKÖ başka yerlerdeki diplomatik başarılarına rağmen ABD tarafından 1988'e kadar tanınmamıştı.

Bir Operasyon Üssü Elde Edememe: Kara Eylül 1970

Haziran Savaşı'nın ardından gerilla örgütlerinin ortaya çıkması, Filistin davasının Filistinlilerin kendi eylemleriyle canlı tutulduğunun kanıtıydı. Binlerce genç Filistinli mülteci kamplarının sefaletinden, bir zamanlar Nasırcılığın temsil ettiği havayla örgütlere katılarak kurtulmayı umuyorlardı. Komandolar kendi durumlarına uygun bir kahramanlık modeli arayışında, kararlı bir milliyetçi direnişin imkânsız koşulları bile alt edebileceğine örnek olarak Cezayir'in Fransa'ya karşı 1954-1962 ayaklanmasını gösteriyorlardı. Ancak Filistin direnişi, Cezayir ya da diğer başarılı milli kurtuluş hareketlerinden çok daha farklı koşullarda sürdürülmekteydi. Filistinliler kurtarmayı umdukları toprakların dışındaydılar. Bu yüzden, İsrail'e sınır komşusu Arap devletlerinden birinde bir operasyon üssüne ihtiyaçları vardı. Ancak bu ülkelerin hükümetlerinin İsrail'e karşı bağımsız olarak askeri harekât düzenlemeye kararlı gerilla çetelerini iyi karşılamaları beklenemezdi.

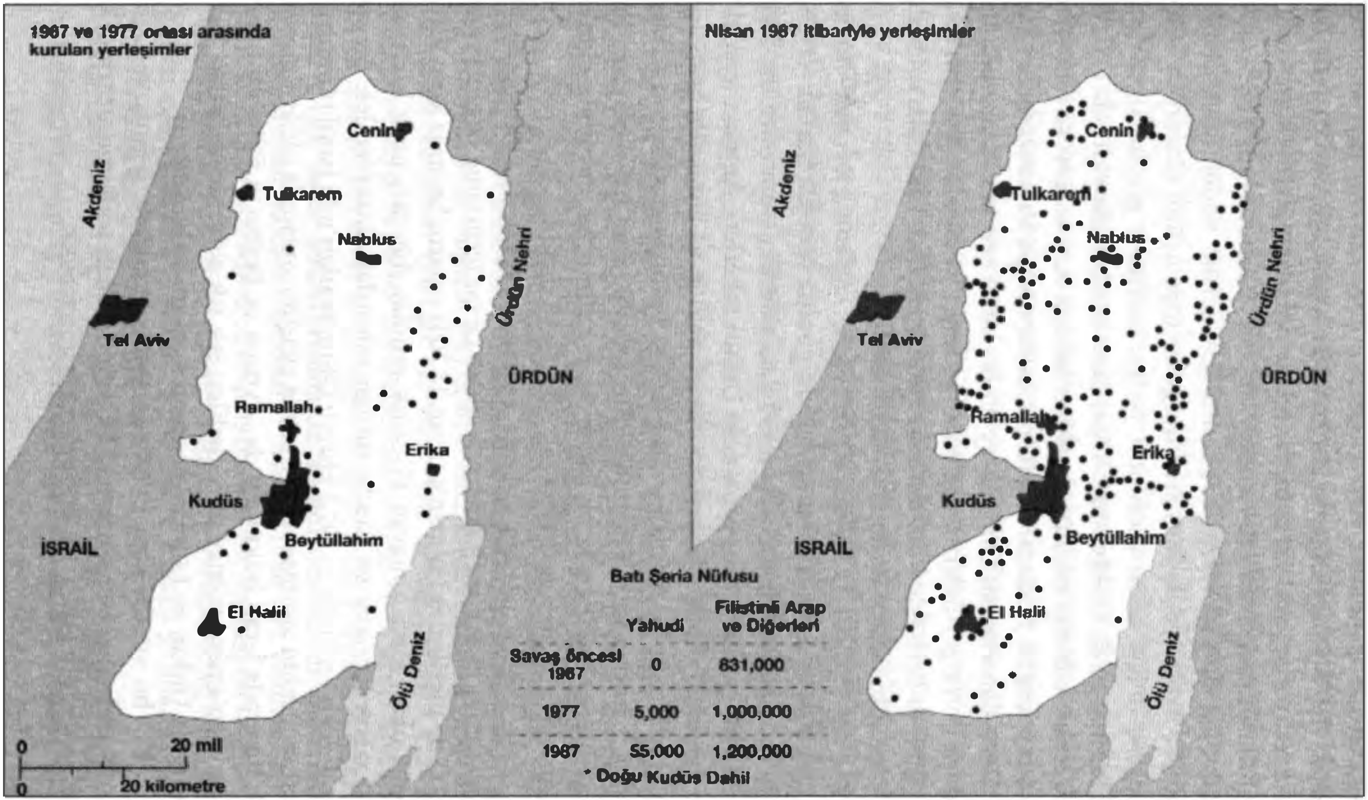
Komandoların bağımsız bir operasyon üssü kurma istekleri ile kurulu hükümetin iç otoritesini sağlama ihtiyacı arasındaki çatışma

en ciddi olarak Ürdün'de görüldü. Ülkede 1967 sonrasında gerilla örgütlerinin çoğalması, Kral Hüseyin'e doğrudan bir meydan okumaydı. 1970 yılı geldiğinde komandolar kralın otoritesi dışında hareket ediyorlar, mülteci kamplarında kendi idari ağlarını kuruyorlar, örgütleri sanki Ürdün devletinin yetki alanı dışındaymış gibi İsrail'e baskınlar düzenleyerek İsrail misillemelerine neden oluyorlardı. FKHC, Eylül ayında dört sivil uçağı kaçırıp, üçünü Ürdün'ün 'kurtarılmış bölge' adını verdikleri yerine indirince gerginlik patlama noktasına geldi. Ürdün ordusunun çaresizce bakışları altında FKHC, müdahale edildiği takdirde uçakları havaya uçuracağını ve rehineleri öldüreceğini bildirdi. FKHC'nin hükümetten bağımsız olduğunu böylece ilan etmesi, Kral Hüseyin'i iki tatsız seçenek karşısında bırakmıştı: Ya gerillalarının gücünü kıracak, ya da otoritesi aşınacak ve krallığı herhalde Filistinlilerin eline geçecekti. Kral daha önce de yaptığı gibi tahtını korumaya karar verdi.

Ürdün ordusu 15 Eylül 1970'te asayişi sağlama emri aldı. Böylece Kara Eylül olarak adlandırılan on günlük harekât başladı ve Ürdün ordusunun tamamı ülkedeki Filistinlilerin üstüne sürüldü. Sivil ve silahlı gerilla ayrımı yapmayan Ürdün askerleri, Amman içindeki ve dışındaki mülteci kamplarını bombaladılar ve komando gruplarını ülke içinde insafsızca kovaladılar. 25 Eylül'de ateşkes imzalandığında 3 binden fazla Filistinli öldürülmüştü. Kara Eylül olayları, Filistinlilere Ortadoğu'da ne kadar tecrit edilmiş bir durumda olduklarını anlattı; istenmedikleri tek ülke İsrail değildi.

Kara Eylül'ü izleyen yıllarda Filistinli örgütleri, Ortadoğu'daki hedeflerini elde etmek amacıyla uluslararası terörizme başvururken FKÖ de merkezini Lübnan'a taşıdı.1970'li yılların başında kimi FKÖ üyesi olan, kimi olmayan Filistinli gruplar, bir dizi uçak kaçırma, havaalanı katliamı ve İsrail'e intihar saldırıları düzenlediler. Bu eylemlerden en ünlüsü, 1972 Münih Olimpiyatları'nda İsrail olimpiyat ekibinin rehin alınması ve kurtarma girişimi sırasında öldürülmesiydi. Bu arada İsrail hükümeti de, Avrupa ve Beyrut'ta Filistinli liderlere karşı operasyonlar düzenlediler; sık sık gerçekleştirdikleri baskınlarda Ürdün ve Lübnan'da onlarca insanı öldürdüler.

FKÖ bu sırada Kara Eylül'den sonra kendisine gelmiş ve Lübnan'a yerleşmeye başlamıştı. FKÖ'nün Lübnan toplumu üzerindeki faaliyetlerinin etkisi 18. Bölüm'de ele alınacaktır.

Harita 17.1 Batı Şeria'da İsrail yerleşimleri, 1967-1987.

İsrail ve İşgal Edilmiş Topraklardaki Filistinliler

Filistinli mülteciler arasındaki eylemci gruplar silahlı direnişi sürdürürler ve İsrail dışında yardım grupları kurarlarken, Batı Şeria ve Gazze Şeridi'ndeki Filistinli halk, hayat tarzını kontrol altında tutan ve gelişmesine yön veren İsrail işgal rejimi altında yaşamaktaydı. Batı Şeria 2.270 mil kareydi ve 1967'de 596 bin Filistinli Arabı barındırıyordu. Gazze Şeridi sadece 140 mil kareydi ama çoğu mülteci olarak 350 bin Filistinli nüfusu vardı. İsrail'in bu toprakları ele geçirmekteki başarıları, İsrail yetkililerine bu topraklar ve sakinleriyle nasıl başa çıkacakları sorunlarını da getirmişti. İsrail ordusu güvenlik sebebiyle bu toprakların bir kısmını elinde tutmak istiyordu. Zamanın resmi İsrail siyasal çevreleri, işgal edilen topraklarının büyük kısmının Arap devletleriyle barış karşılığında iade edileceğine inanmaktaydılar. Ancak Yahudi dini örgütleri bu toprakları -özellikle de eski Tevrat adlarıyla andıkları Yahudiye ve Samariye olan Bati Şeria'yı- tarihi İsrail toprağı olarak görüyorlar ve İsrail'in bu bölgeleri Yahudi halkı adına ellerinde tutmaları gerektiğini iddia ediyorlardı. Ancak topraklar elde tutulacaksa Arap sakinlerine nasıl davranılacaktı? Onlara İsrail yurttaşlığı vermek, devletin Yahudi karakterini bulandıracaktı ve Araplar zamanla yüksek doğum oranlarıyla İsrail nüfusunun çoğunluğunu oluşturacaklardı. Diğer yandan, onlara yurttaşlık vermemek, bu insanların temel insan haklarından yoksun olarak sürekli işgal altında tutulmaları demekti.

İsrail hükümetleri bu konularda kesin bir karar vermek yerine, 1967'den 1977'ye kadar Batı Şeria ve Gazze Şeridi'ni askeri işgal atında tuttular ve Şeria nehri boyunca stratejik önem taşıyan sınır bölgelerinde mütevazı bir yerleşme politikası uyguladılar (bkz. Harita 17.1). İsrail, Arap Doğu Kudüs'ü 1967'de ilhak etmişse de, İsrail hükümeti henüz işgal edilmiş topraklarının tamamının elde tutulması politikasını benimsemediğinden, bölgenin barışa karşı iade edilebileceğini iddia ediyordu. 1977'de Begin ve Likud blokunun seçilmesiyle bu taviz tartışmaları devreden çıkarıldı.

Likud'un iktidara gelmesi dini yerleşimcilerin hareketiyle eşzamanlıydı. Bu hareket Begin'de, işgal edilmiş toprakların ilhakına yatkın bir başbakan bulmuştu. Begin iktidarda olduğu yıllarda bu toprakların elde tutulmasını İsrail politikasının en öncelikli meselesi saydı ve yerleşim faaliyetlerini benimseyen örgütlerin hükümette ve

toplumda etki sahibi olmalarına izin verdi. Begin'in stratejisinin temelinde Batı Şeria ve Gazze Şeridi'nin her yerinde Yahudi yerleşim birimleri kurulması politikası yatıyordu. O iktidara geldiğinde 3.200 nüfuslu 24 yerleşim birimi vardı; altı yıl sonra istifa ettiğinde yerleşim birimlerinin sayısı 106'ya, yerleşimci sayısı da 28.400'e çıkmıştı. Begin hükümeti, İsraillilerin işgal edilmiş topraklara taşınmasını teşvik etmek için Tel Aviv ve Kudüs'ten gelecekler için bir kentli yerleşim politikası başlattı. Tarımla uğraşmayı sevmeyecek olan beyaz yakalı işçileri Batı Şeria'ya çekmek amacıyla konforlu ve ucuz binalar yapıldı. Begin'in amacı, işgal edilmiş topraklarda gelecekteki hiçbir hükümetin yerinden edemeyeceği geniş bir Yahudi nüfus yerleştirmekti.

1977'den sonra benimsenen yerleşim politikası da, Arap nüfusun yoğun olarak bulunduğu yerleri bölüp tecrit etmekti. Bu taktiğin öncüsü, Guş Emunim (Sadıklar Bloku) adlı militan dini örgütün 1970'lerin ortasında Arapların sahip oldukları topraklarda yasadışı yerleşim birimleri kurmasıyla başladı. Begin hükümeti Guş Eminum'un faaliyetlerini destekleyip teşvik edince diğer gruplar da Arap merkezlerinde yerleşmeye başladılar. Yerleşim politikası böylece Arap toplumunu izole edilmiş parçalara bölmeyi ve kolektif bir Filistin kimliğinin ortaya çıkmasını önlemeyi hedef aldı.

Yerleşim birimleri için ihtiyaç duyulan arazi çeşitli yollardan elde ediliyordu. İşgal edilmiş toprakları yöneten askeri idare, yetkisini kullanarak özel Arap topraklarına güvenlik amacıyla el koyuyordu. Begin hükümeti 1980'de tapulu olmayan ve ekilmemiş arazilerin hükümetin uygun gördüğü şekilde kullanacağı devlet arazileri olarak sınıflandırıldığını ilan etti. Bu önlem Osmanlı, İngiliz ve Ürdün hakimiyetlerinin ardından Batı Şeria'da var olan karmaşık toprak kiracılığı sisteminden yararlanarak, İsrail hükümetine Batı Şeria'da toplam arazinin yüzde 40'ından fazla olan 500 bin dönüme el koyma imkânı tanıdı. Ayrıca, 1980'lerin başında Gazze Şeridi'nin yüzde 30'u İsrail devletine geçti.

Begin'in ilhak stratejisinin ekonomik yönü, İsrail ekonomisi ile işgal edilmiş toprakların ekonomilerini birleştirme çabasından oluşuyordu. Bu topraklarda yaşayan Filistinliler, İsrail içinde özellikle inşaat sanayinde işçi olarak çalıştırılıyorlardı. Aldıkları ücret ve sosyal yardım İsrail ölçülerine göre azsa da, yaşadıkları yerlerin ölçülerine göre epey yüksekti. Batı Şeria Araplarının ekonomik refahları

işgal altında artmıştı, ama bu, Batı Şeria'da yapılan iyileştirmelere değil, İsrail'de kazanılan paraya bağlıydı. Böylece, işgal altındaki toprakların sakinleri maddi refahlarının devamı açısından İsrailli işverenlerin verecekleri işlere bağımlı oldular. İsrail yetkilileri aynı zamanda işgal altındaki bölgelerin kendi bağımsız ekonomik gelişmesini elde etmelerini önleyecek önlemler alıyorlardı. Örneğin, Batı Şeria'dan İsrail'e getirilen bazı tarım ürünlerinden ithalat vergisi alınırken, yine aynı bölgede tarım yapan İsrailliler böylesi bir yaptırımla karşılaşmıyorlardı.

İsrail askeri idaresi, işgal altındaki Filistinlilerin siyasal kontrolünü elde etmek amacıyla yüzlerce eylemciyi hapsediyor veya sürüyor, kalanları da yıldırmaya çalışıyordu. Toplu ceza, ev hapsi ve işyerlerinin kapatılması, Arap nüfusuna uygulanan cezaların sadece birkaçıydı. Hükümetin baskıcı politikaları, bazıları adaleti kendi ellerine alan yerleşimcilerin saldırgan eylemleriyle de ağırlaşmaktaydı. İsrail işgalinin belirgin etkisi, Batı Şeria ve Gazze Şeridi'nin Arap sakinlerinin morallerinin yıkılması ve radikalleşmeleri olmuştur. Bir yandan topraklarını kaybedeceklerinden ve uluslararası toplumun kendilerini terk etmiş olmasından korkuyorlar, diğer yandan ilhaka tek alternatif olarak direnişi bırakan İsrail hükümetinin politikalarına meydan okuma durumunda kalıyorlardı. Bu koşullar altında, kendileri adına sürekli olarak eylem yapan tek dış örgüt olan FKÖ'ne dönmek zorunda kaldılar. 1970'lerin sonunda FKÖ ile işgal edilmiş topraklar sakinleri arasında bağlar kurulmuş ve Arafat, Arap ülkelerindeki mülteci ve sürgünler kadar Batı Şeria ve Gazze Şeridi Filistinlilerinin de sözcüsü haline gelmişti.

SONUÇ

İsrail'in Ortadoğu'da diplomatik tecride ve İsrail toplumu içindeki gerginliklere, zaman zaman ortaya çıkan çelişkilere rağmen yeni devlet bir kimlik oluşturmayı, istikrarlı bir demokratik siyasal sistem inşa etmeyi, etkili bir askeri güç kurmayı ve bir Yahudi milleti oluşturmayı başarması, benzersiz bir başarı olarak Yahudi yurttaşların sadakatini ve katılımını sağlamaya yetmişti. Ancak 1977'de Menahem Begin'in başbakanlığa seçilmesi, İsrail'i yeni ve önceden kestirilemeyen bir yola soktu: Yeni başlayan hükümet destekli Yahudi dini militanlık, Ben-Gurion ve diğer işçi Siyonizmi kurucula-

rının varsayımlarının sorgulanmasına yol açtı ve İsrail toplumu içinde var olandan daha derin ayrılıklar yarattı. Yahudi devletinin gelecekteki yönünü tayin etmek amacıyla yürütülen yoğun siyasal mücadelede, ultra-milliyetçilik ve kimi zaman bağnazlığa kaçan dini heyecan yükselişe geçti.

1967'den sonra silahlı ve örgütlü bir Filistin dini hareketi, Filistinlilerin kendilerini İsrail gibi tanınmaya layık ayrı bir milli varlık olarak görme duygularını canlandırdı. Yine aynı zamanda Filistin militanlığı, direniş hareketinin dayandığı Arap devletleri arasındaki siyasal bölünmeyi keskinleştirdi. Arap devletlerinin liderleri Filistin davasına desteklerini bildirmelerine rağmen komando örgütlerine sığınak sağlamak istemediler. 1960 ila 1970 yılları arasındaki Ürdün örneği, Filistin eylemcilerinin Arap rejimlerine oluşturduğu tehdidin canlı bir anısı oldu. Ancak Filistinli gerilla örgütlerinin İsrail'e operasyon düzenleyecek güvenli bir üsleri olmadan meşruiyetleri korumaları söz konusu olamazdı. Ürdün'deki Kara Eylül katliamından sonra FKÖ, Lübnan'da kendisine ideal bir sığınak buldu. Ancak 18. Bölüm'de görüleceği gibi Lübnan da umulduğu kadar güvenli bir yer değildi.

FKÖ bu arada işgal altındaki Batı Şeria sakinleri arasında destek sağlamakta başarılı olmuştu. Filistin direnişinin belki de başlıca başarısı, bir Filistinli bilinci yaratmak, İsrail işgal güçlerinin kaba kuvveti karşısında ortadan kalkmayacak denli derin köklere sahip ve temel insan haklarına layık bir Filistinlilik yaratmak olmuştur. Kendi milli kimliklerini keşfederken Filistinlilerin uluslararası toplumu da, Arap-İsrail çatışmasının aslında İsrail ile Filistin halkı arasındaki bir mesele olduğu konusunda bilinçlendirmesi önemlidir. Tartışmaya taraf olan iki ülke, bu temel gerçeği kabul edip farklılıklarını müzakereyi kabul etmedikleri sürece bu çatışmanın bir çözümü bulunmayacaktır.

5. KISIM

ALTÜST OLUŞ VE YENİLENME DÖNEMİ: 1970'LERDEN 1990'LARA ORTADOĞU

1970'li yılların başlarında belirlenemeyen bir noktada, Ortadoğu tarihindeki modeller yeni istikametlere yönelmeye başladılar. Yeni ortaya çıkan tarihsel eğilimlerin çeşitliliğini kucaklayacak tek başına hiçbir düzenleyici temadan söz edilemezken, 'altüst oluş ve yenilenme' yaklaşımının 20. yüzyıl sonundaki Ortadoğu'nun nasıl bir kargaşa içinde bulunduğunu gösterdiği iddia ediliyordu. Yine de, bu yaklaşımın içerdiği çelişkilere rağmen, yeni tarihsel modeller birbirinden kopuk olarak da gelişmemiştir. Dünyanın başka yerlerinde olduğu gibi Ortadoğu'da da aynı sebep-sonuç ilişkileri geçerlidir. Yeni olguları ve onların temsil ettikleri değişiklikleri ya da barındırdıkları süreklilik öğelerini bilmek, kitabın bu bölümünde tartışılacak olan belirli olaylara doğru bir perspektifte bakmayı

sağlayabilir ve nedensel ilişkileri daha anlaşılabilir bir temele oturtabilir kanısındayım.

Yeni etkenlerden birisi, Soğuk Savaş'ın akabinde ABD'nin gücü ve nüfuzunun büyük ölçüde artmasıydı. 14. Bölüm'de görmüş olduğumuz gibi, Amerika Birleşik Devletleri ile Sovyetler Birliği arasında nüfuz kavgasını temsil eden Soğuk Savaş rekabeti, Ortadoğu'daki bölgesel diplomatik kamplaşmalar ve milyarlarca dolarlık askeri donanım yardımı bakımından büyük bir etki doğurmuştu. Söz konusu rekabet mali açıdan savurganlığa yol açmasına ve askeri açıdan çok tehlikeli olmasına rağmen, iki süper-gücün Ortadoğu'da mutlak bir hakimiyet sağlamasını da engellemiştir. Bununla birlikte, Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve Sovyet gücünün aniden ortadan kalkması, ABD'ye bölgede önceden görülmemiş derecede büyük bir nüfuz sağlama fırsatı sunacaktı.

Sovyetler Birliği'nin çöküşüne yol açan gelişmeler, 1980'lerin ortasında Sovyetler'in başına geçmiş bulunan Gorbaçov'un ekonomik ve siyasal reformlarıyla başlamıştı. Gorbaçov, Sovyet ekonomisi için öngördüğü planlı yeniden yapılanma programına Batı'nın yardım etmesini sağlamak için, Sovyet bloku ile Batı arasındaki, özellikle de Moskova ile Washington arasındaki gerilimleri yumuşatmak gerektiğinin farkındaydı. Reagan ve Bush'la yürüttüğü bir dizi silah denetimi anlaşması ve zirve toplantısının ardından Gorbaçov, Amerika Birleşik Devletleri'yle diplomatik ve ekonomik bir işbirliğine girmenin temelini atmayı başardı. Yine de, Gorbaçov'un ülke içinde siyasal liberalleşme vaatleri, kendi denetiminde olmayan güçlerin önünü açmıştı. 1989'dan 1991'e kadar olan kısa dönemde, Batlık cumhuriyetleri ulusal bağımsızlıklarını ilan ederlerken, Doğu Avrupa'daki uydu devletler başlarındaki komünist rejimleri devirdiler. Bütün Sovyetler Birliği şaşırtıcı bir hızla çökerken, birbirleriyle rekabet halindeki etnik anlaşmazlıklar ve bölgesel sadakatler de yeniden su yüzüne çıkacaktı.

Sovyetler Birliği'nin çöktüğü dönem boyunca Gorbaçov ve onun yerini alanlar, Batı'dan ekonomik yardım ve teknik uzmanlık istemeye devam ettiler. Bu yüzden, Ortadoğu'da Sovyetler'e bağımlı devletleri destekleyerek Batı-karşıtı faaliyetlerde bulunmaya ve Batı'daki potansiyel ilişkilerini küstürmeye hiç niyetleri yoktu. Bunun bir başka anlamı, Moskova'nın başlıca Arap müttefikleri olan Suriye ve Irak'ın, Amerika'nın bölgeel çıkarlarını hedef alan girişimlerinde

eskisi gibi destek alamayacağıydı. Kaldı ki, Sovyet ekonomisi inanılmaz bir gerilemeye düştüğünden, Moskova'nın Ortadoğu'daki müttefiklerinin geçmiştekiyle aynı düzeyde maddi yardım almayı ummaları zaten gerçekçi değildi. Süper-güç dengesi yerle bir olmuştu.

Gorbaçov'un reform programının Ortadoğu açısından çok kapsamlı sonuçlar doğuran başka bir özelliği, Sovyet Yahudilerinin göç etmesine getirilen kısıtlamaların gevşetilmesiydi. Bu durum, 1990 ile 1995 arası yıllarda 580 bin Sovyet Yahudisinin kademeli göçünün önünü açacaktı. İsrail'in böylesine çok sayıda yeni göçmeni kendi ülkesine çekme kararlılığı, ülkenin kaynaklarını ciddi biçimde sıkıntıya sokmuş ve liderlerini ABD'den mali yardımı arttırmasını istemek zorunda bırakmıştı.

ABD'nin Soğuk Savaş'tan sonra nüfuz kavgasında rakipsiz kalmasının en çarpıcı göstergesi, Mısır ve Suriye dahil olmak üzere Irak'la savaşmak ve Irak'ı Kuveyt'ten çıkarmak için uluslararası bir koalisyon oluşturmayı başarabildiği 1991 Körfez Savaşı'ydı. Sovyetler'in benzeri bir müdahalesine yol açma ihtimali yüzünden böylesi bir harekâtı Soğuk Savaş sırasında akla getirmek dahi mümkün değildi. Oysa Körfez Savaşı'nın bitiminde Amerika Birleşik Devletleri, Ortdaoğu'nun hegemonik gücü olarak tek başına kaldı ve Amerikan birlikleri, Körfez'in petrol üreticisi devletlerinin koruyucuları olarak bölgede kalmaya devam ettiler.

Aynı dönemde ortaya çıkan ikinci bir yenilik, bölgesel gelişmeleri şekillendiren faktör olarak Arap-İsrail çatışmasının giderek daha odağa oturmasıydı. 1979'da Mısır'la bir barış antlaşması imzalanmasını takiben Likud'un Menahem Begin hükümeti, FKÖ'nün o bölgedeki altyapısını imha etmek ve ülkeyi kendi arzu ettiği doğrultuda yeniden düzenlemek amacıyla Lübnan'a yönelik bir askeri işgal başlattı. Buna ek olarak İsrail, Batı Şeria'daki yerleşim faaliyetlerini hızlandırdı ve bu suretle dört yıl sürüp, bütün dünyanın dikkatini İsrail işgalinin katı gerçeklerine çekmeyi başaran yaygın bir Filistin ayaklanmasının zeminini hazırlamış oldu. İşgal altındaki topraklarda baş gösteren ayaklanma, ülke dışındaki FKÖ liderliğinin bir dizi diplomatik girişimde bulunmasını da sağlamıştı. Sonra da bu girişimler 1993'te ilk Oslo Anlaşmaları'yla, FKÖ ile İsrail'in karşılıklı olarak birbirlerini tanımalarıyla sonuçlanmıştı. Bu anlaşmanın öngördüğü sözde barış süreci, 1990'ların ikinci yarısında durma noktasına gelince, İsrail'deki ve Filistin'deki reddiyeci eğilimli tarafların sabote etme

tehdidinde bulundukları barış ivmesini koruma girişimleriyle Amerika Birleşik Devletleri doğrudan müdahele etmeye başladı.

Aynı yıllarda kapsamlı sonuçlar doğuran üçüncü gelişme, petrol fiyatlarının muazzam derecede yükselmesi ve bunun sonucunda Kuveyt ve Suudi Arabistan gibi petrol devlerinin bölgesel etkisinin artmasıydı. 1973 Arap-İsrail savaşı sırasında petrol üreten Arap devletleri, Batılı tüketici ülkelere boykot uygulamışlardı. Boykot petrolün maliyetini tavan noktasına çıkarırken, petrol üreticilerini, Batı'nın bağımlı olduğu temel bir kaynakta pazarlama ve fiyatlama denetimi imkânına kavuşturan müzakerelerin yapılmasını da sağladı. Petrol fiyatı şimşek hızıyla artarken, Batı ve Japon ekonomilerinin çöküşe geçeceği doğrultusunda uğursuz öngörüler ortalığı kaplamıştı. Yine de, sanayileşmiş ülkeler piyasanın öngördüğü bedeli ödemeye niyetliydiler. Batı'nın petrol üreten devletlere karşı politikalarının arkasındaki itici güç, petrolün fiyatı değil, petrole ulaşmaktı. Bu amaçla Batı, ABD'nin öncülüğünde, belli başlı petrol üreticisi devletlerin çoğunda egemen olan dostane monarşileri desteklemenin ve İran Körfezi'nde siyasal statükoyu muhafaza etmenin yollarını aramaya koyuldu. Irak'ın 1990'da Kuveyt'i ilhak ederek bu statükoyu değiştirme girişimi, Irak'ı harabeye çeviren muazzam bir silahlı tepkiyle karşılaştı ve ABD, kendisi açısından hayati önem taşıyan petrol çıkarlarını savunmak için her zamankinden daha kararlı bir politika izlemeye yöneldi.

Bu dönemi karakterize eden dördüncü yenilik, değişim unsurunun değil, süreklilik unsurunun öne çıkmasıydı: Uzun dönemler boyunca genellikle aynı kişiler tarafından idare edilen otoriteryen rejimler, Arap devletlerinin çoğunda ve İran'da geçerli norm olmayı sürdürüyordu. Söz konusu rejimlerde, merkezi devletin gücü ve denetim makinesi gözle görülür derecede yoğunlaşmıştı. İran, Mısır, Suriye, Irak ve Arap yarımadasında güçlerini ve güvenliklerini arttırmanın peşinde olan otoriteryan hakimler (ve demokratik Türkiye'deki ordu), solcu muhalif güçleri susturmayı amaçlayan tedbirlere başvurdular. Bu tedbirler sayesinde halkın ekonominin kötü yönetilmesi, zenginliğin müthiş bir dengesizlikle dağıtılması, demokrasiye bir türlü geçilememesi ve halkın özlemleriyle ihtiyaçlarının karşılanamaması karşısındaki rahatsızlıklarını dile getirecekleri kanallar tıkandı. Geriye kalan az sayıdaki protesto alanlarından birini de İslami örgütler oluşturuyordu.

Otoriteryan yönetime karşı koymanın somut yolları aranırken, bağımsız Ortadoğu'daki gelişmelerde beklenmedik biçimde beşinci bir yeniliğin ortaya çıktığı görüldü: İslami temelli siyasal faaliyet ve protestolar. 2. Dünya Savaşı'ndan sonraki ilk yirmi yılda Batılı kalkınma teorisyenleri, Ortadoğu'nun (daha doğrusu, gelişmekte olan dünyanın diğer kısımlarının) modernleşmeleri arttıkça sekülerleşmeye yönelecekleri varsayımında bulunmuşlardı. Gelgelelim, ulemanın rolü azalsa ve şeriatın uygulandığı alanlar daraltılsa bile, halkın genel olarak İslami duyarlılıkları olduğu gibi duruyordu. Bağımsızlık çağının ithal ideolojileri genelde toplumu ekonomik refaha ulaştırmayı başaramamışken, İslami canlanmayı besleyen akımlar ortaya çıktı. Bu yeni gelişmenin en dramatik dışavurumu, 1979 İran devrimiydi, ancak bu zaten her İslam ülkesinin siyasal hayatının kalıcı özelliklerinden biriydi (halen de öyledir). Ortadoğu tarihinin son çeyrek yüzyılı incelenirken bu özellik kendini hemen belli edecektir.

Dönemin altıncı yeniliği, Arap devletleri arasındaki ilişkilerin giderek gerginleşmesiydi. Mısır'ın İsrail'le yaptığı barış, Arap devlet sistemindeki dizilişi kökten değiştirmişti; bu şekilde, en büyük Arap ordusu İsrail'le çatışmadan geri durmaya karar vermişti, aynı zamanda başta gelen Arap devleti de Arap Birliği'nden kovulmuş oluyordu. Bu koşullarda Suriye ve Irak, bölgesel egemenlik yarışına girdiler ve süreç içinde birbirlerinin koyu düşmanı oldular. Irak'ın hırsı onu komşu bir Arap devleti olan Kuveyt'i istila ve ilhak etmeye götürürken, diğer Arap devletlerinin Irak'a karşı savaşa girmiş olan askeri koalisyona katılmaları sonucunu da doğurmuştu.

Son olarak, bu bölümde incelenen kabaca yirmi beş yıllık döneme şiddet damgasını vurmuştu. Bazı devletlerde toplumu bir arada tutan konsensüs darmadağın olurken, devletler arasındaki ilişkilerin bazen açık savaşa dönüştüğü bile oluyordu. Ülke içi şiddetin örnekleri, on beş yıl boyunca Lübnan'ı kıskacına alan iç savaş, Türkiye ile Kürt halkının kesimleri arasında süregiden çatışma, işgal edilmiş topraklarda yerleşimcilerin Filistinlilere karşı giriştikleri gaddarlıklar, Filistinlilerin İsrail'deki terörist faaliyetleri, militan Mısırlı İslamcıların hükümet yetkililerini ve yabancı turistleri hedef alan silahlı saldırıları ve devletin bunlara karşılık olarak giriştiği misilleme eylemleri ve nihayet, bir Mısır cumhurbaşkanı ile bir İsrail başbakanının suikasta uğramalarıydı. Aynı dönem, devletler arası ilişkiler alanında, Arap-İsrail savaşlarının en uzunuyla başlamış ve İsrail'in

Lübnan'ı istila edip Beyrut'u kuşatması, Irak ile İran arasındaki kanlı sekiz yıl savaşı, Irak'ın Kuveyt'i işgal etmesi ve ABD önderliğindeki koalisyonun bu işgale silahla karşılık vermesiyle devam etmişti. Gözlenen bu şiddet eylemlerinin sebepleri tesadüfi değildi ve yalnızca Ortadoğu'ya özgü bir akıldışılık oluşturmuyordu. Bu şiddetli ortam, kısmen 1967'deki Haziran Savaşı'nın mirası, kısmen de milliyetçilikler çatışmasına ve bölgesel bir devlet sistemi içinde egemenlik kurma rekabetine karşılık olarak ortaya çıkmış tarihsel yenilikler bağlamında anlaşılabilirdi.

18
SAVAŞ VE BARIŞIN DEĞİŞİK MODELLERİ: 1970'LER VE 1980'LERDE MISIR VE LÜBNAN

1970'lerin başından itibaren gözlenen süreksizlikler, en çok Mısır ve Lübnan'da ve bölgesel gelişmelerin bu iki devlet üzerindeki etkilerinde belirgindir. Nasır'ın halefi Enver Sedat, İsrail'le diplomatik açmazı çözmeye ve Mısır ekonomisi payına yeni bir yön çizmeye çalışmıştır. Sedat bu hedeflere varmak için savaş yapmış, barış müzakerelerine girmiş, ABD'yle ittifak kurmuş ve Mısır'a yeniden kapitalist teşvikler getirmiştir. Sedat'ın Mısır'ın ekonomik politikalarını kısmen yeniden düzenlemesi Nasırcı modelden bir kopuştu; dış politikası da Nasır'ın izlediği hedeflerden kesin bir dönüş niteliğindeydi.

Bu bölümde ele alınan dönemde, Lübnan tarihi dış güçlerin etkisiyle yakından ilişkili bir iç çöküş hikâyesidir. Bağımsızlıktan beri

Lübnan'ın karakteristik özelliği olan dini işbirliği, topluluklar arası şiddet dalgası içinde çökmüştür ve Arap dünyasının hoşgörü ve uzlaşı sembolü olan devlet on beş yıl süren kanlı bir iç savaşa girmiştir. İç savaşın sebepleri öncelikle Lübnan'ın iç sorunlarıysa da, bölgesel etkilerin de bunda rolü olmuştur. Lübnan toplumu ülkedeki silahlı Filistin direniş hareketinin varlığıyla bölünmüştü ve iç savaş kısmen FKÖ'nün Lübnan sınırları içindeki statüsünü belirlemek amacıyla yapılmıştı. Suriye ile İsrail de bu çatışmayı uzatıp ıstırapları arttıran silahlı müdahalelerle, iç savaşın sonucunu kendi çıkarlarına uydurmaya çalışmışlardır.

SEDAT DÖNEMİNDE MISIR: İÇ VE DİPLOMATİK DÜZENLEMELER

Enver Sedat (1918-1981), Nasır'ın 1970'de ölümünden sonra bıraktığı boşluğu doldurmak gibi güç bir görevin altından kalkmak için arzu edilen kişi değildi. İlk Hür Subaylar takımından biri olmasına rağmen ne meslektaşlarının ne de Mısır halkının saygısını kazanabilmişti. Bazı çevrelerde 'Nasır'ın finosu' olarak da anılan zayıf ve evet-efendimci bir insan olarak tanınmıştı ve kısa zamanda değiştirileceği düşünülüyordu. Ancak Sedat öyle hafife alınacak biri olmadığını gösterdi. Politikaları gayet tartışmalıysa da, muhalifleri bile onun Mısır'ın iç ve dış politikasına Nasır'ınki kadar derin bir şekilde yön verdiğini kabul etmektedirler.

Sedat'ın ilk işi, iç siyasetteki yerini sağlamlaştırmak oldu. Bunu 1971 Mayıs ayında hükümetteki ve Arap Sosyal Birliği'ndeki muhaliflerini temizleyerek yaptı. Ondan sonra 'yenileme devrimi' sloganı altında siyasal ve ekonomik liberalleştirmeyi ilan etti. Sedat iktidarın idari kontrolünü ele almıştı, ama ne yapabilirdi ki? Gerçekten de 1971'de Mısır'ın ne gücü kalmıştı? Sedat, Nasır'dan çözümü imkânsız bir ekonomik ve diplomatik sorunlar yumağı devralmıştı. İsrail'le savaş ve barış yapmama durumu Mısır ekonomisinden yılda yüz milyonlarca dolar götüren askeri masrafı gerektiriyordu. Mısır, İsrail'le aktif düşman durumunu sürdürdükçe turizm, Süveyş Kanalı vergileri ve dış yatırım gibi potansiyel gelir kaynakları gerçekleşemeyecekti. Mısır'ın ekonomisini yeniden inşa etmek için barışa ihtiyacı vardı, ama diplomatik koşullar gerilimlerin azalması yönünde değildi. 1967 askeri zaferiyle kendine güveni tam olan İsra-

il, ABD'nin cömert yardımıyla da ekonomisini düzelttiğinden güçlü durumundan ödün vermek için bir gerek duymuyordu. Yenilmiş, borçlu ve Süveyş'ten Gazze'ye kadar İsrail'in işgalinde olan Mısır'ın elinde, İsrail'in davranışlarında değişiklik meydana getirecek bir koz yoktu.

Sedat, İsrail'in pazarlık durumunu değiştirme gücünün sadece Amerika Birleşik Devletleri'nde olduğunu bilerek bu diplomatik açmazı çözmek için ABD katılımını sağlamaya gayret etti. 1972 Şubat ayında ani bir kararla Mısır'daki Sovyet askeri heyetinin 20 bin üyesini ülkeden çıkarttı. Bu karar Sovyet-Mısır ilişkilerini sona erdirmediyse de, Mısır'ın süper devletlerle ilişkilerinde ilk büyük adımdı. Sovyet danışmanlarının gönderilmesi Mısır'ın askeri imkânlarını zayıflatmakla birlikte, Sedat ABD'ye Sovyetler Birliği'nden bağımsız olduğunu göstermek ve Mısır'ın İsrail'le anlaşmazlığında ABD'nin diplomatik müdahalesine açık olduğunu göstermek için göze aldığı bir riskti. Ancak Sedat'ın zamanlaması çok talihsizdi: Sovyet görevlilerin kovulmasından birkaç hafta sonra Filistinli teröristlerin Münih'te İsrail olimpiyat takımına saldırıları gerçekleşti. Mısır cumhurbaşkanının jesti, Arap davalarına hiç sempati duymayan ABD kamuoyu karşısında kaybolup gitmişti.

Ekim 1973 Savaşı

Sedat'ın başkanlığı, aradan iki yıl geçmesine rağmen pek başarılı olmamıştı. Mısır'daki umutsuzluk dalgası, genelde 1972'de ve 1973 başlarında hükümeti eleştiren öğrenci ayaklanmalarında yansıyordu. Sedat, diplomatik açmazı kırmak için çabalarını yineledi. Mısır, İsrail ordusunun sanıldığı kadar güçlü olmadığını gösterebilirse, belki o zaman ABD araya girmeyi kabul edip İsrail'in sert tutumunu yumuşatabilirdi. Sedat bu hedefe varmak için Suriye'yi de yanına alarak savaşı bir diplomasi aracı olarak kullanmaya karar verdi.

6 Ekim 1973 öğleden sonra Mısır birlikleri Süveyş Kanalı'na saldırırken, Suriyeliler de Golan Tepeleri'ndeki İsrail mevzilerine saldırdılar. Mısırlılar kanalın doğu kıyısındaki Bar Lev hattını yarıp İsrail mevzilerini ele geçirerek şaşırtıcı bir başarı kazandılar. Bu, Mısır ordusu adına büyük bir zaferdi. Sovyet danışmanları daha önce Sedat'a operasyonun mümkün olduğunu, dört gün süreceğini ve yüzde 50 kayıp vereceğini söylemişlerdi. Ancak saldırının ilk yirmi dört

saatinde Mısır, kanalın öte yakasına 80 bin asker geçirdi ve sadece 200'ünü kaybetti. Ekim Savaşı'nın bu aşaması Mısırlı bilincine 'geçiş' olarak yerleşti ve İsrail karşısında yirmi beş yıllık yenilgiden sonra askeri zaferin simgesi oldu.

Mısır birlikleri kanalın karşı kıyısına geçtikten sonra daha ileri gitmediler. İlerlemeyi durdurdular ve kanalın doğusunda 13. kilometrede mevzilendiler. Daha ileri gitmek için bir sebep yoktu: Sedat'ın sınırlı hedefleri elde edilmişti. Mısır'ın askeri bir güç olduğunu ortaya koymuş, işgal altındaki Mısır topraklarının bir kısmını geri almış ve süper devletlere İsrail üstünlüğüne her zaman güvenilemeyeceğini göstermişti. Mısır kuvvetleri mevzilerine yerleşip uluslararası diplomasinin devreye girmesini beklediler. Ancak Mısırlılar avantajlarını sürdürmeye devam etmemekle, İsraillilere Suriye cephesini tahkim etmelerine ve Mısır mevzilerine karşı saldırıya geçmelerine imkân sağlamışlardı.

General Ariel Şaron komutasındaki İsrail birlikleri 16 Ekim'de Mısır mevzilerini yardılar ve Süveyş Kanalı'nın batı kıyısına geçtiler. Bu manevra Mısır Üçüncü Ordusu'nu kapana kıstırmış ve Kahire'yi Şaron'un tanklarının menziline sokmuştu. Çatışmanın görünüşü bir anda değişmişti. Geçişin sağladığı avantajları kaybetmek istemeyen Sedat ve müttefiki Sovyetler ateşkes kabul etmeye hazırdılar. ABD dışişleri bakanı Henry Kissinger ve SSCB dışişleri bakanı Andrei Gromiko'nun 22 Ekim'de sunduğu ateşkes anlaşması, Mısır, İsrail ve bir süre sonra da Suriye tarafından kabul edildi.

Ateşkesin ABD ve Sovyet yetkilileri tarafından düzenlenmesi Sedat'ın Ortadoğu çatışmasına süper devletleri karıştırma amacının gerçekleştiğini gösteriyordu. Gerçekten de Ekim Savaşı bir dereceye kadar vekiller savaşıydı. ABD 14 Ekim'den 15 Kasım'a kadar İsrail'e 200 bin ton askeri malzeme göndermişti; Sovyetler'in Mısır ve Suriye'ye yardımları da çok büyük boyutlardaydı. Süper devletlerin çok daha önce sona erebilecek bir savaşı sürdürmeleri için uydularına malzeme yağdırmaya hazır olmaları çok ilginçti. Devrin siyasal karikatürlerinden birinde Mısır ve Suriye, ABD ve Sovyetler Birliği tarafından şişirilen sönmüş balonlar olarak gösterilmişti.

Savaşın boyutları ve süper devletlerin yardım etmeye hevesli olmaları göz önüne alındığında savaşın maliyetinin yüksek olması hiç de şaşırtıcı değildir. İsrail 2.500, Mısır 7.700 ve Suriye 3.500 kayıp vermişti. Mısır ve Suriye toplam 2000 tank ve 450 uçak, İsrail ise

800 tank ve 100 uçak kaybetmişti. Bu istatistikler kadar önemli bir gösterge de, süper devletlerin bir Ortadoğu çatışmasına doğrudan karışmalarıydı. Mısırlıların durumu kötüye gitseydi Sovyetler Birliği onları kurtarmak için müdahale edecek miydi? Böyle bir şey olduğu takdirde ABD, İsrail'i korumak zorunda kalacak mıydı? Ekim Savaşı, Arap-İsrail çatışması bu şekliyle devam ettiği sürece süper devletlerin işe karışma ihtimalinin bulunduğunu göstermişti. 1973 Ekim ayından sonra ABD'nin Ortadoğu barışına müdahale etmesinde yeni bir aşamaya geçilmesinin sebebi buydu.

Başka bir sebep, petroldü. Ekim Savaşı petrol sanayiinin çehresini değiştirmiş ve petrol üreten ülkelere daha önce elde edebilecekleri düşünülemeyen düzeyde bir güç vermişti. 17 Ekim'de Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü'nün (OPEC) Arap üye devletleri, Suriye ve Mısır'a sempati jesti olarak, İsrail işgal edilmiş Arap topraklarından çekilene değin petrol üretimini yüzde 5 kısacaklarını ilan etti. İki gün sonra Suudi Arabistan, ABD'ye petrol sevkıyatını tümden durdurdu. Petrol fiyatları arttı ve dünya petrol üretimi konusundaki önceki düşüncelerini yeni bir değerlendirmeye alma gereğini duydu. Petrol silahının kullanılması Batı Avrupa ve Japonya'nın Arap davasına daha iyi bir gözle bakmalarını sağladı ve ABD politikacılarını Amerika'nın ithal petrole bağımlılığının giderek arttığını kabule zorladı. Petrol unsuru Washington'ın Arap-İsrail çatışmasının barışçı yolla çözülmesi girişimlerini yoğunlaştırmasına neden oldu.

Bu girişimler Dışişleri Bakanı'nın mekik diplomasisiyle simgelenmiştir. Kissinger 1974 Ocak ayında, Mısır ile İsrail'in savaşı bırakma konularında anlaşmalarını sağladı ve 1975 Eylül ayında imzalanan Sina II anlaşmasıyla İsrail askerleri batı Sina'dan çekildi. ABD girişimlerinin yolunu ekonomik yardımla da açıyordu. ABD ile İsrail arasındaki özel ilişki görüşmelerde de kendini gösterdi ve 1971-1973'te yıllık 400 milyon dolar olan yardım 1974-1975'te 1.5 milyar dolara çıktı. Bu İsrail'in yıllık savunma harcamasının yüzde 42'siydi. Mısır da Kissinger'ın izinden yürümenin ödüllerini aldı. ABD, 1975'te tekrar açılan Süveyş Kanalı'nın imarına katkıda bulundu ve Kahire'ye ekonomik yardımını 1974'te 8.5 milyon dolardan 1976'da 750 milyon dolara çıkardı.

Geçiş'ten Açılış'a

Ateşkes zamanındaki tehlikeli askeri duruma rağmen Ekim Savaşı, Sedat adına siyasal bir zaferdi. Kendini 'geçiş'in kahramanı olarak gösteren Sedat, Mısır halkının gözünde popüler olmanın keyfini çıkarırken, onlara geçiş ruhunun ekonomiyi düzeltmekte ve ülkeye çok önemli yararlar sağlamakta değerlendirileceğine söz verdi. Sedat, Nasır döneminde getirilen sosyalist sistemin parçalarını sökme planı olan yeni ekonomik önerilerini Ekim Tebliği'yle duyurdu. Hiçbir Mısırlı lider Nasırcılığın sosyal yardım programlarıyla oynayamazdı ama, Sedat kamu sektörünün rekabetten uzak ve verimsiz kaldığını iddia ediyordu. Bu yüzden, hem iç hem dış sermaye yatırımı için teşvikler getirerek ekonomiyi liberalleştirme amacındaydı.

Yeni ekonomik programa 'açılış' (*el-İnfitah*) adı verildi; program yabancı yatırımını teşvik etmeye yönelik geniş bir öneri yelpazesi içermekteydi. Örneğin, yabancı bankalara Mısır'a dönmeleri için davet çıkarılıyor, vergi bağışıklığı ve kârlarını ülkelerine götürmeleri için uygun koşullar vaat ediliyordu. Yabancılar büyük ölçüde bir özerklikle malzeme ithal edebileceklerdi. Hükümet, arazi alım satımını ve arazi kiralarını arttırmayı kolaylaştırarak tarım reformunda devrimin kurucu ilkelerinin bazılarını bile değiştirmişti. *İnfitah* kamu sektörüyle bağları olacak kadar şanslı özel sektör girişimlerine de gayet kârlı fırsatlar sunmaktaydı. Özel müteahhitler Süveyş Kanalı boyundaki kentleri yeniden inşa ederek ve Kahire'de başlayan inşaat patlamasından yararlanarak büyük paralar kazandılar. Ancak İsrail'le gerilimin azalmasının yarattığı yatırım iklimine rağmen yabancı sermaye Mısır'a gelmiyordu. *İnfitah*'tan yararlanan yatırımcılar da kazandıkları parayı apartman veya iş kulelerine ya da lüks oteller gibi turizmle ilgili alanlara kaydırıyorlardı. Mısır sanayiinin belirsiz geleceğine karşı, alçak riskli, üretici olmayan yatırımları yeğliyorlardı. Yabancılar yatırım yapmak istediklerinde de, ağır bürokrasiden ve kamu sektörünün direnişinden yılmaktaydılar. Sedat'ın yeni ekonomik politikasının karşılaştığı güçlüklerden birisi de Nasır'ın sosyalizmini sıkıntıya sokan aynı engellerdi. Mısır'ın, çoğunluğu Sovyetler'den aldığı silahlar yüzünden çok büyük bir dış borcu, büyük bir savunma bütçesi ve yüzde 20'yi aşan enflasyonu vardı. Ekim 1973 sonrasına artan beklentilerle giren sıradan Mısırlıların gözünde, İnfitah acı bir düş kırıklığıydı. Az sayıda zenginin işine yaramış,

ama genelde halka elle tutulur bir yarar getirmemişti. Yeni ekonomik politika bu bakımdan 1960'ların başındaki sosyalist hareketin suçladığı gelir eşitsizliğini beslemekteydi.

Yoksullara yarar sağlayan sosyal yardım programlarından birisi, ekmek, şeker, pirinç ve çay gibi temel tüketici ürünlerine uygulanan sübvansiyondu. Böylece bu maddelerin fiyatı düşük tutuluyor, ancak bu da devlete yılda 1.5 milyar dolara mal oluyordu. IMF, Sedat'ı sübvansiyona harcanan paralar daha üretici alanlara yatırılmadıkça daha fazla kredi alamayacağı konusunda uyardı. Sedat önceden bir bildiride bulunmadan 1977 Ocak ayında bazı maddelerde sübvansiyonu azalttı, bir kısmında da tümden kaldırdı. Mısır halkı öfkesini hükümet aleyhtarı gösterilerle dile getirdi. Kalabalık Kahire'de rejimin kontrol sembolleri olan karakollara ve Arap Sosyalist Birliği merkezine saldırdı. Göstericilerin sloganlarının çoğu Sedat'ın 1973'ten beri sık sık verdiği boş vaatleri hatırlatıyordu. "Ey geçişin kahramanı, kahvaltımız nerede?" sloganı, propaganda yapan ama yiyecek sağlayamayan devlete gönülden yükselen bir serzenişti. Sedat sonunda orduyu göreve çağırmak zorunda kaldı. 1952'den bu yana ordu ilk kez sivillere karşı kullanılıyordu. Askerler gösterileri bastırırken en az 150 Mısırlı öldürüldü. Sedat daha fazla karışıklığı önlemek için sübvansiyonları yeniden yürürlüğe soktu.

İç huzursuzluğun artması ve İnfitah'ın kalıcı başarısızlığı üzerine Sedat, İsrail'le anlaşmanın Mısır'ın ekonomik durumunu düzelteceği umuduyla diplomatik girişimlerini yeniledi. 1977 gösterilerinden on ay sonra Sedat, Kudüs'te İsrail Knesset'inde konuşuyordu ki, bu Mısır'ın iç sorunlarıyla Sedat'ın dış politika girişimleri arasındaki yakın ilişkinin açık bir ifadesiydi.

Kudüs'ten Camp David'e: Barış Süreci

20 Kasım 1977'de çoğu gözlerine inanamayan milyonlarca televizyon izleyicisi, büyük bir Arap askeri gücünün cumhurbaşkanının Kudüs'e gidip İsrail parlamentosunda Mısır'ın İsrail'le barışı kabul ettiğini bildirmesini seyrettiler. Bu duruma yol açan sebepler ne kadar çelişkili ve ilerideki anlaşmazlıklar ne kadar acı olsa da, bu 1989'da Berlin Duvarı'nın yıkılmasına benzeyen çok önemli bir andı.

Sedat'ın Kudüs'e gidişi, ABD'nin üçüncü taraf olduğu, Mısır ile İsrail arasında yeni bir barış sürecinin başlangıcıydı. Sedat ile yeni

seçilen İsrail başbakanı Begin'in neyi konuşacakları konusunda farklı fikirlere sahip olmaları, görüşmeleri daha da güçleştiriyordu. Sedat sadece Mısır-İsrail ilişkilerini değil, Filistin konusunda bir kararı da içeren kapsamlı bir Ortadoğu planı üzerinde anlaşmak istiyordu. Başbakan Begin ise, İsrail'in Batı Şeria ile Gazze Şeridi'ni elden çıkarmak gibi bir niyeti olmadığından, görüşmeleri Mısır-İsrail konularıyla sınırlı tutmak arzusundaydı.

Filistin'in kendi kaderini tayin etmesi meselesi üzerindeki anlaşmazlık görüşmeleri çıkmaza sokacağı sırada, Başkan Carter Begin ile Sedat'ı Camp David'e karşılıklı görüşmeleri için çağırdı. 1978 Eylül ayında on üç gün üç lider ve kadroları kesintisiz görüştüler. ABD, Sedat'ın kapsamlı bir uzlaşma ve Filistinlilerin haklarının tanınma isteği ile Begin'in Batı Şeria ve Gazze Şeridi için uzlaşmaz tutumu arasında bir orta yol bulmaya çalıştı. Sonuç, üç liderin 17 Eylül 1978'de imzaladıkları Camp David Anlaşması oldu.

Camp David Anlaşması belli başlı iki belgeden oluşuyordu. Birincisi, bir Mısır-İsrail barış anlaşmasının koşullarını içeriyordu. "Ortadoğu'da Barış İçin Bir Çerçeve" adını taşıyan diğeri, Ortadoğu'da kalıcı ve kapsamlı bir anlaşma temeli olarak BM'in 242 sayılı kararını onaylıyordu. Çerçeve anlaşmasında Gazze Şeridi ile Batı Şeria'nın gelecekteki durumu ele alınırken, Filistin'in özerkliğine beş yıllık bir plan önerilmekteydi. Ancak önerinin ucu açıktı ve hiç gerçekleşmeyen varsayımlara dayanıyordu. Ayrıca, çeşitli yorumlar getirilebilecek şekilde kaleme alınmıştı ve bu da Begin'in arzuladığı durumdu. Barış çerçevesi İsrail başbakanı adına zafer, bir Filistin devleti fikri içinse yenilgiydi. İsrail Camp David'de, her ne kadar o anda Sedat ve Carter pek anlamamışlarsa da, işgal edilmiş topraklarda istediğini yapma hakkını elde etmişti.

Sedat ile Begin 26 Mart 1979'da Washington'da resmi Mısır-İsrail anlaşmasını imzaladılar. Ertesi yıl iki ülke birbirlerine büyükelçi gönderdiler ve İsrail Sina'dan çekilme hazırlıklarına başladı. 1982'de tamamlanan çekilme için ABD 3 milyar dolarlık bir katkıda bulundu. Barış çerçevesiyse, ABD ve Mısır'ın itirazlarına rağmen hiç yürürlüğe sokulmadı. Begin, Batı Şeria ve Gazze Şeridi'ni kontrolü altında tutmak için Sina'yı vermişti ve böylece en güçlü Arap askeri gücünü bertaraf etmiş bulunuyordu. Kapsamlı bir barış anlaşması yokluğunda Sedat'ın İsrail'le ayrı bir barış yapmasını gizlemeye imkân kalmamıştı. ABD yönetimi kendisine minnettardı ama Arap dünyası şoka uğramıştı.

Mısır, İsrail'le anlaşması karşılığında Araplar arası ilişkilerde ağır bir bedel ödedi. Mısır Arap Birliği'nden atıldı, birlik merkezi Tunus'a taşındı ve Umman ile Sudan dışında bütün Arap devletleri Kahire'yle diplomatik ilişkilerini kestiler. Ayrıca, petrol üreten ülkeler sübvansiyonlarını kaldırarak Mısır'ı ekonomik açıdan Batı'ya, özellikle ABD'ye bağımlı kıldılar. Bir zamanlar Arap birliğinin itici gücü olan Mısır, artık Arap dünyasının dışına itilmişti.

Camp David'den Sonra Politika ve Toplum

Sedat göreve başladığında siyasal sistemi liberalleştirme kararını açıklamıştı. 1977'ye kadar fazla bir değişiklik olmadı, o tarihte Arap Sosyalist Birliği dağıtıldı ve Milli Demokratik Parti adındaki merkezci hükümet örgütüyle birleşti. Aynı sırada, bir sağda diğeri solda iki partinin oluşup parlamento seçimlerine girmesine izin verildi. Ancak muhalefet milletvekilleri hükümetin politikalarını eleştirince Sedat bundan alınarak hükümet otoritesinin dizginlerini sıktı. Sedat'ın siyasal liberalleşme güdüleri, kendisinin eleştirilerden muaf olma isteği ve hayran kalınma ihtiyacıyla çakışıyordu. Böylece, farklı fikirleri ortaya çıkaracak yeni fırsatlar olmasına rağmen Sedat, başkanlığı süresince en üstün gücü elinde tuttu ve meşru siyasal çoğulculuğun kök salmasına izin vermedi.

Rejimin eleştirilmesinin sebeplerinden birisi, *İnfitah*'ın Mısırlıların çoğu için maddi düzelmeyi sağlayamamasıydı. İsrail'le anlaşmadan ve büyük miktarlarda Amerikan yardımından sonra bile ülkeye yabancı sermaye girişi çok azdı. Ekonomik liberalleşmeden yararlananların çoğu, cumhurbaşkanının akrabaları ve arkadaşlarıydı ve onların da servetlerini göze batarcasına sergilemeleri, Mısır halkına kendi durumlarının ne kadar kötü olduğunu hatırlatıyordu. Ayrıca, Sedat'ın davranışları kendisiyle halk arasında belirli bir mesafe yaratmış ve 1973 geçişinde kazandığı popülerliği kaybetmesine neden olmuştu. Şahsen sade bir kişi olan Nasır'a kıyasla Sedat, iktidarın gücü kadar şaşaasından da hoşlanıyordu. Villalar ve malikâneler almış, hatta Kahire'deki eski saraylardan birini cumhurbaşkanlığı makamı yapmıştı. Aşırı lüksü halkın kendisinden II. Faruk ya da hidiv olarak söz etmesine yol açıyordu. Sedat'ın karısı Cihan'ın da kamuoyu önünde benimsediği rol, Mısır toplumunun bazı kesimlerinin hoşuna gitmemekteydi.

İsrail anlaşması da başka bir hoşnutsuzluk kaynağıydı. Anlaşma bir referandumla onaylanmışsa da, pek çok Mısırlı Gazze Şeridi'ni, Batı Şeria'yı ve kutsal İslami mabetleriyle Doğu Kudüs'ü işgale devam eden bir İsrail devletiyle anlaşmamış olmaktan huzursuzluk duymaktaydı. Mısır'ın Arap İslam dünyasından tecrit edilmesi ve ABD'ye giderek bağımlı olması da halk arasında kırgınlık yaratmaktaydı. Bu hoşnutsuzluklar, çıkış yolunu İslami muhalefet hareketlerinde bulacaklardı (bkz. 20. Bölüm).

İslami adalet ve sosyal düzen ilkelerinin yeniden gündeme gelişi, kısmen ithal ideolojilerin Mısır'ın sorunlarını çözememesinden kaynaklanıyordu. Nasır'ın sosyalizmi 1967'deki aşağılanmayı önleyememişti, şimdi de Sedat'ın kapitalizmi teşvik etmesi ve Batı'ya yaslanması gözle görülür bir iyileştirme sağlamıyordu. Mısır bir sosyal hastalığa, rehberlik ve umut özlemine kapılmıştı. Bu atmosferde siyasal arenada, geçmişte sosyal uyum temeli sağlayan İslami değerlere yeniden önem verildi. Siyasal bir parti olmama koşuluyla Sedat'ın faaliyetine izin verdiği Müslüman Kardeşler, üniversite öğrencilerini ve yeni mezunları saflarına çekmekte çok başarılı oldu. Yüksek beklentileri ile atandıkları düşük maaşlı memurluklar arasındaki büyük uçurum, en fazla bu kişileri etkilemişti.

Müslüman Kardeşler'in yürüttükleri kampanyaya ek olarak diğer daha militan örgütler de faaliyet gösteriyorlardı. El-Cihad, Tekfir ve El-Hicret gibi adlar taşıyan bu örgütler, Sedat rejimini dinsiz olarak niteliyorlar ve onun devrilip yerine şeriata bağlı bir hükümet getirmenin İslami bir görev olduğunu iddia ediyorlardı. Militan İslami grupların başında dini inanç, toplumsal umutsuzluk ve ekonomik yoksunluk etkenleriyle harekete geçen üniversite deneyimli kişiler vardı. Batılı tavırları ve ABD aracılığıyla yaptığı İsrail anlaşması yüzünden Sedat, bu kesimlerin hoşnutsuzluklarının hedefi oldu. Sedat bu gizli İslami muhalefetin tehlikelerini görerek, 1981 Eylül ayında rejimine karşı komplo kurduklarından kuşkulanılan 1000'den fazla insanı tutuklatıp hapse attırdı.

Sedat, İslami örgütleri hedef alan bu darbeden bir süre sonra, 6 Ekim 1981'de 'geçiş'in sekizinci yıldönümü kutlamalarında askeri geçit resmine katıldı. ABD yapımı uzun bir personel taşıyıcı araçlar dizisinden biri tribünün önünde durduğunda, 'geçiş kahramanı' askerleri selamlamak üzere ayağa kalktı. Askerler onun bu jestine yaylım ateş açarak karşılık verdiler. Bu hatalı ama ilginç politikalar iz-

Mısır cumhurbaşkanı Enver Sedat ile karısı Cihan, 15 Aralık 1970. Sedat'la karısının üst düzey hayat tarzları ile Batılı bir görünüm sunmaları, kendilerini Mısır halkından kopartan ve sevilmemelerine neden olan yanlarıydı (AP/World Wide Photos).

leyen Mısır cumhurbaşkanının rejimine böylesine ani bir saldırıyla son veren katiller, El-Cihad'la ilişkiliydiler. Anlaşıldığı kadarıyla, İslami militanlık, rejimin otuz yıla yakındır desteğine güvendiği silahlı kuvvetlere de sızmıştı.

Sedat'ın yerine geçen başbakan Hüsnü Mübarek bu bölümde ele alınacaktır.

LÜBNAN İÇ SAVAŞI, 1975-1990

İlk Aşama, 1975-1976

Haziran Savaşı'nı izleyen yıllarda Lübnan'ın siyasal hayatına Filistin-İsrail çatışması damgasını vurmuştur. Lübnan'da meydana gelen demografik ve siyasal değişikliklerle birlikte bu gelişme, ülkenin hassas dini dengesini bozmuş ve Lübnan'ı on beş yıl sürecek şiddetli ve yıkıcı bir iç savaşa sokmuştur. İç savaş sadece Lübnan'ın işi değildi; ülkedeki Filistinli varlığı da bu olayları başlatan etkenler arasındaydı. Çok geçmeden Suriye ve İsrail'in müdahaleleri ortaya

çıkınca, Lübnan'lı siyasetçilerin ülkelerini daha geniş bölgesel çatışmanın dışında tutma çabalarının sonu gelmiştir.

Filistin komando örgütleri Kara Eylül olaylarının ardından operasyon üslerini Lübnan'a taşımışlar ve zaten orada bulunan 300 bin Filistinli mülteciyle birleşmişlerdir. Mültecilerin çoğu güney Lübnan'da kamplarda yaşadığı için gerilla gruplarının çoğu da bu kampların içine ve dışına yerleşeceklerdi. 1969'da yapılan bir anlaşmayla FKÖ'nün İsrail'e yapacağı silahlı saldırılarda hükümetin iznini almaya söz vermesi üzerine Lübnan hükümeti de kampların denetimini FKÖ'ye devretmişti.

Ancak bu koşula önem verilmedi ve 1970'den itibaren Filistinlilerin İsrail baskınları ve İsraillilerin misillemeleri sayısız defa tekrarlandı. İsrail bombardımanı sadece Filistinlileri değil, güney Lübnan'daki Şii köylüleri de etkilediğinden binlerce insan evlerini terk ederek Beyrut'un gecekondu bölgelerine yerleştiler. 1968'de Beyrut havaalanının bombalanması ve 1973'te Beyrut'ta üç Filistinli liderin öldürülmesi örneklerinde olduğu gibi, İsrail güçlerinin komando baskınlarını kolayca yapabilmeleri Arap milliyetçilerinin ve radikal reformcuların hükümete karşı cephe almalarına neden oldu. Bunlar, yetkilileri Lübnan ordusunu İsrail'e karşı değil de Filistin komandolarına karşı kullanmakla suçladılar. Bu suçlama Lübnan halkının karşı karşıya olduğu sorunun özüydü: Filistin komandolarının İsrail'e baskın düzenlemelerine izin verilecek ve böylece İsrail'in silahlı misillemesiyle mi karşı karşıya kalınacaktı, yoksa Lübnan devleti komandoların faaliyetlerini denetleme girişiminde bulunmalı mıydı? Ülke bu konuda ikiye bölünmüştü.

Filistinlilere destek, siyasal patronlara ve onların adamlarına yarar sağlayan ama halkın geniş bir kesimine temel sosyal hizmetleri götüremeyen mevcut sistemden soğumuş olan Müslümanlardan geldi. 1970'lerin başında Beyrut varoşları, çoğu köylerden gelen 500 bin kişilik bir yoksullar kuşağıyla sarılmıştı. Bazı insanlar güneydeki İsrail baskınları yüzünden köylerini terk etmişler, bazıları devletin ticari tarım için gerekli sulama ve ulaştırma hizmetlerine fon ayırmaması yüzünden kırsal kesimden ayrılmak zorunda kalmışlardı. Merkezi hükümetin başarısızlığı, özellikle Şihab'ın reformcu programlarını terk edip yolsuzluğa ve adam kayırmacılığa dönen Süleyman Franciye'nin cumhurbaşkanlığı döneminde ortaya çıkmıştı.

Ülkenin Hıristiyanları lehinde olan dini düzenlemeler de Müslümanların toplumsal ve ekonomik şikayetlerini arttırmaktaydı. Lübnan'ın siyasal liderleri 1970'lerin krizinden çok önce Müslüman nüfusun Hıristiyanları geçtiğini ve ülkedeki en büyük tek dini grubun Şii Müslüman toplumu olduğunu biliyorlardı. Manda yıllarında dini güçler arasında pek sayılmayan Şiiler, 1970'lerde çoğunluklarını vurgulayarak siyasal ve ekonomik pastadan adil bir pay istediler. Hıristiyanlar bu payı vermeyi reddederek, iki büyük savaş arası dönemdeki anlaşmalarla parlamentoda her 5 Müslüman delege karşılığında 6 Hıristiyan delege bulundurma hakkının verildiğini iddia ettiler. Hem Sünni hem Şiiler, Hıristiyan liderlerin bu tutumuna tepkilerini, statükoya karşı olan Filistin toplumuyla birleşerek gösterdiler.

1970'lerin Lübnan'ı, demografik dengesinin değişmesi ve bölgesel Arap-İsrail çatışmasında rol oynaması için yapılan yeni baskılarla, artık 1932 nüfus sayımının ya da 1943 Milli Paktı'nın Lübnan'ı değildi. Bu değişiklikleri en iyi gören siyasetçi, Dürzi toplumunun lideri Kemal Canpulat'tı. 16. Bölüm'de belirtildiği üzere, Canpulat sadece bir zaim değil, aynı zamanda Dürzi toplumunun dışında da taraftar bulabilen siyasal ve sosyal bir reformcuydu. Canpulat 1969'da şikayetçi Müslümanları Lübnan Milli Hareketi adında gevşek bir koalisyonda topladı. İdari reform, siyasette din temelinin kaldırılması ve Filistin komandolarına eylem özgürlüğü isteyen Lübnan Milli Hareketi, iç savaşta önemli bir unsur olacaktı.

Milli Hareket'in ve Lübnan'da Filistinli varlığının tam karşısında Maruni siyasal liderleri bulunuyordu. Maruniler mevcut siyasal sistemde refaha kavuşmuşlardı ve değişikliğe direnmek için silaha başvurmaya hazırdılar. Maruni liderlerin en ödün vermeyeni, yarı militan Falanj'ın başı Pierre Cemayel ve kendi özel milisleri Kaplanlar olan eski cumhurbaşkanı Kamil Şamun'du. Bu politikacılar hükümetin ve ordunun Filistinlilere karşı kesin bir eyleme geçemeyeceğini görünce işi kendileri üstlenmeye karar verdiler.

Filistinlilerle çatışmaya hazırlanan Hıristiyan milisler, büyük çaplı bir silah edinme kampanyası başlattılar. FKÖ ve solcu örgütler de aynı yolu izleyince, 1975 baharında Lübnan'daki bütün gruplar tepeden tırnağa kadar silahlı duruma geldi. Bu patlayıcı durumu ateşleyen kıvılcım, Nisan ayında Falanj'ın Filistinlilerle dolu bir otobüse saldırarak 27 yolcusunu öldürmesi oldu. Bu olay üzerine FKÖ ile Maruni milisler arasında başlayan çatışma, Haziran sonuna kadar

sürdü ve o tarihte ana FKÖ güçleri ateşkesi kabul ettiler, yıl sonuna kadar da savaştan çekildiler.

Ancak FKÖ'nün savaştan çekilmesi Lübnanlıların kendi aralarındaki farklılıklara bir çözüm getirmedi ve 1975 Ağustos ayında Müslüman ve Hıristiyan milisler arasında çatışma çıktı. Müslüman gruplar genelde Lübnan Milli Hareketi'ni, Hıristiyan güçleri de Maruni Falanj'ı destekliyorlardı. Karşıt gruplar Beyrut'un gökdelenlerinde ve lüks otellerinde mevzilendikleri yerlerden topçu düellosuna başlayınca, kozmopolit kentin merkezi bir savaş alanına dönüştü ve harabeye döndü. Aralık ayında Falanj ile müttefikleri, Beyrut'un Maruni kontrolündeki bölgelerinde yaşayan Müslümanları çıkarmaya başlayınca çatışma daha da kötüleşti. Bu durum kent içindeki dini bölünmeleri yoğunlaştırdı ve bir dini işbirliğine dönülme ihtimalini iyice uzaklaştırdı.

Lübnan'daki varlığıyla iç savaşın başlıca sebebi haline gelmiş olan FKÖ, Marunilerle kısa çatışmasından sonra savaşa girmemeyi başarmıştı. Ancak 1976 Ocak ayında Falanj ve Maruni müttefikleri, Lübnan Cephesi olarak anılan bir koalisyon kurarak Beyrut'un varoşlarındaki büyük Tel el-Zatar mülteci kampını kuşatmaya aldılar. FKÖ'nün destek tabanı Filistinli mülteciler olduğundan, kuşatma örgütü de çatışmanın içine çekti. Bu sırada Lübnan ordusunda dini bölünme başlamış, er ve subaylar kendi dini bağlılıklarını yansıtan milis örgütlerine katılmak üzere ordudan kaçmaya başlamışlardı. Ordusu ve etkili bir merkezi hükümeti olmayan Lübnan, iç savaş kaosuna gittikçe daha çok batıyordu.

Savaş, Suriye'nin de müdahale etmesiyle genişledi ve geçici olarak son buldu. 1976 Mayıs ayında Suriye cumhurbaşkanı Esad, Hıristiyan milisleri FKÖ ve Canpulat kuvvetleri karşısında yenilgiden kurtarmak için ordusunu Lübnan'a gönderdi. Suriye askerleriyle Maruni milisleri FKÖ ve Milli Hareket güçlerine karşı omuz omza savaştıkları için, Esad'ın müttefik seçimi şaşırtıcıydı. Esad'ın Maruni fraksiyonunu destekleme sebepleri ne olursa olsun, Suriye'nin Lübnan'ı işgal etmesi savaşı tırmandırdı.

18 Ekim 1976'da Suriye ve FKÖ, Arap devletleri başkanlarının hazırladıkları ateşkesi kabul ettiler ve çarpışmaların en şiddetli bölümü sona erdi. Anlaşma koşulları uyarınca, asayişi sağlamak üzere Lübnan'a bir Arap caydırıcı gücü yerleştirilecekti. Aslında bu güç sadece Suriye askerlerinden oluştuğu için, Esad'ın Lübnan'daki duru-

mu Şam'ın ihtiyaçlarına göre şekillendirme çabası devam edebilirdi. Bu çabalar 2000'li yılların başlarında da halefi döneminde devam etmiş ve hedef hep aynı kalmıştır: Lübnan'da Suriye üstünlüğünün kurulması. Ateşkes anlaşması FKÖ'nün savaştan önceki statüsünü korumasına imkân tanımıştı. Ateşkes yürürlüğe girer girmez FKÖ komando birimleri, güney Lübnan'da eski üslerine dönerek İsrail'e karşı eylemlerini sürdürmeye hazırlandılar.

İç savaş merkezi Lübnan devletinin gücünü iyice azaltmışsa da, Lübnanlı politikacılar siyasal temsilin dağılım formülünü değiştirmeye yanaşmadılar. Beyrut'un yıkılması, 30 ila 40 bin insanın ölmesi ve Suriye güçlerinin ülkeyi işgali, Lübnan'ın savaş öncesi sorunlarının hiçbirini çözümleyememişti. 1976'dan 1982'ye kadar olan yıllarda ülke her biri kendi milis örgütüne sahip dini gruplara bölünmüştü. Milis grupları arasında savaş bir hayat tarzı olmuş ve bir zamanlar dini uyum sembolü olan Lübnan adı anlamsız şiddetle eşanlamlı hale gelmişti. Cumhurbaşkanı Elias Sarkis'in (1976-1982) orduyu yeniden kurma ve uzlaşma sağlama girişimleri, özel milislerin dağılmayı reddetmeleri ve iç savaşın vahşetini yaşamış insanların kuşkuları ve güvensizlikleri yüzünden sonuçsuz kaldı. Bu vahşet sık sık tekrarlandı ve 1977'de Kemal Canpulat öldürüldü. Taraftarları katilin bir Maruni olduğunu varsayarak o toplumdan intikam almaya giriştiler. Böylece umut anları ve yeniden yapılanma planları, araba bombaları ve keskin nişancı kurşunları arasında kayboldu gitti.

Lübnan'ın 1982'de İsrail Tarafından İşgali

İsrail birlikleri 1982 Haziran ayında sınırı geçip Lübnan'a girdiklerinde İsrail'in en uzun ve en tartışmalı savaşını başlatmış oldular. Üç ay süren operasyon boyunca İsrail ordusu, sadece FKÖ'yle savaşmakla kalmayıp bir Arap başkentini -Beyrut- kuşatmaya aldı ve yüzlerce Lübnanlı ve Filistinli sivilin ölümüne sebebiyet verdi. İşgal Menahem Begin hükümeti tarafından planlanmış ve yönetilmişti, Begin'in işgal altındaki Batı Şeria'yı ilhak etme hedefini kolaylaştırma amacını güdüyordu.

Begin'e göre FKÖ, Batı Şeria ile Lübnan arasındaki bağlantıyı sağlamaktaydı. İsrail, FKÖ'nün silahlı gruplarını Lübnan'dan çıkartabilirse, o zaman Batı Şeria'daki Filistinliler tecrit edilecekler ve İsrail ilhakına daha yatkın olacaklardı. Lübnan hükümetinin süregelen za-

yıflığı ve otoritesinin başkentin dışına uzanamaması nedeniyle Lübnan'daki durum İsrail'in dikkatini özellikle çekiyordu. FKÖ iç savaştan önce yaptığı gibi bu zayıflıktan yararlanarak, örgütün Batı Beyrut'taki merkezinden, güneyde İsrail sınırına kadar uzanan kuşakta bir derece idari özerkliğe sahip olmuştu. İsrail hükümeti işte bu kuşağı ortadan kaldırmak istiyordu. Bu yöndeki ilk girişimi 1978'de olmuş, 25 bin İsrail askeri Lübnan'ı kuzeyde Litani nehrine kadar işgal etmişti. Güney Lübnan'da çoğunluğu Şii binlerce köylü köylerini terk edip Beyrut'a kaçarlarken, FKÖ mevzilerinden çekilmemişti. Daha sonra İsrail, ABD ve BM'nin baskısıyla askerlerini çekmek zorunda kalmıştı. Aynı zamanda Birleşmiş Milletler'in Lübnan'daki güçleri, İsrail ile FKÖ arasında tampon oluşturmak üzere güney Lübnan'a yerleştirilmişti. 1978 işgali Begin'e iki ders vermişti: Birincisi, Lübnan'daki Filistinli gerillalar sadece güney Lübnan'a yapılacak askeri bir harekâtla ortadan kaldırılamazdı; ikincisi, Lübnan'ın siyasal istikrarsızlığı giderilmeden Filistinlilerin Lübnan üzerindeki etkisi yok edilemezdi.

Begin ve savunma bakanı Şaron, bu dersleri almış olarak Lübnan'ın krizini İsrail'in çıkarına olacak şekilde çözeceğini umdukları bir plan geliştirdiler. Planın üç ana hedefi bulunuyordu: FKÖ'nün savaşçı bir güç olarak ortadan kaldırılması; Lübnan'daki varlıkları kendilerini rahatsız edecek kadar İsrail'e yaklaştıran Suriye işgal güçlerinin çekilmesi; hakim Maruni grubuyla, iki taraf için de avantajlı bir ittifak yapılması. Bu grubun başındaki Beşir Cemayel, İsrail'in Lübnan devletini yeniden yapılandırmakta kullanacağı araç olacaktı.

Beşir, Falanj'ın kurucusu ve onur başkanı Pierre Cemayel'in küçük oğluydu. İç savaşın ilk aşamasını izleyen istikrarsızlık döneminde Beşir, farklı Hıristiyan milislerinin oluşturduğu askeri örgüt olan Lübnan Kuvvetleri'nin komutanlığını üstlenmişti. Lübnan'da Maruni hakimiyetinin Falanj modelini sürdürmeye kararlı olan Beşir, diğer milislerin özerkliklerini ortadan kaldırıp, hepsini kendi komutasına almak için acımasız ve başarılı bir harekât düzenlemiş, 1970'lerin sonuyla 1980'lerin başında Lübnan'da Filistinli ve Suriyeli varlığına karşı hoşnutsuzluklarını paylaştığı İsrail yetkilileriyle yakın ilişkiler kurmuştu. 1982 baharında Cemayel ile İsrail hükümeti arasında işbirliği temelleri atılmış, iş sadece askeri operasyonlar için bir bahane bulmaya kalmıştı.

Bunu da FKÖ'nün kuzey İsrail'in Celile kesimindeki yerleşim birimlerine havan ve roket saldırıları sağladı. İsrail, misilleme olarak 6 Haziran 1982'de büyük bir işgal harekâtı başlattı. 'Celile'ye Barış' adı verilen operasyonun açıklanan amacı, güney Lübnan'daki FKÖ üslerinin imhasıydı. Ancak İsrail hükümetinin, gerçek hedefleri kamuoyuna duyurduğundan çok daha genişti. 'Celile'ye Barış', güney Lübnan'daki FKÖ üslerini temizlemenin yanı sıra, Batı Beyrut'ta FKÖ altyapısını yok etmek ve Beşir Cemayel'in Lübnan cumhurbaşkanlığına seçilmesini sağlamaktı. İsrail kabinesinin görüşünce, böyle bir sonuç Beyrut'ta istikrarlı ve işbirlikçi bir hükümet sağlardı ve İsrail işgal edilmiş topraklarda istediğini yapabilirdi.

İşgale karşı güçlü tepkinin bir sebebi de, gerek İsrail gerekse dünya kamuoyunun askeri harekâtın boyutları hakkında kasten yanıltılmasıydı. Sivil kayıpların sayısı da çok büyük olmuştu. Harekâtın başlamasından birkaç gün sonra İsrail birlikleri, açıklanan hedeflerini aşmışlar ve Beyrut eteklerine varmışlardı. Savunma bakanı Şaron o noktada başkentin kuşatılmasını emretti. 1982 yazı boyunca FKÖ'nün yoğun olarak bulunduğu Batı Beyrut, yoğun bir deniz, hava ve kara bombardımanına tutuldu ve çok sayıda sivil öldü. FKÖ, İsrail kuşatması karşısında meydan okumasını kesmedi ve İsrail hükümeti sokak savaşlarında büyük kayıplar vereceğini bildiği için birliklerine Batı Beyrut'u almaları emrini vermekte isteksiz davrandı.

Sonunda gerek uluslararası arabuluculuk girişimleri, gerekse İsrail içinde giderek artan eleştiriler ve Batı Beyrut'taki kötü koşullar nedeniyle FKÖ güçlerinin çekilmesi doğrultusunda bir anlaşma yapıldı. 18 Ağustos'ta imzalanan anlaşma uyarınca, Fransa ve ABD'nin başında bulunduğu çokuluslu bir güç FKÖ savaşçılarının kentten çıkmasını denetleyecekti, ayrıca geri kalan Filistinlilerin güvenliği için garantiler sağlanmıştı. 1 Eylül'de boşaltma tamamlandı ve Amerikan birlikleri çekildiler.

Ağustos ayı sonunda Beşir Cemayel Lübnan cumhurbaşkanı seçilince, İsrail hükümetinin bütün hedeflerini elde ettiği söylenebilirdi. Ancak seçildikten iki hafta sonra Cemayel öldürüldü ve Şaron-Begin planı ters gitmeye başladı. Cemayel'in öldürülmesinin ardından İsrail, boşaltma anlaşmasını ihlal ederek ordusunu Batı Beyrut'a gönderdi. İsrail ordusu iddiasına göre sivilleri koruyorsa da, Falanj birliklerinin Sabra ve Şatila Filistinli mülteci kamplarına girmesine izin

verdi ve FKÖ'nün çekilmesi üzerine bu kamplarda korunmasız kalan 1000'den fazla kadın, erkek ve çocuk öldürüldü.

Sabra ve Şatila'daki vahşet, bütün Lübnan harekâtına karşı uluslararası ölçekte bir itiraz ve İsrail içinde de bir nefret dalgasıyla karşılandı. İsrail Savunma Kuvvetleri mensupları işgalin aleyhinde konuştular ve İsrail halkı, devletin varlığı tehlikede değilken böyle can kaybına neden olan bir çatışmaya girmenin sebeplerini sorgulamaya başladı. Hükümet, eleştirilere karşılık Sabra ve Şatila'daki olayları araştırmak üzere Kahan Komisyonu'nu kurdu. Komisyon, sivil ve asker İsrail yetkililerinin katliamdan dolaylı olarak sorumlu olduklarını tespit etti. Bunun üzerine savunma bakanı Şaron istifa etmek zorunda bırakıldı. Lübnan savaşı, başbakan Begin'in de siyasal hayatını sona erdirmişti. Planlarının başarısızlığından düş kırıklığına uğrayan ve hedeflerine varması için boşuna can veren çok sayıda İsrail askerinin tepkisiyle Begin 1983'te başbakanlıktan çekildi ve 1992'de ölene kadar kamu hayatından uzaklaştı.

Lübnan savaşının FKÖ üzerindeki etkisi çok büyük oldu. On yıldan fazla süredir İsrail'in kuzey sınırında yaşadığı özerk Lübnan üssünden yoksul kalan örgüt merkezini, kurtarmak istediği topraklardan 3.200 kilometre uzaktaki Tunus'a taşıdı. Arafat ve arkadaşları hâlâ FKÖ'nün kontrolünü ellerinde tutuyorlarsa da, örgüt artık Arap devletlerinin baskılarına eskisinden daha çok açıktı.

İsrailliler 1983'te Lübnan'dan çıkmaya karar verdiler. 1985'e kadar uzayan ve o tarihte bile tamamlanmamış uzun bir boşaltma sürecine girdiler. İsrail güneyde Lübnan topraklarının yüzde 10'u kadar bir bölgeyi güvenlik sebebiyle işgale devam etti. İsrail birlikleri Lübnan'da kaldıkları sürece (2000'de çekilmişlerdir) ülkelerini işgalden kurtarma hakları olduğunu iddia eden yerel silahlı grupların saldırısına uğradılar.

İsrail'in kısmi çekilmesinin ardından öldürülen Beşir'in kardeşi, yeni Lübnan cumhurbaşkanı Emin Cemayel, Dürzi ve Şii militanlarının silahlı muhalefetiyle karşılaştı; ABD ve İsrail tarafından kendi haline bırakılmış olmanın kızgınlığıyla, hükümetini kurtarmak için çaresizce Suriye'ye döndü. Suriye ona yardıma hazırdı ve Cemayel'i askerleriyle desteklemeye başladı. İsrail planlarının başarısızlığı bu durumda kesin olarak ortaya çıktı: 1985'te Suriye'nin Lübnan'daki konumu on yıl önce iç savaş başladığından daha sağlamdı. Aynı yıl Filistinli gerillalar yine güney Lübnan'a yerleştiler.

1989 Taif Anlaşması

1982 İsrail işgalini izleyen on yıl içinde Lübnan, silahlı şiddet olaylarından ve hükümet zafiyetinden çok sıkıntı çekti. Müslüman ve Hıristiyan milis grupları karşılıklı çarpışmalarını sürdürürlerken, silahlı FKÖ unsurları ülkedeki varlıklarını yeniden kurmaya çalışıyorlardı. Yerlerinden edilmiş Şii toplumu artık siyaseten bilinçlenmeye başlamış, siyasal ve dini hedeflerine erişmek için Emel ve Hizbullah militan örgütlerinin arkasında toplanmıştı. Dış güçler de gerilimi ve düzensizliği arttırmaktaydı: İsrail işgalindeki bölge güneyde sürekli bir sürtüşme kaynağıydı; orta ve doğu bölgelerde 40 bin Suriye askeri Şam'da verilen kararların zorla uygulanması için hazır bekliyorlardı. İran'dan parasal destek alan Şii Hizbullah grubu da Lübnan'da İslami bir devletin kurulması çağrısında bulunmaktaydı.

Lübnan'daki çatışmanın bu kadar uzun sürmesinin sebebi, Lübnanlı dini grupların siyasal reform üzerinde anlaşamamalarıydı. En temel sorun, Lübnan'ın dini-siyasal sistemine göre başlıca dini gruplara tahsis edilen gücün artık ülkenin demografik gerçeklerini yansıtmamasıydı. Müslüman çoğunluğu temsil etmek için anayasanın ve Milli Pakt'ın yeniden yazılması gerekiyordu. Böyle bir reform Marunilerin siyasal gücünü azaltacaktı ve bu bazı Maruni liderler açısından öyle kabul edilemez bir şeydi ki, Lübnan'ın bölünmesini ve ayrı bir Maruni yurdunun kurulmasını tercih ediyorlardı.

1980'lerde pek çok uzlaşma önerisinin başarısızlığa uğramasından sonra, 1989'da Arap Birliği önderliğinde Lübnan politikacıları bir araya getirildi. Toplantı Lübnan'da değil de, Suudi Arabistan'ın Taif kentinde yapıldı. Taif'teki delegeler son Lübnan parlamentosunun yaşayan üyeleri (1972'de seçilmişlerdi) ve aradaki yıllarda ölenlerin yerine getirilenlerdi. Bu garip topluluk Müslümanlara Lübnan'ın siyasal sisteminde daha büyük rol veren milli bir uzlaşma paktı hazırlayabildiler. En önemli değişiklik, cumhurbaşkanının yetkilerinden bazılarının başbakan ve kabineye devredilmesiydi. Maruni başkanın yetkilerini Müslüman başbakanın lehine azaltarak Taif anlaşması, nüfusun yapısındaki değişikliği kabul ediyordu. Anlaşmanın ikinci bir önemli unsuru, parlamentoda dini temsilin Hıristiyanlar lehine olan 6'ya 5 oranını, Müslümanlar ve Hıristiyanlar için eşitlemekti. Bu da 9 yeni Müslüman sandalye ekleyip, bunlardan

3'ünü Şiilere ayırarak gerçekleşecekti. Taif anlaşması, dini siyaset temelini ortadan kaldırmak yerine Lübnan politikasının merkezine dini kimliği yerleştirmiş oldu.

Anlaşma aynı zamanda Lübnan ile Suriye arasındaki özel bir ilişkinin varlığını kabul ediyordu. Beyrut hükümetinin yetkisinin ülkenin tamamına yayılmasını istiyor ve milislerin dağılıp ağır silahlarını Lübnan ordusuna teslim etmelerini talep ediyordu. Anlaşmanın diline göre, bu pek de gerçekleşmesi mümkün olmayan gelişme Suriye'nin yardımıyla kolaylaştırılacaktı. Taif'teki delegeler Suriye silahlı kuvvetlerinin kullanılmasını kabul ettiler. Suriye'nin Lübnan'daki askeri varlığı, Şam'a Lübnan siyasal hayatı üzerinde geniş yetkiler tanıdığından, Hıristiyan toplumu içindeki unsurlar Taif anlaşmasına bütün güçleriyle direnmeye karar verdiler.

General Mişel Aoun İsyanı, 1989-1990

Taif Konferansı'ndan önceki günlerde iç savaş politikası, Lübnan standartlarına göre bile iyice karmaşık bir hal almıştı. Emin Cemayel'in cumhurbaşkanlık dönemi 1988 Eylül ayında sona ermiş, ancak askeri liderler ve politikacılar arasındaki birbirleriyle çatışan gruplar bir halef üzerinde anlaşamamışlardı. Cemayel makamından ayrılmadan hemen önce, Lübnan orduları başkomutanı Maruni General Mişel Aoun'u başbakanlığa vekaleten atamıştı. Bunun üzerine Müslüman başbakan Salim el-Huss, kendisiyle kabinesinin Lübnan'ın meşru hükümeti olduğunu iddia etti. Biri Maruni Hıristiyan, diğeri Sünni Müslüman liderliğinde iki hükümetin varlığı, Lübnan'ı sürekli bir bölünme tehdidiyle karşı karşıya bıraktı. Lübnancı politikacıları Taif'teki toplantıya götüren ve milli uzlaşma paktını ortaya çıkaran durum buydu. Maruni liderlerin çoğu barışa bir şans verebilmek adına Taif anlaşmasında ima edilen Suriye hakimiyetini kabul etmeye hazırdılar. Ama onların arasında Aoun yoktu.

Kendisini Maruni'den önce Lübnanlı bir yurtsever olarak tanımlayan Aoun, ülkedeki Suriye varlığına karşı kurtuluş savaşı ilan etti ve Suriye askerlerini Lübnan'dan çıkartmak amacıyla askeri bir kampanya başlattı. Onun iki yıllık isyanı, Lübnan'ın on beş yıllık iç savaşının en kanlı ve en yıkıcı dönemi oldu. Beyrut'un içinde ve dışındaki şiddetli topçu muharebeleri kenti yıktı ve 1000'den fazla sivilin ölümüne sebebiyet verdi. Aoun'un Suriye'ye inatla direnişi, ilk baş-

larda Hıristiyanlardan olduğu kadar Müslümanlardan da taraftar bulduysa da, umursamazlığı ve sivil hayatını önemsememesi çok geçmeden çoğu Lübnanlının kendi aleyhine dönmesiyle sonuçlandı. 1990 yılı başlarında Aoun'un güçleri, sadece Suriyeliler ve Lübnanlı Müslümanlarla değil, liderleri kendisinin Lübnan'ın geleceğine bir tehdit olacağına inanmış belli başlı Maruni milislerin silahşörleriyle de savaşıyorlardı.

Bu şaşırtıcı ve trajik isyan 1990 Ekim'inde son buldu. Dünyanın dikkati Irak'ın Kuveyt'i işgaline çevrilmişken, Suriye hava ve kara kuvvetleri Aoun'un mevzilerine topyekûn bir saldırı başlattılar. Suriye tankları Beyrut'un moloz yığınına dönmüş sokaklarının kontrolünü ele geçirirken Aoun Fransa büyükelçiliğine sığındı.

Aoun'un yenilgisinden sonra Lübnanlılar silahlı çatışmayı geçici olarak terk edip, Taif anlaşmasını karşılıklı işbirliğiyle uygulamaya giriştiler. Yeni cumhurbaşkanı İlyas Haravi ve Suriye yanlısı bir kabine liderliğinde hükümet milisleri, silahsızlandırma ve Lübnan ordusunun otoritesini sağlamaya girişti. Ancak Lübnan bir normalleşme görüntüsü verip savaş sonrası yeniden yapılanmaya dönerken, iki sorun Taif'te varılan hassas dengeyi tehdit etmekteydi. Birincisi, iç savaşın doğası yüzünden dini kimliklerin pekişmesiydi. Kendisiyle savaş halinde olan bir toplumun tehlikeli koşulları içinde insanlar, kendi dinlerinden olanların arasında güvenlik arıyorlardı. Diğer dini toplumların üyeleri düşman olarak görülmeye başlanmıştı. Böylece Lübnan savaş sonrası varlığına topluluk kimliklerinin her zamandan çok somutlaşmış olduğu bir durumda girdi. İkinci sorun, güneydeydi. İsrail, güney Lübnan'da Şiilerin yurtlarının bir kısmını işgal altında tuttukça belli başlı iki Şii milis gücü olan Emel ve Hizbullah silahlarını teslim etmeyeceklerdi. Durum FKÖ'nün bölgede eski özerkliğini kısmen kurmasıyla ve Şiilerin bu gelişmeye karşı çıkmalarıyla daha da karışmaktaydı.

1980'LERDE MISIR

1980'ler, Mısır adına güç yıllardı. Sedat'ın halefi Hüsnü Mübarek (1928 doğumlu), bir dizi diplomatik ve iç sıkıntıyla karşılaşmıştı, bunlardan pek azına kararlı bir cevap bulabilmişti ve bunun sonucunda Mısır siyasal ve ekonomik bakımdan felce uğramıştı.

Sedat 1975'te Mübarek'i başbakan olarak atadığında, liderlik meşalesinin Ekim kuşağına devredilmekte olduğunu söylemişti. Mübarek, iki selefi gibi mütevazı kökenlerden gelen bir subaydı. Fakat genç subayken, onların aksine siyasal faaliyetlere ilgi duymamıştı; askerliğin hiyerarşi anlayışını ve karar yöntemlerini benimsemiş profesyonel bir askerdi. Mısır askeri akademisinden mezun olduktan sonra Sovyetler Birliği'nde pilot eğitimi almış, Ekim Savaşı'nda Mısır hava kuvvetlerinin komutanlığına yükselmişti. Cumhurbaşkanı olarak tedbirliliği ve gösterişten uzak olmasıyla Nasır'dan ve Sedat'tan ayrılıyordu. Ancak seleflerinin dinamizmine sahip değilse de, iktidarda kalma konusunda şaşırtıcı bir yetenek sergilemişti: 1999'da dördüncü defa altı yıllık dönem için seçilmeyi başaracaktı.

Makamda böylesine uzun süre kalmayı sağlayan nitelikler, kararlı bir liderliği garanti eden vasıflar değildi oysa. Mübarek'in başlıca hedefi, siyasal ve ekonomik uygulamaların liberalleştiği görüntüsünü verirken, en asgari yapısal düzenlemelerle sınırlı kalarak rejimin ayakta durmasını sağlamaktı. Önemli reformları desteklemekteki isteksizliği ve ülkenin geleceği konusunda kesin bir vizyon sunamaması, Mısır'ın toplumsal hayatının bütün alanlarına durgunluk getirmiştir.

Mübarek, iktidarının ilk yıllarında Mısır'ı daha demokratik bir siyasal sisteme götürüyor gibiydi. 1984 seçimleri, 1952'den beri yapılan en şeffaf seçimlerdi. Hükümetin otuz iki yıllık yasaktan sonra Vefd Partisi adaylarının seçime katılmalarına izin vermesiyle, yeni bir siyasal özgürlük dönemine giriliyordu. Vefd seçim sonucunda parlamentonun en büyük muhalefet partisi oldu. Ancak çok geçmeden kendi içinde bölündü ve dönüşünün yarattığı heyecan rejimin daha fazla siyasal liberalleşmeden geri durmasıyla birlikte kayboldu. Hükümet 1984'ten sonra muhalefetin siyasal faaliyetlerine daha sıkı denetimler getirdi ve hükümet adaylarının kazanması için seçim hileleri dahil elinden gelen bütün imkânları kullandı. 1952 sonrası Mısır'da bu gelişmeler yeni değildi, ancak sadece iktidarda kalmaktan başka düşüncesi olmayan bir rejim ve kamuoyunda güven yaratmayan bir başkan tarafından kullanılmaları, kamuoyunu uzaklaştırarak kontrollü seçim sürecine karşı soğukluk yarattı.

Rejimin ekonomik politikaları da aynı statükoyu koruma eğilimini yansıtıyordu. Mübarek, Sedat'ın karma kamu sektörü/özel sektör ekonomisini sürdürüyor ve ABD ile IMF'nin ekonomik özelleştirmeyi hızlandırma baskılarına karşı direniyordu. İç siyasal düşünceler

devletin verimsiz çalışıyor olsalar da, kamu sektörü sanayilerinden kurtulmasını güçleştiriyordu. Halkın rejimi kabul etmesi için en önemli unsur istihdam sağlanmasıydı. Devletin işveren rolü 1986'da 4.8 milyon Mısırlının devlet bordrolarından maaş almasında görülmektedir; bu rakam bütün ülke nüfusunun yüzde 10'u ve bütün işgücünün yüzde 35'iydi.[76]

Siyasal kısıtlamalar da rejimin özel sektöre dönük politikaları üzerinde etkili olmuştur. İnfitah sırasında varlıklı bir girişimci sınıf ortaya çıkmış ve iktidar çevrelerinde devletin iş faaliyetlerini kısıtlama girişimlerini siyaseten riskli duruma sokacağı kadar etki kazanmıştı. Sonuç, ekonomik merdivenin tepesindeki iki grup arasında var olan mesafenin iyice açılması oldu: Bir yanda varlıklı özel sektör ve devlet bürokrasisinin üst kademeleri, diğer yanda ücretleri azalan, çalışma koşulları kötüleşen devlet memurları. Bu durumda yolsuzluk yaygınlaşacaktı. Devlet memurlarının gelirlerini özel sektöre ithalat izinleri vererek veya ruhsat alma ihtiyaçlarını görmezden gelerek arttırmaları normal oldu. Gerek bunlar gerekse diğer yasadışı işler, devletin düzenleme mekanizmasıyla alay ederek rejime duyulan kuşkuyu arttırdı.

Protesto koşulları olgunlaşmıştı. Rejime en ısrarlı muhalefet, ülkedeki çeşitli İslami örgütlerden gelmekteydi. Devlet bir yandan militan İslami grupları ezmek amacıyla zora başvuruyor, diğer yandan daha ılımlı örgütlerin kurulmasına çalışıyordu. Daha sonra görüleceği gibi, toplum İslamcıların programlarının bazı kısımlarını benimsemeye başladığında, fraksiyonları birbirleriyle dengelemek giderek güçleşecekti.

Mübarek'in başlıca dış politikası İsrail'le anlaşma, ABD'yle yeni ilişki kurma ve iç ekonomik ihtiyaçlarla belirlenmekteydi. Bu üç unsurun kısıtlayıcılıkları, İsrail'in Lübnan'ı işgali sırasında ortaya çıktı: İsrail ordusu Beyrut'a yaklaşırken Mısır bir kenarda bekliyordu. Mübarek'in barış anlaşmasına uymak ve böylece Mısır'ın ABD'yle yakın ilişkisini ve bu ilişkinin getirdiği cömert ekonomik yardımı korumaktan başka seçeneği yoktu. Ancak bu yolda ilerleyerek, Mısır'ın bölgede küçülen statüsünü ve yeni uluslararası çizgisini ortaya koymaktaydı.

---

76) Robert Springborg, *Mubarak's Egypt: Fragmentation of the Political Order* (Boulder, 1989), s. 137.

Mısır 1980'lerde ABD'den ekonomik yardım olarak yılda 2.2 milyar dolar aldı ki, bu Amerika'nın İsrail'den sonra dağıttığı en büyük yardımdı. Mısır'ın ABD yardımına ekonomik bağımlılığını eleştirenler, ülkenin dış politika bağımsızlığını kaybettiğini ve ABD'nin Ortadoğu'daki hedeflerinin kuklası olduğunu iddia ediyorlardı. Amerikan ekonomik yardımının desteklediği belirli projeler ve bunların seçilme yöntemleri de eleştirilmekteydi. Mısır'ın kalkınma stratejisinin Mısır'ın değil, ABD'nin önceliklerine göre yapıldığı anlaşılmıştı. Ayrıca, Mısır ordusu Amerikan imajına göre yeniden yapılanırken, Mısır gelişmiş ABD silahları satın almak için çok büyük bir borcun altına girmekteydi. Ekonomik ihtiyaçlar Mısır'ı Amerika'nın kucağına itiyordu, ancak bu ilişkiye Mısır içinde ve dışında muhalif olanlar Mübarek'in ülkesini 'Amerika'nın Mısır'ı' haline dönüştürmesinin akıllıca bir hareket olup olmadığını sorguluyorlardı.

ABD ittifakının ve İsrail anlaşmasının Mısır'ın Arap dünyasıyla tekrar bütünleşmesine getirdiği engellere rağmen Mübarek bu adımlarında başarılı olabildi. Onun sabırlı diplomasisi sayesinde Mısır 1989'da Arap Birliği'ne tekrar alındı ve iki yıl sonra Kahire yine birliğin merkezi oldu. Ancak Mısır'ın yeniden girdiği Arap dünyası 1979'dakinden çok farklıydı. Mısır artık tek hakim Arap devleti değildi ve bölgesel olayları etkileme yeteneği eski dönemlere kıyasla gözle görülür derecede zayıftı.

SONUÇ

Arap dünyası 1973'te işgalci İsrail güçlerine karşı Suriye-Mısır askeri saldırısına verilen destek bakımından birleşmiş görünüyordu. Ancak Sedat'ın 1979'da İsrail'le ayrı bir barış yapması Arap dayanışmasını yıktı ve Nasırcı Pan-Arabizm vizyonunun sonu oldu. Mısır'ın İsrail karşıtı koalisyondan çekilmesiyle doğan boşluğu doldurmak için Suriye'yle Irak öne çıktılar; Suriye bunu Lübnan'a müdahalesiyle, Irak ise İran'la savaşıyla gösterdi. Aynı sırada Suudi Arabistan da bölgesel gelişmeleri etkilemek üzere muazzam büyüklükteki mali gücünü kullandı. Ancak bu üç devlet de politikaları için Araplardan geniş destek bulamayınca Arap dünyası yine kendi içinde bölündü.

Filistin askeri örgütleri Lübnan'a geldiklerinde, ülke dine dayalı siyasal sistemini zayıflatan ve korkunç bir iç savaşa yol açan toplum-

sal ve demografik değişiklikler yaşamaktaydı. Savaş sırasında Filistinli örgütler özerkliklerini korudular ve İsrail'e baskınlar düzenlemeye devam ettiler. Mısır'ı nötralize eden bir barış anlaşması yapan Begin hükümeti, FKÖ'yü Lübnan'da bir askeri güç olarak ortadan kaldırma ve işgal edilmiş topraklarda yaşayanlarla ilişkisini kesme hedefiyle Lübnan'ı işgal etti. İşgal, askeri hedeflerine ulaşmasına rağmen Filistinlilerin siyasal faaliyetlerini de, Lübnan'daki kaosu da ortadan kaldıramadı.

19
SURİYE VE IRAK'TA OTORİTER YÖNETİMİN PEKİŞMESİ: HAFIZ ESAD VE SADDAM HÜSEYİN REJİMLERİ

Arapların Haziran Savaşı'nda İsrail karşısında aldıkları yenilgi, Arap dünyasında bir içe dönme dönemine girilmesine ve Suriye ile Irak'ta mevcut rejimlerin devrilmesine yol açmıştı. Bu iki devlet 1967'den önce siyasal istikrarsızlıklarıyla ün salmışlarsa da, 1967 sonrasında şaşırtıcı derecede kalıcı rejimler geliştirdiler. Suriye'de Hafız Esad 1970'de iktidarı ele geçirdi ve 2000'de ölene değin cumhurbaşkanı olarak kaldı. Irak'ta Saddam Hüseyin 1968'de siyasetin güçlü adamı olarak ortaya çıktı, 1979'da resmen cumhurbaşkanı ilan edildi ve 1991 Körfez Savaşı'nda ülkesinin yenilgisinden 2003 Amerikan işgaline kadar devam eden ekonomik ambargoya rağmen ikti-

darda kalmayı başardı. İkisi de ülkelerini Nasır'ın Mısır'ı yönettiğinden daha uzun süre yönettiler. İkisi de birbirlerine güvenmezlerdi ve 1970'lerde bölgesel hakimiyet uğruna ateşli bir rekabete girmişlerdi. Ancak dış politika üzerindeki çatışmalarına rağmen iki rejimin pek çok ortak yanı bulunuyordu.

Her iki devlet, Esad ve Hüseyin'in kişilikleri ve rejimlerinde kırsal kökenli yeni seçkinlerin yükselişini temsil etmekteydi. Her iki rejim de otoriteryandı, güçlerini ordudan ve Baas Partisi'nden alıyorlardı. Her ikisinde de tek kişinin mutlak gücü hakimdi ve her iki lider de kişisel kült nesnesi olmuştu. Her iki rejim de sosyalist ekonomik politikaları benimsemişlerdi ve eşitlikçi reformlardan yanaydılar. Ancak milli servet bakımından iki devlet arasında bir tezat göze çarpıyordu. Suriye, sonunda Esad döneminde petrol ihraç eden bir ülke olduysa da, petrol gelirleri Irak'ınkiler yanında çok azdı. Irak'ın petrol üretimi bütün Basra Körfezi'nin petrol üreten ülkeleri içinde Suudi Arabistan'dan sonra ikinci geliyordu.

Hafız Esad, Saddam Hüseyin ve her iki ülkedeki arkadaşları Arapların durumunu anlamadaki başarısızlığı ve İsrail'i desteklemesi nedeniyle ABD'ye karşı öfke duyuyorlardı. Her iki rejim de bölgesel hakimiyet iddialarını desteklerken, başlıca bölgesel düşmanlarına (Suriye'nin İsrail, Irak'ın İran) karşı 1970'ler ve 1980'lerde askeri harcamalara büyük meblağlar yatırmışlardı. Artan askeri imkânları onlara diplomaside artan bir öncelik sağlayabilirdi, ama bu aynı zamanda Irak'ı hiç de iyi planlanmamış askeri serüvenlere sürüklemişti.

Esad ve Hüseyin'in kariyerleri üzerinde durmak, bir devletin toplumsal ve siyasal dinamiklerine tek başına liderlerin şekil vereceği anlamına gelmez. Ancak bu iki lider, ülkelerinin karar meclislerinde öyle bir hakimiyet elde etmişler ve bunu öyle uzun bir süre korumuşlardır ki, onları ve politikalarını şekillendiren güçlerin bilinmesinin bölge tarihini anlamakta büyük önemi vardır.

ESAD DÖNEMİNDE SURİYE

Hafız el-Esad: İktidara Yükseliş

Esad, 1930'da kuzeybatı Suriye'nin yoksul ve ücra Alevi bölgesinde doğdu. Suriye nüfusunun yüzde 10'unu oluşturan Alevilerin, Suriye toplumunun geri kalanından yabancılaşma ve özerklik gelenek-

leri vardır. Esad, toplumunu niteleyen yoksulluk ve tecritten kurtulmaya kararlıydı. Lazkiye'de bir ortaokula girmeyi başarmıştı ki, ailesinde ilkokuldan sonra okuyan tek kişiydi. Sınıflarını birincilikle bitiren Esad kuşağının pek çok genci gibi, Baas partisinin milli canlanma ve sosyal reform doktrinini cazip bulmuştu. On altı yaşında partiye girdi ve aktif bir öğrenci politikacı, Baas örgütleyicisi oldu.

Liseden sonra kırsal kökenli pek çok genç Suriyelinin sorunuyla o da karşı karşıya kaldı; yeteneği ve hırsı vardı, ama ailesi üniversite öğrenimini destekleyecek güçte değildi. Esad ve bazı Alevi arkadaşları için tek yol, parasız eğitimiyle askeri akademiydi. Akademide yoksul bir köy çocuğu lise üstü eğitim görebilir, silahlı kuvvetlerde devleti adına çalışabilirdi. Esad 1951'de akademiye girdi ve yeni kurulmakta olan havacılık bölümüne ayrıldı. Çok üstün bir öğrenci olduğu için Sovyetler Birliği'ne savaş pilotu eğitimi almaya gönderildi. 1950'lerin sonunda artık Alevi köylülüğünden usta pilotluğa ve subaylığa geçmişti. Ancak gayet politize olan Suriye silahlı kuvvetlerinde subaylar, askerlikle olduğu kadar devlet işleriyle de uğraşırlardı. Esad da bu bakımdan istisna değildi. Subaylığı ve pilotluğunun yanı sıra Baas Partisi için örgütleme faaliyetlerine başlamıştı.

Esad'ın siyasal görüşüne sahip olan biri için Birleşik Arap Cumhuriyeti dönemi (1958-1961) çok sıkıntılıydı. Nasır'a hayrandı ve Arap birliği fikrini destekliyordu. Ancak Mısır'ın birliğe hakim olmasından ve özellikle Nasır'ın Baas Partisi'nin dağıtılmasında ısrar etmesinden rahatsız oluyordu. Mısır makamlarının kendisini muhtemel bir bela olarak gördükleri için olacak, Kahire'de anlamsız bir göreve getirildiğinde bu görüşü değişmemişti. Kahire'de kendisi gibi düşünen genç Suriyeli subaylarla ülkelerinde Baas Partisi'ni yeniden kurmak amacıyla gizli bir örgüt oluşturdu. Aradıkları fırsat, Suriye'nin 1961'de BAC'den ayrılmasını izleyen iki yıllık siyasal karışıklık döneminde ellerine geçti.

Esad ve subay arkadaşları 1963'te bir darbeyle Baas'ı tekrar iktidara getirdiler. Darbe, birbirine sıkıca bağlı genç Alevi subayları da iktidara getirmişti ve bunlar Suriye'nin siyasal hayatı üzerindeki kontrollerini pekiştirmeye girişmişlerdi. Grupta otuz üç yaşında Suriye hava kuvvetleri komutanı olan Esad'dan başka, her ikisi de onun gibi köylü kökenli olan Muhammed Umran ve Salih Cedit bulunuyordu. Devlet başkanı Emin el-Hafız, Sünni bir Müslüman olduğu halde iktidar üç genç Alevinin elindeydi. İç politikalarının esa-

sı, Baas yönetimini pekiştirmek ve Suriye toplumunu daha eşitlikçi bir temelde yeniden oluşturmaktı.

Yeni Baasçı rejimin toplumsal reformları, kent eşrafına karşı siyasal ve ekonomik kampanyayı sürdürdü. Rejim 1965'te 100 şirketi millileştirdi, büyük toprak sahiplerinin topraklarına el koyup dağıtmaya başladı. Ertesi yıl eski etkin ailelerin bütün üyeleri devlet memurluklarından çıkarıldı. Yeni askeri rejim, Baas'ın omurgasını oluşturan köylü kökenlilerle orta sınıf kentliler -öğretmenler, memurlar ve üniversite öğrencileri- arasında bir ittifak kurarak Suriye siyasal seçkinlerini yeniden yapılandırıyordu.

Esad'ın genç subaylar grubu 1966'da bir iç darbeyle Emin el-Hafız'ı devirdiler ve rejimi Baas'ın ilk destekçilerinin çoğundan temizlediler. Bunlar arasında partinin kurucuları Eflak ve El-Bitar da vardı ve onların ikisi de bir daha dönmemek üzere yurtlarını terk ettiler. Darbeden çıkan rejim görünüşte sivillerin yönetimindeydi, oysa gerçekte darbeyi planlayan askerlerin kontrolü altındaydı. Esad artık, hava kuvvetleri komutanlığından başka savunma bakanı olarak silahlı kuvvetlerin hakim kişisi olmuştu. Arkadaşı Alevi Cedit, Baas Partisi'ni kontrol ediyordu. İsrail'in Suriye hava kuvvetlerini yok eden ve Suriye topraklarını işgaliyle sonuçlanan Haziran Savaşı, rejimi ve özellikle de savunma bakanını gözden düşürdü. Ancak Esad yenilginin arkadaşlarının yanlışlarından kaynaklandığına inanıyordu; bunun üzerine Suriye'de bütün karar mekanizmasını kendi eline almaya karar verdi. 1970 Kasım ayında Cedit ile hükümet üyelerinin tutuklanmasını emrederek hedefine ulaştı. Esad ertesi yıl yedi yıllığına cumhurbaşkanı seçildi. Köylü kökenli Alevi, Suriye'de iktidarın zirvesindeydi artık; peki, bu yeni gücüyle neler yapacaktı?

İktidar Araçları

Araştırmacıların çoğu Esad'ı tedbirli, hesapçı ve pragmatik bir siyasetçi olarak tanımlar. Pragmatikliği Baasçı ilkeleri uygulamasındaki ılımlılık ve rejim için halk desteği tabanını genişletme çabalarında kendini gösteriyordu. Esad'ın hükümeti Baasçı doktrinde yeralan sosyalist politikaları izlemekle birlikte özel girişimcilik konusunda 1960'ların radikal askeri rejimlerinden daha hoşgörülüydü.

Esad'ın rejimine destek sağlamak için pragmatik bir jesti de, Suriye'nin on yıldan uzun süredir görmediği geniş tabanlı ve daha şeffaf

siyasal katılım kurumları oluşturmak oldu. Hükümet 1973'te Halk Konseyi denen seçilmiş bir meclisi sağlayan yeni bir anayasa getirdi. Ancak anayasa, cumhurbaşkanına o kadar geniş yetkiler veriyordu ki, meclis demokratik yönetim sembolünden başka bir şey değildi. Anayasanın en tartışmalı maddesi, cumhurbaşkanının Müslüman olması şartını kaldırmış olmasıydı. Suriye'deki Sünni çoğunluk nezdinde bu, Alevi başkanın rejiminin hem laik hem de mezhepçi olması anlamına geldiğinden büyük kentlerde gösteriler düzenlediler. Esad hemen geri adım atarak, maddeyi cumhurbaşkanının Müslüman olması şeklinde değiştirdi. Aynı zamanda Şii ulemasının ileri gelen bir üyesinden, Alevilerin Müslüman olduğunu belirten bir fetva aldı. Protestolar ve Esad'ın bunlara tepkisi, mezhep gerilimlerinin Suriye'nin siyasal hayatında hâlâ rol oynamakta olduğunu gösteriyordu.

Esad pragmatik olduğu kadar hesapçı bir insandı ve hesapları arasında, elde etmek için o kadar çok çalıştığı iktidarı elden kaçırmama kararlılığı vardı. Esad başkanlığa yükselmek için orduyu ve Baas Partisi'ni kullanmış, iktidarı eline aldıktan sonra bunları rejiminin temeli olarak yerleştirmişti. Kendisi Baas'ın genel sekreterliğini üstlenerek devletin ve partinin başına geçmiş oldu. Baas'ın hassas hiyerarşisi, kendisine bağlı halk komiteleri ağı ve silahlı kuvvetlerde şubeleriyle etkili bir siyasal denetim aracına dönüştü. Rejimin diğer dayanakları olan ordu ve iç güvenlik güçleri, devlet otoritesini hakim kılıyor ve gerektiği zaman muhalefeti eziyordu.

Esad kendi rejimine sadakati, iktidar hiyerarşisine akrabalarını ve güvenilir yardımcılarını getirerek sağlıyordu. Bu bakımdan Esad'ın başkanlığı elde etmedeki kişisel zaferi, Alevi toplumu adına da bir zaferdi. Alevi subaylar orduda ve güvenlik örgütlerinde en önemli mevkilere getirilmişler, böylece rejimin devamında çıkar sahibi olmuşlardı. Buna ilaveten Esad'ın aile üyeleri, düzenli ordu yapısının dışındaki özel kuvvetlerin başına getirilmişlerdi. Bunlardan en önemlisi olan ve Savunma Bölükleri olarak anılan seçkin muhafız birliğinin başında, cumhurbaşkanının küçük kardeşi Rıfat bulunuyordu. Rejimin belirgin bir Alevi görüntüsü alması, Sünni çoğunlukta kuşku uyandırmaya başlamıştı.

Yeni iktidar yapısında yer almayı başaran Sünni Müslümanlar, eski kentli eşraftan çok mütevazı geçmişlerden geliyorlardı. Dolayısıyla yeni rejim, Aleviliğinin yanı sıra kesinlikle köy kökenliydi ve kent temelli eşraf ailelerinin aleyhine taşranın yükselişini tem-

sil ediyordu. Esad'ın devletinin yeni seçkinleri, 1940'lar ve 1950'lerde Baas Partisi'ni kuran reformculardan farklıydılar. Partinin kurucuları Eflak ve El-Bitar, Şam kökenliydiler ve fikirlerini Paris'te Avrupa edebiyatı ve felsefe okurken oluşturmuşlardı. Bir dereceye kadar 19. yüzyılın yüksek öğrenimi Avrupa'da arama uygulamasının devamını simgeliyorlardı. Ancak Esad'ın rejiminin yetkilileri köylerden ve kasabalardan geliyorlardı; eğitimlerini basit köy okullarında ve milli askeri akademide almışlardı. Avrupalı filozofların soyut fikirlerinden veya Batı Avrupa'da uzun süreli deneyimlerden elde etmiş değillerdi.[77] Mısır'ın Hür Subaylar'ı gibi pragmatik askerler ve yöneticiler olarak hedefleri, ülkelerinin Ortadoğu bağlamında ihtiyaçlarına ve ele geçirdikleri gücü kaybetmemeye odaklanmıştı.

İç Politika: Ekonomi ve Toplum

Esad 1970'de iktidarı aldığında, Suriye'nin ekonomisi tarıma dayalıydı ve ülkenin en çok gelir getiren ihraç malı pamuktu. Esad iktidarının ilk on yılında ekonomi hizmet, sanayi ve ticari sektörlerin hakimiyetine girdi ve petrol başlıca döviz kaynağı olarak pamuğun yerine geçti.

1960'ların Baasçı rejimleri, Suriye'nin mevcut özel girişim ekonomisini, devlet kontrolüne dayanan bir ekonomiye dönüştürmüşlerdi. Bu dönüşüm büyük şirketlerin, bankaların, sanayi kuruluşlarının ve ulaşım şirketlerinin millileştirilmesi yoluyla sağlanmıştı. Ayrıca, büyük topraklara el konup toprak dağıtımı başlatılmıştı. Esad ekonomiye kamu sektörünün hakimiyeti ilkesini korudu, ama seleflerinden çok daha az doktrinciydi. Ekonomiyi liberalleştirip özel sektör faaliyetlerindeki kısıtlamaların bazılarını gevşeterek Sünni kentli işadamlarına karşı uzlaşma jestlerinde bulundu.

Kamu sektörü hakimiyeti ve özel sektör katılımı bir süre başarılı oldu ve Suriye 1970'lerde ekonomik bir patlama yaşadı. Petrol üreten Arap ülkelerinden mali yardım, diğer ülkelerden krediler ve Suriye'nin kendi mütevazı petrol sanayiinden gelen gelir, hükümete büyük kalkınma projelerine başlama ve devlet hizmetlerini arttırma imkânı tanıdı. Ancak Suriye'nin ekonomik refahı Ortadoğu'nun siyasal durumuna bağlıydı ve Esad'ın politikaları petrol zengini dev-

---

77) Bu kıyaslamanın kaynağı olarak bkz. Patrick Seale, *Asad of Syria: The Struggle for the Middle East* (Berkeley, 1989), s. 98.

letleri kendisine yabancılaştırınca, ülkenin ekonomisi başaşağı gitti ve hükümet kemer sıkma önlemleri almaktan başka çare bulamadı.

Suriye'nin ekonomik kalkınması iç sorunlardan da etkileniyordu. Eğitimli yönetici ve teknisyen sayısı, hızla genişleyen devlet kurumlarına yetmiyordu. Ayrıca, en üst idari görevler genellikle liyakatten ziyade Baas Partisi'ne sadakata göre dağıtıldığı için verimsizliğe yol açılmaktaydı. Son olarak, rejimin ekonomik kalkınması bir yolsuzluk ağı içinde kalmıştı. Esad'ın mütevazı bir hayatı olmasına rağmen, onun eteğine yapışarak iktidara gelen bazı yüksek düzey yetkililer lüks içinde yaşamaktaydılar. Bazı subayların, devlet memurlarının ve parti yöneticilerinin lüks tüketimi, rüşvet ve karaborsacılıkla finanse edilmekteydi. Bu işleri yapanların başında gelen cumhurbaşkanının kardeşi Rıfat'ın pahalı zevkleri ve karanlık mali işleri herkesçe bilinmekteydi.

Esad belki de kendisinin köy kökenli olmasından dolayı köylülerin hayat standardının düzeltilmesine büyük öncelik vermekteydi. Hükümeti kırsal kesimde eğitim ve sağlık hizmetlerini yaygınlaştırmış, ulaşım ve sulama sistemleri kurmuş, tarımla uğraşanlara tohum, makine ve kredi sağlamak üzere köy kooperatiflerini kurmuştu. Bu önlemlerle kırsal hayat koşulları düzeltilmişse de, rejimin tarımsal üretimi arttırma girişimleri pek başarılı olamamıştı. Toprak dağıtım planları uygulamaya konmuştu ama Suriye köylülerin çoğunluğu topraksız kalmışlardı. Ayrıca, merkezi planlamanın getirilmesi tarımsal kararların bürokratlaştırılmasına yol açmış, Baas Partisi'nin tarımdan anlamayan yetkilileri ürün rotasyonu, pazarlama ve bunun gibi konularda karar verme durumuna gelmişlerdi. 1970'ler ve 1980'lerde pamuk üretimi önemli ölçüde artmışsa da, gıda ürünleri tüketici ihtiyacına ayak uyduramamıştı ve Suriye giderek artan miktarlarda gıda maddesi ithalatına başlamıştı.

Esad iktidara geldiğinde ülkenin okuryazarlık oranı yüzde 60 civarındaydı. Hükümetinin cehaleti on yılda ortadan kaldıracağını ilan etmişse de, okula devam eden öğrenci sayısında büyük sıçrama kaydedilmesine rağmen on yıl sonra bu oran hâlâ yüzde 50 civarındaydı. Suriye yılda yüzde 3.7 oranıyla dünyanın nüfus artışı en yüksek ülkeleri arasında olduğundan ve devletin öğretmen ve derslik sağlama oranı buna yetişemediğinden sorun çözümsüz görünüyordu. Orta eğitimini tamamlayabilen öğrencilere parasız eğitim ve serbest giriş politikasıyla yüksek öğrenim imkânı sağlanıyordu. Bu po-

litikayla Suriye, toplumun bütün kesimlerine üniversite öğrenim görme fırsatı yaratmışsa da, bu sürecin kalabalık sınıflar ve düşük eğitim standartları gibi olumsuz sonuçları da olmuştur.

Esad rejiminde eğitim sisteminin her düzeyi merkezi hükümetin sıkı denetimi altındaydı ve hükümet, sınıfı öğrencilere Baas ideolojisi aşılamak adına bir forum olarak kullanıyordu. Sistem, otoriteye itaat ve parti ilkelerine bağlılık yerleştirmek üzere düzenlenmişti. Rejimin eğitimi kullanması özellikle üniversite düzeyinde çarpıcıydı: Parti ve güvenlik servisleri öğretmen atamalarını titizlikle inceliyorlar ve toplumda ilerleme fırsatı bulacak kişilerin doğru siyasal davranış kurallarına uyum sağlayanlardan olmasını sağlamak için üniversiteye girişi kontrol altına alıyorlardı.

Siyasal ve entelektüel özgürlüklerdeki bütün kısıtlamalarına rağmen Esad rejimi toplumsal reformlara devam etmekteydi. Kadınlar lehine eşit haklar ve ayrıcalıkları yasa güvencesine alarak kadın eşitliğini sağlamıştı. Kadınlar parlamentoya girebiliyorlar, çeşitli mesleklerde çalışıyorlar, yargıçlık yapabiliyorlardı ve 1976'da Esad'ın kültür bakanı bir kadındı. Ancak halk uygulaması mutlaka yasalarla uyum içinde değildi ve muhafazakâr sosyal davranışlar yine de kadınların işgücüne katılmasını kısıtlamaya devam ediyordu. Ayrıca, Esad'ın muhalifleri rejimin kadın özgürlüğünü teşvik etmesini, hükümetin laikliği ve İslami değerlere saygısızlığı olarak vurgulamaktaydılar.

Rejim Baas Partisi'ne özgü toplumsal değişim ilkesini yerleştirmeye çalışırken, siyasal katılık, kültürel tekörneklilik ve entelektüel itaat da getirmekteydi. Bu, bir yandan reform ilkelerini taahhüt eden, diğer yandan otoriter askeri rejimin korunmasını amaçlayan bir hükümetin çelişkisiydi. Suriye'nin değişimi bireylerin yaratıcı enerjisiyle değil, devletin kontrolü altında olacaktı. Nihayetindeyse devlet boğucu, verimsiz ve baskıcı bir yapıydı.

Ortadoğu'da Suriye: Üstünlük Peşinde

Esad'ın gözünde İsrail'le çatışma diğer bütün dış politika konularının üzerindeydi. Onun görüşünce, İsrail, hedeflerini ABD'nin belirlediği yayılmacı bir devletti. Esad, Suriye'nin görevinin İsrail tehdidine direnmek ve Arap birliği davası uğruna çalışmak olduğuna inanıyordu. Esad'ın İsrail konusundaki kaygısı, Suriyelilerin çoğun-

luğunun fikirlerini yansıtmaktaydı; Suriyeliler Filistin'in kaybını diğer daha uzak Arap devletlerinden fazla hissetmekteydiler. Osmanlı'nın son döneminde, sonraları Filistin mandası olan bölge güney Suriye'nin parçasıydı ve bunun İsrail devletine dönüşmesi Suriyeliler arasında köklü bir öfke uyandırmıştı.

Esad eğer Suriye Arapların İsrail'e karşı mücadelesine önderlik edecekse, ülkenin silahlı kuvvetlerinin güncelleştirilmesi gerektiğinin farkındaydı. Bunun için Sovyetler Birliği'nden sağladığı silahların miktar ve kalitesini yükseltmesini istedi. Sonunda Suriye silahlı kuvvetlerinin mevcudu 1967'de 50 binden 1973'te 225 bine ve 1980'lerin başında 400 binin üzerine çıktı. Fakat ordunun böyle daha önce hiç görülmemiş şekilde büyümesi çok pahalıya mal olmaktaydı. 1980'lerin başında Suriye gayrisafi milli hasılasının yüzde 20'den fazlasını orduya harcıyordu. Silah alımları ülkenin ekonomisini zora soktu ve iç projelere yatırılabilecek fonları tüketti.

Esad'ın en büyük arzusu, Suriye'nin 1967'de İsrail'e kaptırdığı Golan Tepeleri'ni geri almaktı. Bu isteğinin ancak savaşla gerçekleşebileceğine inanıyordu. Araplar askeri yeteneklerini gösterdikleri takdirde uluslararası toplumda ciddiye alınabilirlerdi. Esad kendisine müttefik olarak Mısır cumhurbaşkanı Sedat'ı buldu. Birlikte 1973 Ekim askeri harekâtını planladılar. Savaş iki Arap ülkesi adına iyi başladıysa da, Suriye için yenilgiyle sonuçlandı. Ancak Golan Tepeleri uğruna savaşa girilmiş ve yeni Suriye ordusu iyi bir performans göstermişti. Esad'ın bir Arap koalisyonunun zamanla İsrail'in elindeki toprakları geri alacağına inanması için artık somut bir sebebi bulunuyordu. Ne var ki Mısır, İsrail'e karşı kampanyadan vazgeçince, böyle bir koalisyon için inanılır ortak bulma imkânını kaybetti.

18. Bölüm'de Sedat'ın 1979'da Washington'da Mısır-İsrail barışını imzalamak için ne kadar çetin görüşmeler yaptığını görmüştük. Esad'ın görüşünce, Sedat Ortadoğu'da bir ABD-İsrail düzenine taraf olarak Arap davasına ihanet etmişti. Suriye başkanı bu düzenin devam etmesine izin verilmemesine kararlıydı. Buna direnecek güvenilir Arap müttefik olmayınca Esad, Suriye'nin bunu İsrail'le askeri eşitlik elde ederek yapmasına karar verdi. Bu karar da yukarıda sözü edilen muazzam silahlanmanın gerekçesi oldu.

Esad, İsrail'le askeri eşitlik elde etmeye çalışırken, aynı zamanda Suriye'yi Arap dünyasının en güçlü devleti konumuna yükseltmeyi

planlıyordu. Aslında Arapların İsrail'in varlığına tepkilerinin Suriye'nin kontrolünde kalmasını sağlayacak bir bölgesel hegemonyaya ulaşma isteği ortaya atmıştı. Bu arzunun yerine getirilmesi pahalıydı, ama ihtiyatsız bir politika değildi. Esad'ın hesapçı karakterine uygundu. Amacı, FKÖ'nü olduğu kadar Suriye'nin yörüngesine düşen Lübnan ve Ürdün'e hakim olmaktı. Suriye, askeri gücüyle bu devletleri korkutacak ve Mısır gibi İsrail'le barış yapmalarını önleyecekti. Aynı zamanda, kendi ordusu güçlenmeden onların ve özellikle FKÖ'nün İsrail'i bir misillemeye yöneltecek faaliyetlere girmekten men etmeye çalışacaktı.

Esad'ın bölgesel politikası Suriye içinde pek tutulduğundan, iktidarının ilk yıllarında ülke içinde durumunu sağlamlaştırmasına yardımcı olmuştu. Arap dünyası genelinde de Pan-Arap birliği alanında Nasır'ın muhtemel halefi olarak görülüyordu. Ancak Esad'ın Lübnan iç savaşına karışması ününü baltalamış ve liderliğini hem Suriye'de hem de Arap dünyasında sorgulanabilir duruma getirmişti. 18. Bölüm'de görüldüğü üzere, Suriye 1976'da Lübnan'da solcu Müslüman-FKÖ ittifakına karşı Maruni Hıristiyanların yanında yer aldı. Esad iç savaşın sonucunu etkileyeceğini ummuştu, ama Suriye kuvvetleri pahalı ve kesin olmayan bir askeri işgal içinde saplanıp kaldılar. Esad, ordusunu Filistinlilerin sözde savunucusu olan FKÖ'ne karşı göndererek davalarına sadakati konusunda kuşku uyandırmıştı.

Esad, Lübnan'a müdahalesiyle Arapların hoşnutsuzluğunu üstüne çekme riskini göze almışsa da, 1980-1988 İran-Irak savaşında bundan daha cüretli bir adım atacaktı. Suriye ile Irak arasında uzun zamandır devam eden rekabet, 1970'lerde her iki devletin Baas Partisi'nin farklı gruplarının yönetime girmesiyle daha da sertleşmişti. İki devlet de birbirini gerçek Baasçı ilkelerden sapmakla suçluyordu ve Şam ile Bağdat'ın propaganda makineleri ağır hakaretler yağdırıyordu. 1979'da şahı deviren İran devriminin başa Ayetullah Humeyni liderliğinde militan bir Şii İslami rejimi geçirmesi, Suriye ile Irak arasındaki gerilimi arttırmıştı. Irak cumhurbaşkanı Saddam Hüseyin, Humeyni'nin İslam devrimi çağrısının Irak'ın huzursuz Şii çoğunluğunu etkilemesinden korkmaktaydı. Saddam Hüseyin bu yüzden 1980'de silahlı bir çatışma başlatarak, yeni İran rejimini yıkmaya çalıştı. Uzun savaşta Arap devletlerinin çoğu Irak'ı desteklediler-se de, Suriye bunlar arasında değildi. Esad, Arap dünyası ve Sünni Arap fikirlerinden kopup, Arap olmayan Şii İran'ın tarafını tutmuş-

tu. Esad, Humeyni rejimini ABD-İsrail düzenine bir protesto olarak görüyor ve Arapların Tahran'daki yeni hükümeti desteklemeleri gerektiğine inanıyordu. Esad'ın tutumunda belirli bir mantık olabilirdi, ama diğer Arap liderleri bunu göremeyince Suriye Arap dünyasında giderek tecrit edilmiş konuma düştü.

Suriye bu tecrite rağmen, yeni askeri gücü sayesinde Esad'ın aradığı bölgesel etkinliğe kavuştu. 1980'lerin ortalarına gelindiğinde Suriye, kendi katılımı olmadan herhangi bir Arap-İsrail barış anlaşması yapılamayacağını ve başkalarından gelebilecek her türlü barış önerisinin Suriye tarafından sabote edileceğini bildirecek güce ulaşmıştı.

İçerdeki Kriz: İslami Muhalefet

Suriye halkı Esad'ın Lübnan'da FKÖ'ye karşı müdahalesine ve Irak'la savaşında İran'ı desteklemesine itiraz ediyordu; az daha hükümeti devirecek bir muhalefet hareketi başlamıştı. Dış politikayla hiç ilgili olmayan bazı sebepler de protestoyu haklı göstermekteydi: Bu, açık şekilde laik ve reformcu olan bir Alevi rejime karşı muhafazakâr Müslüman ve Sünni protestosuydu; bir zamanların hakim kentli ailelerin aleyhine, kırsal kesime ve azınlık gruplarına hizmet götüren bir rejime karşı kentli protestosuydu; ve yeni zengin parti ve memur seçkinleri doğuran bir rejime, baskıcı olduğu kadar yolsuzluğa bulaşmış bir rejime karşı bir halk protestosuydu.

Muhalefet eski ticari kentler olan Halep, Hums ve Hama'da yoğunlaşmıştı ve Müslüman Kardeşler'in Suriye şubesiyle ilişkili genç militanlar tarafından başlatılmıştı. Baas'ın 1963'te iktidara gelmesinden beri partinin laikleştirme eğilimlerine karşı İslami protesto patlamaları yaşanmıştı. Bu huzursuzluk 1976'da devlet ve parti yetkililerine ve özellikle de ileri gelen Alevilere yönelik şiddetli saldırılar dalgasıyla yeniden ortaya çıktı. Alevi mezhebinin üyelerinin seçilmesi, muhalefetin güçlü Sünni karakterinin göstergesiydi. 1970'lerin sonları boyunca rejim karşıtı güçler, çoğunlukla hükümete karşı kent gerillaları kampanyasıyla faaliyetlerini arttırdılar. Çeşitli militan örgütler, amacını rejimi devirmek ve Suriye'de bir İslam devleti kurmak olarak açıklayan bir İslami Cephe'de birleştiler. Cephe, Esad'ın Alevi kökenini vurguluyor ve onu bir kâfir olarak niteliyordu. İslami Cephe'nin operasyonlarının başarısı rejimin otoriteryanizmi, adam kayırmacılığı ve yolsuzluğundan şikayet eden Suriyelileri bünyesinde topladı.

Esad'ın güvenlik güçleri yüzlerce kişiyi tutukladıysa da, şiddet olayları yayılmaya devam etti. İslami Cephe 1980'de Şam'da hükümet tesislerini imha etti ve protesto hareketi büyük bir isyan niteliklerini almaya başladı. Rejim karşıtı güçler en büyük zaferlerini 1982 Şubat ayında Hama kentinin bazı kısımlarını ele geçirip, bütün Suriyelileri hükümete karşı cihada çağırdıkları zaman elde ettiler. Esad, Hama ayaklanmasına acımasız bir sertlikle karşılık verdi. Küçük kardeşi Rıfat Esad'ın komutasındaki Suriye ordusu, kente ve sivil halkına karşı öldürücü bir saldırı başlattı. İsyancıların saklandığı eski kent ağır topçu ateşine tutuldu, tanklar yıkıntılar arasından geçerek ayakta kalan her şeyi ezdiler. Kiliseler, camiler ve evler yıkıldı, mahalleler dümdüz edildi. İki hafta sonra askeri operasyon durdurulduğunda Esad rejimi kendini kurtarmış ve ayaklanmayı bastırmıştı, ama bunun maliyeti çok büyük olmuştu. Hama kentinin büyük kısmı yıkıntıya dönüşmüş, en az 10 bin kişi kendi hükümetlerinin ordusu tarafından öldürülmüştü. Hama'daki olaylar Suriye toplumunu korkudan ürpertmişti. Hafız Esad diğer muhtemel muhaliflerine, rejiminin iktidarda kalmak için elindeki bütün gücü ne pahasına olursa olsun kullanacağını göstermişti.

Esad'ın otoritesine bundan sonraki ciddi meydan okuma, kendi iktidar grubundan geldi. 1983 ve 1984'te Esad bir kalp krizi geçirdikten sonra halkın önüne pek çıkmadı. Bu dönemde seçkin Savunma Bölükleri'nin komutanı olan kardeşi, iktidarı ele geçirmek istedi. Birliklerini Şam içinde ve dışında stratejik yerlere yerleştirdi; cumhurbaşkanına sadık diğer generaller de Rıfat'a karşı çıkmak için kendi güçlerini başkente taşıdılar. Suriye bir kere daha silahlı kuvvetler içindeki bölünme yüzünden çatışmanın eşiğine geldi. Ancak Esad'ın krizi ustaca yönetmesi, şiddeti önleyip otoritesini tekrar kurmasını sağladı. Rıfat iktidar çevrelerinden ve daha sonra Suriye'den uzaklaştırıldı.

Esad yine baştaydı, ama Hama'daki isyancılara, Şam'daki kardeşine pabuç bırakmaması, otoritesinin halkın onayına veya sivil kuruluşlara değil, silahlı kuvvetlerin sadakatine dayandığını göstermişti. Bu iki krizin sonrasında rejim baskısını arttırdı, halktan biraz daha uzaklaştı ve Esad daha önce olmadığı kadar 'toplu hayranlık nesnesi' oldu.[78] Cumhurbaşkanının çevresinde bir kişilik kültü yaratılması, Esad ile danışmanlarının belirli ölçülerde duy-

---

78) *A.g.y.*, s. 339.

dukları güvensizliği, rejimin politikalarının halk tarafından benimsenmediğini akla getiriyordu. Dolayısıyla, diktatörlüğün bütün unsurları pekiştirilmiş olmaktaydı.

SADDAM HÜSEYİN VE BAAS DÖNEMİNDE IRAK

Saddam Hüseyin'in Yükselişi

1958'de monarşiyi deviren darbe, Irak'ı bir siyasal ve toplumsal istikrarsızlık dönemine sokmuştu. 1968'de gerçekleşen darbe -on yıl içinde üçüncüydü- ülkeyi sık sık etkileyen siyasal çalkantılar dizisinin bir yenisi olarak görünmüştü. Ancak 1968 darbesinin iktidara getirdiği grup, otuz beş yıl devam edecek istikrarlı bir rejim kurdu. Rejimin karakterini şekillendirip politikalarını belirleyen Saddam Hüseyin'di.

Suriye'nin Esad'ı gibi Hüseyin, Baas Partisi'ni ülkesinin başkanlığına basamak olarak kullanan mütevazı, köy kökenli bir insandı. Esad'dan farkı Sünni Arap olmasıydı ve Sünniler azınlık olmalarına rağmen Osmanlı zamanından günümüze değin bölgenin merkezi yönetimine hakim olmuşlardı. Saddam Hüseyin 1937'de Dicle kıyısında orta düzey bir idari kasaba olan Tıkrit'te, topraksız bir köylü ailesinin çocuğu olarak dünyaya geldi. Babası o doğmadan ölmüştü ve küçük Hüseyin'i 1941'de İngilizlere karşı Raşid Ali isyanına katılan ve isyan bastırılınca hapse atılan amcası büyüttü. Saddam Hüseyin'in amcasının İngilizlere ve İngiltere destekli monarşiye olan düşmanlığından etkilenmiş olduğu söylenmektedir.

Hüseyin on sekiz yaşına kadar Tıkrit'te okudu, ondan sonra liseye başlamak üzere Bağdat'a gitti. Öğrenimi siyasal faaliyetlere katılması yüzünden kesintiye uğradı. Monarşiye karşı artan protesto hareketleri dalgasına katıldı ve 1957 yılında Baas Partisi'ne girdi. 1959'da Irak cumhurbaşkanı Abdülkerim Kasım'ı öldürmeye yönelik başarısız bir girişime katıldı. Suikast girişiminden sonra Hüseyin ülkeden kaçmayı başardı, Kahire'ye yerleşti ve orada yirmi dört yaşında lise öğrenimini tamamladı.

Baas 1963'te Bağdat'ta kontrolü ele geçirince Hüseyin Irak'a döndü, ama Baas rejimi iktidarda sadece birkaç aydan sonra devrilince hapse atıldı. Hapiste iki yıl kaldıktan sonra kaçtı ve parti adına çalışmalarına devam etti. O sırada Baas, eski bir subay ve başbakan

olup Tıkritli ve Saddam Hüseyin'in akrabası olan Ahmed Hasan el-Bekir'in (1914 doğumlu) yönetiminde yeni bir örgütlenmenin ortasındaydı. El-Bekir 1966'da genç akrabasının Baas'ın genel sekreter vekilliğine getirilmesini sağladı.

Saddam Hüseyin'in 1964 ile 1968 arasındaki siyasi mahkûm, parti örgütçüsü ve komplocu olarak deneyimleri siyasal davranışlara yönelik tavrını belirlemişti. Baas, yasaklanmış bir muhalefet partisi olduğu için çalışmalarını yeraltında yürütmeliydi. Sonuçta Saddam, gizli bir karar verme tarzı, çevresindekilerden kuşkulanma ve onlara güvenmeme eğilimi geliştirdi. Ayrıca, kızdırılmaması gereken bir insan olarak nam saldı.

Baas ve müttefikleri 1968 Temmuz ayında Arif rejimini devirerek, Hasan el-Bekir'in cumhurbaşkanı ve başbakan olduğu yeni bir hükümet kurdular. El-Bekir aynı zamanda devlet içinde karar verici merci olup, iç çevresinden oluşan Devrim Komuta Konseyi'nin (DKK) başkanı olmuştu. Memleketlisi Saddam Hüseyin 1969'da DKK'nin başkan yardımcılığına getirildi. Yeni rejim subay kadrosunda ve yüksek bürokratlar arasında temizlik yapıp, yerlerine Baasçıları getirerek kontrolünü pekiştirdi. Rejim daha ilk baştan sadakatlerinden kuşkulandığı kişilere karşı acımasızca davranıyordu. Yüzlerce kişi uzun hapis cezalarına çarptırıldılar, bir kısmı Iraklılara, rejime karşı geldikleri takdirde kendilerini neyin beklediğini göstermek üzere halkın önünde asıldılar. 1970 sonunda 'resmi' idamların sayısı 88'i bulmuştu.

Rejim, düşmanlarını ayıklarken, bir yandan da dostlarını saptamaya çalışıyordu. Suriye'de Hafız Esad'ın destek için Alevilere güvenmesine benzer şekilde El-Bekir ve Saddam Hüseyin de Tıkritli akraba ve dostlarına döndüler. Rejimin ilk yıllarında Tıkritliler, hükümetin dayanağı olan bütün örgütlerde kilit noktalara getirildiler. Böylece 1973'te bir ara DKK'nin dokuz üyeliğinden dördünde; parti, ordu ve hükümetin kilit noktalarında; hava kuvvetleri, Bağdat garnizonu ve Cumhuriyet Muhafızlarının tank alayı komutanlıklarında hep Tıkritliler bulunuyordu. Rolleri o kadar kritikti ki, bir tarihçi, "Baas partisi Tıkritliler aracılığıyla değil, Tıkritliler Baas partisi aracılığıyla hüküm sürüyorlar," demişti.[79] Aynı orta boyda bir ka-

79) Hanna Batatu, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq* (Princeton, 1982), s. 1008.

sabadan gelen ve çoğu birbirleriyle akraba olan insanların ülke çapında bu şekilde sivrilmeleri, rejimin politikasına kurumsal ya da ideolojik değil, kişisel bir hava katıyordu.

Saddam Hüseyin'in otoritesi, Baas Partisi'nin sivil kadrolarından, yeni Baas milislerini kontrolü altında tutmasından ve kendisine kimin yükselip, kimin düşeceği konularında karar vermesi için gerekli bilgiyi sağlayan karmaşık güvenli örgütlerinin başı olarak mevkiinden kaynaklanıyordu. Saddam 1970'lerin başında rejimin ardındaki gerçek güç olarak ortaya çıkmıştı. Ancak el-Bekir hâlâ önemli bir rol oynamayı sürdürmekteydi. Eski bir subay olarak silahlı kuvvetler içinde bağlantıları vardı ve cumhurbaşkanlığı gücünü subaylar arasında Baasçı etkisini arttırmak amacıyla kullanıyordu. El-Bekir ve genç Hüseyin, birlikte etkili bir şekilde çalışıyorlardı ve rejimleri, gayet önemli ekonomik ve sosyal reformları gerçekleştirmişti.

1970'lerdeki siyasal hedefleri tek parti devleti kurmaktı, Baas'ı Irak toplumunun bütün alanlarına etkin bir şekilde taşımışlardı. İşçi sendikaları, öğrenci federasyonları ve kadın grupları hep parti denetimine girdi. Subay kadrosu da parti yörüngesine sokuldu ve terfiler parti üyeliğine bağlandı. 1977'de Baasçı yönetim konseyinin bütün üyeleri DKK üyesi olunca, parti ile devlet arasında bir ayrım kalmadı.

El-Bekir 1976'da askeri geçmişi olmayan Hüseyin'i kara kuvvetlerinde generalliğe getirdi. Hüseyin'in askeri hiyerarşisine geçişi El-Bekir'in önemini azalttı ve Bekir 1979'da istifa etti. Hüseyin hemen cumhurbaşkanı, Baas Partisi genel sekreteri, DKK'nin başkanı ve silahlı kuvvetlerin başkomutanı olarak onun yerine geçti. Hüseyin devlet gücünün tamamına hakim olmayı garanti altına almak için, sadakatlerinden kuşkulandığı Baasçı yetkilileri ve subaylara karşı yeni bir temizlik ve idam dalgası başlattı. İktidarının daha sonraki yıllarında, rejimi tek kişi diktatörlüğüne dönüşene kadar bütün güçleri elinde toplamaya başladı.

İç Politika: Kürtler ve Şiiler ile Etnik ve Dini Gerginlikler

11. Bölüm'de, İngiltere'nin yarattığı Irak devletinin çok farklı bir nüfus yapısı olduğunu görmüştük. Irak nüfusunun çoğunluğunu genelde ülkenin güneyinde yaşayan Şii Araplar oluşturuyordu. Şiiler

İngiltere'nin başlattığı ve 1932'den beri bağımsız rejimlerin sürdürdüğü sistem tarafından ekonomik ve siyasal bakımdan dezavantajlı duruma düşürülmüşlerdi. Ayrıca, petrol zengini kuzeyde etnik bakımdan ayrı, büyük bir Kürt azınlık yaşamaktaydı. Siyasal otoritesinin bütün saldırgan merkeziyetçiliğine rağmen 1968 sonrası Baasçı rejim, Şiilerin hoşnutsuzluklarıyla Kürtlerin bağımsızlık taleplerini kontrol altına almakta güçlük çekiyordu.

Kürtlerin Irak toplumu içindeki tartışmalı konumu, Hüseyin ve El-Bekir'in Baasçı rejimini önceki hükümetlerden daha çok rahatsız etmekteydi. Kürt sorunu en basitiyle özerklik isteyen bir halk ile merkezi kontrol isteyen bir hükümet arasındaki, kendi milliyetini iddia eden kültür ve dil bakımından ayrı bir azınlık ile Arap milliyetçiliğinin önceliğine bağlı yönetici seçkinler arasındaki çatışmaydı.

Baas Partisi 1968'de iktidara geldiğinde Kürt bölgesi yine isyan halindeydi. Saddam Hüseyin 1970'de Kürtlere özerklik tanıyan bir anlaşma yapmış olmasına rağmen bu anlaşma uygulanmadı ve 1974'te Bağdat ile Kürtler arasındaki çatışma tam bir savaşa dönüştü. Geçmişte olduğu gibi hükümet güçleri ateş güçlerinden yararlanarak ilk başlarda kazanmış görünseler de, dağlardaki isyancıları alt edemediler. Bu durumda komşu İran'ın tavrı da Irak hükümetinin işini güçleştirmekteydi.

Muhafazakâr bir hükümdar, ABD'nin müttefiki ve ülkesinin etkinliğini Basra Körfezi bölgesine yayma emelleri olan İran şahı, Bağdat'ta devrimci sloganlar haykıran, silahlarını Sovyetler Birliği'nden sağlayan ve Körfez'in kuzeyi üzerinde kendi emelleri olan Baasçı rejimin ortaya çıkmasından rahatsız olmuştu. İran, Irak'taki Kürt isyanına yardım sağlayarak Bağdat hükümetini zayıflatmaya hazırdı. 1974-1975 çatışması sırasında şah, isyancılara yardım olarak silah ve İranlı Kürt birlikleri gönderdi. Sonra 1975'te iki ülke aniden Cezayir Anlaşması olarak anılan bir anlaşma imzaladılar: Irak, İran'ın uzun zamandır istediği Şattülarap suyolunun sınırlarını yeniden çizmeyi kabul etti; İran da buna karşılık olarak Iraklı Kürtlere sınırlarını kapatacak ve Irak'taki isyana yardımı kesecekti.

Anlaşma Irak Kürtleri adına bir felaket oldu. Güçlerini İran sınırının ötesine dağıtamayınca -Türkiye sınırı daha önceden kendilerine kapanmıştı- Irak hava kuvvetleri tarafından kırıldılar ve 1975 yazında ateşkes istediler. Baasçı rejim askeri zaferi garanti edince, getirdiği bir yeniden yapılanma planıyla Kürtlere sınırlı bir kültürel ve

siyasal özerklikten başka, yerel kalkınma projeleri için önemli miktarda para aktardı. Ancak Bağdat'ın Kürt politikasının başka ve zalim bir yanı vardı. Gelecekteki isyan imkânlarını asgariye indirmek için hükümet 250 bin Kürdü yerlerinden kopartıp, ülkenin orta ve güney bölgelerine yerleştirdi. Bazı bölgelerde Kürt çoğunluğunu azaltmak için de çok sayıda Arabı, Kürtlerin arasına gönderdi. Bu barış değil, pasifizasyon politikasıydı ve Kürtler de bunu böyle algıladılar. Karşılarındaki engellere rağmen 1970'lerin sonlarında direniş hareketlerini yeniden canlandırdılar. Bu hareket İran'la savaşta yeni bir canlılık kazandı ve sonra Körfez Savaşı'nın hemen ardından 1991'de yeniden ortaya çıktı.

Şii toplumunun merkezi hükümetle ilişkisi Kürtlerinkinden farklıydı. Şiiler, farklılaşmış olmalarından dolayı hükümete karşı ortak bir tavrı olan monolitik bir toplum değildi. 2. Dünya Savaşı'ndan sonraki yıllarda binlerce Şii kırsal güneyden Bağdat'a göçmüşler ve orada işçi ve memur olarak gündelik hayata karışmışlardı. Bu Şii kesiminin rejimden şikayetleri, dinden ziyade ekonomik ve siyasal düşüncelerden kaynaklanmaktaydı.

Ancak güneyin kırsal Şiilerinin dini kimlikleri önemini muhafaza ediyordu ve ulemanın etkisi hâlâ güçlüydü. İleri gelen ulema ve taraftarlarının Baas rejimine karşıtlıkları üç sebebe dayanmaktaydı: laikliği, Şiileri partinin veya hükümetin yüksek kademelerine atamayı reddetmesi ve dini kurumlar dahil toplumun bütün kurumlarına hakim olma girişimleri. Şii protestosu, ulemanın liderliğinde kurulan gizli Dava örgütüyle ifade ediliyor ve rejimin devrilerek İslami bir hükümetin kurulması amaçlanıyordu. 1977'de hükümet aleyhtarı büyük çaplı Şii gösterileri patlak verdi, aynı hareketler 1979'da kutsal Kerbela ve Necef şehirlerine yapılan hac sırasında tekrarlandı. Rejim Şii protestosunun boyutlarından telaşa kapılınca Dava'yla ilişkili pek çok kişiyi tutukladı, örgütün liderlerinden olan ulemadan ileri gelen bir kişiyi idam etti. Bu hareketler 1979'da Ayetullah Humeyni'nin iktidara geldiği ve İslami devrim çağrısında bulunduğu zamana denk düşüyordu. Bağdat rejiminin kendi Şii halkının sadakatine güvenmemesi, İran'la savaşa girilmesinin sebeplerinden birisiydi. Kürt isyanı ve Şii protesto hareketinin de gösterdiği gibi, Irak'ın milli birliği elli yıllık devlet olmasına rağmen hâlâ çok zaaflıydı.

Batılıların sahip oldukları şirketlerin Ortadoğu petrollerinin üretimi, pazarlanması ve fiyatlandırılması üzerindeki kontrolü, sürekli olarak bölgenin Batı'ya bağımlılığını hatırlatıyor ve Arap milliyetçileri adına sürekli bir huzursuzluk kaynağı oluyordu. Irak'ta 1958 devriminden sonra iktidara gelen rejimlerin hepsi, ülkenin petrol kaynaklarını yabancıların sahip oldukları Iraq Petroleum Company'nin (IPC) elinden almaya çalışmışlardı. IPC, pek çok Batılı şirketten oluşan bir konsorsiyumdu ve en büyük pay İngiltere'nindi; 2. Dünya Savaşı'ndan sonraki yıllarda Irak petrol sanayiinin bütün dallarına hakim olmuştu ve gücünü devretmeye hiç niyetli görünmüyordu. Ancak IPC'nin bu katı tutumuna daha fazla dayanamayan Baas rejimi, 1972'de şirketin millileştirildiğini ilan etti. Bu çok büyük siyasal ve ekonomik öneme haiz bir olaydı. Bir defa, rejimin en popüler kararıydı ve kabulüne çok büyük katkısı olmuştu. Ekonomik açıdan IPC'nin millileştirilmesi Irak'a o zaman görülmeyen yararlar sağlayacaktı. Hükümet Irak'ın petrol kaynaklarını 1973 Arap-İsrail savaşına eşlik eden devasa fiyat devriminin arifesinde ele geçirmişti. Örneğin, Irak'ın 1968 petrol geliri 476 milyon dolarken, 1980'de bu rakam 26 milyar dolar olmuştur.

Petrol gelirindeki bu büyük artış, rejimin bir sınai kalkınma ve sosyal reform programını başlatmasını sağladı. Suriye'deki karşıtları gibi Irak Baasçıları da özel girişime imkân sağlayan sosyalist bir ekonomiyi benimsemişlerdi. Kamu sektörü demir, çelik ve petro-kimya gibi ağır sanayilere yatırımda öncülük ediyordu. Irak sanayii usta işçi ve eğitimli yönetici yokluğu nedeniyle düşük verimlilikle çalışıyorsa da, bazılarının Irak'ın 2000 yılında küçük sanayi devletleri arasına yükseleceğini öngörmelerine imkân veren yeterli bir ilerleme vardı. Ancak ülkenin sivil ekonomik sektörü İran'la savaşta durakladı ve sonra 1991'de Körfez Savaşı sırasında ABD bombardımanıyla devletin bütün altyapısı çökertildi.

Rejim kırsal kesimde geniş bir reform programı başlatarak, eski kırsal seçkinlerin kalıntılarına darbe üstünde darbe indirdi ve köylülere toprak sahibi olmaları açısından yeni fırsatlar yarattı. 1970'de çıkartılan yeni tarım yasasıyla, bir kişinin sahip olabileceği arazi büyüklüğüne yeni sınırlamalar getirildi ve devlete büyük toprak sahiplerinin daha fazla toprağına el koyma yetkisi verildi. Devlet el koydu-

ğu topraklardan bir kısmını kiralamasına rağmen, çoğunu az toprağı olan ya da hiç olmayan köylülere dağıtıyordu. Yeniden dağıtım programı çok genişti; 1970 ila 1982 yılları arasında 164.400 çiftçiye toprak verilmişti. Rejim, tarım kooperatiflerinin kurulmasını da destekliyordu; büyük kolektif çiftliklerle başarısız deneyler yapılmıştı. Toprak reformu önlemleri kırsal kesimin toplumsal yapısını değiştirmiş olsa da, tarımsal üretimde fazla bir katkı sağlamadı. Suriye'de olduğu gibi Irak'ta da tarım, rejimin öncelikli konusu değildi. Doğal olarak, tarımsal üretim durakladıkça gıda maddesi ithalatı hızla arttı.

Petrol serveti sayesinde Irak, bir sosyal yardım devleti kurabilirdi. Hükümet vergileri indirdi, temel gıda maddelerini sübvanse etti, parasız sağlık bakımı sağladı ve üniversiteleri parasız yaptı. Yaygın kalkınma planlarına eşlik eden geniş istihdam politikası bu önlemlerle birleşince halkın genelde hayat koşullarında ve gelir düzeylerinde ilerleme sağlandı. El-Bekir ve Saddam Hüseyin'in Baasçı rejimleri sevilmemiş olabilirdi, ama 1970'lerde iktidarı pekiştirmesinin yanı sıra gelen refah, en azından halkta belli bir düzeyde kabul görmelerine yol açmıştı.

Hükümet, laik ve reformcu görüşüne uygun olarak kadınların hukuksal konumlarını iyileştirdi, onların öğrenim görme ve istihdam edilme fırsatlarını arttırdı. 1978'de medeni kanuna yapılan eklerle zorla evlenme uygulaması kaldırıldı, kadınların boşanma gerekçeleri arttırıldı, çokeşlilik bir yargıcın iznine bağlandı. Kadınların öğrenim imkânları arttırıldığı için 1982'de üniversite öğrencilerinin yüzde 30'unu kadınlar oluşturmaktaydı. Rejim kreşler açarak, ücretli doğum izni vererek ve eşit işe eşit ücret uygulaması getirerek kadınların işgücüne katılmalarını da özendirdi. Bunlar radikal önlemler olarak görünmese de, Irak toplumu için yeni bir yönü temsil ediyordu.

Halkın verimliliğini arttırmak için de rejim, cehalete karşı geniş bir kampanya başlattı. 1978'de başlayan kampanya, sadece okul çağı nüfusuna değil, yetişkinlere de yönelikti. Binlerce okuma yazma merkezi kuruldu ve Iraklıların bu merkezlere iki yıl devam etmeleri şartı getirildi. Aynı özen normal okul sistemine de uygulandı ve ilk ve orta dereceli okullardaki öğrenci sayısı büyük ölçüde arttı. Eğitim sistemi Baas doktrinini yaymak ve siyasal davranışı izlemek amacıyla kullanılıyordu. Bütün üniversite öğrencilerine Baasçı ideoloji dersleri zorunluydu ve rejim, öğretim üyelerinin sadece parti üyeleri olması adına gayret sarf ediyordu.

Baasçı rejimin iktidardaki ilk on yılında yönetici seçkinlerin sosyal bileşiminde de bir değişiklik meydana geldi. Parti, hükümet ve DKK üyeliğinde en yüksek mevkiler kırsal kökenli insanlar tarafından dolduruldu. Bu bakımdan Irak'taki gelişme Suriye'dekini andırıyordu ve Tıkritli köylülerin yükselişi Alevilerin yükselişine benzetilebilirdi. Irak'ta siyasal otorite kırsal kesimden gelen ve orada eğitim görmüş, üniversite öğrenimi görmemiş, Ortadoğu dışında okumamış ve bulunmamış insanların elindeydi. Bu insanlar ve onların lideri Saddam Hüseyin, Irak'ı karmaşık dış politika çatışmalarına soktukça, geniş dünyayı ne kadar az anladıkları ve geniş dünyanın onları ne kadar az anladığını ortaya koyuyordu.

Dış Politika

1968'den 1988'de İran'la savaşın sonuna kadar Irak'ın dış politikası önemli bir değişime uğradı. Baas rejimi iktidara geldiğinde Irak, Batı'dan kopmuş, silah ve teknik uzmanlık için bağlı olduğu Sovyetler Birliği'yle ittifaka girmişti. İki ülke arasındaki somut ilişki 1972'de on beş yıllık Irak-Sovyet dostluk anlaşmasıyla pekiştirildi.

Irak, Sovyetler Birliği'yle bağlarını sürdürürken petrol sanayii yüzünden Batı'dan ve dünya ekonomisinden tecrit edilmiş konumunu yavaş yavaş kırmayı başardı. Irak'ın kalkınma projeleri ve sosyal yardım programları petrol gelirine bağlıydı. Rejim bunu anlamış ve Japonya ve Batı dahil olmak üzere bulabildiği her yerden etkili teknik ve pazarlama yardımı almıştı. Irak planlama bakanı 1975'te şöyle diyordu: "Biz en iyi teknolojiyi, sipariş ve anlaşmaların mümkün olduğu kadar çabuk gerçekleştirilmesini istiyoruz."[80] Ekonomik gelişmeye bu pragmatik yaklaşım, rejimi inşaat projelerini Amerikan, İngiliz ve Fransız şirketlerine vermeye yöneltti. 1970'lerin sonunda Batılı şirketler, Irak'ın gayet kârlı silah pazarına girebilmek uğruna rekabet halindeydiler. Fransa, Mirage uçakları ve 200 tank siparişi alırken, İtalya da rejime gelişmiş tekneler satacaktı. Teknik uzmanlık ve silah ikmalinde bu kadar çeşitliliğe rağmen Irak, askeri donanım satın alımının büyük kısmını Sovyetler Birliği'nden temin etmekteydi. Rejim süper devletlere karşı resmi tutumunda Sovyet yanlısı ve ABD karşıtıydı. Ancak ekonomik kalkınma açısından, özellik-

80) Akt. Marion Farouk-Sluglett ve Peter Sluglett, *Iraq since 1958: From Revolution to Dictatorship*, 3. basım (Londra, 2001), s. 180.

le petrol sanayiinde pragmatik bir politika izliyordu ve mümkün olduğunca çok Batı teknolojisi ve danışmanlığı satın almaktaydı.

Rejim Ortadoğu'da önceleri bir devrimci radikalizm görüntüsü sundu. Arap-İsrail çatışması konusundaki BM'nin 242 sayılı kararını reddetmiş, Suriye cephesine bir birlik göndererek 1973 savaşına katılmış ve 1979 İsrail-Mısır anlaşmasını kınamıştı. Ancak İsrail'le ilgili her şeyi reddetmesine rağmen, Irak'ın bölgesel etkinliğe sahip olma fırsatı Basra Körfezi'ne bağlıydı. Rejim 1973'te beceriksiz bir yayılmacılık girişiminde bulunmuş, Kuveyt sınırından içeri girerek Kuveyt'in iki adasını Bağdat'a vermesini talep etmişti. Suudi Arabistan'la Arap Birliği'nin ortak tepkisi sonucu büyük bir kriz önlenmişti ve Irak geri çekilmek zorunda kalmıştı. 1975 Cezayir Anlaşması'yla İran'la süregelen görüş ayrılıklarının çözümlenmesinden sonra, Irak'ın Körfez komşularıyla ilişkileri düzeldi ve rejim Arap dünyası içinde daha ılımlı bir dış politika benimsedi. Yeni politikası Irak'ı ılımlı Arap devletleriyle işbirliğine itince, Saddam Hüseyin Arap çevrelerinde bölgesel bir önem kazandı. Hüseyin'in Irak'ın Pan-Arap hareketinin liderliğini alma emeli 1970'lerin sonunda kesinlikle gerçekdışı görünmüyordu.

İRAN-IRAK SAVAŞI, 1980-1988

İran şahı 1979'da Ayetullah Humeyni'nin fikirlerinden esinlenen bir halk hareketiyle devrildi. Devrimin ardından kurulan rejim (İran İslam Cumhuriyeti) Ortadoğu'nun her yerinde İslami devrim çağrısında bulundu. İslam cumhuriyetinin militan Şii görüşünün yükselmesiyle de, 1975 Cezayir Anlaşması'yla çözümlenmiş gibi görünen İran-Irak gerginliği yeniden patlak verdi.

İki ülkeyi bölen konular, çok eskilerden gelen Arap ve Pers uygarlıkları arasındaki kültürel rekabetten, sınırlar ve seyrüsefer haklarına, kamu hayatında milliyetçiliğin ve dinin rolünün çatışan yorumlarına kadar değişmekteydi. Irak'ın en hassas sorunlarından birisi, kuzey sınırıydı. Kürtler, İran devriminin karmaşasından yararlanmışlar, Saddam Hüseyin rejimine karşı silahlı direnişlerini yeniden başlatmışlardı. Yeni İran hükümeti, Irak ordusundan kaçan Kürtlere sınırlarını kapatmayı reddederek, 1975 anlaşmasını ihlal ediyordu.

Ancak Irak rejiminin gözünde Humeyni'nin oluşturduğu en büyük tehlike, Irak Şiilerine Hüseyin'i devirmeleri çağrısında bulun-

masıydı. Bu, sadece rejimin varlığını hedef alan siyasal bir tehdit olmayıp, aynı zamanda İslamiyet'in evrensel ilkeleri ile Baas'ın laik milliyetçiliğini karşı karşıya getiren ideolojik bir tehditti. Humeyni iktidara gelmeden Saddam Hüseyin'i ve onun 'kâfir Baas Partisi'ni İslamiyet'in düşmanı olarak nitelemişti. 1980'de Hüseyin'in Şii ayaklanmasını bastırması ve ileri gelen bir Şii din adamını idam ettirmesi üzerine Humeyni, "Irak halkı ve ordusu Baas rejimine sırt çevirip devirmelidir," demişti. Humeyni aynı konuşmasında, Irak rejimini 'İslam'a ve Kuran'a saldırmak'la suçlamıştı.[81]

Hüseyin, İran hükümetinin Kürt isyanına yardım ederek ve bir Şii ayaklanmasını kışkırtıp Baasçı iktidarın meşruluğunu sorgulayarak, rejimini istikrarsızlığa sürüklemeye çalıştığını görüyordu. O da iktidarını tam olarak pekiştirmeye fırsat vermeden Humeyni'nin hükümetini devirmeye karar verdi. Bu kararını Kuveyt ve Suudi Arabistan'ın petrol zengini hükümdarlarıyla, Humeyni'nin popülist, devrimci İslam'ının tehlike oluşturduğu küçük Körfez devletleri destekliyordu; ayrıca, ABD'nin desteğine sahipti.

Saddam Hüseyin 17 Eylül 1980'de Irak televizyonunda Cezayir Anlaşması'nın yürürlükten kalktığını açıkladı. Sözünü vurgulamak için belgenin resmi nüshasını törenle yırttı. Beş gün sonra Irak birlikleri, kısa bir askeri harekât olacağını umarak İran'a girdiler. Ancak Saddam Hüseyin 20. yüzyılın en uzun savaşına giriyordu ve sonuç, yüz milyarlarca dolarlık masraf ve yüz binlerce can kaybı olacaktı.

Savaşın ilk ayında Irak, kuzeyden güneye 600 kilometrelik bir cephede İran topraklarının 26 bin kilometre karelik bir bölümünü işgal etti. Ancak Irak kayıpları beklenenin daha üstündeydi, İran direnişi de beklenenden daha sertti. Saddam Hüseyin, işgalin İran halkı üzerindeki etkisini hesaplayamamıştı. Halk Humeyni rejiminin aleyhine dönmek yerine arkasında toplandı, hükümetin ilk yenilgileri atlatıp bir karşı saldırı için yeniden toparlanmasına imkân verecek şekilde yurtseverliğini ve sadakatini gösterdi. Ayrıca, şahın topladığı silahlar bazı bakımlardan Irak'ınkilerden üstündü ve İran silahlı kuvvetleri, devrim karmaşasında Hüseyin'e bildirildiği kadar zayıf düşmemişti. İran, 1981 Kasım ile 1982 Mayıs ayları arasında sürdürdüğü karşı saldırılarla Irak birliklerini sınırın ötesine attı ve

81) Bu paragraftaki alıntılar için bkz. Dilip Hiro, *The Longest War: The Iran-Iraq Military Conflict* (Londra, 1999), s. 34-35.

Harita 19.1 1980'lerde Irak ve İran.

Irak'ı savunmaya zorladı. Ondan sonraki altı yıl boyunca savaş çoğunlukla Irak topraklarında devam etti ve zaman zaman Basra ve Bağdat, İran'ın eline geçecek gibi oldu. Ancak 1982'den 1988'e kadar olan dönemde savaş, sıkıcı bir misilleme savaşı halinde cereyan etmekteydi.

Savaş sadece karayla sınırlı kalmadı. Irak uçakları halkın moralini bozmak amacıyla İran kentlerini bombaladılar. Buna karşılık İran hava kuvvetleri de Basra liman tesislerini bombaladı, güney petrol kuyularını devre dışı bıraktı ve kuzeydeki önemli petrol kuyularını vurdu. Irak'ın petrol sanayii iyice sekteye uğramıştı ve ülkenin ağır askeri masraf döneminde gelirleri azalmıştı. Misilleme savaşı 1984'te Irak'ın, İran'ın petrol ihraç imkânlarını azaltmak için savaşı Basra Körfezi'ne taşımasıyla alevlendi; Irak, İran limanlarına gelen tankerleri vurmaya başladı. İran da buna karşılık olarak, Irak'ın belli başlı Körfez müttefikleri Kuveyt ve Suudi Arabistan'la ticaret yapan gemilerini vurarak misillemeye girişti.

Petrol ihraç kapasitesi kısıtlanan Irak, savaşı sürdürmek için dış ülkelerden borç almak zorunda kalmıştı. En çok kredi veren devletler, Irak'a 50 ile 60 milyar dolarlık bir yardım yaptılar. Irak'ın Batı yanlısı Arap Körfez devletlerine ekonomik bağımlılığının artması, Hüseyin'in rejimini bölgenin ABD müttefiklerine karşı tavrını değiştirmesine yol açtı. Bağdat, İsrail'e karşı reddiyeci tavrını değiştirdi ve Mısır'la ilişkilerini düzeltti. Buna karşılık Mısır, Irak'a cephane, askeri yedek parça yardımı yapıp askeri danışman gönderdi.

Sovyetler Birliği savaş boyunca Irak'a silah sağlayanların başında geliyordu. Ancak Batılı devletler de Bağdat'ın yardımına koştular. Irak'ta büyük kalkınma projelerinde yer alan Fransa, Hüseyin'in ordusuna Mirage jetleri ve Exoset füzeleriyle Super-Etendard savaş uçakları verdi. Washington ile Bağdat arasında 1967'de kesilen diplomatik ilişkiler 1984'te yeniden kuruldu ve ABD, Irak'a askeri istihbarat sağlamaya başladı. ABD müttefiklerine de İran'a silah satmamaları için baskı yaptı ve savaşın son yılında İran petrolüne ambargo uygulanması çağrısında bulundu. İran 1987'de Kuveyt gemilerine saldırılarını arttırınca, ABD, Kuveyt gemilerine Amerikan bayrağı çekilmesine izin vererek, onlara yapılacak saldırının Amerikan gemilerine yapılmış sayılacağını ilan etti. Washington bu vesileyle Körfez'deki deniz varlığını da arttırdı ve 1987 ve 1988'de Amerikan gambotları İran'a karşı doğrudan askeri harekât düzenlediler.

ABD hükümeti ve medyası 1990-1991 krizinde Saddam Hüseyin ve rejimine âdeta isterik bir eleştiri bombardımanı yönelttiğinde, bir önceki savaşta ABD'nin Irak'a yardımının ne kadar önemli olduğunu hatırlamamız gerekir. ABD için 1980'lerde Ortadoğu'nun şeytanı Saddam Hüseyin değil, Ayetullah Humeyni'ydi ve Washington, Humeyni'nin temsil ettiği İslami radikalizm ve Amerikan karşıtlığının yayılmasını önlemek amacıyla Hüseyin rejiminin zalimliğini göz ardı etmeye hazırdı. 1991 savaşında olduğu gibi o savaşta da Amerika açısından önemli olan insan hakları değil, petroldü. Batı yanlısı Körfez devletleri dünya petrolünün yarısına sahiptiler. Irak yenilirse Körfez devletleri, ya İran'ın eline ya da etkisine geçecekti. Bu Amerikan hükümeti adına ürkütücü bir durum olacağından ABD, Irak'ı desteklemişti. Amerika'nın Hüseyin'in hükümeti yararına askeri ve diplomatik müdahalesi, İran liderlerini savaşı sona erdirmeye ikna etmekte en önemli rolü oynamıştı.

İranlılar 1988'de son bir saldırıyla kuzey Irak'taki Kürt kenti Halepçe'yi ele geçirdiler. Irak hava kuvvetleri misilleme olarak kente kimyasal bombalar atarak sivil halktan en az 5 bin kişiyi öldürdü. Irak savaşta ilk kez kimyasal silah kullanıyor değildi, ancak rejimin kendi halkına karşı bunları kullanması, savaşta ne denli acımasız davranacağının bir işaretiydi. Irak'ın kimyasal silahlara sahip olması ve İran kentlerine zehirli gazlı füzeler fırlatabilme imkânı, Humeyni rejiminin ateşkesi kabul etmesinde başka bir etken olmuştu.

BM himayesindeki ateşkes, 20 Ağustos 1988'de yürürlüğe girdi ve uzun savaş sona erdi. Her iki taraf da hedeflerine ulaşamamıştı. Saddam Hüseyin'in saldırısı İran hükümetini devireceği yerde güçlendirmişti. Ve Ayetullah Humeyni'nin Saddam Hüseyin iktidarda olduğu sürece İran'ın bir ateşkese asla razı olmayacağı sözünü geri alması gerekmişti. Sınır tartışmasıysa, Hüseyin'in on yıl önce yırttığı Cezayir Anlaşması'nın tekrar yürürlüğe girmesini teklif edene kadar çözülmeden kalmıştı. Sonuçta hiçbir şey değişmemiş görünüyordu.

Bu kadar az şey elde etmeye karşılık maliyet korkunçtu. İran 262 bin, Irak 105 bin kayıp vermişti. Savaşın Irak üzerindeki ekonomik etkisi de çok büyüktü: Basra liman tesisleri yıkılmış, sivil kalkınma projeleri terk edilmiş, kemer sıkma politikaları yürürlüğe girmişti. Ayrıca Irak, savaştan yarısı Körfez ülkelerine olan ve 80 milyar dolar olarak tahmin edilen çok büyük bir dış borçla çıkmıştı. Borcun ödenmesi Irak'ın ihtiyacı olan yeniden yapılanma fonlarını asgariye indirecekti.

Kürtler hâlâ meydan okuyorlarsa da, savaş, nüfusun çoğunluğu arasında Irak milli kimlik duygularını güçlendirmişti. Rejim, Şiiler konusunda duyduğu kaygı nedeniyle topluma karşı uzlaşma önlemlerinin yanı sıra baskı politikasına devam etti. Daha çok sayıda Şii, Baas Partisi ve ordu içinde yüksek makamlara getirildiler ve Hüseyin, Şii kutsal yerlerini ziyaret ederek ve halkı Baas'ın İslam ilkelerine uyduğunu göstererek dindar bir Müslüman imajı vermeye çalıştı. Irak Şiilerinin çoğu Arap kimliklerini dini bağlılıklarından üstün tutmuşlar ve savaş sırasında devlete sadık kalmışlardı. İran hakimiyetine girmek gibi bir istekleri olmadığı belliydi.

Irak'ın silahlı kuvvetleri savaş sırasında 190 binden 1 milyona çıkmış ve ülke büyük bir bölgesel askeri güç olmuştu. Ayrıca, hafif silahlardan Scud füzelerine ve kimyasal silahlara kadar her şeyi üretecek bir silah sanayiine sahipti. Iraklı bilimciler büyük ölçüde Avrupalı şirketlerden sağladıkları araç gereçle nükleer silah geliştirme-

ye çalışıyorlardı. Silahlı kuvvetler devletin en önemli kurumu haline gelince Irak toplumu da militarize oldu. Devlet, askeri erdemleri yüceltiyordu ve Hüseyin'in günlük televizyon görüntülerinde hep üniformalı olması, silahlı kuvvetlerle yakın bağlarını vurguluyordu. Orduyu kontrolü altında tutması iktidarını pekiştirmekteydi. Ancak Irak toplumunun bütün sektörlerinin savaş çabasına katılmasına rağmen Hüseyin'in tabanı çok dar olduğundan, silahlı kuvvetlerin hassas yerlerine, güvenlik güçlerine ve DKK'ne hâlâ ailesinden ve güvendiği eski dostlarından kişileri yerleştirmekteydi. Savaş, Saddam'ın çevresinde oluşturulan kişilik kültünü de yoğunlaştırmıştı. Cumhurbaşkanı'nın posterleri ve heykelleri o kadar çoktu ki, bazı Iraklılar gerçek nüfuslarının 28 milyon olduğunu söylüyorlardı: 14 milyon nüfus, artı, 14 milyon Saddam Hüseyin heykeli.

Irak'ın 1988'deki ekonomik durumunun değerlendirilmesi, ülkenin düzelme konusunda pek de umutsuz olmadığını göstermişti. Askeri harcamalar kısılır ve petrol geliri yeniden yapılanmaya kaydırılırsa, Irak borçlarını ödeyip iyi bir ekonomik büyüme düzeyine kavuşabilirdi. Ancak rejim yeniden silahlanmaya öncelik tanıdı; 1988'den 1989'a kadar askeri malzemeye 10 milyar dolar harcadı. Hüseyin'in 1990'da Kuveyt'i ilhaka kalkışmasının bir sebebi de bu askeri harcamalardı. Bu serüven Irak açısından, İran'la yapılan savaştan daha yıkıcı oldu.

SONUÇ

Baas Partisi, kurucularından Mişel Eflak'ın yazılarında romantik ve heyecan verici bir dille tanımlanır. Parti, sosyal adalet aracı ve Arap birliğini yaratmada öncü kuruluş olacaktı. Bu Baas platformu bir Arap Rönesansı vizyonu getiriyor ve bağımsızlık sonrasının Arap onurunun yeniden canlanmasını arayan genç Arapları kendisine çekiyordu. Ancak Eflak'ın niyetleri, parti bölgesel gruplara ve birbirleriyle çatışan fraksiyonlara bölündükçe gerçekleşemedi. Bu en çok, Baas'ın parti örgüt ve ideolojisini kendi çıkarları doğrultusunda kullanan Suriye ve Irak'ta görüldü. Esad ve Saddam için Baas, kendi rejimlerinin ayakta kalmasını garantileyen bir kontrol aracı oldu. Her iki lider iktidarlarını Baasçı ilkeler adında haklı gösterdiler, ama parti ideolojisini Arap birliğinin temellerini atmak yerine birbirlerini eleştirmek ve bölgesel hakimiyet iddialarını güçlendirmekte kullan-

Irak cumhurbaşkanı Saddam Hüseyin'in 1990'da yapılan 53. doğum günü kutlama törenleri sırasında dev bir portresinin yerleştirilmesi töreni (AP-World Wide Photos).

dılar. Esad'ın ve Saddam'ın elinde Baas, Pan-Arap misyonunu kaybetti, rakip Suriye ve Irak şubelerine bölündü. Bu rekabetin ilk kurbanlarından biri Eflak oldu. Artık kendisine ihtiyacı olmayan bir Baas rejimi tarafından sınırdışı edilen Eflak'a Saddam Hüseyin kollarını açtı ve Irak Baas'ının partinin kurucusunun ilkelerine sadık kaldığının kanıtı olarak, onun Bağdat'ta bulunmasını gösterdi.

Her iki rejim de siyasal baskı ve toplumsal reform uyguluyorlardı. Gerçi bu reformların boyutları abartılmamalıdır. Son şah döneminde İran'da da olduğu gibi daha okumuş ve varlıklı bir nüfusun ortaya çıkmasının yanı sıra siyasal örgütlenme ve özgür ifade konularında artan bir fırsat yoktu. Suriye ve Irak, Baas Partisi'nin, askeri kuvvetlerin ve iç güvenlik kurumlarının gücüyle desteklenen otoriter diktatörlerce yönetilmekteydiler. Bunlar, Hafız Esad ve Saddam Hüseyin'in yoksul köylülükten ülkelerinin başına yükselirken kullandıkları kurumlardı ve iktidarlarını sürdürmek için onlara yaslanmaya devam ediyorlardı.

20
İRAN DEVRİMİ VE İSLAM'IN YENİDEN YÜKSELİŞİ

1979 İran devrimi sadece İran için değil, Ortadoğu'nun tamamı için, dünyanın İslam devletleri ve Ortadoğu'yla ilişkili diğer devletler açısından da çok önemliydi. İran içinde devrime, ülkenin siyasal, toplumsal, ekonomik ve hukuk yapısını değiştiren 'bir afet' denmiştir.[82] Şah devrilmiş, cumhuriyet kurulmuştur; laik yasaların yerini İslami hukuk kuralları almıştır ve şahın tek tek seçtiği siyasal ve askeri liderler yerlerinden atılıp, yeni bir seçkinler grubu kurulmuştur.

Devrimin başarısı, Batılı kalkınma modellerinden hoşnutsuzluk duyan, müreffeh ve olumlu bir geleceğin İslami kurumların yeniden

82) Shaul Bakhash, *The Reign of the Ayatollah: Iran and the Islamic Revolution* (New York, 1986), s. 4.

hayata geçirilmesiyle kurulacağını uman Müslümanları cesaretlendirmiştir. Ancak Ortadoğu devletlerinin liderleri, devrimin yarattığı bu genel sevinci paylaşmıyorlardı. İran'da militan bir İslami Cumhuriyet'in ortaya çıkışı muhafazakâr hükümdarlarda da, laik diktatörlerde de korku yatarmıştı ve İran Ortadoğu'da tecrit edilmişti. Son olarak, devrim Amerika'nın Basra Körfezi'ndeki politikasının temellerini yıkmıştı. Şah petrol zengini Körfez'de ABD'nin en güçlü müttefikiydi; ülkesinin ABD çıkarlarını koruması ve Sovyet serüvenciliğinin cesaretini kırması için milyarca dolarlık Amerikan silahı almıştı. Devrimin başlamasıyla İran'ın bütün silahları ABD'yle ilişki kurmayı reddeden, İsrail'i suçlayan ve bölgede Amerikan etkisini silmeye yemin etmiş bir rejimin eline geçmişti. 1979'dan sonraki on yıl içinde ABD'nin eski konumunu yeniden elde etme çabaları boşa çıkmıştı ve devrimden çıkan yeni güçlerle ilişkisi düzeleceğine daha çok bozulmuştu.

İRAN'DA DEVRİMİN AŞAMALARI

Muhalefet Kıpırtıları

Muhammed Rıza Şah rejimi 1975'te İran halkı üzerindeki kontrolünü daha fazla pekiştirecek adımlar attı. Mevcut iki parti sistemini terk edip Diriliş Partisi'ni kurdu. Rejim, parti ve yan kuruluşları aracılığıyla hükümetten bir derece özerklik kazanmış grupları, özellikle de çarşı esnafıyla ulemayı kontrol altına almak istiyordu. Hükümet parti mekanizmasını çarşıya sokmaya çalıştı ve İslam'ın günlük hayattaki rolünü azaltmak ve monarşiyi İslami kimlik normları aleyhine yüceltmek için dini kurumlara saldırı başlattı. Örneğin, İslamiyet'in rolüne meydan okuma kadar kışkırtıcı nitelikte bir adım atarak, hicri takvimi Büyük Sirus zamanından kalma bir kraliyet takvimiyle değiştirdi. Bu tür davranışlar hem çarşı tüccarlarını hem de dini kurumları karşısına alıyordu ve ikisinin arasındaki geleneksel ittifakı harekete geçiriyordu. Ancak hükümetin toplum üzerindeki totaliter denetimi, monarşinin sürmesi için sağlam bir temel oluşturacak kadar güçlü görünmekteydi.

Yine de, en güçlü anında bile monarşik mutlakiyetin yapısında çatlaklar görülüyordu. Rejimin kusurlarından biri, ekonomi yönetimi alanındaydı. 1973'te petrol fiyatlarındaki büyük yükselişin ar-

dından hükümetin harcamaları enflasyonun artmasına neden olmuş ve petrol servetinin dağılımındaki eşitsizliği gözler önüne sermişti. İran toplumundaki bazı işadamları ve yabancı şirketlerin acenteleri gibi ayrıcalıklı gruplar, 1970'lerde büyük servet yapmışlardı. Şah'ın ailesi ve adamları lüks yaşantılarını sürdürmek için milli servetten milyonlarca dolar çalmışlardı. Diğer yandan, kentli orta sınıflar için enflasyon sarmalı geçim masraflarını yükseltmiş, ekonomik yaşantılarını tehdit eder hale gelmişti. Huzursuzluğun ilk ifadeleri de bu gruptan geldi.

Şah'ın yabancı uzmanlara bağlı kalması da rejimine karşı halk muhalefetinin bir başka sebebiydi. Gelişmiş silah sistemlerinin satın alınması ve büyük boyutlu kalkınma projelerinin başlatılmasıyla rejim, giderek daha çok sayıda yabancı teknisyen ve askeri danışmana ihtiyaç duyuyordu. 1977'de ülkede bu tür insanların sayısı 60 bine ulaşmıştı. İran kamuoyunun geniş bir kesimine göre, bu kadar çok Müslüman olmayan yabancının varlığı Şah'ın Batı'yı taklit etmesini ve Batı emperyalizmi ajanlarına bağlılığını hatırlatıyordu. Nitekim, devrimci protesto aylarında şahın Batı'ya olan bağları aleyhinde sloganlar duyulacaktı.

Huzursuzlukların dışa vurulmasının bir yolu, 1977'de Uluslararası Af Örgütü gibi insan hakları örgütlerinin İran rejiminin insan hakları ihlalleri ve siyasal tutuklulara işkence yapmasını kamuoyuna duyurmasıyla bulundu. 1977'de Başkan Carter'ın yemin etmesiyle birlikte ABD yönetimi, şaha rejimini liberalleştirmesi doğrultusunda baskı yapmaya başladı. Washington'la ilişkilerini ve Amerikan silahları almasını tehlikeye atmak istemeyen şah polis kontrollerini gevşetti, siyasal muhaliflerin yargılanmalarına reformlar getirdi ve 300 kadar siyasal tutukluyu salıverdi. Rejimin politikalarındaki bu küçük değişimler, muhalefete sesini yükseltmesi adına cesaret verdi.

Halktan yükselen ilk protesto sesleri, Batılılaşmış kentli meslek sahiplerinden ve yeni laik üniversitelerden duyuldu. Bunlara kent toplumunun geleneksel sektöründen, yani çarşı esnafından ve dini okullar öğrencilerinden gruplar katıldı. Protestocular meslek birlikleri ve öğrenci örgütleri kurarak, rejimin insan haklarına aykırı uygulamalarını kınayan, basın ve toplantı özgürlüğü isteyen broşürler yayınlamaya, manifestolar dağıtmaya başladılar. Çok geçmeden çeşitli muhalefet partileri çıktıysa da, bunların en önemlileri İran Özgürlük Hareketi ile ulemanın militan kanadıydı.

1961'de Özgürlük Hareketi'ni kuran Mehdi Bezirgan (1906 doğumlu), örgütüne katılan liberal muhalefet güçlerinin temsilcisiydi. Paris'te mühendislik eğitimi almış olan Bezirgan, 1950'lerde şaha karşı Musaddık'ı savunmuş bir reformcu politikacıydı. İran'ın laik bir hükümeti olmasına inanmasına rağmen İslamiyet'in terk edilmesini istemiyordu. İslamiyet'i İran'ın milli kültürünün önemli bir parçası sayıyor ve şahın Batılı değerlerin ardından insafsızca gitmesine karşı çıkıyordu. Bezirgan, İslamiyet'in reformcu bir ideoloji olduğunda ve ilerici ama kesinlikle İrancı olan bir modernleşme programına sokulmasında ısrar etmekteydi. Devrimin ilk aşamasında Bezirgan ile meslektaşları, 1906 anayasasının yeniden yürürlüğe girmesi ve şahın liderliğinde meşruti bir monarşinin kurulması yanlısıydılar. İran'a bir değişim rüzgârının gelmekte olduğunu görüyorlar ve bu rüzgârın yönünü tayin etmede öncü rolü oynamayı bekliyorlardı. Ama düş kırıklığına uğrayacaklardı.

Bezirgan'ın Özgürlük Hareketi'nin en etkili ideologu, Paris'te öğrenim görmüş bir aydın ve öğretmen olup, 1970'lerin protesto hareketine çok önemli katkıları bulunan Ali Şeriati'ydi (1933-1977). Şeriati Paris'te doktora öğrencisiyken öğrenci politikalarına karışmış, Jean-Paul Sartre, Frantz Fanon ve Che Guevara'yı okumuştu. İran'a dönüşünde radikal görüşleri öğretmenlik işi bulmasını güçleştirmiş, sonunda Tahran'da dini bir toplantı salonunda konferansçı olmuştu. 1967'den 1972'de tutuklanana değin verdiği konferanslar, hem basılı olarak hem de kasetlerle çok geniş bir kitleye yayılmıştı.

Cezayir ve Küba devrimlerinden etkilenen ama o hareketlerin laikliğine temelden karşı çıkan Şeriati, Marksizm, Şiizm, devrimcilik ve İran yurtseverliğini birleştiren reformcu bir doktrini savunmaktaydı. Mesajının temelinde, Şiiliğin taraftarlarının adaletsizliğe karşı çıkmalarını gerektiren ve Batılı kalkınma modelleri karşısında kendi kültürel miraslarını savunan militan bir inanç olduğu düşüncesi yatmaktaydı. Doktrinlerinin dini yanı ağır basmakla birlikte durgun bir dini, skolastizmi uygulayan ulema üyelerine sempatisi yoktu. Şeriati'ye göre, siyasal refleksleri olmayan ulema, zamanlarının zalimlerine karşı mücadelelerinde şehitliğe ulaşan tarihi İmamlar Ali ile Hüseyin'in temsil ettiği Şii İslamiyet'in ruhunu kavrayamıyorlardı. Şeriati 1970'lerin ortalarının şah rejiminin sansürcülüğünü, laikliğini ve yozlaşmışlığını reddetmesiyle, lise ve üniversite öğrencileri arasında çok sevilen bir figürdü ve onlara, "hem inançlarına sadık

kalma hem de devrim yapma isteklerini karşılayan bir ideoloji sağlamaktaydı."[83] Şeriati'nin 1977'de Londra'da esrarengiz ölümünden SAVAK sorumlu tutuldu ve öylesine tutkuyla ve inançla savunduğu dava uğruna şehit olması ününü arttırdı. Bezirgan ve Şeriati'nin yazılarıyla konuşmalarında açıklandığına göre, Özgürlük Hareketi'yle ilişkili siyasal ve entelektüel kişiler arasında güçlü bir İslami eğilimli akım bulunuyordu.

Profesyonel dini kurumun şah rejimine karşı ortak bir eylem planı yoktu. İleri gelen ulemanın büyük kısmı, din adamlarının siyasal faaliyetlere karışmamasından yanaydı. Daha ılımlı reformculardan oluşan ikinci bir grup, genelde Bezirgan ve Özgürlük Hareketi'nin programını, yani anayasanın yürürlüğe girmesini ve şahın liderliğinde meşrutiyetçi bir monarşinin kurulmasını kabul etmekteydi. Din kurumu içinde üçüncü bir grup daha militan ve sabit fikirliydi. Bunlar anayasanın yürürlüğe girmesinin getireceği hükümet düzenlemesiyle yetinmiyorlardı. Bu grubun üyeleri, monarşinin devrilerek ulemanın liderliğinde bir İslam devleti kurulmasını istiyorlardı ve başlarında, devrimin merkezi kişisi, uzlaşmaz tutumu ve ideolojileri ustaca birleştirerek bütün muhalefeti kendi yanına çeken Ayetullah Humeyni vardı.

Humeyni (1902-1989) Kum medresesinde eğitim görmüş ve orada öğretmenlik yapmıştı. Rıza Şah ile oğlunun politikalarına güvenmemiş, her iki hükümdarın da ulemanın gücünü kısmaya ve İran toplumunu laikleştirmeye kararlı olduklarına inanmıştı. Humeyni, 1963'te şahı İslam ilkeleriyle uyuşmayan politikalar getirmekle suçladığı için tutuklandı. Salıverildikten sonra hâlâ rejimi eleştirmeye devam edince 1964'te Türkiye'ye sürgüne gönderildi. Türkiye'de bir yıl kaldıktan sonra Irak'ta Şiilerin kutsal kenti Necef'te kalmasına izin verildi ve 1978'te Paris'e gönderilene kadar orada yaşadı.

Humeyni sürgündeyken şah ve hükümeti aleyhine konuşmaya devam etti. Irak'ta yaptığı konuşmalar ve vaazları kasete alınarak gizlice İran'a sokuldu ve dağıtıldı. Böylece rejimin en açık sözlü muhaliflerinden biri olarak yerini almış oldu. Humeyni'nin sözleri sadece cesaretinden dolayı değil, eski öğrencilerinin 1960'lar ve 1970'lerde İran din kurumunda önemli yerlere gelmeleri ve kendisi-

83) Mangol Bayat, "Islam in Pahlavi and Post-Pahlavi Iran: A Cultural Revolution", ed. John L. Esposito, *Islam and Development: Religion and Sociopolitical Change* (Syracuse, 1980), s. 100.

nin de onlarla ilişkilerini sürdürmesi nedeniyle de rağbet görmekteydi. Müritleri onun sözlerini yayıyor ve sürgündeki Humeyni'nin İran halkından tecrit edilmesini önlüyorlardı.

Humeyni'nin en ısrarlı iddialarından birisi de şahın İran'ı yabancı, özellikle de Amerikan çıkarlarına sattığı ve bunun da İran'ın İslami kimliğini yok etmekle aynı anlama geldiğiydi. Humeyni'nin İran'ın şah idaresindeki sıkıntılarının çözümü 1971'de *Vilayet-i Fakıh: Hükumet-i İslami* adı altında toplanan konferanslarında veriliyordu.[84] Humeyni burada Kuran modeline dayanan bir İslam devletinin yaratılabileceğini ve İslami hukuk bilgileriyle din adamlarının devleti idare edebileceklerini anlatmaktaydı. Monarşinin İslamiyet'e yabancı olduğunu ileri sürüyor, halkı adaletsizlik ve zorbalığa karşı ayaklanmaya seferber edecek paralel bir İslami hükümetin kurulmasıyla şah rejimini devirmeye çağırıyordu. Humeyni'nin şahın devrilmesi ve ulemanın liderliğinde bir hükümet kurulması isteği, daha laik bir hükümet isteyen Özgürlük Hareketi tarafından tümüyle kabul edilmemekteydi. Ancak devrim ivme kazandıkça Humeyni'nin programına verilen destek giderek arttı. Humeyni, 1891 tütün protestosuna, 1905-1911 anayasa devrimine ve 1963'te kendisinin gösterdiği direnişte kökleri olan emperyalizm-karşıtı duygulara dayanan, ortak dini protesto mirasından güç almaktaydı.

Protestodan Devrime

1978, şaha muhalefetin meslek sahibi sınıfların ılımlı reformcu hareketinden, Humeyni tarafından esinlendirilen ve kentli kitlelerce desteklenen popüler bir İslam devrimine dönüştüğü yıldır. Bu dönüşüm şah güçlerinin İran halkının silahsız protestosuna gösterdiği zalimce tepkiyle daha da hızlanmıştır.

1978 Ocak ayında resmi bir hükümet gazetesi, Humeyni hakkında yalan ve skandal bir haber yayınladı. Kum kentindeki öğrenciler ve çarşı esnafı bunun üzerine şah rejimini suçlayan bir gösteri düzenlediler. Ordu birlikleri gösteriyi dağıtırken pek çok öğrenciyi öldürdüler. Kum'daki ölümler, muhalefet hareketine yeni bir boyut ve İslami bir renk kattı. İslam toplumlarında sevilen bir kişinin ölümünden kırk gün sonra, arkadaş ve akrabalarının onu anmak üzere toplanmaları gelenektendi. Bu gelenek devrim adına ustalıkla kulla-

84) Bakhash, *The Reign of the Ayatollahs*, s. 38.

nıldı. İleri gelen ayetullahlar ve diğer muhalefet üyeleri, İran halkına Kum'daki ölümlerin kırkıncı gününü camilerde toplanarak anmaları çağrısında bulundular. Böylece siyasal protesto Şii İslami töreler çerçevesine sokulmuş, protestoyu yönlendirme ve yönetme yetkisi zımnen din kurumuna verilmiş oluyordu. 18 Şubat 1978'de, Kum olayından kırk gün sonra, İran'ın bütün büyük kentlerinde anma törenleri ve barışçı gösteriler yapıldı. Ancak protestolar Tebriz'de şiddete dönüşünce, hükümet karışıklıkları bastırmak üzere tankları gönderdi. 100'den fazla gösterici öldü. Onların şahadetini anmak üzere kırk gün sonra, 29 Mart'ta tekrar bir anma töreni yapıldı ve bu gösterilerin bazılarında yine şiddet olayları patlak verdi; kalabalıklar lüks oteller, içki dükkânları, pornografik filmler gösteren sinemalar gibi şah rejiminin sembollerine saldırdılar. Rejim güçleri yine onlarca göstericiyi öldürünce muhalefet hareketi bu sefer 10 Mayıs'ta bir anma töreni düzenledi. Bu anmalarda da gösteriler, şiddet ve ölümler tekrarlandı.

Bu sırada 1978 yazında şah hükümeti, ülkeye hem siyasal hem de ekonomik felaket getiren yeni bir ekonomik politika benimsedi. Enflasyonist baskıyı hafifletmek amacıyla hükümet, ekonomiyi yavaşlatmaya karar verdi; ücretler donduruldu, onlarca inşaat projesi durduruldu ve genel bir kemer sıkma politikası getirildi. Bu politikalar kentli işçiler arasında işsizliğe yol açan bir ekonomik gerileme ve ardından yaygın bir işçi huzursuzluğu doğurdu. Kentli işçilerden çoğu zaten yakın geçmişte köylerden göçmüşlerdi; Tahran içinde ve varoşlarında gecekondu mahallelerinde yaşıyorlardı. Kırsal kesimden kopmuş ve kent hayatına da uyum sağlayamamış olan bu insanlar, İslam'ın sözcülerinin protesto çağrılarını benimsemeye hazırdılar.

Ekonomik durgunluk, rejimin politikasından kaynaklanıyordu ve kentli işçi sınıfını şahın baskısı altında olan öğrenci ve esnafın yanına sokaklara dökmüştü. Göstericilerin anayasanın yürürlüğe konması çağrıları daha radikalleşerek, şahın öldürülmesi ve Humeyni'nin geri dönmesi talepleri sıralanmaya başladı. Hükümet buna sıkıyönetim ilan edip sokak gösterilerini yasaklamakla karşılık verdi. Fakat yasağa aldırış edilmedi. 8 Eylül 1978 Cuma günü başkent Tahran, toplumun her kesiminden göstericilerle hükümetin silahlı kuvvetleri arasındaki çarpışmalarla sarsıldı. Askerler halkı dağıtmak üzere tanktan helikoptere kadar ellerindeki her imkânı kullandılar. Yüzlerce silahsız öğrenci, işçi ve sivil hayatlarını kaybetti. Bu olay

Kara Cuma olarak adlandırıldı ve kamuoyunun şah rejimine karşı seferberliğinde dönüm noktasını oluşturdu. Bir tarihçinin dediği gibi, "Kara Cuma, şah ile halkın arasında bir kan denizi oluşturdu."[85] Rejimin zulmü halkı Humeyni'ye yöneltti ve Özgürlük Hareketi liderlerini, giderek tırmanan çatışmada inisiyatif sahibi olabilmek için onun şahın devrilmesini çağrısını benimsemeye zorladı. Kara Cuma'yı petrol rafinerileri ve petrol kuyuları gibi hassas sanayi kollarında grev dalgaları izledi. İşçi protestoları Ekim'de doruğa yükseldi, büyük sanayilerin çoğunun kapanmasına ve İran ekonomisinin felç olmasına yol açtı.

Şah, devrimin daha sonraki aşamalarında kararsız davrandı. Nasıl bir yol tutacağına karar veremedi, protestoları tam anlamıyla ezme konusunda Washington'dan ne kadar destek görebileceğini kestiremedi ve kâh ödün vererek kâh kuvvet kullanarak kararsızlığını sergiledi. Daha sonra Muhammed Rıza Şah'ın o dönemde kanser olduğu açıklandı. Hastalığı kararını etkilemiş olabilirse de, zaten kriz dönemlerinde kararsızlığıyla tanınmış bir insandı ve gösterdiği bu tutum da aşağıdan gelen protestoyu daha da arttırdı.

Devrimci protestonun sonu, Muharrem ayının on günü içinde geldi. Muharrem, Şii takviminin en önemli töreniydi ve bu defa rejim aleyhtarı protestoları dini bir çerçeve içine oturtmakta kullanıldı. 2 Aralık'ta başlayarak binlerce kişi rejimin gösteri yasağını hiçe sayıp, Tahran sokaklarına döküldüler. Sırtlarına şehitlik kefenlerini sararak devrinin tiranlığına karşı direnirken ölen Hz. Ali ve Hüseyin'in eylemlerini taklide hazır olduklarını belirterek, sokaklarda ellerinde bayraklarla şah ile müttefiki Amerika'yı kınadılar ve Humeyni'nin geri çağrılmasını istediler. Muharrem'in ilk üç gününde yaklaşık 700 protestocunun öldürülmesine rağmen gösteriler devam etti, 12 Aralık günü Tahran'da 2 milyon insan yürüdü.

Muharrem gösterileri sırasında şah rejiminin dayandığı askeri temel de çatırdamaya başlamıştı. Silahsız öğrencilerin, esnafın ve işçilerin öldürülmesi karşısında askerler birliklerinden kaçtılar, göstericilere katıldılar ve bazı haberlere göre subaylarına ateş ettiler. Bu durum karşısında ılımlı bir Özgürlük Hareketi politikacısı olan Şahpur Bahtiyar, şahın ülkeyi terk etmesi koşuluyla başbakan olmayı kabul etti. Ancak Bahtiyar gibi birinin ılımlılığı için artık çok geçti. Bu öneri Özgürlük Hareketi'ndeki arkadaşları ve Humeyni tarafından

---

85) Ervand Abrahamian, *Iran between Two Revolutions* (Princeton, 1982), s. 516.

reddedildi. Humeyni yayınladığı bir bildiriyle şahın atadığı her hükümetin yasadışı olduğunu ve ona hizmet etmenin İslam'a ihanet etmek anlamına geleceğini bildirdi.

Muhammed Rıza Şah 16 Ocak 1979'da uzun bir tatile çıktığı gerekçesiyle İran'ı terk etti. Bir yıl sonra Mısır'da sürgünde öldü. Ayetullah Humeyni 1 Şubat'ta zafer gösterileri arasında İran'a döndü. Dini kurumun yaşlı bir üyesi tarafından başlatılan ve yönetilen silahsız bir halk devrimi, krallar kralını devirmiş ve Pehlevi hanedanının sonunu getirmişti.

Devrimin Pekiştirilmesi ve İslam Cumhuriyeti'nin Kurulması

Humeyni İran'a döndüğünde devlet, ordu ve iç güvenlik güçleri dağılmış, ekonomi çökmüş ve siyasal Sol'dan Aşırı Sağ'a kadar bütün örgütler iktidar kavgasına tutuşmuşlardı. Laik ve dini güçler arasındaki mücadele, rakip güç merkezlerinin varlığı ve özerk devrimci örgütlerin ortaya çıkmasıyla bu karışıklık 1982'ye kadar devam etti. Bu kargaşanın ilk yıllarında ortak nokta, İran toplumunun gelecekteki yönü üzerindeki çatışmaydı: İran dini kurumun idaresine geçip İslami bir teokrasi mi olacaktı, yoksa Bezirgan tipi ılımlı reformcuların idaresinde anayasal bir rejime mi dönüşecekti? Bu sorunun çözümü binlerce insanın canına mal oldu ve din kurumu İran hayatına tümüyle hakim oldu.

İki rakip otorite merkezinin varlığı da yönetmeyi güçleştiriyordu. Şahın atadığı kişileri muhatap alanların İslam'a ihanet etmiş sayılacağı sözünden dönmeyen Humeyni, Başbakan Bahtiyar'ı 1979 yılı başlarında zorla istifa ettirmişti. Sonra kendisi başbakanlığa Mehdi Bezirgan'ı atadı. Bezirgan'ın görevi idari düzeni ve ekonomik istikrarı sağlamaktı. O ve kabinesini oluşturan laik ılımlılar, devrimci örgütleri frenlemeye laik idari kurumların kurulmasını teşvik etmeye çalıştılar. Ancak Bezirgan hükümetinin alanı, İslam Cumhuriyeti Konseyi olarak adlandırılan paralel bir yönetim örgütüne verilen yetkilerle sınırlıydı. Çoğunluğu ulemadan oluşan ve Humeyni tarafından yönlendirilen konsey, ülkenin en üst idari ve yasa koyucu kurumuydu. Konsey yasa çıkarıyordu ve Bezirgan hükümetinin önerdiği politikaları veto etme yetkisi bulunuyordu. Konseyin çok geniş olan yetkileri, Bezirgan'ın programını uygulamasına fırsat vermediğinden Bezirgan 1979 Kasım ayında istifa etti.

Özerk devrimci örgütlerin ortaya çıkışı da Bezirgan hükümetinin yetkisine karşı bir meydan okumaydı. Şah rejiminin son haftalarında merkezi devlet çöktükçe güvenlik ve yönetimin temel görevlerini yerine getirecek yerel komiteler kurulmuştu. Çoğunlukla ulema içinde Humeyni taraftarlarının liderliğindeki bu komiteler, ülke içinde militan dini kurumun etkisini yaymaya başladılar. Humeyni 1979 Mayıs ayında düzenli ordudan ayrı olarak Devrim Muhafızları adıyla bir silahlı gücün kurulmasını emretti. Genelde kentlerdeki yoksul gençlerden oluşan Devrim Muhafızları, devrim muhaliflerine karşı kullanıldılar ve Humeyni'nin koalisyonunun zaferinde önemli rol oynadılar.

Hükümetin kontrolü dışındaki başka bir kurum da devrim mahkemeleriydi. 1979 Şubat ayında kurulan mahkemelerin başındaki dini yargıçlar, şah hükümetinin eski yetkililerine ve karşı-devrimci faaliyetlerinde bulunmakla suçlananlara cezalar veriyorlardı. Şah rejimi yetkililerinden intikam alma duygusu güçlüydü ve 1979'un sonuna kadar eski bir başbakan, pek çok eski parlamenter ve yüzlerce Savak ajanıyla yüksek rütbeli subay idam edilmişlerdi.

İslami devrimin ideolojisine örgütsel bir yapı sağlamak isteyen Humeyni'ye yakın ayetullahlar, 1979 yılı ortalarında İslami Cumhuriyet Partisi'ni (İCP) kurdular. İCP, İslami cumhuriyet adına halk desteği sağlamaya ve laik ılımlıları gözden düşürmeye çalıştı. Camiler aracılığıyla halkla doğrudan ilişki kuran ulema ağına olan yakın bağlarıyla İCP, kısa zamanda İran'ın en büyük siyasal gücü haline geldi. İCP'nin ikna gücü, muhalefet toplantılarını basma ve muhalifleri tutuklamak için Cumhuriyet Muhafızlarını çağırma imkânıyla daha da arttı.

Şah rejiminin çöküşü Marksistlerden militan din adamlarına kadar siyasal yelpazenin tamamına hitap eden, birbirine rakip siyasal örgütlerin doğmasına yol açmışsa da, iktidar mücadelesi aslında İCP ile Özgürlük Hareketi'nin çeşitli kolları arasındaydı. İCP ulemanın, İran'ın siyasal ve toplumsal yapısındaki radikal değişimden çok şey kazanacak olan kentli ve kırsal kitlelerin çoğunluğunun desteğine sahipti. Özgürlük Hareketi politikacıları orta sınıf teknokratlara ve meslek sahiplerine, esnafın bazı kesimlerine, Batılılaşmış üniversitelerdeki gruplara ve ulemanın hükümete hakim olmasına karşı çıkanlara hitap ediyordu. Seçmenlerinin toplumun Batı'ya dönük unsurlara olan bağı, bu kesimlerin yenilgilerinin sebebi oldu.

İran'da yeni bir İslami düzenin kurulma adımları, monarşinin yerine İslami Cumhuriyet'in geçmesini onaylayan 1979 Mart ayındaki referandumla başladı. Bu referandumun sonuçları ***İslami Cumhuriyet*** teriminin anayasal anlamını tanımlama mücadelesi başlattı. Bezirgan hükümeti 1979 Haziran ayında İslami bir devlet ilkesini benimseyen ama din kurumuna özel idari ve adli yetki tanımayan bir anayasa taslağı hazırladı. Hükümetin taslağı tartışılmak üzere halkça seçilmiş ve çoğunluğu ulemadan oluşan Uzmanlar Meclisi'ne gönderildi. Meclisin ilk oturumunda Humeyni bizzat bir konuşma yaptı ve delegelere anayasanın 'yüzde yüz İslamiyet'e dayanması gerektiği'ni söyledi.[86] Tartışmalarda Uzmanlar Meclisi, hükümetin orijinal metnini tamamen değiştirerek İran'ın bütün yasa ve kararnamelerinin İslami kurallar ve standartlara dayanmasını gerektiren bir anayasa hazırladı. Bu koşul ulemanın devlet içinde hakim idari yetkili olmasını mümkün kılıyordu. Anayasa tartışmalarının sonucunda İran siyasal, hukuki ve toplumsal düzlemde tamamen İslamlaşma yoluna girdi ki, bu da şahın devrilmesi kadar devrimci bir gelişme sayılırdı.

Anayasa, idari yönetim alanında birbirine rakip güç merkezleri yaratmıştı; Humeyni'nin 1989'da sahneden çekilmesi üzerine bu durum idari felce ve halkta huzursuzluğa yol açtı. Böylece, anayasa bir yandan İran halkına cumhurbaşkanını, millet meclisi üyelerini ve belediye meclislerini seçme fırsatı verirken, diğer yandan yine anayasa nihai otoriteyi hemen hepsi de ulema olan ve seçimle gelmemiş yetkililere teslim etmekteydi. Bu yetkililerin oluşturduğu Muhafızlar Konseyi'nin on iki atanmış üyesinin çok geniş yasama yetkileri bulunuyordu. Meclisin kabul ettiği yasalar konseye sunuluyordu ve konseyin de İslami standartlara uyma temeline göre bunları kabul ya da reddetme yetkileri vardı. Anayasa aynı zamanda ***velayet-i fakih*** ilkesini, yani Saklı İmam adına İslami hukukçunun yönetimini kabul etmişti. En üst İslami hukukçu sorumluluğu Humeyni'ye verilmişti. Bu, hükümet yapısının en güçlü makamıydı ve Muhafızlar Konseyi'nde olduğu gibi en üst hukukçu, halk tarafından seçimle değil, atamayla iş başına gelirdi. Makam, Saklı On İkinci İmam'ın yokluğunda halkın lideri olarak hizmet görecek 'namuslu, erdemli, bilgili, cesur ve etkin bir idareci ve dini hukukçu' tarafından doldurulmalıydı. İslami hukukçuya verilen çok geniş anayasal yetkilerin ya-

---

86) Akt. Rouhollah K. Ramazani, İran İslam Cumhuriyeti'nin anayasasının yayınlanmış haline bir sunuş: *Middle East Journal*, Cilt 34 (İlkbahar 1980), s. 182. İran anayasasına yapılacak sonraki referanslar bu edisyonadır.

nı sıra Muhafızlar Konseyi'nin üyelerinin yarısını atama, silahlı kuvvetlerin ve Devrim Muhafızlarının başkomutanlarını atama ve azletme yetkisi de verilmişti. Bunların yanı sıra İslam hukukçusunun, cumhurbaşkanı adaylarının nitelikleri konusunda karar verme ve seçimini onaylama yetkisi bulunuyordu. İslami hukukçu makamının yaratılması, Humeyni'nin gerçek bir İslami devletin ancak din kurumunun yönetiminde olabileceği görüşü adına bir zaferdi. Eğer 1979 anayasasının belirttiği gibi İran İslami Cumhuriyeti yasaların yorumunda vahiylerin temel rolü üzerine kurulmuş bir sistemse, o zaman sadece İslam hukukunu bilenler yasaları uygulayabilirlerdi. İran devrimi, din adamlarını laik hükümdarlar için ilahi iradenin yorumcuları durumundan çıkartıp, yöneticiler katına yükseltmişti.

1979 yılı sonlarında yapılan bir referandumla değiştirilen anayasa onaylandı ve 1980'de İslami Cumhuriyet'in ilk cumhurbaşkanı olarak Ebul Hasan Beni-Sadr seçildi. Beni-Sadr (1933 doğumlu) Paris'te öğrenim görürken Humeyni'nin Batılı basınla ilişkilerini yürütmüştü. Beni-Sadr, İran'ın İslami kültürel kimliğinin korunmasına bağlıysa da, laik hükümetten yanaydı ve din kurumunun giderek artan hakimiyetine karşıydı. Seçimi kazanmasının sebebiyse siyasal fikirleri değil, Humeyni'ye yakın olmasıydı. Kısa ve hareketli cumhurbaşkanlığı, ulemanın İran hükümetini ele geçirmesini ve Devrim Muhafızlarının aşırılıklarını sınırlama, yerel komiteleri ve devrim mahkemelerini merkezi hükümetin kontrolü altına alma çabalarıyla geçti.

Beni-Sadr sadece çok sayıda iç meseleyle değil, iki zorlu dış konuyla da uğraşmak zorunda kalmıştı. 1979 Kasım ayında Humeyni'nin genç taraftarlarından bir grup, Tahran'daki Amerikan büyükelçiliğini işgal ettiler ve ABD dışişleri personelinden 57'sini rehin alarak 444 gün ellerinde tuttular. Bu uzun süren rehine olayı İran'la ABD'yi karşı karşıya getirdi, iki ülke arasındaki ilişkiler bozuldu ve Amerikan kamuoyunda Humeyni rejimine karşı şiddetli bir düşmanlık doğdu. ABD silahlı kuvvetlerinin iyi planlanmamış ve uygulanmamış rehineleri kurtarma operasyonu başarısız kalınca, İran kamuoyu Amerika'ya karşı daha da sertleşti, Jimmy Carter'ın tekrar seçilme umudu kalmadı ve Beni-Sadr'ın krizi çözme çabaları baltalanmış oldu. Beni-Sadr'ın konumunu iyice zorlaştıran bir olay da, Irak'ın 1980 sonlarında İran'a saldırmasıydı ve İran'da devrim mahkemeleri silahlı kuvvetlerde temizlik yaparken, ayakta kalabilmek uğruna bir savaşa girmek zorunda kaldı.

Beni-Sadr meslek sahibi orta sınıfın bazı kesimleri tarafından destekleniyorsa da, Humeyni ve İslami Cumhuriyet Partisi, İran toplumu içinde çok daha yaygın ve çok daha acımasız bir destek sağlayabilirlerdi. Bir zamanlar şah sonrası döneme hakim olmaları beklenen laik orta sınıf reformcular ürkütülerek sessizliğe veya kaçmaya zorlandılar. Beni-Sadr böylece siyasal bakımdan tecrit edildi ve sonunda Humeyni kendisini terk ederek 1981'de görevden alınmasına izin verdi. Devrim iki yıl içinde, ikisi de ulemanın hükümet üzerindeki kontrolüne bir tür kısıtlama getirmek isteyen ilk başbakanını ve ilk cumhurbaşkanını yemişti. Bezirgan ile Beni-Sadr'ın ayrılması, Humeyni ile İCP'nin iktidarlarını pekiştirmesine imkân tanıyacaktı.

Ancak İslami Cumhuriyet ılımlı laik muhaliflerini yenilgiye uğratırken, militan İslami Sol'dan yeni bir muhalefet dalgasıyla karşılaştı. 1981'in ikinci yarısında Mücahidin-i Halk örgütünün bombaları, onlarca dini ve siyasal lideri öldürdü ve rejimi tehdit etmeye başladı. Hükümet, Mücahidin saldırılarına öyle bir kitle tutuklamaları ve idamlarla karşılık verdi ki, bu defa da iktidar terörü başlamış oldu. Bir tarihçiye göre, solcu tehdit hükümeti toplumun tümüne ideolojik tekörneklilik uygulama çabalarını arttırmasına vesile olmuştur.[87] İran'ın bütün üniversite ve kolejleri 1980'de, İslamileştirmeleri amacıyla kapatılmıştı. Bu kapatma döneminde öğretim üyeleri arasında temizlik yapılmış, müfredat İslami değerleri vurgulayacak şekilde değiştirilmiş, ders kitapları yeniden kaleme alınmıştı. Üniversiteler 1982'de tekrar açılmaya başladığında, hükümet sadece sağlam İslami geçmişleri olanların kayıtlarını yaptırmalarına imkân sağladı ve solcu siyasal faaliyete karışmış olanlar okullara alınmadılar. Sonuç, genel öğrenci sayısında ve özellikle kadın öğrenci sayısında görülen çok büyük düşüştü: Tahran Üniversitesi'nde devrimden önce 17 bin öğrenci varken, bu sayı 1983'te 4.500'e indi. Kadın öğrenci oranı da toplamın yüzde 40'ından 1970'lerin sonunda yüzde 10'a düştü.

İslami Cumhuriyet 1982'de Sol ve Merkez tehditlerini ortadan kaldırmış, İran siyasal hayatı üzerindeki kontrolünü sağlamlaştırmıştı. Rejim bundan sonra dikkatini ekonomik toparlanmaya, idari verimliliğe ve Irak savaşına yöneltti. Irak'ın 1980'deki saldırısı Humeyni ve İslami Cumhuriyet'e verilen desteği arttırmıştı. Saddam Hüseyin rejimine karşı İslam davasını savunmanın gururuna İran yurtseverliği duyguları da karışınca, yeni cumhuriyet ve onun tem-

87) Bakhash, *The Reign of the Ayatollah*, s. 225-226.

sil ettiği İslami ilkeler daha yaygın biçimde benimsenir oldu. Savaş, hükümetin Devrim Muhafızlarına ve düzenli orduya binlerce genci alarak otoritesini arttırmasını sağladı. Savaş, Humeyni ile destekçilerinin İslam devrimini pekiştirmelerine imkân tanımışsa da, bu siyasal zafere çok büyük bir bedel ödenmişti. Savaşta 260 bin İranlı öldü, 1.6 milyon İranlı evsiz barksız kaldı; Irak sınırı boyundaki kentler harabeye dönüştü ve liman tesisleri, petrol rafinerileri, sulama ağı, yollar ve köprüler imha edildi. İran devasa boyutlarda bir imar sıkıntısıyla karşı karşıya kaldı. Fakat Irak'ın aksine İran, yurtdışından büyük miktarlarda borç almak yerine savaşı kendi rezervleriyle finanse edecekti. Bu politika halkın sırtına ağır ekonomik sıkıntılar bindirdiyse de, İran savaştan Irak'ı sakat bırakan borçlarla değil, fedakârlıktan doğan yeni kendine güvenme duygusuyla çıktı. Ancak halk bu fedakârlıklarının ödüllendirilmesini bekliyordu. Rejim eğer ayakta kalacaksa İranlılara sosyal ve ekonomik yararlar sağlamalıydı. Bunun için de liderlerin üyelerini öylesine bölmüş olan ekonomik politika ihtilaflarını çözmeleri gerekiyordu.

İran Toplumunun İslamileştirilmesi

Savaş nedeniyle hükümet, İslam yasa ve standartlarının nasıl uygulanacağı konusundaki kararları ertelemişti. Ancak Humeyni'nin iktidarının ilk günlerinden başlayarak bazı hedefler belirlenmişti. Bunların başında, sosyal adalet ve servetin eşit dağılımı gibi İslami ilkelerin elde edilmesi geliyordu. Bu hedeflere ulaşmak, ekonomik alanda özel girişimin aleyhine devlet rolünün artmasıyla mümkün oldu. Hükümet bankaları, sigorta şirketlerini ve büyük sanayi kuruluşlarını millileştirdi. Ancak kapitalizmi destekleyenler ile ekonominin devlet denetiminde olmasını savunanlar arasında sert anlaşmazlıklar çıktı. Bu farklı görüşlerin sonucu olarak da, Humeyni'nin 1989'da ölümüne değin rejim tutarlı bir ekonomik politika geliştiremeyecekti.

Devrimin ilk karmaşa aylarında kırsal kesimde köylüler kendiliklerinden toprağa el koymuşlardı ve yerel devrimci mahkemeler büyük toprak sahiplerinin topraklarını almışlardı. Hükümet büyük ve orta ölçekli toprakların alınıp topraksız köylülere dağıtılmasını sağlayan geniş toprak reformu yasasıyla durumu kontrol altında tutmaya çalıştı. Bu yasaya gösterilen tepkiler, İslam hukukunun inceliklerini ve onu uygulamada karşılaşılacak güçlükleri ortaya koydu. Toprak reformu yasasının amacı sosyal adaleti yaygınlaştırmaksa da, di-

ni kurumun bazı üyeleri -ulemadan bazıları büyük toprak sahipleriydi- İslami hukukun özel mülkiyet hakkını da koruduğunu ileri sürerek yasaya karşı çıktılar. Muhafızlar Konseyi yasayı veto etti ve İran köyleri, 1980'li yıllar boyunca bir karmaşa içinde kaldı. Uleманın mevcut çıkarlarını koruyan ve bazı müçtehitlerle ayetullahların refahlarında gelişme sağlayan kararlar, kamuoyunda din kurumu temsilcilerinin siyasal zor uygulayarak haksız çıkar sağladıkları kuşkusunu uyandırdı. Bu kuşkular alt düzeyde bir ulemanın ağzındanmış gibi söylenen şu popüler şarkıyla ifade edildi: "Zavallı katırım geçen hafta öldü; ben de onun yerine bir Mercedes Benz aldım."[88]

Hükümet sorumluluğuna giren diğer alanlarda İslamileştirme süreci çok daha hızlıydı. Örneğin, yargıç nitelikleri konusunda 1930'larda Rıza Şah tarafından çıkarılan yasada, sadece Batı hukuku diploması olanların davalara bakma yetkisi varken, 1980'lerin İslam Cumhuriyeti'nde sadece İslam hukukunu bilen kişiler yargıç olabileceklerdi. Bu bilgiye sahip olmayan laik yargıçlar nakledilecekler, emekliye ayrılacaklar ya da kovulacaklardı. Humeyni 1982'de İran mahkemelerinin bütün laik hukuk yasalarını terk edip, kararlarını sadece İslam hukukuna dayandırmalarını istedi.

İslamileştirme, cinsiyet alanında da kendini gösterdi. Yeni rejim kadınların iki Pehlevi şahı döneminde kazandıkları hakların çoğunu geri aldı. Kadın devlet memurları dahil bütün kadınlar bol giysiler giyecekler ve başlarını hicab denen örtüyle örteceklerdi. 1978 devriminde hicabı kültürel kimlik ve devrimci dayanışma aracı olarak kullanan üniversiteli kadınlar, daha sonraları o giysileri giymedikçe tutuklanıp bir yıl hapse mahkûm olacaklarını bilemezlerdi.

1981 yılı geldiğinde Muhammed Rıza Şah'ın çıkardığı aile koruma yasaları değiştirilmiş, kadınlar boşanma davası açma, çocuğunu alıkoyma, evliyse okula devam etme ve hukuk, tıp ve mühendislik gibi konularda öğrenim görme haklarını kaybetmişlerdi. Humeyni ile destekçileri aile hayatını bozacağı gerekçesiyle kadın özgürlüğüne karşı çıkıyorlardı. Bu görüşe göre, kadınlar kamu işlerine girdikleri takdirde anne ve eş olmalarından gelen öncelikli görevlerini yerine getiremezlerdi. Bu yasaklamaların tek istisnası, kadınların seçme hakkının kalmasıydı ve onlar da bunu gelecek yıllarda giderek artan etkinlikle kullanacaklardı. Rejim halka açık yerlerde müzik ve

88) Akt. Moojan Momen, *An Introduction to Shi'i Islam: The History and Doctrines of Twelver Shi'ism* (New Haven, 1985), s. 207.

dansı yasaklamaktan uyuşturucu satıcılarına baskınlar düzenlemeye ve Tahran'ın genelev mahallesini yerle bir etmeye kadar bir dizi önlemle toplumu arındırmaya çalışıyordu.

İran 1980'ler boyunca dış ilişkilerinde ve uluslararası toplumda tecrit edilmiş durumda kaldı. Humeyni ve diğer yüksek düzey dini liderlerin İran devriminin amacının evrensel bir İslami düzen kurmak olduğunu açıklamaları, kendi rejimlerinin güvenliğinden korkan Arap devletlerinin liderlerini ürkütmüştü. İran'ın devrimini ihraç etme niyeti, Lübnan'da Amerikalı ve Avrupalı rehineler alan radikal Şii grupları desteklemesiyle de ortaya çıktı. Bu yüzden, Suriye ve Libya dışındaki Arap devletleri İran-Irak savaşında Irak'ı tuttular.

Devrimin hedeflerinden birisi, İran'ın ABD'ye bağımlılığını sona erdirmek ve Humeyni'nin deyimiyle 'ne Doğu ne de Batı olan' bağımsız bir dış politika izlemekti. İran liderleri Sovyetler'in Ortadoğu'daki niyetlerine de güvenmiyorlar ve Amerika'nın kucağından Sovyetler'in kucağına atlamak istemiyorlardı. ABD, devrimci İran'a karşı nasıl bir tutum takınacağını bilemiyordu. Reagan yönetimi bir yandan İslami ateşin yayılmasını ve Humeyni rejimine ilişkin Amerikan karşıtlığını sınırlamaya çalışıyordu. Ama diğer yandan İran'ın ekonomik ve jeopolitik önemini anlıyor, Tahran'la normal ilişkilerin kurulabileceği yollar arıyordu. Bu arayışlar daha sonra İrangate ya da Contragate olarak anılacak gülünç ve beceriksiz skandala yol açacaktı.

1985 ve 1986'da İran'a uygulanan uluslararası silah ambargosunun liderliğini yapan Amerika, Tahran'a İsrail'i aracı olarak kullanarak gizlice binlerce tanksavar füzesi ve tonlarca askeri yedek parça sattı. Operasyonun amacı İran'la ilişkileri düzeltmek ve Humeyni rejimini İran yanlısı grupların Lübnan'da tuttuğu Amerikalı rehinleri serbest bırakması için baskı yapmaya ikna etmekti. Operasyon başarısız oldu; üç rehine bırakıldı, ama yerlerine yenileri alındı ve İran da silaha ve yedek parçaya kavuşmuş oldu. Ayrıca gizli silah satışının Beyaz Saray ve Ulusal Güvenlik Dairesi'nde birkaç yetkili tarafından Dışişleri Bakanlığı'nın haberi olmadan yapılmış olması, ABD'de Reagan'ın başkanlığını lekeleyen bir iç skandal yarattı. Son olarak, Washington'ın kamuoyuna Humeyni rejimini kınarken aynı rejimle gizlice iş yapmaya hazır olması, ABD'nin Körfez'deki Arap müttefiklerinde ABD diplomasinin samimiyetinden kuşkulanılması sonucunu doğurdu. İrangate olayı ABD'nin İran devriminin yarattığı değişiklik karmaşasıyla başa çıkmaktaki zorluğunun başka bir örneğiydi.

İran devriminin üç aynı ve son kertede birbirleriyle uzlaşmaz görüşlerinin temsilcileri. Solda, genç laik reformcu, İslam Cumhuriyeti'nin Paris'te eğitim görmüş ilk cumhurbaşkanı Ebul Hasan Beni-Sadr. Ortada, 1950'ler çağının meşrutiyetçi liberallerinden, cumhuriyetin ilk başbakanı Mehdi Bezirgan. Sağda, dini düzenin uzlaşmaz sözcüsü Ayetullah Ruhollah Humeyni (bu fotoğraf Nikki R. Keddie'nin izniyle basılmıştır).

1988'de Irak savaşının sona ermesiyle, rejimin ülkenin yeniden imarı doğrultusunda yabancı şirketlerle işbirliği mi yapacağı, yoksa yine kendi imkânlarını seferber etme yoluna mı gideceği sorunu ortaya çıktı. ABD'yle ilişkilerin gergin kalmasına rağmen Tahran, Batı Avrupa'nın büyük devletleriyle diplomatik ilişkilerini tekrar kurdu ve Ortadoğu'da İslami düzen kurulması söyleminin dozunu azalttı.

İran'ın devrimci atılımı 1980'lerin sonuna doğru hafiflemiş, işyerlerinde dindarlık gerekleri ile idari beceriklilik ihtiyacı arasında belirli bir uyum sağlanmıştı. İran politikaları, Humeyni'nin kişisel karizması ve en üstün İslam hukukçusu olarak anayasal yetkileri etrafın-

da bir 'otoriter popülizm' örneği olarak kurulmuştu.[89] Humeyni İran'ın siyasal, toplumsal ve ekonomik konularına halkın anladığı ve onayladığı İslami ideoloji terimleriyle yaklaşarak, geniş bir kitlesel tabana hakim olmaktaydı. Ancak İslami doktrini kullanmak, basitçe geçmişe dönüş yapma arzusu demek değildi. Pek çok Amerikalı yorumcu gibi, devrimi geriye dönme ve günlük İran yaşantısının gerçeklerinden kopma olarak görmek onun önemini kaçırmak olur. Liderlerin ve onları destekleyen kitlelerin hedefleri şimdiki hayatın kalitesini düzeltmekti. Sosyal adalet ve kültürel bütünlük el ele gidecekti. Şahın baskıcı hükümetine ve ondan çıkar sağlayan ayrıcalıklı seçkinlere karşı kitlesel devrimci ayaklanma, daha iyi bir ekonomik gelecek sağlama umudunu taşıyordu. Humeyni en üstün İslam hukukçusu olarak çok büyük anayasal yetkisini kişisel bir diktatörlük için kullanmamıştı; o daha çok bir rehber olmuş, önemli konularda karar vermiş ve günlük sıradan idari konularla ilgilenmemiştir. Çeşitli hükümet gruplarını birbirleriyle dengeleyerek, hiçbir grubun üstünlük sağlamamasını garantiye alarak ülkeyi yönetmiştir. İslami Cumhuriyet Partisi'nin 1987'de aniden kapatılmasının bir sebebi de bu olabilir; parti, din adamlarının otoritesini yerleştirme amacını tamamlamış ve rakip bir güç merkezi olmasına fırsat kalmadan dağıtılmıştı. Humeyni zaman zaman önemli konularda karar vermez ve bu uygulamayla adamlarını isteklerinin ne olduğu konusunda tahminler yürütmeye bırakır, hükümetin işlemesini felce uğratırdı.

İslam Cumhuriyeti'nde siyasal hayat, şah döneminde olduğundan önemli ölçüde farklıysa da, ifade özgürlüğü yine kısıtlıydı. Meclis adaylarının Muhafızlar Konseyi tarafından onaylanması gereği, rejim muhaliflerinin meclise girememelerinin garantisiydi. Yine de adaylar seçmenlere bir seçim hakkı veriyordu ve bazı konuların konuşulmasının yasak olmasına rağmen Meclis'te hararetli tartışmalar yaşanıyordu. Ayrıca, nispeten özgür seçim olması da şah rejiminden önemli bir farklılıktı. İslami devrim, kitle politikasında seçim sandıklarında ifade edilen kamuoyu nedeniyle, daha önce halka yasaklanmış bir rolü oynama fırsatı vermekteydi.

İslami Cumhuriyet ilk on yılında merkezi bir güvenlik kurumu kurmadı. Ancak Devrim Muhafızları ve gençlerden oluşan çeteler, rejime karşı olduklarından kuşkulanılan ya da İslami normlara aykı-

89) Bkz. Richard W. Cottam, "Inside Revolutionary Iran", *Middle East Journal*, Cilt 43 (İlkbahar 1989), s. 168-185.

rı hareket ettikleri belirlenen kişileri dövüyorlar, tutukluyorlar ve zaman zaman da idam ediyorlardı. SAVAK'ın ürkütücü gölgesi kalkmıştı, ama onun yerine, devletin otoritesi dışında ve zımni onayıyla aynı derecede ürkütücü keyfi cezalar veren örgütler türemişti.

Humeyni'nin 1989'da ölümü halkta çok büyük bir yasa neden oldu. Halef sorunu daha önceden ayarlanmıştı ve İslami hukukçu olarak iktidarın Ayetullah Ali Hamaney'e geçişi pürüzsüz bir süreçle gerçekleşti. Bu arada devletin bütün önemli makamları, din kurumunun üyeleri tarafından doldurulmuştu. Humeyni'nin ulemanın siyasal otoritesini pekiştirme hedefi gerçekleşmişti. Dini ve laik kurumlar taraftarları arasında hâlâ derin bir uçurum varsa da, ayetullahların rejimi her zaman sevilmese de, yaygın bir kabul görmekteydi. Rejimin yaratıcısı olan karizmatik kişinin yokluğunda bu sistemin ne kadar etkili olacağını zaman gösterecekti.

İSLAMİYET'İN CANLANMASI

Genel Bir Bakış

İran'daki İslam devrimi 1970'lerin ilk İslami siyasal faaliyeti değilse de, yaptığı etki diğer ülkelerdeki İslami hareketlerin varlığına dikkat çekmiştir. İslami diriliş gibi bir olgunun başlangıcına kesin bir tarih verilemezse de, pek çok gözlemci ödünç alınan ideolojilere ve kültürlere karşı düş kırıklığının belirgin olduğu tarih olarak İsrail'le Haziran Savaşı'nı alırlar. Ortadoğu'nun ve ötesinin İslam devletleri, 1970'ler ve 1980'lerde siyasal ve toplumsal hayatta İslam'a yeniden merkezi bir rol verilmesi için kamuoyunun baskısını yaşamışlardır. İslamiyet'in dirilişi hemen hemen bütün İslam ülkelerinde görülmüşse de, onu başlatan güçler her devlet için ayrıydı. Bu yüzden, canlanma hareketi kökenleri yerel koşullarda olan bir olgu sayılmalıdır.

Bu konuda tarihçinin karşına çıkan ilk soru, buna ne ad vereceğidir. Bazı Batılı araştırmacılar ve gazeteciler 'fundamentalizm' sözcüğünü her zaman değilse de, sık sık aşağılayıcı bir anlamda kullanırlar. Ancak tarihi anlamda fundamentalizm, 1920'lerin başlarında Amerikan evangelist Protestanlığının belirli bir hareketinin adıdır ve İslami grupları tanımlamaya uygun değildir. Bu kitapta çağdaş İslami militan akımını ve ona katılanları tanımlamak için *İslamcılık, siyasal İslam* ve *İslamcı* terimleri kullanılacaktır.

Bazı Batılı yazarlar, İslamcıları bağnazlar ya da gericiler olarak nitelemişlerdir. Bu, hareketin ve ona sempatiyle bakan insanların çoğunluğunun doğru olmayan bir şekilde tanımlanmasıdır. İslami dirilişin ardındaki itici güç, değişikliği reddetme değildi; Ortadoğu'nun Batılı ve diğer yabancı kalkınma modellerine bağımlılığının reddedilmesiydi. İslami diriliş Batılı kalkınma teorilerinin temel aldığı varsayımların reddedilmesiyle de motive ediliyordu. Bu teoriler, modernleşmeyi laiklikle eşitliyorlar ve toplumların ancak geleneksel dini inançlarından kurtuldukları zaman modern olacaklarını söylüyorlardı. Kilise ile devletin ayrıldığı ve toplumun genelde laik olduğu Batı deneyimi, gerçek modernliğin tek yolu olarak gösteriliyordu. Ancak kendi modern tarihlerinin gidişatını düşünen pek çok Müslümanın gözünde, bu yol onlara zorla kabul ettirilmiş ve başarısız olmuştu.

Daha önceki bölümlerde gördüğümüz üzere, 19. ve 20. yüzyıl Ortadoğu tarihinin belirleyici teması, bazı hükümdarların Batı teknolojisi, ideolojisi, kültürü ve kurumlarını benimseme çabasıdır. Sultan III. Selim'in askeri üniformalarından Mehmed Ali'nin Mısır askerlerinin silahlarına, İsmail'in opera binası ve okul sisteminden Osmanlı anayasasına ve Atatürk'ün laikleştirme politikalarından Muhammed Rıza Şah'ın ekonomik kalkınma programına kadar esin kaynağı İslami değil, Batılı olmuştur. Gerek bu gerekse diğer hükümdarların amacı, Batı ürünleri, teknikleri ya da siyasal kurumları daha üstün göründüğü için Batı'yı taklit etmek yönünde şekillenmiştir.

Ancak 19. yüzyıl reformlarının sonucu, Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilgisi ve Arap-İslam topraklarının İngiltere ve Fransa tarafından işgali olmuştu. İki Avrupalı devlet, Mısır ve Arap manda devletlerine Batı tarzı parlamenter sistemler getirerek bir Avrupa siyasal kalkınma modeli yaratmaya çalıştılar. Sistemler büyük ölçüde uygulandıkları devletlerin toplumsal ve siyasal hayatından doğmadığı için de başarısız oldular ve 2. Dünya Savaşı'ndan sonra bir yana atıldılar. 1950'ler ve 1960'larda Nasır ile Arap dünyasındaki taklitçileri, sosyalist doktrinler benimseyerek toplumsal eşitlik ve ekonomik kalkınma modeli yaratmaya çalıştılar; Nasır bunların yabancı kökenlerini gizlemek için Arap sosyalizmi adını vermeye dikkat etti. Nasır ve hayranları, Pan-Arap milliyetçiliğini Arapları birliğe ve İsrail'e karşı zafer kazanmaya götürecek ideoloji olarak vurguladılar. Ancak Arap birliği hiç gerçekleşmedi ve Arap sosyalizmi şişirilmiş bürokrasilerle verimsiz ekonomiler doğurdu. Nasır döneminin ide-

olojileri Mısır, Suriye ve Ürdün'ün 1967 Haziran Savaşı'nda yenildikleri sırada zaten güç kaybetmekteydiler. Pek çok Müslüman Arap, bu yenilgiyi askeri bir felaketten ziyade daha başka bir şey, Kuran ve şeriat yolundan ayrıldıkları için Tanrı'nın Müslümanlara cezası olarak gördüler.

Ortadoğu'nun Müslüman devletleri yabancı kurumları benimsemenin yanı sıra yabancı ürünlere boğuldular ve halka çoğunlukla İslami ahlâka aykırı gelen Batılı tüketim örneklerini uygulamaları teşvik edildi. En muhafazakâr Körfez devletlerinin havaalanlarındaki gümrüksüz mağazalarda alkollü içki satışları patladı ve bazı insanlar için de oturma odalarında bir şişe Johnnie Walker Black Label bulunması orta sınıf başarısının simgesi oldu. Bir sosyologun bir Mısırlı köylünün tarlada yorucu bir günden sonra ailesinin yanında dinlenmesi portesi, 1970'lerde Ortadoğu'da yabancı değerlerin sarsıcı müdahalesini gösterir: Köylü, oğlunun yurtdışında çalışarak kazandığı parayla satın aldığı televizyonda bir Mısır kanalını izlemektedir. Ekrandaki program *Dallas*'tır. Reklam arası verildiğinde kendisine "Schweppes içmesi ya da deodorant kullanması, sorunlarının tek sebebinin çok çocuk yapmak olduğu" söylenmektedir ve bunların hepsi ithal fikirlerdir.[90] Bu tür durumlar bazı Müslümanları yabancı kültür değerlerinin tehlikeleri ve saçmalığı üzerinde düşünmeye zorluyordu.

İthal ve laik modellerin ekonomik ilerleme, siyasal özgürlük ya da sosyal adalet getirmedeki başarısızlığının sonucunda, pek çok Ortadoğu Müslümanı liderlerinin yabancı uygulamalara güvenini sorgulamaya ve kendi kişisel değerlerini yeniden incelemeye başladılar. Siyasal, toplumsal ve ekonomik faaliyetlerin şeriata göre yapıldığı bütünleştirici İslami düzenden ayrılan liderlerinin, İslam toplumunu tümden zayıflattığına inanıyorlardı. Bu görüşü benimseyen Müslümanlar, İslamiyet'in modern kalkınma açısından gerekli unsurlarını taşıdığını savunmaktaydılar. Siyasal ve ekonomik hayatın, sağlıklı olması için Batı tüketimciliği ve maddeciliğinden değil, İslamiyet'in ahlâki değerlerinden çıkması gerekirdi. Müslümanlar günlük hayatlarında karşılarına dikilen ve toplumlarını sıkıntıya sokan sorunlara İslami çözümler bulmak adına yeni bir gayrete giriştiler.

---

90) Fadwa El Guindi, "The Killing of Sadat and After: A Current Assessment of Egypt's Islamic Movement", *Middle East Insight*, Cilt 2 (Ocak-Şubat 1982), akt. John L. Esposito, *Islam and Politics* (Syracuse, 1984), s. 205.

Ancak Müslümanların çok büyük çoğunluğu nezdinde, kırsal köylüler ve kentli yoksullar için İslamiyet'in varlıklarının sabit bir unsuru olarak devam ettiğini belirtmek gerekir. Onlar sosyalizm ve kapitalizm, milliyetçilik ve Baasçılık tartışmalarına karışmış değillerdi. Toplumun cahil ya da yarı-cahil üyeleri olarak Müslüman kitlelerin hayatlarında İslamiyet'in rolünü sorgulamaları için fazla bir sebep görünmüyordu. Onlar çocukluklarında öğretilen, İslamiyet'in kahramanlık çağı hakkında duydukları hikâyelerle, İslamiyetin temelleri ve görüşlerini belirleyen genel İslami değer sisteminin etkisi altındaydılar.

1970'ler ve 1980'lerin İslami yeniden doğuşunun yeni olan yanı, okumuş kentli toplumun genel bir harekete dönüşen İslami kültürel gerçeği savunma hareketine katılmalarıydı. İslami yeniden doğuş sıradan erkek ve kadınlarda camilere daha çok gitmek, erkeklerin sakal bırakması ve kadınların hicab giymesiyle, İslami giyim kurallarına uymalarıyla kendini göstermekteydi. Öğrenim görmüş Mısırlı bir kadın, yabancı bir ziyaretçiye İslami giyimin kendisini günlük yaşantısının düş kırıklıklarından kurtulmasını sağladığını şu sözlerle dile getirmişti: "Evi geçindirmeyle, bütçemizle, okulla, ulaşımla, elektrikle, bütan gazla ve suyla sorunlarımız var, telefonumuz çalışmıyor. Şeriata uygun giyindiğimizde en azından bunun ailelerimiz ve toplum adına kendimizin çözümleyeceği bir sorun olduğunu hissediyoruz. En azından bir şey yapmış oluyoruz."[91] İslami dirilişin başka örnekleri arasında dini yayınların artması, televizyon vaazlarının popülerliği ve paraların faiz vermeyen İslami bankalara yatırılması vardı.

İslami dirilişin başka önemli bir unsuru, şeriata dönüş talebiydi. Osmanlı İmparatorluğu ve Mısır tarafından 19. ve 20. yüzyılda parça parça alınan Batı hukuku, medeni hukuk alanında şeriatın yetkisini önemli ölçüde azaltmıştı. Mısırlı hukukçu Abdülrezak el-Sanhuri 1949'da mevcut Mısır yasalarından, diğer çağdaş hukuktan ve şeriattan yeni bir Mısır medeni yasası hazırladı. El-Sanhuri yabancı kökenli kuralları şeriata uygunluğunu göz önüne alarak seçtiyse de, ortaya çıkan yasa İslami ağırlıklı olmaktan ziyade bir Fransız yasası oldu. El-Sanhuri, Irak ve Kuveyt için de medeni yasalar hazırladı. Böylece 2. Dünya Savaşı sonrasının hukuk reformları, şeriatın son kalıntılarına da girmiş oldu.

---

91) John Alden Williams, "Veiling in Egypt as a Political and Social Phonemenon", ed. John L. Esposito, *Islam and Development: Religion and Sociopolitical Change* (Syracuse, 1980), s. 83.

Aile hukuku doğrudan halkı ilgilendirdiğinden ve şeriatın kalbi olarak görüldüğünden çok hassas bir meseleydi. Ancak Türkiye, İran, Irak, Suriye ve Mısır'da yöneticiler, şeriatın kadınların durumunu ilgilendiren hükümleri değiştiren yasalar getirdiler. Bu tür yasalar devletin ve toplumun düzeninin şeriatı göz ardı eden ve Batı kökenli yasaları zorla uygulayan liderler tarafından baltalandığı fikrinin benimsenmesine yol açtı. Böylece İslami toplumun ruhu olan ilahi yasalarla yönetilme ortadan kalkmış oluyordu. 1967'den sonra militanlar da, sıradan yurttaşlar da şeriatın yeniden geçerli olması dileklerini ifade etmeye başladılar. 1970'li yıllarda İslamiyet giderek siyasal bir araç olarak kullanılmaya başlandı. İslam devletlerinin halkları yöneticilerinin şeriata dayalı politikalar yürütmelerini istedikçe, siyasal liderler de İslami sembolleri kullanarak halk desteğini sağlamaya çalıştılar. Suriye'deki muhaliflerin cumhurbaşkanı Esad'ı kâfirlikle suçladığı görülmüştü. Ayetullah Humeyni de İran halkını, şahın aleyhine İslami semboller ve sloganlar kullanarak kışkırtmıştı. Diğer ülkelerde olduğu gibi İran'daki protestolarda da modern iletişim, din temelli mesajın yayılmasına yardımcı oldu; Humeyni ve Şeriati'nin konuşmalarının kasetleri iki figürün dinleyicilerinin çoğalmasında önemli rol oynadı. Hükümdarlar, meşruluklarını pekiştirmek için de İslami semboller kullandılar. Bir tek Atatürk dışında hiçbir modern Müslüman yönetici, İslamiyet'i açıkça tanımazlık etmemiştir. Aksine, siyasal liderler kendilerini İslamiyet içinde göstermişler ve iç muhaliflerini gevşek Müslümanlar olarak nitelemekten geri kalmamışlardır. İran şahı, artan muhalefeti kendisinin İslamiyet'e bağlılığı ve Tanrı'ya yakınlığını ilan ederek yatıştırmaya çalışmıştı. 1991 yılı başlarında Basra Körfezi'nde savaş bulutları birikmeye başladığında, Saddam Hüseyin ABD liderliğindeki BM koalisyonunu İslam-karşıtı olarak niteleyip, İslami kamuoyunu kendisi yanına çekmeye çalışmış ve dünya çapında bir cihad ilan edilmesini istemişti.

Mısır Örneği

1970'ler ve 1980'lerde Mısır'da İslami hareket Mısır tarihinin özel durumlarına karışmışsa da, genel olarak İslami canlanışı niteleyen unsurların çoğuna sahiptir. (Mısır tarihinin bu dönemi 18. Bölüm'de ele alınmış olmakla birlikte, burada İslami canlanışın öğeleri vurgulanacaktır.) Enver Sedat 1970'de cumhurbaşkanı olduğunda iktidarına en büyük tehdidi siyasal Sol'un oluşturduğunu düşünüyordu.

Bu tehdide, 'İslami eğilimli' olarak bilinen grubun temsilcilerinin siyasal sahneye çıkmalarına izin vererek karşı koymak istedi. Sedat, Müslüman Kardeşler'in uzun zamandır cezaevinde olan üyelerini salıverdi ve derneğe kısa zamanda tirajı 100 bine ulaşan *El-Dava* adlı gazetesini çıkarma izni verdi. Sedat ayrıca siyasal meşruiyetini desteklemek için İslami sembolleri kullandı. Kendisine 'inançlı-cumhurbaşkanı' unvanını verdi ve Mısır basınını kendisine dindar bir imaj kazandırmakta kullandı.

Sedat, İslami usuller ve sembollerin halk arasında tartışılmasına yol açarak, rejimine büyük bir tehdit oluşturacak güçleri açığa çıkarmış oldu. Kendini dindar bir Müslüman olarak gösterme çabasına karşılık lüks yaşantısı, kendisinin ve karısının Avrupa marka giysileri tercih etmeleri ve İsrail'le anlaşma yapmaya hazır olması, başta kullanmak istediği İslami güçlerin eleştiri oklarını kendine yöneltti. Buna ilaveten *İnfisah*, yani açık-kapı ekonomik politikasının başarısızlığı, rejimine karşı yaygın bir muhalefet başlattı. En militan muhalefeti Mısırlı gençler yürütüyordu ve bu muhalefet İslami terimlerle ifade ediliyordu.

Mısır'ın 1970'lerdeki Mısır'ın durumu, Mısır din kurumunun Nasır zamanında büyük ölçüde devletin eline geçmiş olmasıyla da İran'ınkinden farklıydı. Ulema devlet memuruydu ve rejimin sloganlarını dile getirme eğilimleri, Mısırlıların onlara 'kürsü papağanları' adını takmasına neden olmuştu. Ayrıca, Sünni Mısırlı din yetkililerine İran ayetullahları kadar saygı gösterilmiyordu. Mısır din kurumu devletten bağımsız olmadığı için, Mısır'daki İslami muhalefet toplumun sıradan üyeleri arasında doğdu. Burada bizi Sedat rejimine karşı İslami protestonun iki boyutu ilgilendirmektedir: Birincisi, üniversite hareketi; ikincisi de, rejimi devirmeye ve yerine İslami bir hükümet getirmeye kararlı örgütlerin şiddet içeren muhalefetleridir.

İsrail'le girilen 1973 savaşının nispi başarısının uyandırdığı umutlar, infitahın ekonomik başarısızlığıyla sönmeye başlayınca Mısır'ın kalabalık üniversite kampuslarındaki öğrenciler huzursuzluklarını İslami dernekler kurarak ifade etmeye yöneldiler. 1974 ile 1979 yılları arasında ve daha sonra 1980'lerin sonuyla 1990'ların başında İslami öğrenci dernekleri, Mısır'ın önemli üniversitelerindeki öğrenci örgütlerinin çoğunun kontrolünü ele geçirdiler. İslami öğrenci derneklerinin başarısı, kısmen kampus yaşantısının uygunsuz koşullarıyla özdeşmelerine, bunları değiştirme talepleri getirmeleri-

ne ve bu değişiklikleri İslami referans çerçevesi içine oturtabilmelerine bağlıydı. Örneğin, gruplar kalabalık sınıfların kadın öğrencilerinin tacizine yol açtığını ileri sürerek kadın ve erkekler için ayrı sınıflar açılmasını talep ediyorlardı. Ayrıca, İslami giyimin benimsenmesini, kampuslarda içki satışı ve Batı müziği konserlerinin yasaklanmasını istiyorlardı. İslami öğrenci dernekleri kampus dışında çalışma grupları oluşturuyorlar, profesörlerin ders notlarının kopyalarını bedava dağıtıyorlar, kasabalardan ve köylerden büyük kentlere gelmiş binlerce gençte bir aidiyet duygusu uyandırıyorlardı.

İslami öğrenci gruplarının çekiciliği, kısmen genç Müslümanların buluşabileceği, kabul edilir sosyal ortamlar ve hizmetler sağlamalarına bağlıydı. Ancak dernekler toplumun değişebileceği ve öğrenci imkânlarının gelişebileceği umudunu da sunmaktaydılar. En başarılı öğrenciler için bile iş bulunamaması, Sedat rejimine karşı bir kırgınlık yaratıyordu: "Bir öğrenci diplomasını aldıktan sonra her sabah düşük aylıklı bir devlet memuru olarak çalışır, öğleden sonrasını amatör bir tesisatçı, ne sokakları ne yolları bilen bir taksi sürücüsü olarak geçirirdi."[92] Kampuslardaki tahammül edilemez koşullar ve üniversite mezunlarının karanlık geleceklerine dikkat çekerek ve bu koşulların toplumun İslamileştirilmesiyle değişeceğini öne sürerek İslami öğrenci örgütleri güçlü bir muhalefet oluşturdular.

Mısır'ın İslami protesto hareketinin ikinci boyutunu da militan yeraltı örgütleri sağladı. 1970'lerin sonunda Mısır'da bu tür yirmi kadar grup varsa da, El-Tekfir el-Hicret ve El-Cihad adlı ikisi özel bir ün kazanmıştı. Bu iki örgüt arasında farklılıklar bulunmakla birlikte, ikisi de ideolojik ilhamlarını Nasır rejimi tarafından 1966'da idam edilen Müslüman Kardeşler üyesi Seyyid Kutub'un yazılarından alıyorlardı. Kutub cezaevindeyken yazdığı ve 1964'te basılan ***Maalim fi el-Tarik*** (Yol İşaretleri) adlı kitabında, hükümetin birinci işlevinin Allah'ın yasasının uygulanmasını sağlamak olduğunu yazmıştı. Yöneticiler bu işlevi yerine getirdikleri sürece Müslümanların ona itaat etmeleri zorunluydu. Ama yöneticiler yasalarını şeriata dayandırmayı terk ederlerse, onlar ve hükümetleri artık İslami değildi, cahiliye idiler. Kutub, gerçek Müslümanların cahiliye hükümetlerine karşı çıkmalarını ve şeriatı yeniden hakim kılmak için gerekli her aracı kullanarak onları yok etmelerini savunuyordu. Bu tür hükü-

---

92) Gilles Kepel, *The Prophet and Pharaoh: Muslim Extremism in Egypt*, çev. Jon Rotschild (Londra, 1985), s. 135.

metler, İslami olmadıkları gerekçesiyle cihadın meşru hedefleriydi. Kutub'un görüşünce, Nasır rejimi cahiliye durumundaydı; genç müritlerinin gözünde Sedat hükümeti de aynı sınıfa girmekteydi.

El-Tekfir ve El-Cihad'ın programları, Sedat'ın dinsiz rejiminin şeriatı getirecek temiz Müslümanlara devredilmesini kapsamaktaydı. Mısırlı araştırmacılara göre, bu örgütlerin üyeleri genelde yarı cahil gecekondu sakinleriyse de, başlarında üniversite öğrencileri ve mezunları duruyordu. Ve bunlardan çoğu tıp, eczacılık ve mühendislik gibi en zor ve en laik fakültelere girmeyi başarmış olan insanlardı. Bu öğrenciler ve mezunlar genelde kasaba ve köylerden kentlere gelmişler ve oralarda kent hayatının yabancılığını yaşamışlardı. Ahlâken kafa karıştırıcı ve ekonomik açıdan gelecek vaat etmeyen bir toplumda tutunabilmek için, kendi yetiştirilme biçimlerinin İslami örgütlerine dönmüşlerdi. El-Tekfir üyeleri, 1977'de eski bir vakıf bakanını rehine alarak örgütlerinin tutuklanmış üyelerinin salıverilmesini istediler. Hükümet onlarla anlaşmaya yanaşmayınca da rehineyi öldürdüler. Rejim buna El-Tekfir'in liderlerini tutuklayıp idam ederek ve onlarca genç İslam militanını hapsederek karşılık verdi. Böylece o andan başlayıp, Sedat'ın ölümüne kadar süren rejim ile İslami örgütler arasında açık bir çatışma başlamış oldu. Mısır 1979'da İsrail'le anlaşma imzaladığında El-Cihad liderleri Sedat'ı Kudüs'ü Yahudilere vermekle suçladılar. Örgüt Sedat'ın kâfir olduğunu, cahiliye halinde olduğunu ve cihad görevini uygulayabilecek kapasitede bir yönetici olmadığını iddia etti. Sedat'ın 1981 Ekim ayında El-Cihad üyeleri tarafından öldürülmesi, Müslüman olmayan bir despotun ortadan kaldırılması ve İslami bir devlet kurulmasına götürecek halk devriminin başlamasını amaçlamıştı. Sedat'ın ölümünün ardından bazı kentlerde gösteriler yapıldıysa da, herhangi bir kitle ayaklanması görülmedi ve merkezi devlet, yıkılmadan devam etti.

İslami örgütler Mübarek döneminde faaliyetlerini sürdürdüler ve Mısır toplumu genelde İslamiyet'in kamu hayatında üstün bir yere çıkarılmasını istemeye başladı. Radikal azınlık gruplarının şiddet eylemleri 1980'lerde azalmış olmakla birlikte, İslamiyet'in ana muhalefet hareketi olarak çekiciliği arttı. Bir zamanlar İslami militanlığın öncüsü olan Müslüman Kardeşler, ılımlı, merkezci İslami siyasal hareketin temsilcisi haline geldi. Örgüt üniversite kampuslarında etkinliğini arttırdı, ileri gelen meslek örgütlerinde (doktorlar, avukatlar ve mühendisler) yönetim kurullarını ele geçirdi. Özgün misyo-

nuna uygun olarak tıp, eğitim ve sosyal yardım faaliyetlerinde bulunan gönüllü kuruluşlarla da birlikte çalışmaya devam ediyordu. Rejim, dini bir örgütün siyasal partiye dönüşmesini yasaklamışsa da, Müslüman Kardeşler'in bazı üyeleri bağımsız adaylıklarını koyarak parlamentoya girmişlerdi. 1980'lerin sonunda Müslüman Kardeşler temsilcileri ve meşru partilerin sempatizanları, parlamentoda en büyük muhalefet grubunu oluşturdular. Böylece Mısır'ın laik yasalarının değiştirilmesi isteklerini ifade edebilecekleri bir kürsüye sahip olmuşlardı. Hükümet bu baskılar karşısında yasaların şeriata uygunluğunu gözden geçirmeyi kabul etti ve turistik olmayan alanlarda içki satışını yasakladı. Bu tür jestler, hükümetin toplum içinde var olan İslami dürtünün gücünü gördüğünü yansıtmaktaysa da, halkı İslami dirilişe götüren huzursuzluğun sebeplerini gidermek adına en ufak bir adım atılmayacaktı. Rejim Mısır'ın sorunlarının çevresinde etkisizce oyalanırken, Mısırlıların giderek artan bir çoğunluğu ekonomik güçlüklere, sosyal hastalıklara ve kültürel yabancılaşmaya İslami bir çözüm bulma imkânında birleştiler.

SONUÇ

1978'in son aylarında Muhammed Rıza Şah rejimini yıkan devrim, "insanlık tarihinin en büyük halk patlamalarından biri" olarak tanımlanmıştır.[93] Aralık ayındaki Muharrem gösterilerinde milyonlarca İranlı şaha karşı protesto yürüyüşleri yapmıştı. Göstericiler Pehlevilerin laik, otoriter ve yozlaşmış monarşisini suçlayarak, Ayetullah Humeyni'nin dönüşünü ve İslami bir hükümet kurulmasını istiyorlardı. Bu bileşimin sosyal adalet, ekonomik eşitlik, siyasal özgürlük ve tam bağımsızlık getireceğine inanmaktaydılar. Elli yıllık Pehlevi laikliği ve baskısı altında kalan Şii din ağı kendini koruyabilmişti; halkın protestosunu yönetmeye ve onun İslami bir dille ifade edilmesini sağlamaya hazırdı. Devrimde iç içe geçmiş iki duygu göze çarpıyordu: toplumsal, siyasal ve ekonomik değişim isteği ile böyle bir değişimin sadece İslami düzenin yeniden kurulmasıyla mümkün olacağı.

İslami kültürel geleneklerin yeniden kurulması isteği sınıfları ve kuşakları kapsayan bir talep olmakla birlikte, tarihsel İslami kurumların ne derece gerçekleştirileceği konusunda kesin bir fikir ayrılığı

93) Cottam, "Inside Revolutionary Iran", s. 168.

vardı. Ilımlı liberal reformcular İslami kültürel değerlerin laik yönetim kurumlarıyla birlikte olmasını istiyorlardı. Ancak din kurumu ve ulemanın, halkta devrimci değişim doğrultusunda sağladıkları desteğin altında kalmışlardı.

İran, Müslüman din kurumunun devrimci siyasal ve toplumsal değişim sağlamasının benzersiz bir örneği olmanın yanı sıra, mevcut rejimlere karşı çıkan tek İslami protesto hareketi değildi. Endonezya'dan Fas'a kadar 1970'ler ve 1980'lerde bütün İslam devletlerinde şeriata ve İslami mirasa dönüş istekleri görülmüştür. 2. Dünya Savaşı sonrasının bağımsız rejimlerinin acil toplumsal ve ekonomik sorunları yabancı kalkınma modelleriyle çözmekteki başarısızlıkları, yabancı ideolojilere karşı giderek artan bir düş kırıklığı yaratmıştı. Halk, İslami giyim gibi jestlerle İslami düzenin kurulması isteklerini dile getiriyordu. İslami sosyal düzen kurma ihtiyacına duyulan inanç, İslami kültürel geleneklerin gerçekliğini vurgulamaktan öteye gitmiştir; açıkça İslamiyet'in ruhunun ilahi düzen olduğuna duyulan inancı yansıtıyordu bu. Müslümanlar Batı'yı taklit ederek Allah'ın kendilerine emrettiği varoluş modelini terk etmişlerdi. Müslüman devletler ancak ilahi toplumsal düzeni modern bir bağlam içinde yeniden kurarak refah ve uyuma kavuşabilirlerdi.

Bu tür duygular 20. yüzyılın sonlarında ve 21. yüzyılın başlarında halk nezdindeki cazibelerini kaybetmediler. 24. Bölüm'de ve Sonsöz kısmında, İran devriminin ardından gelen yıllarda İslamiyet'in Ortadoğu'da ve ötesinde siyasal ve toplumsal hayatın başta gelen unsuru haline gelmesi konusu genişçe ele alınacaktır.

21
PETROL ÇAĞINDA ARAP YARIMADASI

2. Dünya Savaşı'nın ardından gelen yıllarda Arap yarımadasındaki devletler, Ortadoğu'ya hakim olan büyük siyasal ve diplomatik konulara kıyasla pek marjinal kalıyorlardı. Yoksul, nüfusu az ve geleneksel hükümdarların yönetimindeki bu doğal kaynakları olmayan ülkeler, sadece Hindistan yolunu güvenceye almak için onlarla anlaşmalar yapan İngiltere ve 1930'larda petrol aramaya başlayan birkaç Batılı şirket dışında uluslararası önemi olmayan yerlerdi. Ancak aradan otuz yıl geçmeden bu çöl devletleri, dünyada kişi başına geliri en yüksek duruma ulaşacaklar ve küresel ekonominin çok önemli aktörleri olacaklardı.

Arap Yarımadası'nı İngiltere'nin arka bahçesinden dünyanın dikkat odağı haline getiren şey, petroldü. Petrolden gelen servet, bir yan-

dan petrol üreten ülkelerde çok büyük maddi ve toplumsal değişiklikler yaratırken, diğer yandan mevcut siyasal düzende değişikliği önlemek amacıyla kullanılmıştır. Petrol devletleri çelişkili bir modernleşme ve muhafazakârlık, siyasal kısıtlamalar ve monarşinin korunmasıyla birleşmiş hızlı bir kalkınma göstermektedirler. Daha radikal Arap komşuları tarafından kıskanılmış ve aşağılanmışlar, ama yine aynı ülkelerin yöneticileri tarafından çok büyük mali yardım yapabildikleri için de saygı görmüşlerdir. En zengin petrol üreten devletlerin gözünde mali yardım, potansiyel muhalifleri susturmak ve huzursuz komşuları saldırganca hareketlerden alıkoymakta kullanılan bir diplomasi aracı olmuştur. Nüfus ve sınai teknolojiden yoksun olduklarından bağımsızlıkları korumak için dış devletlere ihtiyaçları olmuştur. Şüphesiz, onlara askeri yardım yapmak isteyen ve buna imkânı olan devletlerin başında ABD geliyordu; ama Amerika, İsrail'e de ekonomik ve askeri yardım göndermekteydi. Arap petrol üreticileri ABD'nin askeri korumasına bağımlılıklarını Arap devletleri olarak sorumluluklarıyla nasıl bağdaştırabilirlerdi? Arap ve İslam dünyasında bile durumları tehlikeliydi. Muhafazakâr hükümdarlar olarak Mısır, Suriye ve Irak'taki toplumsal devrimlere ya da Arap olmayan İran'ı sarsan İslami devrime nasıl sempati duyarlardı? Diğer yandan, büyük orduları ve toplumsal eşitlik söylemleriyle bu komşuları nasıl göz ardı edebilirlerdi? İşte bunlar, tecrit edilmiş bir yoksulluktan uluslararası düzlemde mali önem taşıyan bir konuma yükselen Arap Yarımadası devletlerinin karşı karşıya kaldığı ikilemlerin sadece birkaçıydı.

SUUDİ ARABİSTAN KRALLIĞI

1973'e Kadar Yönetim Modelleri ve Dış Politika

İran'ın Pehlevi hanedanı ya da Irak ve Ürdün'ün Haşimi monarşilerinin aksine el-Suud ailesinin, hüküm sürdüğü ülkenin tarihinde derin kökleri vardı. Suudiler 18. yüzyılda aşiret askeri güçlerini Muhammed ibn Abdülvahhab'ın İslami ideolojisiyle birleştirerek, kutsal Mekke ve Medine şehirlerinin kontrolünü Osmanlılar'dan alan bir konfederasyon kurmuşlardı. Mısırlı Mehmed Ali tarafından yenilgiye uğratılmalarına rağmen aile, bölgesel güç tabanını korumuş ve 20. yüzyılda aile adını taşıyan bir krallık kuran Abdülaziz ibn el-Suud'un dinamik liderliğinde tekrar ortaya çıkmıştı.

Kral İbn Suud tebaasının hayatlarına önemli değişiklikler getirmişti ki, bunlardan biri de bölgesel aşiretler konfederasyonları yerine merkezi bir hükümetin kurulmasıydı. Ancak İbn Suud bir devlet yaratırken dahi ataerkil yönetim sistemini sürdürmeye devam etmiştir. Nitekim, küçük büyük demeden bütün siyasal kararları kendisi vermiştir ve hükümet kurumları da bu hakimiyetini yansıtmıştır. 1953'te öldüğünde krallıkta anayasa, hükümet idare yasaları, siyasal parti ve kurumsal danışma organları yoktu. İslamiyet, İbn Suud'un ailesinin hüküm sürme hakkını meşrulaştırdığı ideolojiydi. Anayasa Kuran, yasa da şeriattı.

Kraliyetin kurucusunun ardından tahta, ölümünden bu yana hüküm süren dört oğlunun en beceriksizi olan Suud geçti. Kral Suud'un (1953-1964) hükümdarlığı, Mısır'da Nasır'ın laik Pan-Arapçılık ve sosyalizm çağrısının başlangıcına denk düşmüştü ve bu doktrinler Suudi hakimiyetinin dayandığı İslami ve monarşik temellere bir tehlike oluşturmaktaydı. Ayrıca, petrol sanayinin genişlemesinin ve onun getirdiği servetin yarattığı iç değişiklikle de kral ailesine desteğin temelini oluşturan muhafazakâr toplumsal ve siyasal düzeni tehdit etmekteydi. Kral Suud bu meydan okumalara karşı koyabilecek biri değildi. Mısır cumhurbaşkanı popülerliğinin zirvesindeyken, Nasır'a aldığı düşmanca tavır Arap dünyasında krallığı tecrit etti ve kral ailesi Nasır'ın 'feodal gericiler' şeklindeki saldırılarının hedefi oldu. Ayrıca, Kral Suud devlet hazinesi ile kendi kasası arasında bir fark gözetmiyor, keyfi uğruna milyonlarca dolar harcıyordu. Onun bu mali sorumsuzluğu devleti iflasın eşiğine getirdi, dış politikada liderlikten yoksun olması krallığı radikal Arap devletlerinin saldırına açık bıraktı ve davranışları kral ailesi adına utanç kaynağı oldu. Aile üyelerinden oluşan bir koalisyon 1964'te kendisini tahttan indirip Veliaht Prens Faysal'ı kral yaptı.

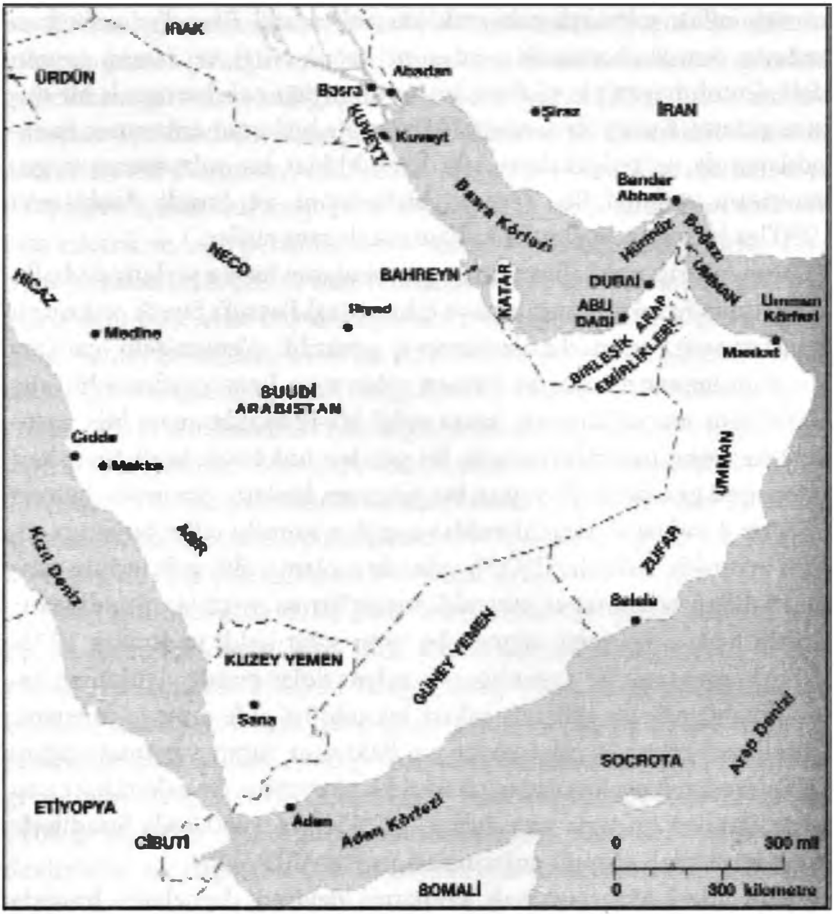
Faysal'ın hükümdarlığı (1964-1975) Suudi Arabistan'ın idari yapısını, silahlı kuvvetlerini, eğitim sistemini ve bölgedeki durumunu değiştirdi. Faysal 1973'te Arap petrol ambargosuna katılma kararı verince, bu kararı beklenmeyen bir sonuç doğurarak çöl krallığını dünya çapında bir mali güç haline getirdi ve uluslararası dikkatleri üzerine topladı. Faysal'ın modernleştirme programı, bir bakıma 19. yüzyıl Osmanlı ve Mısır reformcularının benimsedikleri politikanın yansımasıydı. Kral ülkenin ekonomik gelişmesini daha etkin bir şekilde idare edebilmek için hükümetin rolünü genişletti ve kurmak istediği uzun vadeli sosyal refah programlarını başlattı.

Faysal, bürokrasideki yeni mevkilere kadro yaratmak amacıyla bir eğitim programına yöneldi. Hem dini hem laik yeni üniversite kampusları inşa edildi ve binlerce Suudi öğrenim görmek üzere yurt dışına, özellikle de Amerikan üniversitelerine gönderildi. Faysal yeni bakanlık ve hizmet kurumlarının yerel ve yabancı üniversite mezunlarıyla doldurulmasına dikkat etti. Yeni Batı eğitimli seçkinler daha geniş idari yetkilere sahiplerse de, karar verme sürecinde bunlara yer ayrılmadı. Kral ve ailesinin seçilen üyeleri, devlet politikasına çok büyük gizlilik koşulları altında karar veriyorlardı. Yeni idari seçkinler karar sürecine katılmadıkları için düş kırıklığına uğramışlarsa da, geleneksel siyasal düzeni kabul etmekteydiler: Bürokrasi içinde yüksek makamlara geliyorlar, konumlarının getirdiği servet ve prestijden yararlanıyorlardı. Suudi sistemi ileri öğrenimleri için kendilerini ödüllendirdikçe, sistemi desteklemeye ve getirdiği siyasal kısıtlamaları kabule hazırdılar.

Suudi İç ve Dış Politikasında Yemen Konusu

1960'ların başından 1970'lerin sonuna kadar Suudi rejimini ısrarla tehdit eden dış politika meselesi, komşu Yemen ülkesindeki gelişmelerdi (bkz. Harita 21.1. Yemen silahlı kuvvetleri içindeki gruplar 1962 Eylül ayında hükümdar İmam Muhammed el-Bedr'e karşı bir darbe yapmışlardı. Nasır tarafından esinlendirilen ve desteklenen darbe liderleri monarşiyi kaldırdılar ve Yemen Arap Cumhuriyeti'ni ilan ettiler. Ancak isyancılar İmam Muhammed'i ele geçirememişlerdi ve İmam ülkenin kuzeyinde ortaya çıkıp tahtına dönmek için aşiretlerin desteğini almaya başlayınca Yemen iç savaşa sürüklendi. Ne kralcılar ne de cumhuriyetçiler zafer kazanabilince, ikisi de destek bulmak amacıyla dış devletlere döndüler ve böylece Arabistan'ın güney ucundaki iç savaş bölgesel bir çatışmaya dönüştü.

15. Bölüm'de tartışıldığı üzere, Abdullah el-Sallal'ın cumhuriyetçi rejimi Nasır'dan, kuzeydeki kralcılar de Suudi hükümetinden askeri yardım aldılar. Mısır'ın müdahalesi doğrudan ve önemliydi; 1966'da Yemen'deki Mısır askerinin sayısı 70 bine ulaşmıştı ve Mısır hava kuvvetleri zaman zaman Suudi sınır kentlerini bombalıyordu. Kral Faysal yenilgi korkusuyla çatışmaya Suudi askeri göndermemiş, yardımı silah ve paradan ibaret tutmuştu. Haziran Savaşı'ndan sonra Nasır'ın askerlerini çekmeyi kabul etmesi üzerine Suudi rejimine yönelik Mısır tehdidi sona erdiyse de, güney Arabis-

Harita 21.1 1970'lerin ortalarında Arabistan ve İran Körfezi.

tan'daki gelişmeler Suudi monarşisinin güvenliğini tehdide devam etmekteydi.

İngiltere 1967'de Aden Protektaratlığı'ndan çekildi ve yerine hemen Marksist Milli Kurtuluş Cephesi tarafından Güney Yemen Demokratik Halk Cumhuriyeti kuruldu. Yeni cumhuriyet, Arap Yarımadası'ndaki bütün geleneksel monarşilerinin devrilmesine destek çıkacağını bildirdi. Suudi rejimi böylece ikisi de radikal hükümetli, ikisi de Sovyetler Birliği tarafından desteklenen ve ikisi de cumhuriyetçi yönetimler kurulmasına adanmış iki düşman Yemen'le karşı karşıya kalmıştı. Kral Faysal bu tehlikeye kuzey Yemen Arap Cumhuriyeti'yle arasını düzeltip, onunla güneydeki Halk Cumhuriyeti

arasına nifak sokmaya çalışarak karşılık verdi. Faysal'ın politikası kuzeyin Suudi ekonomik yardımını kabul ettiği ve zaman zaman Halk Cumhuriyeti'yle silahlı çatışmaya girdiği çok karmaşık bir durum yarattı. Kuzey ile Güney 1979'da bir birleşme anlaşması imzaladılarsa da, iç politikalarındaki karışıklıklar bu anlaşmanın uygulanmasını önledi. İki Yemen, birbirlerini ve Suudi Arabistan'ı 1980'ler boyunca kuşkuyla kollamaya devam ettiler.

Yemen'lerin radikalleşmesi ve yarımadanın başka yerlerinde halkçı kurtuluş hareketlerinin ortaya çıkışı, Kral Faysal'ı Suudi ordusunu genişletmeye ve modernleştirmeye götürdü. Yemen'deki çatışma Suudi ordusunun Mısır ve Yemen saldırısına karşı caydırıcı bir güç olmadığını ortaya koymuş, hatta ciddi bir iç ayaklanmayı bile bastıramayacağını düşündürtmüştü. Bu yüzden hükümet, krallığın askeri yeteneğini genişletecek yoğun bir program başlattı. Savunma bütçesi 1970'de 2 milyar dolara çıkarıldı ve ondan sonraki yıllar boyunca sürekli arttırıldı. Suudiler 1970'li yıllarda toplam yıllık gelirlerinin yüzde 35-40'ını savunma ve güvenlik masraflarına ayırdılar. Suudi gelirlerinin hızla artmasına rağmen bu oran sabit kaldı ve krallık 1975-1976'da savunma ve güvenliğe 36 milyar dolar ayırdı. Hükümet satın alınabilecek en gelişmiş askeri teknolojiyi elde etmeye çalışıyor, Suudi kuvvetlerinin işletmesini ve bakımını yapıp yapamayacağını düşünmeden hava kuvvetlerine öncelik tanıyordu. Bu askeri harcama çılgınlığından en fazla yararlanan, 1970'ler ve 1980'lerde Suudilerle gayet kârlı silah sistemi anlaşmaları yapan ABD oldu.

Kral ailesi Mısır ve Irak krallarını deviren darbelerin başında genç subaylar olduğunun farkındaydılar. Bu nedenle rejim, silahlı kuvvetleri sıkı denetim altında tutuyor ve yüksek rütbeli subayları Suudi ailesi içinden seçiyordu. Orduya harcanan büyük paralara rağmen krallık, bölgenin en güçlü iki potansiyel düşmanı olan Irak ve İran'ın ordularıyla boy ölçüşebilecek bir ordu yaratamadı. Sadece askeri güce dayanan herhangi bir kriz durumunda Suudi devleti etkisiz kalacaktı. Bu da 1990'da Irak'ın Kuveyt'i işgali ve Suudilerin hemen ABD askeri yardımı istemeleriyle kendini gösterdi.

1973 Petrol Ambargosu ve Sonuçları

1973 petrol ambargosuyla petrol fiyatlarındaki artışın dünya ekonomisini ne ölçüde değiştirdiğini ve Suudi Arabistan'ı dünya çapında

bir finansal güç olarak nasıl öne fırlattığını anlamak için, Suudilerle yabancı petrol şirketlerinin 1973'ten önceki anlaşmalarının gözden geçirilmesi gerekir. Krallığın ilk petrol imtiyazı 1933'te İbn Suud tarafından Standard Oil Company of California'ya (sonraları Arabian American Oil Company, ARAMCO olmuştur) verilmişti. Şirket, imtiyaz alanı içinde bulunup çıkarılacak petrol karşılığında bir rafineri inşa edecek ve ham petrolün tonu başına 4 altın şilin ödeyecekti. İmtiyaz koşulları ARAMCO'nun lehineydi. 1938'de Dahran bölgesinde petrol bulundu, ama büyük çaplı ticari üretim ancak 2. Dünya Savaşı'nın sonunda başladı. 1950'lerde imtiyaz anlaşmaları Suudi Arabistan ve diğer Ortadoğu petrol üreticilerinin yabancı şirketlerin kârının yüzde 50'sini almaları şeklinde değiştirildi. Ancak petrol üreten ülkelerin fiyat ve üretim düzeyleri konusunda söz hakları yoktu. ARAMCO, sadece Suudi petrolünün araştırılması ve çıkarılmasında değil, aynı zamanda işlenmesi, pazarlanması ve fiyatlandırılmasında söz sahibi olan dev bir çokuluslu şirket haline geldi.

Fiyat politikasında daha fazla kontrol sahibi olmak isteyen beş büyük üretici ülkenin (İran, Irak, Kuveyt, Suudi Arabistan ve Venezüella) temsilcileri 1960'da Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü'nü (OPEC) kurdular. Örgüt daha sonra genişleyerek on üç ülkeyi daha bünyesine aldı. Sadece Arap petrol üreticilerinden oluşan paralel bir grup olan Arap Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü (OAPEC) de 1968'de kuruldu. İki örgütün kurulmalarının ardındaki sebep, üye devletlerin en değerli doğal kaynaklarının kontrolünü elde bulundurma isteğiydi. Özellikle Ortadoğu devletleri açısından mesele, bağımsızlıktı. OPEC, Nasır döneminde kurulmuştu ve Nasırcılığın başlıca hedeflerinden birisi, savaş sonrası yeni-sömürgeciliğin kısıtlamalarından kurtulmaktı. OPEC'in birinci hedefi, üye devletlerin kolektif pazarlık gücünü kullanarak Batılı petrol şirketlerine petrol fiyatlarını yükseltmeleri doğrultusunda baskı yapmaktı. Ancak dünya petrol stoku bol olduğu sürece, OPEC'in petrol şirketlerinin politikaları ve davranışlarını değiştirme çabaları sınırlı kalıyordu.

Ucuz ve bol petrol, Avrupa ve Japonya'nın savaş sonrası kalkınmalarını sağlayan ve ABD'ye ekonomik üstünlük getiren enerji kaynağıydı. Benzin yakıtlı otomobillerin ve dizel yakıtlı trenlerin artması, petrolün sanayiye enerji sağlamak için giderek daha fazla kullanılması, daha önce kömüre dayalı olan ekonomileri petrole bağımlı kılmıştı. Bu dönüşüm petrolün hep var olabileceği ve uygun fiyatlı

olacağı varsayımına dayanıyordu. 1960'ların sonunda ve 1970'lerin başında ucuz petrol arttıkça, sanayi devletlerindeki hızlı ekonomik büyüme bu varsayımı doğrulayacaktı. Ancak sanayi dünyasının hızlı petrol tüketimi, kendisini Ortadoğu petrol üreticilerine çok daha bağımlı duruma getirmekteydi. Bu özellikle Japonya ve Batı Avrupa gibi kendi petrolleri olmayan ya da Kuzey Denizi'nde olduğu gibi çıkarılması çok pahalı olan ülkeler için geçerliydi. Ucuz petrole bu bağımlılık sonucunda Suudi Arabistan, 1972'de Avrupa petrol ihtiyacının yüzde 21.6'sını ve 1973'te dünya ham petrol üretiminin yüzde 13'ünü sağlamaktaydı. Büyük bir üretici ve dünyanın en büyük petrol tüketicisi olan ABD bile ithal petrole bağımlı olmuştu. Amerika'nın petrol ithalatının 1973'te yüzde 8.1'i Suudi Arabistan'dan gelmekteydi.[94]

ABD, Avrupa ve Japonya'nın Ortadoğu petrolüne bağımlılığı üzerinde sanayide giderek bir yeniden yapılanma başladı. İran şahının isteğiyle fiyatlar 1960'ların sonunda yükselmeye başladı ve üretici ülkelerden bazıları fiyat ve üretim düzeylerinde kısmi bir kontrol elde ettiler. Bu değişikliklere rağmen dünya, Arap üreticilerinin petrol silahlarını bir diplomasi aracı olarak kullanma kararlarına hazırlıklı değillerdi. 1973 Ekim ayında Arap-İsrail savaşının ortasında ABD, İsrail'e büyük askeri malzeme göndermeye başladı ve Başkan Nixon, Kongre'den İsrail'e askeri yardım için 2.2 milyar dolarlık tahsisat istedi. Suudi Arabistan buna karşılık OAPEC'in ABD'ye ve Hollanda'ya (Rotterdam'ın Avrupa'nın çeşitli yerlerine petrol boşaltma ve dağıtım merkezi olduğu için) bütün petrol nakliyatına ambargo koyma kararına katıldı. Ayrıca Suudiler ve diğer Arap petrol üreticileri, petrol üretimini kısacaklarını ve tüketici ülkelere gönderilen petrolün azaltılacağını ilan ettiler. Bu durum sanayi devletlerinde panik ve karmaşa doğurdu. Arap kökenli olmayan petrolü satın almak için bir hareket başladı ve petrol fiyatları yükseldi. Avrupa Ekonomi Topluluğu ve Japonya, 1973 Kasım ayında Filistin haklarını tanıyan ve İsrail'in 1967'de işgal ettiği topraklardan çekilmesini isteyen bildiriler yayınladıkları zaman petrol silahının siyasal önemi anlaşıldı. Ondan sonraki aylarda fiyatı düşük olan petrol piyasa fiyatını bulmaya başladı. OPEC, 1 Ocak 1974'ten geçerli olmak üzere varil fiyatını 11.65 dola-

94) Nadav Safran, *Saudi Arabia: The Ceaseless Quest for Security* (Ithaca, 1988), s. 161-162.

ra çıkardı; bir yıl önce fiyat 2.74 dolardı. Fiyat artışının Suudi gelirleri üzerindeki etkisi çok büyük oldu. Fiyatlar yükselmeden krallık petrolden 6.4 milyar dolar elde ederken 1974-1975 mali yılında bu rakam yüzde 330 artarak 27.7 milyar dolara yükseldi. 1981'de petrol fiyatları varili 34 dolarda zirve yaptığında Suudi Arabistan'ın geliri 102 milyar dolara çıktı. Krallık paraya boğulmuştu.

1973 ambargosu, petrol sanayiinde önemli bir dizi gelişmeyi daha başlattı; bunların en önemlisi, OPEC ülkelerinin petrol çıkarma, işleme, dağıtım ve pazarlama işlerine girmeleri oldu. Ancak dev yabancı petrol şirketleri piyasadan çekilmediler. Üretici ülkelere hâlâ gerekli olan teknoloji ve uzmanlığı sağlayarak, yerel milli petrol şirketleriyle ortaklıklar kurdular. Böylece ARAMCO, Suudi Arabistan'ın toplum hayatında önemli bir unsur olmayı sürdürdü.

1973'ten Sonra Hızlı Gelişme

Başlıca Arap petrol üreticisi ve dünya çapında bir petrol ve mali devleti olarak Suudi Arabistan'ın bölgesel ve uluslararası konumu 1973'ten sonra değişmişti. Krallık artık Arap-İsrail anlaşmazlığına taraf olmaktan kaçınamazdı; büyük bir petrol tüketicisi ve askeri malzeme sağlayıcısı olarak ABD'yi gücendirmemek ile, Filistinlilerle ve onları destekleyen rejimlerle ortak bir davayı sürdürme gerekliliği arasında bir denge kurmaya çalıştı. Petrol zenginliğinin adil olarak dağıtımı Suudi diplomasinin önemli bir aracı oldu; Suriye ve FKÖ, krallık rejimini ve ABD'yle bağlarını eleştirmeme karşılığında Suudilerden önemli mali yardım aldılar. Suudi hükümeti düşmanlarıyla savaşmak yerine onları satın almayı tercih ediyorsa da, 1979 İran devrimini büyük tehdit olarak gördüğünden yeni bir silahlanmaya girişti. Milyarlarca Suudi petro-doları gelişmiş askeri malzeme almaya, ileri teknolojili hava savunma sistemi kurmaya ve düzenli kara, deniz ve hava kuvvetlerinin yanı sıra iç güvenlik örgütlerinin boyutlarını genişletmeye harcandı. ABD bir kere daha krallığın başlıca silah tedarikçisi oldu.

Kral Faysal ile halefleri savunmaya büyük harcamalar yapmanın yanı sıra krallığın büyük petrol servetini devasa bir ekonomik ve sosyal gelişme programı başlatmak amacıyla kullandılar. Kral ailesi mensupları, ülkenin değişimini tek bir süreç, azgelişmişlikten modernliğe aniden geçilecek teknik bir uygulama olarak görüyorlardı.

Dolayısıyla, bunun rejimin otoritesinin dayandığı muhafazakâr toplumsal yapıyı ve İslami değer sistemini bozmadan gerçekleştirilebileceğine inanmaktaydılar. Bu varsayım yabancı işçilerin ve teknolojinin ülkeye girmesiyle ve yerli, üniversite mezunu bir sınıf yaratılmasıyla ortaya çıkacak muhtemel davranış değişikliğini görmezden gelmekteydi.[95]

Kral Faysal 1975'te yeğenlerinden biri tarafından öldürüldüğünde yeni kalkınma planları henüz uygulanmaya başlamıştı. Halefi Halid (1975-1982) çoğunlukla hastalıklı, deneyimsiz bir idareciydi. Yetkilerinin büyük kısmını krallığın sorumluluğunu yüklenen ve Halid'in ölümünden sonra kral olan veliaht Fahd'a bıraktı. Faysal tek karar verme gücü olan Suudi hükümdarlarının sonuncusuydu; halefleri kraliyet ailesinin ileri gelen üyeleri arasında varılan kolektif anlaşmalarla hüküm sürdüler ki, bu da sık sık politikanın yönlendirilmesinde güçlükler çıkarmaktaydı.

Ancak hükümdar ailesi içinde gerginlik olması Suudi Arabistan'ı ulaşımdan iletişim ve petrol tesislerine, mimari bakımdan şaşırtıcı üniversitelerden deniz suyunu tuzdan arındırma tesislerine ve ikinci derecede sanayiye kadar ülkenin bütün altyapısını değiştiren bir kalkınma on yılına girmekten alıkoymadı. Maddi kalkınma ve toplumsal değişim siyasal değişim baskılarını da getirmişti.

Yeni fikirlerin muhtemel kaynaklarından birisi, Suudi Arabistan'ın insan gücü eksikliğini gidermek için getirtilen çok sayıda yabancı işçiydi. Hükümet planlama ve güvenlik yüzünden nüfusu şişirme alışkanlığında olduğundan yerli Suudilerin sayısı hakkındaki istatistikler tartışmalıdır. 1980 yılında yerli Suudilerin toplamı 4.5 ila 11.5 milyon arasındadır Nadav Safran'ın araştırmaları kendisini daha düşük rakamlara götürmüştür ve 1980 yılı için 5 milyon tahminine ulaşmıştır.[96] Suudi liderlerinin hayalindeki altyapı dönüşümü için ithal işgücü gerekliydi. 1980 yılında ülkede bakmakla mükellef oldukları 400 bin kişi dışında 2.1 milyon yabancı işçi bulunuyordu. 1 milyon kişiyle en büyük grup Kuzey Yemen'den gelmişti. Mısırlılar, Ürdün ve işgal edilmiş topraklardan gelen Filistinliler de 200 biner kişiydiler. Çoğu Filipinli ve Pakistanlı olmak üzere 50 binden fazla Asyalı vardı. Ülkede yaşayan 100 bin Batılıdan 40 bini

95) *A.g.y.*, s. 172.
96) *A.g.y.*, s. 223, 477. Yabancı işçilerle ilgili rakamlar da Safran'dan alınmıştır.

ABD'den, 25 bini İngiltere'den gelmişlerdi. Çoğunun Suudi kraliyet düzeninin dayandığı düzenden farklı değerleri olan ve İslami ilkelere aykırı hayatlar süren bu çok sayıda yabancı, rejimi yabancı sakinlerini tecrit etmeye yöneltti. Batılılar doğu petrol kuyuları yakınlarındaki dev ARAMCO kampına yerleştirildiler. Diğerleri de Suudi güvenlik servisleri tarafından yakından izlendi ve en küçük bir yanlış hareketlerinde hemen sınırdışı edildiler.

Suudi Arabistan'ın hızlı modernleşmesi öğretmen, memur, özel iş sahibi ve subaylardan oluşan yeni bir yerli orta sınıf yaratmıştı. Bu seçkin sınıfın öğrenimine ve hükümet mekanizmasını yönetmekteki giderek artan sorumluluğuna karşın üyeleri siyasal hayata katılamıyorlardı. Karar verme hakkına kral ailesi sahipti ve siyasal partilere, işçi sendikalarına ya da diğer çıkar gruplarına inisiyatif bırakılmıyordu. Kral Fahd 1980'lerin başında, daha önce Faysal ve Halid gibi, temel bir haklar belgesi getirme ve milli bir danışma meclisi kurma niyetini açıkladı. Ancak bu vaatlerini yerine getirmedi. Kral ailesi iktidarı paylaşmayı ya da siyasal süreci açmayı reddederek rejimin hızlı modernleşme programının ürünü olan yeni orta sınıfı yabancılaştırma riskini göze alıyordu. Rejim yeni seçkinleri iyi para getiren mevkilerle ödüllendirerek ve halka bol sosyal yardım hizmeti götürerek ayakta kalmayı ummaktaydı.

1980'lerin başındaki Suudi Arabistan, bazı bakımlardan şah iktidarının son yıllarındaki İran'ı andırıyordu. Her iki ülke de siyasette benzer bir değişim geçirmeden ekonomi, eğitim ve askeri alanlarda çok büyük gelişmeler yaşamışlardı. Yeni doğan Batı eğitimli seçkinlere emellerini ya da şikayetlerini ifade edebilecekleri kanallar yasaklanmıştı. Ancak şah ile Suudi kraliyet ailesinin ülkelerinin resmi din kurumlarıyla olan ilişkileri farklıydı. Suudi sisteminin 1980'lerdeki istikrarını açıklayan da bu farklılıktır.

İslamiyet ve Suudi Ailesi

Suudi Arabistan dış dünyaya püriten bir İslami rejim imajı sunuyordu. İbn Suud, Vahhabi İslamiyeti'nin katı mezhebini Bedevi aşiretlerinin savaşçı gücüyle birleştirerek iktidarını pekiştirmişti. Haleflerinin iktidarı da İslami inanç ve değerleri savunmalarıyla meşrulaştı. Suud hanedanı, Kuran'a ve şeriata bağlı olduğunu, onları uygulayacağını iddia ettiği için devleti idare edebiliyordu. Kral Faysal, "Suudi Arabistan'ın anayasaya ihtiyacı yok, çünkü onun dünyanın

en eski ve en etkili anayasası olan Kuran'ı var," demişti.[97] Kral ailesi İslamiyet'in koruyucusu pozuna girerek iktidar tekelini meşru gösteriyordu.

Faysal tarafından başlatılan ve haleflerince devam ettirilen hızlı toplumsal ve ekonomik değişim döneminde bile, kraliyet ailesinin İslamiyet'le ilişkisi başlıca meşrulaştırıcı unsuru olarak kalmıştı. Bu durum monarşi ile din kurumu arasında her iki taraf için yararlı olan ilişkinin varlığıyla mümkün kılınmıştı. İlişki, İbn Suud tarafından kurulmuştu; İbn Suud ulemayı siyasal karar yetkisinden uzaklaştırarak onları devlet bordrosuna almıştı. Ulema, devlet bürokrasisine geçişi kabul etmiş ve Suudilerin hüküm sürme hakkını kabul etmişti. Buna karşılık eğitim, hukuk sistemi ve kamu ahlâkının denetlenmesi üzerinde geniş bir yetkiye sahip olmuşlardı. Nasır'ın Mısır'ındaki durumun aksine Suudi Arabistan'da ulemanın kamu faaliyetlerinin önemli alanlarında yetkileri vardı; şahın İran'ındaki durumun aksine devletten bağımsız değillerdi, ama devletin saldırısına da uğramıyorlardı. Statülerine saygı gösteriliyordu ve Suudi kralları, kral ailesinin İslami konumunu etkileyebilecek politikalar için onların onayını almaya dikkat ediyordu. Ancak ulema devlet politikasının oluşturulmasına karışmıyordu.

Ulema geleneksel faaliyet alanlarında kazandığı güç sebebiyle dış politika ve petrol kalkınması alanlarından uzaklaştırılmasını kabul edebilirdi. Hassas iç politikalarda onay vermeme ve böylece bu tür politikaların ve onları getiren hanedanın İslami meşruluğunu sorgulama hakları vardı. Bu güç ve onun devletten getirebildiği uygun koşullar, Faysal'ın veliahtlığında ve krallığında apaçık biçimde ortadaydı. Faysal geniş eğitim değişiklikleri yapmış, ama sistemin ahlâk yapısının kararını ulemaya bırakmış, öğrenimin her düzeyinde İslam dini dersleri konmasını kabul etmişti. Faysal'ın kadınlara eğitim planı 1960'da din kurumunun güçlü muhalefetiyle karşılaşmıştı. Faysal, politikasının benimsenmesi için ısrar etmiş, ancak ulemanın sınıf düzenlemesini denetlemesine izin vermemiş ve Eğitim Bakanlı'ğının önemli mevkilerine din kurumu üyelerini getirmişti. Suudi eğitim programının modernleştirilmesi, ulemanın müfredat içeriğini düzenlemesi, 'laik' üniversitelerde bile erkek ve kızlara ayrı sınıflar açılması ve yeni kampuslarda camiler inşasıyla sonuçlanmıştı. Ule-

97) Akt. Mordechai Abir, *Saudi Arabia in the Oil Era: Regime and Elites, Conflict and Collaboration* (Boulder, 1988), s. 97.

manın kraliyet ailesinden kopartabildiği imtiyazlardan birisi de Faysal'ın 1963'te krallığa televizyon getirmesini istemesinde görülür. Din kurumu bu yeniliğe karşı çıkmışsa da, sonunda Faysal'ın istediği olmuştu, ama uzlaşmak için de televizyon programlarını denetlemeyi ulemaya bırakmıştı.

Ulema, kamusal davranışların denetiminde de merkezi bir role sahipti. Kral Faysal'ın ölümünden sonra gücü giderek artan Ahlâk Polisi ulemanın denetimi altındaydı. Başlarda namaz saatlerinde dükkânların kapatılması ve kadınların giyimi gibi İslami uygulamalara riayeti sağlamakla uğraşan Ahlâk Polisi, 1980'lerin başında krallıkta ikamet eden yabancıların faaliyetlerini de izlemeye ve kırsal kesimde İslami doktrinleri yaymaya başlamıştır. Din kurumu yıllık hac seyahatinin de başındaydı. Böylece kral ailesi genel politikayı kararlaştırıyor, ama ulemaya da kendi isteklerini tatmin edecek ve Suudi hanedanını meşru İslami hükümdarlar olarak desteklemelerini garanti edecek yetkiler veriyordu.

Rejim bir dindarlık görüntüsü vermeye çalışsa da, prenslerin davranışları kraliyet ailesinin ününü lekeliyor ve İslami davranış kurallarına uyduğu iddialarını çürütüyordu. Aile genişledikçe -1980'lerin başında yaklaşık 5.000 prens vardı- gücü olan o amaç kararlılığını kaybetmişti ve üyelerinin hepsinin faaliyetlerini ya kontrol edemiyor ya da etmek istemiyordu. Kamuoyuna gösterilen ahlâklılık ile özel davranışların gerçeği arasındaki uçurum, muhaliflere rejimi ikiyüzlülükle suçlama fırsatı vermekteydi.

Krallık içinde dine dayalı huzursuzluğun en canlı örneği, 1979'da Mekke'de Büyük Camiin ele geçirilmesiydi. Milli Muhafızlar'ın eski subaylarından olan Cuhayman el-Utaybi, Vahhabi doktrininden esinlenerek ve Suudi hükümdarlarının yozlaşması ve maddiyatçılığıyla düş kırıklığına uğramış olarak çevresine, modernleştirmenin marjinalleştirdiği ve çoğu üniversiteden ayrılma gençleri toplamıştı. 1979 Kasım ayındaki hac sırasında Cuhayman ve birkaç yüz silahlı taraftarı, Mekke'deki Büyük Cami'yi ele geçirdiler, caminin hoparlörlerinden yararlanarak hükümeti ve ulemayı yolsuzlukla suçladılar. İşgal iki hafta sürdü, bu arada hükümet ulemadan kuşatmayı kaldırmak için silahlı güç kullanma fetvasını aldı. İslamiyet'in en kutsal mabedine zarar vermeden kararlı işgalcileri çıkarmak kolay olmadı ve her iki taraf büyük kayıplar verdi. Cuhayman teslim oldu ve daha sonra sağ kalan taraftarlarıyla birlikte idam edildi. Hareke-

ti ülke içinde açıktan destek bulmamıştı, ama iç istihbarat servislerinin başarısızlığını temsil ettiği ve rejimin ününe zarar verdiği için Suudi yetkililer telaşa kapıldılar.

Mekke olayı kral ailesinin dinsizlik suçlamalarına karşı ne kadar hassas olduğunu ortaya koymuştu. Cuhayman'ın taraftarlarının kuşatma sırasında hoparlörlerden yayılan yolsuzluk suçlamaları dikkati çekmişti. Zengin prenslerden bazılarının skandal yaratan tavırları, kraliyet ailesinin yönetme hakkını meşrulaştırmak için kullandığı İslami standartlara sadık davranmadıklarını gösteriyordu. Eğer aile savunduğunu iddia ettiği İslami ilkelere uymayacaksa, o zaman ulemanın desteğine hakkı yoktu ve din kurumunun desteğini çekmesi yeni orta sınıfların krallığın karar meclislerinde seslerini duyurmak istemesine yol açabilirdi.

KUVEYT, UMMAN VE KÜÇÜK KÖRFEZ DEVLETLERİ

Basra Körfezi'nin üst kısmında, Suudi Arabistan ile Irak arasında 1970'ler ve 1980'lerde dünyanın en zengin ülkelerinden biri olan Kuveyt vardır. Körfez'in güneyindeyse petrol kaynakları bakımından zengin ve coğrafi bakımdan büyük Umman bulunur. Bu iki devletin arasında küçük çöl prenslikleri yer almaktadır: Bahreyn, Katar ve Birleşik Arap Emirlikleri'nin (BAE) yedi üyesi. Suudi Arabistan ve bu on bir Körfez devleti arasındaki çöl ve denizlerin altında dünyanın kanıtlanmış petrol rezervlerinin yüzde ellisi bulunur. Körfez devletleri petrol kaynakları sayesinde, marjinal diplomatik statüleri olan yerel ekonomilerden ziyade büyük uluslararası etkiye sahip çok zengin ülkelere dönüşmüşlerdir. Körfez devletlerinin 1950'lerden beri elde ettikleri refah, hükümdar ailelerinin siyasal otoritelerini güçlendirmelerini sağlamıştır. Miras yoluyla geçen krallık aileleriyle yönetim kavramı büyük ölçüde terk edilmişken, Körfez devletleri buna istisna kalmışlardır.

1990'ların başında Körfez devletlerini yöneten hanedanlardan çoğu 18. yüzyıl ortalarında kurulmuştu. Bu devletlerin ayakta kalmaları ve güç sahibi olmaları Britanya emperyalizmi, petrol imtiyaz anlaşmaları ve 2. Dünya Savaşı'ndan sonra gelen muazzam gelirler sayesinde mümkün olabilmiştir. İngiltere 19. yüzyılda Avrupa ülkelerini ve Osmanlıları Körfez'den uzak tutarak, Hindistan yolunu korumak istemiştir. Bu hedef, bölge devletlerinin İngiltere'nin onayı olmadan diğer devletlerle diplomatik ilişkilere girmeme anlaşmala-

rıyla başarılmıştı. İngiltere buna karşılık Körfez devletlerini dış saldırılardan korumayı taahhüt ediyordu. Bu anlaşmaların çoğu bazı değişikliklerle 1971'e kadar yürürlükte kaldı ve İngiltere'ye Körfez'de hakim rolü sürdürmesini sağladı. Anlaşmaların yapıldığı sırada Körfez hükümdarları, yerel aşiret liderleri ve tüccarlar tarafından kendi adlarına yabancı devletlerle görüşmeler yapmaya yetkili aşiret reislerinden fazla bir şey değillerdi. Ancak İngiltere'nin bu kişilere devlet başkanlarıymış gibi davranması otoritelerini kurumsallaştırdı ve kendilerini yönetici kimliği tanıdı. Anlaşmaları imzalayan taraflar olarak anlaşma koşullarını uygulamaları ve kendilerine verilen sorumlulukları üstlenmeleri bekleniyordu.

1930'larda Batılı petrol şirketlerinin imtiyaz arayışları hükümdar ailelerinin otoritesini pekiştirdi. Şirketlerle doğrudan görüşen ve imtiyazları imzalayan, her devletin başındaki prensti. 1945'ten sonra petrol üretimi başladığında prens ve ailesi bundan yararlandılar; imtiyaz anlaşmasında prensin, babasının, amcasının ya da kardeşinin imzası vardı. İmzacı kişi devleti temsil ediyordu ve devletle hükümdar arasında bir ayrım yoktu. Bu tarihi örneğin çeşitli modelleri bulunsa da, Körfez devletlerinin çoğu bu usulü benimsemişlerdi.

Kuveyt: Petrol Devi

Kuveyt 18. yüzyıl başlarında Arabistan'ın Necd bölgesinden göçen aşiretler tarafından iskan edilmiştir. Kuveyt, 1756 yılı geldiğinde özerk bir beylik olmuştu ve başında bugün hâlâ hüküm süren El-Sabah ailesi bulunuyordu. Diğer Körfez ülkeleri gibi Kuveyt de deniz kıyısındaydı, ekonomisi ticaret ve gemi yapımcılığına, en çok da inci avcılığına dayanıyordu. Kuveyt kenti Körfez'in en iyi limanı olduğu için, bölge tüccarları orasını Ortadoğu ile Hindistan arasındaki ticaret merkezi olarak geliştirmişlerdi. Bu faaliyetler Kuveyt tüccar toplumunu servet sahibi etmişti, onlar da iktidardaki El-Sabah ailesini desteklemişlerdi. Hükümdarların petrol gelirinden önce fazla bir gelirleri yoktu. Mali bakımdan tüccarlara bağlıydılar ve buna karşılık onlar da tüccarlara karar vermede söz hakkı tanıyorlardı.

Osmanlı sultanları El-Sabah hükümdarlarının özerkliklerini tanımışlarsa da, ülkeyi Basra vilayetlerinin en güney idari birimi olarak gördüklerinden egemenlik iddialarını sürdürüyorlardı. Uzak topraklarında çok defa görüldüğü gibi Osmanlılar, Kuveyt üzerindeki iddialarını zorla kabul ettirmemişler, El-Sabah hükümdarlarının bölge-

de düzeni korumasına izin vermişlerdi. Bu durum 19. yüzyılda İngilizlerin Körfez hükümdarlarıyla koruma anlaşmaları yapmalarına kadar sürdü. Sultan II. Abdülhamid 1897'de Kuveyt'in İngiliz nüfuz alanına girmesini önlemek için hükümdar I. Mübarek'i bölge idareciliği makamına getirdi. Bu atama Mübarek'in Basra Osmanlı valisine tabi olması anlamına geldiğinden, Mübarek de Osmanlıların bu denetim girişimine karşı İngilizlerden yardım istedi.

İngiltere bu isteğe deniz gücünü göstererek karşılık verince Osmanlılar sadece öfkeli protestolarda bulunmaktan başka bir şey yapamadılar. I. Mübarek ondan sonra İngiltere'yle bir anlaşma imzalayarak (1899), İngiltere'nin onayını almadan başka devletlerle görüşmeye girmemeye söz verdi. 1. Dünya Savaşı arifesinde İngilizler, Bağdat'tan Körfez'e kadar olan bölgede Alman emellerinden kaygılanınca, bölgedeki gelecek çıkarlarını Kuveyt'in kontrolüyle değil de, Osmanlılarla anlaşmayla daha iyi koruyabileceklerini düşündüler. 1913 İngiliz-Osmanlı anlaşmasıyla İngiltere, Bağdat'ın güneyinde demiryolu inşasına katılma hakkı ve Osmanlıların Körfez'in batı kıyısındaki belli topraklardan çekilme taahhüdüne karşılık Kuveyt'i serbest bıraktılar. Anlaşma uyarınca, Kuveyt özerk bir Osmanlı idari birimi oldu ve El-Sabah hükümdarı bölge müfettişi olarak anıldı.

Osmanlıların Kuveyt üzerindeki egemenliği uzun sürmedi, Osmanlılar 1. Dünya Savaşı'nda Almanya'yla ittifak yapınca, İngiltere 1913 anlaşmasının geçersiz olduğunu kabul ederek Kuveyt'in İngiliz himayesinde bağımsız bir beylik olduğunu ilan etti. Kuveyt'in statüsü 1961'de bağımsızlığını elde edene dek değişmedi. Savaş sonunda İngilizler, Kuveyt'i yeni manda devleti olan Irak'tan ayıran sınırı çizerek gelecekteki anlaşmazlıkların temelini atmış oldular.

1920'ler ve 1930'larda Kuveyt'in yaşadığı ağır ekonomik bunalım, ülkeyi dünyanın en yoksul ülkelerinden birine çevirdi. Dünyadaki buhran ve işlenmiş incinin ortaya çıkışı inci sanayiini öldürmüştü. Kuveyt'in yoksulluğa sürüklenişi, uluslararası petrol şirketlerinin gelişiyle durdu. 1934'te hükümdar Ahmed el-Cabir el-Sabah (1921-1950) Gulf Oil ve British Petroleum'la bir anlaşma imzalayarak, Kuveyt Petrol Şirketi olarak adlandırılan imtiyazın eşit ortağı oldu. Dört yıl içinde dünyanın en büyük petrol yataklarından biri keşfedildi. 1946'da ticari petrol ihracatı başladı ve o yıl 760 bin dolar gelir elde edildi. 1953'te petrol gelirleri artık 169 milyon dolara çıkmış ve 1973'ün dramatik artışlarından sonra 1980'de 21.7 milyar do-

ları bulmuştu. 1 milyondan az nüfuslu eski geri kalmış inci avcısı ülke, dünyanın belli başlı mali güçlerinden biri haline gelmişti.

Petrol çağında Kuveyt çok büyük değişikliklerle karakterize edilebilir ki, bunlardan dördü özel bir dikkat gerektirir: emir (1961'de bağımsızlığını aldıktan sonra hükümdarın unvanı) ile tüccar toplumu arasındaki mali ve siyasal ilişkinin tersine dönmesi; sosyal refah devleti kurulması; ithal işgücü; Kuveyt'in Ortadoğu diplomasisinde bir oyuncu olarak yeni rolü ve Batılı sanayi devletleri adına bir kaygı odağı olması.

Petrol servetinin yarattığı ilk değişim döneminde ülkenin başında Emir Abdullah el-Sabah (1950-1965) olması Kuveyt'in şansıydı. Abdullah 1961'de İngiltere'den bağımsızlığı koparmış, 1962'de bir milli meclis kurarak Nasırcılığını cazibesini azaltmış ve Kuveyt petrol gelirlerinin hükümdar ailesine harcanacak yerde yatırımlarla gelecek kuşaklara daha yararlı olacağını anlamış olan tutumlu bir hükümdardı. Abdullah'ın karşı karşıya kaldığı en büyük siyasal tehdit, El-Sabah ailesiyle daha önce mali destekçileri olan tüccarlar arasındaki değişen ilişkiydi. Hükümdar ailesinin büyük serveti aileyi tüccar toplumunun parasal katkılarından kurtarınca, aile de tüccarları karar mercilerinden uzaklaştırmak istemişti. Tüccarların siyasal statülerindeki düşüşe itiraz etmeleri üzerine Emir Abdullah onlarla bir anlaşmaya vardı. Hükümdar olarak kendisine gelen petrol servetinin önemli bir kısmını ileri gelen tüccar ailelerine vermeyi taahhüt etti. Tüccarlar da buna karşılık siyasal iktidar iddialarından vazgeçerek, parasal refahlarını korumak kaydıyla siyasal hayattan çekildiler. Bu süreç Batı Avrupa'da burjuvazi ile hükümdarlar arasında ortaya çıkan ilişkilerden çok farklıydı.

Emir Abdullah ilk kez 1963'te toplanan seçilmiş bir milli meclis kurarak siyasal tartışmalar adına kısıtlı bir forum da oluşturdu. Meclisin varlık yıllarında (1976'dan 1981'e ve sonra 1986'dan 1992'ye kadar aşık kalmış, sonra kapatılmıştı) Körfez'deki bu tür tek kurumdu ve Kuveyt'in özgün siyasal hayatının tipik örneğiydi. Sadece ataları 1920'den önce ülkede ikamet eden yetişkin Kuveytli erkekler oy veriyordu ve meclis elli kişilikti, ama böyle bir kurumun varlığı bile Kuveyt'e özel bir karakter vermekteydi. Rejimin milli mecliste ılımlı bir muhalefeti kabul etmesi ve nispeten özgür bir basın ve basım sanayi, Kuveyt'i 1960'lar ve 1970'lerde Körfez'in entelektüel bakımdan en canlı ve siyasal çeşitliliğe sahip ülkesi yapmaktaydı.

Ancak milli meclisin varlığı, hükümdar ailesinin siyasal otoritesini kısıtlamamaktaydı. Anayasal demokrasi kurumlarının olmasına rağmen gerçek iktidar emir ile akrabalarına aitti. Başbakanlıktan en hassas kabine bakanlıklarına kadar en önemli makamlar el-Sabah ailesine aitti ve devlet politikası milli mecliste tartışmalarla değil, aile meclislerinde kararlaştırılıyordu. Kuveytlilerin yönetime katılımları memurlukla sınırlıydı. Suudi Arabistan gibi Kuveyt de okumuş yurttaşlarını, bürokrasiye atamak ve bu tür mevkilere ilişkin cömert nimetlerden yararlandırarak ödüllendiriyordu. Bu uygulama kadrolarda aşırı şişkinlik ve verimsizlik yaratsa da, memuriyet sahiplerini sistemin bir parçası kılarak siyasal muhalefeti önlüyordu.

Kuveyt demokratik kurumlarının hassaslığı 1985 ve 1986 bakanlık krizlerinde ortaya çıktı. Milli meclis, El-Sabah'ın adalet bakanının parasal yolsuzluğunu açığa çıkararak istifaya zorladı. Meclis, makamını kişisel kazanç doğrultusunda kullanan başka bir el-Sabah bakanını da baskıyla istifa ettirdi. Hükümdar ailesi otoritesine bu ikinci meydan okumayı kabul edemezdi ve emir 1986'da meclisi dağıtarak basına sansür koydu. Meclisi tekrar toplama vaatleri ancak 1992'de gerçekleşti. Kuveyt'in sınırlı demokrasi deneyiminin aniden sona ermesi, El-Sabah ailesinin uygun gördüğünde kraliyet otokrasisine geri dönebileceğini göstermişti.

Petrol çağında Kuveyt'in ikinci karakteristik özelliği, dünyanın hiçbir yerinde eşi olmayan beşikten-mezara sosyal yardım sistemidir. Emir Abdullah ile halefleri Emir Sabah el-Sabah, el-Salim el-Sabah (1965-1977) ve Emir Cabir Ahmed el-Sabah (1977-), petrol gelirlerini bir tür kraliyet ihsanı olarak dağıttılar. Politikaları Kuveyt yurttaşlarına ücretsiz eğitim, sağlık bakımı, ulaşım ve konut getirdi. Verenler ve alanlar bu ayrıcalıkları iktidar ailesinden tebaasına dağıtılan bağışlar olarak gördüler. Kuveyt yurttaşları vergi ödemiyorlardı, sosyal yardım sistemlerinden de herhangi bir parasal katkı vermeden yararlanıyorlardı. Suudi Arabistan'da olduğu gibi iktidardaki aile eğitime öncelik veriyor ve ileri eğitim sistemleri için çok büyük paralar harcıyordu. 1966'da kurulan Kuveyt Üniversitesi'nde 1980'lerde yarısı kadın olan 10 bin öğrenci okumaktaydı. Ancak Kuveyt anayasası kadınlara oy hakkını yasaklıyordu ki, bu da Suudi Arabistan, İran ve diğer Körfez ülkelerinde görülen siyasal katılım ve toplumsal gelişme arasındaki farkı vurgulamaktaydı.

Kuveyt, Suudi Arabistan ve diğer çoğu Körfez ülkesi gibi petrol sanayinin ve destek altyapısını geliştirmek için yabancı işgücüne ihtiyaç duyuyordu. 1956 yılı geldiğinde ülkede ikamet eden yabancı sayısı Kuveytlilerden fazlaydı. 1980'lerin ortasında ülkenin toplam 1.5 milyon olan nüfusunun yüzde 60'ının yabancı olduğu tahmin ediliyordu. Kuveyt işgücündeki yabancı hakimiyeti, sıradan işçilerden mavi yakalılara ve idarecilerden meslek sahiplerine kadar yayılmaktaydı. Kuveytli olmayan en büyük grup, Batı Şeria ve Ürdün'den gelen Filistinlilerin sayısı, 1980'lerde 300 ila 400 bin kişiyi bulmuştu. Kuveyt hükümeti Kuveytlilere sağladığı imkânları yabancı işçilere sağlamıyordu: Yabancılar arazi ya da ev sahibi olamazlardı ve uyarılmadan sınırdışı edilebilirlerdi. Ayrıcalıklı Kuveytlilerle göçmen işçiler arasındaki farklılık, özellikle bölgesel kriz zamanlarında ülke içinde bir gerilim kaynağı olmaktaydı.

Kuveyt'in kalkınma ve refahı uğruna dış dünyaya yaslanması, işgücünün de ötesine gitmekteydi. Ülke, petrol pazarı olarak Batı'ya ve Japonya'ya bağlıydı; bu bağlılık petrolün çıkartılması teknoloji ve malzemesinden, havaalanlarını, üniversite kampuslarını, hastanelerini ve iletişim sistemlerini planlayan, inşa eden ve işleten kaynaklara kadar uzanmaktaydı. Dahası, Kuveyt'in kalıcı refahı büyük ölçüde başka ülkelerin borsaları ve emlak değerlerine dayanıyordu. Kuveyt 1973'ten sonraki fiyat artışlarında gelen büyük servetini harcayamadığından hükümet bir dış yatırım programı başlatmıştı. Program o kadar başarılı oldu ki, 1980'lerin ortasında Kuveyt'in yatırımlarından gelen geliri, petrol ihracatı gelirini aştı. Ülkenin yatırım ve petrol gelirleri kendisine 'Kuveyt Şirketi' adını kazandırdı ki, bu unvan bir iltifat değildi.

Kuveyt'in petrol çağındaki dördüncü özelliğinin pek çok boyutu vardır. Kuveyt, dünyanın sanayi devletleri için çok büyük petrol yatakları ve büyük dış yatırımları olan istikrarlı bir monarşiydi ve bunların korunmasını hak ediyordu; güçlü komşuları olan Suudi Arabistan, Irak ve İran içinse belki de ilhak edilecek bir devletti; bölgenin diğer devletleri nezdinde muhtemel bir ihsan kaynağı ve eleştiri hedefiydi. Kuveyt emirleri bu çeşitli tehlike ve fırsatları dengelemeye çalışıyorlardı. Bir yandan ülkelerinin petrolünü satın alan devletlerle samimi ilişkiler sürdürürlerken, diğer yandan Kuveyt'in bağımsızlığını ve kendi iktidarlarını muhtemel bölgesel düşmanlarına cömert dış yardımlar yaparak korumaya çalışmaktaydılar. Hükümet,

Kuveyt'teki yaklaşık 400 bin Filistinlinin varlığı konusunda hassastı; FKÖ ile İsrail'le sınır komşusu Arap devletlerine cömert parasal yardım yapıyordu. İran-Irak Savaşı'nda Kuveyt, Arap Irak'a milyarlarca dolarlık doğrudan ve dolaylı ekonomik yardımda bulunmuştu. Ancak 1990'da Irak'ın Kuveyt'i işgalinin de gösterdiği gibi, diplomasi olarak petrol gelirlerinin kullanılması, inandırıcı bir askeri kuvvetin yerini tutamazdı ve ordu da Kuveyt parasının alamayacağı tek kurumdu.

Umman

Umman, Umman Körfezi ile Arap Denizi'nin birleştiği yerde stratejik konuma sahip bir ülkedir. Basra Körfezi'ndeki topraklarında Hürmüz Boğazı'na uzanan Musandam Yarımadası vardır. Tankerler Körfez petrolünün çoğunu bu dar boğazdan geçirmek zorundadırlar. Umman diğer Körfez devletlerinden pek çok bakımdan farklıdır. Geniştir, coğrafi bakımdan çeşitlidir ve çöl prensliklerinde olmayan bir tarım toprağına sahiptir. Diğer Körfez ülkeleri Sünni Müslüman çoğunluğa sahipken, Ummanlıların çoğu İslamiyet'in İbadi mezhebine bağlıdırlar. Umman'ın komşularından bir farkı da, ileri gelen ticari bir devlet olarak 19. yüzyıla dayanan tarihidir.

Halen iktidarda olan El Bu Said ailesi, 1744'te Umman'da bağımsız bir hanedan kurmuştu. 19. yüzyılın ilk yarısında sultan, doğu Afrika kıyısından bugünkü Pakistan'a kadar uzanan bir deniz imparatorluğu yarattı. Umman'ın en değerli denizaşırı varlığı Zengibar'dı ve 1850'lerde sultan ikametgâhını oraya taşıdı. Avrupa buharlı gemilerinin gelmesi ve köle ticaretinin yasaklanması üzerine Umman'ın ekonomisi ciddi bir gerileme yaşadı. El Bu Said sultanları İngiltere tarafından zorla Zengibar'dan çıkarılınca ikametgâhlarını Maskat'a taşıdılar. Umman hükümdarları 19. yüzyılın sonlarında ülkenin iç kısımlarını kaybettiler ve kıyıda varlıklarını sürdürmek için İngiliz hükümetinden borç aldılar. Umman bağımsızlığını İngiltere'ye kaptırmadıysa da, sultanlar İngiltere temsilcileriyle çeşitli anlaşmalar imzalayarak İngiltere'nin tavsiye ve yardımlarıyla ayakta durdular.

20. yüzyılın ilk altmış yılında Umman, her yerden uzak, yoksul ve içe dönük bir ülkeydi. Sultan Said Teymur'un (1932-1970) uzun hükümdarlığında, İngilizler aşiretlerin elinde olan iç kısımların geri alınmasına yardımcı oldular. Ülkesi birleştikten sonra Sultan Said başkent Maskat'ı terk edip uzaktaki Dofar kıyı bölgesine yerleşti.

Hükümdarlığında tam bir münzevi gibi yaşadı ve ülkesi de kendisi kadar tecrit edilmiş bir duruma düştü. 1964'te petrol ihracatı başladıktan sonra bile Sultan Said ne huylarını ne de muhafazakâr politikalarını değiştirmişti. Hükümdarlığının sonuna doğru ülkede sadece üç okul ve 10 kilometre asfalt yol bulunuyordu.

Sultan 1970'de oğlu Kabus'un liderliğindeki bir saray darbesiyle devrildi ve Kabus yeni sultan oldu. Yeni hükümdarın karşı karşıya kaldığı en önemli iç sorun, Dofar bölgesindeki ayaklanmaydı. İsyan 1964'te Said'in otokratik rejimine karşı bir halk protestosu olarak başlamış, ama 1960'ların sonlarında Marksist gruplar liderliği ele geçirince monarşi ve emperyalizm karşıtı bir görünüm almıştı. Dofar isyanı Arabistan Yarımadası'nın tümünde cumhuriyetçiler adına bir birleşme noktası oldu. Çin ve Sovyetler isyancılara yardım ettiler ve Güney Yemen, sultanın askerlerinden kaçanları kabul etti. Sultan Kabus, cumhuriyetçiliğin yayılmasını önlemek isteyen İran şahı ile Ürdün kralından asker yardımı aldı. Kabus, Dofar halkının sadakatini kazanmak amacıyla bölgedeki projelere büyük parasal yardımlarda bulundu. Uzlaşma politikasıyla isyanın genişlemesini önledi ve İran ve Umman birliklerinin birlikte saldırısı sonunda isyancı güçler yenildi. Sultan 1976'da tekrar idaresini kurdu.

Sultan Kabus İngiltere'de öğrenim görmüştü ve milletini değiştirmeye kararlıydı. Umman'ın petrol geliri Kuveyt'e göre çok az olsa da (1978'de 1.7 milyar dolar) Kabus'un geniş bir altyapı geliştirme programı uygulaması için yeterliydi. Hemen okullar ve yollar yapıldı, başkent Maskat'ın görünümü değişti. Kabus iktidara gelişinin onuncu yılında artık halkın geçim standardını yükseltmiş ve büyük destek sağlamış durumdaydı. Ancak Umman'ın kendi yetişmiş personeli bulunmadığından, modernleştirme programını yürütmek için çok sayıda yabancı işçi ve idareciye ihtiyacı vardı. Kalkınmasının devamı için Kuveyt gibi onun da yabancı uzmanlık ve işgücüne dayanması gerekiyordu.

Sultan Kabus sultanlığın bütün geleneksel gücünü elinde tutarak maddi bir değişim programına girişti. 1970'den sonra hükümet sistemi biraz karışık olduysa da, Kabus mutlak bir hükümdar gibi davranmaya devam etti. Umman'ın ne bir anayasası ne de meclisi bulunuyordu; bütün güç sultanın elindeydi. Bakanlıklara El Bu Said ailesinin bireyleri getirilmişti ve sultan da başbakanlığı yürütüyordu. Hızlı toplumsal ve maddi değişim çağında bu mutlakiyetçi

sistemin daha ne kadar ayakta kalabileceği tartışma konusudur. Ancak sultan giderek daha fazla kısmı öğrenim gören halkının, Umman'ın siyasal işlerinde rol almalarını kabul etmeye niyetli görünmemektedir.

Körfez'in Küçük Devletleri

Umman ile Bahreyn ada devleti arasında Basra Körfezi'nde dokuz siyasal birim bulunmaktadır. Bunların hepsi de, 19. yüzyıldan 1971'de bağımsızlıklarına kavuşana kadar İngiliz vesayeti altındaydı. Devletlerden yedisi (Abu Dabi, Dubai, Şarjah, Ayman, Umm el-Kayveyn, Füceyre ve Ras el-Kaymah) 1971'de Birleşik Arap Emirlikleri adı altında bir federasyonda birleştiler, Bahreyn ile Katar ayrı devletler olarak kalmayı tercih ettiler.

İngiltere'nin 1968'de üç yıl içinde Süveyş'in doğusundaki bütün üslerinden çekileceğini bildirmesi, küçük Körfez beylikleri arasında sevinçten ziyade korkuyla karşılandı. İngiltere kısıtlayıcı bir hami olabilirdi ama aynı zamanda koruyucuydu. Hükümdarlarla anlaşma ilişkilerine girdiği sürece ülke içinde durumları sağlam, toprak bütünlükleri güvenlikliydi. Ancak İngilizlerin çekileceği duyulunca İran ve Suudi Arabistan, zayıf komşuları üzerindeki etkilerini yaygınlaştırmaya başladılar, İran Bahreyn üzerinde egemenliğini ilan etti ve şahın askerleri 1971'de Hürmüz Boğazı'ndaki üç küçük adayı işgal ettiler. Batılı imparatorluk gücünün çekilmesi, bölgesel devletlerin kendi imparatorluk iddialarını ortaya atmalarına yol açmıştı.

1968 ile 1971 yılları arasında İngiliz temsilcileri, gayet yoğun ve zorlu geçen görüşmelere başkanlık ederek en acil gerilimleri çözümlediler ve Körfez devletlerinin ayrı kimliklerini korudular. Birleşmiş Milletler'in yaptığı referandumda Bahreyn halkı, İran'la birleşmek yerine bağımsızlığı seçti. Bahreyn'in herhangi bir birlik ve federasyona katılmaması koşuluyla şah, toprak taleplerinden vazgeçmeyi kabul etti. Küçük ama çok zengin bir petrol devleti olan Katar da bağımsızlığı kabul etti. Diğer yedi devlet, BAE federasyonu olarak birleştiler. Bahreyn, Katar ve BAE, 1971'de resmen bağımsızlıklarını elde ettiler.

Üç siyasal birim ayrı kültürel, idari ve dini kimliklere sahipseler de, genelde Kuveyt'teki gibi bir kalkınma modeli izlediler. BAE'nin yedi devleti dahil olmak üzere hepsinin başında, siyasal gücün emir

ile akrabalarının elinde olduğu bir hanedan duruyordu. 1970'lerin ekonomik patlama yıllarında üç devlet de maddi ve toplumsal temellerini değiştiren, ama geleneksel siyasal kurumlarına dokunmayan bir harcama furyasına girdiler. Petrol servetleri kendilerini bölgesel öneme kavuştururken, bölgesel gerilimlerin yeni uyanan halkları üzerindeki etkisini düşünmek zorundaydılar. Arap-İsrail çatışmasına ek olarak, halkın davranışının yanı sıra monarşik sistemde siyasal temsil ve dine karşı milli kimlik gibi çok önemli konular ortaya çıkmıştı. Nüfusunun çoğu Vahhabi olan Katar, bölgesel hami olarak Suudi Arabistan'a yöneliyordu. Nüfusunun yüzde 70'i Şii olan Bahreyn de, devrimci İran'a karşı korunma için Suudilere dönmüştü. İran, Bahreyn üzerindeki iddialarını tekrarlamaya başlamıştı ve Şii nüfustan Sünni liderlerini devirmeleri çağrısında bulunuyordu.

Petrol ihracına 1934'te başlamış olan Bahreyn, petrole dayalı ekonomi oluşturan ilk Arap Körfez devletiydi. Komşuları inci sanayinin çöküşünü yaşarlarken Bahreyn, elde ettiği petrol gelirini eğitim sistemi kurmaya harcıyor, bölgedeki ilk Arapça gazeteyi çıkartıyor ve yerli bir işgücü yaratmaya çalışıyordu. Bahreyn'in 1970'lerdeki petrol geliri Katar'dan ve BAE'nden daha azsa da, önceden kalkınmaya başlamış olması siyasal ve toplumsal açıdan daha derli toplu bir devlet olmasını sağlamıştı. İthal işgücü komşularına kıyasla daha azdı. 1980'lerin ortasında Bahreyn'in yabancı işçisi, toplam nüfusun yaklaşık yüzde 30'u kadardı. Buna karşılık BAE'nin ve Katar'ın nüfuslarının yüzde 80'i yabancı işçi ve idareciydi. BAE içinde de federe devletler arasında önemli bir dengesizlik bulunuyordu. Federasyonun en büyük ve en zengin üyesi Abu Dabi, 1970'lerde dünyanın önemli bir petrol devletiydi ve emiri BAE'nin başkanıydı. Petrol ihraç eden diğer iki ülke Dubai ve Şarjah da BAE'nin idaresinde önemli roller oynamaktaydılar. 1984'te BAE'nin dördüncü üyesi Ras el-Kaymah da petrol ihraç etmeye başladı. Federasyonun diğer devletleri, petrol üreten üyelerin gelir paylaşım anlaşmalarıyla ayakta duruyorlardı. 1973'ten sonraki büyük gelir artışından sonra bütün federasyon geniş bir kalkınma yelpazesi için büyük bir harcama furyasına girdiyse de, bunların hepsi başarılı olabilmiş değildi. Petrol servetinin yarattığı büyük değişiklere rağmen BAE'nin yedi devleti ve Katar ile Bahreyn, geleneksel dokuz ailenin siyasal denetiminde kaldılar.

SONUÇ

1973 petrol ambargosu, dünya ekonomisi için olduğu kadar Arap Yarımadası devletleri için de çok büyük bir olaydı. Arap petrol üreticileri petrollerinin Arap-İsrail çatışmasında diplomatik bir silah olarak kullanılabileceğini görmüşlerdi ve petrol tüketicileri de Ortadoğu petrolüne ne kadar bağımlı olduklarını anlamışlardı. Üretici devletler petrollerini piyasaya arz etmeyerek, en değerli kaynaklarının gerçek değerini anlama fırsatı bulmuşlardı. 1973'ün son aylarında tüketici ülkeler, Arap dışı petrole belirlenmiş fiyatının kat kat fazlasını ödemeye hazırdılar. Arap üreticileri 1974 Ocak ayında piyasaya tekrar girdiklerinde, OPEC ortaklarıyla birleşerek petrolün fiyatını bir yıl önceki varil başına 2.74 dolardan 11.65 dolara çıkarttılar. 1982'ye kadar petrol fiyatları sürekli artarak üretici devletlere çok büyük servetler kazandırdı.

Petrol gelirleri Arap yarımadası devletlerinde hiç görülmemiş çapta bir kalkınma hamlesi başlattı. Ancak parıltılı maddi gelişmelerin ve yıkıcı toplumsal değişimlerin arasında siyasal güç, eski hanedanların elinde kalmaya devam etti. Hakim yönetici aileler, otoritelerini temsili meclislerin ve kitle politikasının ortaya çıkışını önleyerek sürdürdüler. Petrol gelirini ustaca dağıtarak huzursuzlukları bastırdılar, okumuş seçkinlere bol maaşlı iş, sıradan halka da cömert sosyal yardımlar sağladılar. Bu uygulamalar siyasal alanda şaşırtıcı bir istikrar yarattı ve iktidardaki ailelerin ayakta kalmalarına imkân tanıdı. Ancak sorunlar çözülmeyip sadece ertelenmiş oldu.

22
MEVCUT DÜZENE MEYDAN OKUMALAR: FİLİSTİN AYAKLANMASI VE KÖRFEZ SAVAŞI

Ortadoğu 1987'den 1991'e kadar bir dizi iç kriz ve bölgenin geleceği adına çok önemli sonuçlar doğuracak bir dış müdahaleyle sarsıldı. Batı Şeria ve Gazze Şeridi'nin Filistinli sakinleri, İsrail işgalini sona erdirmek ve bağımsız bir Filistin devleti kurmak amacıyla kitle halinde ayaklandılar. *İntifada* adı verilen ayaklanma yaklaşık beş yıl sürdü ve İsrail'i işgalin Filistinliler üzerindeki etkisini anlamaya zorladı. İkinci kriz de 1990'da Irak'ın Kuveyt'i işgal ve ilhak etmesiyle başladı. Bu kriz kısa zamanda uluslararası bir boyut kazanarak Körfez Savaşı'nı başlattı ve ABD liderliğindeki koalisyonun silahlı güçleri Irak'ı harap ettiler. ABD'nin Ortadoğu'daki bu karşı çıkılmayan müdahalesi, Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve Sov-

yetler Birliği'nin çökmesinin sonucunda uluslararası güç dengesinde meydana gelen köklü değişimle mümkün olabilmişti. Körfez Savaşı'nın sonrasında Irak, sert ekonomik yaptırımlar ve zaman zaman ABD'nin havadan bombardımanlarıyla hırpalanmaya devam edildi. Savaşın Kuveyt ve Suudi Arabistan üzerinde de kalıcı bir etkisi oldu; iktidardaki ailelerin politikaları ve davranışları daha bir dikkatle izlendi, her iki devletin karar mercilerinde daha büyük ölçüde şeffaflık talepleri arttı.

1987'DEN 1991'E KADAR İNTİFADA

İsrail Politikaları ve İşgal Edilmiş Topraklar

1982'de Lübnan'ı işgal etmesinden sonraki on yıl içinde İsrail toplumu, ülkenin siyasal hayatının parçalanmasında kendini gösteren bir kutuplaşma yaşadı. 1984 ve 1988 seçimlerinde siyasal yelpazenin her iki ucundaki küçük partiler, başlıca iki siyasal grup olan İşçi ve Likud'a çoğunluk hükümetleri kurmalarına imkân tanımadılar. İki parti bu yüzden iyimserlikle Milli Birlik hükümeti denen, ama aslında siyasal felç durumunu yansıtan hükümetler kurmak zorunda kaldılar.

Milli Birlik hükümetleri İşçi ve Likud partilerinin işgal edilmiş topraklar konusunda farklı görüşleriyle bölünmüştü. İşçi Partisi toprak uzlaşmasını tercih ederken, Likud Gazze Şeridi'nden ve Batı Şeria'dan hiçbir fedakârlıkta bulunmak istemiyordu. Likud'un tutumunu, 1986'dan 1992'ye kadar İsrail başbakanı olan lideri İzak Şamir temsil etmekteydi. 1915'te Polonya'da doğan Şamir, Filistin'e yirmi yaşındayken göç etmiş ve hemen Jabotinsky'nin maksimalist Siyonizm modeline kapılmıştı. 1937'de Irgun'a girmiş, daha sonra Filistinlilere ve İngiliz yetkililere saldırılar düzenleyen terörist örgütü Stern Çetesi'ne katılmıştı. Likud'daki selefi Menahem Begin gibi Şamir de, Tevrat İsrail'inin bütün topraklarının Yahudi devleti altında toplanmasını istiyordu. Başbakan olarak Batı Şeria ve Gazze Şeridi'nde İsrail yerleşim birimlerinin inşasını arttırdı ve toprakların İsrail'e katılmasını hükümet politikası haline getirdi.

Likud hakimiyetindeki 1980'ler hükümetleri, yeni yerleşim birimlerine ilaveten Filistinli sakinlerini tecrit edip boyun eğdirecek önlemler alarak toprakların ilhakının yolunu hazırladılar. İsrail dev-

leti Arap topraklarına el koyma uygulamasını hızlandırdı ve İsrail güvenlik güçleri siyasal eylemci olduklarından kuşkulanılan kişileri sınırdışı ettiler. Filistinlilerin tutuklama emri olmadan tutuklanıp altı ay gözaltında tutulmalarına imkân tanıyan uygulama da daha sık kullanılmaya başlandı. İşgal güçleri Filistinlilerin hayatlarını sayısız şekilde etkilemekteydi: Filistinlilerin kimlik kartı taşımaları ve özel vergiler ödemeleri, en basit bir ruhsat ve işyeri açma izni almak için bürokratik engeller labirentini aşmaları gerekiyordu; en küçük bir siyasal faaliyet kuşkusuyla tutuklanıyorlar, hapse atılıyorlar ve kimi zaman işkence görüyorlardı. Filistinli bir akademisyen, Likud politikalarının katlamalı etkisini şöyle anlatmaktaydı: "Doğal hakların reddi ve sert davranışlar, sonunda 'biz işgal altındayız' bilincini uyandırdı. Milli mevcudiyetimiz hedef alınıyordu. Bu anlayış Filistinlilerin bilinçlerine yerleşti ve işgale karşı direniş başgösterdi."[98] Direniş, bir yandan İsrail işgalinin reddi, diğer yandan Filistinli halkın kendi kaderini tayin etme hakkının onayı olarak uzun süreli bir halk ayaklanmasına dönüştü.

Yerelleşmiş Başlangıçlar

Filistin ayaklanması ya da İntifada, 9 Aralık 1987'de Gazze'de bir İsrail askeri aracının yaptığı kazada 4 Filistinlinin ölmesi ve birçoğunun da yaralanmasıyla başladı. Binlerce Filistinli olayı protesto etmek amacıyla toplandı, İsrail askerleri ateş edip de göstericilerden bazılarını öldürünce bütün Gazze ayaklandı. Birkaç gün sonra Batı Şeria da ayaklandı; binlerce gösterici sapanlar, taşlar ve molotof kokteylleriyle İsrail ordusunun karşısına çıktılar.

İlk birkaç haftada İntifada, işgal edilmiş toprakların huzursuz gençlerinin öfkesiyle beslenen, kendiliğinden patlak vermiş bir isyandı. Ancak hareket ivme kazandıkça Filistin toplumunun bütün katmanlarına yayıldı ve ayaklanmayı koordine etmek üzere bir yeraltı yerel liderliği kuruldu. Birleşik Milli Liderlik (BML) adını alan örgüt, FKÖ'nün belli başlı yerel fraksiyonlarını temsil eden bireylerden oluşmuştu. 1988 Ocak ayından başlayarak BML, genel grevlerden sokak gösterilerine kadar talimat içeren ve sıra numarası taşıyan bildiriler yayınlamaya başladı. Filistinlilerin BML'nin talimatlarını

98) Akt. F. Robert Hunter, *The Palestinian Uprising: A War by Other Means*, 2. basım (Berkeley, 1993), s. 47.

uyguladıkları disiplin, liderlerine olan desteğin ve ayaklanmayı sürdürmekteki kararlılıklarının göstergesiydi.

İntifada'nın hedefleri, bir grup ileri gelen Filistinlinin hazırladığı ve BML tarafından onaylanan on dört maddelik programında açıklanmıştı. Program, İsrail'in yerleşim birimi kurmasına ve Arap topraklarına el koymasına son vermesini, sadece Filistinlilere uygulanan özel vergi ve kısıtlamaların kaldırılmasını istiyordu. Ayrıca, İsrail FKÖ liderliğinde bağımsız bir Filistin devletini tanıyacaktı. İntifada liderleri bu hedeflerine erişmek için işgali İsrail payına mali yük bindirecek taktikler uyguladılar. Böylece, ayaklanmanın ilk üç yılında Filistinliler genel grev, dükkân kapatma, İsrail vergilerini ödememe gibi bir sivil itaatsizlik kampanyası yürüttüler. Filistinliler ayrıca İsrail mallarını boykot ederek ve mümkün olduğunda kendilerinin yetiştirdiği ya da yerel olarak üretilen malları tüketerek Gazze Şeridi ile Batı Şeria'yı ekonomik bakımdan kendine yeterli duruma getirmeye çalıştılar. Sivil itaatsizliğin ayrılmaz parçası olan şiddet, genelde sadece kitle gösterileri ve taş atmaktan ibaretti. Filistinliler ayaklanmanın başında silah ve bıçak kullanmama kararını vermişlerdi. Ancak İntifada, 1990'lara gelindiğinde ateş etme ve bıçaklama olayları artmaya başladı. İntifada'nın tek hedefi İsrailliler değildi. İsrailliler adına muhbir olarak çalışan Filistinlilerden de intikam alınıyordu. Yeraltı mahkemeleri onlarca Filistinliyi ölüme mahkûm etmişti ve yerel köylüler de çoğunu döverek öldürmüşlerdi.

Ayaklanma ivme kazandıkça BML'nin rakibi olan yeni örgütler çıktı; bunların en önemlisi, Arapça kısaltılmış adı Hamas'la tanınan İslami Direniş Hareketi'ydi. Müslüman Kardeşler'in Gazze şubesinin bir kolu olan Hamas 1988'de kuruldu. Liderleri Filistin toplumunun yeni toplumsal katmanını oluşturan ve çoğunluğu kamp kökenli üniversiteli gençlerdi. Yerleşmiş eşraf ailelerini hâlâ içinde barındıran Birleşik Milli Liderliği'ne karşı çıkıp, ayaklanmanın ve ona katılan Filistinlilerin kontrolünü almak istediler.

Laik milliyetçiliğe sahip FKÖ'ye karşılık Hamas, programını ve eylem çağrısını İslami terimler çerçevesine oturtmuştu. 1988 kuruluş belgesinde Hamas, kendini İslamı hayat tarzını benimseyen bir Filistin direniş örgütü olarak tanımlıyordu. Yine kuruluş belgesinde, Filistin toprağı İslami vakıf olarak belirtiliyor ve böylece hiçbir parçası terk edilemez ya da verilemez oluyordu. Bu tanım, Hamas'ın FKÖ tarafından benimsenen iki-devletli çözümü kabulüne imkân

bırakmamaktaydı. Hamas yardım dernekleri, İslami ve laik eğitim kurumları ve kontrolündeki camiler aracılığıyla çalışarak, 1990'ların başında yerel FKÖ'ye siyasal bir alternatif olarak ortaya çıktı. Gazze'de yoğun olan destek tabanı, on yılın ikinci yarısında Batı Şeria'ya kadar yayıldı.

İsrail hükümeti ayaklanmayı bastırmakta kararlı davranıyordu. Taş atan gençlerin karşısına İsrail askeri çıktı. İsrail askerlerinin silahsız gençlere ateş ederken çekilen görüntüleri televizyonlar tarafından yayınlanınca hem yurt içinde hem yurt dışında İsrail hükümetine yönelik eleştiriler arttı. Ordu geniş çaplı kolektif ceza da uyguluyor, taş attıklarından kuşkulanılan kişilerin evleri yıkılıyor, köylere birkaç gün yirmi dört saat sokağa çıkma yasağı konuyor, elektrik ve su kesiliyor, Batı Şeria'da okullar ve üniversiteler kapatılıyordu. Filistinlilerin ekonomik özerklik kazanmalarını baltalamak için İsrail askerleri ve yerleşimcileri, meyve ve zeytin ağaçlarını kesiyorlar, özel bostanları imha ediyorlardı. Robert Hunter'a göre, İsrail'in kolektif ceza uygulaması İntifada'ya katılımı arttırmıştır.[99] İsrail misillemesi Gazze Şeridi ve Batı Şeria'da bütün Filistinlileri etkilediği için Filistin toplumunu işgale ortak bir muhalefette birleşmeye itmiştir. Ancak bunun bir bedeli vardı: 1990 sonuna kadar ayaklanma 1.025 Filistinlinin ve 56 İsraillinin ölümüne sebebiyet vermişti. 37 binden fazla Arap yaralanmış ve 35 ila 40 bin kişi tutuklanmıştı. Ayaklanmanın yoğunluğu 1990 sonlarında azalmaya başladı. 1992 baharına kadar yer yer devam ettiyse de, ilk iki yıl Filistin toplumunun bütün kesimlerinde görülen işbirliği, İsrail'in karşı önlemleri ve Filistinliler arasındaki iç bölünmeler sonucu sona eriyordu.

İntifada'nın Uluslararası Boyutu

İntifada, katlanılamaz yerel koşullara bir tepki olarak yerel Filistinlilerle başlatılmış olup, Tunus'taki FKÖ liderliğinin eseri değildir. Gerçekte İntifada, Batı Şeria ve Gazze Şeridi Filistinlilerinin FKÖ'den ve onun başkanı Yaser Arafat'tan hoşnutsuzluklarının bir ifadesiydi. İşgal altında yaşayan Filistinlilerin gözünde, 1980'lerin Filistin Kurtuluş Örgütü, kendilerinin acılarından ziyade sürgün politikalarıyla uğraşan bir kurumdu. Ancak işgal edilmiş topraklardaki Filistinliler

99) *A.g.y.*, bölüm 4.

FKÖ'ye karşı düş kırıklığı yaşıyor olsalar bile, onu uluslararası topluluk nezdinde meşru temsilci saymaktaydılar. Ayaklanma başladıktan sonra, dışarıdaki FKÖ ile işgal edilmiş topraklar arasında bağlar yenilendi ve Arafat yeni bir diplomasi turuna çıktı.

Arafat bağımsız bir Filistin devletinin gerçekleşmesi için İsrail'in işgal edilmiş toprakları ilhak etme umudundan vazgeçmesi gerektiğini biliyordu. İsrail'i politikasını değiştirtecek ve görüşmelere zorlayacak tek dış güç ABD'ydi. Ancak Amerika, FKÖ İsrail devletini tanımadıkça bu konuda nüfuzunu kullanmaya yanaşmıyordu. Arafat, İntifada Filistinlileri adına hareket etme baskısı altında FKÖ'nün tutumunu değiştirmeyi başardı. 1988 sonbaharında şu noktaları içeren tarihi bir bildiri yayınladı: FKÖ, İsrail'in devlet olarak var olma hakkını kabul ediyordu; FKÖ terörizmden vazgeçiyor ve BM'nin 242 ve 338 sayılı kararlarının uluslararası bir barış konferansına temel oluşturmasını kabul ediyordu; FKÖ, Batı Şeria ve Gazze Şeridi'nde başkenti Doğu Kudüs olan bağımsız bir Filistin devleti kurulduğunu ilan ediyordu. Arafat'ın programı sözde iki-devlet uzlaşmasını temsil etmekteydi: FKÖ daha önceki Filistin'in tamamının kurtarılması ısrarından vazgeçmişti ve İsrail'in 1967 öncesi sınırları içinde var olma hakkını kabul etmekteydi.

Arafat'ın bildirisinin ardından Tunus'taki Amerikan büyükelçiliğinde bir dizi ABD-FKÖ toplantısı yapıldı. Görüşmelerin amacı, Amerika'nın barış sürecine İsrail ile FKÖ arasına bir aracı olarak girişinin temelini tespit etmekti. Ancak Başbakan Şamir hükümetinin işgal edilmiş toprakların statüsünde herhangi bir değişikliği kabul etmemesi girişimleri baltalamaktaydı. FKÖ içinde marjinal bir grubun İsrail'e baskın düzenlemesi ve böylece Arafat'ın terörizmi reddetmesinin samimiyetine kuşkuya düşürmesi üzerine ABD-FKÖ ilişkilerinin bu aşaması sona erdi. Amerikan başkanı George Bush, İsrail destekçilerinin içerdeki baskıları üzerine 1990'da FKÖ'yle görüşmeleri kesti.

Arafat'ın İntifada'ya destek diplomasisi başarısız olmuştu. Amerika'nın İsrail'i etkileyeceğine güvenerek karşılığında bir şey almadan İsrail'in var olma hakkını tanımıştı. 1990 yazında Washington'ın terk ettiği Arafat, hayati bir kararla FKÖ ile Saddam Hüseyin'in rejimi arasında bir temas kurmaya karar verdi.

1990-1991 KÖRFEZ KRİZİ

Irak'ın Kuveyt'i İşgali ve ABD Öncülüğündeki Karşı-Hareket

Irak silahlı kuvvetleri 2 Ağustos 1990'da Kuveyt'i işgal ettiler; Irak hükümeti altı gün sonra Kuveyt'in Irak'ın on dokuzuncu ili olarak ilhak edildiğini bildirdi. Bu harekâtın sonunda patlak veren uluslararası kriz, 1991 Ocak ve Şubat aylarında Amerika'nın başını çektiği bir savaşa yol açtı. O savaşın sonuçları çok çarpıcı olarak gözler önündeydi: Irak harap olmuştu, dev boyutlu bir mülteci sorunu çıkmıştı ve ABD, Ortadoğu'da rakipsiz süper devlet durumuna gelmişti.

Körfez Savaşı'na yol açan kriz bölgeseldi ve bu bölümde daha önce anlatılan gelişmelerin sonucuydu. Filistin intifadasının İsrail'in merhametsiz yerleşim politikasını değiştirmekteki başarısızlığı, yüz binlerce Sovyet Yahudisinin İsrail'e göç edecek olması, Sovyetler Birliği'nin çöküşü ve İsrail'in müttefiki ABD'nin tek süper devlet olarak ortaya çıkışı, Arap dünyasında bir düş kırıklığı ve belirsizlik havası yaratmıştı. Bu koşullar altında Saddam Hüseyin'in 1990'ların başında İsrail ve ABD'ye başlattığı saldırgan propaganda kampanyası Araplar arasında Iraklı liderin prestijini arttırmış, Filistin davasını kesin olarak savunan tek milli lider olarak ortaya çıkarmıştı. Hüseyin, Irak'ın silahlanmasını haklı göstermek için İsrail'in Filistinlilerin haklarını tanımasının tek yolunun Arap devletlerinin İsrail'le askeri açıdan eşitliğe ulaşması gerektiğini söylüyordu. Irak'ın İsrail'in bir Arap devletine saldırması durumunda, misilleme yaparak İsrail'i cehenneme çevireceğini ilan etmişti.

Irak-İsrail geriliminin artmasının yanı sıra Irak'la Kuveyt arasında kimi eskilerden gelen, kimi çok daha yeni anlaşmazlıklar vardı. Bunlardan en kalıcı olanı, Irak'ın iki ülkeyi ayıran sınırın meşruluğunu kabul etmemesiydi. İngiliz yetkililer 1923'te Irak-Kuveyt sınırını çizerlerken, Kuveyt'e kuzeyde Kuveyt hükümdarlarının geleneksel olarak kontrol ettiklerinden fazla toprak vermişlerdi. Bu Kuveyt'e bir ödül değil, İngilizlerin Irak'ın Basra Körfezi'ne ulaşmasını kısıtlama girişimine bağlıydı (bkz. 11. Bölüm). Irak derin su limanları yapma fırsatından yoksun bırakılınca Şattülarap su yolundan 80 kilometre içerideki Basra limanını kullanmak zorunda kalmıştı. I. Faysal'ın hükümdarlığından itibaren Irak hükümetleri, sınırı sürek-

li tartıştılar ve Kuveyt devletinin varlığını 1963'e kadar tanımadılar. Irak o tarihte bile İngilizlerin çizdiği sınırın kalıcılığını kabul etmedi ve resmi propaganda, Kuveyt'in Basra ilinin bir kısmı olduğu iddiasını sürdürdü.

Saddam Hüseyin'in 1990 yazında Kuveyt'i ilhak etme kararında acil ekonomik ve stratejik kaygılar da söz konusuydu. İran'la yaptığı savaş Irak'a muazzam bir borç yükü bırakmıştı ve bu meblağın 60 milyar doları Kuveyt ile Suudi Arabistan'aydı. Irak, Kuveyt'e borcu bağışlaması için sürekli baskı yapıyor, Irak'ın Arap devletlerini İran'a karşı 'savunması'nın Arap kardeşliği adına bir fedakârlık olduğunu söylüyordu. Irak ayrıca Kuveyt'i iki ülkenin sınırları arasında bulunan Rumelia petrol havzasından payına düşenden fazla petrol çıkartmakla suçluyordu. Irak'ın iddiasına göre Kuveyt, 1980'den beri Rumelia'dan 2.4 milyar dolarlık Irak petrolü 'çalmıştı'. İki ülke arasındaki çekişmenin en önemli noktası, petroldü. Irak, savaş sonrası yapılanma ve ordusunu güçlendirmek için petrol gelirine muhtaçtı ve bu yüzden petrol fiyatlarını en üst düzeyde tutmak istiyordu. Petrolün varilini 18 dolarda tutmak için OPEC'in her üyesine belli bir üretim kotası ayrılmıştı. Ancak Kuveyt ve BAE, kendi kotalarını aşmakta ısrar ediyorlardı ve Irak ile diğer petrol üreticileri tarafından piyasada petrol fiyatlarını düşürmekle suçlanıyorlardı. Irak dışişleri bakanı, petrolün varilinde 1 dolarlık bir düşüşün Irak'ın yıllık gelirinde 1 milyar dolarlık azalmaya yol açtığını iddia ediyordu. 1990'da petrol fiyatı varili 12 dolar civarındayken, Irak, Kuveyt'e OPEC kotasına uyması için ağır baskı uygulamaya başladı. Irak rejimi gayet ustaca yürüttüğü bir propaganda savaşıyla Kuveyt'in petrol politikasını Arap-İsrail çatışması bağlamına soktu. Iraklı sözcüler, düşük petrol fiyatlarının Batılı tüketici ülkelerle, Batı ekonomilerine yaptığı yatırımlarla petrolden daha çok gelir elde eden Kuveyt'in çıkarına olduğunu açıkladılar. Kuveyt böylece hain bir devlet, Irak'ın ekonomik kalkınmasına ve tüm Arap milletinin refahına karşı olan ABD-İsrail ittifakına katılmış bir devlet olarak ilan edildi.

Son olarak, Basra limanının yıkılması ve Şattülarap su yolunun İran'la savaşta kapanması nedeniyle Irak'ın denize çıkma imkânı kalmamış ve ülke petrolünü sadece Türkiye ve Suudi Arabistan boru hatlarıyla ihraç eder duruma gelmişti. Borular, geçtikleri ülkeler tarafından istendiği zaman kapatılabildiğinden boru hattı tamamen güvenilir bir ihracat yolu olamazdı. Iraklı liderler, ülkelerinin eko-

nomik geleceğinin derin liman tesisleri yapabilecekleri bir toprak elde etmekle sağlanacağı kararına varmışlardı ve Kuveyt'in adalarından birini liman olarak kullanması için Irak'a vermeyi reddetmesini, Kuveyt hükümdar ailesinin ABD emperyalizmini desteklemesinin kanıtı saymaktaydılar.

Kuveyt, 1990 Temmuz ayında fazla üretim yaptığını kabul etti ve OPEC kotasına uyacağını bildirdi. Ancak Bağdat yine de Kuveyt'in aşırı üretiminin, Rumelia petrol havzasını kullanmasının ve Irak'ın borçlarını iptal etmeyi reddetmesinin Irak'a karşı ekonomik savaş açtığını gösterdiğini iddiaya devam etti. Bağdat'a göre, Ağustos 1990 işgali haklı bir misillemeydi. Kuveyt'in ilhakı Irak'ın en acil ekonomik sorunlarını çözecekti: Körfez'e ulaşımı sağlanacak, Kuveyt'e borcu ödenmeyecek, yeniden yapılanma ve asker harcamalar için gerekli fon elde edilecekti. Irak ve Kuveyt birlikte dünyanın petrol rezervinin yüzde 20'sine sahiptiler ki, bu da yeni, büyük Irak'a petrol sanayi içinde büyük etkinlik sağlayacaktı. Ancak Irak, aynı zamanda büyük bir askeri güçtü ve muhtemel ekonomik gücüyle birleştiği zaman Basra Körfezi'ne hakim olacak, petrol üreten ülkelerin petrol politikalarını o belirleyecekti.

Saddam Hüseyin ordularını Kuveyt'e yönelttiğinde ABD'nin aşırı bir tepkisini beklemesi için hiçbir sebep yoktu. İşgal başlayıncaya kadar Bush yönetimi, Irak'a milyarlarca dolarlık tarım kredisi açıyor, insan hakları ihlallerini ve nükleer silah programını görmezden geliyordu. Ancak Washington, Hüseyin'in petrol üreten Körfez'e hakim olması ihtimali karşısında dehşete düşmüştü ve Kuveyt'in işgalinin hemen ardından müdahale etmekte gecikmedi.

Amerika'nın askeri tepkisinin ilk aşaması savunmaya yönelikti; Suudi Arabistan'ı Irak saldırılarından korumayı üstlenmişti. Devrin bazı politikacıları, Irak'ın Kuveyt'i işgalini Suudi Arabistan'a saldırısının başlangıcı sayıyorlardı ve Suudi ordusunun, silahlanmaya milyarlarca dolar harcamış olmasına rağmen, daha büyük ve daha deneyimli Irak ordusu karşısında tutunamayacağı apaçıktı. Bu yüzden Suudi hükümeti, ABD'ye resmen başvurarak krallığın savunulması için asker göndermesini istedi. Bu noktada Çöl Kalkanı Operasyonu devreye girdi ve 1990 Ekim ayına kadar 200 bin Amerikan askeri Suudi Arabistan'da konuşlandırıldı.

Bu arada Bush yönetimi, Irak'a karşı uluslararası bir koalisyon oluşturmaya başladı. BM Güvenlik Konseyi aracılığıyla çalışarak

Irak'ın Kuveyt'ten çekilmesini isteyen kararlar çıkarttı; Irak'a ve Kuveyt'e girip çıkan bütün mallara ambargo koydurttu. İngiltere, Fransa, İtalya, Hollanda ve Kanada, Çöl Kalkanı Operasyonu'na asker tahsis ettiler. Sovyetler Birliği de Soğuk Savaş sonrası diplomasisinin bir göstergesi olarak Irak'a yöneltilen uluslararası eleştirilere katıldı ve Bağdat'a silah sevkiyatını durdurdu. Çokuluslu diplomasinin bu şekilde ustaca devreye sokulması, 2002-2004 Irak krizinde ABD politikalarıyla tam bir çelişki oluşturmaktaydı.

ABD, Arabistan'a askeri müdahalede bulunmasının Araplar tarafından kınanmasını sınırlı tutmak için Körfez dışındaki Arap ülkelerinden Çöl Kalkanı'nı desteklemelerini istedi. Amerika'nın diplomatik girişimlerine Arapların tepkisi farklı oldu. Suriye uzun süredir devam eden ABD karşıtı politikasını değiştirerek operasyona katılmaya karar verdi. Mısır da koalisyona asker gönderdi. Her iki devlet de işbirlikleri için ödüllendirildiler: ABD, Mısır'ın askeri borçlarının 7 milyar dolarını iptal etti ve Suriye de, Suudi Arabistan ve Avrupa Topluluğu'ndan cömert krediler aldı. Ancak Washington'ın en kalıcı Arap müttefiklerinden Ürdün kralı Hüseyin, müdahaleyi kınadı ve koalisyona katılmayı reddetti. Kral Hüseyin'in tutumu büyük ölçüde Ürdün'ün nüfusunun çoğunluğunu oluşturan Filistinlilerin baskısından kaynaklanıyordu. Filistinliler, Saddam'ın İsrail'in en önemli müttefiki olan ABD'ye meydan okumasını takdir ediyorlardı. FKÖ, Arap Birliği'nin Irak işgalini kınama kararına katılmadı, ama kriz yoğunlaştıkça örgüt diplomatik cephelerini korumak için işgali yasadışı olarak niteledi. Ancak Batı Şeria ve Gazze Şeridi'nde pek çok Filistinlinin Saddam Hüseyin'in kurtarıcılığını kabul edip savaş sırasında açıkça Irak'tan yana oldukları da reddedilemez.

Körfez krizi Arap dünyasında büyük bir telaş ve kararsızlık yarattı. Irak'ın Kuveyt'i işgali genel olarak kınanıyorsa da, büyük bir Amerikan askeri gücünün gelmiş olmasından hiç de hoşnut kalmamışlardı. ABD müdahalesi, Arapların Amerika'nın Ortadoğu'daki çifte standartları konusundaki kırgınlıklarını yüzeye çıkarmıştı. Araplar Washington'ın Irak'a karşı BM kararlarını uygulamaktaki aceleciliğini de, Batı Şeria ve Gazze Şeridi hakkında yine BM kararlarını İsrail'e uygulatmadığını da görüyorlardı. İsrail işgalinin sertliğinin bir örneği, 8 Ekim 1990'da yaşandı: İntifada'nın bu en kanlı gününde İsrail polisi, Filistinli göstericilere ateş açtı, 20 kişiyi öldürüp onlarcasını yaraladı. Filistinliler, İsrailli marjinal bir grubun Ha-

remülşerif'i ele geçirip, Kudüs'ün en kutsal İslam mabetlerinden birinin yerine bir Yahudi tapınağı yapma planlarını protesto ediyorlardı. Bu olay ABD'nin Arap müttefiklerini güç duruma düşürdü ve Irak'a sağlam bir propaganda silahı sağladı. Saddam Hüseyin, Kuveyt'in işgali ile İsrail'in Batı Şeria ve Gazze Şeridi'ni işgali arasında bağlantı kurdu. Kriz geliştikçe Irak devlet başkanı, Irak'ın Kuveyt'i boşaltması için İsrail'in işgal edilmiş topraklardan çekilmesini şart koştu. ABD iki işgalin birbirleriyle bağlantılı olmadığında ısrar ettiyse de, Saddam Hüseyin'in taktikleri dikkatleri yeniden Filistin meselesine ve Washington'ın İsrail'i desteklemesine çekmiş oldu.

Kuveyt'in işgali Arap Körfez hükümdarlarına karşı pek de iyi olmayan duyguların yüzeye çıkmasına da sebebiyet vermişti. Pek çok Araba göre, Körfez devletleri sınırları ve hükümdar aileleri, İngiltere tarafından İngiliz çıkarlarına hizmet için kararlaştırılmış doğal olmayan birimlerdi. Bir Mısırlı diplomatın sözleri Irak'ın eylemlerinin yarattığı belirsizliği şöyle anlatmaktadır: "İşgal siyah beyaz bir durumdur. Onu kınıyoruz. Ama işgale yol açan sebepler o kadar siyah beyaz değildir."[100] Pek çok Arap, Körfez'in iktidardaki ailelerinin bir jeolojik durum sebebiyle dünya petrol rezervlerinin yüzde 30'undan fazlasını kontrol ediyor olmalarını haksızlık saymaktadır. Ailelerin kişisel servetleri, çok geniş sosyal yardım sistemleri kurmaları ve yabancı işçilere yurttaşlık vermemeleri, Arap dünyasının öteki bölgelerinde kıskançlık ve kırgınlık yaratmıştır. Bu açıdan bakıldığında Irak'ın Kuveyt'i işgali emperyalizm mirasına ve Kuveytlilerin küstahlığına indirilmiş bir darbe sayılmaktadır.

Çöl Kalkanı'ndan Çöl Fırtınası'na

1880 sonbaharında Çöl Kalkanı Operasyonu'nun hedefleri elde edilmişti. Suudi Arabistan'da konuşlanan koalisyon güçleri krallığı işgalden koruyacak sayıdaydı ve BM'nin ekonomik yaptırımları Irak'ın ithalat ve ihracatını iyice kısıtlamıştı. Bu koşullar altında bazı ABD politikacıları yaptırımların sıkı takibiyle krizin barışçı yolla çözümlenebileceği fikrindeydiler. Irak çok büyük ekonomik sıkıntıya girince BM kararlarına uyup Kuveyt'ten çekilmek zorunda kalacaktı. Washington'daki diğerleriyse ambargonun sınırlı etkisi oldu-

100) Akt. Dilip Hiro, *Desert Shield to Desert Storm: The Second Gulf War* (New York, 1992), s. 101.

ğunu ve zamanla bunun daha da azalacağını ileri sürüyorlardı. Ancak Capitol Hill'deki tartışmalar başkanı pek ilgilendirmiyordu: Bush savaşa girme kararını vermişti bile. Kasım ayı başlarında Arabistan'daki Amerikan güçlerinin 400 bin kişiye çıkarılmasını emretti ve askeri bir harekât için bir koalisyon oluşturma ihtiyacını dile getirdi. Aynı ay BM Güvenlik Konseyi, Irak birliklerinin Kuveyt'ten çekilmesi için son tarih olarak 15 Ocak 1991'i öngören bir kararı kabul etti. Kararda 15 Ocak'tan sonra Irak'ın çekilmesi için 'bütün gerekli yolların kullanılması' yetkisi verilmişti. Suudi Arabistan'ın savunulması için yapılan operasyon, Kuveyt'i kurtarmak için bir hücum operasyonuna dönüştürülüyordu. 1991 Ocak ayında Amerikan askeri sayısı 500 bini geçmişti ve Çöl Kalkanı Operasyonu, Çöl Fırtınası olmaya hazırdı.

Bush yönetimi ahlâki bir görev olarak Kuveyt'i kurtarma sorumluluğunu ve Irak'a saldırganlığının meyvelerini toplatmamayı vurgulayarak, politika değişikliğini mazur göstermeye çalışıyordu. Yönetim daha da ileri giderek Saddam Hüseyin'i suçlarının cezasız kalmaması gereken bütün kötülüklerin kaynağı olarak göstermek için de elinden geleni yapmaktaydı. Bush'un Irak liderine düşmanlığını kişileştirmesi, 1956 Süveyş Krizi'nde İngiltere başbakanı Eden'in Nasır saplantısını akla getirmekteydi. Bush, Saddam'ı Hitler'e benzetiyor ve rejimini yok etme ihtiyacını vurguluyordu. ABD yönetimi Hüseyin üzerinde yoğunlaşarak, böyle bir savaşın Irak halkı üzerindeki muhtemel etkisini açıklamaya gerek kalmadan merhametsiz bir despota karşı askeri harekât için halk desteğini kazandı.

Kuveyt'in kurtuluşu ve Hüseyin'in zalimliği söylemi ardında askeri harekât için çok daha pratik bir sebep yatmaktaydı. Arap Körfez devletleri hükümdarları Birleşik Amerika ve Avrupa'ya mantıklı bir fiyatı olan petrole erişimi sağlıyorlardı. Batılı petrol tüketici milletler için Arap Körfez monarşilerinin istikrarı ve Batı'ya petrol satma isteklilikleri Batı'nın ekonomik refahı açısından gerekliydi. Ayrıca, Körfez hükümdarlarının petrol gelirlerini Batı'ya yatırmaları da Batı ekonomileri adına hayati önemdeydi. Suudi Arabistan, Kuveyt ve BAE'nin Batı'daki toplam yatırımları 200 ila 300 milyar dolar arasındaydı. Körfez'de var olan ekonomik ve siyasal düzen ABD'nin çıkarlarına hizmet ediyordu; Saddam Hüseyin'in Irak'ı bu düzene bir tehditti. Örneğin, 1990'da bir konuşmasında Hüseyin, Arap devletlerine petrol gelirlerini yabancılara değil, Arap ülkelerine yapma

çağrısında bulunmuştu. Irak'ın Kuveyt'i ilhakıyla Kuveyt'in yatırımları başka ülkelere kaydırılabilecek, Batı'dan siyasal ödünler almak için Kuveyt petrolü piyasaya verilmeyebilecek ve Körfez'in diğer petrol üreten ülkeleri Batı tüketici milletlere karşı uygun politikalarını tekrar düşünmeye çağrılabileceklerdi. ABD yönetimi Irak'ın mevcut uygun düzeni bozmasına izin veremezdi.

BM'nin son tarih olarak verdiği 15 Ocak 1991'de Iraklılar Kuveyt'ten çekilmemişlerdi. 16 Ocak'ta Irak'a karşı hava savaşı başladı. Art arda kırk iki gün ve gece koalisyon güçleri, Irak'ı askeri tarihin en yoğun bombardımanına tuttular. Bombalama kampanyası öncelikle askeri hedefler üzerinde yoğunlaştıysa da, elektrik santralleri, iletişim merkezleri, su yolları, otoyollar, köprüler ve demiryolları gibi sivil hayatın bağlı olduğu tesisler de bombalandı. Irak'ın bütün altyapısı çökmüştü. Kuveyt'teki Irak birlikleri de bombalandığından Kuveyt tesislerine de ağır hasarlar verdirildi.

Irak bombalamaya karşı hemen hemen savunmasızdı. Kampanyanın başında hava savunma sistemleri çökertilmiş, hava kuvvetlerine savaş emri verilmemişti. Bu durumda rejim savaşı genişletme taktiğine başvurup, koalisyon üyeleri arasında karışıklık çıkartmak için İsrail'e otuzdan fazla Scud füzesi attı. Füzelerden on ikisi Hayfa ve Tel Aviv'in merkezlerine düştü. O dönemde füzelerin zehirli kimyasallar taşıdığı düşünülerek İsrail hükümeti bütün yurttaşlarına -ama işgal altındaki topraklarda yaşayan Filistinlilere değil- gaz maskeleri dağıttı ve kimsenin uzun süre evlerinden çıkmaması gerektiğini bildirdi. Ancak Irak füzeleri konvansiyonel başlıklıydı ve İsrail'de fazla bir hasar yaratmadı. Bu saldırılar ABD'nin o kadar güçlükle kurduğu koalisyonun çözülmesi tehlikesi doğurmuştu. İsrail, Irak'a misilleme yapacak olursa koalisyonun Arap ortakları bir Arap devletine karşı ABD-İsrail ittifakının parçası olmak istemeyeceklerden çekilebilirlerdi. İsrail, Arap düşmanlarınca tehdit edildiğinde genelde pasif kalmazdı ve bu psikolojik boyutta bir saldırı derhal askeri bir tepki gerektirirdi. Ancak bu durumda Amerikan baskısı, İsrail hükümetini hava kuvvetlerini çatışma dışında tutmaya ikna etmekte başarılı oldu.

Amerikalı komutanlar kesintisiz bombardıman sırasınca Irak'ın iyi silahlanmış olduğu ve Kuveyt'i geri alma savaşının karada zorlu geçeceği uyarısında bulunmuşlardı. Kuveyt'i alma savaşı 24 Şubat'ta başladı ve sadece 100 saat sürdü. Savaştan sonra ortaya çıkan kanıt-

lar, Irak'a karşı kullanılan aşırı büyültülmüş orduyu mazur göstermek için Amerikan raporlarının Irak ordusunun boyutları ve yeteneklerini şişirmiş olduğunu ortaya koydu. Bombardımandan sağ çıkan Irak askerleri çok zayıf silahlıydılar ve moralman çökmüşlerdi. Koalisyon güçleri Kuveyt'e girince, Irak ordusu düzensiz bir şekilde Basra'ya doğru çekilmeye koyuldu. Kara savaşı tam bir hezimetti: Binlerce Iraklı asker teslim oldu ve binlercesi de sağ kalanlar tarafından 'ölüm yolu' şeklinde adlandırılan Basra yolunda ABD uçaklarınca öldürüldü. *Observer* gazetesi muhabiri saldırının çok şiddetli olduğunu ve "savaş tarihinde kaçan bir ordunun havadan hiç bu kadar korkunç bir şekilde taciz edilmediği"ni yazmıştı.[101] Bush, 27 Şubat 1991'de Kuveyt'in kurtarıldığını bildirerek, Amerikan ve koalisyon güçlerine saldırı operasyonlarını bitirme emrini verdi. Başkan'ın Saddam Hüseyin ve rejiminin devrilmesini sağlamadan Çöl Fırtınası Operasyonu'nu sona erdirme kararı sonraki yıllarda büyük tartışmalar koparacaktı.

Ayaklanmalar

Ateşkes Irak halkının ıstırabını sona erdirmemişti. Bir öfke ve kırgınlık patlamasıyla Irak halkının bir kısmı, ülkeyi iki yıkıcı savaşa sürükleyen rejime karşı ayaklandı. İsyan Şii güneyde başladı ve kısa zamanda kuzeydeki Kürtlere yayıldı. Her iki bölgede de isyanlar önceleri başarılı olurken, ardından ezici yenilgiler geldi.

Güneydeki ayaklanmayı tetikleyen Çöl Fırtınası Operasyonu başladıktan sonra hükümetin kendilerini terk ettiğini düşünenler, cepheden dönen askerler oldu. Mutsuz askerlere hükümetin sivil muhalifleri katıldı ve bu güç birliği 1991 Mart ayının ilk iki haftasında Basra ile kutsal kentler Kerbela ve Necef dahil güney kentlerinin çoğunu ele geçirdi. İsyana Şii damgası vurulmuş olmasına rağmen, Şiiler arasında İran'la birleşmeye yönelik bir hareketi temsil ediyor değildi. Bu daha çok rejimin ve Hüseyin'in felaketle sonuçlanan politikalarının güney Irak halkını soktuğu sıkıntıların reddiydi. Göstericiler Baas parti merkezlerine, Baas'ın atadığı belediye başkanlarının bürolarına ve gizli polis merkezlerine saldırdılar. İsyan boyunca Baasçı yetkililer öldürüldü.

101) Akt. *a.g.y.*, s. 387.

Güneydeki ayaklanma kendiliğinden doğduğu için örgütlenme, liderlik ve hedefler yoktu. Gerçek bir halk ayaklanmasının kaotik koşulları altında isyancılar, genellikle komşu kentlerdeki olayların farkında değillerdi. Irak ordusu hırpalanmıştı ama rasgele silahlanmış sivil isyancılardan çok daha güçlüydü ve ordunun bazı unsurları isyana katılmışlarsa da, rejime sadık kuvvetli birlikler vardı. Mart sonu geldiğinde Irak ordusu isyanı bastırmış ve isyancıları kitle halinde idama başlamıştı.

Kuzey Irak'ta Kürt topraklarında da benzer bir senaryo tekrarlandı. Kuveyt'teki yenilginin büyüklüğünü ve güneydeki isyanı bilen Kürt liderler, uğruna o kadar sık mücadele verdikleri özerkliği elde etmek adına uygun fırsatı yakaladıklarına karar verdiler. Martta iki hafta boyunca Kürt güçleri, kuzeydeki büyük kent ve kasabaların kontrolünü ele geçirdiler. Güney isyancılarından daha deneyimli ve örgütlü olan Kürtler, aldıkları kentlerde belediye idareleri kurdular ve geniş yankı bulan 'Irak'a demokrasi ve Kürdistan'a özerklik' programını başlattılar. Ancak Irak ordusu güneyden kuzeye yönelince Kürt isyanı da çözüldü.

Düzenli ordunun gelişiyle Kürt peşmergeler dağlara çekildiler. Korunmasız kalan sivil halk paniğe kapılarak köyleriyle kasabalarını terk ettiler. Tahminen 2 milyon Kürt, Türk ve İran sınırlarına doğru giderken büyük bir kitle göçü başladı. Kürtlerin kaçışları için en çok gösterilen sebep, 1988'de Kürt kasabası Halepçe'de halka karşı zehirli gaz kullanan bir rejim elinde ölmekten korkmalarıydı. Kürt göçü Körfez Savaşı'nın bir başka trajedisi oldu. Yüz binlerce Kürt mülteci Nisan ayında sert dağ ikliminde derme çatma kamplarda kaldılar ve uluslararası yardım kurumlarının güçlükle sağlayabildikleri gıda malzemesiyle yaşamaya çalıştılar. Çoğunluğu bebek, çocuk ve yaşlı olmak üzere en az 20 bin mülteci öldü. 1991 Mayıs ayında Amerikalı ve Avrupalı askerler kuzey Irak'a girerek Kürtlerin yabancı koruması altında dönecekleri 'güvenli' bölgeler kurdular. Ancak Kürt mültecilerin çoğunluğu, rejimin misillemesinden korktukları için kamplarda daha aylarca kalmaya devam ettiler.

Resmi Ateşkes Belgesi

Bir ay süren görüşmelerden sonra 3 Nisan 1991'de BM Güvenlik Konseyi, 687 sayılı kararıyla Körfez Savaşı'nın resmi ateşkes koşul-

larını belirledi. Irak bu koşulları 6 Nisan'da kabul etti. Uzun ve karmaşık kararın bir kısmında, Irak'ın balistik füzeleriyle birlikte bütün kimyasal ve biyolojik silahlarının imhası öngörülüyordu. Irak'ın silah fabrikalarının denetimi ve yasak silahların imhası, Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı'yla birlikte çalışan BM denetim birimlerinin gözetiminde yapılacaktı.

Ateşkes kararı Irak'ı Kuveyt'i işgali için de cezalandırıyordu. İşgal sırasında Kuveyt'ten çalınan eşyayı geri verecek ve Irak hükümeti aleyhine açılacak savaş tazminatı davaları için bir fona para yatıracaktı. Buna ek olarak Irak ve Kuveyt, yeni bir BM komisyonunun teklif edebileceği sınır düzeltmelerini kabul etmek zorundaydılar. 1993'te verilen komisyon raporu Irak'ı cezalandırıcı yöndeydi. Kuveyt'in sınırı 750 metre kuzeye ilerleyecekti ve böylece Kuveyt, Rumelia petrol havzasında altı kuyu ile Umm Kasr'daki Irak deniz üssünün bir kısmına sahip olacaktı. Irak yeni sınırı ve Kuveyt'in egemenliğini kabul ederek, geç Osmanlı dönemine kadar uzanan tarihi isteklerinden vazgeçmiş oluyordu. ABD ve müttefikleri Iraklıları Kürtlerle Şiilere tekrar saldırmalarını önlemek için ateşkes kararındaki kısıtlamalara ek olarak başka önlemler de aldılar. 1991 Nisan ayında Irak'ın 36. paralelin kuzeyine uçuş yapması yasaklandı; 1992'de aynı yasak 32. paralelin güneyi için kondu. Irak, uçuş yasağı olan bölgelerin egemenliğinin ihlali olduğunu iddia edip, zaman zaman müttefiklerin kararlılıklarını denemeye kalkıştıysa da, belirlenen bölgelerde müttefik hava devriyeleri, rejimi Kürtlere ve Şiilere hava saldırıları yapmaktan caydırdı.

Ateşkes belgesi, son olarak Irak'a ticari yaptırımların giderek azaltılmasını öngörüyordu. Gıda maddeleri ithali ve diğer aciliyeti olan sivil eşya ambargosu hemen kaldırıldı. Kararda Irak'ın 1991 Mayıs ayı ortasına kadar bütün kitle imha silahlarını ve nükleer, kimyasal ve biyolojik maddelerini BM denetim birimine teslim ettiği takdirde petrol dahil, bütün ihracatı üzerindeki ambargonun kaldırılacağını belirtiyordu. Şu koşullar önemliydi: Ülkenin harap olan altyapısını yeniden inşa etmek amacıyla gerekli petrol gelirini elde edebilmek için Irak'ın uyacağı koşullar belirtilmişti. Irak bunları yapmadığı takdirde, BM Güvenlik Konseyi ekonomik yaptırımları sürdürecekti. Ancak Irak halkı için ne acıdır ki, yaptırımlar 2003'e değin sürdü.

Deneyimli bir Ortadoğu gözlemcisinin şu sözleri, Körfez Savaşı'nın bölgesel ve küresel bağlamda etkisini tam olarak özetlemektedir:

> Bu savaş Ortadoğu ve ötesinde milyonlarca insan adına bir felaket olmuştur. On binlerce ölü, milyarca dolarlık zarar, milyonlarca evsiz insan, kalıcı fiziki ve psikolojik hasarlı sayısız insan ve ağır hasar almış ekonomiler, bu bölgede bu yüzyılda meydana gelen her türlü olaydan daha yıkıcı sonuçlar doğurmuştur. ABD'nin Irak'a ve daha sonra Irak rejiminin kendi halkına saldırılarının siyasal, toplumsal ve ekonomik sonuçları, bölgeyi ve dünyayı gelecek yüzyılda da etkilemeye devam edecektir.[102]

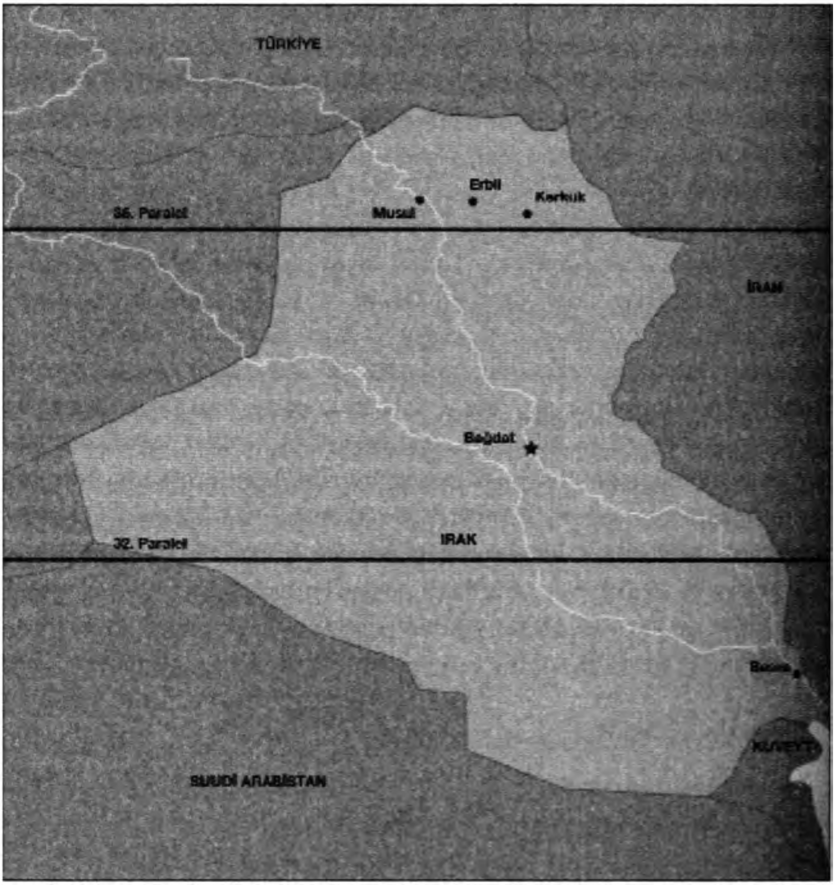
Amerika'nın 2003'te Irak'ı işgalinin ardından bu karamsar kehanet gerçekleşme yoluna girmiştir. Bundan sonraki bölümde görüleceği gibi, Körfez Savaşı'nın savaşı izleyen on yıl içinde Ortadoğu devletleri ve halkları üzerindeki doğrudan etkisi, ağır yara almış ekonomik ve siyasal statükoyu değiştirmiş ve Irak halkına hayal bile edilmemiş hastalık, ölüm ve yoksulluk getirmiştir.

Irak: Uzun Savaş Sonrası Dönem

Irak'ta meydana gelen can kaybı herhalde hiçbir zaman kesin olarak bilinemeyecektir. Yapılan tahminler 10 bin ila 100 bin arasındadır. Yüksek rakamlar daha gerçekçi görünmektedir ve hava ve kara savaşlarında en az 82 bin Irak askeriyle, 7 bin sivil öldürülmüş olabilir. Buna karşılık, koalisyon güçleri savaşta 139 asker kaybetmiş olup, bunlardan 79'u Amerikalıdır. Güneydeki ayaklanmada da 6 bin Iraklı öldürülmüştür; kaçış sırasındaysa 20 binden fazla Kürt kötü hava koşulları ve hastalık yüzünden hayatını kaybetmiştir.

Saddam Hüseyin, kararlarının Irak halkına yüklediği sıkıntılara rağmen BM ateşkes kararına uymamakta ve ABD'nin savaşa tekrar başlayacağı tehditlerine aldırmamakta devam etmiştir. BM silah denetim birimleri (UNSCOM) Irak'ın kimyasal üretim ve nükleer araştırma programlarının boyutlarını ortaya çıkarmış, ülkenin nükleer silah yapımına tahmin edildiğinden daha yaklaşmış olduğunu tespit

102) Eric Hooglund, "The Other Face of War", *Middle East Report*, Cilt 21 (Temmuz-Ağustos 1991), s. 11-12.

Harita 22.1 1991 ile 1992'de Irak'a zorla kabul ettirilen uçuşa yasak bölgeler.

etmiştir. Rejim BM denetim personelinin varlığından hoşlanmıyordu ve denetleme birimleriyle çatışmaktan çekinmeyerek, incelemek istedikleri yerlerden çoğuna girmelerine izin vermedi. Irak'ın tonlarca konvansiyonel ve kimyasal silahı imha edildiyse de, Güvenlik Konseyi ve özellikle ABD, rejimin kimyasal ve biyolojik stoklarıyla laboratuarlarını başarıyla sakladığına inanıyorlardı. Irak'ın sahtekârlığıyla ABD'nin kuşkuları birleşince, Güvenlik Konseyi rejimin ateşkes koşullarına uymadığı gerekçesiyle ticaret ambargosunu kaldırmadı. Irak'a sadece gıda maddesi, ilaç ve insani yardım olarak tanımlanan diğer ürünler girebildi.

1996'da petrole karşılık gıda maddesi anlaşmasıyla, Irak'ın insani yardım malzemesi satın almak üzere altı ayda bir 2 milyar do-

larlık petrol satmasına izin verildi (bu rakam 1998'de 5.8, 1999'da 8.3 milyar dolara çıkarılmıştır). Ancak bu satıştan gelen paranın Irak tarafından kullanılması çok kısıtlıydı. Para BM kontrolünde bir banka hesabına yatırılıyor ve dağıtımında ilk öncelik Irak'ın ateşkes yükümlülükleri oluyordu. Böylece petrol satışından gelen paranın yüzde 30'u Irak'ın savaş tazminatını ödemede kullanılıyor, bir miktarı kuzeyde Kürtlere insani yardım malzemesi için ayrılıyor ve yine bir kısmıyla BM'nin Irak operasyonunun masrafları ödeniyordu. Güvenlik Konseyi bu fonları ayırdıktan sonra kalan miktar, Irak halkının ıstırabını hafifletmeye yetmiyordu. Saddam Hüseyin ayrıca ithalatın bir kısmını tekeline almış ve kendisine sadık kişilere yönlendirmişti. Toplumun en yoksulları, rejimin ayakta kalmasının birinci öncelikli olduğu sistemden hiç yararlanamamaktaydılar.

Bu uzatılan yaptırımların Irak halkı üzerindeki etkisi yıkıcıydı. Savaş sırasında koalisyonun bombaları ülkenin hemen hemen bütün altyapısını imha etmişti. Su arındırma tesisleri, kanalizasyon sistemleri, elektrik santralleri ve sulama sistemleri, ya tümüyle devre dışı kalmıştı ya da kapasitelerinin çok küçük bir kısmıyla çalışabiliyordu. Bağdat'taki köprüler ve devlet binaları hemen yeniden yapılmış ve kentin işlemesi için temel hizmetleri yeterli derecede onarılmışsa da, yaptırımların korkunç etkileri devam etmekteydi. Temel tıbbi malzeme ve gıda maddesi eksikliği yüzünden özellikle çocuklar arasında kötü beslenme ve hastalık ülke çapında artmıştı. BM kurumlarından gelen raporlarda, çocuk ölümlerinin 1991'den 1996'ye kadar beş kat arttığı belirtiliyordu. Yetersiz su arındırma ve kanalizasyon sistemlerinin oluşturduğu hastalık riski çok büyüktü. Su arındırma sistemi savaş öncesi kapasitesine getirilememişti ve askeri kullanımlı bir kimyasal madde olduğu için klor ithali yasaktı. Kanalizasyon tesisleri kimyasal arındırma yapmıyorlardu ve pis su, Fırat ve Dicle nehirlerine olduğu gibi bırakılıyordu. Irak'ın çocuk nüfusundaki ölümlerin başlıca sebebi mikroplu sulardı. Gıda maddesi eksikliği de temel sorunlardan biriydi ve halk, hükümetin karne sistemiyle güçlükle hayatta kalabiliyordu.

Aşırı enflasyon ve devalüasyon Irak'ın bir zamanlar çok güçlü olan orta sınıfını yoksulluğa itmişti, yaygın işsizlik suç ve fahişeliğin artmasına yol açmıştı. Irak'ın tecrit edilmesi meslek sınıflarının dışardan yayın getirtmelerini imkânsızlaştırmış, ülkenin yetişen yeni

kuşağının bilgisayar, internet ya da uydu televizyonuyla aşinalıklarına imkân tanımamıştı. Yaptırımların yarattığı insanlık felaketi, bazı Batılı eleştirmenlerin Irak sivillerine uygulanan kolektif cezanın ahlâklılığını sorgulamalarına, "bir diktatörün iyi davranmasını sağlamak için bir milletin refahını rehin alma" politikasının ardındaki mantıktan kuşku duymalarına yol açmıştır.[103]

Darbe ve suikast girişimleri söylentilerine rağmen Saddam Hüseyin iktidarı elinde sımsıkı tutmaktaydı. Kuşkulandığı muhaliflerine karşı acımasızlığı ve çevresini sardığı geniş güvenlik önlemleriyle iktidardaki seçkinler arasında kendisine karşı çıkılmasını önlüyordu. Bu arada halk rejimin değiştirilmesini değil, ancak fiziki ve ekonomik olarak hayatta kalmayı düşünebilmekteydi. Ekonomik ambargolarda yaptırımların yöneltildiği seçkinlerin bundan en az etkilenenler olduğu söylenmiştir. Irak'ta durum gerçekten böyleydi. Halk ayakta durmaya çalışırken Bağdat'ta ve sayfiyelerde yeni başkanlık sarayları yükseliyordu. Seçkinler içinde başını Hüseyin'in iki oğlunun çektiği zengin bir grup ülkeden kaçak petrol çıkartıp pahalı tüketici malları ithal etmekteydiler. Bağdat'ın en pahalı restoran ve gece kulüplerinden hiç eksik olmuyorlardı. Rejim kendi girişimlerinin yarattığı karışıklıktan pişman değildi ve ne pahasına olursa olsun iktidarda kalmaya kararlıydı.

Kuveyt ve Suudi Arabistan: Dünya Petrol Fiyatlarındaki Düşüşün Etkisi

Körfez Savaşı'nın Kuveyt ve Suudi Arabistan üzerindeki etkisini tartışmadan önce savaştan önce başlayan ama bu iki devletin savaştan sonra siyasal istikrarını derinden etkileyecek bir eğilimden söz etmek gerekir. 1970'lerin yükselen petrol fiyatları 1982'de varili 41 dolardan zirve yaptıktan sonra tedrici bir düşüşe başladı ve 1986'da 10 dolara indi. 1986'dan 1990'ların sonuna kadar fiyatlar 20 doların altında kaldı. Petrol fiyatlarındaki bu düşüş bütün petrol üreticisi ülkeleri etkilediyse de, en çok ekonomileri petrole bağlı olan Körfez devletlerini, onların içinde de Körfez Savaşı'na ilişkin masraf yükümlülükleri yaklaşık 100 milyar dolar tutan Kuveyt ve Suudi Arabistan'ı etkiledi.

---

103) Roger Normand, "Iraqi Sanctions, Human Rights, and Humanitarian Law", *Middle East Report*, Cilt 26 (Temmuz-Eylül 1996), s. 42.

21. Bölüm'de görüldüğü gibi, Körfez bölgesinin hükümdar aileleri halkın sadakatini ve siyasal uyumunu satın alacak geniş sosyal programlar uygulamak için petrol gelirlerini kullandıkça, iktidarlarını ve karar verme sürecinin başında olmalarını sağlıyorlardı. Körfez savaşı sonrasında nüfuslar artıp da gelirler azaldıkça, Körfez devletleri yurttaşları kendilerine rahat bir hayat standardı, parasız tıbbi ve eğitim kurumları ve daha birçok ayrıcalık sağlayan devletten yirmi yıllık petrol patlamasında elde ettikleri beklentilerden vazgeçmediler. Körfezin hükümdar aileleri yurttaşlarının bir hak olarak bekledikleri hizmetleri sunamadıktan sonra, siyasal erki ve ekonomik kaynakları nasıl kontrol edebilirlerdi? Bu soru bütün Körfez devletleri açısından geçerliydi, ama özellikle hükümdar ailelerinin açıkça eleştirilmesi görülmemiş boyutlara varan Kuveyt ve Suudi Arabistan için daha fazla geçerliydi.

Kuveyt, Irak işgalinden ve koalisyonun kurtarma harekâtından ağır hasar görmüştü. Irak askerleri işgal sırasında ülkeyi yağmalamışlar, otelleri ve kamu binalarını harabeye çevirmişlerdi. Irak çevre savaşına da bulaşmış, Basra Körfezi'nin kuzeyine petrol tarihinin en büyük iki sızıntısını gerçekleştirmişti. Irak birlikleri geri çekilirken Kuveyt'in 950 petrol kuyusunun yüzde 85'ini dinamitlemişler, arkalarında havaya kapkara bir duman salan cehennemi yangınlar bırakmışlardı. Günde 2 milyon varil karşıtı petrol yanarken Kuveyt semaları kararmış, ülkenin tamamı bir çevre felaketine dönüşmüştü. Bu yangınlardan çoğu bir yıl içinde söndürüldü ve petrol üretimi tahminlerin aksine 1993'te savaş öncesi kapasitesine erişti. Ancak savaşın ve yeniden yapılanmanın maliyeti korkunçtu. Kuveyt, Çöl Fırtınası Operasyonu masrafının kendisine düşen payı için 16 ile 20 milyar dolar ödedi ve yeniden yapılanmaya 65 milyar dolar harcadı. Ülke iki yıl hiç petrol geliri elde etmediği için, bu masrafların altından ancak yurtdışındaki yatırımlarının 100 milyar dolarlık kısmını likide ederek kalkabildi. Ayrıca, 1992'den sonra petrol fiyatları hâlâ düşük olduğundan, Kuveyt hükümeti sosyal hizmetlerini sürdürebilmek için bütçe açığı vermek zorunda kaldı. Açıklarını yine yurtdışı yatırımlarını satarak karşıladı ki, bu sonsuza kadar devam edemeyecek bir süreçti.

Savaş yüzünden Kuveyt hükümdar ailesinin ünü ve güvenilirliği de zarar gördü. Kuveyt halkı işgale ve savaşa katlanırken, el-Sabah ailesi krizi Suudi Arabistan'da lüks bir otelde geçirdi. Emir ile hüküme-

ti Kuveyt'e döndüklerinde halka temel hizmetleri sunmaktan ziyade, önceliği kraliyet sarayının döşenmesine verdiler. Savaşta ve sonrasında ailenin davranışlarının ötesinde rejimin sorumsuzluğu, özellikle de Kuveyt'in petrol ve yatırım gelirlerini kötü idaresi hakkında geniş bir huzursuzluk vardı. 1992'de milyarlarca dolarlık kaybı içeren mali skandallar ortaya çıktı; Kuveytliler sosyal refah sistemlerinin dayandığı gelirlerin böyle israf edilmesine kızmıştı. Bu beceriksizlik ve duyarsızlığa tepki olarak, savaş sonrası dönemin ilk haftaları demokratik kurumların oluşturulmasını isteyen gösterilerle geçti. El-Sabah ailesi halkının karar verme sürecine daha fazla katılma beklentisini anlamış gibi görünmediyse de, sonunda Washington'ın baskılarına boyun eğerek meclisin yeniden açılacağını bildirdi. 1992 Ekim ayında yapılan seçimler beklenmeyen sonuçlar getirdi. Muhalefet 50 sandalyeli mecliste 35 sandalye aldı. Seçmenlerin (ailelerinin 1920'den önce ülkede yaşadıklarını kanıtlayabilen yirmi bir yaş üzerindeki erkekler) hâlâ Kuveyt toplumunun ayrıcalıklı bir kısmını oluşturduğu düşünülürse seçimin sonucu daha da çarpıcıydı.

Ne var ki seçim sonuçları demokratik yönetime pürüzsüz bir geçiş garantisi değildi. Kuveyt'in yeni parlamenter dönemi çok fırtınalıydı, İslamcı ve laik vekiller arasındaki düşmanlığın sonu meclis krizine dönüştü. 1996'da yapılan yeni seçimler ortaya yeniden bölünmüş bir meclis çıkarınca, 1999'da emir meclisi feshederek o yıl yeni bir seçimin daha yapılacağını bildirdi. Meclisin kapalı olduğu aylarda emir parlamentonun çıkaramadığı, çoğunluğu bütçeyle ilgili kararnameler çıkarttı. Kararnamelerden birinin önemli toplumsal ve siyasal sonuçları vardı; kadınlara tam yurttaşlık hakları veriliyordu. 1999 seçimleri sonunda mecliste çoğunluk yine hükümete muhalif temsilcilerindi. İslami vekiller kadınların siyasete girmelerine kaşı çıktılar ve emirin kararnameyle devleti yönetmesine itiraz eden bir grupla birleşerek, karşıtların ittifakıyla emirin kadınlara verdiği yurttaşlık hakkını kaldırdılar.

Rejimin politikalarının muhaliflerinin hakim olduğu bir meclise rağmen El-Sabah ailesi 1990'lar boyunca devletle özdeşleşmeye ve kontrolü elinde tutmaya devam etti. Veliaht prens başbakandı ve El-Sabah aile üyeleri önemli bakanlıkları almışlardı. Ancak önceki uygulamadan farklı olarak meclisin altı üyesi kabineye alınmıştı ve hükümetin sorumluluğu eskisine göre daha yakından izleniyordu.

Suudi Arabistan da Batı medyasının yakın gözetiminin, azalan gelirler ve artan masrafların, halkın bazı kesimlerinden gelen siyasal eleştirilerin baskısı altındaydı. Suudiler için savaşın maliyeti 55 milyar dolar tahmin edilmektedir ki, bu para Kuveyt'te olduğu gibi dış yatırımların satılmasıyla sağlanmıştır. Petrol gelirlerindeki azalma yüzünden krallık 1980'lerin sonundan beri bütçede açık vermekteydi. Körfez Savaşı'ndan sonra da bu eğilim sürdü ve rezervler tehlikeli olacak derecede azaltıldı. Buna rağmen hükümet, sosyal hizmetleri savaş öncesindeki düzeyde karşılayamıyor ve aynı derecede istihdam imkânları sağlayamıyordu.

Kötüye giden ekonomik durum, Suudi topraklarında yabancı askerlerin bulunması, hükümetin mali uygulamaları hakkında kaygılar ve Batı yanlısı tutumu, hem liberal görüşleri olanlar hem de İslami militanlarca protestolara neden olmaktaydı. İşadamları ve yazarlardan oluşan liberal reformcu bir grup, 1990 yılı sonlarında imzaladıkları bir dilekçeyle bir danışma meclisinin kurulmasını, basına daha fazla özgürlük verilmesini ve kadınların statüsünün değişmesini istediler. Bu sonuncu mesele, 1990 Kasım ayında meydana gelen bir olayla Batı medyasında yer aldı. Çoğu kız okullarında öğretmen olan kırk Suudi kadın, kadınların bir araba konvoyu oluşturma yasağına karşı çıkarak arabalarıyla Riyad sokaklarında dolaştılar. İslami kurumun harekete geçmesi için yaptığı baskı üzerine kadınlar ev hapsine kondu, pasaportları ellerinden alındı ve işlerinden atıldılar. Bunların hepsi sonradan iade edildiyse de, kadınların eylemleri hükümetin yazılı olmayan sosyal bir geleneği resmi bir yasaya dönüştürerek kadınların araba kullanmalarının yasaklanmasına yol açtı ve Suudi Arabistan'da kadınların rolünün aşırı derecede kısıtlı olduğu dünya kamuoyunda teşhir edilmiş oldu.

İslamcılar da krala bir dilekçe sunup, laik-liberal grubun isteklerinden bazılarını talep ettiler, ama onlar isteklerini şeriatı yerine getirme ihtiyacı ve ulemaya karar sürecinde daha büyük rol verilmesi çerçevesine dayandırdılar. Resmi ulema çevresi dışındaki başka bir İslamcı militan grup, şikayetlerini daha sert olarak dile getirdiler. Binlerce genç orta sınıf kent sakininden meydana gelen bu grup, gerileyen ekonomide geleceklerden kaygı duyarak hükümeti İslami ilkelere uymamakla suçlamıştı. Kendilerini savunmak için Batılı askerleri davet ederek kral ailesinin İslamiyet'in kutsal mekânlarını koru-

maktaki aczini sergilediğini ve savaştan sonra Müslüman olmayan Amerikan askerlerinin varlığına ihtiyaç duymaya devam ederek hanedanın Batı'ya tam bağımlılığını açıklamış olduğunu iddia ettiler. Bu militanlar Batı'nın kültürel etkisinin yayılmasından da şikayet ediyorlar, devletin Batı'yla bağlarını kesmesini, politika ve uygulamalarını İslami esaslara uydurmalarını istiyorlardı. Bu kişiler arasında Usame bin Ladin de bulunuyordu ve rejimin eksiklerini açıkça eleştirmesi üzerine hükümet onu 1994'te yurttaşlıktan çıkartacaktı.

Hem laiklerin hem İslamcıların saldırıları karşısında Kral Fahd, 1992 Mart ayında krallığın yönetimi için yeni yasalar çıkardı. Devletin Temel Yasası'nda devlet işleri için Suudi hanedanının merkezi bir önem taşıdığını tekrar belirtti. Yasaya göre, Suudi devletinin idare biçimi monarşiydi; krallık, Abdülaziz ibn Suud'un oğullarına ve onların erkek çocuklarına geçerdi. Yasada kralın seçilmesi, tahta geçebilecek prensler konusunda geniş değişiklikler yapılarak Fahd'ın yerine geçecek kişinin genç ve yabancı bir ülkede öğrenim görmüş prenslerden biri olmasına imkân tanındı. Temel Yasa'da sivil veya siyasal haklardan ya da hükümetin kadınların durumunu ele alacağından söz edilmemişti. Temel Yasa gerçekte hiç de yenilikçi değildi, siyasal ve sosyal statükoyu güçlendirmek amacıyla çıkarılmıştı.

Ancak kral ikinci bir önlemle, geleneklerden ayrılarak uzun zamandır ertelenen danışma meclisi kurulmasına yetki veriyordu. Başlangıçta 60 üyesi olan meclisin pek çok genel konuda krala danışmanlık sağlama yetkisi vardı. Görüşmeleri ve tavsiyeleri gizli olduğu için, meclisin sarayı ya da devlet politikasını ne derecede etkilediği bilinmemektedir. Kral Fahd 1997'de meclisi yenileyerek 90 kişiye çıkarttı. Bu, bir bakıma monarşinin siyasal tabanını genişletmek olarak düşünülebilirse de, diğer yandan danışma sürecini sürdürmek Suudi siyasal sürecinde evrimci bir adım olarak kabul edilebilir.

Reformlar genç İslamcıları tatmin etmedi ve devlet işerinin gerçek İslami ilkelere uygun olarak yürütülmediğini iddiaya devam ettiler. Kral da buna aynı karşılığı vererek, monarşinin İslami nitelik taşıdığı ve her konuda İslamiyet'e bağlılığı rehber edindiği için var olduğunu tekrarladı. İslami meşruiyet iddiası, eleştirenlere İslamiyet'in ne derecede rejimin rehber ilkesi olduğunu araştırma kapısı açmıştı. İslamcılar rejimi eleştirmeye devam ettiler ve kralın meşruiyetini, kralın onu savunmakta kullandığı aynı söylemle sorguladı-

lar. Bu çatışmanın çözümü kolay değildi, ama çözümü de kralın barışçı değişiklikler yaratması için gerekliydi.

Yemen

Yemen savaş alanından çok uzak kalmışsa da, yarımadadaki rekabetler o ülkeyi Körfez Savaşı'nın demografik etkilerinin altına aldı. 1980'lerde Suudi Arabistan'da 1 milyon kadar Yemenli çalışıyordu; bu insanların ülkelerine gönderdikleri para, Kuzey ve Güney Yemen'in gayri safi milli hasılasının yüzde 40'ını aşmaktaydı. Irak'ın Kuveyt'i işgalinden önce 1990 Mayıs ayında iki Yemen arasında yıllardır süren görüşmeler tamamlanmıştı ve iki devlet Yemen Cumhuriyeti adı altında birleşmişti. Yeni devlet sadece birleşmenin getirdiği kabine paylaşımı ve silahlı kuvvetlerin birleşmesi gibi normal konularla değil, aynı zamanda güneyin sosyalist ekonomisini kuzeyin serbest pazar ekonomisiyle birleştirme meselesiyle karşı karşıyaydı. Yeni birleşmiş devlet bu meselelere tam bir çözüm getireceği sırada Irak Kuveyt'i ilhak etti. Yemen, krizde tarafsız kalmaya çalıştı, Irak işgalini kınamayı reddetti, Arap birliklerini müttefik koalisyonuna gönderme kararını desteklemedi. Bu durum Suudi Arabistan'ın Yemenli işçileri yurtdışına göndermesine neden oldu ve birkaç ay içinde 800 bin Yemenli ülkesine döndü. Körfez devletleri de Suudi Arabistan'ı izlediler ve onlar da 50 bin Yemenliyi geri gönderdiler. Yemen devleti bunun üzerine ciddi biçimde sıkıntıya girdi; hem aniden nüfusu yaklaşık 1 milyon artmış, hem de Körfez devletleri mali yardım programlarını kesince gelirinde hızlı bir düşüş olmuştu. Ekonomisi ağır yara aldıysa da, Yemen dönen işçilerin geçimlerini sağlayabildi.

Ancak güneyli politikacılar ve subayların ayrılıkçı hareketi, 1994 baharında ülkeyi bir iç savaşa sokunca birleşik bir devlet olarak varlığı tehlikeye düşmüştü. Kısa ama kanlı bir çatışmadan sonra zafer kuzeyli güçlerin oldu ve tam olarak birleşmiş Yemen de iki bölge halkları tarafından destek gördü. Geri gönderilen işçiler sorununu ve iç savaşı, birliğine ve nispeten çoğulcu siyasal sistemine bir yara almadan atlatan Yemen, kalabalık nüfusu (2000'de 18 milyon) ve yeni başlayan petrol sanayiyiyle artık bölgesel politikalarda eskisinden çok güçlü bir rol oynayabilecekti.

Mülteciler

Kuveyt'in işgali ve sonra da savaş, yüz binlerce kişiyi evsiz bırakmış, trajik boyutlarda bir mülteci sorunu yaratmıştı. Bir hükümetin kriz sırasında müttefik seçimi, komşularından birinin ülkesinde çalışan yurttaşlarını doğrudan etkileyebiliyordu. Mısır'ın koalisyona katılma kararı 300 bin Mısırlı işçinin Irak'tan atılmasına yol açmıştı; Yemen koalisyonu onaylamayı reddedince Suudi Arabistan 800 bin Yemenli işçiyi krallığından sınırdışı etmişti. Krizin başlangıç aşamalarında FKÖ'nün Irak'ı desteklemesi, Arap Körfez devletlerinde ve özellikle Kuveyt'te yaşayan Filistinliler açısından ters tepkiler yaratmıştı. FKÖ'nün Kuveyt ve Suudi hükümetlerinden aldığı yardım kesilmiş, Filistinliler evlerini ve geçim imkânlarını kaybetmişlerdi. Irak işgalinden önce Kuveyt'te 400 bin civarında Filistinli yaşıyordu; savaş sona erdiğinde bunların 350 bini Kuveyt'i terk etmişlerdi ve kalanlar da Iraklı işgalcilerle işbirliği yaptıkları iddiasıyla sürekli taciz edilmekteydiler.

Mültecilerden bir kısmı Batı Şeria ve Gazze Şeridi'ne döndüler, ama çoğunluğu Ürdün'de kaldı ve buradaki varlıkları istikrar bozucu bir ekonomik ve toplumsal etki doğurdu. Mültecilerden çoğu Ürdün'de iş bulamıyorlardı ve Ürdün de onlara yeterli yardım yapamıyordu. Sonuçta binlerce Filistinli yine BM'nin yönettiği mülteci kamplarında yaşamak zorunda kaldılar. Mülteci akını Ürdün'de Filistinlileri çoğunluk durumuna getirmişti, Ürdünlü yetkililer de ülkelerinin ikinci bir Filistin yurdu olmasından kaygı duymaya başlamışlardı.

SONUÇ

1987'de intifadayı başlatan şikayetler, iki olay arasında elli yıl geçmiş olmasına rağmen 1937-1939 Filistin isyanını oluşturanın benzeriydi. Her iki ayaklanma da işgal ve yurdundan atılmaya duyulan öfkenin uzun süreli ifadesiydi. 1930'ların Filistinli Arapları, Yahudi yerleşiminin devam etmesinin kendilerinin Filistin'den kovulmalarıyla sonuçlanmasından korkuyorlardı. Ayaklanmaları, korkularının gerçekleşmesini önleyemedi. 1980'lerin Filistinli Arapları da, Batı Şeria ve Gazze Şeridi'nde devam eden Yahudi yerleşimlerinin topraklarını kaybetmelerine ve Filistinlilerin hâlâ çoğunluk oldukları tek bölgede Filistinli milli kimliklerinin ortadan kalmasına yol açmasından

korkuyorlardı. Ayaklanmaları işgalin sıkıntılarından kurtulmak ve Filistinli milliyet haklarının tanınması içindi. İntifada tam hedefine ulaşmadıysa da, hem Filistinlilere hem de İsraillilere Filistinli milliyetçiliğin ne kadar derinlere kök saldığını göstermeyi başarmıştır.

İngiltere'nin haritacılık eseri olan Irak, daha önceden bir milli kimliğe sahip olmadan yaratılan bir ülkedir. İngiltere, Irak'ın sınırlarını çizerken, yeni devletin Basra Körfezi'ne çıkışını kısıtlayarak oradaki İngiliz çıkarlarına tehdidini önlemeyi düşünmüştü. Otuz yıldan uzun bir süre boyunca Irak hükümetleri, Irak'ı Körfez'den ayıran Kuveyt'in varlığını tanımadılar. Saddam Hüseyin'in 1990'da Kuveyt'i işgali, Irak hükümetlerinin bu kısıtlayıcı sınırı değiştirmek için gösterdikleri çabaların en aşırısıydı.

Koalisyonun Irak istilasına tepkisi, 2. Dünya Savaşı sonrasında görülmemiş boyuttaydı. Irak'a karşı yeni savaş başladığında Başkan Bush, bu çatışmadan yeni bir düzen doğacağını umduğunu söylemişti. Ancak ABD ve koalisyon ortakları, Araplar arası bir krize yeni dünya düzeni kurmak için değil, Irak'ın Batılı ekonomilerin büyük çıkarlar sağladığı mevcut ekonomik ve siyasal düzeni altüst etmesini önlemek amacıyla müdahale ettiler. Ortadoğu'da eski düzeni tehdit eden devlet Amerikan ateş gücüyle imha edilirken, mevcut düzeni geleneksel olarak destekleyen hükümdar aileleri ABD korumasıyla ödüllendirildiler. Körfez Savaşı'nda sunulan müthiş Amerikan askeri teknolojisi, Sovyetler Birliği'nin de çöküşüyle ABD'yi Ortadoğu'da tek taraflı hegemon konumuna yükseltti. Bu gelişme mevcut düzeni korumak isteyen hükümdarların ABD'ye bağımlılıklarını daha da arttırdı.

Ancak bir sonraki bölümde görüleceği üzere İntifada'nın ve Körfez Savaşının birleşik etkisi, Ortadoğu'da başka bir yerde yeni bir düzenin ortaya çıkması ihtimalini doğuran bir dizi olayın önünü açmıştır.

23
HEM ÇOK YAKIN HEM ÇOK UZAK BİR BARIŞ: KÖRFEZ SAVAŞI'NDAN SONRA İSRAİL-FİLİSTİN İLİŞKİLERİ

Bu kitapta 1990'larda Filistin-İsrail ilişkilerine ayrı bir bölüm vermenin amacı, o konuyu somutlaştırmak ya da tecrit etmek değildir. Arap-İsrail çatışmasının o dönemde bölgesel istikrarsızlığın pek çok kaynaklarından sadece birisi olduğunu ve Oslo barış sürecinin başlatılmasının 1990'larda Ortadoğu'daki tek önemli gelişmeyi temsil etmediğini bilmekteyiz. Ancak barış sürecinin yükselişi ve çöküşü çok önemli bir olaydı ve modern Ortadoğu tarihçilerinin dikkatli ilgisini hak etmektedir. Süreçte Oslo I olarak anılan anlaşma, medyadan uzakta Filistinli ve İsrailli yetkililer arasında yüz yüze yapılmıştı ve açıklanması dünyaya büyük bir sürpriz

oldu. Oslo I, İsrail ile Arap komşuları arasında ilişkilerin normalleştirilmesine ilave adımlar atılmasını sağladı ki, bunlardan en önemlisi Ürdün ile İsrail arasında karşılıklı birbirlerini tanıma ve barış anlaşmasıydı. Yaser Arafat tekrar Filistin'e döndü ve Batı Şeria ile Gazze Şeridi'nin küçük bir parçasında tam yetkiyi eline aldı. Ancak Oslo I ve onu izleyen anlaşmalar daha karanlık anlar da yaşattı. Bir Yahudi başbakanı bir Yahudi İsrail yurttaşı tarafından öldürüldü ve böylece İsrail toplumu içinde devletin gelecekteki yönü ve işgal edilmiş topraklardaki rolü konusunda derin ayrılıklar bulunduğu ortaya çıktı. Dışardan biri sayılacak olan Arafat da, oluşmakta olan küçük Filistin devletinde kontrolü ele geçirmek için, Hamas liderleri dahil, yerel rakiplerini safdışı bırakmaya çalışırken Filistin toplumuna benzer bölünmeler yaşattı. Bu bölümde Filistinliler ile İsrailliler arasında barışçı anlaşma ihtimallerine kapı açan, ama sonunda düşmanca bir açmazla sonuçlanan başlıca gelişmeler ele alınacaktır. Bu doğrultuda İntifada, Körfez Savaşı ve barış müzakereleri arasındaki bağlar da gösterilecektir.

OSLO BARIŞ ANLAŞMALARINA GİDEN YOL

1991 Madrid Konferansı

Filistin intifadasının İsrail toplumu üzerindeki etkisi, dünyada ABD hakimiyeti ve İsrail'de İşçi Partisi hükümetinin işbaşına gelmesi, Filistin-İsrail ilişkilerinde şaşırtıcı bir imkân sağlayan birbirine bağlı gelişmelerdir. Bush yönetimi Körfez Savaşı'nın sonrasında Arap-İsrail çatışmasını çözümlemek amacıyla geniş kapsamlı bir girişim başlattı. Hiç kuşkusuz Washington, Arap koalisyon ortaklarına Irak savaşı biter bitmez konuya el atacağına söz vermişti. Ayrıca, Kuveyt'in kurtarılışının mantığı -yani, bir halkın işgal edilmeden yaşama hakkının olduğu- İsrail-Filistin sorununun çözümünü aramak için ciddi bir sebepti. Çatışmanın çözümü için önerilen yol, ABD ve Sovyetler Birliği'nin ortak desteğinde toplanacak uluslararası bir barış konferansıydı. Madrid Konferansı somut tartışmalardan ziyade kamuoyuna sunulmuş bir jestti ve daha sonraki olaylar onu arka plana itmiştir. Ancak Madrid'deki toplantının göz ardı edilmemesi gerekir; bu, İsraillilerle Filistinlileri yeni düzeyde bir ilişkiye sokan önemli bir adımdı. İsrail, Filistin topluluğu ve İsrail'in varlığını he-

nüz tanımamış komşu Arap devletleri (Ürdün, Lübnan ve Suriye) temsilcileri barışı konuşmak üzere ilk kez bir araya geliyorlardı. Madrid Konferansı, dikkatleri işgal edilmiş topraklarda yaşayan ve çalışan insanlardan oluşan Filistin heyeti üzerinde de toplamıştı. Heyet üyeleri davalarını büyük bir açıklıkla ve nispeten ılımlı bir tavırla sundular, FKÖ'nün yaşlı liderini siyasal açıdan eskimiş ve işgal edilmiş topraklardaki hayat gerçeklerinden uzak bir insan durumunda gösterdiler.

Aralık 1991 ile 1993 yılı baharı arasında iki heyet, Moskova ve Washington'da da birkaç defa buluştular. Bu Madrid sonrası görüşmelerde 1967'den beri olduğu gibi ana konu, İsrail'in işgal edilmiş topraklardaki yerleşim politikalarıydı. Ancak ABD yönetimi bu defa devam eden yerleşim faaliyetlerine karşı sert bir tutum almıştı.

1990'da, İntifada'nın ortasında ve Körfez Savaşı'nın arifesinde İsrail, işgal edilmiş topraklarda o güne değin yapılan en büyük yerleşim inşaat programını başlattı. Program, Madrid Konferansı sırasında ve sonraki barış görüşmeleri döneminde de devam etti. Bush yönetiminin görüşünce, İsrail'in kışkırtıcı eylemleri barış sürecinin başarılı bir sonuca ulaşmasını önleyen başlıca etkendi. İsrail'in Amerika'nın yerleşimleri dondurma isteklerini reddetmesi iki ülkeyi o kadar sert bir tartışmaya soktu ki, sonunda başkan Bush kendisinden daha önce hiçbir ABD başkanının atmadığı adımı attı: İsrail'e Amerikan mali yardımını, İsrail'in Batı Şeria ve Gazze Şeridi'ndeki yerleşim birimlerini sınırlama istekliliğiyle ilişkilendirdi. Bush'un benimsediği politika yeni değildi; 1967'den beri bütün ABD yönetimleri İsrail'in işgal edilmiş topraklardaki yerleşimine muhalefetlerini dile getirmişti, ancak bu politikayı ilk defa uygulayan Bush oldu.

1992 Şubat ayında ABD'nin, İsrail işgal edilmiş topraklardaki yerleşim birimi inşaatlarını dondurmayı kabul etmediği takdirde İsrail'e verilecek 10 milyar dolarlık kredi garantisini onaylamayacağını bildirmesiyle ABD-İsrail anlaşmazlığı doruğuna çıktı. İsrail başbakanı Şamir inatçıydı ve hükümetinin işgal altındaki topraklara Yahudileri yerleştirme kararından asla vazgeçmeyeceğini söyledi. Şamir'in bu uzlaşmaz tavrı, İsrail'in kuruluşundan beri ABD-İsrail arasındaki en ciddi gerilimi yaratmıştı.

Şamir'in meydan okumasına rağmen İsrail'in uluslararası piyasadan borç alıp, eski Sovyetler Birliği'nden gelen yeni Yahudi dalgasının masrafını karşılamaya ihtiyacı vardı. İsrail kredi bulmadan hem

işgal altındaki topraklarda yerleşme politikasını yürütüp hem de Sovyet göçmenlere hazırlanamazdı.

Haziran 1992'de yapılacak İsrail seçimlerinde Şamir'in Likud bloku, eski başbakan İzak Rabin'in liderliğindeki İşçi Partisi'yle karşı karşıya gelmişti. Sert geçen seçim kampanyası sırasında Şamir, Likud'un Büyük İsrail'e bağlılığını belirtirken, Rabin işgal altındaki toprakların geleceği konusunda belirsiz ama uzlaşmacı bir tavır takındı ve ABD'yle ilişkileri düzelteceğine söz verdi. İsrail halkı Şamir'in ideolojik katılığını reddederek Rabin'in İşçi Partisi'ni zafere ulaştırdı ve Filistin'de doğmuş ilk İsrail başbakanını iş başına geçirdi. Seçim sonuçları ilginç bir tarihi ironi yaratmıştı: İsrail ordusunun genelkurmay başkanı Rabin, Batı Şeria ve Gazze Şeridi'ni ele geçirdikten tam yirmi beş yıl sonra, İsrail'in aynı toprakları süregelen işgalinden doğan sorunların çözülmesi için halk tarafından görevlendiriliyordu.

Rabin güvercin değildi (savunma bakanı olarak kısa bir süre önce İntifada'yı çökertmekle suçlanmıştı), ama ABD'yle iyi ilişkiler kuracak önlemleri desteklemeye istekliydi. Hükümeti kurduktan hemen sonra yerleşim inşaatına kısmi bir dondurma getirdi. Bu, Washington'ın istediği tam dondurma önleminden çok uzak bir adımsa da, Bush yönetimini Rabin'in ılımlılığını teşvik etmeye yöneltti. Yeni İsrail başbakanı 1992'de ABD'ye ilk ziyaretini yaptığında, Başkan Bush 10 milyar dolarlık kredi garantisinin yürürlüğe girdiğini bildirdi. Bunu yapmakla Amerika, İsrail'i yerleşim birimlerinde istediği tam dondurmayı elde edemediği halde İsrail'e karşı kozunu bir ölçüde kaybetmiş oluyordu.

İsrail ve FKÖ: 1993 Hamlesi

Arap ve İsrail heyetleri 1993 yazı sonlarında Washington'da, iki yıl önce Madrid'de başlayan barış görüşmelerinin on birincisinde bir araya geldiler. Müzakereler artık çıkmaza girmişti ve bu toplantıdan bir şey beklenmiyordu. Bu yüzden İsrail hükümeti ve FKÖ temsilcileri arasında gizli bir anlaşmaya varıldığının aniden açıklanması dünyayı şaşkına çevirdi. Beklenmedik oluşu ve içeriği bakımından bu çok çarpıcı bir belgeydi: FKÖ ile İsrail arasında karşılıklı tanıma sağlanıyordu ve Batı Şeria ile Gazze Şeridi'nde Filistin özerkliğinin temelleri atılıyordu.

İsrail ve FKÖ yetkililerini 1993 bahar ve yazında Oslo'da bir araya getiren gizli toplantılar, normal diplomatik kanalların dışında yürütülmekteydi. Bir Norveç araştırma enstitüsünün müdürü işgal altındaki topraklarda araştırmalar yaparken, önemli Filistinlilerle İsrail hükümet yetkililerinin FKÖ ile İsrail arasında doğrudan görüşme yapma fikrine yatkın olduklarını görmüştü. Durumdan haberdar edilen Norveç hükümeti, gizli müzakerelere yer sağlamaya hazır olduğunu bildirmişti ve her iki taraf da bu daveti kabul etmişlerdi. Bu belirsiz başlangıçtan, Ortadoğu'nun siyasal çehresini değiştirme potansiyeli olan anlaşmalar çıkmıştı. İki tarafı bulundukları konumdan böylesine sert bir dönüş yapmalarına iten sebeplerse çeşitli unsurların birleşmesiydi.

1991 Körfez Savaşı'nın ardından FKÖ, siyasal ve ekonomik bakımdan dağınıklık dönemine girmişti. Paraları tükendikçe örgüt bürolarını ve kültür merkezlerini kapatmak, çok sayıda çalışanını işten çıkarmak zorunda kalıyordu. Yaser Arafat'ın Irak'a yönelmesi örgüte çok pahalıya mal olmuş ve liderliğinin eleştirisine yol açmıştı. İşgal altındaki topraklarda ve özellikle Gazze Şeridi'nde FKÖ'nün siyasal öncelik iddiası yine Hamas'ın tehdidi altındaydı. Hamas'ın üstün konuma geçmesinden korkan FKÖ liderleri, hakimiyetlerini korumanın bir yolu olarak İsrail'le müzakereleri görmekteydiler. FKÖ'yü İsrail'le doğrudan müzakerelere iten başka bir sebep, ABD hükümetinin tavrıydı. Başkan Bill Clinton'ın yeni yönetimi iç işleriyle uğraşmaktaydı, İsrail yanlısıydı ve Başkan Bush gibi İsrail'i ödün vermeye zorlamaya istekli görünmüyordu.

Halk desteği azalan, mali tabanı kötüye giden ve kayıtsız bir ABD yönetimiyle karşı karşıya kalan FKÖ liderleri, örgütün şanını diriltecek ve konumlarını sağlama alacak diplomatik bir zafere ihtiyaç duyuyorlardı. Onlar ve özellikle Arafat, yıllarca süren reddiyeciliğin ve aşırı taleplerin bir Filistin devletinin kuruluşunu gerçekleştiremediğinin farkındaydılar; Norveç toplantıları belki de kendi kuşaklarının çabalarından bir şeyler kurtaracakları son fırsattı –çıkacak sonuç, daha önce istediklerinin daha azına sahip olmaları anlamına gelse bile.

Yeni İsrail hükümeti açısından sonsuz şiddet ve işgal ihtimali kabul edilebilir bir şey değildi. İntifada, İsrail halkına Filistin milliyetçiliğinin derinliğini göstermiş ve pek çok İsraillinin ilk kez işgalin baskıcı yönlerini kavramalarına sebep olmuştu. Başbakan Rabin

ılımlı bir barış platformuyla seçilmişti, ama başbakanlıkta ilk yılını Hamas sempatizanı Filistinli direniş örgütlerini bastırmakla geçirmişti. Bölgedeki diğer İslami muhalefet gruplarına olan bağlarıyla Hamas'ın giderek güçlenmesi, İsrailli liderleri kaygılandırıyor ve Hamas'ın gücünü aldığı huzursuzluğu ortadan kaldırmasının bir yolu olarak FKÖ'yle görüşmeleri düşünmeye itiyordu.

Oslo yakınlarındaki ormanlarda varılan iki anlaşmanın geçmişte benzeri yoktu. Birincisinde, İsrail FKÖ'yü Filistin halkının meşru temsilcisi olarak tanıyordu ve FKÖ de, İsrail'in barış ve güvenlik içinde var olma hakkını tanıyor, şiddet ve terörü kınıyor, FKÖ kuruluş belgesindeki İsrail devletinin ortadan kaldırılmasını isteyen maddeleri çıkartacağını taahhüt ediyordu.

Resmen Filistin Özerkliği Üzerine İlkeler Deklarasyonu adını taşıyan, ama kısaca Oslo I bir diye anılan ikinci anlaşma, işgal altındaki topraklarda geçici bir Filistin özerkliği için beş yıllık bir program öngörmekteydi. Anlaşma süresinde İsrail genel egemenliğini sürdürecekse de, dönem çeşitli aşamalara bölünmüştü ve bunlardan her birinde Filistinlilere giderek artan idari sorumluluk verilecekti. İlk aşamada İsrail askerleri Gazze Şeridi'nden ve Batı Şeria'da Eriha'dan çekileceklerdi ve Filistin yetkilileri iki bölgenin kontrolünü hemen ele alacaklardı. Bundan sonraki aşamada seçilmiş bir Filistin Meclisi, bütün Batı Şeria ve Gazze Şeridi'nde eğitim, sağlık, sosyal yardım, turizm, kültür işleri ve doğrudan vergilendirme sorumluluğunu üstlenecekti. Aynı zamanda İsrail silahlı kuvvetleri de Batı Şeria'nın meskun bölgelerinin dışına çekilecekti; İsrail askerleri yerleşim birimlerindeki İsrail yerleşimcilerinin güvenliğinden sorumlu olmaya devam edeceklerdi. Oslo I'in bir barış anlaşması olmayıp, kademe kademe nihai bir barış anlaşmasına götürecek bir ara anlaşma olduğu belirtilmelidir. Kısacası, FKÖ nihai yerleşimin unsurlarının ne olacağı konusunda herhangi bir ön anlaşma olmadan ara anlaşmalar fikrini kabul etmişti. Böylece, bütün Oslo sürecinde bağımsız bir Filistin devletinin kurulması ima edilmişse de, her iki 1993 belgesinde böyle bir devlet özellikle belirtilmiş değildir. İsrail sadece FKÖ'yü Filistinlilerin meşru temsilcisi olarak kabul ediyor ve onunla görüşmeye rıza gösteriyordu. FKÖ ise İsrail'in var olma hakkını tam olarak tanımıştı.

O zaman belirlenen programa göre, ara müzakereler 1998'de tamamlanacak ve BM Güvenlik Konseyi'nin 242 ve 338 sayılı kararla-

rına dayanan sürekli bir anlaşma yapılacaktı. Fakat Oslo I'deki pek çok tarihe olduğu gibi buna da uyulmadı.

Deklarasyon pek çok önemli konuyu ara müzakerelere bırakmıştı ki, bunların arasında Doğu Kudüs ve İsrail yerleşim birimleri, ülke dışında yaşayan Filistinli mültecilerin gelecekteki statüleri ve Filistin egemenliği sorunu vardı. Gelecekteki bütün sert pazarlıklara rağmen İsrail ile Filistinlilerin doğrudan müzakerelerle barış içinde bir arada yaşamaya doğru büyük adım attıkları söylenebilirdi.

İki taraf son dakika ayrıntıları üzerinde çalışırken dünyanın geri kalanı onlara yetişmeye çabalıyorlardı. Norveç müzakerelerinin dışında bırakılmalarından rahatsız olmalarına rağmen Arap liderler teklifi onaylamışlardı. ABD gafil avlanmışsa da, Başkan Clinton ülkesinin moral ve mali desteğini vaat etti ve FKÖ'yle yeniden resmi ilişki kurmaya razı oldu.

13 Eylül 1993 günü İsrail ve FKÖ liderleri, Beyaz Saray bahçesinde birkaç hafta önce hayal bile edilemeyecek bir törene katıldılar. İzak Rabin kürsüye çıkınca eski bir asker olarak anlaşmadan pek de rahat olmadığını söyledi. Ancak daha sonra duruma uygun sözcükler bularak, "Bu kadar kan ve gözyaşı yeter. Yeter!" dedi. ABD'ye girişi o kadar uzun zamandır yasak olan Yaser Arafat, Beyaz Saray'ın önünde durmuş, anlaşmanın yeni bir barış ve eşit haklar dönemi başlatacağı umudunu ifade ediyordu; sonra İsrail halkına hitap ederek, İsrail için en büyük güvenlik garantisinin Filistin egemenliği ve Filistinlilerdeki adaletsizlik duygusunun kaldırılması olacağını söyledi. Konuşmaların ardından iki eski düşman FKÖ lideri Arafat ile İsrail başbakanı Rabin el sıkıştılar.

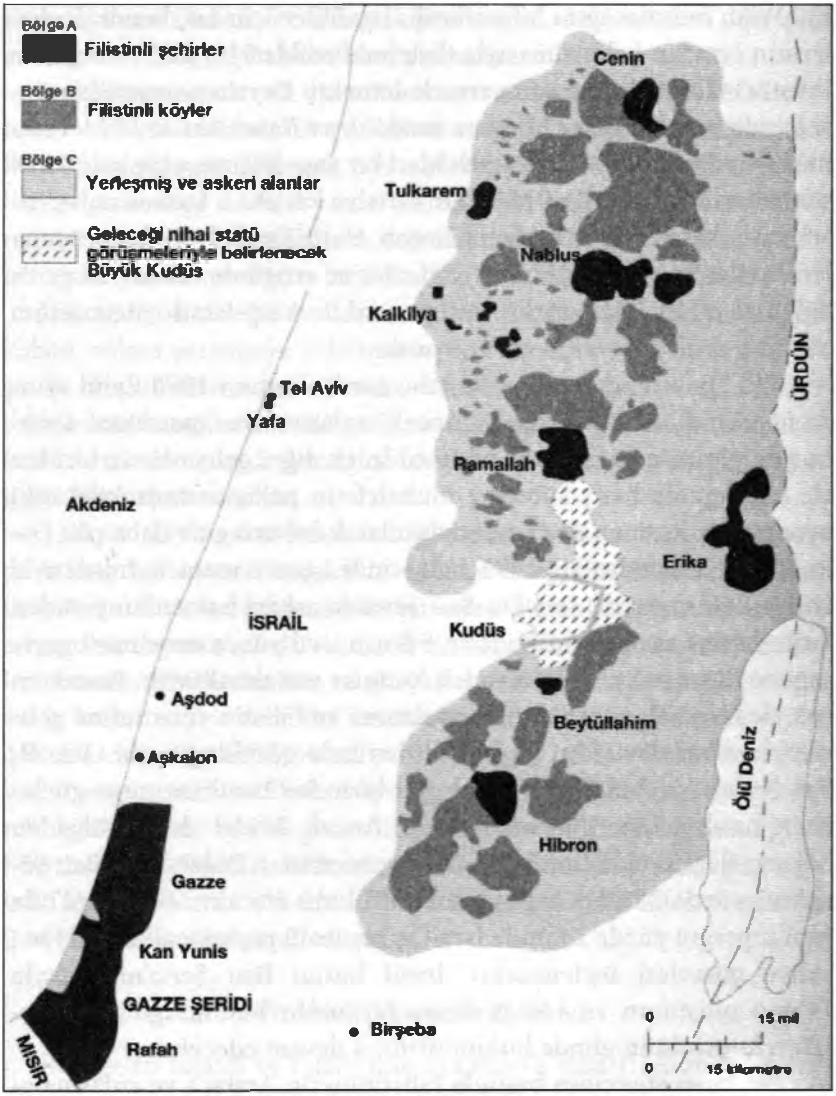
Oslo Barış Sürecinin Umut Veren İlk Dönemi

İleri gelen İsrailli ve Filistinlilerin Oslo I'e şiddetli muhalefetlerine rağmen, imza törenini izleyen iki yıl içinde bir anlaşmaya doğru ivme sağlandı. İki tarafın karşılaştığı güçlük, 1993 anlaşmalarının genel ilkeleri ve belirsiz yönlendirmesine bazı ayrıntıları yerleştirme gerekliliğiydi. Bu güçlüğe 1994'te ekonomik ilişkiler ve idari yetkinin Gazze Şeridi ve Eriha'da İsrail'den Filistinlilere devredilmesi konusunda imzalanan iki anlaşmayla kısmen çare bulunmuştu. Oslo I'in başarılı olmasının en önemli şartı, özerk bir Filistin yönetiminin kurulmasıydı. Her iki taraf da böyle bir otoritenin başında Arafat ile

FKÖ'nün bulunacağını biliyorlardı. İsrailliler için bu, kendi devletlerinin ortadan kaldırılmasıyla ilişkilendirdikleri bir kişi ve örgütün Filistin'e dönmelerine izin vermek demekti. Devrin iyimserlik havası içinde bu çekinceler bir yana bırakıldı ve Yaser Arafat 1994 Temmuz ayında Gazze'ye yerleşerek idari bir yapı kurmaya başladı. 1994 sonbaharında İsrail ile Ürdün bir barış ve karşılıklı tanıma anlaşması imzaladıklarında ve başkan Clinton, Hafız Esad'ı İsrail'le görüşmelere başlatma umuduyla Suriye'yi ziyaret ettiğinde, Oslo I'in geniş bölgesel etkisi iyice gözler önüne serildi. Arap-İsrail çatışmasının çözümü artık çok yakın görünüyordu.

Oslo I'in ardından geçen iki yılın son anlaşması 1995 Eylül ayında imzalandı. Anlaşma ondan önceki anlaşmaların mantıksal sonucu gibi görünse de, aşağıda takip edilecek diğer gelişmelerle birlikte ele alındığında barış sürecine muhalefetin pekişmesinde kilit rolü oynamıştır. Resmen Ara Anlaşması olarak bilinen ama daha çok Oslo II diye adlandırılan 1995 belgesinde, gayet uzun ayrıntılarıyla (belge 350 sayfaydı) İsrail'in Batı Şeria'da askeri bakımdan yeniden konuşlanma aşamaları, iktidarın Filistin sivil yönetimine nasıl geçeceği ve diğer uzun ve kısa vadeli konular yer almaktaydı. Ancak en çok eleştiriyi alan, yeniden konuşlanma ve Filistin yönetimine getirilen kısıtlamalar oldu. 23.1 sayılı haritada görüldüğü gibi Oslo II, Batı Şeria'yı üç bölgeye ayırıyor, her birinden İsrail savunma güçlerinin nasıl çekileceğini sıralıyordu. Ancak iktidar devri bölgeden bölgeye değişecekti. Sonuçta Filistin yönetimi, A Bölgesi'nde Batı Şeria'nın yüzde 3'ünün doğrudan kontrolünü alacaktı; B Bölgesi'nde yani toprağın yüzde 24'ünde İsrail'le kontrolü paylaşacak ve bazı belediye görevleri üstlenecekti; İsrail bütün Batı Şeria'nın yüzde 74'ünü oluşturan ve 145 yerleşim biriminin bulunduğu C Bölgesi'nin kontrolünü elinde bulundurmaya devam edecekti.

Oslo barış sürecinin başında Filistinlilerin Arafat'a ve anlaşmalara yönelik eleştirileri, sorunun barışçı bir çözüm vaat eder gibi görünmesi karşısında fazla önemsenmemişti. Ancak Oslo II'nin maddeleri ve haritaları, FKÖ'nün zayıf noktadan pazarlığa girdiğini ve zayıfların barışından başka bir şey alamadığını artık gözlerden saklayamazdı. Oslo I'i ve taşıdığı umudu alkışlayan Filistinliler nezdinde Oslo II, Filistin devletinin tanınmasından ziyade Batı Şeria'da Filistin bölgeleri yaratılmasına doğru bir adım gibi geliyor ve giderek daha fazla Filistinli muhalif gruplara yaklaşıyordu.

Harita 23.1 Oslo II anlaşmasının toprak dağılımı, 1995.

Oslo Sürecinin Sorunları: İki Perspektif

Filistin tarafı: Beyaz Saray, Arap ve İsrail liderlerini görüşmelerinin son aşamasında ağırlarken bile Filistinliler, İsrail askeri işgalinin, topraklarının alınmasının ve yerleşimcilerin şiddet eylemlerinin sert gerçeklerinin ıstırabını çekmekteydiler. Barış süreci devam ederken Rabin yerleşim birimleri inşaatı üzerindeki yasağı kaldırmış

ve İsrail 1993 ile 1995 yılları arasında Batı Şeria'da Filistinlilerin sahip oldukları toprakların 20 bin dönümüne el koymuştu. Bu el konan topraklardan bir kısmı gayet pahalı bir ara yollar sistemine döndürülmüştü ve Batı Şeria'daki İsrailliler, İsrail'deki büyük kentlere işgal altındaki toprakların Arap sakinleriyle karşılaşmadan gidebilme imkânına kavuşmuşlardı. Bu yollar köyleri hinterlandlarından keserek Batı Şeria Filistinlilerini daha da bölmüştü.

Yaser Arafat'ı başarılı bir sürgünde direniş lideri kılan nitelikler, kendisini aynı derecede yetenekli bir sivil idareci yapmaya yetmediğinden bir Filistin özerk yönetiminin kurulması bile düş kırıklığı yaratmıştı. Arafat 1994'te Gazze'ye geldiği anda Filistin Yönetimi (FY) karar verme sürecini tekeline almaya çalışmıştı. Arafat, muhalif grupların oluşma ihtimalini önlemek için FY'nin üst kademelerine Tunus'taki eski FKÖ sürgünlerinden kendisine sadık olanları getirmişti. Yerel Filistin seçkinlerinden İntifada'daki rolleri nedeniyle sivrilenler ve Filistin halkının ihtiyaç ve emellerine duyarlı olanlar büyük ölçüde karar verme sürecinin dışında bırakılmışlardı. Sonuç olarak, yerel Filistinlilerin 'Tunuslular' diye adlandırdığı dışardan gelenler ile yerleşik seçkinler arasındaki giderek tırmanan bir gerginlik başlamış oldu.

Bu durum 1996'da bir Filistin meclisinin seçilmesiyle de pek değişmedi. İşgal altındaki topraklardaki Filistinliler 88 temsilci ve FY başkanı için oylarını kullandılar. Yerel muhalif adaylardan bazıları seçildiyse de, Arafat taraftarları rahat bir çoğunluk sağladılar ve Arafat başkan seçildi. Arafat ondan sonra gayet karmaşık bir güvenlik hiyerarşisi tarafından desteklenen otoriter bir rejim kurmaya girişti. 40 bin kişiden oluşan ve üniformalı başkanlık muhafızlarından sıradan polislere kadar uzanan yedi ayrı güvenlik servisi rejimi destekliyordu. Bunlar keyfi tutuklamalar, zalim sorgulama yöntemleri ve basına sansür uygulayarak Arafat'ın rakiplerini susturdular. Filistinliler FY'nin İsrail işgal güçleri kadar baskıcı olduğunu düşünmeye başladılar.

İşgal altındaki topraklardaki 1993'ten sonra bozulan ekonomi Filistinlileri barış anlaşmalarından iyice soğuttu. Barış süreci bir ekonomik refah dönemi başlatacağı yerde yoksulluğu arttırmıştı. Kişi başına düşen gelir hızla düşerken bütün tasarruflar erimişti; 1990'ların sonu geldiğinde Filistin'in ekonomik durumu, İsrail işgalinde olduğundan çok daha kötüydü. Bu kısmen İsrail'in terörist eylemlerine misilleme olarak bazı bölgelerle bağlantıyı kesmesi ve böylece Filis-

tinlilerin İsrail emek pazarına geçişlerini önlemesinden kaynaklanıyordu. Arafat'ın çevresindeki yolsuzluklar da ekonomik hastalığa katkıda bulunmaktaydı. Tunus'tan gelen FKÖ liderleri arasında karaborsacılık ve temel maddelerde tekelcilik yaygındı. FY'ne gelen yabancı yardımlar üzerinde tek tasarruf sahibi Arafat'tı ve parayı altyapı inşasına kaydıracağı yerde kendi güvenlik kuvvetlerine ve bürokrasinin yüksek kademelerine harcıyordu. İşgal altındaki topraklarda ekonomik sıkıntıların baskıcı yükü arttıkça Filistinliler de barış süreci ve Arafat'ın tek-adam idaresinden düş kırıklığına sürüklenmeye başlamışlardı.

Filistin Yönetimi'nin doğurduğu bu soğumadan tek kârlı çıkan Hamas'tı. Hamas liderleri Oslo I imzalandığı anda ona karşı çıkmaya yemin etmişlerdi. Muhalefetleri Hamas'ın kuruluş belgesinde yer almıştı. Eğer Filistin bölünmez bir İslam toprağı olarak tanımlanıyorsa, o zaman onun bir kısmı üzerinde İsrail egemenliğini kabul etmek, Hamas'ın ülkeyi İslami yönetim altına sokma ilkesine ihanetti. İşgal altındaki topraklarda güç ve kaynak mücadelesinin daha maddi bir düzeyindeyse Hamas liderliği, Arafat'ın Filistin Yönetimi'ni almasından ve dışardan gelen FKÖ'lülerin yüksek mevkilere atanmasından rahatsızdılar. Dışardan gelenlerin Hamas üyelerinin İntifada sırasında yaptıkları fedakârlıkların semeresini yediklerine inanıyorlardı. Filistin toplumunun pek çok kesiminde paylaşılan bu duygu, Hamas'ın Arafat ve 'Tunuslular'a karşı meşru muhalefet olarak durumunu güçleştirmesini sağladı. Hamas'ın kökleri Filistinlilerin İsrail işgalinde yaşadıkları sıkıntılar ve yoksulluk arasında atılmıştı ve sosyal yardım faaliyetleriyle FY bakanlıklarından daha çok ilgilenmekteydi.

Hamas'ın Oslo barış sürecini tanımaması, en aşırı durumunda büyük kentlerde İsrail sivillerine karşı intihar bombacılarının eylemlerinde görülüyordu. 1994 sonlarıyla 1995 başlarında bir dizi eylemde onlarca İsrailli öldürüldü. Bombalamaların amacı, İsrail kamuoyunu Rabin'e ve İşçi Partisi hükümetine karşı çevirerek barış görüşmelerini sabote etmekti.

Arafat'ın rejimi Hamas'la ilişkilerinde özellikle zayıftı. İsrail'in bombalamalara tepkisi, Arafat'a FY kontrolündeki bölgelerde daha sert güvenlik önlemleri alması için baskı yapmak oldu; Batı Kudüs ve Tel Aviv caddelerini korumak için polisini Gazze gecekondu mahallelerine yerleştirmesi isteniyordu. İsrail, Hamas militanlarını frenle-

yemediği takdirde Arafat'ın barış sürecinde güvenilmez bir ortak olacağını ve görüşmelere son verileceğini bildirdi. Kısacası, İsrail Arafat'ın zaten olmak istediği otoriter kişi haline gelmesini teşvik ediyordu. Ancak Arafat, İsrail isteklerini kabul edip Hamas örgütlerine baskın düzenleyerek yüzlerce zanlıyı hapse atınca kendi güvenilirliğini sabote etti ve Filistinlileri kendi yönetiminin karşısına aldı.

İsrail tarafı: 1993'te Oslo I'in imzalanmasından sonra İsraillilerin çoğu Rabin'in barış girişimine bir şans tanımaya hazırdılar. Ancak Hamas'ın bomba eylemleri ve bağımsız bir Filistin devleti kurulma ihtimali kamuoyunda güvenlik konusundaki kaygıları ön plana çıkarmıştı ki, bu konu devletin kurulmasından o yana İsrail toplumunun farklı gruplarını hep birleştirmişti. Oslo Anlaşmaları güvenlik getirmeyecekse o zaman barış sürecini kovalamanın bir anlamı yoktu.

Oslo sürecine muhalefet dini terimlerle de ifade ediliyordu. Hamas'ın kurucuları gibi Yahudi dini sözcüleri de Batı Şeria'yı kutsal toprak olarak sunuyorlar ve İsrail'in oradan çekilmesinin Yahudi halkının dini mirasının teslimi anlamına geleceğini iddia ediyorlardı. Bu görüşü paylaşanlar için barış karşılığında Batı Şeria'nın bir kısmını vermeyi öngören Oslo uzlaşması, güvenlik riskinden çok fazla bir şeydi; Tanrı'yla yapılan ahdı ve Yahudilerle Tanrı'nın kendilerine vaat ettiği topraklar arasındaki bağı yeniden kurma fırsatını ihlal etmek demekti. Bir grup haham, askerlere Batı Şeria'daki üslerini terk etme emrine direnmelerini emreden bir fetva çıkararak, 1995'te dini açıdan çok önemli sayılan bu konuyu devletin yasalarının üstüne yerleştirdiler. Ortodoks ve milliyetçi örgütler Başbakan Rabin'i kınadılar; her Hamas eylemiyle toplumun diğer kesimleri de Rabin'in barış sürecinin İsrail'i karşı karşıya bıraktığı riskleri sorgulamaya yönelmişlerdi.

Hamas'daki karşıtları gibi İsrail militanları da Oslo Anlaşmaları'na itirazlarını belirtmek üzere şiddete başvurdular. İsrailli yerleşimci eylemci Baruh Goldstein, 1994 Şubat ayında Batı Şeria'da El Halil kentinde Hz. İbrahim Camii'nde namaz kılan Filistinlilere otomatik silahını çevirdi ve kendisine bir şey olmadan 29 kişiyi öldürdü. Goldstein'ın bu saldırısı İsrail toplumu içindeki şiddet dalgasını su yüzüne çıkarmıştı. 4 Kasım 1995 akşamı bu cereyanda trajik bir an yaşandı. Başbakan Rabin, Tel Aviv'de büyük bir barış toplantısın-

dan dönerken Yahudi dini araştırmalar enstitüsünde okuyan genç İsrailli Yigal Amir tarafından öldürüldü.

İsrail, Rabin'in yasını tutmak ve katilini doğuran güçleri düşünmek için iç çekişmesine kısa bir süre ara verdi. Daha sonra yapılan soruşturmada Amir'in koyu bir din eğitimi aldığı ve Yahudi yasasının Yahudi toprağını düşmana veren her Yahudinin öldürülmesini emrettiğine inandığını gösterdi. İsrail toplumu bir kere daha içinden bölünmüş gibiydi ve rakip ideolojik güçlerden hangisinin ülkenin gelecekteki yönünü tayin edeceği sorunu başgöstermişti.

Rabin'in öldürülmesi İsrail ile Filistin arasındaki müzakerelerin askıya alınmasına yol açtı. Ancak Oslo I'i izleyen iki yıldaki gelişmeler, iki halkı hâlâ bölen karşılıklı güvensizliği ortaya çıkarmıştı: İsrailliler Filistinlilerin güvenilmez teröristler olduğu kuşkusunu, Filistinliler de İsraillilerin kesin kararlı yayılmacı oldukları kuşkusunu taşımaktaydılar.

OSLO BARIŞ SÜRECİNİN ÇÖZÜLMESİ

Barış sürecini yıkmak isteyenler sadece Yigal Amir ve onun gibi düşünen İsrailliler değildi. Rabin'in öldürülmesinin ve 1996 Mayıs ayındaki İsrail seçimleri arasında Hamas'ın Kudüs ve Tel Aviv'de başlattığı yeni bir bombalama eylemi dizisinden sonra kamuoyu barış sürecinin aleyhine döndü. İsrail hükümeti Filistinliler üzerindeki hakimiyetini göstermek için işgal edilmiş topraklara giriş çıkışı kapattı, Batı Şeria kentlerinin çoğuna sokağa çıkma yasağı koydu ve Filistin toplumunun ekonomik sıkıntılarını daha da arttırdı. Bu da Filistinliler arasındaki umutsuzluk ve çaresizliği besledi; ayrıca, Filistinlilerin daha çoğunun Arafat'a ve onun temsil ettiği yetersiz statükoya sırt çevirmeleri sonucunu doğurdu.

İsrailliler bu yüksek gerilimli atmosferde sandık başına gittiler ve çok az bir farkla Likud koalisyonu başkanı Binyamin Netanyahu'yu başbakanlığa getirdiler. Netanyahu barış sürecini 'yavaşlatma' sözü vermişti. Daha sonraki olaylar, onun bununla Oslo Anlaşmaları'nın tanımladığı süreci sona erdirmeyi kastettiğini gösterecekti. Yigal Amir'in kurşunları ve Hamas'ın bombaları istenen sonucu vermiş görünüyordu.

Jabotinsky'nin revizyonist Siyonizm taraftarı olan Netanyahu, "İsrail tarihinin en muhafazakâr ve dini yönelimli" hükümetini

kurdu.[104] Bu aynı zamanda en beceriksiz hükümetti. İktidarda kaldığı üç yıl içinde sürekli kriz yarattı ve güçlükle ayakta durdu. Koalisyon hükümetinin dayandığı dini ve milliyetçi unsurları uzlaştırma ihtiyacıyla Netanyahu, işgal altındaki topraklara karşı sert politikalar uyguladı. Toprak ile barış arasındaki ilişkiyi kabul etmeyerek, İsraillilere Filistinlilerle güvenlik içinde, yerleşim birimlerinden ayrılmadan ve barış halinde bir arada yaşayacaklarını söyledi. Aynı zamanda yeni bir kışkırtıcı yerleşim faaliyeti başlatarak âdeta Filistinlileri misillemeye davet etti. 1997'de Batı Şeria'da 5 bin konut birimi inşaatı olduğu tahmin edilmektedir. İşgal altındaki topraklarda hükümetin sübvansiyonuna sahip konutların ucuzluğu cazip gelmişti ve 1998'in sonunda Haziran Savaşı'nda alınan topraklarda yaşayan İsrailli sayısı 350 bini bulmuştu. Bunlardan 180 bini Doğu Kudüs'te, 164 bini Batı Şeria'da ve 5.500'ü de Gazze Şeridi'ndeydiler.[105]

Yerleşim birimleri projelerinin en tartışmalısı, Doğu Kudüs'te el konan Arap topraklarına yapılan ve sonunda 30 bin İsrailliyi barındıracak olandı. Bu, son müzakerelere kadar Kudüs'teki statükonun değişmeyeceğini öngören Oslo Anlaşmaları'nın ihlaliydi.

Artan İsrail yerleşim faaliyetleri bütün Oslo sürecindeki en ciddi kusuru ortaya koyuyordu: iki taraf arasındaki güç dengesizliği. Oslo müzakere süreci eşitler arasında bir görüşme paketi değildi. İsrail işgalci güçtü ve Oslo I, Filistinlileri ara anlaşmayla en az beş yıl işgal edilmiş durumda bırakıyordu. Ayrıca, Oslo anlaşmaları sadece FKÖ ve İsrail tarafından yapıldığından Birleşmiş Milletler'in yetki alanının dışındaydı ve BM kararları ya da yaptırım mekanizmaları işlemezdi. Oslo Anlaşmaları'nın ahlâki garantörü olarak ABD, İsrail'in toprağa el koymasına, yerleşim faaliyetlerine ve askerlerini çekmemesine itiraz edebilirse ve ettiyse de, Washington itirazlarını sözden ileri götürecek herhangi bir adım atmadı. Dolayısıyla İsrail, Oslo I şartlarına aldırış etmeyebilirdi, oysa Filistinlilerin üstün İsrail gücüne boyun eğmekten başka yapacakları bir şey yoktu.

İsrail kışkırtmaları alışılmış bir hazin senaryonun tekrarlanmasına yol açtı: Hamas, 1997 yazında yeni bir intihar bombası patlattı; bunun üzerine İsrail işgal altındaki toprakları eskisinden daha sıkı kapattı ve Arafat ile FY'nin Hamas eylemcilerini tutuklama çabaları-

104) Baruch Kimmerling, "On Elections in Israel", *Middle East Report*, Cilt 26 (Ekim-Aralık 1996), s. 18.
105) Geoffrey Aronson, "Obstacles to Peace", *Le Monde Diplomatique*, Kasım 1998, s. 6.

nı arttırmalarını istedi. İtibarı hızla gerileyen Arafat, FY topraklarında İsrail'in polisliğini yapma durumuna düştü, İsrail'in Oslo'da anlaştıkları askerini geri çekme maddesine uymadığını boş yere şikayet etti ve barış sürecinin aşınmasına karşı fazla bir nüfuzu olmadığını saklamak için kışkırtıcı söylemlere başvurdu. Filistin-İsrail ilişkilerindeki bu sürekli gerileme İntifada'dan çok daha şiddetli ve öldürücü bir büyük çaplı silahlı çatışma ihtimalini ortaya çıkarmaktaydı.

Wye Mutabakatları ve Netanyahu Hükümetinin Düşüşü

Gerginlik arttıkça Clinton yönetimi, barış sürecinde daha doğrudan bir yol üstlendi. ABD baskısı sonunda Netanyahu ile Arafat'ı 1998 yılı sonbaharında Maryland'de Wye River malikânesinde bir araya getirdi.

Başkan Clinton'ın günlük müdahalesiyle günler boyu süren sert tartışmalardan sonra Arafat ve Netanyahu, Wye Mutabakatları olarak bilinen bir dizi anlaşma imzaladılar. Bu çok küçük bir başarıydı; İsrail, Oslo anlaşmasıyla barış karşılığında işgal altındaki toprakları verme ilkesini kabul etmişti, burada da askerini Batı Şeria'da ilave yüzde 13'lük bir bölgeden çekmeyi kabul ediyordu ve FKÖ de terörizmi kınıyordu.

Wye Mutabakatları'nın en önemli yanı anlaşma değil, Netanyahu'nun istemeyerek de olsa barış ve güvenlik için işgal altındaki toprakları verme ilkesini kabul etmesiydi. Bu ilkeyi kabul ederek hep Büyük İsrail'in kurulmasını isteyen ve Batı Şeria'dan çekilme konusundaki bütün tavizleri reddeden iktidardaki Likud koalisyonunda derin çatlaklar yaratmıştı. Hükümeti sallanmaya başlayınca Netanyahu, aşırı Sağı yatıştırmak için Batı Şeria'daki ilave yüzde 13 çekilmesini askıya alacağını söyledi. Bu, daha bir ay önce imzaladığı Wye Mutabakatı'nın ihlaliydi. İçeride ayrılıklarla boğuşan ve dışarıda ABD'nin baskısıyla karşılaşan Netanyahu hükümeti, 1998 Kasım ayında çekilip yeni seçim yapma kararı aldı. Netanyahu'nun Amerika'yı ve İsrailli ılımlıları tatmin etmek için Wye Mutabakatı'nı imzalaması ve sonra aşırı Sağ'ı sakinleştirmek adına şartlarını yerine getirmeyi reddetmesi başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Artık söz İsrailli seçmenindi.

Şimdiye kadar İsrail-Filistin ilişkileri üzerinde durduysak da, hükümetin düşmesine Likud'un iç politikalarının da katkıda bulunduğu unutulmamalıdır. Netanyahu'nun barış sürecini ilerletmedeki ba-

şarısızlığı, İsrail'e Oslo I'in hemen ardından elde ettiği ekonomik kazanımlara mal oldu. İşsizlik yükselmeye başladı ve onunla birlikte sendikal huzursuzluklar başladı.

Devlette dinin rolü konusundaki sert çekişmede Netanyahu aşırı dinci Sağ'a meyletti. Hükümet, İsrail içinden laik saldırılar karşısında İsrail'in Yahudi kimliğinin savunucusu rolüne büründü. Dini muhafazakârları destek jesti olarak Netanyahu, aşırı ortodoks eğitim ve sosyal programlarına devlet sübvansiyonunu bizzat arttırdı. Dini Sağ'ı böyle kollaması, laik İsraillilerin kendisini İsrail'in çıkarlarını Ortodoks dini çevrelerin kontrolüne vermeye hazır olarak görmelerine ve böylece İsrail toplumunu zaten bölmekte olan kültürel savaşın şiddetlenmesine yol açtı.

İsrail standartlarına göre bile sert geçen seçimlerde Netanyahu ile Likud bloku, eski genelkurmay başkanı Ehud Barak ile onun Tek İsrail olarak bilinen İşçi Partisi koalisyonu karşı karşıya geldiler. İsrailliler 17 Mayıs 1999'da sandığa gidince Netanyahu'nun liderliğini cezalandırdılar. Barak başbakanlık için Netanyahu'nun yüzde 44'üne karşılık yüzde 56 oy aldı. İsrail siyasetinde bu, Barak adına büyük bir zaferdi ve İsraillilerin Netanyahu'nun siyasal oyunlarından, liderliğiyle ilişkilendirilen bölünmeden ve Filistinlilerle gerçek bir barış anlaşması aramadaki başarısızlığından hoşnut olmadıklarını gösteriyordu.

Barak'ın zaferi İsrail'de çoğunluğun barış sürecinin canlandırılması yolundaki isteklerini temsil ediyorsa, Knesset seçimlerinin sonuçları iç konularda derinden bölünmüş bir toplumu ortaya koymaktaydı. 1996 seçimleriyle başlayarak İsrailliler biri başbakan, diğer parti listesi için iki oy kullanıyorlardı. 1999 seçimlerinde 33 parti aday çıkarma hakkını kazandı ve bunlardan 15'i Knesset'te temsil edildiler. Bu parti çokluğuyla istikrarlı bir koalisyon kurulması kolay olmadığı gibi, aralarında birbirleriyle çatışan gündemlerin de bulunması durumu iyice güçleştirmekteydi. Örneğin, Knesset'de en kârlı çıkan iki partinin dinin devletteki rolü hakkında uzlaşmaz fikirleri vardı. Bunlardan birisi, yeni aşırı dinci parti Şinui, diğeri Knesset'in üçüncü partisi olan Sefarad Yahudilerinin aşırı ortodoks dini partisi Şas'dı. Şas barış sürecine itiraz etmiyor ama laik hukuk sistemini de kabul etmiyor, İsrail'in Yahudi yasalarına göre yönetilmesini istiyordu. Bu iki partinin ortaya çıkışı Filistinlilerle barışın İsrail toplumunun laik ve dini kesimleri arasındaki farklılıklar kadar

bölücü olacağını gösteriyordu. İsrail'in seçim sistemi de bu farklılıkları günlük siyasal hayata yerleştirip, gelecekte de bölünmelere ve çıkmazlara zemin hazırlıyordu.

Barak'ın Barış Sürecini Canlandırmaya Yönelik Başarısız Girişimleri

İsrail politikasında artık normal kabul edildiği gibi Ehud Barak da dört yıllık süresinin ancak bir kısmında iktidarda kaldı ve on yedi ay sonra düştü. Barak iktidarı iyi niyetleri, pek az başarısı ve feci sonuyla hatırlanacaktır.

İsrail tarihinin en çok madalyalı askeri olan Barak, Filistinlilerle barış müzakerelerinin sürdürülmesinden yana olmuş ve Netanyahu'nun uzlaşmaz konumundan uzak durmaya çalışmıştır. Seçim kampanyası sırasında Barak, İsrail'in güney Lübnan'daki on sekiz yıllık işgalini sona erdirmeye söz vermişti. Bu sözünü 2000 Mayıs ayında tuttu. Boşaltma Hizbullah'ın askeri ilerlemeleri karşısında sıradan bir çekilme değil de, acele bir gerileme olarak görüldüyse de, İsrailliler tarafından sevinçle karşılandı ve Barak'ın popülerliğini arttırdı.

Ancak Barak, Arafat ve Filistin yönetimiyle görüşmelere başlayınca, İsrail siyasal hayatına hakim olan gruplaşma ve kutuplaşmayla karşılaştı ve siyasal hayatı hızlı bir düşüşe geçti. ABD başkanı Bill Clinton'ın 2000 Temmuz ayında topladığı ve Camp David II olarak bilinen iki haftalık zirve toplantısında, sözde Filistin Yönetimi'ne sunduğu ödünlerin boyutuna Sağ'ın tepki göstermesi sonucunda hükümeti düştü. Toplantıda yazılı öneriler masaya konmadığı için Barak ve Arafat'ın arasındaki müzakerelerin raporları çok farklıdır. Ancak İsrail Sağı nezdinde Barak'ın verdiği sözde ödünlerden en hassası, Filistin Yönetimi'ne Kudüs'ün belirli Arap kesimlerinde kısmı egemenlik tanıma önerisiydi. İsrail'in kentin tamamına egemen olmasında ısrar eden Likud muhalefeti ve diğer sağcı partiler açısından bu taviz kabul edilemezdi. Camp David II bir açmazla sona erdi, ama Barak'ın Kudüs'te ödün vermeye hazır olması kabine üyelerinin birkaçının istifa ederek kendisini azınlık hükümeti konumuna düşürmelerine sebebiyet verdi. Barak, 2000'in Aralık ayında istifasını verdi ve barış girişimlerine imkân tanıyacağını umduğu özel seçim kararı aldı.

İkinci İntifada ve Şaron'un Seçilmesi

Seçim kampanyası yeni Filistinli ayaklanması ve sert İsrail misillemeleri arasında başladı. Ayaklanmayı başlatan sebepler, Oslo barış sürecinin İsrail'in işgal altındaki Batı Şeria ve Gazze Şeridi'ni kolonileştirme çabalarını durdurmaması ve Yaser Arafat ile Filistin Yönetimi'nin becerikli bir idare sağlayamamasındaki çifte başarısızlığıdır. Ayaklanmanın temelinde, Filistinlilerin İsrail'in Batı Şeria ve Gazze Şeridi işgalinde baskıyı arttırması ve yerleşim birimlerinin çoğaltması yatıyordu. İsrail askeri kontrol noktalarının çoğalması topraklara el konmaya devam edilmesi, Filistinlilerin bir gelecekten yoksun bırakılma ve yurtlarından atılma duygularını arttırıyordu.

Bu duygular Ariel Şaron'un kışkırtıcı bir jestine kopan öfkeyle patlak verdi. Likud'un başı olan Şaron, 2000 Eylül ayında, yanında 1000 kişilik bir güvenlik kuvvetiyle Müslümanların kutsal Harem ül-Şerif ya da Yahudi terminolojisine göre Dağ Tapınağı'nı ziyaret etti. Şaron'un amacı her Yahudinin Yahudi kutsal yerini ziyaret etmeye hakkı olduğunu göstermekti. Filistinliler bu ziyareti İslam'a hakaret olarak gördüler, gösteriler yapmaya ve taş atmaya başladılar. İsrail tepkisi hızlı ve öldürücü oldu; protestoların ilk iki gününde İsrail güvenlik güçleri 18 Filistinliyi öldürdüler ve gösterileri kısa sürede Arafat'ın kontrolünden çıkan bir halk ayaklanmasına döndürdüler. Ayaklanma İsrailliler açısından güvenlik konusunu seçim gündeminin baş sırasına oturttu.

2001 Şubat ayındaki seçim kampanyasında Barak, uzlaşmadan başka seçenek olmadığını ve Filistinlilere askeri bir çözümün dayatılmasının sonuçsuz kalacağını iddia etti. Rakibi Ariel Şaron ise, İsrail'in güvenliğini korumasını bilen ama aynı zamanda Filistinlilerle çatışmaya barışçı çözüm arayabilen bir eski savaşçı imajını ortaya çıkardı. On yedi ay önce büyük çoğunlukla iş başına gelen Barak'a yıkıcı bir darbe indiren Şaron oyların yüzde 62'sini aldı. İsrail toplumu içinde bölünmeyi gösteren bir istatistik daha vardı: Şaron altı yılda beşinci başbakan olmuştu.

Şaron hükümetini kurarken televizyonlar ilk İntifada'nın benzeri olan görüntülerde Filistinli gençlerin İsrail askeri araçlarına taş ve molotof kokteyli attıklarını, İsrail askerlerinin de buna gerçek mermilerle karşılık verdiklerini gösteriyorlardı. Görünüş bir yana, bu ayaklanma birincisinden çok farklıydı: Ayaklanmanın hedefleri

açıkça belirtilmemişti, halk katılımı önceki kadar yaygın değildi ve koordine bir liderlik yoktu. İkinci İntifada'nın itici gücü, militan İslami gruplar Hamas ve İslami Cihad ya da Yaser Arafat'ın El-Fetih'iyle ilişkili gençlerden oluşan gruplardı.

İki intifada arasındaki başka bir fark, ikincisinin nispeten militarize oluşuydu. İslami gruplar arasında hafif otomatik silahlı Filistin güvenlik güçleri unsurları da vardı; birinci İntifada'nın karakteristiği olan taşlar ve lastik yakmalar yine söz konusuydu, ama bunlar artık Filistinlilerin şiddet içermeyen protesto tercihini simgelemiyorlardı. İsrail tarafında güç kullanımı öncekinden çok daha fazla ve mekanizeydi. İsrail ordusu aslında bir sivil halk olan gruba karşı tank, Apache helikopteri ve F-16 jetleri kullanıyordu. Ayaklanma 2002'de de devam edince İsrail askeri operasyonlarını tırmandırdı ve Batı Şeria ile Gazze Şeridi'nin daha önce Filistin Yönetimi'ne teslim edilmiş bölgelerini yeniden işgal etti. Aynı zamanda, Batı Şeria'da halkın yerleşik olduğu bölgeyi terk etmelerini yasaklayarak bütün iç ticareti önledi. Sonuç, işgal altındaki topraklar adına tam bir ekonomik felaket oldu.

Böylesine aşırı askeri güç kullanmanın ve bu kadar ıstıraba yol açmanın İsrailli yetkililere göre sebebi neydi? Bu sorunun cevabı yine güvenliktir. Pazaryerlerini, alışveriş merkezleriyle gece kulüplerini ve kamu taşıma araçlarını vuran canlı bombalar, İsrail halkının zayıflık duygularını arttırıyordu. Bu olaylara misilleme olarak büyük askeri harekâtlar yeni canlı bomba dalgalarına yol açtı. 2003 yazı geldiğinde ölü sayısı Filistinlilerde 2.400'e, İsraillilerde 780'e yükselmişti.

Bu süregelen şiddet sarmalı, ne Şaron'un ne de Arafat'ın kaba kuvvet kullanma dışında çatışmayı çözümleme ufuklarının olduğunu gösteriyordu. Şaron, İsrail'in isyanı üstün ateşgücüyle ezeceğine inanıyordu. İsrail ordusunca Batı Şeria'da Ramallah'taki karargâhına sıkıştırılmış olan Arafat, ikinci İntifada yıllarında otoritesinden çok şey kaybetmekteydi. Ayaklanmanın lideri olarak rolü yoktu ama militanları caydırmak için de bir şey yapmıyordu. Yarısı yıkılmış karargâhta etkisiz bir lider olarak varlığı, hem maddi zayıflığını hem de Filistin direnişinin aşağılanmış ama hâlâ meydan okuyan sembolü olarak kalan gücünü hatırlatmaktaydı. Bu umutsuz durum 2003 yazına kadar devam etti. Başkan George W. Bush o noktada barış görüşmelerine karışarak, ateşkese götüren ve çok daha fazlasını vaat eden olayları başlattı. Ancak ateşkes geçici oldu ve vaatler yine ger-

çekleşmedi. İsrail şahini Ariel Şaron'un gerçekten uzlaşma ihtiyacını kabul edip edemeyeceğini ve militan Filistin gruplarının Filistin'i İsrail devletiyle paylaşmaya yanaşıp yanaşmayacaklarınıysa zaman gösterecektir.

SONUÇ

1990'larda, 2000'lerin başında İsrail'i yöneten koalisyonlar içindeki partilerin farklı iç hedefleri, İsrail toplumunun yönünü ve bir İsrail devletinin anlamını çevreleyen daha büyük iç zıtlıkları temsil etmekteydi. Bu zıtlığın bir unsuru olan sertlik yanlısı dini milliyetçi akımı, Batı Şeria'da İsrail güçlerinin yerlerinden kaydırılmasını, ellerinde "İsrail'in Tamamı Bizimdir" dövizleri taşıyan yerleşimci gruplar simgelemekteydi. Toplumsal ve kültürel yelpazenin öteki ucunda çok daha farklı bir akım vardı. Bunu da işgal altındaki toprakların büyük kısmının barış karşılığında verilmesini isteyen Peace Now (Şimdi Barış) hareketi eylemcileri ve diğer örgütler temsil etmekteydi. Bu akımda Tel Aviv plajlarına ve gece kulüplerine devam edenler ve Batı Şeria'yı kolonileştirmekten ziyade tüketimcilikle ilgilenenler, kamu hayatında dini yasaların uygulanmasına daha laik gözle bakanlar ve İsrail'i kendi görüşlerine göre normal bir devlet olarak görmek isteyenler de vardı. Bunların görüşleri, bir Nisan sabahının erken saatlerinde Tel Aviv'de binlerce kişinin toplanıp da İsrailli transseksüel Dana International'in 1998 Eurovizyon Şarkı Yarışması'ndaki birinciliğini kutladıkları zaman bir ifadesini bulmuş oldu. Ülke, militan yerleşimcileriyle ödün vermeyen hahamlarının eylemlerine olduğu kadar bu ödül konusunda da bölünmüştü. İsrail'in ruhu için mücadele halen devam etmektedir ve bunun geleceği hem İsrailliler hem de Filistinliler açısından barış süreceğinin geleceğinde yatmaktadır.

24
KÖRFEZ SAVAŞI'NDAN SONRA MERKEZİ ORTADOĞU'DA SÜREKLİLİK VE DEĞİŞİM MODELLERİ

Ortadoğu'nun yakın tarihini yorumlama girişimi, hızla değişen olayların gerisinde kalma riskini taşır. Bir an çok önemli görünen eğilimler yeni ve beklenmedik olaylarla kısa zamanda önemsiz olabilirler. Yine de 1990'larla 2000'lerin başlarının, zamanında çok önemli olan ve gelecekte de tarihi önemlerini koruması muhtemel gelişmelerinin üstünde durmak faydalıdır.

Bundan önceki iki bölümde Irak ve Arap Yarımadası'nda Körfez Savaşı sonrası meydana gelen büyük çaplı gelişmelerden bazılarını ve İsrail-Filistin ilişkilerini inceledik. Bu bölümde Türkiye, İran ve

Mısır üzerinde durulacaktır; bölüm ABD'nin Ortadoğu politikasına genel bir bakışla başlıyor.

Körfez Savaşı'ndan sonraki yıllar, merkezi Ortadoğu devletleri ve halkları açısından huzursuz yıllardı. İktidardaki seçkinlerden hoşnut olmama İslami İran'da olsun, Türkiye veya Mısır'da olsun bütün bölgeye yayılmıştı. Bu hoşnutsuzluk Türkiye ve Mısır'da İslami hareketlerin yeniden büyümesiyle ifadesini bulurken, İran'da ulema yönetimine duyulan huzursuzluk daha fazla çoğulculuk isteklerine ve özellikle gençler arasında Batı kültürüne belirli bir yakınlaşmaya götürmüştür.

AMERİKA'NIN ORTADOĞU'DAKİ ÜSTÜNLÜĞÜ

Osmanlı sonrası dönemin 1920'lerde İngiltere ve Fransa'nın Arap Ortadoğu'sunu kendi çıkarlarına göre şekillendirme girişimleriyle açıldığı gibi, Soğuk Savaş sonrası dönem de ABD'nin aynı şeyi yapmak istemesiyle başlamıştır. 1950'lerden bu yana ABD'nin Ortadoğu'ya yönelik Soğuk Savaş politikasının üç direği, İsrail'in güvenliğini ve refahını sağlamak, Sovyet emellerini sınırlamak ve petrol üreten bölgelerin petrol kaynaklarına ulaşmasını sağlama almak olmuştur. ABD'nin kırk yıllık Ortadoğu politikasını, Michael Hudson 1996'da şöyle özetlemişti: "Sovyetler Birliği gitti, İsrail sadece ayakta kalmakla kalmayıp bölgenin süper gücü oldu, pan-Arabizm tükendi ve Arap petrolü (büyük kısmı) dost ve bağımlı devletlerin elinde. Ortadoğu'nun savunulması başarılmıştır ve Amerika bir hegemonya kurmuştur."[106]

Hakimiyeti rekabetsiz olduğuna göre ABD'nin nasıl davranacağı, bölgedeki asli çıkarları ve sorumlulukları olarak neleri göreceği sorusu büyük önem kazanmıştır. Soğuk Savaş sonrası politikanın parametreleri başkan Bush tarafından 1991 Körfez Savaşı'nın hemen ardından belirlenmişti ve Başkan Clinton'ın iki başkanlık döneminde pekiştirilmişti. Oğul başkan Bush aynı hedefe, seleflerinde görülmeyen tek taraflı bir saldırganlıkla ve diplomatik nezaketleri hiç gözetmeden yönelmiştir. Oğul Bush'un bu tutumu kısmen yönetiminin bileşiminden, kısmen de 11 Eylül sonrasından kaynaklanmıştır.

---

106) Michael C. Hudson, "To Play the Hegemon: Fifty Years of US Policy Toward the Middle East", *Middle East Journal*, Cilt 50 (Yaz 1996), s. 336.

1990'larda daha önceki siyasal hedeflerin sürdürüldüğü İsrail'in güvenlik ve refahına güçlü bir Amerikan taahhüdünün devamında kendini göstermiştir. 23. Bölüm'de görüldüğü gibi, ABD bölgesel istikrarı sağlamak amacıyla Arap-İsrail çatışmasının barışçı çözümü girişimlerine dahil olmuştur.

Çifte Kontrol Altında Tutma Politikası

1991 Körfez Savaşı'nın başlıca hedeflerinden birisi Ortadoğu petrolüne ulaşmaktı. ABD 1990'lar boyunca bu hedefi gerçekleştirecek politikaları izlemeye devam ettiyse de, bunu Soğuk Savaş'ın son yıllarından çok farklı bir şekilde yaptı. 1979 devriminden önce Şah'ın İran'ı ve İran-Irak savaşında Saddam Hüseyin'in Irak'ıyla yaptığı gibi, yerel bir devletin ABD Körfez politikasının vekaleten uygulamasını sağlayacağına, bu defa kendini Körfez'in koruyucusu durumuna getirdi. Amerikan gemileri Süveyş'in doğusundaki sularda devriye geziyorlar, savaş uçakları Irak üzerinde günlük uçuşlar yapıyorlar ve askerleri bölgede sürekli mevzilenmiş olarak bekliyorlardı.

Bu Amerika'nın birincisine sert ekonomik yaptırımlar, ikincisine daha ılımlı kısıtlamalar getirerek Irak ve İran'ı tecrit etme çabalarını simgeleyen çifte kontrol altında tutma politikasıydı. Washington'ın görüşünce, İran bölgede istikrar bozucu bir güçtü ve davranışlarını düzeltene kadar ekonomik bakımdan tecrit durumunda tutulmalıydı. ABD siyaset çevreleri İran'ın enerji satışından gelen paraları kitle imha silahı almakta kullanacağına inanıyorlardı. İran'ın gelirlerini düşük tutmak için Amerikan hükümeti, Amerikan şirketlerinin İran'la ticaret ve İran'a yatırım yapmalarını yasakladı ve aşırı bir tepkiyle, 1996'da İran'a 20 milyon dolardan fazla yatırım yapan bütün yabancı şirketlere yaptırım uygulanacağını ilan etti. Bu adım İran'da siyasal iklimin değişmekte olduğu ve ülkenin kendisini soktuğu tecritten çıkarak yabancı yatırım aradığı döneme rastlamıştı. Avrupalı şirketler Washington'ın tehditlerini göz ardı ederek İran'ın enerji geliştirmesine milyarlarca dolar yatırdılar. Amerikan yatırımının tamamen yasaklanmasından hoşnut olmayan Amerikan petrol şirketleri yönetimin karar değiştirmesi için çok çalıştılar, ama Clinton yönetimi tutumunu değiştirmeyi reddetti ve ondan sonra gelen Bush yönetimi de bu büyük ve enerji zengini ülkeye karşı kesin bir düşmanca tavır benimsedi.

Amerika'nın Irak'ı kontrol altında tutma çabası, İran'a karşı kullandığı yöntemlerden çok daha sert biçimde uygulanıyordu. Washington, Irak'ın BM'nin Irak'ın bütün kimyasal ve biyolojik silahlarının ve bunları gönderebilecek füzelerinin uluslararası denetim altında imhasını isteyen 687 sayılı kararına tam olarak uymadıkça, 1990'da başlatılan ekonomiyi yıkıcı yaptırımların sürdürülmesini istemiyordu. ABD, Irak'ın henüz bulunmamış kitle imha silahları depolarına sahip olduğunu iddia ediyor ve yaptırımlar kaldırıldığı takdirde Irak'ın petrol gelirlerinin yeniden silahlanmaya kullanılacağına, bunun da Körfez'de Amerikan düzenine tehdit oluşturacağına inanıyordu.

Irak'ın tam işbirliği yapmamasına rağmen Birleşmiş Milletler Silahsızlanma Özel Komisyonu (UNSCOM), gayet gelişmiş bir izleme sistemi kurmuş ve silahsızlanma çabalarında önemli bir ilerleme sağlamıştı. Bütün bunlar 1998 Aralık ayında UNSCOM'un erişim hakkı üzerindeki periyodik krizlerden biri silahlı çatışmaya tırmanınca sona erdi. Saddam Hüseyin UNSCOM'un işine devam edebilmesi için yaptırımlara son verilmesini istedi. ABD ve İngiltere buna üç günlük yoğun bir bombardımanla karşılık verdiler; amaç Irak rejimini zayıflatmak ve Saddam'ın devrilmesini sağlamaktı. Hızlı baskın olarak başlayan hareket ABD'nin, 2003'te ülkeyi işgaline kadar giden yıkıcı bir yıpratma savaşına dönüştü. Bu baskınlar Irak hava savunma sistemini ağır bir şekilde yaraladı, ama ABD'nin de bölgede elde etmeyi umduğu pek çok şeyin kaybetmesine yol açtı.

Her şeyden önce, UNSCOM izleme sistemi yok edilmiş oluyordu ve Irak silah denetim birimlerinin ülkeye girişlerini yasaklamıştı. Bu gelişmenin gelecek açısından ciddi sonuçları olabilirdi. Karada güvenilir istihbarat toplama araçlarının bulunmayışı, Bush yönetiminin 2003 işgalini mazur göstermek için Irak'ın kitle imha silahları stokunu abartmasına yol açtı. Ayrıca, Irak'ın bombalanması Arap halklarının Irak halkının ıstırabına duyduğu öfkeden de anlaşılacağı gibi Amerika'nın Arap müttefiklerini de rahatsız etmekteydi. Bu ruh hali Körfez devletlerinde olduğu gibi Mısır'da da geçerliydi ve bu ülkelerde halkın ABD'ye tepkisi, Amerika'nın korumaya çalıştığı hükümdarları sabote etmekteydi.

Çifte kontrol altında tutma politikası pek zayıf bir stratejiydi ve Irak'ın sürekli bombardımanı, kaba kuvveti diplomasinin yerine geçiren Amerikan politikasının iflas ettiğini göstermekteydi. Washington çatışma için her ne kadar Saddam'ı suçluyorsa da, Arap kamuo-

yu pervasız bir süper devletin tek taraflı olarak bütün askeri silahlarını bir Arap ülkesine çevirirken, İsrail'in Filistinlilerle imzaladığı barış mutabakatlarını ihlalini görmezden geldiğinin farkındaydı.

Siyasal İslam ve Demokratikleşme

Başkan Clinton'ın dış politika platformlarından biri de terörizmle mücadeleydi. Sonsöz bölümünde göreceğimiz üzere, 11 Eylül 2001'de Dünya Ticaret Merkezi ve Pentagon'a yapılan saldırıların sonrasında bu öncelik çok daha büyük bir zorunluluk haline geldi. Geçmişte birkaç İslami örgütün yaptığı terörist saldırılar yüzünden ABD, küçük bir azınlığın terörizmini, kendi ülkelerinde barış içinde iç reformlar yapmaya çalışan büyük çoğunluğu görmezden gelerek, dünyadaki bütün İslami militanların davranışlarına atfetmişti. Bütün İslami hareketleri ABD güvenlik çıkarlarının ve terörizm karşıtı önlemlerinin dar bağlamında gören bir politika çerçevesi inşa eden ABD, İslami devletlerdeki gerçek halk hareketlerinden uzaklaşmış ve küresel İslamın geleceğine şekil verebilecek güçlerle çalışabilmesinin önüne engeller koymuştur. Akademik çevrelerde yürütülmekte olan, Müslümanların negatif örnekleri ve İslamiyet'in kontrol altında tutulmasının, Amerikan politikasında Sovyetler Birliği'nin kontrol altında tutulması politikasının yerini alabileceği tartışmalarına yoğunlaşan ABD basını da bu tavrı pekiştirmiştir. Bu tür düşünceler resmi politika olmasa da, ABD'nin siyasal İslam'dan rahatsızlık duyduğu kesindi. Ortadoğu'da Amerika'nın müdahaleci varlığının ve Amerika'nın baskıcı ve popüler olmayan rejimleri desteklemesinin, yukarıdaki eğilimi besleyen başlıca sebeplerinden biri olduğunu pek az ABD yetkilisi kabul etmekteydi.

Batı ve özellikle Amerikan karşıtı söylemiyle siyasal İslam, Arap Ortadoğu'sundaki muhalefet güçlerinin itici gücü konumunu muhafaza ettikçe ABD, açıkladığı hedefler ile uyguladığı politikalar arasındaki çelişkinin içinde sıkıştı. Bölgede demokrasinin ve siyasal çoğulculuğun yerleşmesini istediğini iddia etmekle birlikte ABD, bu hedefin peşinde değildi. İsrail ve Türkiye dışında bölgedeki müttefikleri, demokratik olmayan rejimlerdi ve bazıları siyasal meşruiyete dahi sahip değildi. Serbest ve şeffaf seçimler yapılması halinde oyların çoğunluğunu, bu rejimlerin muhalifi olan, çoğu İslami eğilimli ve Amerikan politikasından kuşku duyan halk güçleri alırlardı. Bu yüz-

den ABD, demokrasiyi kurumsallaştırma söylemini göz ardı ediyor ve Ortadoğu'da Amerikan hegemonyasını kabul eden ama iç politikaları kendilerine ve süper devlet müttefiklerine karşı bir halk ayaklanması başlatabilecek diktatör hükümdarları destekliyordu.

ABD'nin mutlak hakimiyeti ile çok büyük askeri ve ekonomik kaynakları göz önüne alındığında Ortadoğu'daki bu yükselişi öngörülebilir bir gelecekte sona ermeyecek gibidir. Ancak o 'yükseliş' içinde kısa görüşlü politikalarla şekillendirilen Ortadoğu, Amerika'nın çıkarlarının ciddi ölçüde tehlikeye gireceği bir bölge haline de gelebilir.

TÜRKİYE VE İRAN: YOL AYRIMINDAKİ ÜLKELER

Bu kitapta Ortadoğu'nun en kalabalık ve Arap olmayan bu iki devleti sık sık birbirleriyle kıyaslanmış ve yaşadıkları gelişmeler karşılaştırılmıştır. Gözden geçirilen dönemde her iki ülke de, daha önceki yirmi yılda toplumsal ve siyasal gelişmelerini belirleyen tarihsel örneklerden uzaklaşmış görünmektedirler. Laik Türkiye'de iki İslamcı başbakan seçilmişken, İran'da huzursuz genç nüfus ulema liderliğindeki hükümetin getirdiği İslamileştirme politikasından uzaklaşarak, laik Batılı popüler kültürün bazı yanlarını benimsemiştir.

Siyasal İslam ve Ordu: Türk Demokrasisine Meydan Okuma

1980-1983 yılları arasında siyasal Sol'un faaliyetlerini önlemek için ordunun siyasete müdahale etmesinden sonra, Türkiye'nin koalisyon hükümetlerine merkezci ya da merkezin sağındaki partiler hakim olmuşlardır. Bu eğilim 1990'larda sağcı Doğru Yol Partisi'yle devam etmiştir ve 1993'te Tansu Çiller Türkiye'nin ilk kadın başbakanı olmuştur. Doğru Yol Partisi, 1980'lerde başlamış olup, çok zengin bir yeni sınıf yaratmış olan serbest piyasa ekonomisine gidişi devam ettirmiştir. Bu yeni zenginler servetlerini arabalar, giysiler ve eğlencelerle gözler önüne sererek bir tüketim patlamasına girişmişlerdir. Doğru Yol Partisi'nin politikaları hiç kuşkusuz 'her şeyin çoğuna sahipler' diye bilinen gruba çok yararlı olmuştu.

Ancak özel sektörün refahı bütün katılımcılarını aynı derecede etkilemiş değildi. Devlet serbest piyasa ilkelerini yerleştirmek için tarım sektörüne sübvansiyonunu azatmış, bu uygulama da kırsal ke-

simden büyük kentlere göçü arttırmıştır. Türkiye'ye akan servetten çalışan sınıflar da bir pay alamamışlardır. Toplu sözleşmelere kısıtlamalar getirilmiş, grevler yasaklanmış ve sonuçta iş dünyası seçkinlerinin refahı artarken işçi ücretleri düşük kalmıştır. Türkiye'deki büyük gelir farklılıkları halkta derinleşen siyasal bölünmeye yansımıştır. İşveren yanlısı Doğru Yol tepedekileri memnun ederken işçi ve köyü kitleleri İslami partilere kaymışlardır.

İslami partilerin 1990'lardaki başarısının kökenleri 1980-1983 askeri müdahale sırasında alınan solcu karşıtı önlemlerdedir. Askeri yönetim dinin solcu ideolojilere karşı bir denge oluşturacağı mantığıyla ilk ve orta okullara zorunlu din dersi koymuş, ayrıca İmam Hatip okullarını çoğaltmıştır. Bu okullar orta Anadolu'nun alt sınıf ailelerinin çocukları için cazip bir eğitim ve iş kaynağı haline gelmiş, 1990'larda 300 bin öğrenciye sahip olmuşlardır.

Güvenli bir İslami çıkış noktası yaratma girişimi 1990'larda ters tepki vermiş, siyasal Sol'un bastırılmasından doğan boşluk İslami siyasal gruplarca doldurulmuştur. Bunlardan en büyüğü ve en iyi örgütlenmişi, Necmettin Erbakan liderliğindeki Refah Partisi olmuştur. Adil düzen kurulması kampanyasına giren Refah Partisi, mesajını büyük kentlerin varoşlarındaki yoksul kesime ve küçük taşra kentlerine yöneltmiştir.

Refah Partisi'nin desteğinin sürekli büyümesi 1995 seçimlerinde kendini göstermiş, Türkiye'nin parçalanmış siyasal sistemi içinde bütün partilerden daha çok oy alarak yüzde 21'le birinci parti durumuna yükselmiştir. Necmettin Erbakan koalisyon hükümetinde başbakan olmuş ve Türkiye'nin İslami karakterini ön plana çıkaran bir program uygulamaya başlamıştır. İran İslam Cumhuriyeti'ni ziyaret ederek, kadınları başörtüsü takmaya teşvik ederek ve bürokrasinin kilit noktalarına İslami sempatizanları atayarak laik kurumu altüst etmiştir. Böylesi bir siyasal atmosferde Atatürk'ün temel ilkelerinden olan laiklik kavramı, devrilme tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Kendini Atatürk'ün mirasının bekçisi olarak gören ordu da boş durmayınca, genelkurmay 1997'de Erbakan'a baskı yaparak onu başbakanlıktan istifa ettirmiştir. İslami örgütleri siyasal arenadan dışlama girişimi 1998'de Anayasa Mahkemesi kararıyla uygulanmış ve Refah Partisi yasaklanmış, eski başbakan Erbakan ile yedi üyesine beş yıl siyaset yasağı getirilmişti.

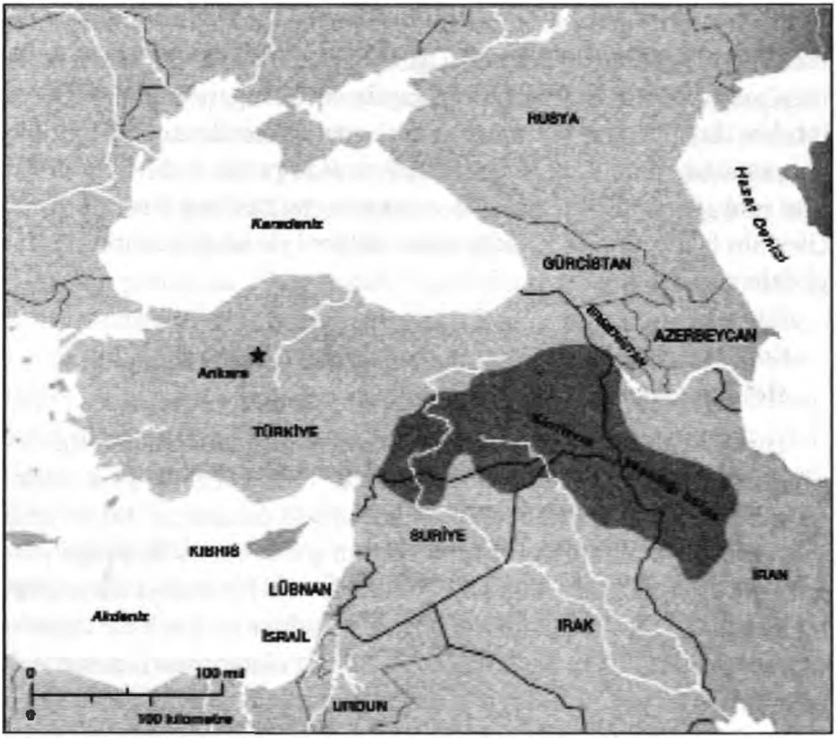
Ordu Atatürk'ün laik mirasını savunurken, yine onun mirasının temel ilkelerinden demokrasiyi göz ardı etmiş olabilir. Genelkurmay, anayasasında laikliğe vurgu yapılan bir devlette İslamiyet'in rolünden duyulan kaygıyı yansıtırken, aynı derecede önemli şekilde anayasasında demokrat bir cumhuriyet olduğu yazılı devlette ordunun rolü görmezlikten etmiştir. Aynı süreçte, devletin Kürt milliyetçilerinin faaliyetlerine karşılık vermede sivil ile asker arasındaki çizgi daha da incelmiştir.

Kürt Milliyetçiliği ve Devlet: Demokrasiye Başka Bir Meydan Okuma

Türkiye Cumhuriyeti tarihinde süregelen olaylardan birisi, Kürtlerin bir tür kültürel ve siyasal özerklik elde etme isteği ile Türk devletinin bu özerkliği engelleme çabası arasındaki çatışmadır. Bu çatışma 1984'te başlayarak Türk ordusunun bütün gücüyle karşı koyduğu yaygın bir Kürt ayaklanmasının başlatılmasıyla yeni bir düzeye ulaşmıştır.

Kürtler 10 ila 12 milyon nüfuslarıyla Türkiye'de etnik bir azınlıktır ve toplam nüfusun yaklaşık yüzde 20'sini oluşturmaktadırlar. Ancak Kürtlerin yoğun olduğu güneydoğudaysa çoğunlukturlar (bkz. Harita 24.1) Bu bölge yüzyıllardır Kürtlerin yurdu olmuş, ortak coğrafi alanları ve kendi dilleri onlara komünal bir kimlik kazandırmıştır. Atatürk'ün zamanından günümüze kadar Türkiye devleti, varlığını görmezden gelerek Kürt kimliğini bastırmaya çalışmıştır. Resmi politika Kürtleri hakim Türk etnisitisine asimile olmaya teşvik etmiş, bunu yapanların çoğu hükümete ve politikaya tam olarak girebilmişlerdir. Bunu yapmayanlarsa toplum hayatının dışına itilmişlerdir.

1984'te başlayan ayaklanma, Kürt milliyetçi hareketi içindeki Kürdistan İşçi Partisi (PKK) adlı militan kuruluş tarafından örgütlenmiştir. PKK bir dizi küçük ve büyük istekte bulunduysa da, temel hedefi Türk devletinin çerçevesi ve sınırları içinde Kürt siyasal ve kültürel özerkliğinin tanınmasıydı. Bu federalizm türünde okullar, mahkemeler ve medyada Kürtçe kullanılacaktı. PKK öğretmenleri, memurları ve devlet binaları gibi devleti temsil eden simgeleri hedef alarak, Kürtlerin yaşadığı bölgede normal hayatı imkânsız kılan bir cinayet ve yıkım kampanyasına başladı. İşyerleri kapandı, devlet işlemez hale geldi ve zaten yoksul bir kesim olan güneydoğu Türkiye büyük kentlerin tüketici sınıflarının refahından daha da uzaklaştı.

Harita 24.1 Kürtlerin yaşadığı bölgeler. Haritada koyu renkle gösterilen kısım, Kürtlerin nüfusun çoğunluğunu oluşturduğu yerlerdir. Bu bölge dört egemen devletin (Türkiye, Suriye, Irak ve İran) sınırları içinde kalmaktadır.

Türkiye'nin sivil ve askeri kurumları açısından Kürt ayaklanması, devletin bütünlüğüne ve Kemalist mirasa tehditti ve yetkililer bu isyanı bastırmaya kararlıydılar. 1990'lar boyunca hükümet Kürt bölgelerinin büyük kısmını sıkıyönetim altında tuttu ve orduya gerekli gördüğü önlemleri uygulama serbestisi verdi. Bu önlemler gayet sert oldu. Askerler köyleri boşalttılar, geniş ekin ve orman alanlarını yaktılar. 1990'ların sonunda 2.300 Kürt köyünün boşaltıldığı ve 2 milyondan fazla Kürdün kaçtığı ya da yer değiştirmeye zorlandığı tahmin edilmektedir.

Genelkurmay'ın Kürt kampanyasını yürütmesinde demokratik ilkelere bir tehdit olduğu aşikardı. Askerler Kürt meselesinin askeri bir konu olduğu ve sadece askeri yöntemlerle çözümleneceğini iddia ediyorlardı. Askerler siyasal sisteme baskı yaparak sivil politikacıların Kürtlere karşı kampanyada kendilerini serbest bırakmasını istedi-

ler. Bu girişimler başarılı oldu ve 1990'ların sonunda Genelkurmay, Kürtler konusunda operasyonların yanı sıra politikayı da ele aldı.

Türkiye'nin Sıkıntılı Dış İlişkileri

Türkiye'nin NATO üyeliği, Batı'dan askeri ve ekonomik yardım alması, Batı Avrupa'yla büyük ticaret hacmi ve 1991 Körfez Savaşı'ndan müttefik koalisyonunu desteklemesi, ülkenin dış ilişkileriyle ekonomik kalkınması arasındaki yakın ilişkiyi belirlemiştir. Türkiye'nin kalkınma stratejileri Batı Avrupa'ya yönelikti ve yönetici çevreleri Türkiye'nin Avrupa Birliği'nin tam üyesi olacağını tahmin ediyorlardı. Ancak Türkiye'nin Kürtlere karşı askeri harekâtı ve buna ilişkin olarak aldığı iç güvenlik önlemleri, Türkiye'nin insan haklarını ihlal ettiği ve demokrasisinin sallanan temellere oturmuş olduğu şeklindeki Avrupa eleştirilerine zemin hazırladı. Avrupalı ekonomistler Türkiye ekonomisinin daha varlıklı ülkelerden büyük sübvansiyonlar almadan ülkenin Avrupa Birliği'ne katılacak kadar kalkınmış olup olmadığını sorgulamaktaydılar.

1999'da Türkiye'nin iç politikası ile AB üyeliği umutları arasındaki gerginlik iyice arttı. O yıl bir Türk komando timi, Kürt PKK lideri Abdullah Öcalan'ı Kenya'da yakaladı. Öcalan vatana ihanetten yargılandı ve ölüme mahkûm edildi. Fakat Öcalan mahkemede uzlaşmacı bir tavır sergiledi ve PKK ayaklanmasının sona erdirilmesi çağrısında bulundu. Taraftarlarının çoğu buna uydular ve tek taraflı ateşkes ilan ederek PKK güçlerini Türkiye'den Irak, Suriye ve İran'daki üslerine çektiler. Kürt kentlerinde hayat giderek normale döndü ve PKK ile Türkiye Cumhuriyeti'ni bölen konular üzerinde kalıcı bir uzlaşma umudu doğdu. Ancak bu noktada başbakan Bülent Ecevit'in yeni seçilen hükümeti, Öcalan ikilemiyle karşı karşıya kaldı. Türkiye'de kamuoyu PKK liderinin idamını istiyorsa da, Avrupa Birliği üyeleri Türkiye'nin ölüm cezası uygulamasının insan hakları geçmişi konusunda sorun yaratacağı ve AB üyeliğine adaylığının olumsuz yönde etkileneceği uyarısında bulundular.

Bu ikilem 2002'ye kadar sürdü, o tarihte parlamento ölüm cezasını kaldırdı ve Öcalan'ın cezası ağırlaştırılmış ömür boyu hapse çevrildi. Ancak parlamentodaki oylama herhangi bir şeyi çözümlemiş değildi. Hükümet hâlâ PKK isteklerine cevap vermemişti ve Türkiye'nin AB adaylığı hâlâ askıdaydı.

Türkiye'nin bölgesel ilişkileri ve Avrupa'daki izlenimi, bir türlü çözümlenemeyen Kıbrıs sorununun sıkıntısını taşıyordu. Adanın Türk ve Rum kısımlarını birleştirme görüşleri, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti liderliğinin egemenlikten vazgeçmemeleri sebebiyle 1998'de kesilmişti. Türkiye adanın kuzeyinde 35 bin asker bulundurmaya devam ediyordu ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ni tanıyan tek devletti.

2002 Seçimlerinde Siyasal İslam'ın Dönüşü

Türk Genelkurmayı İslami eğilimli siyasal faaliyetin yayılmasını sınırlamak istese de, subaylar Türk halkının duygularını kontrol altına alamazlardı. 2002 yılı sonbaharındaki seçimde Recep Tayyip Erdoğan'ın liderliğindeki Adalet ve Kalkınma Partisi, 550 sandalyelik mecliste 363 sandalye aldı. Cumhuriyet Halk Partisi 178, bağımsızlar da 9 milletvekilliği kazandılar. Bir tek kampanyada Türkiye'nin bölünmüş çok partili sistemi değişmişti ve Türkiye hiç olmazsa geçici bir süreliğine iki partili devlet haline gelmişti. Türk halkı mevcut partileri reddederek 1990'ların politikalarıyla ilişkilendirilen ekonomik ve siyasal belirsizliğe bir son vermişti. Halk AKP'nin özellikle ılımlı İslam yaklaşımı ile sosyal reform platformunu çekici bulmuştu. Ancak askerler ve ülkenin yenilgiye uğramış laik politikacıları arasında kaygı uyandıran da partinin bu niteliğiydi. AKP, İslami kökleri olan laik bir parti olduğunu iddia ediyordu ve Erdoğan da söz ve din özgürlüğünün güçlendirilmesi gerektiğini söylemekteydi. Ancak Erdoğan'ın 1997'de bir siyasal toplantıda İslamcı bir şiir okumaktan dolayı tutuklandığı da ortadaydı. Ayrıca Erdoğan, Türkiye'nin en sembolik konularından biri olan üniversiteler dahil, devlet kurumlarında türban yasağından söz ederken bu konuyu ele almak istediğini ifade etmişti.

Erdoğan, Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne üye olmasını da önemsiyordu ve Türkiye'nin bu kuruluşa girmesini hızlandırmak için adımlar atmaktaydı. İslami selefi Erbakan'ın ilk resmi ziyaretini İran'a yapmasının aksine Erdoğan, partisi iktidara gelir gelmez Avrupa başkentlerini dolaştı. Ne var ki, Türkiye'nin insan hakları yasalarını AB standartlarına uydurmaya yönelik programı, ABD'nin 2003'te Irak'ı işgaline ilişkin diplomasi girişimleriyle kesintiye uğramıştır. Bu kitap yazıldığı sırada AKP'nin Kıbrıs, Kürt sorunu, ve kendi İslamcı gündeminin boyutları sorunları belirsizliğini korumaktaydı.

1990'larda İran

Siyasal muhalefet Türkiye'de kendini İslami terimlerle ifade ederken İran'da farklı bir model ortaya çıkmış, kentli bir kesim hükümetin müdahaleci İslamileştirme politikalarından duyduğu hoşnutsuzluğu Batı popüler kültürüne hayranlık ve laik davranışlar şeklinde göstermiştir.

Ayetullah Humeyni'nin 1989'da ölümünden sonra halkın baskısı ve ekonomik gereklilik, rejimi politikalarından bazılarını ılımlaştırmak zorunda bırakmıştı. Humeyni'nin en üstün İslami hukukçu olarak yerine geçen Ayetullah Hamaney ve İran'ın cumhurbaşkanı Ali Ekber Rafsancani (1989-1997), daha radikal ulemanın devletin daha fazla kontrolünü ele geçirmesini önlemek için huzursuz bir ittifak kurdular. 1989'da birtakım anayasal eklerle başbakanlık makamını kaldırarak cumhurbaşkanının yetkilerini genişlettiler. Ancak bu değişiklikler İslami hukukçunun gücünü azaltmadı ve o yine silahlı kuvvetler, savaş ve barış yapma, dış politikaya yön verme ve istediği zaman yasama sürecine müdahale haklarını korudu.

Cumhurbaşkanı Rafsancani, Hamaney'in desteğiyle İran'ın iç ve dış politikalarında değişiklikler yaptı. Irak'la uzun savaşın sonunda ekonominin iyileşmesi de uzun sürmüştü ve ülke yaygın işsizlik, düşük hayat standardı, azalan petrol gelirleri ve yüzde 3.9 gibi ürkütücü bir nüfus artışıyla karşı karşıya kalmıştı. Kentli yoksullar ve alt orta sınıftan oluşan rejimin halk desteğinin özgün tabanı, ekonomik sıkıntılardan en çok zarar gören gruptu. Rafsancani, İslam Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında millileştirilen şirketlerin çoğunu özelleştirerek ve ekonominin başına nitelikli teknokratlar getirerek güven sağlamaya çalıştı.

Ekonomik ihtiyaçlar hükümeti ülkenin diplomatik tecridine son vermeye itti. 1990-1991 Körfez krizi sırasında İran, Suudi Arabistan'la diplomatik ilişkileri tekrar kurup, devriminin ihraç edilir bir şey olmadığını vurgulayarak bölgesel ilişkilerini düzeltmeye çalıştı. Humeyni'nin politikalarından iyice ayrılarak Uluslararası Para Fonu'ndan kredi istedi ve yabancı yatırımını teşvik etti.

Rafsancani ile kendisini destekleyenlerin getirdikleri değişiklikler direnişle karşılaştı ve İslam Cumhuriyeti'nin gelecekteki yönelişi üzerindeki mücadeleyi yoğunlaştırdı. Bir yanda İslam Cumhuriyeti'nin ayakta kalmasına bağlı, ama küresel ekonomi gerçeği ve etkili

bir hükümetin gereklerine uygun olarak hükümet politikasına yeni bir yön vermek isteyen Rafsancani gibi ulema vardı. Bunların karşısında da, toplumun İslamileştirilmesini derinleştirmek, hükümet üzerindeki kontrollerini sürdürmek ve en büyük İslam hukukçusunun anayasal yetkilerine dokunulmamasını isteyen radikal ulema grupları. Bu iki karşıt görüşün mücadele alanı meclisti. Meclis oturumlarının radyodan canlı olarak yayınlanması, halkın, hükümete muhalefeti ve ekonomik ve toplumsal konulardaki anlaşmazlıkları duyması açısından elinde olan tek fırsattı. Meclisteki tartışmalar halkın hükümetin tutumunun ille de kabul edilmeyeceğini ve ulema safları içinde de muhalefet olduğunu öğrenmesine katkıda bulundu.

Cumhurbaşkanı Rafsancani'nin ekonomik düzlemde dış dünyaya açılışı ve sosyal davranışlar hakkında hükümetinin daha gevşek bir tutum benimsemesi, kısmen ülkenin hakimi olarak ulemanın icraatına halkın duyduğu düş kırıklığından kaynaklanmaktaydı. Bu düş kırıklığı ifadesini tam olarak 1997 cumhurbaşkanlığı seçiminde buldu.

1997 ve 2000 Seçimlerinin Önemi

1997 cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Hamaney'in desteğine sahip hükümet adayı, hoşgörü, toplumsal reform ve kamu hayatında kadınlara daha fazla rol tanınması yönünde kampanya yapan Muhammed Hatemi karşısında ağır bir yenilgi aldı. Hatemi'nin zaferi rejime indirilen sert bir tokattı; Hatemi oyların yüzde 69'unu almıştı ve İslam Cumhuriyeti'nin uygulamalarından dışlandıklarını hisseden gençler ve kadınlardan büyük destek görmüştü. Bu iki seçmen kesiminin, özellikle de gençlerin Hatemi'yi desteklemesi gelecek açısından önemli sonuçlar doğurabilirdi. İran nüfusunun yüzde 60 ila 70'inin yirmi beş yaş ve altındakilerden oluştuğu tahmin ediliyordu.

Şah rejimini ya da onu deviren devrimi yaşamamış gençler, ulemanın Batı karşıtı davranışlarını benimsemiyorlardı ve devletin günlük hayatlarında dayatmaya çalıştığı İslamileştirmeden hoşnut değillerdi. Bekâr ya da akraba olmayan erkeklerle kadınlar arasındaki her tür ilişkiyi ahlâksızlık olarak niteleyen sosyal kurallardan, geceleri yasak Batı müziği dinleyen ya da ithal video filmi ya da uydu televizyonu izleyen insan avlamak için kent sokaklarında devriye gezen polisten ve gönüllülerden bıkmışlardı. İnsanlar Hatemi'nin seçilme-

sinden önce bile Tahran'ın yeraltı pazarında yasadışı mal satın almaktan, evlerinde pek de kolaylıkla gizlenemeyen uydu çanak antenler bulundurmaya kadar bir sürü sosyal kurala karşı gelmekteydi.

Umut beslenen kişi, bir ulema ama dünyevi biriydi. Eğitimini Kum'da almışsa da, felsefe ve eğitim diplomaları vardı. Reformcu ulemanın çoğu gibi İslami Cumhuriyet kavramına, siyasal ve toplumsal hayatta İslami referans çerçevesinin korunmasına bağlıydı. Devrimin kazançlarını sürdürmek için politikalarından memnun olmayan grupların desteğini alarak İslam Cumhuriyeti'nin çekiciliğini arttırmak gerektiğini biliyordu. Kadınları ve gençleri dışlanmış yabancılar yerine, İslami sistemin yapısı içine almayı istiyordu. Hatemi, cumhurbaşkanlığının birinci döneminde basına ve medyaya daha fazla özgürlük vererek ve sosyal ahlâk kurallarını uygulayan birimlerin faaliyetlerini kısarak bir derece başarı kazandı.

Hatemi halk desteği tabanını genişletmeye çalışırken, iktidarlarını ve onun getirdiği maddi çıkarları kaybetmek istemeyen radikal ulemayla siyasal bir çatışmaya girdi. İslam Cumhuriyeti'nin politikalarının çoğu gibi, bu mücadele Hatemi ile hasımlarının İran-ABD ilişkilerindeki farklı görüşleriyle kendini belli ediyordu. Hatemi Washington'ın tutumunu yumuşatmak amacıyla 1998 başlarında devrim sonrası dönemde bir İran cumhurbaşkanından görülmeyecek bir adım attı: CNN'e röportaj vermeye razı oldu ve röportaj sırasında İran ile ABD halkı arasında diyalog çağrısında bulunarak, iki ülke arasında görüşmelerin mümkün olduğunu söyledi. Röportajdan hemen sonra İslami hukukçu Hamaney, ABD'yi suçlayan ve İran'ın onunla uzlaşma niyeti olmadığını bildiren bir vaaz verince ulema liderleri arasındaki gerginlikler su yüzüne çıktı.

Halkın iktidardaki seçkinlere karşı duyduğu hoşnutsuzluk kendini 2000 yılı seçimlerinde de gösterdi ve reformcu adaylar mecliste üçte iki çoğunluğu sağladılar. Öncülük yine ekonomik kalkınma, daha fazla söz özgürlüğü ve sosyal konularda dini hukukun rolünün azaltılmasını isteyen kadınlar ve gençlerdeydi. Değişime yatkın parlamenter bir çoğunluk olmasına rağmen Hatemi kendisini destekleyenlerin bekledikleri reformcu yasaları çıkaramadı. Reformcuların büyük sorunu, 2000 seçimlerinin yarattığı muhafazakâr dalgaydı. Hamaney, adli makamlar, medya ve paramiliter örgütler üzerindeki yetkisini kullanarak reformcu gazeteleri kapattırdı, muhalif gazeteci ve aydınları tutuklattı, reform yanlısı öğrenci gösterilerini dağıttı ve

mecliste mevcut yasaları değiştirme tekliflerini önledi. Bu eşit olmayan yarışmada, anayasada yer alan otoriter-demokratik eğilimler tam olarak gözler önüne serilmişti. Reformcular, demokratik seçimle gelmiş parlamenterler olarak halkın isteklerini temsil ettiklerini, bu isteklerin daha hoşgörülü ve daha az otoriter bir devletten yana olduğunu iddia ediyorlardı. Daha önce belirtildiği üzere, anayasa on iki üyeli Muhafızlar Konseyi'ne meclisten çıkan bütün yasaların İslami ilkelere uygunluğunu denetleme yetkisi veriyordu. Hatemi'nin cumhurbaşkanlığında konsey İslami ilkelere öncelik verdi. Ayrıca, İslami hukukçunun Konsey'in kararlarını veto yetkisi vardı. Bu anayasal kısıtlamalar içinde Hatemi ile kendisini destekleyenlerin, atanmış yetkililerin yetkilerini azaltacak bir yasa çıkarmaları imkânsızdı.

Hatemi, hem siyasal hem de ekonomik alanda başarısızlıklarına rağmen 2001 cumhurbaşkanlığı seçiminde tekrar büyük bir zafer kazandı. Rejim, Hatemi'nin zaferine bir yıl öncekinden daha yaygın bir baskı politikasına yönelerek karşılık verdi. Tutuklamalar, gazete kapatmalar ve gönüllü gözcülerin şiddetini teşvik etme, rejimin silahlarından sadece birkaçıydı. Hatemi'nin ılımlı yaklaşımı, bu baskı eylemleri karşısında özellikle üniversite öğrencileri arasında çekiciliğini kaybetti. Sözünü sakınmayan öğrenci liderleri, rejimin Hatemi'nin istediği gibi içeriden değiştirilemeyeceğini, dikta rejiminin gücünden kendi isteğiyle vazgeçmeyeceğini ifade etmeye koyuldular. Öğrenci sözcüleri böyle bir dille, halkın seçtiği cumhurbaşkanı ve meclis ile devletin resmi politikasına karar verip iktidarı elinde tutan ve kendi kendilerini atamış ulema arasındaki derin uçurumu ortaya koyuyordu. 2003 yazında bu uçurumun nasıl kapanacağı, hatta kapanıp kapanamayacağı belli değildi.

Ulemanın karşı karşıya kaldığı sorunlar bölgenin laik rejimlerinde de gözleniyordu. Devlet denetimi, ekonomide kötü yönetim ve istihdam güçlüğü ile yabancılaşmış, huzursuz bir genç nüfus, kendilerine gelecek vermeyen mevcut rejimi suçlamaktaydı. Ancak Mısır'da ve bir dereceye kadar Türkiye'de nüfusun memnun olmayan unsurları, sosyal adalet ve ekonomik fırsat adına İslami hükümeti ve şeriatı istemekteydiler. İran'da muhalif güçlerin devletin ulema kontrolünden çıkarılması ve bir dereceye kadar laik yasalarla aynı hedefe varmaları mümkün müydü? 1979'dan bu yana İran siyasal kurumuna yerleştirilmiş olan devrimci Şiilik ideolojisi ne kadar derine inmişse de, gerçek şuydu ki, bu ideoloji ekonomik merdivenin alt

basamağındakilerin hayatlarını düzeltme vaatlerini yerine getirememişti. Orta ve üst sınıf İranlıların çoğu içinse, İslami Cumhuriyet'in politikaları kendilerinin yeni milenyumda yaşamayı arzu ettikleri hayatla bağdaşmamaktaydı.

İSLAMİ EYLEMCİLİKTEN ISRAR: MISIR ÖRNEĞİ

Genel Bakış

Radikal siyasal İslam, ilk zaferini 1979'da İran'da ulemayı iktidara getiren İslam devrimiyle elde etti. Pek çok gözlemci bu devrimi İran'daki duruma özgü ve ülkedeki Şii İslamiyetin rolüne bağlı bir olay sayarlar. İran devriminin kökenleri ve sonucu o ülkeye özgü koşullar bağlamında ele alınmalıysa da, 1979'dan bu yana siyasal İslam'ın İran sınırlarını aştığı ve son otuz yılın en kalıcı Ortadoğu fenomeni haline geldiği de doğrudur. Türk hükümetleri ve Enver Sedat gibi otoriter liderler siyasal Sol'u susturmaya kalkışmışlar ve muhalif grupları, eylemlerini dini örgütler ya da Sağ partilerle yürütmeye kanalize etmişlerdir. Böylece 1990'larda başarısız rejimlere karşı tek muhalefet, ya Türkiye'de olduğu gibi eski partiler ya da militan radikal azınlıklardan gelmiştir. Ilımlı ve şiddet yanlısı İslamcıların eylemlerini aynı anda yaşamış olan Mısır, başarısız bir otoriter rejim ve onun İslami muhalefeti arasındaki etkileşime iyi bir örnektir.

Mübarek Rejiminin Başarısızlıkları

Mısır hakkında 1990'larda yazılan bilimsel araştırmalarda Hüseyin Mübarek'in rejimini tanımlamak için sık sık *çıkmaz, durgunluk, yozlaşma* ve *otoriteryanizm* terimleri kullanılır. Hükümetin böyle nitelendirilmesine bakınca, Mısır halkının 1980'lerin sonunda var olan yönetici seçkinlere karşı hoşnutsuzluğunun arttığı ve halk örgütlerinin devletin yapmayı istemediği, yapamadığı toplumsal düzenlemeyi sağlamak için neden ellerinden gelen çabayı harcadıkları anlaşılır.

ABD Körfez Savaşı'nda müttefik koalisyona katılması nedeniyle borcunun yarısını bağışlayarak ve yılda 2.3 milyar dolarlık bir yardım paketini sürdürerek Mısır'ı ödüllendirmişse de, Mübarek hükümetinin ekonomik performansı başarısız kalmıştır. Hükümet verimsiz devlet sanayi kuruluşlarını özelleştirememiştir. Sonuçta Mısır'ın

üretim kapasitesi düşük kalmış ve giderek küreselleşen piyasada rekabet edememiştir. Ekonomik durgunlukla işsizlik artmış, gerçek ücretlerde düşüş olmuş ve birkaç bin zengin Mısırlı ile genelde halk arasındaki gelir uçurumu büyümüştür. Genç kuşak açısından durumun umutsuzluğuysa, her yıl işgücüne katılan 500 bin Mısırlıdan yarısından azının iş bulabilmesiyle kendini göstermiştir.

Bu kasvetli ekonomik gidişe duyulan kırgınlık, rejimin sürekli siyasal başarısızlıkları ve siyasal katılım fırsatlarını kısıtlama kararlılığıyla daha da ağırlaşmaktaydı. Mübarek, cumhurbaşkanlığının ilk günlerinin liberalleştirme eğilimlerini bırakmış, tek parti-tek lider yönetimine dönmüştü. Hükümet halkın desteklediği muhalefet partilerinin Halk Meclisi'ne girememesi için seçim yasalarını yeniden ele almıştı. Böylece 1995 seçimlerinde hile, oy değiştirme ve muhalefet partilerine kısıtlı kampanya fırsatları, iktidardaki Milli Demokratik Parti'nin milletvekilliklerinin yüzde 94'ünü almasıyla sonuçlanmıştı ki, bu daha şeffaf olan 1987'de aldığı sandalyeden yüzde 68 daha fazlaydı. Yetmiş bir yaşındaki Mübarek'in 1999'da cumhurbaşkanı olarak dördüncü altı yıllık dönemi istemesi, rejime bir otoriter bir görüntü vermekteydi. Mübarek'in başbakanlığa kimseyi atamaması ve böylece kendisinden sonra yerine geçecek birini işaret etmemesi de gerilim yaratmaktaydı. Mübarek'in esin verici bir liderliği olmaması, hiç olmazsa dürüst olduğuna inançla biraz olsun mazur görülmüştü. Ancak 1990'ların başında cumhurbaşkanının ailesinin karıştığı yolsuzluk söylentileri, onun da skandallarla delik deşik olmuş siyasal sınıfın diğer yetkililerinden farksız olduğunu göstermişti ve rejime duyulan düş kırıklığını daha da arttırmıştı.

Halkın Cevabı: İslami Militanlığın İki Modeli

Ekonomik durgunluk, siyasal baskı ve yolsuzluklara karşı Mısırlıların tepkisi, hemen hemen aynı anda ortaya çıkan iki ayrı İslami militanlık akımı şeklinde olmuştur. Birincisinde, İslami militanlar devirmek amacıyla rejime karşı büyük çaplı silahlı ayaklanma başlatmışlardır. Daha önemli olan ikincisinde, yaklaşım mevcut sistem içinde çalışan gönüllü kuruluşlardır. Bu örgütler Mısır toplumu içinde İslami canlanışı kurumlaştırmayı başarmışlardır ki, buna 'sessiz devrim' adı verilmiştir.

1992'de genç İslami radikallerle devlet güvenlik güçleri arasındaki bir dizi çatışma, sonunda rejime karşı tam bir ayaklanmaya dönüşmüştü. Ayaklanmanın sebebi toplumsal ve ekonomikti, ama isyancılar davalarını 1970'lerin İslami hareketlerini hatırlatan bir söylemle dile getiriyorlardı: Hükümetin İslami yasaları uygulamaması Mısır'ı dinsiz bir devlet haline getiriyordu ve bütün gerçek Müslümanlar buna karşı cihada katılmalıydılar. Ayaklanma genelde koordineli olmamakla birlikte, kaynağı, her biri operasyonlarını bağımsız yapan çeşitli gizli radikal İslami örgütleri bünyesinde barındıran Cemaat-ül İslamiye'den gelmişti. Radikaller onlarca polis ve devlet memuru öldürmenin yanı sıra turizm sanayiini yıkarak, rejimi devirmeyi ve böylece ekonomik sıkıntıları arttırmayı amaçlıyorlardı. Turizm, Mısır ekonomisine yılda 3 milyar dolar getiren ve doğrudan ya da dolaylı olarak milyonlarca Mısırlıyı istihdam eden çok önemli bir döviz kaynağıydı. Radikallerin en yıkıcı olayı 1997 sonbaharında gerçekleşti ve İslami aşırılıkçılar Luksor kenti yakınlarında 60 yabancı turisti öldürdüler. Şiddet kurbanı olma korkusu turistleri kaçırıyordu ve 1990'ların sonunda Mısır'ın turizm geliri 2 milyar doların altına düşmüştü. Radikaller kampanyalarını Kahire'nin merkezine taşıyıp turist gruplarına saldırdılar ve İslami militanlığı eleştiren ünlü yorumcu Farac Fuda'yı öldürdüler.

1990'ların isyancılarının aşırı şiddet hareketlerinin sebeplerini soruşturan araştırmacılar, bu insanların demografik profillerinin 1970'lerdeki karşıtlarından farklı olduklarını gördüler. 1990'ların radikalleri daha genç, daha yoksuldular ve aralarında daha az üniversiteli vardı. Onlarınki, ihmal edilmiş kırsal kesimden, büyük kentlerin belediye hizmeti olmayan varoşlarından ve gecekondu mahallelerinden gelen ezilmişlerin isyanı, ülkenin bozulan ekonomisinden en fazla zarar görenlerin isyanıydı. Onlar, 1970'lerin örgütlerinin omurgasını oluşturan hoşnutsuz orta sınıf ve üniversite mezunlarından daha radikal ve daha umutsuzdular.

Mübarek hükümeti radikal tehdide zalimce bir karşılık verdi. Güvenlik güçleri Kahire mahallelerine baskınlar düzenleyip ayaklanmanın en çok desteklendiği Orta ve Yukarı (güney) Mısır köylerini bastılar. Aşırılıkçıları ve sempatizanları, çoğunlukla da onların arkadaş ve akrabalarını tutuklayarak bir sindirme kampanyasına giriştiler ve hukuk hakimiyeti ile insan haklarına göstermelik bile olsa riayet etmeyerek devlet şiddeti uyguladılar. Anti-terörizm yasası

devlete, terörist eylemlerden zanlı sivilleri kararlarının temyiz hakkı olmadığı askeri mahkemelerde yargılama imkânı tanıyordu. 1990'larda yaklaşık yüz sivil askeri mahkemelerce ölüme mahkûm edildi ve binlercesi de gözaltında tutuldu. 1990'ların sonunda devletin sert önlemleri güvenlik güçlerinin Kahire'de radikal faaliyetlerini bastırmasını sağlamışsa da, ayaklanma güney illerinde için için fokurdamaya devam etmekteydi.

Aşırılık yanlılarının hükümeti güç yoluyla devirmeye çalıştıkları sırada Mısır'da ivme kazanmakta olan İslami militanlığın başka bir kolu, genç radikallerin eşgüdümsüz şiddetlerinden daha derin etkiler doğuruyordu. Bu militanlık ılımlı ve muhafazakârdı, genelde siyasal nitelikli değildi; halkın siyasal sürece katılma ve demokrasiye, insan haklarına saygıya ve sosyal adalete dayalı yeni bir toplum kurma arzusunu temsil ediyordu ki, bu hedef zaten Kuran'ın unsurlarını içermekteydi. Bir tek koordine edici örgütün olmayışı, onun yerine Mısır toplumunun çeşitli kesimlerindeki ayrı grupların eylemlerinden oluşması sebebiyle bu merkezci aktivizme bir 'hareket' adı verilemezdi. Ancak kendiliğinden doğmasına ve çeşitliliğine rağmen, ılımlı militanlık başarısını büyük ölçüde Mısır örgütlerinin en esneği olan Müslüman Kardeşler'in örgütlenme kapasitesine borçluydu. Enver Sedat 1970'lerde Müslüman Kardeşler'in tekrar su yüzüne çıkmasına izin verdiğinde, örgüt merkezci ve reformcu bir tutum benimsemiş ve sistem içinde faaliyet göstermeye istekli olduğunu belli etmişti. Örgüt 1990'larda diğer orta sınıf gönüllü örgütleriyle yardım kuruluşları, klinikler, hastaneler, kreşler ve hukuksal yardım dernekleri kurmuş ve böylece mevcut sistemin eksikliklerine işaret etmişti. Ilımlı militanlar tamamen dini olmaktan ziyade toplumsal bir gündemle, genel İslami ilkeleri toplumsal reformla bütünleştirme yolunu seçtiler. Faaliyetleri çağdaş toplumsal ve ekonomik koşullarda İslamiyet'in gerekliliğini göstermek ve ima yoluyla, rejimin bu koşullara karşı yetersizliğini ortaya çıkarmaktı.

1970'lerin İslamcı militanlarıyla 1990'ların sessiz devrimi arasındaki fark, ikincisinin Mısır toplumu içinde derinlemesine kök salmış olarak kurumsallaşmasıydı. Örneğin, Müslüman Kardeşler ve diğer İslamcı ılımlılar avukat, doktor, mühendis ve gazetecilerin meslek kuruluşlarında hakimiyet kazandılar. Sessiz devrimin başka kanıtları da, devletin doğrudan denetimi dışındaki İslami okullar ve özel camilerdeki artıştır. Ilımlı İslami olguyu araştıranlardan çoğu,

bu akımın bütün sosyal sınıflardan ve yaş gruplarından bireyleri kucakladığını ve kadınları da aralarına aldığını iddia etmektedirler. Ilımlı İslamcılığın görünüşünde sosyal militanlık söz konusuysa da, Kuran araştırma gruplarına katılımın çoğalması ve tasavvufun canlanışında kendini gösteren dini boyutlar da çıplak gözle görülebiliyordu.

Ilımlı İslamcılar devletin otoritesiyle rekabete girişmemişlerse de, giderek artan sayıları, demokrasi çağrıları ve etkili alternatif sosyal yardım programları, muhalefet gruplarının ortaya çıkmasını önlemeye kararlı bir rejime tehdit oluşturmaktaydı. Bu nedenle rejim, radikal isyancıların yarattığı kriz ikliminden yararlanarak ılımlılara karşı harekete geçti, gazetecileri ve merkezcilerle ilişkili önemli kişileri tutukladı, medyaya ulaşma imkânlarını kısıtladı ve yayınlarını sansürledi. Tarihçi Raymond William Barker, rejimin şiddet yanlısı militanların yanı sıra ılımlı İslamcılara da saldırısını şöyle anlatmaktadır: "Şiddet yanlısı azınlık güç kullanılarak sindirilebilirse de, bağımlı, yozlaşmış ve hayal gücü olmayan siyasal bir rejim adına yaygın bir şekilde paylaşılan dini ve kültürel değerlere dayanan toplumsal ve siyasal bir gücün varlığı çok daha tehlikelidir; böyle bir güç sadece varlığıyla bile mevcut sistemin yıkıcı bir eleştirisini oluşturur."[107] Baker'a göre, barışçı İslamcı merkezcilere saldırı, rejimin sadece kusurlarını değil, meşruiyet eksikliğini de ortaya çıkarmıştır. Hükümetin ılımlı İslamcıların artan etkisini kontrol altına alma girişimleri, sadece kendisini sosyal-dini bir halk hareketine karşı olarak göstermeye yaramış ve yurttaşlarının çoğunluğundan biraz daha uzaklaştırmıştır.

SONUÇ: İPUÇLARINI BİRLEŞTİRMEK

Bu kitabın son bölümlerinde ele alınan olaylar, merkezi Arap devletleri açısından sadece Ortadoğu'nun 21. yüzyıla girişi tarihinin bir parçası değildir; bunlar aynı zamanda yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasının mirasının ayrılmaz bir parçasıdır. Osmanlı düzeninin son bulması, İngiliz ve Fransız yetkililerinin kendi imparatorluk çıkarları için çizdikleri sınırlarla yeni

107) Raymond William Baker, "Invidious Comparisons: Realism, Postmodern Globalism, and Centrist Islamic Movements in Egypt", ed. John L. Esposito, *Political Islam: Revolution, Radicalism, or Reform*' (Boulder, 1997), s. 128.

Arap devletlerini yaratmıştır. Aradan geçen yıllarda Arap liderleri, o sınırların getirdiği sıkıntılarla uğraşmak zorunda kalmışlar, zaman zaman bunları değiştirmek amacıyla büyük güç harcamışlardır. Arap Ortadoğu'sunda Osmanlı sonrası örnekler, kısmen bölge sakinlerinin ihtiyaçlarına uymayan dıştan zorlama koşullara tepkilerle şekillenmiştir.

Bağımsızlık döneminin Nasır ve taklitçilerinin temsil ettikleri ilk reformcu dalgası, halkın ihtiyaçlarına daha uygun bir toplum yaratmak için planlı ekonomiler, yeni sosyal yardım sistemleri, toprak reformu politikaları getirmişler, eğitim fırsatlarını genişletmişler ve Sovyetler Birliği'yle resmi ve gayri resmi ittifaklara girmişlerdir. Ancak devletin yönettiği sanayi kuruluşları verimli olmamıştır; bir sonraki Arap liderler kuşağı sınırlı serbest piyasa ekonomilerini benimserken devletin işlettiği fabrikaları da korumuşlardır ve bu da giderek küreselleşen ekonomide halklarına bir yarar sağlamamıştır. Ayrıca, yeni eğitim sistemleri -özellikle Mısır'da- kısa zamanda aşırı kalabalıklaşmış kesimin ihtiyaçlarını karşılayamayınça, üniversite mezunlarının istihdam beklentileri de karşılanamamıştır. Sosyal yardım sistemleri bazı devletlere aşırı pahalıya olurken, siyasal gerekçelerle iptal edilmeleri imkânsızlaşmıştır. 1991'de Sovyetler Birliği ortadan kalkınca bölgenin bütün devletleri ABD'nin hegemonya gücüyle yüz yüze gelmişlerdir.

Tek kişinin hakimiyetinde tek parti rejimlerinin kurulmasıyla birlikte yeni popülizm çağının siyasal umutları sona ermiştir. Bu eğilim 1950'lerde başlamış olup günümüzde devam etmektedir. Gerçekten de Körfez Savaşı sonrasının çarpıcı örneklerinden birisi, o çatışmanın bölgenin siyasal hatlarını ne kadar az değiştirdiğidir. Saddam Hüseyin'in 2003 ABD-İngiltere işgaline kadar Irak'ta iktidarda kalmasının yanı sıra Mısır'da ve Körfez monarşilerinin çoğunda aynı yaşlı liderler görev başındadır. Suriye'de Beşar Esat'ın rejimi babasınınkinden pek farklı olmamıştır ve 2003'te gücü epey eksilmişse de, Yaser Arafat hâlâ *[bu kitabın yazıldığı sırada]* Filistin yönetiminin başındadır. Bazı gözlemciler 1990'ların başlarında pek çok Arap devletindeki gönüllü örgütlerinin fazlalığının, yaklaşan siyasal liberalleşmenin işareti olduğunu söylerlerse de, kanıtlar bu iddiayı doğrulamamaktadır. Bireysel özgürlüklerin ve siyasal serbestinin meşru olmayan kemikleşmiş rejimlerce bastırılmaya devam edilmesi, Mısır ve Körfez monarşileri gibi devletlerde iktidarın

barışçıl geçişi vaadini taşımamaktadır. Kaldı ki, Suriye örneğinde olduğu gibi rakipsiz bir liderlik geçişi, sıkı denetim altında olan siyasal hayatın gevşetilmesi anlamına gelmektedir. Beşar Esat 2000'de ölen babasının yerine geçtiğinde eleştirmenler Suriye'nin 'veraset cumhuriyeti' statüsüne ulaştığını söylemişlerdi. Hüsnü Mübarek'in de oğlu Cemal'i benzer bir iktidar devri için hazırladığını gösteren kanıtlar, bir zamanlar ileri gelen reformcu Arap cumhuriyeti olmakla övünen bir Mısır devletinde, sadece hanedan düzenlemelerine güvenen kapalı bir siyasal sistemin varlığını göstermektedir.

Arap devletleri dışında İran, başarılı İslami devriminin yirmi beşinci yılına dünyevi konuların müdahalesinden kaçınamadan girmektedir. Genel olarak halk ve özellikle de ülkenin kalabalık ve huzursuz genç nüfusu nezdinde, hükümetin ekonomik refahı sağlayamamış olması ideolojisinden daha önemlidir. Ulema rejimi de müdahaleci İslamileştirme eylemleri, kısıtlayıcı ve kapalı kültürel politikaları nedeniyle muhalefet görmektedir. Bu saptamayı yapmak, çağdaş İran tarihinin çok önemli bir unsuru olan Şiiliğin çekiciliğini kaybetmekte olduğu ya da laikliğin yükselişe geçtiğini söylemek anlamına gelmez. Daha ziyade, İran'ın da diğer devletler gibi halkının manevi olduğu kadar maddi ihtiyaçlarını tatmin etmesi gerektiği ortaya çıkmıştır. Devrimci Şii söylemini ve ABD karşıtı slogancılığı maddi refaha dönüştüremeyen şimdiki rejim, alternatif hükümet şekilleri ve daha fazla ifade özgürlüğü arayan bir muhalefet dalgası yaratmıştır. İslami Cumhuriyet nispeten kısa tarihinin çok önemli bir yol kavşağındadır.

1950'de başarılı bir şekilde çok partili sisteme geçen Türkiye, 1990'larda aşırı fazla partinin varlığının sıkıntısını çekmiştir. Partilerin çokluğu siyasal grupların halkın beklentilerini karşılamadaki başarısızlıklarını yansıtmaktadır. Sonuçta insanlar, desteklerini aralarında İslamcı örgütlerin de bulunduğu daha dar gündemli partilere vermişlerdir. Mecliste hiçbir parti çoğunluğu elde edemeyince Türkiye, geçmişte kaosu önlemek amacıyla müdahale eden ordunun dikkatli gözetimi altında bir koalisyondan diğerine sürüklenmiştir. 2002'de Adalet ve Kalkınma Partisi'nin beklenmedik zaferiyle Türkiye iki partili siyasal istikrara dönmüştür, ancak o zaman da yeni hükümetin İslam'a yönelik yasalar konusundaki niyetleri sorgulanmaya başlamıştır.

Ortadoğu bir bütün olarak ve içindeki devletler itibariyle daha önce de tarihinde sıkıntılı anlar yaşamıştır ve bunların hepsini atlatmayı başarmıştır. Şimdiki durum karşısında halkın hoşnutsuzluğu yaygınken ve bir tek dış güç (ABD) herkesi dışlayan ve istenmeyen bir hakimiyet kurmuşken, 21. yüzyılın bu ilk yılları bölgenin yakın geçmişiyle etkileşiminde yeni bir kritik anı temsil etmektedir. Bu, bir tereddüt izlenimi uyandıran, bölge boyunca çok kalabalık insan topluluklarının sıkıntıları karşısında pasif kalma ve kendilerini bu duruma sokan güçleri reddetme istekleri arasında bırakan bir etkileşimdir. Bu etkileşimde insan hangi yönü görürse görsün, gelecek on yılda Ortadoğu barış ve istikrarı adına belirli bir ihtiyat payı bırakmadan yakın geçmişi incelemek güçtür.

SONSÖZ

Bu kitap amaçlandığı gibi öncelikle tarih kitabı olarak okunsun diye düşünülmüşse de, bence 21. yüzyılın ilk yıllarının çok uzun vadeli gelişmeleri burada sözü edilmeden geçilemeyek kadar ortak hafızaya yerleşmiştir. Bu olayların uzun vadeli yönünü analitik olarak düşünmek için zaman (2003 sonbaharı) henüz erken olmakla birlikte, bu gelişmelerin ani etkisi çok büyük olmuştur. Söz konusu olayların Ortadoğu'nun politikalarıyla toplumlarının yerleşmiş tarihi modellerini yeni ve sıkıntılı yönlere yöneltme potansiyelleri bulunduğu gibi, ABD'nin Ortadoğu'yla ilişkilerini de sorgulamaya açacaktır.

Bu bölümde incelenen başlıca konular şunlardır: 11 Eylül 2001'de Pentagon'a ve New York'ta Dünya Ticaret Merkezi kulelerine yönelik saldırılar ve bunları gerçekleştiren örgütün yapısı; Amerika'nın bu korkunç eyleme tepkisi ve başkan George W. Bush dö-

neminde Amerika'nın diplomatik ve askeri tek taraflılığının yoğunlaştırılması; son olarak da ABD liderliğinde Irak'ın işgali ve Saddam Hüseyin rejiminin devrilmesiden sonraki dönem.

El Kaide'nin kuruluşuna ve ABD'nin Saddam Hüseyin'in Irak rejimine duyduğu antipatiye götüren koşullar, belirli eylemlerle ortaya çıkmadan çok önce zaten gözlenen bir durumu yansıtmaktaydı. Şu halde bu Sonsöz'ün amacı sadece olayları sıralamak değil, aynı zamanda onları yakın tarih bağlamında yerlerine oturtmaktır.

EL KAİDE VE 11 EYLÜL 2001 SALDIRILARI

11 Eylül, başka tanım istemeyen bir tarihtir; bu tarih halk diline değişen bir dünyanın dönüm noktası olarak girmiştir. O gün 19 kişi dört ticari uçağı kaçırmışlar ve uçan bombalara dönüştürmüşlerdir. Uçaklardan biri Pentagon'a, ikisi New York City'de iki Dünya Ticaret Merkezi kulesine çarpmış, biri de bir tarlaya düşmüştür. Her iki bina da kısa süre sonra çökmüş, binlerce masum insan ölmüştür. O günün ölü sayısı, dört uçağın yolcuları içinde olmak üzere 3.200'dür.

Amerikan kamuoyunun o günün olaylarının önemi ve boyutlarını kavrayışında şok ile öfke iç içe geçmişti. Başkan Bush 'terörizme karşı savaş' ilan etmiş ve kitle cinayetlerinin planlayıcılarını adalet önüne çıkarmaya yemin etmişti. Ancak bunlar kimlerdi ve nasıl bulunacaklardı? Uçak kaçıranların 15'i Suudi kökenli, 4'ü Mısırlıydı ve hepsi de başında zengin bir Suudi sürgün olan Usame bin Ladin'in bulunduğu el-Kaide adlı İslami terörist örgütüyle ilişkiliydiler. Bin Ladin, kendisine göre Amerika'nın İslam karşıtı dış politikası ve İslam ülkelerinin çoğundaki iktidar seçkinlerinin İslami olmayan politikalarına kızarak, zengin bir jet sosyetesi üyesiyken ciddi ve radikal bir Müslüman teröriste dönüşmüştü. Adı daha önce ABD hedeflerine yapılan saldırılarla bağlantılıydı ve Bush yönetimi 11 Eylül olaylarının ardındaki beynin o olduğunu iddia etti.

Bin Ladin'in üssü Afganistan'daydı; iktidardaki Taliban rejimi kendisini koruyor ve el-Kaide'nin örgütsel faaliyetlerine izin veriyordu. 1996 ila 2000 yılları arasında Afganistan'da denetimini pekiştiren Taliban korkunç bir iç savaş sonunda iktidara gelmişti; kadınların eğitimini yasaklayan, televizyonları ağaçlara asan ve genelde dinin dar bir yorumunu izleyip bunu ülkeye zorla kabul ettirmeye

çalışan İslami bir rejimdi. Başkan Bush 2001 Ekim ayında terörizmle savaşı Afganistan'ı işgal ile bin Ladin'in yakalanması ve terörist örgütleri barındıran diğer devletlere örnek olması için başlattı. Bu hareket uluslararası toplumdan büyük destek gördü ve 37 devlet ya asker verdi, ya da başka türlü yardımda bulundu.

Askeri harekât Taliban'ı devirdi ama Usame bin Ladin yakalanamadı ve işgalden iki yıl sonra bile nerede bulunduğu saptanamadı. ABD ve müttefikleri Afganistan'a dost bir rejim yerleştirdiler, fakat Washington ülkeyi yeniden inşa edeceğine dair verdiği sözü tutmadı. Sonuçta bölgesel savaş beyleri, güçlerinin büyük bir kısmını korudular; büyük toplumsal ve ekonomik reformlar başkent Kabil'le sınırlı kaldı. Kaba askeri güç, özellikle Amerikan hava gücü Taliban'ı dağıtmış ve el-Kaide ağlarını bozmuştu, ne var ki imha edebilmiş değildi. 2003 Eylül ayında Taliban yeniden toparlanmış ve koalisyon güçleriyle çarpışmaya girmişti. Afganistan'da yabancı askerlerin bulunuşu yerel direniş adına bir çağrı oluyor, el-Kaide liderlerinin kendi özel cihadına adam bulmasını kolaylaştırıyordu.

11 Eylül'ün sebeplerini bir tek kaynağa indirgemek basite kaçmak olur. Müslümanların çoğunun içinde yaşadıkları sefalet ve umutsuzluk kendilerini el-Kaide saflarına iterken, MacDonalds ve KFC gibi Amerikan ikonlarının Arap kentlerine ve İslam dünyasına yayılması müdahaleci ve kültürel açıdan yıkıcı görünüyor, yerli geleneklerin aleyhine olan ABD tüketimciliğinin yaygınlaştığını vurguluyordu. Ortadoğu'da çok iyi karşılanmamış olup, toplumsal ve ekonomik iyileşme sağlamamış olan küreselleşme, İslami duyarlılıkları tehdit eden bir başka yabancılaşma kaynağı sayılmaktaydı. Doğal olarak bu olgular bölgeden bölgeye ve kişiden kişiye değişirse de, öğrenim görmüş orta sınıflar içinde bile Batı ve özellikle Amerikan popüler kültürünün yayılması karşısında bir huzursuzluk duygusu gözleniyordu. Ancak 11 Eylül, El-Kaide ve Ortadoğu arasındaki en önemli bağ, ABD dış politikası ve ABD'nin kendisinin algılamalarına kadar izlenebilir. 11 Eylül saldırıları Amerika'da kısa süreli bir içe dönüşe yol açmış ve burada en önemli soru, 'Bizden neden bu kadar nefret ediyorlar'? olmuştu. Amerikalıların çoğu ülkelerinin politikalarının böylesine öldürücü bir misilleme yaratacak kadar öfke ve çaresizlik uyandırabileceğini şaşkınlıkla karşılamışlardı. Ancak bu kitabın başka yerlerinde de gördüğümüz gibi, yakın tarih ABD politikasının Arap ve İslami kamuoyuna duyarsız, hatta habersiz olduğu-

nu göstermiştir. Bin Ladin'in kendisi şu şikayetleri dile getirmiştir: ABD'nin Filistin-İsrail anlaşmazlığındaki tutumu, Irak'a ekonomik yaptırımların devamının Amerika tarafından desteklenmesi ve bunların Irak halkına getirdiği sıkıntılar ile Amerika'nın Suudi Arabistan'da asker bulundurmasının kutsal Mekke ve Medine şehirlerine bir hakaret oluşturması. Bu şikayetlerden birincisi, en büyük Amerikan karşıtı tepkiyi doğurmuştu. Ortadoğu'da ve ötesinde Amerika'nın İsrail'i kayıtsız şartsız desteklemesi, sömürgeci İsrail'in kurbanları olarak görülen Filistinliler adına köklü bir sempati yaratmıştı. Filistin davasına destek, Arapların ve Müslümanların bilincine yerleşmişti ve kendileri otoriter rejimler altında yaşayan Araplar, Filistinlilerin öfke ve çaresizlik duygularını paylaşmaktaydılar. Shibley Telhami ve diğerlerinin belirttikleri gibi, bu tür duyguların genelde liderler tarafından Filistin davasını desteklemekten ziyade kendi rejimlerini pekiştirmekte kullanıldıkları doğruysa da, böyle kolaylıkla ulaşılabilen duyguların varlığı, Amerikan karşıtlığı söyleminin önemli bir unsurunu oluşturmuştur. Bunlar 1948'den beri Arap ve Müslüman kolektif bilincine yerleşmiştir ve 1967'den bu yana yoğunlaşmış daha büyük kimlik meselesine işaret etmektedir. Telhami'nin dediği gibi, işgal altındaki Batı Şeria ve Gazze Şeridi, "Arap tarihinin ıstıraplı bir dönemini hatırlatan açık bir yaraya benzer".[108] Bu anlamda ele alındığında, Araplarla Müslümanların işgal altındaki Filistin topraklarındaki koşullara karşı tavırları, sömürgecilik çağının sona erdirilmesi çağrısıdır.[109]

El-Kaide yeni bir olguydu; milli sınırları kaldırıp Taliban rejimi gibi İslami bir düzen kurmak isteyen, herhangi bir devlete bağlı olmayan uluslararası bir terörist ağıydı. Bin Ladin'in nihai hedefi Suudi ve Mısır rejimlerini devirmekti; ABD'ye saldırısıyla ortaya çıkacak Amerikan askeri tepkisinin Arap ve Müslümanları öfkeye sürükleyeceği ve ABD destekli rejimlere karşı halk ayaklanmaları başlatacağı tasarlanmıştı. Bin Ladin televizyon röportajlarında ve video kasetlerinde 11 Eylül sonrası Afganistan'a yapılan saldırıyı kınıyor ve işgali Batı'nın İslam karşıtı kampanyasının bir parçası olarak niteliyor,

---

108) Shibley Telhami, *The Stakes: America and the Middle East: The Consequences of Power and the Choice for Peace* (Boulder, 2002), s. 100-102. Alıntı için bkz. s. 102.
109) Bkz. Yvonne Yazbeck Haddad, "Islamist Perceptions of U.S. Policy in the Middle East", ed. David W. Lesch, *The Middle East and the United States: A Historical and Political Reassessment*, 3. basım (Boulder, 2003), s. 484-485.

dünya Müslümanlarını Hıristiyanlık ve Yahudiliğe karşı bir cihatta kendisine katılmaya çağırıyordu. Arap Ortadoğusu'nun siyasal ve dini liderleri bin Ladin'in dini terörist amaçlar doğrultusunda kullanmasını kınadılarsa da, kamuoyu da Müslüman Afganistan'ı bombaladığı için ABD'yi aynı şekilde suçlamaktaydı.

IRAK'IN İŞGALİ

Bush yönetimi 2002 yılı başlarında Amerikan karşıtı terörizmin en büyük tehdit kaynağı olarak dikkatini el-Kaide'den Irak'a yöneltti. Irak'ı 11 Eylül saldırılarıyla doğrudan ilişkilendiren bir kanıt yoksa da, Bush ile danışmanları Irak'a karşı askeri harekât düzenlemek için fırsat yaratmaya çalıştılar. En sık tekrarladıkları iddia, Irak'ın sahip olduğu kitle imha silahlarının ABD'yle müttefiklerine tehdit oluşturduğu, Saddam Hüseyin'in bu silahları el-Kaide gibi uluslararası terör örgütlerine verebileceği, ayrıca rejim değişikliğinin Irak halkının yararına olacağıydı. O zaman dile getirilmeyen iki unsur da, Irak'ın dünyanın ikinci büyük petrol rezervine sahip olduğu ve Bush yönetiminin çoğu 1991 Körfez Savaş'ında baba Bush'un yanında olan şahin üyelerinin, Saddam Hüseyin'i on yıl önce devirmeme kararının meydan okuyan bir sembolü olarak görmeleriydi.

Başkan Bush babasının Irak'a karşı BM destekli uluslararası bir koalisyon oluşturmaktaki başarısını tekrarlamak isteyerek, Amerika'nın 1998 bombalama kampanyasından sonra ülkeden kovulan silah denetim ekiplerini tekrar devreye sokmaya çalıştı. BM Güvenlik Konseyi 2000 yılı sonbaharında aldığı 1441 sayılı kararla, Irak'ın kitle imha silahlarını ortaya çıkarmasını ve BM denetim ekiplerinin istedikleri her yere serbestçe girebilmelerine izin verilmesini istedi. Kararda şartlara uyulmadığı takdirde Irak'ın ciddi sonuçlarla karşı karşıya kalacağı belirtiliyordu. Bundan sonraki haftalarda Bush yönetimi, yeni BM ekiplerinin herhangi bir iz bulamamalarına rağmen Irak'ın biyolojik ve kimyasal silah programlarının ABD'yle müttefikleri adına tehlike oluşturduğunu savunmaya devam etti.

Amerika'nın kanıt olmamasına rağmen Irak'a karşı askeri harekâta girmeye kararlı olduğu aşikardı. Bush yönetimi Avrupalı müttefikleriyle Birleşmiş Milletler'i de savaşa sokmak için gayret gösterdi. Fakat, askeri harekâtı onaylayan İngiltere dışında Washington'ın geleneksel müttefiklerinden hiçbirisi, özellikle de Fransa, Saddam Hü-

seyin'in dünya barışına tehdit oluşturduğu ve güç kullanılarak devrilmesi fikrini kabul etmeye yanaşmadılar. Güvenlik Konseyi'nin Irak'a silahlı saldırı kararını veto edeceği anlaşılınca, ABD tek taraflı olarak Saddam Hüseyin'in 1441 sayılı kararı ihlal ettiğini ilan edip, Saddam ile iki oğlunun iktidardan ayrılarak kırk sekiz saat içinde Irak'ı terk etmeleri için bir ültimatom verdi. ABD'nin tek taraflı hareketi aleyhine dünya çapında büyük gösteriler yapıldı ve uluslararası toplumun 11 Eylül'ün ardından ABD'ye gösterdiği sempati azalmaya başladı.

'Irak Özgürlüğü Operasyonu' 20 Mart 2003'te büyük bir bombalama kampanyası ve aynı anda Kuveyt'teki İngiliz ve Amerikan birliklerinin Irak'a girmesiyle başladı. Irak'ın petrol tesisleri pek az bir hasarla emniyete alındı ve ABD zırhlı birlikleri üç hafta sonra Bağdat'a girdiler. Saddam Hüseyin rejimi sona ermişti, Saddam da 2003 Aralık ayında Amerikan güçleri tarafından ele geçirildi. Askeri operasyon başarıyla tamamlanmış ve Irak ordusu Amerika'nın önünde eriyip giderken ancak birkaç sert direnişle karşılaşılmıştı. Başkan Bush 1 Mayıs 2003'te savaş operasyonlarının sona erdiğini ilan etti.

Ancak Bağdat'taki Amerikalılar ve Basra'daki İngilizler çok geçmeden askeri bir operasyonu yürütmenin, halkı kendilerini 'kurtaran' güçlere karşı düşman olan bir ülkenin işgalinden daha kolay olduğunu anlayacaklardı. Irak'ın bütün kurumsal yapısı uçup gitmişti. Baasçı memurlar, polis güçleri ve devletin işlettiği işyerlerinde çalışanlar gitmişler, yerlerini kanunsuzluğa ve kaosa bırakmışlardı. Amerika'nın savaş sonrası duruma hazırlıksız yakalanmasının boyutları, 2003 yazının giderek tırmanan karışıklığını gözler önüne serdi. ABD işgal güçleri güvenlik ve suç olaylarıyla hemen başa çıkamayarak, iktidarı Iraklılara devretmeye başlama fırsatını kaçırdılar. Buna ilaveten işgal güçlerinin, Irak'ın çoğu 1991 Körfez Savaşı'nda hasar görmüş olan ihmal edilmiş su ve elektrik tesislerini onarmaması, çocuklar ve yaşlılar arasında sağlık sorunlarına ve halkın kırgınlığının artmasına neden oldu. Bush yönetiminin Saddam Hüseyin düşer düşmez demokratik ve özgür girişimci Irak'ı yaratacağını iddia ettiği operasyon, 2003 ortalarında giderek uzun bir askeri işgale dönüşmeye yüz tutmuştu.

Ayrıca, işgalin başlıca mazereti olan Irak'ın kitle imha silahlarına sahip olduğu savı, gerçek olmaktan ziyade hayali bir iddia çıkmıştı. Irak savaşta böyle bir silah kullanmadığı gibi, ülkeyi tarayan ABD

denetim ekipleri de bu silahlara rastlamış değillerdi. Bu durum başkan Bush ile başbakan Blair'in eleştirilmesine ve işgale kamuoyu desteği almak için istihbarat raporlarında hile yapılmış olması gibi huzursuzluk verici sorulara yol açtı; bu sorular, kongre ve parlamento soruşturma komisyonlarını gelecekte epey uğraştıracak gibi görünmektedir.

İşgal, Irak politika ve toplumunun 1920'lerden bu yana dayandığı temeli sarsmıştır. Amerika'nın merkezi Irak devletini ortadan kaldırması Şii, Sünni ve Kürt toplumları arasındaki mevcut ilişkileri koparmıştır ve bunun işgalin ardından kurulacak her yeni Irak devletinin siyasal yapısı üzerinde uzun vadeli etkileri olacaktır. Saddam Hüseyin'in baskısının kalkmasıyla Şiiler, uzun zamandır yeraltında çalışan dini ve yardım kuruluşlarını hemen açığa çıkararak savaş sonrası dönemin en iyi örgütlenmiş toplumu haline gelmişlerdir. Gelecekteki Irak devletinin şekline karar verecek tartışmalarda, ülkede çoğunluk olan Şiilerin yeni elde ettikleri siyasal gücü bırakmaları söz konusu değildir; aksine, İngilizler 1. Dünya Savaşı sonrasında Irak'ı yaratırlarken, kendilerine verilen ast statüsünü tersine çevirecek yeni bir rol aramaya başlayabilirler. Aynı şekilde, İngilizlerin kendilerini iktidara getirmesinden bu yana yönetici siyasal seçkinler olan Sünniler de önemlerinin azaldığını görebilecek durumdadırlar. 1991 Körfez Savaşı'nın sonundan beri koalisyon koruması altında özerk bir konum elde eden Kürtler de, yeni bir iktidar paylaşımı formülü üzerinde ısrar edeceklerdir. Burada kesin sonuçlara dair varsayımlarda bulunuyor değilim, ben sadece ABD işgalinin Irak'a getirmesi muhtemel uzun vadeli değişikliklerin en temel olanlarına dikkat çekmek istiyorum.

Ancak işgalin ilk aşamalarında karşılaşılan görevin büyüklüğü ve o görevi yerine getirmekteki eksiklikler göz önüne alındığında, Amerikalı ve İngiliz işgalcilerin önemli bir değişiklik yapamayacakları belliydi. 2003 yazının kavurucu sıcağında işgal kuvvetleri, Irak direniş güçlerinin giderek artan saldırılarıyla karşılaşmaya başladılar. Eylül ayı başında başkan Bush'un savaşın sona erdiğini ilan etmesinden sonra, savaşta olduğundan daha çok Amerikan askeri ölmüştü. Sadece Amerikan ve İngiliz askerlerine değil, uluslararası yardım kurumlarına, Birleşmiş Milletler tesislerine ve işgal kuvvetleriyle çalışan Iraklılara her gün saldırılar düzenleniyordu. Anglo-Amerikan işgali sonrasında Irak toplumu, Saddam Hüseyin'in rejiminde olduğundan çok daha yasa tanımaz ve terörizme eğilimli hale gelmişti.

Washington'ın arzuladığı sonucun elde edilmesinin başka bir engeli, işgalin ve Irak'ı 'yeniden inşa' etmenin maliyetiydi. Bu masraf ABD'nin yükleneceğinden fazla olduğu için, Bush yönetimi mali ve personel yardımı için daha önce sırt çevirdiği müttefiklere başvurmak zorunda kaldı. Fransa, Almanya ve diğer Avrupa devletlerinin, işgalin mali yükünü sırtlamak ya da ABD durumu yönetme sorumluluğunu BM'yle paylaşmadıkça askerlerini tehlikeye atmak istememeleri hiç de şaşırtıcı değildi. Amerika bu ödünü vermeye hazır olmadığı için işgal, eksik mali imkânlar ve eksik personelle yürütülmeye çalışıldı.

Irak'ta meydana gelebilecek değişikliklerin etraflıca tartışılması için sayısız başka konuları ele almak gerekir, bense burada sadece ABD işgalinin anlamı üzerinde durmak istiyorum. Bu, bütün Ortadoğu'ya -mutlaka olumlu olmasa da- çok büyük değişiklikler getirme potansiyeli olan çok önemli bir eylemdi. Ayrıca, Amerika'nın Irak, Ortadoğu ve daha geniş İslam dünyasıyla -yine mutlaka daha iyi doğrultuda olmamak üzere- ilişkilerinde kalıcı bir değişim sağlama potansiyeli vardı. İşgal, Bush yönetiminin caydırıcı müdahale doktrini dediği şeyi benimsediğini kanıtladığından, bölge içinde ve dışında bu tepkiler gerçekleşmiştir. Bu doktrin, sadece Amerika'nın düşmanlarını daha büyük uluslararası toplumun çıkarlarını göz ardı ederek tanımlamasıyla sınırlıdır.

Sonuç ne olursa olsun Bush yönetiminin 2003'te Irak'a karşı savaşa girme kararı, ilerideki yıllarda büyük bir tarihsel dönüm noktası olarak görülecektir. ABD askeri gücünün tek taraflı olarak kullanılması ve Amerika'nın Irak'ı, siyasal ve ekonomik alanlarına zorla müdahale ederek işleyen bir demokrasiye dönüştürme planları, bu tür düşüncelerin yararları ve ahlâklılığı hakkında rahatsızlık verici soruların sorulmasına neden olacaktır. Bu satırlar yazılırken 'Irak'a Özgürlük Operasyonu'nun sonucu, yapıcı bir değişime yol açacak anlayıştan ziyade, bir halk direnişine yol açan istikrarsızlık ve yoksullaşmada somutlaşmış gibi görünmektedir.

SÖZLÜKÇE

Aliyah 'Kudüs'e çıkmak'ta olduğu gibi sözlük karşılığı 'yükselmek' anlamına gelir; Yahudilerin Filistin'e ya da İsrail'e göç etmesi karşılığında kullanılmaktadır.

Askeri(ye) Sözlük anlamı 'ordu'dur ve Osmanlı yönetici elitlerini imparatorluğun vergi mükellefi sıradan yurttaşlarından ayırmak amacıyla kullanılır.

Aşkenazicilik Son ataları Doğu Avrupa kökenli olan ve genellikle Yidiş konuşan Yahudiler.

A'yan Önde gelen kişiler; Arap ve Türk şehirlerinde önde gelen kişiler için uygun görülen terimdir.

Ayetullah Şiilerin en seçkin hukuk uzmanlarına verilen unvan.

Bey Osmanlılarda 'paşa' rütbesinin altında olup, kıdemli memurlar için kullanılan bir unvan; Osmanlı-sonrası toplumda da bir saygı ifadesi olarak yerleşmiştir.

Cahiliye Muhammed'e Allah'tan vahiy gelmesinden önceki dönemleri anlatan 'cehalet devri'. Günümüzün bazı İslam eylemcileri, liderlerini 'cahiliye' döneminde kalmakla, yani İslami ilkelere göre hüküm sürme zorunluluğunu göz ardı etmekle suçlarlar.

Cihad İslam davası uğruna elden gelen bütün çabanın harcanması; dine uygun olmayan yollara sapmaya karşı yürütülen iç mücadele; Müslümanların gayri-müslimlere karşı din tarafından onaylanmış savaşı.

Cizye İslami bir devlette gayri-müslim kişilerden alınan baş vergisi.

Çarşılılar Bu kitapta kullanıldığı şekliyle, İran'ın şehirli çarşı tüccarlarına verilen isim.

Derebeyi Anadolu'da kırsal bölgelerde nüfuzlu ileri gelen kimseler.

Devşirme Osmanlılar'da idari kurumlarda ya da orduda eğitilip hizmete alınmak üzere Balkan kökenli Hıristiyan çocukların devletin uhdesine alınması.

Dimmi Müslümanların egemen olduğu topraklarda yaşayan ve koruma altına alınmış gayri-müslim.

Divan Başında sadrazamın bulunduğu Osmanlı devlet danışma kurulu.

Emir Askeri komutan, vali, ya da azınlık hakimi; Suriye ve Lübnan'da mirasla geçen bir unvan olan 'emir', bazı seçkin Arap aileleri içinde babadan oğla aktarılıyordu.

Fetva İslami hukuka dahil sayılan herhangi bir konuda bir müftünün ya da müçtehidin belirttiği bağlayıcı görüş.

Fellah Köylü, rençber.

Gazi İslam topraklarını genişletmek uğruna gayri-müslimlere karşı savaşa giren Müslüman sınır savaşçılarına verilen ad; gaziler, Osmanlı İmparatorluğu'nun yükselişinde önemli rol oynamışlardı.

Gulam Devlet hizmetindeki erkek köleler; Safevi İmparatorluğu'nun köle askerleri.

Hac Müslümanların Mekke'ye hacca gitme yükümlülüğü; İslamiyet'in beş şartından birisidir.

Hadis Hazreti Muhammed'in bir açıklaması ya da eyleminin teyit edilmiş açıklaması; hadisler, İslam hukukun temel kaynaklarından birisidir.

Halife Evrensel İslam topluluğunun başı olarak Peygamber'in halefi; halifelik olarak bilinen kurumun adı.

Hicret Muhammed'in ve takipçilerinin 622 yılında Mekke'den Medine'ye göç etmeleri; bu olay İslam takviminin 1. yılı sayılır.

İcma Dini hukuku ilgilendiren herhangi bir konuda hukuk uzmanlarının ya da Müslüman topluluğun vardığı uzlaşı.

İçtihad İslami hukuku ilgilendiren konularda genel kabul gören kararların genelde uygulanması.

İmam İslam müminlerinin lideri; bazı Müslüman hükümdarlara verilen isim. Şiilik'te topluluğun ilahi rehberlik gösterme yeteneğine sahip olan ve doğrudan Hazreti Muhammed'in soyundan gelmesi sebebiyle yanılmazlığı kabul edilen kişi.

İnfitah Sözlük karşılığı 'açılış'tır. 1970'li yıllarda ekonomik liberalleştirme politikasının Mısır'da uygulanmasını belirten terim olarak kullanılır.

İntifada 'Başından atma'dan gelir. 1987'de İsrail'in Batı Şeria'yı ve Gazze Şeridi'ni işgal etmesine karşı başlatılan Filistin protesto hareketine verilen addır.

İsmaililer ('Yediciler') Şiilikte İmamların soyunun Ali'den bugüne kadar doğrudan geldiğini iddia ettiği bir kolu; şu anda bu topluluğun ilahi rehberi Ağa Han'dır.

Kâbe En kutsal İslam tapınağı; Mekke'dedir ve hac merkezidir.

Kadı Bir mahkemede dini hukuku uygulayan yargıç.

Kapitülasyonlar Osmanlı İmparatorluğu ile Batılı Avrupa devletleri arasında yapılan ve Avrupalılara lehte gümrük indirimleri ve ülke-ötesi imtiyazlar tanıyan ticari antlaşmalar.

Kıyas Kuran'a ya da hadislere dayanıp, kıyaslama yoluyla akıl yürütme ya da bir sonuca varma; Şeriat'ın kaynaklarından birisi.

Kızılbaş Esas olarak Türk kökenli olup, Şii aşiret savaşçılarına verilen isimdir; onların askeri zaferleri Safevi İmparatorluğu'nun yükselişinde hayati bir rol oynamıştır. İsmin kaynağı, aşiret üyelerinin kafalarına sardıkları kızıl başlıktan gelir.

Kuran İslamiyet'in kutsal kitabı.

Meclis Kurul, parlamento.

Medrese Başlıca amacı İslami hukuku ve onunla bağlantılı dini meseleleri öğretmek olan öğrenim kurumu.

Mehdi Yakın bir zamanda ortaya çıkması ve İslamiyet'in yeryüzündeki egemenliğini sağlaması beklenen ilahi rehber; Sudan'lı Muhammed Ahmed, Mısırlılara karşı isyanında bu unvanı almıştı.

Merce el-taklid Taklit kaynağı; Şiilik'te, hukuksal kararları bütün Müslümanlar için bağlayıcı nitelikte sayılan ve manevi rehber olarak kabul gören, İslam hukukunda uzmanlaşmış kişiler için kullanılır.

Millet Osmanlı İmparatorluğu'nda fiilen tanınan bir dinsel topluluğa verilen ad; Osmanlılar gayri-müslim tebalarını milletler aracılığıyla yönetirler ve onların dinsel ve hukuksal meselelerde geniş bir iç özerklikten yararlanmalarına imkân tanırlardı.

Müçtehid İçtihadları uygulamaya yetkili sayılan kişiler.

Müftü İslam hukukunda fetva diye bilinen bağlayıcı hukuksal kararlar verme yetkisine haiz kişi; müftüler ulema kurumunun mensuplarıydı ve hadislerin üstünde yer alırlardı.

Paşa Osmanlılar'da en yüksek resmi unvan; hem sivil idareciler hem de askeri komutanlar için kullanılırdı. 'Bey' terimi gibi, Osmanlı çağından sonra da kullanılmaya devam etmiştir ve Türk ve Arap toplumlarında saygı ifadesi karşılığını görmüştür.

Raşidun İlk dört halifeye verilen unvan, 'doğru rehberler'.

Sadrazam Osmanlı İmparatorluğu'nda en yüksek idari makamda bulunan yetkili.

Salat İslamiyet'in beş şartından birisi, namaz.

Salefiyye 'Ata' anlamına gelen Arapça sözcüğe dayanır ve Peygamber'in ve Raşidun devrinde yaşayan sofu Müslümanlara atfen kullanılır. Salefiyye, ataların benimsediği ilkelere geri dönüş çağrısı yapan 20. yüzyıl başı İslami reform hareketidir.

Savm Oruç; Ramazan ayında şafak söktükten akşam güneş batana değin bir şey yiyip içmeme şeklinde bütün Müslümanların uyması zorunlu olan şartlardan.

Sefardim Ataları İspanya'dan gelen ve kendi aralarında Ladino konuşan Yahudiler; daha sonra, Doğu Avrupa Yahudilerinden ayrılacak şekilde Ortadoğu ve Kuzey Afrika kökenli 'Doğu' Yahudileri için kullanılmıştır.

Sipahi Osmanlı feodal düzenindeki süvariler; tımar sahipleri.

Sufizm Tasavvuf, İslam mistisizmi.

Sultan Sözcük anlamı 'güç', 'otorite'den gelir. 10. yüzyıldan itibaren bu terim, halifelikten ayrı olarak geçici bir hükümranlık sürenler için kullanılmıştır. 16. yüzyılın başlarından 1922'ye kadar Osmanlı hakimleri bu iki makamı bir araya getirerek, sultanın dünyevi otoritesi ile halifenin manevi otoritesini kendi şahıslarında birleştirmişlerdir.

Sure Kuran'ın bölümleri.

Sünnet Adet; Peygamber'in ve ilk İslam cemaatinin, sonradan bütün Müslümanlara emsal haline getirilmiş uygulamaları.

Sünniler Şiiler'in görüşüne karşıt olarak halifelerin tarihsel sürekliliğini ve sünneti kabul eden kişiler; bunlar Müslüman topluluğun çoğunluğunu oluştururlar.

Şehadet Müslümanların Allah'ın ve Muhammed'in Allah'ın peygamberi olduğuna inanmaları; İslamiyet'in beş şartından birisidir.

Şehinşah 'Krallar kralı' anlamına gelen bu terim, mutlak iktidarı elinde tutan antik İran monarkları için kullanılır.

Şeriat Düz anlamı 'yol'dur. Müslümanların bütün hareket ve davranışlarına yön veren, İslamiyet'in ilahi hukuku ve düzeni.

Şerif Doğrudan Muhammed'in soyundan geldiğini iddia edenler için kullanılan terim.

Şeyh Aşiret reisi; bir köyün ya da dini tarikatın başı; yaşlılara saygı ifadesi olarak da kullanılır.

Şeyhülislam Osmanlı İmparatorluğu'nda İslami dini kurumun başı.

Şiiler Ali'yi ve onun soyundan gelenleri Peygamber'in tek meşru halefleri sayan Müslümanların oluşturduğu mezhep. Şii görüşünce, Ali ve onun soyu, ilahi rehberlik iddiasını hak eden İmam'lardır.

Şiilik İslamiyet'in Şiilerce uygulanan versiyonu; Şiiliğin kollarından en büyük ikisi, Yediciler, yani İsmailiyeler ile On İkicilerdir.

Tarikat Sufi birliği.

Tevrat Musa'nın beş kitabı. Tanrı'nın Yahudilere açıkladığı yasaları içerir; devletin ve toplumun doğru işleyişine ilişkin talimatlar ve On Emir bunlara dahildir. Ayrıca, Tanrı'nın Hazreti İbrahim'e ve onun soyundan gelenlere, İsrail toprağının Yahudilere ait olduğunu vaadini içerir.

Tımar Osmanlı devletinin, askeri hizmet alma karşılığında bir sipahiye hak tanıdığı toprak ve vergi gelirleri.

Ulema (alim) Düz anlamı 'İslam usullerinin bilginleridir'; vaizler, kadılar, hocalar, din hocaları ve dini hiyerarşi idarecileri dahil olmak üzere İslami dini kurumun bütün mensupları için kullanılan terimdir.

Ümmet Bütün İslam âlemi; 20. yüzyılda bu terim 'ulus' anlamına da gelmeye başlamıştır.

Vilayet-i fakih Bir İslami hukuk aliminin yönetim yetkisini kullanması; bu ilke, 1979'da İran İslam Cumhuriyeti'nin anayasasıyla birleştirilmişti.

Vakıf Dini bir kuruma ya da bir hayır kurumuna gelir getiren mülkler ve diğer kaynaklar. Osmanlılar'ın son döneminde, özel şahıslar ve aileler hayrına vakıf kurulması uygulaması yaygınlaşmıştı. Vakıf gelirleri vergiden muaftı.

Yeniçeriler Osmanlı'da esas olarak devşirmelerden toplanan piyade ordusu.

Yişuv 1948'de kurulan modern İsrail devletinin tanınmasından önce Filistin'deki Yahudi topluluğuna verilen isim.

Zaim Lider; bu terim özellikle Lübnan'daki siyasi şefler ya da ileri gelen kişiler için kullanılmaktadır.

Zekât İslamiyet'in beş şartından birisi; bütün Müslümanların sadaka vergisi olarak ödemeleri şart koşulan sabit gelir ya da mülkiyet payı.

SEÇME BİBLİYOGRAFYA

Bu bölüm esas olarak okurlara, İngilizce'de Ortadoğu tarihinin çeşitli yönleri üzerine temel kitaplar olan eserleri tanıtıcı bir kaynakça olarak düşünülmüştür. Burada adı belirtilen çalışmaların her birisi, okurların daha kapsamlı araştırmaları için kullanabilecekleri ayrı kaynakçalara yer vermektedir. 1800'den sonraki dönemler için mevcut bulunan kaynaklar, önceki yılların çalışmalarına kıyasla daha fazladır.

REFERANS ESERLER VE SÜRELİ YAYINLAR

The Encyclopaedia of Islam, yeni basım (Leiden, 1960'dan itibaren devam ediyor), yazı kurulu değişmekle birlikte şimdiden on bir cilde ulaşmıştır. Bu önemli çalışma, terimler, önemli figürler ve klasik ve Ortaçağ İslamı'nın kavramlarına yoğunlaşmakta, ayrıca modern gelişmelere yer vermektedir. Ed. Reeva S. Simon, Philip Mattar ve Richard

W. Bulliet, *The Encyclopedia of the Modern Middle East,* 4 cilt (New York, 1996), öğrencilerle eğitimli kişilere yöneliktir ve Fas'tan Afganistan'a kadar olan bölgeye dair çeşitli alanlara (siyaset, tarih, sanatlar) eğilmiştir.

The *International Journal of Middle East Studies* (New York), Middle East Studies Association'ın bilimsel dergisi olup, İslamiyet'in doğuşundan günümüze kadar Ortadoğu'nun tam kronolojik dönemini irdeleyen kapsamlı ve çok-disiplinli makalelere yer verir. *The British Journal of Middle Eastern Studies*'de genellikle derinlikli yorum denemeleri bulunurken, *The Middle East Journal* (Washington, D.C.) çağdaş gelişmelerle dış politika meseleleri üzerinde durmakta ve faydalı kronolojik ve bibliyografik bölümlere yer vermektedir. *Middle Eastern Studies* (Londra) modern tarihe yoğunlaşırken, *Middle East Report* (New York) güncel olaylara eleştirel, ortanın solundan bakan bir yaklaşım ortaya koyar. Bu derginin meydan okuyan ve bazen büyük tartışmalar koparan makaleleri, resmi Washington politikasıyla genellikle uyuşmayan bir perspektife sahiptir. Bölgesel konuları işleyen bu dergilere ek olarak, Ortadoğu'nun hemen her ülkesinde çeşitli bilimsel kuruluşların periyodik yayınlarından söz edilebilir ve bunların pek çoğu gerçekten mükemmel dergilerdir.

Güncel olayları sistematik bir şekilde takip etmek isteyenler için İnternet, *New York Times, Washington Post* ve *Guardian Weekly* gibi belli başlı gazetelere, ayrıca Ortadoğu'da çıkarılan çeşitli günlük ve haftalık yayınların İngilizce baskılarına ulaşma imkânı sağlar.

1700'E KADAR İSLAMİYET VE ORTADOĞU ÜZERİNE GENEL ÇALIŞMALAR

Arap ve İslamiyet tarihini konu alan üç parlak genel çalışmadan söz edilebilir. Marshall G.S. Hodgson, *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization,* 3 cilt (Chicago, 1974), İslamiyet'i dünya bağlamında ele alır ve şimdiye kadar İslam tarihiyle ilgili olarak kaleme alınmış en kışkırtıcı ve iddialı metinlerden birisidir. Ira M. Lapidus, *A History of Islamic Societies* (New York, 1988), Hz. Muhammed'in zamanından 20. yüzyıla değin bütün İslam bölgelerindeki İslam uygarlığının ana hatlarını ortaya koymayı öngörür. Albert Hourani'nin şaheser sentezi *A History of the Arab Peoples* (Cambridge, Mass., 1991), toplumsal modeller ve kurumların gelişmesini vurgulayarak bütün Arap

dünyasına eğilmektedir. Bütün İslam bölgelerini kapsayan ve 1800'den sonraki döneme yoğunlaşan ek bir araştırma da şudur: John Obert Voll, *Islam: Continuity and Change in the Modern World* (Boulder, 1982). İslam toplumunun gelişmesinin kapsamlı bir değerlendirmesi için şu çalışmaya bakabilirsiniz: Jonathan P. Berkeley, *The Formation of Islam: Religion and Society in the Near East, 600-1800* (Cambridge, 2003). Genel değerlendirmelere ağırlık veren iki mükemmel çalışma daha vardır: ed. Francis Robinson, ed., *The Cambridge Illustrated History of the Islamic World* (Cambridge, 1996) ve ed. John Esposito, *The Oxford History of Islam* (Oxford, 1999). Bu derlemelerin ikisi de, önde gelen uzmanların katkılarıyla belli konulara ağırlık veren ya da kronolojik makalelerden oluşurlar ve oldukça güzel illüstrasyonlu, çok iyi bibliyografya bölümlerine sahip kitaplardır.

İslamiyet'in anlaşılması bakımından temel kaynak Kuran'dır. Bu kitapta Kuran'ın şu çevirisi kullanılmıştır: A.J. Arberry, *The Koran: Interpreted* (New York, 1955). İslamiyet inancı ve kurumlarına dair olarak ayrıca şu kitaplara bakabilirsiniz: İslami doktrinlerin Müslüman hayat kalıpları üzerindeki etkisini irdeleyen bir çalışma olarak, Malise Ruthven, *Islam in the World* (New York, 1984) ve yanlış başlığına rağmen, faydalı bilgiler içeren H.A.R. Gibb, *Mohammedanism*, 2. basım (New York, 1970). Müslüman yazarların İngilizce araştırmaları arasında şu ikisi sayılabilir: Fazlur Rahman, *Islam*, 2. basım (Chicago, 1979) ve Seyyed Hossein Nasr, *Ideals and Realities of Islam* (Boston, 1972). Şiilikle ilgili çok faydalı bir inceleme şudur: Moojan Momen, *An Introduction to Shi'i Islam: The History and Doctrines of Twelver Shiism* (New Haven, 1985).

Tarihsel araştırmalarla ilgili her listede, etkili bir analizi kapsayan şu çalışmaya mutlaka yer verilmelidir: Bernard Lewis, *The Arabs in History*, gözden geçirilmiş basım (New York, 1966). Marilyn R. Waldman, kendi makalesinde İslamiyet tarihinin dönemselleştirilmesiyle ilgili etkileyici bir değerlendirme sunmuştur: "The Islamic World," *New Encyclopaedia Britannica*, 15. basım. (Chicago, 1990), s. 102-133. Benzer bir doğrultuda Richard M. Eaton'ın *Islamic History as Global History*'si (Washington, D.C., 1990), American Historical Association'ın dünya ve karşılaştırmalı tarih incelemeleri dizisinde yer alan bir tarihyazımı denemesidir. Eaton'ın denemesi, İslami bir uygarlığın pekiştirilmesinin dünya çapındaki önemine meraklı herkesin mutlaka okuması gereken bir çalışmadır. İslami Ortadoğu tarihinin

ilk 900 yılının kronolojik köşe taşları için bkz. Hugh Kennedy, *The Prophet and the Age of the Caliphates: The Islamic Near East from the Sixth to the Eleventh Century* (Londra, 1986) ve P.M. Holt, *The Age of the Crusaders: The Near East from the Eleventh Century to 1517* (Londra, 1986).

İslami toplumun kökenleri ve pekişmesinin daha yoğun bir incelemesi, W. Montgomery Watt'ın Hz. Muhammed'le ilgili ona sempati besleyen, ama kesinlikle zamana dayalı bir biyografisidir: *Muhammad: Prophet and Statesman* (Oxford, 1991). Arap İslamı ile onun fethettiği topraklar arasındaki etkileşimin karmaşık yönleri için bkz. Fred M. Donner, *The Early Islamic Conquests* (Princeton, 1981) ve Michael G. Morony, *Iraq After the Muslim Conquest* (Princeton, 1984). Şeriatın ve hukuk okullarının gelişmesinin incelendiği bir kaynak olarak bkz. N.J. Coulson, *The History of Islamic Law* (Edinburgh, 1964). İslami felsefeye dair bir girizgâh olarak bkz. W.M. Watt, *Islamic Philosophy and Theology* (Edinburgh, 1962). 11. ve 12. yüzyıllarda ulemanın eğitim kurumlarının oturması, şu çalışmanın konusudur: George Makdisi, *The Rise of Colleges: Institutions of Higher Learning in Islam and the West* (Edinburgh, 1982). Sufizmi işleyen bir kaynak şudur: Annemarie Schimmel, *Mystical Dimensions of Islam* (Chapel Hill, 1975). Doğu Hindistan ordusunun Abbasilerin kurduğu ticaret ağı yoluyla Akdeniz havzasına taşınmasının getirdiği tarım devriminin kapsamlı ve iyi belgelenmiş bir yorumu için bkz. Andrew M. Watson, *Agricultural Innovation in the Early Islamic World: The Diffusion of Crops and Farming Techniques, 700-1100* (Cambridge, 1983). Şehir hayatı ve kurumları şu çalışmada incelenmiştir: Ira M. Lapidus, *Muslim Cities in the Later Middle Ages* (Cambridge, Mass., 1967). Şu anda, Ortadoğu'nun İslam toplumlarında kadınların rolüne ilişkin olarak en doyurucu tarihsel araştırma şudur: Leila Ahmed, *Women and Gender in Islam: Historical Roots of a Modern Debate* (New Haven, 1992).

MODERN ÇAĞDA SİYASAL, TOPLUMSAL VE İKTİSADİ TARİHLE İLGİLİ GENEL ÇALIŞMALAR

İktisadi tarihle ilgili çalışmaların başlıca iki tanesi şunlardır: Roger Owen, *The Middle East in the World Economy, 1800-1914* (Londra, 1981) ve Charles Issawi, *An Economic History of the Middle East and North Africa* (New York, 1982). Kronolojik olarak ve bölgelere göre düzenlenmiş olan

Owen'ın çalışması, Mısır'a ve Osmanlı İmparatorluğu'na yoğunlaşırken, Issawi'nin çalışması tematiktir ve İran'dan Fas'a kadar olan bölgeyi kapsar. Issawi ayrıca, belgeler, okumalar ve yorumlarla dolu son derece değerli dört derleme yayınlamıştır: esasen Arap dünyasına eğilen, *The Economic History of the Middle East 1800-1914* (Chicago, 1966); *The Economic History of Iran, 1800-1914* (Chicago, 1971); Osmanlı İmparatorluğu'na ağırlık veren, *The Economic History of Turkey, 1800-1914* (Chicago, 1980); *The Fertile Crescent, 1800-1914: A Documentary Economic History* (New York, 1988). Son zamanların toplumsal ve ekonomik eğilimleriyle ilgili önemli bir analiz kitabı şudur: Alan Richards ve John Waterbury, *A Political Economy of the Middle East: State, Class, and Economic Development* (Boulder, 1990). Roger Owen ve Şevket Pamuk, *A History of Middle East Economies in the Twentieth Century* (Londra, 1998), gerek ülkelere gerekse bölgelere yoğunlaşan, çok iyi bir temel araştırmadır.

Roger Owen, *State, Power and Politics in the Making of the Modern Middle East* (Londra, 1992), 1. Dünya Savaşı'ndan günümüze değin bölgeye dair kapsamlı bir siyasal inceleme ortaya koymak için anlatısal ve tematik yaklaşımları bir arada kullanır. Osmanlı-sonrası dönemden bugüne kadar olan dönemin ustaca bir sentezini yapan ve benim özellikle tavsiye ettiğim bir çalışma şudur: Avi Shlaim, *War and Peace in the Middle East: A Concise History*, gözden geçirilmiş basım (New York, 1995). Elitler ve siyasetle ilgili incelemeler için bkz. çağdaş rejimlerle ilgili analizinin yanı sıra, modern Arap devletlerinin kuruluşunu tarihsel bir temele oturtan, Michael C. Hudson, *Arab Politics: The Search for Legitimacy* (New Haven, 1977). Ekonomik yelpazenin karşı ucunda, sıradan insanların hayatlarını konu alan şu çalışmaya bakılabilir: ed. Edmund Burke III, *Struggle and Survival in the Modern Middle East* (Berkeley, 1993). Ed. Augustus Richard Norton, *Civil Society in the Middle East*, 2 cilt (Leiden, 1995 ve 1996), Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerinden çoğunu analitik bir sivil toplum çerçevesinde, katkıcıların ortak bir tanımı paylaşmadıkları, ama çağımızın belli ülkelerine dair çok önemli örnekolay değerlendirmelerini ön plana çıkaran bir anlayışla irdeleyen, devasa bir çalışmadır.

Din, toplumsal cinsiyet, devlet ve aile gibi temalarla, ayrıca kadın hareketlerinin ortaya çıkışıyla ilgili denemelerden oluşan zengin bir derleme şudur: ed. Margaret Meriwether ve Judith Tucker, *Social History of Women in the Modern Middle East* (Boulder, 1999). Bu kitapta geniş bibliyografik bilgiler bulabilirsiniz. 1990'dan sonra kaleme alınmış, kadınların tarihine eğilen çalışmalarla ilgili önemli bir referans kaynağı şudur: Nikki Keddie,

"Women in the Limelight: Some Recent Books on Middle Eastern Women's History," *International Journal of Middle East Studies*, Cilt 34 (Ağustos 2002), s. 553-573.

OSMANLI İMPARATORLUĞU VE TÜRKİYE

1800'e Kadar Osmanlı İmparatorluğu'yla İlgili Genel Araştırmalar ve Özgün Eserler

İmparatorluğun temellerinin atılışından 18. yüzyıl sonlarına kadar Osmanlı tarihi ve kurumlarının özlü bir analizi şu kaynakta bulunabilir: Norman Itzkowitz, *The Ottoman Empire and Islamic Tradition* (New York, 1972). Halil İnalcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600* (Londra, 1973), siyasal, ekonomik ve dini kurumlar üzerine bir temel eserdir. Daniel Goffman'ın *The Ottoman Empire and Early Modern Europe*'u (Cambridge, 2002), bu konuyla ilgili tarihyazımını değerlendirir ve mükemmel bir notlu kaynakça sunar. Osmanlı İmparatorluğu'na, başlığın akla getirdiğinden daha az biçimde eğilmekle birlikte, Osmanlı yüzyıllarına dair hayranlık uyandırıcı bir çalışma şudur: Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, 2 cilt (Cambridge, Mass., 1976, 1977). Roderic H. Davison, *Turkey* (Englewood Cliffs, N.J., 1968), başlığın vaat ettiğinden çok daha fazlasını bulabileceğiniz, çok iyi bir temel araştırma kitabıdır. Bu kitap, bütün Osmanlı çağını ele alır ve özellikle 19. yüzyıl üzerine kısmında çok iyidir. Bütün Osmanlı çağının en kapsamlı ve derinlikli toplumsal analizi olarak şu derlemeye bakabilirsiniz: ed. Halil İnalcık ve Donald Quataert, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914* (Cambridge, 1994). *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*'da (New York, 1993) Leslie Pierce, Osmanlı sarayında kadınların oynadığı siyasal role dair, bilinen görüşleri gözden geçiren önemli yorumlarda bulunmuştur; Osmanlı döneminde kadınların faaliyetlerine ilişkin başka bir çalışma şudur: Madeline C. Zilfi, *Women in the Ottoman Empire: Middle Eastern Women in the Early Modern Era* (Leiden, 1997). İmparatorluğun gayri-müslim topluluklarının incelendiği kaynak şudur: ed. Benjamin Braude ve Bernard Lewis, *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, 2 cilt (New York, 1982). Osmanlılar'ın Avrupa'daki egemenliklerinin etkisi ve bu egemenliğe karşı koyuşlar için bkz. L.S. Stavrianos, *The Balkans Since 1453*

(New York, 1958). Osmanlı mimarisinin azameti ve güzelliği, etkileyici bir metin ve illüstrasyonlarla şu kitapta bulunabilir: Godfrey Goodwin, *A History of Ottoman Architecture* (Baltimore, 1971).

19. Yüzyıldan İmparatorluğun Sonuna Kadarki Dönem

Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, 2. basım (Londra, 1968), başlangıcından Atatürk yıllarına kadar reform hareketinin kurumsal ve kültürel etkilerini ele alır. Donald Quataert, *The Ottoman Empire, 1700-1922* (Cambridge, 2000), dönüşüm çağına dair yeni perspektifler sunar. Aynı dönemi daha sınırlı bir kapsamda irdeleyen diğer çalışmalar şunlardır: Stanford J. Shaw'un ayrıntılı incelemesi, *Between Old and New: The Ottoman Empire Under Selim III, 1789-1807* (Cambridge, Mass., 1971); Roderic H. Davison'ın Tanzimat Çağı'nı incelediği çalışması, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876* (Princeton, 1963); Niyazi Berkes'in özellikle ideolojik akımlar üzerine güçlü saptamalarının bulunduğu, *The Development of Secularism in Turkey* (Montreal, 1964); Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas* (Princeton, 1962). Daha sonra yapılmış ve oldukça farklı noktalara ağırlık veren iki çalışma da şunlardır: Carter V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922* (Princeton, 1980) ve *Ottoman Civil Officialdom: A Social History* (Princeton, 1989).

II. Abdülhamid'in hükümdarlığına ilişkin son zamanlardaki iki değerlendirme şunlardır: Selim Deringil, *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909* (Londra, 1998) ve Benjamin C. Fortna, *Imperial Classroom: Islam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire* (Oxford, 2002). 19. yüzyıldaki dönüşüm döneminde Osmanlı (ve Mısır, İran ve Kuzey Afrika) dini düzeninin rolüne ilişkin önemli makalelerin bulunduğu bir kitap şudur: ed. Nikki R. Keddie, *Scholars, Saints, and Sufis: Muslim Religious Institutions in the Middle East Since 1500* (Berkeley, 1972). Osmanlı'daki dönüşüme dair bilimsel literatürde var olan önemli bir boşluk şu hayranlık uyandırıcı çalışmayla doldurulmuştur: Zeynep Çelik, *The Remaking of Istanbul: Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century* (Seattle, 1986).

Osmanlı'nın geçirdiği dönüşüme dair görece yeni bir tarihsel yaklaşım, Avrupa başkentinin emperyal alanlara girmesinin zararlı etkilerini

ve imparatorluğun dünya ekonomisiyle bütünleşmesinin doğurduğu sonuçları öne çıkarır. Bu yaklaşımı benimseyen incelemeler şunlardır: Şevket Pamuk, *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1913: Trade, Investment, and Production* (New York, 1987); Reşat Kasaba, *The Ottoman Empire and the World Economy: The Nineteenth Century* (Albany, 1988) ve editörün kendi denemesinin özellikle faydalı olduğu, ed. Huri İslamoğlu-İnan, *The Ottoman Empire and the World-Economy* (Cambridge, 1987). Donald Quataert, Osmanlı incelemelerinde uzun süredir var olan bir boşluğa hitap etmektedir: *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution* (Cambridge, 1993).

Doğu meselesiyle ilgili diplomatik girişimlerin, Avrupalı perspektifinden eksiksiz biçimde incelendiği bir kaynak şudur: M.S. Anderson, *The Eastern Question, 1774-1923* (New York, 1966). Ortadoğu'lu aktörlerin diplomatik krizleri kendi yararlarına manipüle ettiklerini hatırlatarak yepyeni bir bakış açısı getiren bir çalışma için bkz. L. Carl Brown, *International Politics and the Middle East: Old Rules, Dangerous Game* (Princeton, 1984). Antlaşmalar, kararnameler ve diplomatik mesajlara yer veren kapsamlı bir derleme şudur: ed. J.C. Hurewitz, *The Middle East and North Africa in World Politics: A Documentary Record:* Cilt 1, *European Expansion, 1535-1914,* 2. basım (New Haven, 1975); Cilt 2, *British-French Supremacy, 1914-1945* (New Haven, 1979).

Osmanlı idaresinde Arap topraklarında yürütülen siyaset şu çalışmada irdelenmiştir: P.M. Holt, *Egypt and the Fertile Crescent, 1516-1922: A Political History* (Ithaca, 1969). Reform hareketinin Arap eyaletleri üzerindeki etkisi için bkz. Moshe Macoz, *Ottoman Reform in Syria and Palestine, 1840-1861: The Impact of the Tanzimat on Politics and Society* (Oxford, 1968); Engin Akarlı, *The Long Peace: Ottoman Lebanon, 1861-1920* (Berkeley, 1993); ed. William R. Polk ve Richard L. Chambers, *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century* (Chicago, 1968). Son çalışma, Albert Hourani'nin çığır açıcı nitelikteki makalesi "Ottoman Reform and the Politics of Notables"a da yer vermektedir. 1980'den sonra yayınlanan çalışmalarda daha çok toplumsal ve iktisadi tarih üzerinde durulmuştur ve bunların bazıları şunlardır: Philip S. Khoury, *Urban Notables and Arab Nationalism: The Politics of Damascus, 1860-1920* (Cambridge, 1983); Linda Shatkowski Schilcher, *Families in Politics: Damascus Factions and Estates of the 18th and 19th Centuries* (Stuttgart, 1985); Leila Tarazi Fawaz, *Merchants and Migrants in Nineteenth Century Beirut* (Cambridge, Mass., 1983); Osmanlı

merkezileşmesi ve Avrupa'nın ticari genişlemesi karşısında belirli bir yerel ekonominin uyum sağlama yeteneğini sergileyen bir çalışma olarak, Beshara Doumani, *Rediscovering Palestine: The Merchants and Peasants of Jabal Nablus, 1700-1900* (Berkeley, 1995); daha önce durgun diye nitelendirilen bir dönemde taşradaki ekonomik hayatın adapte olma yeteneği konusunda, Dina Rizk Khoury, *State and Provincial Society in the Ottoman Empire: Mosul, 1540-1834* (Cambridge, 1997); Eugene L. Rogan, *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire: Transjordan, 1850-1921* (Cambridge, 1999). Osmanlı Arabistanı'yla ilgili çok az sayıdaki incelemelerden birisi şudur: William Ochsenwald, *Religion, Society, and the State in Arabia: The Hijaz Under Ottoman Control, 1804-1908* (Columbus, 1984). David Dean Commins, *Islamic Reform: Politics and Social Change in Late Ottoman Syria* (New York, 1990), 20. yüzyıla girilirken Şam'da ortaya çıkan toplumsal ve entelektüel akımları inceler.

Önemli bir çağa işaret eden Jön Türklere dair araştırmalara en önemli katkılardan birisi, İttihat Terakki'nin Osmanlıcılığa bağlı olduğunu, dolayısıyla Türkleştirme siyaseti gütmediğini iddia ederek revize edici bir tarihsel yorum getiren Hasan Kayalı'nın çalışmasıdır: *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire,* 1908-1918 (Berkeley, 1997). Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914* (Oxford, 1969), İttihat Terakki ile karşıtları arasındaki iktidar mücadelelerini işleyen bir incelemedir. Türk milliyetçi duygularının ilk defa dile getirilmesiyle ilgili olarak şu çalışmalara bakabilirsiniz: Uriel Heyd, *Foundations of Turkish Nationalism: The Life and Teachings of Ziya Gokalp* (Londra, 1950) ve ed. ve çev. Niyazi Berkes, *Turkish Nationalism and Western Civilization: Selected Essays of Ziya Gokalp* (Londra, 1959).

Jön Türk döneminde Arapların Osmanlı yönetimine karşı tutumları çeşitli çalışmalarda ele alınmıştır. Bu konuda öncü niteliğindeki çalışma olan George Antonius'un *The Arab Awakening: The Story of the Arab National Movement*'ı (Londra, 1938 ve sonraki basımlar), Arap milliyetçiliği ile Osmanlı-karşıtı duyguların 1. Dünya Savaşı öncesindeki gücünü küçümser, ancak iki büyük savaş arası dönemde Arapların durumuna ilişkin mükemmel bir çalışmadır. C. Ernest Dawn'un *From Ottomanism to Arabism: Essays on the Origins of Arab Nationalism*'i (Urbana, 1973), Arap elitlerin çoğunu 1. Dünya Savaşı'nda Osmanlıcılığı desteklemeye götüren toplumsal, ekonomik ve siyasal faktörleri analiz eder. Rashid Khalidi ve diğerlerinin hazırladığı *The Origins of Arab Nationalism* (New

York, 1991) derlemesi, Osmanlılar'ın son döneminde yoğunlaşarak bu konuyu yeniden ele alır.

Osmanlı İmparatorluğu dahil olmak üzere büyük devletlerin 1. Dünya Savaşı'ndaki çıkarları şu çalışmada incelenmiştir: ed. Marion Kent, *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire* (Londra, 1984). Savaş zamanı anlaşmaları ve savaş sonrası paylaşımların belirlenmesinde İngiltere'nin rolünün dikkatle incelendiği bir eser olarak bkz. Elie Kedourie, *England and the Middle East: The Destruction of the Ottoman Empire, 1914-1921* (Londra, 1987). Aynı konu, David Fromkin'in çok rahat okunabilen şu kitabında da işlenmiştir: *A Peace to End All Peace: The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East* (New York, 1990). İngiltere'nin Hint Körfezi ile Basra Körfezi'nde çıkarlarını kollayan politikalarla ilgili ayrıntılı diplomatik tarihçeler şu kitapta bulunabilir: Briton Cooper Busch, *Britain and the Persian Gulf 1894-1914* (Berkeley, 1967) ve aynı yazarın: *Britain, India, and the Arabs, 1914-1921* (Berkeley, 1971). Osmanlıların Körfez tarihinde oynadıkları fakat genellikle görmezlikten gelinen rol için bkz. Frederick F. Anscombe, *The Ottoman Gulf: The Creation of Kuwait, Saudi Arabia, and Qatar* (New York, 1997). İngiltere'nin Ortadoğu'yu düzenleme girişimlerinin ve bu yoldaki başarısızlıklarının bir anlatımı için bkz. Elizabeth Monroe, *Britain's Moment in the Middle East, 1914-1971*, 2. basım (Londra, 1981). Fransızların hedefleriyse şu çalışmanın konusudur: Christopher M. Andrew ve A. S. Kenya-Forstner, *The Climax of French Imperial Expansion, 1914-1924* (Stanford, 1981). Ermenilerin savaştan önce, savaş sırasında ve savaştan hemen sonraki tarihlerinin nakledildiği iki çalışma şunlardır: Richard G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence, 1918* (Berkeley, 1967) ve *The Republic of Armenia* (Berkeley, 1971). Ed. L. Carl Brown, *Imperial Legacy: The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East* (New York, 1996), Osmanlılar'ın egemenliğiyle geçen yüzyılların kalıcı kurumsal ve ideolojik etkisinin çeşitli yönlerini ele alan bir makaleler derlemesidir.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ

İmparatorluğun sonundan 1990'ların başlarına kadar kapsamlı bir siyasal tarih için şu çalışmaya bakabilirsiniz: Feroz Ahmad, *The Making of Modern Turkey* (Londra, 1993). Mükemmel yorumların yer aldığı ve Jön Türk dönemi ile Cumhuriyet dönemi arasındaki sürekli-

likleri sergileyen bir inceleme olarak bkz. Eric J. Zürcher, *Turkey: A Modern History* (Londra, 1993). Atatürk ve onun çağıyla ilgili, bir kısmı bilinen şeyleri anlatan, ama ondan daha fazla eleştirel kısımların da yer aldığı zengin ayrıntılar içeren önemli bir çalışma Andrew Mango'nundur: *Atatürk: The Biography of the Founder of Modern Turkey* (Woodstock ve New York, 2000). Şu kitap da hâlâ faydalıdır: Lord Kinross, *Atatürk: A Biography of Mustafa Kemal, Father of Modern Turkey* (New York, 1965).

2. Dünya Savaşı'ndan sonra siyasal çoğulculuğun sahneye girişi üzerine öncü niteliğinde bir çalışma Kemal Karpat'ınkidir: *Turkey's Politics: The Transition to a Multiparty System* (Princeton, 1959). Bunu tamamlayıcı nitelikte şu çalışmalara bakılabilir: Feroz Ahmad, *The Turkish Experiment in Democracy, 1950-1975* (Boulder, 1977) ve William Hale, *The Political and Economic Development of Turkey* (New York, 1981). Walter F. Weiker, *The Modernization of Turkey, From Atatürk to the Present Day* (New York, 1981), 1960'lı ve 1970'li yıllardaki gelişmeleri öne çıkarır ve çeşitli istatistiki tablolara yer verir. Frank Tachau, *Turkey: The Politics of Authority, Democracy, and Development* (New York, 1984), başlığın düşündürdüğü gibi tematik kapsamda ve modernleşmeyi bir analitik araç gibi kullanarak, 1950'den 1980'e kadar olan yılları ele alır. Dankwart A. Rustow, *Turkey: America's Forgotten Ally* (New York, 1987), Türkiye'nin 1970'li yıllarla 1980'li yılların başlarındaki durumunun özlü bir tablosunu çıkarır ve analizini, Osmanlıların son dönemiyle Cumhuriyet'in ilk yıllarında sağlam bir temele oturtur. Türkiye'nin Soğuk Savaş'tan sonra değişen siyasal kültürü ve dış politika yönelimine dair önemli bir inceleme olarak bkz. Heinz Kramer, *A Changing Turkey: The Challenge to Europe and the United States* (Washington, D.C., 2000). Bütün Kürt bölgesine dair, Kürtlere sempatiyle yaklaşan bir çalışma şudur: David McDowall, *A Modern History of the Kurds* (Londra, 1996); son dönemdeki Türk-Kürt çatışmasının bir analizi için de şu kitaba bakabilirsiniz: ed. Robert Olson, *The Kurdish Nationalist Movement in the 1990s: Its Impact on Turkey and the Middle East* (Lexington, 1996).

MISIR

Modern Mısır'la ilgili en kapsamlı ve güncel nitelikte olup, son döneme dair tarihsel yorumları önde gelen uzmanların bir dizi kronolo-

jik olarak düzenlenmiş makaleleriyle okurun dikkatine sunan inceleme şudur: ed. M.W. Daly, *The Cambridge History of Egypt:* Cilt 2, *Modern Egypt, from 1517 to the End of the Twentieth Century* (Cambridge, 1998). Sentez ile özün ustaca birleştirildiği bir çalışma olan James Jankowski'nin *Egypt: A Short History*'si (Oxford, 2000), giriş niteliğinde mükemmel bir araştırmadır. Bazı önyargılar taşımakla birlikte hâlâ önemini muhafaza eden bir çalışma da şudur: P.J. Vatikiotis, *The History of Modern Egypt: From Muhammad Ali to Mubarak,* 4. basım (Baltimore, 1991).

19. YÜZYILDAN 1952'YE

Önemli bir çağ olan Mehmed Ali dönemiyle ilgili yetkin bir araştırma olan Khaled Fahmy'nin *All the Pasha's Men: Mehmed Ali, His Army, and the Making of Modern Egypt*'i (Cambridge, 1997), devletin kendilerini bir baskı aracı olarak kullanmasına karşı çıkan askerlerden onları kullanmaya çalışan devlete kadar, farklı perspektiflerden bakarak Mehmed Ali'nin ordusunu inceler ve bu amaçla en çok Mısır'ın zengin çeşitlilikteki arşiv kaynaklarından faydalanır. Ayrıca bkz. Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, *Egypt in the Reign of Muhammad Ali* (Cambridge, 1984) ve Avrupa'ya gönderilen eğitim misyonları konusunda hâlâ değerli bir çalışma olarak, J. Heyworth-Dunne, *An Introduction to the History of Education in Modern Egypt* (Londra, 1939, 1968). Mehmed Ali'nin reformlarını, 19. yüzyıl Mısır'ına dair daha geniş kapsamlı çalışmalarında bir çıkış noktası yapmayı öngören çalışmalar arasında şunlar bulunur: Roger Owen, *Cotton and the Egyptian Economy, 1820-1914* (Oxford, 1969); Gabriel Baer, *Studies in the Social History of Modern Egypt* (Chicago, 1969) ve Judith Tucker, *Women in Nineteenth Century Egypt* (Cambridge, 1985).

F. Robert Hunter, *Egypt Under the Khedives, 1805-1879: From Household Government to Modern Bureaucracy* (Pittsburgh, 1984), yönetim kurumlarının evrimi ile atanmış yetkililerin davranışlarına eğilen önemli bir arşiv çalışmasıdır. Urabi isyanı şu incelemede ele alınır: Juan R.I. Cole, *Colonialism and Revolution in the Middle East: Social and Cultural Origins of Egypt's Urabi Movement* (Princeton, 1993). Mısır'ın iflasına katkıda bulunan mali politikaların incelendiği bir kaynak şudur: David Landes, *Bankers and Pashas: International Finance and Economic Imperialism in Egypt* (Cambridge, Mass., 1958).

Mısır'ın Avrupa'nın sömürgelerini elinden kaybetmesindeki merkezi rolünün irdelendiği bir inceleme olarak bkz. Ronald Robinson ve John Gallagher, *Africa and the Victorians: The Official Mind of Imperialism* (New York, 1961).

İngiliz işgali sırasında gerçekleştirilen değişiklikler şu kitapta analiz edilmiştir: Robert L Tignor, *Modernization and British Colonial Rule in Egypt, 1882-1914* (Princeton, 1966). Cromer ve politikalarıyla ilgili eleştirel bir inceleme şudur: Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, *Egypt and Cromer: A Study in Anglo-Egyptian Relations* (Londra, 1968). Viktorya çağı emperyalizminin gür ve berrak sesli sözcüsünün kitabı şudur: Lord Cromer, *Modern Egypt*, 2 cilt (Londra, 1908). Egemenliğin paylaşıldığı devirlerden Sudan'ın bağımsızlığı kazanmasına kadar İngiliz-Sudan-Mısır ilişkileri şu iki ciltlik incelemede kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır: M.W. Daly, *Empire on the Nile: The Anglo-Egyptian Sudan, 1898-1934* (Cambridge, 1986) ve *Imperial Sudan: The Anglo-Egyptian Condominium, 1934-1956* (Cambridge, 1991). Adli sistemdeki değişiklikler ve hukuk mesleğinin yükselişe geçmesi konusunda bkz. Donald M. Reid, *Lawyers and Politics in the Arab World, 1880-1960* (Minneapolis, 1981) ve Farhat J. Ziadeh, *Lawyers the Rule of Law, and Liberalism in Modern Egypt* (Stanford, 1968).

Mısır'ın önde gelen bir rol oynadığı 20. yüzyıl başındaki entelektüel mayalanmayı çıkış noktası alan makaleleriyle şu çalışma oldukça önemlidir: Albert Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age, 1789-1939* (Oxford, 1970). Aynı konuda daha uzmanlaşmış çalışmalar da şunlardır: Nadav Safran, *Egypt in Search of Political Community: An Analysis of the Intellectual and Political Evolution of Egypt, 1804-1952* (Cambridge, Mass., 1961); Jamal Mohammed Ahmed, *The Intellectual Origins of Egyptian Nationalism* (Londra, 1960); Nikki R. Keddie, *Sayyid Jamal al-Din 'al-Afghani'* (Berkeley, 1972) ve Malcolm H. Kerr, *Islamic Reform: The Political and Legal Theories of Muhammad Abduh and Rashid Rida* (Berkeley, 1966).

1. Dünya Savaşı'ndan hemen sonraki İngiliz politikası şu çalışmada incelenmiştir: John Darwin, *Britain, Egypt, and the Middle East: Imperial Policy in the Aftermath of War, 1918-1922* (New York, 1981). Mısır'ın iki dünya savaşı arasındaki dönemi araştırmacıların fazlasıyla dikkatini çekmiş bir alandır. Dönemin siyasetine ilişkin olarak şu kitaplara bakabilirsiniz: Marius Deeb, *Party Politics in Egypt: The Wafd and Its Rivals* (Londra, 1979) ve Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, *Egypt's Liberal Experi-*

ment: 1922-1936 (Berkeley, 1977). Mısırlı girişimcilerin Kapitalüsyonların getirdiği dezavantajları aşmaya yönelik çabaları konusu şu çalışmalarda irdelenmiştir: Eric Davis, *Challenging Colonialism: Bank Misr and Egyptian Industrialization, 1920-1941* (Princeton, 1983) ve Robert Vitalis, *When Capitalists Collide Business Conflict and the End of Empire in Egypt* (Berkeley, 1995). Mısır'ın milliyetçi siyasetinde işçilerin rolü ve örgütlü işçi hareketinin ortaya çıkışı, Joel Beinin ve Zachary Lockman'in çok etkili kitapları *Workers on the Nile: Nationalism, Communism, Islam, and the Egyptian Working Class, 1882-1954*'de (Princeton, 1987) çalışılmıştır. Mısır'ın kimliği konusundaki tartışmaların analiz edildiği bir kitap şudur: Israel Gershoni ve James P. Jankowski, *Egypt, Islam, and the Arabs: The Search for Egyptian Nationhood, 1900-1930* (New York, 1986) ve aynı yazarın, *Redefining the Egyptian Nation, 1930-1945* (Cambridge, 1995). Margot Badran, *Feminists, Islam, and Nation: Gender and the Making of Modern Egypt* (Princeton, 1995), 20. yüzyılın başından 1952'ye kadar olan dönemde etkili olan ve toplumun üst sınıflarından kadınların eylemlerinin temsil ettiği kadın hareketine odaklanır. Bu sınıfın kendine dönük algısı ve ekonomik, siyasal ve toplumsal rolüne dair iyi belgelenmiş bir inceleme şudur: Magda S. Baraka, *The Egyptian Upper Class Between Revolutions, 1919-1952* (Reading, UK, 1998). Milli bir üniversitenin kuruluşunun Mısır'ın siyasal ve entelektüel hayatındaki etkisi şu çalışmanın konusudur: Donald Malcolm Reid, *Cairo University and the Making of Modern Egypt* (Cambridge, 1990). Müslüman Kardeşler'le ilgili en iyi inceleme şu kitaptır: Richard P. Mitchell, *The Society of the Muslim Brothers* (Londra, 1969). 2. Dünya Savaşı'nın Mısır'da ve bölgenin diğer yerlerinde geçen kısmı üzerine bkz. George Kirk, *The Middle East in the War* (Londra, 1952). Savaştan hemen sonraki İngiliz politikasının ayrıntılı belgelerle bir incelenmesi için bkz. Wm. Roger Louis, *The British Empire in the Middle East, 1945-1951: Arab Nationalism, the United States, and Postwar Imperialism* (Oxford, 1984).

1952 DEVRİMİNDEN SONRA

Giriş niteliğinde iyi bir genel kitap Derek Hopwood'unkidir: *Egypt: Politics and Society, 1945-1984* (Londra, 1985). Nasır çağını onun baskın kişilikli hayatını inceleyerek anlatmaya yönelik girişimler arasında şu kitaplar tavsiye edilebilir: P.J. Vatikiotis, *Nasser and His Generation* (New York,

1978); Jean Lacouture, *Nasser: A Biography* (New York, 1973) ve Robert Stephens, *Nasser* (Londra, 1971). Dış politika konularında iyi kitaplar vardır. Mısır'ın diğer Arap devletleriyle ilişkisi şu kitapta ele alınmıştır: A.I. Dawisha, *Egypt and the Arab World: The Elements of Foreign Policy* (New York, 1976) ve Malcolm H. Kerr, *The Arab Cold War: Gamal Abd al-Nasir and His Rivals, 1958-1970*, 3. basım (Londra, 1971). Mısır-Sovyet ilişkisi şu kitapta incelenmiştir: Karen Dawisha, *Soviet Foreign Policy Towards Egypt* (New York, 1979) ve Alvin Rubinstein, *Red Star on the Nile: The Soviet-Egyptian Influence Relationship Since the June War* (Princeton, 1977). Süveyş krizi çok çeşitli incelemelerde irdelenmiştir, o yüzden aşağıda sadece bazı örnekler vereceğim: Kennett Love, *Suez-The Twice-Fought War: A History* (New York, 1969); Keith Kyle, *Suez: Britain's End of Empire in the Middle East*, yeni basım (Londra, 2003) ve yeni belgelere dayalı ek değerlendirmelerle, ed. Wm. Roger Louis ve Roger Owen, *Suez 1956: The Crisis and Its Consequences* (Oxford, 1989). 1967 savaşını analiz eden şu çalışma önemlidir: Nadav Safran, *From War to War: The Arab-Israeli Confrontation, 1948-1967* (New York, 1969). 1967 savaşına yol açan koşullarla ilgili en iyi analiz şudur: Richard B. Parker, *The Politics of Miscalculation in the Middle East* (Bloomington, 1993). Aynı yazarın hazırladığı bir derleme olan *The Six Day War: A Retrospective* (Gainsville, 1996), savaşan tarafların ve dışarıdan müdahale eden büyük devletlerin politikaları ve hareket noktaları üzerine yeni perspektifler sunar.

Genelde ekonomik değişimle ilgili bir araştırma şudur: Robert Mabro, *The Egyptian Economy, 1952-1972* (Oxford, 1974). Toprak reformu şu kitapta ele alınır: Gabriel S. Saab, *The Egyptian Agrarian Reform, 1952-1962* (Londra, 1967). Toprak reformunun eşitsiz sonuçlarının incelendiği şu çalışmalardan söz edilebilir: Leonard Binder, *In a Moment of Enthusiasm: Political Power and the Second Stratum in Egypt* (Chicago, 1978); Hamied Ansari, *Egypt: The Stalled Society* (Albany, 1986) ve 1952'den önce toprak sahibi bir sınıfın mensubunun Nasır ve Sedat çağlarında zenginliğini ve siyasal nüfuzunu nasıl muhafaza ettiğinin büyüleyici bir anlatımı olarak bkz. Robert Springborg, *Family, Power, and Politics in Egypt: Sayed Bey Marei - His Clan, Clients, and Cohorts* (Philadelphia, 1982). Cynthia Nelson, *Doria Shafik, Egyptian Feminist: A Woman Apart* (Gainesville, Fla., 1996), Nasır rejiminin memnuniyetle kucak açması gerektiği, fakat tersine hemen yasaklanan Paris eğitimli bir militanın önemli bir çalışmasıdır. 1952'den sonraki otuz yılı kapsayan devlet politikalarının kapsamlı ve eleştirel bir değerlendirmesi şu çalışmada bulunabilir: John Waterbury, *The Egypt of Nasser*

and Sadat: The Political Economy of Two Regimes (Princeton, 1983). Ayrıca bkz. Kirk J. Beattie, *Egypt During the Nasser Years: Ideology, Politics, and Civil Society* (Boulder, 1994).

Sedat hakkında yaralayıcı bir biyografi yazılmıştır: Irene Beeson ve David Hirst, *Sadat* (Londra, 1981). Ayrıntılı bir siyasal analizle birlikte ona daha sempatiyle bakan bir kitap şudur: Kirk J. Beattie, *Egypt During the Sadat Years* (New York, 2000). Sedat, tarihteki yerini kendi iddia ettiği gibi ifade eden bir otobiyografi yazmıştı: *In Search of Identity* (New York, 1978). William B. Quandt, *Camp David: Peacemaking and Politics* (Washington, D.C., 1986), Camp David Anlaşması'nda dönen manevralarla ilgili kapsamlı bir tartışma metnidir. Sedat rejiminin başındaki çeşitli sorunlarla ilgili iyi bir tartışma metni şudur: John Waterbury, *Egypt: Burdens of the Past, Options for the Future* (Bloomington, 1978). Nasır ve Sedat döneminde öğrencilerin siyasallaşması şu kitapta incelenmiştir: Ahmed Abdallah, *The Student Movement and National Politics in Egypt* (Londra, 1985). İslami muhalefetle ilgili mükemmel bir çalışma yapılmıştır: Gilles Kepel, *The Prophet and Pharaoh: Muslim Extremism in Egypt,* çev. Jon Rothschild (Londra, 1985). 1990'lardaki İslami canlanmanın portresini sürekli ve ılımlı bir eksende inceleyen şu çalışmadan söz edilebilir: Geneive Abdo, *No God But God. Egypt and the Triumph of Islam* (Oxford, 2000).

Robert Springborg, *Mubarak's Egypt: Fragmentation of the Political Order* (Boulder, 1989), Mübarek'in devlet başkanlığının ilk altı yılında siyasal otorite ile ekonomik değişim arasındaki ilişkiyi irdeler.

SURİYE

Genel bir tarih kitabı olarak bkz. A.L. Tibawi, *A Modern History of Syria Including Lebanon and Palestine* (New York, 1969). Manda dönemiyle ilgili eski çalışmaları aşan harika bir kitaptan söz etmek gerekir: Philip S. Khoury, *Syria and the French Mandate: The Politics of Arab Nationalism, 1920-1945* (Princeton, 1987), yine de şu kitabın öngörüleri hâlâ daha değerlidir: Albert Hourani, *Syria and Lebanon: A Political Essay* (Londra, 1946). Toplumsal cinsiyeti asıl analitik aracı olarak kullanan, sömürgeci bir kamu düzeninin ortaya çıkışıyla ilgili iddialı ve özgün bir inceleme şudur: Elizabeth Thompson, *Colonial Citizens: Republican Rights, Paternal Privilege, and Gender in French Syria and Lebanon* (New York, 2000). Bağımsızlıktan sonraki dönemle ilgili sıkı bir giriş metni olarak bkz. Derek Hopwood, *Syria, 1945-1986: Politics and Society* (Londra, 1988). 1950'li yıllarda Suriye politikası-

nın Nasır'ın Pan-Arap politikaları üzerindeki etkisini Patrick Scale incelemiştir: *The Struggle for Syria: A Study of Post-War Arab Politics, 1945-1958,* yeni basım (New Haven, 1987). Nikolaos van Dam, *The Struggle for Power in Syria: Sectarianism, Regionalism, and Tribalism in Politics, 1961-1980,* 2. basım (New York, 1980), BAC'nin dağılışıyla birlikte siyasal hayatta meydana gelen gelişimleri analiz eder. Raymond A. Hinnebush'un Baasçı dönem üzerine yazdığı çeşitli eserlerin en iddialısı, 1950-1980 dönemine siyaset bilimi perspektifinden yaklaşan şu çalışmadır: *Authoritarian Power and State Formation in Ba'thist Syria: Army, Party, and Peasant* (Boulder, 1990). Aynı yazarın daha özet niteliğindeki kitabı 1960'ların başlarından 2000'de Hafız el-Esad'ın ölümüne kadar olan dönemde Suriye devletinin serüvenine odaklanır: *Syria: Revolution from Above* (Londra, 2001). Suriye Sosyal Milliyetçi Partisi'nin bölgeselci doktrini konusunda bkz. Labib Zuwiyya-Yamak, *The Syrian Social Nationalist Party: An Ideological Analysis* (Cambridge, Mass., 1966). Hafız el-Esad'ın ona sempatiyle bakan portresini çizen bir biyografisi yazılmıştır: Patrick Seale, *Asad of Syria: The Struggle for the Middle East* (Berkeley, 1989). Suriye devlet başkanının politikaları ve hedefleriyle ilgili şu çalışmalar yapılmıştır: Moshe Macoz, *Asad, the Sphinx of Damascus: A Political Biography* (Londra, 1988) ve aynı yazarın, *Syria and Egypt: From War to Peacemaking* (Oxford, 1995).

LÜBNAN

19. ve 20. yüzyıllara dair en iyi tarihsel araştırma Kamal S. Salibi'nindir: *The Modern History of Lebanon* (New York, 1965). Modern Lübnan'la ilgili bibliyograflara, Elizabeth Picard'ın öğretici ve oldukça angaje olan şu çalışması mutlaka eklenmelidir: *Lebanon: A Shattered Country. Myths and Realities of the Wars in Lebanon,* çev. Franklin Philip (New York, 1996). İç savaş öncesinde Lübnan sisteminin işleyişi üzerine bilgilendirici bir makaleler derlemesi vardır: ed. Leonard Binder, *Politics in Lebanon* (New York, 1966). Michael Hudson, *The Precarious Republic* (New York, 1968), başkalarınca bir mezhep uyumu olarak gösterildiği bir zamanda siyasal yapı içindeki gerilimlerin bir kısmına eğilir. İç savaşın ilk aşamasını hazırlayan gelişmeler için şu çalışmaya başvurulmalıdır: Kamal S. Salibi, *Cross Roads to Civil War: Lebanon, 1958-1976* (Delmar, N.Y., 1976). Lübnan'ın 1970'lerde Ortadoğu'daki yerinin yanı sıra ülke içindeki durumuna dair önemli bir yorum çalışması Walid Khalidi'nindir: *Conflict and Violence in Lebanon: Confrontation in the Middle*

East (Cambridge, Mass., 1979). İsrail'in 1982 işgaline ilişkin bir analiz şudur: Itamar Rabinovich, *The War for Lebanon, 1970-1985,* gözden geçirilmiş basım (Ithaca, 1985). Helena Cobban, *The Making of Modern Lebanon* (Londra, 1985), iç savaşın patlak vermesinden İsrail işgalinin hemen sonrasına kadarki yılların bütünlüklü bir gözle kavranmasında özellikle faydalıdır. İç savaşa farklı yaklaşımlar arasında faydalı perspektifleri şu çalışmada bulabilirsiniz: Marunilere oldukça eleştirel yaklaşan bir kitap olarak, Jonathan C. Randal, *Going All the Way: Christian Warlords, Israeli Adventurers, and the War in Lebanon* (New York, 1983); çalkantılı yıllarda ülkede bulunan angaje bir gözlemcinin kalemiyle, Robert Fisk, *Pity the Nation: The Abduction of Lebanon* (New York, 1990); ve *New York Times* muhabirinin etkili anekdotlarıyla, Thomas L. Friedman, *From Beirut to Jerusalem* (New York, 1989). Kamal Salibi, *A House of Many Mansions: The History of Lebanon Reconsidered* (Berkeley, 1988), çeşitli dinsel toplulukların Lübnan'la ilgili vizyonlarını dayandırdıkları tarihsel mitleri inceler. Şiilerin siyasal uyanışıyla güney Lübnan'ın karmaşık yönlerinin incelendiği bir çalışma şudur: Augustus Richard Norton, *Amal and the Shi'a: Struggle for the Soul of Lebanon* (Austin, 1987).

IRAK

Irak'la ilgili en iyi tarihsel inceleme, Charles Tripp'in çok güzel diyebileceğim çalışmasıdır: *A History of Iraq* (Cambridge, 2000). Ayrıca bkz. Phebe Marr, *The Modern History of Iraq* (Boulder, 1985). Modern Ortadoğu devletleriyle ilgili en kayda değer tarihsel incelemelerden birisi şudur: Hanna Batatu, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq: A Study of Iraq's Old Landed and Commercial Classes and of Its Communists, Ba'thists, and Free Officers* (Princeton, 1982). Fakat Batatu'nun kitabı yeni başlayanlara göre değildir. Yitzhak Nakash, *The Shi' is of Iraq* (Princeton, 1994), 18. yüzyıl ortalarından 1958'e kadar bu konuyla ilgili kapsamlı ve eski bilgileri gözden geçirici nitelikte bir incelemedir. Edith Penrose ve E.F. Penrose, *Iraq: International Relations and National Development* (Londra, 1978), devrimci çağda manda dönemine eğilir, özellikle iktisat ve petrol endüstrisi alanlarında güçlüdür. Irak üzerine üç kitaptan ilki, Majid Khadduri'nunki, bağımsızlık döneminden monarşinin devrilmesine kadar olan dönemi ele alır ve en iyisidir; ayrıca bkz. *Independent Iraq, 1932-1958: A Study in Iraqi Politics,* 2. basım (Londra, 1960). Milliyetçi yönelimli bir eğitim sistemini yerleştirme sürecini tartışan bir kaynak olarak bkz. Reeva

S. Simon, *Iraq Between the Two World Wars: Creation and Implementation of a Nationalist Ideology* (New York, 1986).

Devrimden 1990'lara kadar olan dönemi, Saddam Hüseyin rejimine özel bir ağırlık vererek ele alan ayrıntılı siyasal tarih çalışması şudur: Marion Farouk-Sluglett ve Peter Sluglett, *Iraq Since 1958: From Revolution to Dictatorship,* 3. gözden geçirilmiş basım (Londra, 2001). Baasçı rejim ve onun İslamiyet-öncesi geçmişi birleşik bir seküler kültür yaratmak için kullanma doğrultusundaki girişimlerin çok önemli ve iyi illüstrasyonlarla beslenmiş bir analizi şu kitapta bulunabilir: Amatzia Baram, *Culture, History, and Ideology in the Formation of Ba'thist Iraq, 1968-1989* (New York, 1989). Samir al-Khalil, *Republic of Fear: Saddam's Iraq (Berkeley,* 1989), büyük ölçüde Irak rejimini, ABD kamuoyu ve yönetiminin görmek istediği şekilde resmetmesinden dolayı, 1991 Körfez Savaşı konusundaki yorumlarıyla geniş bir kabul görmüştür. Irak-İran savaşı üzerine en doyurucu çalışma da Dilip Hiro'nundur: *The Longest War: The Iran-Iraq Military Conflict,* güncellenmiş basım (Londra, 1990).

Halihazırda Irak'ın Kuveyt'i işgali ve bunun üzerine patlak veren Körfez Savaşı'yla ilgili en iyi yorumlar için şu çalışmalara başvurabilirsiniz: Lawrence Freedman ve Efraim Karsh, *The Gulf Conflict, 1990-1991: Diplomacy and War in the New World Order* (Princeton, 1993); Dilip Hiro, *Desert Shield to Desert Storm: The Second Gulf War* (New York, 1992) ve *U.S. News and World Report* kadrosunun derlediği bir kitap olarak, *Triumph Without Victory: The History of the Persian Gulf War* (New York, 1993). *Middle East Report*'ta çıkan yazılar, Bush yönetiminin yaptığı açıklamalara karşı uyarıcı nitelikte alternatif bir bakış açısı sunarlar. Irak ile Kuveyt arasındaki sınır anlaşmazlıklarıyla ilgili iki mükemmel çalışma şunlardır: David H. Finnie, *Shifting Lines in the Sand: Kuwait's Elusive Frontier with Iraq* (Cambridge, Mass., 1992) ve Richard Schofield, *Kuwait and Iraq: Historical Claims and Territorial Disputes,* 2. basım (Londra, 1993).

ÜRDÜN

Naseer H. Aruri, *Jordan: A Study in Political Development (1921-1965)* (Lahey, 1972), genel olarak giriş niteliğinde bir çalışmadır. Mary C. Wilson'ın *King Abdullah, Britain, and the Making of Jordan* (Cambridge, 1987) kitabı, Ürdün hakiminin kişiliği ve iddiaları üzerinden devletin gelişme serüvenini irdeler. Uriel Dann'ın derlemesi olan *Studies in the History of Transjordan, 1920-1949: The Making of a State* (Boulder, 1984) de, Abdul-

lah'ın hükümranlığı dönemine yoğunlaşır. Aynı yazarın *King Hussein and the Challenge of Arab Radicalism: Jordan, 1955-1967* (New York, 1989) başlıklı çalışmasıysa, Nasırcılığın yayılmasının doğurduğu krizi konu alan bir kitaptır. Kral Hüseyin'in kırk altı yıllık egemenliğinin oğlu II. Abdullah'ın yeni rejimine devredilişinin bir analizi için de bkz. Curtis R. Ryan, *Jordan in Transition: From Hussein to Abdullah* (Boulder, 2002).

FİLİSTİN VE İSRAİL

Siyonizm ve Manda Dönemi

Belgelerden oluşan temel nitelikte bir derleme şudur: ed. Walter Laqueur ve Barry Rubin, *The Israel-Arab Reader: A Documentary History of the Middle East Conflict*, 6. gözden geçirilmiş basım (New York, 2001). Siyonizm tarihi ve Siyonist ideolojinin gelişimi için bkz. Shlomo Avineri, *The Making of Modern Zionism: The Intellectual Origins of the Jewish State* (New York, 1981); Ben Halpern, *The Idea of Jewish State*, 2. basım (Cambridge, Mass., 1969); ve Walter Laqueur, *A History of Zionism* (New York, 1972). Yalnızca Weizmann'ın hayatına değil, aynı zamanda siyasal Siyonizmin tarihine ve manda çağının diplomasisine ışık tutan bir çalışma, Jehuda Reinharz'ın iki ciltlik mükemmel biyografisi, *Chaim Weizmann: The Making of a Zionist Leader* (New York, 1985) ile *Chaim Weizmann: The Making of a Statesman*'dır (New York, 1993).

Osmanlı'nın son döneminden Oslo I anlaşmasına kadar Filistin ile Arap-Yahudi ilişkilerini ele alan kapsamlı bir çalışma için bkz. Charles D. Smith, *Palestine and the Arab-Israeli Conflict*, 4. basım (New York, 2001). Daha ayrıntılı ama daha az odaklanmış bir çalışma için bkz. Mark Tessler, *A History of the Israeli-Palestinian Conflict* (Bloomington, 1994). Birinci ve ikinci aliyah uygulamalarını, sömürgeci bir girişim çerçevesinden değerlendiren revizyonist bir yaklaşım olarak bkz. Gershon Shafir, *Land, Labor, and the Origins of the Israeli-Palestinian Conflict, 1882-1914*, güncellenmiş basım (Berkeley, 1996). İngiliz siyasetine ağırlık verilerek yapılan mandayla ilgili kapsamlı incelemeler arasında Bernard Wasserstein, *The British in Palestine: The Mandatory Government and the Arab-Jewish Conflict, 1917-1929* (Londra, 1978), yönetim aygıtının işleyiş mekanizmasını açıklar; ayrıca bkz. Christopher Sykes, *Cross Roads to Israel*, yeniden basım (Bloomington, 1978). Barbara J. Smith, *The Roots of Separatism in Palestine: Bri-*

tish Economic Policy, 1920-1929 (Syracuse, 1993), İngiltere'nin ekonomi politikalarının, henüz 1920'lerin başı gibi erken bir tarihte, ayrı bir Siyonist ekonominin gelişmesini kolaylaştırdığını ileri sürmüştür. Zachary Lockman, *Comrades and Enemies: Arab and Jewish Workers in Palestine, 1906-1948* (Berkeley, 1996), manda dönemindeki Siyonist sendikaların kuruluşunun, Filistinli Arap işçilere ve sendikalara karşı nasıl davranılacağına ilişkin tartışmalardan etkilendiği görüşündedir. Manda döneminin son yılları şu çalışmada incelenmiştir: Michael Cohen, *Palestine, Retreat from the Mandate: The Making of British Policy, 1936-1945* (New York, 1978) ve aynı yazarın, *Palestine and the Great Powers* (Princeton, 1982). Başlıca aktörlerin perspektifleri ve politikaları için bkz. Wm. Roger Louis ve Robert W. Stookey, ed., *The End of the Palestine Mandate* (Austin, 1986). Aynı konuda çok değerli bilgiler için bkz. J.C. Hurewitz, *The Struggle for Palestine,* yeniden basım (New York, 1968).

Manda döneminde Siyonist kurumların gelişmesi hakkındaki eserler hakkında bkz. Noah Lucas, *The Modern History of Israel* (Londra, 1974), Dan Horowitz ve Moshe Lissak, *Origins of the Israeli Polity: Palestine Under the Mandate* (Chicago, 1978). Filistinli ileri gelenler arasında siyasal faaliyetlerin kabarışının ayrıntılı biçimde analiz edildiği iki çalışma şunlardır: Yehoshua Potath, *The Emergence of the Palestinian National Movement, 1918-1929* (Londra, 1973) ve *The Palestinian Arab National Movement, 1929-1939: From Riots to Rebellion* (Londra, 1978). Philip Mattar, *The Mufti of Jerusalem: Al-Hajj Amin al-Husayni and the Palestinian National Movement* (New York, 1988), müftüyü, ayanların politikası bağlamında anlatır. Filistin milli kimliğinin ortaya çıkışı şu çalışmaların konusudur: Muhammad Muslih, *The Origins of Palestinian Nationalism* (New York, 1990); Rashid Khalidi, *Palestinian Identity: The Construction of Modern National Consciousness* (New York, 1997); ve Baruch Kimmerling ve Joel S. Migdal, *The Palestinian People: A History* (Cambridge, Mass., 2003). Sonuncusu, daha eski bir çalışmanın, sonradan Oslo anlaşmaları üzerine uzunca bir bölüm eklenmesiyle yeniden basılmış, güncellenmiş bir versiyonudur. Zorlu bir araştırma konusu olan nüfus meselesi, Justin McCarthy, *The Population of Palestine: Population History and Statistics of the Late Ottoman Period and the Mandate*'de (New York, 1990) ele alınmıştır. Yine başka bir hassas mesele olan toprak mülkiyeti konusu şu kitapta incelenmiştir: Kenneth W. Stein, *The Land Question in Palestine, 1917-1939* (Chapel Hill, 1984).

1948'den Sonra İsrail ve Filistinliler

Son yıllarda, Siyonizmle ve İsrail devletinin ilk yıllarıyla ilgili uzun süredir kabul gören tarihsel varsayımların bazılarına kökten itiraz eden bir grup yeni tarihçinin çalışmalarının sonucu olarak, İsrail bilim çevrelerinde canlı ve yer yer sert bir tartışma meydana gelmiştir. Onların çalışmaları ve benzer düşünceli revizyonist araştırmacıların yaklaşımlarının bir örneği için bkz. Michael N. Barnett, ed., *Israel in Comparative Perspective: Challenging the Conventional Wisdom* (Albany, 1996). Yeni tarihin sayılı temsilcilerinden ikisinin, 1948 savaşını kuşatan olaylarda İsrail'in rolüne dair eleştirel değerlendirmeleri için bkz. Avi Shlaim, *Collusion Across the Jordan: King Abdullah, the Zionist Movement, and the Partition of Palestine* (New York, 1988), ve Ilan Pappé, *The Making of the Arab-Israeli Conflict, 1947-1951* (Londra, 1992). Eugene Rogan ile Avi Shlaim'in yayına hazırladıkları *The War for Palestine: Rewriting the History of 1948*'de (Cambridge, 2001) yazarlar, çeşitli milli mitleri tarihsel gerçeklikten ayırma hedefiyle çatışmada yer alan devletlerin rollerini incelemişlerdir. 1948'den 1998'e kadar İsrail'in Arap dünyasına karşı izlediği politikayla ilgili olarak revize edici bir yorum şudur: Avi Shlaim, *The Iron Wall: Israel and the Arab World* (New York, 2001). Yeni tarihçilerin yöntemleri, kanıtları ve hareket noktalarının etkili bir çürütülüşü için bkz. Efraim Karsh, *Fabricating Israeli History: The 'New Historians'* (Londra, 1997).

İsrail'in siyasal, toplumsal ve dinsel kurumları, Lucas'ın yukarıda aktarılan *The Modern History of Israel* kitabına ek olarak şu çalışmalarda irdelenmiştir: Yossi Beilin, *Israel: A Concise Political History* (New York, 1992); ABD-İsrail ilişkisinin gelişmesini de vurgulayan bir iç tarih olarak, Nadav Safran, *Israel, the Embattled Ally* (Cambridge, Mass., 1981); ve manda döneminden 1990'lara kadar İsrail demokrasisinin evrimine dair tematik ve kronolojik bir analiz olarak, Alan Dowry, *The Jewish State: A Century Later* (Berkeley, 1998). İsrail seçim ve siyasal sisteminin işleyişine dair iyi bir giriş metni olarak, Gregory S. Mahler, *Israel: Government and Politics in a Maturing State* (San Diego, 1990). ABD-İsrail ilişkisine Safran'ınkinden daha eleştirel bir yaklaşım için: Cheryl A. Rubenberg, *Israel and the American National Interest: A Critical Examination* (Urbana, 1986). İsrail içindeki Filistin toplumu hakkında Ian S. Lustick'in *Arabs in the Jewish State: Israel's Control of a National Minority* (Austin, 1980), İsrail'in Arap yurttaşlarını kontrol altında tutmak için geliştirdiği sistemi irdeler. Lustick ayrıca, Gush Emu-

nim'e özel bir vurgu yaparak militan Yahudi yerleşimci gruplarına da eğilmiştir: *For the Land and the Lord: Jewish Fundamentalism in Israel* (New York, 1988). Ilan Peleg, *Begins Foreign Policy, 1977-1983: Israel's Move to the Right* (New York, 1987), Begin hükümetinin politikalarında Sağ'ın rolüne dair eleştirel bir yorumdur. 1967'yi çıkış noktaları olarak alan Dan Horowitz ile Moshe Lissak, yirmi yıllık değişiklikleri şu çalışmada ele alırlar: *Israel in Trouble in Utopia: The Overburdened Polity of Israel* (Albany, 1989).

Filistin çıkışının *(exodus)* sebepleri, yeni tarihçilerden Benny Morris tarafından, daha önceki açıklamaların etkili bir şekilde çürütülmesiyle birlikte dikkatlice belgelenmiştir: *The Birth of the Palestinian Refugee Problem, 1947-1949* (New York, 1988). FKÖ'ye dair etkileyici bir çalışma olarak bkz. Yezid Sayigh, *Armed Struggle and the Search for a State: The Palestinian National Movement, 1949-1993* (Oxford, 1997). Yine değerli olan iki çalışma şunlardır: Helena Cobban, *The Palestinian Liberation Organisation: People, Power, and Politics* (Cambridge, 1984) ve Emile Sahliyeh, *In Search of Leadership: West Bank Politics Since 1967* (Washington, D.C., 1988). İsrael'in Gazze'deki kalıcı işgali konusunda bkz. Sarah Roy, *The Gaza Strip: The Political Economy of De-Development* (Washington, D.C., 1995). Lübnan'daki Filistin varlığı konusunda bkz. Rex Brynen, *Sanctuary and Survival: The PLO in Lebanon* (Boulder, 1990). 1968-1982 döneminde Lübnan'daki Filistin topluluğu içerisinde yürütülen siyaset ve toplumsal cinsiyet meseleleri için bkz. Julie M. Peteet, *Gender in Crisis: Women and the Palestinian Resistance Movement* (New York, 1991).

İlk İntifada'yla ilgili kapsamlı ve yazarın, ayaklanmanın ilk aşamasında Filistinlilerle yaptığı röportajlarla beslenen bir çalışma şudur: F. Robert Hunter, *The Palestinian Uprising: A War by Other Means*, 2. basım (Berkeley, 1993). Joost R. Hiltermann, *Behind the Intifada: Labor and Women's Movements in the Occupied Territories* (Princeton, 1991), işgal altındaki topraklarda Filistinliler arasında sendikaların ve kadın komitelerinin kurulmasının, milli kurtuluş mücadelesine nasıl katkı yaptığını anlatır. Aynı konuda daha yakın bir çalışma, İntifada sırasında yeni bir Filistinli elitin yükselişini Arafat'ın 1994'ten itibaren FY'nin başkanı olarak baskıcı politikalarıyla ilişkilendiren Glen E. Robinson'undur: *Building a Palestinian State: The Incomplete Revolution* (Bloomington. 1997). Robinson'un çalışması, Hamas'a dair mükemmel bir analizi de içermektedir. Hamas'a ve diğer Filistinli militan örgütlere da-

ir başka incelemeler şunlardır: Ziad Abu-Amr, *Islamic Fundamentalism in the West Bank and Gaza: Muslim Brotherhood and Islamic Jihad* (Bloomington, 1994) ve örgütün pragmatik yönünü vurgulayan, Shaul Mishal ve Avraham Sela, *The Palestinian Hamas* (New York, 2000).

Oslo I anlaşmalarından sonraki döneme dair yararlı bir referans kaynağı olan Lawrence Joffe'nin *Kessing's Guide to the Mid-East Peace Process* (Londra, 1996), önemli belgelere yer verir, başlıca aktörlerin özet biyografilerini sunar ve 1996 ortasına kadarki barış sürecinin iyi bir analizini aktarır. Oslo anlaşmalarını Filistinliler açısından potansiyel bir felaket sayan incelemelerden, Farsoun Samih ve Christina Zacharia'nın *Palestine and the Palestinians* (Boulder, 1997) ile daha önce bahsedilen Kimmerling ve Migdal'ın çalışmaları tavsiye edilir. Oslo'ya ilişkin daha kapsamlı bir eleştiri için bkz. Cheryl A. Rubenberg, *The Palestinians: In Search of a Just Peace* (Boulder, 2003). Oslo anlaşmalarının bölge devletleri üzerindeki etkileri konusundaysa, ed. Robert O. Freedman, *The Middle East and the Peace Process: The Impact of the Oslo Accords* (Gainesville, Fla., 1998) iyi bir örnektir. Oslo barış sürecinin parlayışı ve sönüşü sırasında ABD'nin politikasını kavramak açısından mutlaka okunması gereken, Clinton'ın başkanlık dönemine dair bölümler için bkz. William B. Quandt, *Peace Process: American Diplomacy and the Arab-Israeli Conflict Since 1967,* gözden geçirilmiş basım (Washington, D.C. ve Berkeley, 2001).

ARAP YARIMADASI'NIN DEVLETLERİ

İngiltere'nin Arap yarımadasıyla ilişkilerini inceleme konusunda en iyi başlangıç kitapları şu çalışmalardır: J.B. Kelly, *Britain and the Persian Gulf 1795-1880* (Londra, 1968) ve *Arabia, the Gulf, and the West* (Londra, 1980). İkinci çalışma, 20. yüzyılda petrol, diplomasi ve iç gelişmeleri, çift kutuplu bir dünya görüşüyle kaleme alınmış bir şekilde ve 1970'lerde yoğunlaşarak ele alır. İngiltere'nin Körfez'deki rolü için şu çalışmalara bakınız: Busch, *Britain and the Persian Gulf* ve *Britain, India, and the Arabs.* Daha yakın zamanlardaysa, John C. Wilkinson, *Arabia's Frontiers: The Story of Britain's Boundary Drawing in the Desert* (Londra, 1991).

Kuruluşundan 2000 yılına kadar Suudi devletinin tarihinin kapsamlı bir incelenişi için bkz. Madawi al-Rasheed, *A History of Saudi Arabia* (Cambridge, 2001). Suudi devletinin erken dönem tarihi için

bkz. Joseph Kostiner, *The Making of Saudi Arabia, 1916-1936: From Chieftancy to Monarchical State* (New York, 1993). Yönetici ailenin etraflı bir incelenişi için bkz. David Holden ve Richard Johns, *The House of Sand: The Rise and Rule of the Most Powerful Dynasty in the Arab World* (Londra, 1981). Nadav Safran, *Saudi Arabia: The Ceaseless Quest for Security* (Ithaca, 1988), 1970'den sonraki gelişmelere yoğunlaşır. Mordechai Abir, *Saudi Arabia in the Oil Era; Regime and Elites, Conflict and Collaboration* (Boulder, 1988), yeni idari elit ve onların karar mercilerinden sürekli dışlanmalarının doğurduğu gerilimlere dair önemli bir analizdir; Abir'in sonraki kitabı *Saudi Arabia: Government, Society, and the Gulf Crisis* (New York, 1993) aynı derecede önemli bir katkıdır. Mükemmel bir çalışma olan F. Gregory Gause III, *Oil Monarchies: Domestic and Security Challenges in the Arab Gulf States* (New York, 1994), Irak'ın Kuveyt işgalinden hemen önceki ve sonraki dönemde altı Körfez monarşisinde politikanın temellerine ilişkin karşılaştırmalı bir yeniden yorumunu sunar.

Yemen'e dair en kapsamlı ve güncel tarih çalışması Paul Dresch'indir: *History of Modern Yemen* (Cambridge, 2001). Ayrıca bkz. Robert D. Burrowes, *The Yemen Arab Republic: The Politics of Development, 1962-1986* (Boulder, 1987). İran Körfezi'nin küçük devletlerine dair bir tartışma için: ed. Richard F. Nyrop, *Persian Gulf States,* 2. basım (Washington, D.C., 1984), Amerikan Üniversitesi'nin hazırladığı çok-disiplinli Area Handbook serisinin yararlı bir cildidir. Giriş niteliğinde iyi bir çalışma olarak bkz. Rosemarie Said Zahlan, *The Making of the Modern Gulf States: Kuwait, Bahrain, Qatar, the United Arab Emirates and Oman* (Londra, 1989). Daha özgül ülke incelemeleri arasında şunlara bakabilirsiniz: Jill Crystal, *Oil and Politics in the Gulf: Rulers and Merchants in Kuwait and Qatar,* güncellenmiş basım (Cambridge, 1995) ve aynı yazarın: *Kuwait: The Transformation of an Oil State* (Boulder, 1992). Mary Ann Tétreault'ın *Stories of Democracy: Politics and Society in Kuwait* (New York, 2000), 1990'larda Kuveyt'in siyasal kültürünün evrimi konusunda kışkırtıcı denemelere yer verir. Umman üzerine bkz. John C. Wilkinson, *The Imamate Tradition of Oman* (Cambridge, 1987) ve Umman siyasal kültürünün ve onu etkileyen toplumsal ve ekonomik değişikliklerin kapsamlı bir analizi olarak, Carol J. Riphenburg, *Oman: Political Development in a Changing World* (Westporr, Conn., 1998). BAE'nin kısa tarihi şu kitapta iyi incelenmiştir: Muhammad Morsy Abdullah, *The United Arab Emirates: A Modern History* (New York, 1978). Ka-

tar üzerine bilgilendirici bir kitap şudur: Rosemarie Said Zahlan, *The Creation of Qatar* (Londra, 1979).

Petrol endüstrisinin eksiksiz ve eğlenceli bir tarihi için bkz. Daniel Yergin, *The Prize: The Epic Quest for Oil, Money, and Power* (New York, 1991). Ortadoğu'ya yoğunlaşan incelemeler şunlardır: Ian Skeet, *OPEC: Twenty-Five Years of Prices and Politics* (Cambridge, 1988) ve şirketlerin politikalarıyla tüketici ülkelerin eleştirel bir yorumu için bkz. Joe Stork, *Middle East Oil and the Energy Crisis* (New York, 1975).

İRAN

Safevilerden Pehlevi Hanedanının Yükselişine

Moğol ve Safevi dönemlerine dair giriş niteliğinde bir çalışma, David Morgan'ın şu özlü incelemesidir: *Medieval Persia, 1040-1797* (Londra, 1988). Bu çağlara ilişkin daha ayrıntılı ve geniş kapsamlı çalışmalardan birisi, etkileyici bir tarih eseri olan, Peter Jackson ve Laurence Lockhart'ın hazırladığı *The Cambridge History of Iran*'dır, Cilt 6 (Cambridge, 1986). Aynı seride Safevilerin düşüşünden 1979 devrimine kadar İran'ın siyasal, diplomatik, ekonomik ve kültürel hayatını ele alan başka bir güzel çalışma için bkz. Peter Avery vd., *The Cambridge History of Iran,* Cilt 7 (Cambridge, 1991). Kapsamlı bir anlatı için bkz. Mehran Kamrava, *The Political History of Modern Iran: From Tribalism to Theocracy* (New York, 1992).

Modern döneme ağırlık vererek İran devriminin tamamına ilişkin çok iyi bir giriş metni olarak bkz. Elron L. Daniel, *The History of Iran* (Westport, Conn., 2001). Nikki R. Keddie'nin kışkırtıcı nitelikteki çalışması *Modern Iran: Roots and Results of Revolution* (New Haven, 2003), 1979'dan 1990'ların sonlarına kadarki olayları kapsayan üç güncellenmiş bölüme sahiptir. Dönüşüm geçirmekte olan bir Ortadoğu toplumuna dair en anlaşılır ve derinlikli çalışmalardan birisi Ervand Abrahamian'ındır: *Iran Between Two Revolutions* (Princeton, 1982). Yazar burada 21. yüzyıla ve siyasal solun gelişmesine yoğunlaşmış olmakla birlikte, bir bütün olarak modern İran'a ve Kaçar dönemine ilişkin isabetli yorumlarda bulunur. Ben bu kitaptan çok yararlandım ve hararetle tavsiye ediyorum.

Kaçar dönemine dair daha özgül incelemeler şunlardır: Hamid Algar'ın ulemanın muhalif rolü üzerine çalışması, *Religion and State in*

Iran, 1785-1906 (Berkeley, 1969) ve hızla değişmekte olan bir çağda şahın geleneksel yönetim tarzının eleştirel bir incelemesi olarak, Abbas Amanat, *Pivot of the Universe: Nasir al-Din Shah and the Iranian Monarchy*, 1831-1896 (Berkeley, 1997). Ann K.S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia: A Study of Land Tenure and Land Revenue Administration* (Londra, 1953), kırsal koşullara dair öncü nitelikli bir incelemedir. Dış politika şu çalışmalarda incelenmiştir: Rouhollah Ramazani, *The Foreign Policy of Iran: A Developing Nation in World Affairs, 1500-1941* (Charlottesville, Va., 1966) ve F. Kazemzadeh, *Russia and Britain in Persia, 1864-1914* (New Haven, 1968). Nikki Keddie'nin çeşitli yazıları, *Modern Iran: Religion, Politics, and Society* (Londra, 1980) ile *Religion and Rebellion in Iran: The Tobacco Protest of 1891-1892*'de (Londra, 1966) bulunabilir. Vanessa Martin, *Islam and Modernism: The Iranian Revolution of 1906* (Syracuse, 1989), anayasal devrime dair bir incelemedir.

Rıza Şah'dan İslami Cumhuriyet'e

İlk Pehlevi hükümdarı Rıza Şah'ın reformlarının incelendiği bir çalışma, Amin Banani, *The Modernization of Iran, 1921-1941*'dir (Stanford, 1961). Shahrough Akhavi, *Religion and Politics in Contemporary Iran: Clergy-State Relations in the Pahlavi Period* (Albany, 1980), iki düşman hükümdar döneminde dinsel kurumlara ve onların ayakta kalmalarına dair önemli bir incelemedir. Resmi bir ideolojinin gelişmesi üzerine bkz. Richard W. Cottam, *Nationalism in Iran*, 2. basım (Pittsburgh, 1979). Musaddık çağının iç ve uluslararası yönlerinin iyi ele alındığı bir derleme şudur: ed. James A. Bill ve Wm. Roger Lewis, *Musaddiq, Iranian Nationalism, and Oil* (Austin, 1988). Bu alanda iki önemli çalışmadan daha bahsedilebilir: Mostafa Elm, *Oil, Power, and Principle: Iran's Oil Nationalization and Its Aftermath* (Syracuse, 1992) ve toprak reformu politikalarıyla sonuçlarını ele alan, Eric J. Hooglund, *Land and Revolution in Iran, 1960-1980* (Austin, 1982). Pehlevi'nin dış politikasını konu alan bir çalışma olarak bkz. Rouhollah K. Ramazani, *Iran's Foreign Policy, 1941-1973* (Charlottesville, Va., 1975).

1978-1979 İran devrimi ve onun ertesindeki gelişmeler çeşitli incelemelere konu olmuştur ve liste büyümeye devam etmektedir. Burada emsal çalışmalardan bahsederken, 1979'dan 1980'lerin ortalarına kadar devrim rejiminin en iyi siyasal ve toplumsal analizi için bkz. Shaul Bakhash, *The Reign of the Ayatollahs: Iran and the Islamic Revolution* (New

York, 1986). Ayrıca bkz. Nikki Keddie ve Eric Hooglund, ed., *The Iranian Revolution and the Islamic Republic,* 2. basım (Syracuse, 1986); Mohsen M. Milani, *The Making of Iran's Islamic Revolution: From Monarchy to Islamic Republic,* 2. basım (Boulder, 1994); Said Amir Arjomand, *The Turban for the Crown: The Islamic Revolution in Iran* (New York, 1988) ve Humeyni ile onun fikirlerini, katı fundamentalizmden ziyade popülizm alanına yerleştiren kışkırtıcı bir çalışma olarak, Ervand Abrahamian, *Khomeinism: Essays on the Islamic Republic* (Berkeley, 1993). Parvin Paidar'ın *Women in the Political Process in Twentieth Century Iran*'ı (Cambridge, 1995), Humeyni dönemiyle ilgili mükemmel bölümleriyle, toplumsal cinsiyet ve siyasal süreç arasındaki bağlar konusunda iddialı bir analizdir. Ed. Eric Hooglund, *Twenty Years of Islamic Revolution: Political and Social Transition in Iran Since 1979* (Syracuse, 2002), iç ve dış politika sorunlarıyla ilgili kapsamlı bir denemeler derlemesidir. Humeyni'nin ölümünden itibaren iç ve dış politikayla ilgili en iyi incelemelerden birisi şudur: David Menashri, *Post-Revolutionary Politics in Iran: Religion, Society and Power* (Londra, 2001). Çağdaş Şii İslamı'na dair çarpıcı ve kolay anlaşılır bir eser olarak: Roy Mottahedeh, *The Mantle of the Prophet: Religion and Politics in Iran* (New York, 1985). Humeyni'nin yazılarını derleyen bir kaynak olarak bkz. Hamid Algar, *Islam and Revolution: Writings and Declarations of Imam Khomeini* (Berkeley, 1981). İslam Cumhuriyeti'nin ilk dönemlerindeki dış politikası şu çalışmada incelenmiştir: Rouhollah K. Ramazani, *Revolutionary Iran: Challenge and Response in the Middle East* (Baltimore, 1986). ABD'nin İran politikasına dair eleştirel değerlendirmelerin bulunduğu iki kaynak şunlardır: James A. Bill, *The Eagle and the Lion: The Tragedy of American-Iranian Relations* (New Haven, 1988) ve Richard W. Cottam, *Iran and the United States: A Cold War Case Study* (Pittsburgh, 1988).

SOĞUK SAVAŞ ÇAĞINDA VE SONRASINDA ULUSLARARASI POLİTİKA

Ülkeleri ele alan incelemelerde yukarıda belirtilen kitaplara ek olarak, bütün bölgede dış güçlerle ilişkileri irdeleyen başka önemli çalışmalardan bahsedilebilir. 1940'ların sonlarından 1990'ların başlarına kadar ABD'nin Arap Ortadoğu'da izlediği politikayla ilgili giriş niteliğinde çok iyi bir kaynak şudur: Burton I. Kaufman, *The Arab Middle East and the United States: Inter-Arab Rivalry and Superpower Diplomacy* (New

York, 1996). Ed. L. Carl Brown, *Diplomacy in the Middle East: The International Relations of Regional and Outside Powers* (New York, 2003), ABD, İngiltere, Fransa ve Rusya'nın Ortadoğu politikalarının yanı sıra bölge devletlerinin dış politikalarını hangi temellerde belirledikleriyle ilgili iyi bir derlemedir. ABD ve SSCB'nin çeşitli bölgesel devletlerle ilişkilerini konu alan bir kitap şudur: Fawaz A. Gerges, *The Superpowers and the Middle East: Regional and International Politics, 1955-1967* (Boulder, 1994). David W. Lesch, *1979: The Year That Shaped the Middle East* (Boulder, 2001), Ortadoğu tarihine genel bir bakışta 1979'un belli başlı iç ve uluslararası olaylarının etkileri konusunda kışkırtıcı bir yorum metnidir. 11 Eylül 2001 saldırılarının doğurduğu krize eğilen çeşitli çalışmalar içerisinden benim tavsiye edeceğim kaynak şudur: Shibley Telhami, *The Stakes: America and the Middle East: The Consequences of Power and the Choice for Peace* (Boulder, 2002).

ENTELEKTÜEL VE DİNSEL GELİŞMELER

19. ve 20. yüzyıllarda Arap eyelatleri ve Mısır'daki düşünce tarihiyle ilgili genel çalışmalar listesine mutlaka Hourani'yle başlanmalıdır: *Arabic Thought in the Liberal Age, 1789-1939.* Aynı konuda başka bir iyi inceleme kitabı şudur: Majid Khadduri, *Political Trends in the Arab World: The Role of Ideas and Ideals in Politics* (Baltimore, 1970). Ortaya çıkışından 1945'e kadar Arap gazeteciliğinin tarihine ilişkin önemli bir inceleme olarak bkz. Ami Ayalon, *The Press in the Arab Middle East: A History* (New York, 1995). Ed. Sylvia G. Haim, *Arab Nationalism: An Anthology* (Berkeley, 1962), çeşitli yazarlardan çeviri seçkilerine ve editörün giriş niteliğinde dikkat çekici bir denemesine yer verir. Doğuşundan yıkılışına kadar Arap milliyetçiliği olgusuna dair duyarlı ve ilginç bir tartışma metni şudur: Adeed Dawisha, *Arab Nationalism in the Twentieth Century: From Triumph to Despair* (Princeton, 2003). Ed. James Jankowski ve Israel Gershoni, *Rethinking Nationalism in the Arab Middle East* (New York, 1997), genelde milliyetçilik konusundaki son teorik çalışmalar ışığında Arap milliyetçiliğini yeniden irdeleyen bir makaleler derlemesidir. Paul Salem, *Bitter Legacy: Ideology and Politics in the Arab World* (Syracuse, 1994), 20. yüzyıl başından yakın geçmişe kadar egemen Arap ideolojilerinin eleştirel bir değerlendirmesini sunar ve onları toplumsal ve siyasal bağlamlarına yerleştiren bir analiz yapar. William L. Cleveland, *The Making of an Arab Nationalist: Ottomanism and Ara-*

bism in the Life and Thought of Sati al-Husri (Princeton, 1971), seküler Pan-Arap milliyetçiliğinin önde gelen teorisyenine dair entelektüel bir biyografidir. Cleveland'ın *Islam Against the West: Shakib Arslan and the Campaign for Islamic Nationalism* (Austin, 1985) adlı çalışması, iki büyük savaş arası çağda İslami bağların önceliğini savunan bir Arap militanın hayatını ve düşüncesini incelemektedir.

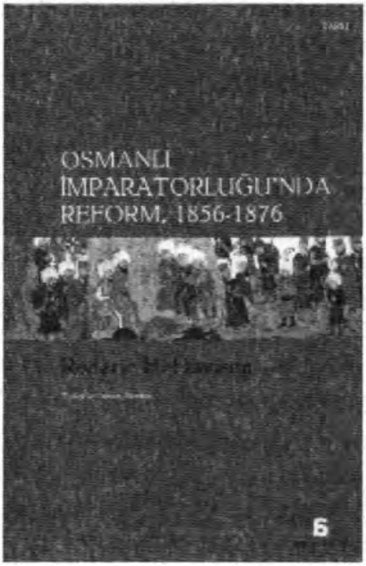
İslami kabarış çeşitli makalelere, monograflara ve derlemelere konu olmuştur. Konuyla ilgili birçok derleme arasında, John L. Esposito'nun hazırladığı *Islam and Development: Religion and Sociopolitical Change* (Syracuse, 1980), zamanın sınavından geçmiş mükemmel denemelere yer vermektedir. Bunlardan Hudson'ın "Islam and Political Development" başlıklı denemesi özel olarak anılmayı hak eder. Nazih Ayubi, *Political Islam: Religion and Politics in the Arab World* (Londra, 1993), altı ülkeye özgü incelemeleri din, siyaset ve iktisat konusunda İslam teorisiyle birleştiren önemli bir çalışmadır. John L. Esposito ve John O. Voll, *Islam and Democracy*'de (New York, 1996) İslamiyet'i toplumsal ve siyasal bir fenomen olarak irdeleyip, Cezayir'den Malezya'ya kadar altı ülkeden örnek vakalar aktarırlar. Bir antropolog ve siyaset bilimcisi olan Dale F. Eickelman ile James Piscatori, çeşitli bölgelerdeki ideolojik siyasetle ilgili sorular ortaya atan, kışkırtıcı nitelikli bir kıyaslamalı kitap hazırlamışlardır: *Muslim Politics* (Princeton, 1996). 1970'lerden 11 Eylül 2001'e kadar siyasal İslam'ın yükselişi ve -yazarın fikrince- düşüşüne dair çarpıcı bir inceleme, Gilles Kepel'indir: *Jihad: The Trail of Political Islam*, çev. Anthony Roberts (Cambridge, Mass., 2002). Ülkelere özgü çeşitli teorik denemelere yer verilen ve kapsamlı bibliyografyası da bulunan bir derleme şudur: ed. John L. Esposito, *Political Islam: Revolution, Radicalism, or Reform?* (Boulder, 1997). Hamid Enayat, *Modern Islamic Political Thought* (Austin, 1982) ve Emmanuel Sivan, *Radical Islam: Medieval Theology and Modern Politics*, 2. basım (New Haven, 1990) derinlikli analizlerdir. Samuel P. Huntingon'ın tartışmalı eseri *Clash of Civilizations and the Remaking of World Order* (New York, 1996), İslam ile Batı uygarlıklarının gelecekte nasıl karşı karşıya geleceklerini gösterir. Huntington'ın ilkin bir makale formatında ortaya atılan öncülü, şu çalışmada çürütülmüştür: John L. Esposito, *The Islamic Threat: Myth or Reality?*, 2. basım (New York, 1995). El-Afgani'den Humeyni'ye kadar Müslüman düşünürlerin hayatları ve yazılarına dair giriş niteliğinde etkili bir inceleme şudur: ed. Ali Rahnema, *Pioneers of Islamic Revival* (Londra, 1994). Bu konuyla ilgili Müslümanların yazıla-

rıyla ilgili şu iki derlemeye bakılabilir: John J. Donohue ve John L. Esposito, ed., *Islam in Transition: Muslim Perspectives* (New York, 1982) ve ed. John L. Esposito, *Voices of Islam Resurgent* (New York, 1983). Modern İslam hukukuna odaklanan incelemeler şunlardır: J.N.D. Anderson, *Law Reform in the Muslim World* (Londra, 1976) ve çok önemli bir çalışma olarak, Judith E. Tucker, *In the House of the Law: Gender and Islamic Law in Ottoman Syria and Palestine* (Berkeley, 1998).

Romanlar dahil olmak üzere yerli edebiyat, tarihçiye bir kültür hakkında çok şey öğretebilir. Bunlar arasında başlangıç olarak en iyisi Mısırlı romancı, Nobel Edebiyat Ödülü'nü (1988) alan ilk Arapça yazan yazar, Necib Mahfuz'un eserleridir. Mahfuz'un en ünlü eseri de Kahire üçlemesidir: *Palace Walk*, çev. William M. Hutchins ve Olive E. Kenny (New York, 1990); *Palace of Desire*, çev. William M. Hutchins, Lorne M. Kenny ve Olive E. Kenny (New York, 1991); *Sugar Street*, çev. William M. Hutchins ve Angele B. Samaan (New York, 1992).

G

agorakitaplığı • tarih

Osmanlı devlet adamları, Kırım Savaşı'nın sonuna gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu'nun içeriden ve dışarıdan, ikili bir meydan okumayla karşı karşıya olduğunu biliyorlardı. Dışarıda Avrupa uygarlığının ve gücünün üstünlüğü, içerideyse azınlık milletlerin ayrılıkçı milliyetçilikleri, koskoca imparatorluğu dağılmanın ve yıkımın eşiğine getirmişti. Böyle kritik bir dönemeçte sahneye 'Jön Türkler'le Yeni Osmanlılar çıktı ve bu hareketin önderleri, yapısı heterojen bir nitelik taşıyan imparatorluğu canlandırmak ve 'Türklük' temelinde yeni baştan kurmak için -her ne kadar inişli çıkışlı ve istikrarsızca da olsa- büyük bir mücadeleye atıldılar...

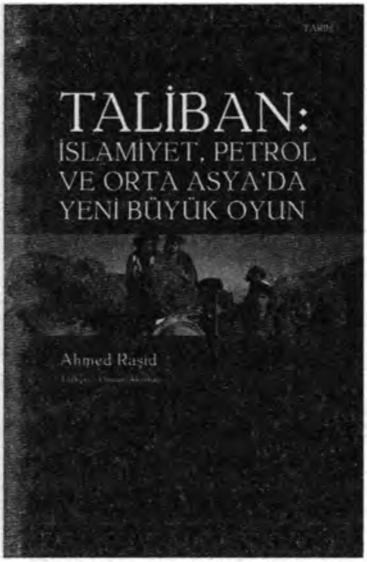
Tarihçi Roderic Davison'ın, Tanzimat reformlarını ayrıntılarıyla incelediği bu önemli kitabı, 1839 Gülhane Hattı Şerifi'nin ilan edilmesinden başlayarak 1856 Hattı Hümayunu ve 1876 Anayasası'na kadar olan dönemi içine alıyor. Yazar bu kapsamda ve zengin referanslardan yararlanarak, merkezi hükümeti kuvvetlendirmeye, taşra yönetimine çeki düzen vermeye, gayri-müslim azınlıkların yapısını gözden geçirmeye, hukuk, eğitim ve orduyu modernize etmeye ve tüm bir reform hareketinin doruk noktası olarak 1876 Anayasası'nın ilan edilmesine yönelik girişimleri enine boyuna inceliyor.

1914-1918 Birinci Dünya Savaşı, devrin bütün büyük güçlerinin katıldığı ilk genel savaştı. Uluslararası ilişkilerin her yönü, dünyanın neredeyse her köşesine uzanan bu savaştan kalıcı biçimde etkilendi. Çatışmanın doğurduğu önemli sonuçlar arasında, dört büyük imparatorluk hanedanının çöküşü de vardı. Uzun süredir çürüme sürecindeki Osmanlı İmparatorluğu, Ekim 1918 Mondros Mütarekesi'yle resmen yıkıldı.

O yıllara damgasını vuran, savaş ve devrimdir; İtilaf güçlerinin müdahalesi ve Rusya'daki iç savaştır, yabancı işgali ve Anadolu'daki Türk-Yunan savaşıdır. Elinizdeki kitabın esas amacı, iki büyük gücün, İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin, bölgede birbirlerine karşı sergiledikleri güç ve nüfuz mücadelesine dair belgesel bir kaynak sunmaktır. Çalışma, 1918 ve 1923 yılları arasındaki kısa, fakat Trakya'dan Kafkaslar'a kadar uzanan toprakların tarihinde hayati önem taşıyan bir zaman dilimi üzerinde yoğunlaşmaktadır.

"Bu kitap, Türkçe'de ve Batı dillerinde var olan bütün literatürden ve çeşitli asli kaynaklardan yararlanılarak hazırlanmıştır. Aslında Gökay, Rus kaynaklarından yararlanan ve bu suretle, Genç Türklerin liderlerinden Enver Paşa'nın faaliyetleri dahil olmak üzere Türk-Rus ilişkilerine dair bilgilerimize yeni boyutlar kazandıran ilk araştırmacılardan biridir. Ortaya çıkan eser de, konuyla ilgili dengeli, nesnel, bilgilendirici ve bilimsel açıdan gerçekten birinci sınıf bir çalışma olmuştur; bu konuyla ilgili eldeki en özlü çalışma olduğu bile söylenebilir." (Kemal Karpat)

Küresel kapitalizmin simgesi olan İkiz Kuleler'e ve ABD'nin askeri gücünün merkezi olan Pentagon'a yönelik saldırıların yapıldığı dakikalardan itibaren aylarca, bütün dünya tek bir hareketin ismiyle yatıp kalktı: Taliban!

Kimdi çok yakın zamanlara kadar özel olarak Afganistan'la ilgilenenlerin dışında adı sanı duyulmamış olan bu insanlar? Taliban hareketi nasıl doğmuştu, nasıl kuvvet kazanmıştı ve çok kısa bir süre içinde önce Kâbil'i, sonra ülkenin çok büyük bir kısmını ele geçirmeyi nasıl başarmıştı?

Taliban'ın İslamiyet yorumu, yeni bir 'uygarlıklar çatışması'nı fişekleyebilecek güçte miydi gerçekten, yoksa Taliban merkezindeki kutuplaşma, bölgenin Müslüman devletlerini de içine alan 'Yeni Büyük Oyun'un, dünyanın en el değmemiş petrol yataklarının bulunduğu Orta Asya'yı kendi nüfuzları altında tutmak isteyen, önce baş oyuncu ABD olmak üzere diğer oyuncuları oluşturan devletlerin de yer aldığı bir 'petrol, güç ve dünya hâkimiyeti' savaşının bir parçası mıydı sadece?

Yirmi küsur yıldır Afganistan'la ilgili geniş çaplı haberler yapan tek gazeteci ve bir Afganistan âşığı olan Ahmed Raşid'in bu kitabı, Taliban konusunda dünyada var olan en kapsamlı ve nesnel bilgilere dayalı kitabı oluşturmaktadır. Bu kitapta yine, Taliban'ın küçücük bir grup olarak doğuşundan bütün dünyanın kaderinin düğümlendiği bir korku odağı haline gelmesine kadarki serüveni ve Usame bin Ladin'in bu serüvende oynadığı rol en ince ayrıntılarına kadar gözler önüne serilmektedir.

MODERN ORTADOĞU TARİHİ

William L. Cleveland

Alanının b[illegible] çalışmalarından biri olan "Modern Ortadoğu Tarihi", yazarının öncelikle öğrencileri ve bu konuda daha önce ayrıntılı bilgi sahibi olmayan genel okurları gözeterek hatırladığı yetkin bir tarih çalışmasıdır. Cleveland bu doğrultuda, okuru 7. yüzyılda İslamiyet'in doğuşuyla gelişen serüveniyle tanıştırdıktan sonra, son iki yüzyılın derin ve genellikle dramatik nitelikteki dönüşümlerine odaklanır. Siyasal tarih ekseninde bir çerçeve oluşturduktan sonra da, geniş bir yelpazede ortaya koyduğu toplumsal, kültürel ve ekonomik gelişmeleri, bütün Ortadoğu hikâyesinde birleştiren tek bir anlatıda yoğunlaştırır. (Ayrıca bu çeviriye esas alınan özgün kitabın üçüncü basımına, 11 Eylül'deki El-Kaide saldırılarıyla ABD'nin Irak işgalinin ilk aşamalarının -uzman bir tarihçi perspektifiyle- eleştirel gözle değerlendirilmesinin yer aldığı bir sonsöz bölümü eklenmiştir.)

Dolayısıyla William L. Cleveland'ın tarih disiplininin köşe taşlarından birini oluşturan bu devasa çalışması, Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Mısır'da gerçekleştirilen reformlardan Batı emperyalizminin egemenliğine, İran Devrimi'ne ve Körfez Savaşı'na uzanan Ortadoğu'nun modern tarihine kapsamlı bir bakıştır.

agora kitaplığı • 205

ISBN 978-605-103-004-3

9 786051 030043

tarih • 5

www.agorakitapligi.com